

ISSN 1728-5461

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(77), 2023

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(77)

Алматы 2023

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(77), 2023

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
(ғылыми редактор),
т.ғ.к. **Муратқазин М.М.**
(жауапты хатшы)
магистр оқытушылар:

Берікболова А.Ж., Өмірзақ Т.Е.
(техникалық хатшылар)

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақп**
(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма**
(Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия),

т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**
PhD, доцент **Каримов К.С.**
(Өзбекстан Республикасы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2023

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 30.06.2023 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 42 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 969.
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Kenzhebeyev G. K. Alash and the scientific and pedagogical
intelligentsia of Kazakhstan..... 7

Кенжебаев Г.К. Алаш және Қазақстанның ғылыми-
педагогикалық интеллигенциясы

Рысбеков Т.З., Рысбекова С.Т., Шынтөмірова Б.Ф. Батыс
Қазақстан облысындағы ұжымдастыруға қарсы көтерілістер (XX
ғасырдың 30 жылдары)..... 15

Rysbekov T.Z., Rysbekova S.T., Shyntemirova B.G. Anti
collectivization up risingsin the West Kazakhstan region (30 softhe XX
century)

Тулекова А.М., Тулекова М.К., Сутеева Х.А. Законодательные
основы начала государственной реабилитационной политики в
СССР и особенности этого процесса в Казахстане в 1953-1964
годы..... 28

Tulekova A.M., Tulekova M.K., Suteeva H.A. Legislative bases of
the beginning of the state rehabilitation policy in the USSR and the
peculiarities of this process in Kazakhstan in 1953-1964

Нұрманбетқызы Ж. XX ғасыр басындағы Қазақстандағы ұлт
зиялыларының қоғамдық саяси қызметі..... 42

Nurmanbetqyzy Zh. The beginning of the XX century socio-political
activity of the nation's intelligentsia during in the Kazakhstan

Тулеев М.Т., Динашева Л.С., Туганбаев К.Т. 1930-1940 жыл-
дары Қазақстанға депортацияланған гректердің әлеуметтік-
құқықтық ахуалы: күнделікті өмір ерекшеліктері..... 50

Tuleyev M.T., Dinashева L.S., Tuganbayev K.T. Socio-legal status of
greeks deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s: features of
everyday life

Бексейтова А.Т. XIX ғ. соңғы ширегі – XX ғ. басындағы Ақмола
облысы халқының құрамы, әлеуметтік-демографиялық жағдайы
туралы тарихи-статистикалық мәліметтер..... 59

Bekseitova A.T. Historical and statistical data on the composition,
socio-demographic situation of the population of the Akmola region for
the last quarter of the XIX-early XX century.

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Рахимова Қ.Д., Батырхан Б.Ш. Иранда ұлттық сана мен
зияткерлік ортаның өсу кезеңдері (1900 -1979)..... 71

Rakhimova K.D., Batyrkhan B.Sh. Stages of growth of national
consciousness and intellectual environment in Iran (1900 -1979)

Сарсенбаева Ж.Г., Күлдібаев Е.Қ. Шанхай Ынтымақтастық
Ұйымы және Қазақстан Республикасы: білім беру саласындағы
өзара байланыстар..... 82

Sarsenbayeva Zh.G., Kuldibaev E.K. Shanghai Cooperation
Organization and the republic of Kazakhstan: interaction in the field of
education

Sarsenbayeva T.B., Egamberdiyev M. Integration of the Turkic
world in the sphere of culture: trends and features..... 91

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (77), 2023

Выходит с 2000 года.

Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
(научный редактор),
к.и.н. Муратказин М.М.
(ответ. секретарь)

преп. магистр:
Берикболова А.Ж.,
преп. магистр :Омирзак Т.Е.
(тех. секретари)

д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),

PhD, проф. Клаудиа Чанг
(США),

д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),

д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),

д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),

д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),

д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),

д.и.н., Томохико Уяма (Япония),

д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),

д.и.н., проф. Г.М. Карасаев
PhD, доцент Каримов К.С.
(г. Коканд, Республика Узбекистан)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2023

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 30.06.2023.
Формат 60x84 1/8. Объем 42 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 969.
050010, г. Алматы,

пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая
Издательство «Ұлағат»

Казахского национального педагогического университета имени Абая

- Сәрсенбаева Т.Б., Эгамбердиев М. Түркі әлемінің мәдениет саласындағы интеграциясы: тенденциялары мен ерекшеліктері
Вальдемар Шмидт К вопросу о развитии школьного образования для детей европейских переселенцев в Восточно-Африканской колонии Германии перед началом Первой мировой (Regensburg, Германия)..... 100
Waldemar Schmidt On the issue of the development of school education for the children of European immigrants in the East African colonies of Germany before the outbreak of the First World War (Regensburg, Germany)
Пилипчук Я. В. Монголия после империи Юань (Украина)..... 108
Pylypchuk Ya.V. Mongolia after the Yuan Empire (Ukraine)

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Столярова Э.О., Аубакирова Ж.С., Өмірзақ Т.Е. Многокомпонентная система социально-экономического обеспечения детей (по результатам социологического исследования)..... 131
Stolyarova E.O., Aubakirova Zh.S., Omirzak T.E. Multi-component system of social and economic support for children (according to the results of a sociological research)
Таспулатова Қ.Т. Әлем елдерінің отансүйгіштік тәрбиелеу үрдісі..... 141
Taspulatova K.T. Historical analysis of the world experience of being a patriot
Исламов М. К., Найманбаев Б.Р. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Батыс Қазақстандағы көпестер табының мүліктік жағдайы мен ұлттық құрамы..... 152
Islamov M. K., Naimanbayev B.R. Property status and national composition of the merchant class in Western Kazakhstan at the end of the XIX – early XX century.
Ильясова Г.С., Садықов Т.С. Қазақстанның демографиялық дамуы және қазіргі кезеңдегі көші-қон саясатының ерекшеліктері: тарихи талдау негізінде..... 163
Ilyasova G.S., Sadykov T.S. Demographic development of Kazakhstan and features of migration policy at the present stage: based on historical analysis
Тасилова А.А.,Тасилова Н.А., Жолдыбаева У. New trends and methods of world public diplomacy..... 171
Тасилова А.А.,Тасилова Н.А., Жолдыбаева У.М. Әлемдік қоғамдық дипломатияның жаңа трендтері мен әдіс-тәсілдері
Камбарова Ш.А. Избирательные процессы в 1930-е гг.: факты, анализы и выводы (г. Коканд, Узбекистан)..... 178
Kambarova Sh.A. Election processes in the 1930s: facts, analysis and conclusions (Kokand, Uzbekistan)

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY

- Maidanali Z., Malinovskaya R. V. Teaching and studying the history of the Golden Horde (based on historical literature of the 19th century).. 183
Майданали З., Малиновская Р. В. Алтын Орда тарихын оқыту және зерттеу (XIX ғ. тарихи еңбектерінің негізінде)
Жамелов Б.А., Түрсүн Х.М., Жамелов Б.А. Қазақ зиялыларының қазақ жерінің тұтастығын қалыптастырудағы қызметін

Abay Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political sciences»

№2(77), 2023

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. doctor of historical sciences, professor

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. candidate of historical sciences, associate professor,

(scientific editor)

Muratkazin M.M. candidate of historical sciences

(responsible secretar),

master teacher

Berikbolova A.Zh.

master teacher

Omirezak T.E.

(technical secretary)

Abzhanov Kh.M. doctor of historical sciences, professor,

Zhumagulov B.S. candidate of historical sciences, professor,

Virginia Martin. professor, PhD (USA),

Claudia Chang professor, PhD (USA),

Kara Abdiyaka doctor of historical sciences, professor (Turkey),

Osmonov O.D. doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),

Kozmenko B.M. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),

Zhumagulov K.T. doctor of historical sciences, professor,

Mayer M. doctor of historical sciences, professor (Germany),

Sokolov A.B. doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),

Tomokhiko Uyama doctor of historical sciences (Japan),

Khodjaogly T. doctor of historical sciences, professor (Turkey)

Karasayev G.M. doctor of historical sciences, professor

Karimov K.S. PhD associate Professor, (Republic of Uzbekistan)

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2023

Registered in the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan,

May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 30.06.2023

Format 60x84 1/8.

Volume 42 уч.-издл.

Issue 300. order 969. 050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical University

мектепте оқыту (lesson-study «сабақты зерттеу» аясында өткізілген сабақ мысалында).....	190
Zhamelov B. A., Tursun N. M., Zhamelov B. A. Teaching the activities of Kazakh intellectuals in forming the unity of the Kazakh land in school (in the example of a lesson held within the frame work of lesson-study)	
Әбдіғұлова Б.Қ. Студенттердің бойына отансүйгіштік, толеранттылық қасиеттерді қалыптастыру.....	201
Abdugulova B.K. The formation of patriotic and tolerant qualities among students	
Jainakbayeva G.T. The case-study method as a modern teaching technology in the history classes of Kazakhstan.....	208
Джайнакбаева Г.Т. Кейс-стади әдісі – Қазақстан тарихы сабақтарында оқытудың заманауи технологиясы ретінде	

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Мырзабекова Р.С., Мырзабеков М.С. Алтын Орданың XIII-XV ғасырлардағы саяси және мәдени тарихына қатысты Батыс Еуропалық деректер мен зерттеулер.....	218
Murzabekova R.S., Murzabekov M.S. Western european data and research on the political and cultural history of the Golden Horse in the XIII-XV centuries	
Қушенова Г.И. Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде Жошы және Шағатай ұлыстары: деректік шолу.....	227
Kushenova G.I. Jochi and Chagatai uluses in the works of turkish researchers: overview of facts	

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

Begalieva A.K., Kosanbaev K., Shintaeva F.E. Ethnographic heritage of A.E. Alektorov.....	235
Бегалиева А. К., Қосанбаев Қ., Шынтаева Ф.Е. А.Е.Алекторовтың этнографиялық мұралары	
Досымбек Қатран, Эльмира Қырықбаева Үй мүлкіне, тағам-тамаққа қатысты қазақтың дәстүрлі терминологиясы.....	244
Dosymbek Katran, Elmira Kyrykbaeva Traditional kazakh terminology of home interior, food, and nutrition	
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U. Cosmological concepts in the kazakh worldview (related to the sun and the moon).....	255
Эшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Қазақ дүниетанымындағы космологиялық түсініктер (күн мен айға қатысты)	

ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ PERSONALITY

Амалбекова Б.А. Бауыржан Момышұлының әскери қызметі.....	264
Amalbekova B.A. Military service of Bauyrzhan Momyshuly	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Шекербеков К.М., Якуб А.Ә., Купбаева Р.М. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған Шымкент қаласының оқу-ағарту қайраткерлерінің сан қилы тағдыры (мерзімді басылымдардың тарихи материалдары бойынша).....	274
Shekerbekov K.M., Yakub A.A., Kupbaeva R.M. The fate of numerous politically repressed figures-educators of the city of Shymkent (according to historical materials of periodicals)	
Таралова А. Women's Daily Life and Survival Strategies in the Face of Starvation on the Home Front in Western Kazakhstan.....	284
Тапалова А. Батыс Қазақстандағы тылдағы аштық жағдайындағы әйелдердің күнделікті өмірі және аман қалуға талпыныстары	
Zhalmagambetov Y.A. Housing issue and income of citizens of Kuzylorda.....	295
Жалмағамбетов Е.А. Қызылорда қаласы тұрғындарының табысы мен пәтер мәселесі	
Pazilov Ye.D. Food supply of residents of an industrial city in the context of everyday life of the 1940s-1980s (on the example of the Kentaucity).....	304
Пазиллов Е.Д. 1940 ж. аяғы-1980 жж. өндірістік қала тұрғындарының күнделікті өміріндегі азық-түлікпен қамтамасыз ету (Кентау қ. мысалында)	
Kaliyeva B.T. Conducting commemorial experiments in the museums of the Semirechye region: soviet and independence period.....	312
Калиева Б.Т. Жетісу облысы музейлеріндегі коммеморациялық тәжірибелердің жүргізілуі: кеңестік және тәуелсіздік кезеңі	
Шуланбекова Г.К., Берікболова А.Ж., Кансейтова Э.Ж. Көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде (Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында).....	323
Shulanbekova G.K., Berikbolova A.Zh., Kanseitova E. Fiction as a historical source (on the example of the works of E. M. Remarque, D. London, Ch. Dickens)	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 974.11
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.001>

G.K. Kenzhebaev*¹

¹ *Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Doctor of Historical Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan*

E-mail.ru: kgabit62@mail.ru

ALASH AND THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article analyzes in detail the activities and creativity of the scientific and pedagogical intelligentsia of Alash and Kazakhstan. The author also considered the pedagogical heritage of the Alash intelligentsia in line with the value of the continuity of generations. The author drew attention to the fact that the path given by the leaders of Alash continues in independent Kazakhstan.

Analysis of the views of the Kazakh intelligentsia on the issues of Kazakh education in the first half of the twentieth century showed that schools that first began to open provided for teaching only Russian, in the future, by the beginning of the twentieth century, intellectuals must necessarily teach their native language in primary schools until the age of twelve or thirteen. Due to the fact that schooling is a problem for the common population, Kazakh rich and pilgrims, local institutions raised funds, helped Kazakh children to study and get an education. A small number of schools, including teachers teaching in the Kazakh language, have created serious obstacles to the education and training of specialists. This is due to the fact that the training of future teachers in the shortest possible time, at short preparatory courses, led to their low professional qualifications. In general, education in Kazakhstan is considered in the works of the Kazakh intelligentsia, shows that they worked hard, fought for the bright future of their people.

Keywords: Alash, scientific, - pedagogy, intelligentsia, education, the problem of learning

Gratitude. The article was prepared as part of the implementation of the Program of targeted funding by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN BR18574180 "History and creative heritage of the Alash intellectual elite of the late XIX- first half of XX").

F.Қ. Кенжебаев*¹,

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры,*

Алматы қ., Қазақстан

E-mail.ru: kgabit62@mail.ru

АЛАШ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада Алаш және Қазақстанның ғылыми-педагогикалық интеллигенциясының қызметі мен шығармашылығы жан – жақты бүгінгі күн сабақтастырыла отырып талданған. Сонымен қатар автор Алаш зиялыларының педагогикалық мұрасын ұрпақтар жалғастығы құндылығы арнасында қарастырған. Алаш қайраткерлері бастап берген жол нұсқалар Тәуелсіз Қазақстанда жалғасын тауып жатқандына автор баса назар аударған.

XX ғ. I жартысындағы қазақтарға білім беру мәселесіне байланысты қазақ зиялыларының айтқан көзқарастарын талдау барысында, алғаш ашыла бастаған мектептерде тек орыс тілінде оқытуды

көздесе, кейіннен, яғни XX ғ. басына қарай зиялыларымыздың бастауыш мектептерде он екі - он үш жасқа дейін міндетті түрде ана тілін оқыту қажеттігін көрсетті. Ал, мектептерде оқытудың қарапайым халыққа қиындық тудыратынына байланысты қазақ байлары мен қажылары, жергілікті мекемелер қаржы жинап, қазақ балаларының оқып, білім алуына жәрдемін тигізіп отырған. Мектеп санының аздығы, оның ішінде қазақ тілінде сабақ беретін оқытушылардың аздығы оқыту ісі мен мамандар дайындауға зор кедергілер келтірді. Себебі, болашақ мұғалімдерді аз уақытта, қысқаша дайындық курстарында оқытып шығу, олардың кәсіби біліктілігінің төмен болуына алып келді. Жалпы, Қазақстандағы білім беру ісінің қазақ зиялылары еңбектерінде қарастырылуы, олардың халқының болашағы жарқын болуы үшін күрескендігін, аянбай еңбек еткендігін көрсетеді.

Кілт сөздер: Алаш, ғылыми,-педагогика, интеллигенция, білім беру, оқыту мәселесі

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің нысаналы қаржыландыру бағдарламасын іске асыру шеңберінде дайындалды ("XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың бірінші жартысындағы Алаш зияткерлік элитасының тарихы мен шығармашылық мұрасы" грант ИРН BR18574180 ы).

Г.К. Кенжебаев^{*1}

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, д.п.н., профессор,
Алматы, Казахстан
E-mail: kgabit62@mail.ru*

АЛАШ И НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье подробно проанализированы деятельность и творчество научно-педагогической интеллигенции Алаша и Казахстана. Также автор рассмотрел педагогическое наследие алашской интеллигенции в русле ценности преемственности поколений. Автор акцентировал внимание на том, что путь, который дали деятели Алаша, продолжается в независимом Казахстане.

Анализ взглядов казахской интеллигенции на вопросы образования казахов в первой половине XX в. показал, что в школах, которые впервые начали открываться, предусматривалось обучение только русскому языку, в дальнейшем, к началу XX в., интеллектуалы должны в обязательном порядке преподавать родной язык в начальных школах до двенадцати - тринадцати лет. В связи с тем, что обучение в школах является проблемой для простого населения, казахские богачи и паломники, местные учреждения собирали средства, помогали казахским детям учиться и получать образование. Небольшое количество школ, в том числе и преподавателей, преподающих на казахском языке, создало серьезные препятствия для обучения и подготовки специалистов. Это связано с тем, что обучение будущих учителей в кратчайшие сроки, на кратких подготовительных курсах, привело к их низкой профессиональной квалификации. В целом, образование в Казахстане рассматривается в трудах казахской интеллигенции, показывает, что они упорно трудились, боролись за светлое будущее своего народа.

Ключевые слова: Алаш, научный, - педагогика, интеллигенция, образование, проблема обучения

Благодарности.Статья подготовлена в рамках реализации Программа целевого финансирования Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН BR18574180 «История и творческое наследие Алашской интеллектуальной элиты конца XIX- первой половины XX»).

Introduction. Since our country gained independence, many issues of our past have been reconsidered. They review the activities and creative heritage of the Alash intelligentsia. The role of the Alash party and the government of the Alash Horde is increasing, the relevance of studying the struggle of the national intelligentsia for the independence of the country and its works. The socio-political life that developed under the totalitarian system, the subordination of science to ideology did not allow analyzing the life and activities of the Alash intelligentsia, its creative heritage, which made a great contribution to the socio-economic,

spiritual development of the Kazakh nation. The Alash movement, which occupies an important place in our national history, along with the political and social movement, has had a special impact on the spiritual and cultural rise of our people. The study of the heritage of Alash figures who created this grandiose spiritual and cultural movement will make a great contribution to science.

The relevance of the topic. The Alash intelligentsia, raising the issue of the independence of the nation at the beginning of the twentieth century, perfectly understood that the main source of spiritual and cultural uplift, political consolidation of the nation is education, enlightenment. They worked hard in the direction of public education. A comprehensive study of the activities of the Alash intelligentsia in the field of public education, the work of generations in upbringing and education is one of the urgent problems today. Akhmet Baitursynuly: "primary schools should be not only for government benefit, but also for people's benefit. All that the government needs is to be in one language, in one religion, in one letter, each nation must observe its religion, language, writing" [1] - says that the preservation of national identity in education and upbringing is also a core.

Materials and methodology: in the years of independence, on the basis of new positions in the study of our history, numerous scientific works related to the study of the problems of "aktandak" began to be published, the works of the Kazakh intelligentsia were published, their life and activities were specially studied.

In the preface to the "collection of works" M. Dulatova Zh. Ismagulov noted: "calling for secular reading, the development of enlightenment, the poet simultaneously calls religious reading, as if not to frighten the crowd. Russian Russian For the benefit of akiret, you read a Muslim, get acquainted with religion, read Russian, learn Russian, achieve vital needs, keep your land, cattle there, do not offend others, - expresses the opinion of the poet [2]. In the work "on the Kazakh intelligentsia and culture" H. Abzhanov and A. "Thus, the history of the Kazakh intelligentsia is rich and extensive. It was formed simultaneously with its people and coped with the tasks set by society with dignity," defines the role of the intelligentsia in society, determining the timing of its formation[3]. The sources that served as the basis for writing the article include the works of the Kazakh intelligentsia, published in the form of books, collections. First of all, we refer to the 10-volume collection "Alash kosemsozi", published under the program "Cultural Heritage" [4]. The collection contains articles of the Alash intelligentsia in newspapers and magazines "Saryarka", "Tan", "Sana", "Sholpan", "Abai" and "Zhas Turkestan" from 1917 to 1939. In addition, A. Baitursynovich Til tagylyy [5], A. Baitursynovich language tool [6], Works By A. Baitursynov [7], Bukeikhan A. Favorites [8], Dosmukhamedovich H. The chosen one [9], Dulatuly M. collection of best-known works [10], Zhumabaev M. Essays. In 3 volumes [11], K. Kemengerovich. The chosen one [12] This series includes the works of the famous Alash scholar M. Koigeldiev "the Alash movement. Collection of documents and materials" [13].

Methodology: general scientific and historical methods: personal, historicity, consistency, generalization, analysis, comparative-historical, problem-chronological, comparative-generalizing methods.

Discussion: "... think about whether it is possible to say that he is dead if you leave behind an immortal word..." as the great Abai said, the leaders of Alash have become loyal sons of their people, the heart of their native land, the support of talented people. They create together with their people, but the spirit does not descend.

At the beginning of the twentieth century, M. Zhumabayev (1893-1938), who published many scientific articles and wrote a special work "Pedagogy", also pays special attention to the education, training and upbringing of Kazakh children[14], "Pedagogy", "Jazylashaq oqı quraldary ham mektebimiz" [15] in his poems and studies, the need for education, education of Kazakh children, textbooks in schools is analyzed. In the article "Jazylashaq oqı quraldary ham mektebimiz": "The fate of the Kazakh, as a country in the future, is the basis on which the school should be built. If we can build our school on a clean, healthy, solid and harmonious basis, which will be tied to our soul (Kazakh soul), we will be able to take risks for the sake of the future.

Our school could not be built on a certain solid foundation. On the one hand – the alphabet and science – it, on the other – the language of the nation, creation, on the third – the school of labor, built on the basis of the central machine (social industrialism). On this day, the Kazakh school is in the center of these three lights.

As can be seen from the passage, M. Zhumabayev writes that the school is located at the junction of nine roads, where you can take an example, emphasizing the place it occupies in the future fate of the Kazakh people.

Akhmet Bayursynov's thoughts about the school have not yet lost their essence. He wanted the independence of the school, to solve the problems of the educational process himself and to manage himself. It was proposed that teachers should be placed by election, and not appointed from above. At the same time,

the educational process will be productive. It is undeniable that his opinion that education in primary schools should be conducted in their native language is becoming especially relevant in modern conditions [16].

In 1922-1925, A. Baitursynovich worked as chairman of the scientific and literary commission under the People's Commissariat of Kazakhstan. Therefore, in the first years of the existence of the Kazakh Republic, due to lack of funds, they were well versed in the difficulties of organizing education. Although the issue of opening a school, which in tsarist times was in demand and unprofitable for several years, was resolved under the Soviet government, finances were not available. And the demand for training is great. The only way out is for the population to raise funds to open their own school [17]

In the republic, 2,616 people worked in various schools and other educational institutions, libraries. And more than 20 thousand people are needed for smooth education of children. The government cannot fully finance it. Therefore, the author suggests that the population itself should unite in the country and, for family reasons, invest taxes on housing, and the funds that were previously collected for education should be spent on opening a school. This underlines the need to involve various institutions in the work. He also considers it necessary that educational departments monitor the order of education, upbringing of children in schools opened in this way. For children with remote rural areas, it is necessary to open a dormitory or boarding school at the school. In all these works, it is emphasized that citizens, the population of the country should boldly join their [18]

One of the first researchers of Kazakh literature and language science, a student of Akhmet Baitursynov T. Shonanov in the article "Akhmet Baitursynovich Baitursynov - in the field of public education and literature " (1923), dedicated to the 50th anniversary of A. Baitursynov, said: "It was during such a difficult period that Akhmet was the first to raise his voice and began to study Kazakh, Ahan fought alone for the salvation of an uneducated mullah subordinate to the authorities. On this path, Ahan was the only and first enlightener.

Before that, we did not have our own alphabet, but the mullahs could not create alphabets, and balls were taught on paper on the terms of "Alip-bi", and missionaries Vasiliev, Alektrov, Rozhinsky and others transmitted the Kazakh alphabet with Russian transcription [19].

We will not talk for a long time about the programs and teaching methods that preceded the October Revolution. There were different schools in Kazakhstan before October:

1. Schools of religion.
2. The School of Peace.

The program of religious schools-Iman shart, Quran, muktasar. It would be memorizing prayers that you would remember when you prayed, fasted, defecated, ate.

After the October Revolution, such things as religion and love for the Motherland were first expelled. Things opposite to the path of education have been removed from school. It was one fruit that October gave us. After the various chapters of life began to improve and flourish, the programming method began to develop in the work. New programs have been released for the School of labor, technical schools. These programs have a purpose – a foundation. This is the basis of our programs that we give to the school on this day:

1. to make the child a person capable of satisfying the need for daily life by himself;
2. activation and self-organizing work of the child;
3. make schools a place where their work benefits society;
4. to raise a child organized, able to quickly get used to society [20], - promoted more benefits of world schools than religious schools.

K. Kemengeruly, who wrote a work related to Kazakh history at the beginning of the twentieth century, in his study "from Kazakh history" (1924) specifically refers to the "educational institution" of the Kazakhs. Russian Russian is where the khans, the older sultans, the "good" ones began to give their children to Russian schools with the goal: "let them know the Russian language, or work". At the beginning of the 20th century, rural schools were opened. Apparently, the government also tried for the Kazakhs. But apart from government affairs, dishonesty goes awry. The government did not expect that by teaching Kazakhs, they would be able to learn and educate their country. Russian Russians did this in order to make the Kazakh a conscript who would alienate him from the country, imbue the Russian spirit and spread the Russian idea to the Kazakhs.

Kazakhs have opened rural schools, being interested in 10 som, which they give home. There were Kazakh guys, many of whom graduated from the 2nd grade, did not receive spiritual national education, universal education, and Tatar experts. Since the teachers were very imperfect, the school did not bear useful fruits [21], - exposes the main goal of the Russian government, - somewhere else: thanks to reading, you can

lose character, peasant shortcomings" [22], - he writes. So, after analyzing the opinions of the Kazakh intelligentsia, who promoted education in Kazakhstan, we came to the following conclusions:

- In the second half of the XIX century. in the works of the Kazakh intelligentsia-Sh. Ualikhanov and A. Kunanbayeva-the advantages of teaching Kazakh children, teaching the Russian language, teaching and writing skills were promoted;

- the entire Kazakh intelligentsia not only called on the Kazakh people to study, art, knowledge of the languages of other peoples, but also called on them to serve and benefit their people;

- In the works of A. Baitursynov, S. Toraighyrov and M. Zhumabayev, the ways of solving the problem of Kazakh education are shown, revealing in them the extreme need for Kazakh education and the shortcomings of teaching in Kazakh schools;

Education in the second half of the XIX-early XX century. It was one of the most difficult problems in Kazakhstan. After all, it can be said that Kazakh children often received diplomas from local rural mullahs and visited neighboring countries. Russian Russian schools were opened for the purpose of teaching Kazakh children the Russian language, preaching the Russian religion and training only local officials. The Kazakh intelligentsia considered such topical issues in their writings and expressed their opinion. Therefore, we consider the works of the national intelligentsia to be an important point of the topic we are raising.

And M. Dulatov said: "Kazakhs need to learn in Russian, in Muslim. It is wrong to give preference to one, to yield to another, - says A. Baitursynov, saying that students in primary school should first know the full Kazakh letter, - in the first three years children should read Kazakh, in the last two years -in Russian, - he writes, devoting more time to teaching his native language.

If we know the opinion of Oraz Zhandosov about the teaching of the Kazakh language in schools: "when it comes to the national language, zholdas Zhandosov says that Kazakhstan is not ready to open a school in its native language. There are no necessary personnel, almost all educational institutions that train such personnel are in Russian" [23], - we see that due to the shortage of teachers with the Kazakh language of instruction, education was conducted mainly in Russian.

In connection with the subjects studied at school, A. Baitursynov noted: "in primary school, subjects studied in the Kazakh language are studied: reading, writing, religion, the language of the nation, the history of the nation, report, geography, peasantry-profession, being [24], - he writes.

Zh. Aimautov noted that "education most often pursues two goals – multiplication of knowledge, i.e. strengthening of matter, mind, i.e. a normal goal. Supporters of the early goal want the child to be taught more diverse knowledge, knowledge, languages, arts, that is, the child had more subjects of knowledge. The second inspirers say that at school a child does not need to learn a lot of knowledge, but often give work that strengthens the mind, a person who has enhanced mental work will find knowledge himself in the future.

This means that both opinions, that is, someone is aimed at things, someone is aimed at normal goals –too sparkling, lofty opinions, both do not have a solid foundation on which to rely.

It is wrong to say that teaching a child naked knowledge, in other words, makes him continue to clog his head with various types of information, strengthen his mind. When teaching children, the child's head will look like a storeroom where you can collect and store various knowledge.

Such a school, such training, only such a smart one-no education can give a child, except that he moves and stretches like that.

Therefore, the school should lay the foundation for useful knowledge for the child and take into account the side of strengthening his mind so that in the future he can develop his knowledge; secondly, it is necessary to simultaneously provide for the goals of multiplying knowledge and strengthening the mind.

If we take the meaning of the subject of creation as general knowledge to enhance intelligence, then the necessary qualities in other disciplines are the subject of creation. If you look from the side of educational influence, not everyone is arguing about the benefits of the subject of creation, the native language and the language of quantities. No matter how much relief, smallness and understanding are taught, one of the qualities of the subject of creation is suitable. Thus, natural science can be taught in elementary schools. If you can deepen other objects, starting with a wild, slightly feral look and ending with walking, then you can do the same with the object of creation.

In the collection of documents and materials " Alash movement " , the statement of the Minister of Internal Affairs on the approval of the petition on the expansion of the rights of Kazakhs says: "mandatory requirements in schools: first, to assign five compulsory religious subjects to students, and then to take Russian language lessons, Muslim education should not be stopped until the child reaches adulthood.

Let there be no Christian religious classes held in the school"[25].

In turn, M. Dulatovich noted: "There are no special madrasas in Kazakh for Muslim schoolchildren in cities. A large number of applicants from Kazakhstan began to manifest themselves in recent years. Nine out of 10 Kazakh children cannot get into schools due to lack of places and do not know where to go" [26], - speaks of the need for such schools. These were measures that showed Kazakhs that they should study to be Muslims in order not to fall into another religion or on a negative path. In particular, Sultanbek Kozhanov, who became the People's Commissar of Education, constantly raised and controlled the implementation at his level of the issue of conducting education in the field of education in the language of indigenous peoples [27].

As they say, "the height of the mountain is becoming more and more obvious," over time, the honorary title and status of Alash figures have become higher.

At the stage of its development, higher education in Kazakhstan has always depended not only on strengthening the financial and logistical base, but also on staffing. That is, scientific and pedagogical personnel were considered the main component of the potential of higher education. And most of the Alash intelligentsia went near the beginning of the formation of higher educational institutions of that time. They gave lectures to students and engaged in educational work. That is, in the development of the higher education system of Kazakhstan, the merits of Alash figures are limitless. Thus, for KazPI, first established in 1928, it is especially relevant to replenish the teaching staff with scientific and pedagogical personnel of high professional qualifications, it was then that prominent representatives of the Kazakh people taught at the institute: A. Baitursynov, H. Dosmukhamedov, T. Zhurgenov, O. Zhandosov, S. Seifullin, B. Almanov, I. Kabylov served. In the 30s, well-known linguists K. Zhubanov, S. Amanzholov, M. Zholdybaev, mathematician a worked here. mekekov et al . Asfendiyarov S. Zh. organized this first educational institution and put a lot of work into laying its cornerstone. [28].

When the country gained independence, it was correctly understood that the training of modern competitive specialists and the development of higher education primarily depends on the scientific and pedagogical power of the country's higher schools. But the economic difficulties that have taken place in our society have not spared the policy of staffing universities with qualified personnel. So, in 1991, among the educational institutions staffed with personnel with an academic degree were KazGU (62.3%), KAZKHITI (63.5%), the Almaty branch of the Zhambyl Institute of Light and Food Industry Technology (62.3%). But, unfortunately, the quality of the staff in pedagogical universities, preparing the younger generation of teachers according to the new system that is being formed in our country, was very low. These are Aktobe PI-24%, Arkalyk PI-25%, Guryev PI-20.8%, Zhezkazgan PI-16.8%, Karaganda PI-26.8%, Kokshetau PI-25%, Kostanay PI-27.2%, Semipalatinsk PI-29.2%, Taldykorgan PI-20.4%, Tselinograd PI-20.2%. only about%. [29].

Consequently, the improvement of the potential of the scientific and pedagogical intelligentsia has always remained one of the urgent problems. The quantitative increase in scientific and pedagogical personnel in higher educational institutions of the republic for the period from 1991 to 2005 increased from 24,264 to 43,382 people, that is, by 1.8 times. And the growth in the number of doctors and candidates of sciences amounted to 613-2869 and 8892-12773, respectively.

It follows from this that, although the overall growth of doctors and candidates of sciences was somewhat better, their share among all teachers decreased. In particular, in 1991, 39 percent of all scientific and pedagogical personnel in digital higher schools had an academic degree, and in 2005 this figure fell by 36.1 percent. [30].

This situation is explained by the fact that due to the poor protection of the social status of professors-teachers in the country, there is a large outflow of scientific and pedagogical personnel to other areas and an increase in the number of private educational institutions providing higher education, which makes them insufficiently provided with qualified personnel. Unfortunately, a number of universities- both higher and their teaching staff in their states -did not respond properly and demanding. To fill this gap, they attracted specialists with third-party scientific titles and registered them as additional employees. But it was clear that the invited scientific and pedagogical personnel from other educational institutions could not fully serve to increase the scientific potential of the invited educational institution, to form a scientific school in it, to conduct the educational process at a stable level. That is, no higher educational institution could radically solve the problem of forming its scientific and pedagogical potential by calling professors-teachers of other educational institutions to the service with an additional load. Nevertheless, private higher educational institutions, instead of training personnel with academic degrees, "improved" their qualitative composition by attracting qualified personnel in public educational institutions at rates of 0.5 and 0.25. [31].

If in 1991 the number of full-time professors in higher schools of Kazakhstan was 1034, then in 2003 it reached 6974, that is, it increased by 6.8 times, which, of course, is not a positive thing. In 2005, this number decreased slightly and amounted to 5,251 people. [32].

As a result, the state of provision of Kazakhstan's higher schools with scientific and pedagogical personnel did not fully meet the requirements of the time. Thus, the share of candidates of sciences among the teaching staff of higher educational institutions in 2005 amounted to 29.4%, the volume of doctors of sciences - only 6.6%. [33].

Conclusion. trends in the social appearance of the scientific and pedagogical intelligentsia as a whole hint at progress. This is not cheap wealth. Thanks to its rational use, wide opportunities are opening up for strengthening the independence of Kazakhstan. It can be said that the scientific and creative power of this intellectual potential creates historical prerequisites not only for achieving scientific and technological achievements, but also for imagination through high-quality training of young specialists with a future.

"The Alash figures who dreamed of "rising to the dark Kazakh sky and becoming the sun" were outstanding personalities of their time. Their whole life was a real example of love for the nation, selfless service to the interests of the country. It is no exaggeration to say that one of the aspects of the diversified activity of the Alash intelligentsia is rooted in scientific and pedagogical activity, which today is combined with highly qualified specialists formed in higher schools of Kazakhstan.

References:

1. Newspaper "Kazakh". 1914 / Comp.: Smagulova S., Anes G., Zamzayeva T. -A., Publishing House "Arys", 2009. - p. 99-100
2. Dulatov M. essays – Almaty: writer, 1991. – p. 381
3. Abzhanov H., Alzheisov A. Kazakhintelligence and Culture (Documentation). - Almaty, 1992. - 127 p.
4. "Alash kosemsozi" in 10 volumes
5. Baitursynov A. Tiltagi. - Almaty: native language, 1992. - 448 P.
6. Baitursynovich A. language tool. Almaty, 2009
7. The works of A. Baitursynov Almaty, 1989
8. Bukeikhan A. Selective. Almaty, 1995
9. Dosmukhamedovich H. The chosen one. Almaty 1998
10. Dulatuly M. collection of best-known works. Almaty , 2002-2004
11. Zhumabaev M. complete works in three volumes. Volume 3. - Almaty: Writer, 2003
12. Kemengerovich K. The chosen one. Valuable data are collections of works of the Alash intelligentsia, such as: Almaty, 1996.
13. "Alash movement. Collection of documents and materials". A collective team of developers. Responsible editor Koigeldiev M. K. Almaty, 2005
14. Zhumabaev M. The complete works in three volumes. Volume 3. - Almaty: writer, 2003, pp. 41-42, 46-47, 51-52
15. Zhumabaev M. The complete works in three volumes. Volume 3. - Almaty: Writer, 2003, pp. 223-314, 318-321
16. Baitursynuly A. works of Almaty, 1989, p. 55
17. Baitursynuly A. works of Almaty, 1989, p. 56
18. Baitursynuly A. works of Almaty, 1989, p. 57
19. the legacy of Telzhan Shonanovich]. Essays, studies and articles. - Almaty: El-shezhire, 2011. - 368 p., p. 241
20. "Alash movement. Collection of documents and materials". A collective team of developers. Responsible editor Koigeldiev M. K. Almaty, 2005, p. 263
21. Kemengeruly K. collected works in three volumes / textbook. - Alash, 2005. – Vol. 1. - p. 311, p. 48-49
22. Kemengeruly K. elected. Almaty, 1996., p. 81
23. U. Dzhandosov. Documents and journalism (1918-1937).: in vol. 2 – Almaty: Kazakhstan, 1999. – Vol. 2. – 304 p., p. 97
24. newspaper "Kazakh". 1914 / Comp.: Smagulova S., Anes G., Zamzayeva T. -A., Arys publishing house, 2009. pp. 98-100
25. Alash movement. Documents and materials. April 1901 – December 1917 – Almaty: Alash, 2004. – Vol. 1. - p. 552, p. 41-42
26. Dulatov M. essays -Almaty: writer, 1991. - 381 p., pp. 69-70

27. Rasheva G. U. *educational activities of the Kazakh intelligentsia in the Turkestan Soviet Autonomous Republic (1918-1925): narrow. gil. cand. ... abstract.* - Almaty, 2010. - 25 P., p. 12
28. *The first university of Kazakhstan: (Photo album) // -Almaty: "House of Printing "Edelweiss", 2003.-336 p. (15).*
29. *OM RK G. 2255, P. 1, 139 Act 6., 25-27 p. p.*
30. *Education in the Republic of Kazakhstan. Statik sbornik.* - Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics, 2002. -148s. (123). *Education in the Republic of Kazakhstan.Statistical collection.* - Almaty: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2006. -108 P. (84).
31. *qualifications in Science and education-the future of the country. // The steppe and the city. May 18, 2007 page 12.*
32. *Education in the Republic of Kazakhstan. Statistical report* Almaty: Agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics, 2002. -148s. (123). *Education in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection.* - Almaty: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2006. -108 P. (84).
33. *education in the Republic of Kazakhstan. Statistical collection.* - Almaty: Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2006. -108 P. (84).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақ» газеті. 1914 жыл / Құраст.: Смағұлова С., Әнес Ф., Замзаева Т. –А., «Арыс» баспасы, 2009. - б.99 - 100
2. Дулатов М. Шығармалары – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б.
3. Әбжанов Х., Әлпейісов Ә. Қазақинтеллигенциясы мен мәдениеті туралы (құжатты тарихизерттеу). – Алматы, 1992. – 127 б.
4. "Алаш көсемсөзі" 10 томдық
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл құрал. Алматы, 2009
7. Байтұрсынұлы А. Шығармалары Алматы, 1989
8. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы, 1995
9. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Алматы 1998
10. Дулатұлы М. Бестомдық шығармалар жинағы. Алматы, 2002-2004
11. Жұмабаев М. Үш томдық толық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2003
12. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. Алматы, 1996.
13. «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы». Ұжымдық құрастырушылар тобы. Жауапты редактор Қойгелдиев М. Қ. Алматы, 2005
14. Жұмабаев М. Үш томдық толық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2003, б. 41-42, 46-47, 51-52
15. Жұмабаев М. Үш томдық толық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Жазушы, 2003, б. 223-314, 318-321
16. Байтұрсынұлы А. Шығармалары Алматы, 1989, б. 55
17. Байтұрсынұлы А. Шығармалары Алматы, 1989, б. 56
18. Байтұрсынұлы А. Шығармалары Алматы, 1989, б. 57
19. Телжан Шонанұлы мұралары. Шығармалар, зерттеулер және мақалалар. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. – 368 б., б. 241
20. «Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы». Ұжымдық құрастырушылар тобы. Жауапты редактор Қойгелдиев М. Қ. Алматы, 2005, 263 б.
21. Кемеңгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы / оқу құралы. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.1. – 311 б., б. 48-49
22. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. Алматы, 1996., б. 81
23. Джандосов У. Документы и публицистика (1918-1937 гг.): в 2 т. – Алматы: Қазақстан, 1999. – Т.2. – 304 с., б. 97
24. «Қазақ» газеті. 1914 жыл / Құраст.: Смағұлова С., Әнес Ф., Замзаева Т. –А., «Арыс» баспасы, 2009. 98-100 б.
25. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 552 б., б. 41-42
26. Дулатов М. Шығармалары – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б., б. 69-70

27. Рашиева Г.У. Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасындағы қазақ зиялыларының ағартушылық қызметі (1918-1925жж.): тар. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010. – 25 б. б. 12].
28. Первый вуз Казахстана: (Фотоальбом) // -Алматы: «Дом Печати «Эдельвейс», 2003.-336 с. (15).
29. ҚР ОМА 2255-қ., 1-т., 139 б-іс., 25-27 п.п.
30. Образование в Республике Казахстан. Статистический сборник.- Алматы: Агентство РК по статистике, 2002. -148с. (123).; Қазақстан Республикасындағы білім беру. Статистикалық жинақ.- Алматы: ҚР Статистика агенттігі, 2006. -108 б. (84).
31. Ғылым мен білімдегі біліктілік-ел болашағы. // Дала мен қала. 18 мамыр 2007 ж. 12 бет.
32. Образование в Республике Казахстан. Статистический сборник Алматы: Агентство РК по статистике, 2002. -148с. (123).; Қазақстан Республикасындағы білім беру. Статистикалық жинақ.- Алматы: ҚР Статистика агенттігі, 2006. -108 б. (84).
33. Қазақстан Республикасындағы білім беру. Статистикалық жинақ.- Алматы: ҚР Статистика агенттігі, 2006. -108 б. (84).

ҒТАХР 03.20.00
ӘӨЖ 94 (574.1) «19»
(1930)

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.002>

Т.З. Рысбеков*¹, С.Т. Рысбекова², Б.Ф. Шынтемірова³

*¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының құрметті академигі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті
E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru*

² Тарих ғылымдарының докторы, профессор м.а., Батыс Қазақстан Инновациялық-Технологиялық Университеті, E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³ Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан Инновациялық-Технологиялық Университеті, E-mail: ansar_2004mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУҒА ҚАРСЫ КӨТЕРІЛІСТЕР (XX ҒАСЫРДЫҢ 30 ЖЫЛДАРЫ)

Аңдатпа

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстан тарихындағы ең қайғылы кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл жағдай еліміздегі астық дайындау кезеңіндегі орын алған дағдарыспен, егістік көлемінің азаюымен және ұжымдастыру науқанының салдарынан туындаған еді.

Қазақстан сталиндік әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің еркімен көшпелі және жартылай көшпелі аудандардан басқа жерлерде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқанын негізінен 1932 жылдың көктемінде аяқтауға тиісті аймақтардың тобына жатқызылды. Үкімет ұжымдастыру науқанын іске асыру барысында отырықшыландыруға көшіру бағдарламасына ерекше көңіл бөлді. Көшпелі және жартылай көшпелі ауылдарды отырықшылыққа көшіру – елдің экономикалық құрылымы мен аудандастыруды мамандандыруды өзгертуге әсері болады деп болжанды. Алайда бұл болжамдар іс жүзіндегі шындықтан әлдеқайда алшақ жатты.

Ш.И. Голощекин басқарған өлке басшылығы ұжымдастыру процесін жеделдете отырып, қазақтарды күштеп отырықшыландыру және ауқатты шаруаларды «кулактарды тәркілеумен» қабаттастыра жүргізілді. Әрине, бұл зорлық әрекеттер жағдайы ауырлап кеткен шаруалар арасында наразылықтар туғызып, кей жерлерде көтерілістерге алып келді.

Мақала авторлары Батыс Қазақстан облысының Жаңақала және Жымпиты аудандарында орын алған шаруалар көтерілісінің себебін, барысы мен қортындысын ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: астық дайындау, ұжымдастыру, отырықшылыққа көшіру, ашаршылық, көтеріліс, көшіп кету, қатаң қуғын-сүргін шаралары.

Т. З. Рысбеков^{1*}, С. Т. Рысбекова², Б. Г. Шынтемирова³

¹доктор исторических наук, профессор, почетный академик Национальной Академии Наук Республики Казахстан, Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова,
E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²доктор исторических наук, и.о. профессора, Западно-Казахстанский Инновационно-Технологический университет, E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³доктор исторических наук, профессор, Западно-Казахстанский Инновационно-Технологический университет, E-mail: ansar_2004@mail.ru

ВОССТАНИЯ ПРОТИВ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (30-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

Аннотация

20-30 годы XX века являются одними из самых трагических в истории Казахстана. Эта ситуация была вызвана кризисом в период хлебозаготовок в стране, уменьшением посевных площадей и коллективизационной кампанией.

Казахстан по воле сталинской системы административно-командного управления был отнесен к группе регионов, которые должны были завершить кампанию большую часть коллективизации сельского хозяйства весной 1932 года, за исключением кочевых и полукочевых районов. В ходе реализации кампании коллективизации правительство уделило особое внимание программе переселения на оседание. Предполагалось, что переселение кочевых и полукочевых сел на оседание будет иметь влияние на изменение экономической структуры страны и специализации районирования. Однако эти предположения были далеко от фактической реальности.

Под руководством Ш.И.Голощекина руководство власти ускорило процесс коллективизации, в сочетании с насильственным оседанием казахов проводилась «конфискация кулаков» зажиточных крестьян. Конечно, эти насильственные действия вызвали протесты среди обездоленных крестьян и привели к восстаниям в некоторых регионах. Авторы статьи раскрывают причины, ход и итоги крестьянского восстания в Жангалинском и Жымпитынском районах Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: заготовка зерна, коллективизация, переселение на оседание, голод, восстание, эмиграция, жесткие меры репрессий.

T. Z. Rysbekov*¹, S. T. Rysbekova², B. G. Shyntemirova³

¹Doctor of Historical Sciences, a professor, honorary academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, West Kazakhstan University named after M. Utemisov,
E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, an acting professor, West Kazakhstan Innovative Technological University,
Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³Doctor of historical sciences, a professor, West Kazakhstan Innovative Technological University,
E-mail: ansar_2004@mail.ru

ANTI-COLLECTIVIZATION UPRISINGS IN THE WEST KAZAKHSTAN REGION (30S OF THE XX CENTURY)

Abstract

The 20th and 30s of the XX century are one of the most tragic periods in the history of Kazakhstan. This situation was caused by the country's grain production crisis, a decrease in arable land, and a campaign of collectivization.

By the will of the Stalinist administrative-command system of government, Kazakhstan was classified as a group of regions that, in addition to nomadic and semi-nomadic areas, should have completed the campaign of collectivization of agriculture mainly in the spring of 1932. During the implementation of the collectivization campaign, the government paid particular attention to the resettlement transition program. It was assumed that the resettlement of nomadic and semi-nomadic villages would change the country's economic structure and the specialization of zoning. However, these assumptions lay far from the actual reality.

The leadership of the region, headed by Sh.I. Goloshchekin was carried out, accelerating the collectivization process, overlapping with the forced resettlement of Kazakhs and the "confiscation of kulaks" of wealthy

peasants. Of course, these violent actions caused protests among the peasants, whose situation was aggravated and, in some places, led to uprisings.

The article's authors reveal the causes, course, and results of peasant uprisings in the Zhangala and Zhimpity districts of the West Kazakhstan region.

Keywords: grain preparation, collectivization, resettlement, famine, uprising, emigration, harsh repressive measures.

Кіріспе. Қазақ даласында орын алған 30 жылдардың басындағы ауыртпашылық азамат соғысы жылдарынан, одан кейінгі халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінен басталды десек қателеспейміз. Қазан революциясынан кейінгі кезеңде орын алған содыр саясаттың нәтижесінде революция жеңістерін баянды етеміз, оны дүниежүзілік сипатқа енгіземіз, майданды материалдық жағынан қамтамасыз етеміз деген желеумен елде төтенше жағдай жариялап, азық-түлік салығын енгізді. Майданға мал мен азық-түлікті жөнелту барынша кең көлемде сипат алды. Бұл мал басының күрт қысқаруына әкеліп соқтырды. Мәселен, 1917 ж. 30 млн-ға жуық мал басынан 1921 жылы небәрі 6,2 млн. қалды [1, 56].

Қазақ АССР Халкомының төрағасы Ораз Исаевтың И.Сталинге жазған хатында елдегі мал шаруашылығының қиын жағдайы көрсетіледі. Егер 1929 жылы Қазақстанда 40 млн бас мал болған болса, оның 2 млн-ы совхоздарда, ал 4 млн-ы колхоздар мен жеке секторда қалғанын, олардың басым бөлігі орыс аудандарында еді [2, б.293].

Мал шаруашылығына жартылай бос мал шаруашылығы аудандарын әкімшілік жолмен «егіншілік» аудандарына айналдыру кері әсер етті. Ауқаттылардың өз малдарын жоюы, осыған кедейлер мен орташаларды айдап салуы да елеулі маңызға ие болды.

Қазақстан экономикасы ұжымдастыру қарсаңында үш негізгі саладан тұрды: мал шаруашылығы (64,5% құрады), егіншілік (29%), өнеркәсіп (6,5%) [3, б.3].

«Сталиндік тап күресінің өршуі» туралы теориясымағының көшпелі қазақ қоғамына қолдануының да теріс әсері болды.

Бұл кесепатқа Қазақ Өлкелік Комитетін 1925-33 жж. аралығында басқарған, іс жүзінде осы мезгілде Қазақстанның жеке дара әміршілікке айналған Шая Ицкович /Филипп Исаевич/ Голощекиннің ұстаған саяси бағыты тікелей алып келгендігін баса көрсету керек.

Коллективтендіру жылдарында қазақтарды жаппай отырықшылыққа көшірудің салдарынан, малдың азайып кетуі, астықтың шықпай қалуы және тұрмыстағы басқа да қауырт өзгерістер ала бөтен азық-түлік тапшылығына алып келді.

Елде орын алған аштық пен содан туындаған қиындықтар адамдардың наразылық көңіл-күйлеріне себепші болды. Азық-түлік үлесімен қамтамасыз етілмеген орташалар мен кедейлердің наразылық көңіл-күйлері жаппай толқулар мен көтерілістерге айналды. Жаппай колхоздан шығу, көрші жерлерге көшу үрдісі өсті.

Қазақстан басшылығының жоғарғы және төменгі деңгейіндегі саяси қателігі қазақ халқының ең үлкен бақытсыздығының негізі болды.

Зерттеу әдістері.

Жұмысты дайындау барысында тарихнамалық әдебиеттер мен дереккөздердің кең ауқымы пайдаланылды. Мәселенің тарихнамасына соңғы кезде жарық көрген әдебиеттер мен архивтік құжаттар кірді. Қарастырып отырған мәселені бұрынырақта шыққан әдебиеттерді [4] жанаша көзқараспен ой елегінен өткізе отырып, соңғы жылдары шыққан еңбектермен салыстыру арқылы ғылыми айналымға жаңа деректерді енгізу әрекеті жасалды. Соңғы жылдарда жарық көрген әдебиеттерден З. Ижановтың [5], М. Рысдәулеттің [6], Б. Әбдіғалиұлының жауапты редакторлығымен басылып шыққан 5 томдық «Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. документов. т.1 [7], т.2 [8], т.3 [2], т.4 [3], т.5 [9] жинағын ерекше атауға болады.

Ұжымдастыру және оның халыққа алып келген зардаптары мен салдарына байланысты соңғы жылдары шыққан әдебиеттер қатарына «Степная трагедия: «Адайское восстание 1929-1931 гг.» [10], «XX ғасырдың 20-50 жылдарына қатысты Батыс Қазақстан облысы бойынша архив құжаттарының жинағы (Орал, Бөкей губерниясындағы ашаршылық, халық көтерілістері, Алаш, күштеп көшірілгендерге қатысты құжаттар)», Бөкей губерниясындағы ашаршылық (1921-1922 жж.)». Батыс Қазақстан облыстық архив құжаттарының жинағы. Ұжымдық еңбек [11], Ж. Сафулиннің [12], Е.Хайдаровтың [13] еңбектерін жатқызуға болады.

Бұл еңбектер мен дереккөздердің талдамалы шолулары қазақ ауылдарының құрылымдық құрамдас бөліктері, оның әлеуметтік қабаттары («бұрынғы» байлар, ру басылары) қалай құлай бастағанын көрсетеді. Айта кететін жағдай – әлеуметтік қабат өкілдері көшпелі қазақ арасында тек өзінің байлығымен ғана емес, сонымен қатар білімімен, қамқорлығымен және қайырымдылығымен лайықты беделге ие болды. Кеңестік үкімет әртүрлі қуғын-сүргін әрекеттеріне сүйене отырып, көшпелі ауылдың шаруашылық байланыстарын үзді, отбасылық сабақтастықты, ұрпақ жадын жойды. Қазақ байлары үшін қорқыныштысы тәркілеу емес, көшіру, ру жерімен байланыстың жойылуы болды.

Мақаланы дайындау барысында Батыс Қазақстан облыстық архивінің және облыстық Ұлттық қауіпсіздік Комитетіндегі құжаттардың ұжымдастыру жылдарындағы қазақ шаруаларының басынан кешірген қасіретін ашық көрсетудегі орны ерекше.

Мақаланың объектісі мен мәнін, тарихи маңыздылығын ашып берудің тәсілдері айқындалып, теориялық және эмпирикалық танымдық деңгейі қарастырылды. Мақала жазу барысында талдау, синтез, жалпы қорытындылау және дедукциялау әдістері пайдаланылды.

Талқылау.

Қазақстан сталиндік басшылықтың арқасында ұжымдастыру мәселесін, негізінен, 1932 жылдың көктемінде аяқтауға тиісті аймақтарға қосылды. Алайда Ш.И. Голощекин басқарған жергілікті өкімет бұл мәселені жылдамдатты. Жәй жылдамдатып қойған жоқ, қазақтарды күштеп отырықшыландырды және ауқатты шаруаларды тәркілеумен қатар жүргізілді.

Көптеген жағдайларда ұжымшардағы қоғамдастыруға тек малдар мен ауыл шаруашылық құралдары ғана емес, сонымен қатар құстар, тіпті жеке мүліктері де ұшырады. Колхоздарда тұқым қорымен қоса барлық астықтары, ал мал шаруашылық аудандарында бұларға қоса астық өткізу міндеттелді. Бұл міндеттерді орындау үшін қазақтар малдарын астыққа айырбастауға мәжбүр болды. Малдарды жаппай союға алып келген ет және жүн дайындау науқаны кең мөлшерде жүргізілді. Ұжымдастыру және тәркілеу қатаң қуғын-сүргін шараларымен сүйемелденді. 1922-1933 жылдар аралығында өкіметке қарсылық білдіріп, астық пен ет дайындауды жасырған әрекеттері үшін 33 мыңнан астам адам жазаға тартылды [14, б.85].

Орал округының Талов ауданы 19 ауылдық кеңесті біріктіреді. 9226 шаруашылық, 37950 адам тұрады. Көктемгі егіс алқабы 21950 га жерді алып жатыр. Ауданның шаруашылық бағыты, негізінен, мал шаруашылығы – қосалқы егіншілік болып табылады. Жыртылатын жер мөлшері 223151 га, яғни шамамен 25,4%. Жайылым жерлер – 510405,1 га, яғни 55,8%. Шабындық жерлер – 54859,2 га, немесе 6%. Қолайсыз жерлер – 115905 га, болмаса 12,8%.

Аудан басшылығы шаруашылық-саяси шаралар өткізуде (күздік бидай егу жоспарының орындалуы; шабындық, ет, астық дайындау; ауыл шаруашылық салықтарын жинау; займ тарату; жүн дайындау, т.б.) көптеген қателіктерге жол берді:

Олар, біріншіден, колхоздарды қайта құру кезінде жер берілмеді. Бұл жағдай көшіп кету үрдісіне алып келді; екіншіден, жалған егістік егуге жол берілді; үшіншіден, ауыл шаруашылық зиянкестерімен (шегіртке, саршұнақ) күрес жүргізбеді; төртіншіден, астық-жем балансын жасау мен эксперттік комиссиялардың құрамын тексеруде өтірік айтты; бесіншіден, кулактарға көктемгі егіс жоспары берілгенмен, шын мәнісіндегі орындалуы тексерілмеді; алтыншыдан, колхоздарды ұйымдастыруда рулық принципке жол берілді [8, б.620-621].

Жымпиты ауданындағы жағдай жөніндегі арнайы хабарда мынандай фактілер кездеседі: аудан бойынша ашаршылық жағдайын басынан кешіріп отырған 1047 шааруашылықта (19 ауылда) 3554 адам. Аудан бойынша әр шаруашылыққа 24 кг-нан беріледі. Бұл азық-түлік көмегі жеткіліксіз. Ішінара тексеру бойынша аудан бойынша жаппай құрқұлақ (цинга), іш сүзегі аурулары және өлім көп екені анықталды. Басты себебі – жүйелі түрде дұрыс тамақтанбаудың салдарынан әбден әлсіреу еді.

Бұл жағдайдың орын алуындағы жалпы кемшілік – кейбір ауыл советтердің үлестіру тізімдемелерін (ведомость) ұқыпты ұсынуы, сондай-ақ аудандық ұйымдардың шын мұқтаждарға бөлуді бақыламауы еді.

Ауданның кейбір ауылдарында: Ханкөл, Шалды, Голощекин, Маркс тұрғындардың жағдайы өте ауыр болды. Бұл ауылдар жаппай аштықта еді. Шалды ауылында аштар мен ісініп кеткендер бар. 1932 жылдың 1 қазанынан 1933 жылдың наурызының арасында 44 адам аштықтан өлді. Олардың 23-і қайтып оралғандар және 21-і ауыл тұрғындары еді. Ауылдың аулсоветінің төрағасы Бергенов, партия ұйымының хатшысы Қожахметов және бұрынғы колхоз бастығы Нурузов 371 кг азық-түлік көмегін талан-таражға салған.

Голощекин ауылында қайта оралғандар 35 шаруашылықта 98 адам бар. Оның барлығы да жаппай аштықта. Ауылдағыларға бөлінген азық-түлік те орынсыз талан-таражға түскен. Мұндай фактілер жоғарыда аталған ауылдарда көптеп орын алған. Азық-түлікті талан-таражға салғандары үшін 14 адам қылмыстық жауапқа тартылды [2, б.508-509].

Жағдай тек аудандар мен ауылдық жерлерде ғана емес қаланың өзінде де өте күрделі болды. Орал қаласында жұмысшылар мен қызметкерлердің кейбір санаттары азық-түлікпен қамтамасыз етуден алып тасталуына байланысты олардың көңіл-күйлері күрделі болып, кеңестік үкіметке риза еместігін білдіріп ереуілдерге шығуда. Мәселен, Орал облыстық ауруханасының қызметкерлер құрамы азық-түлік беруді тоқтату негізінде жұмыстан бас тартты. Қуат стансасының жұмысшысы Копылов «Орын алып отырған тәртіп ешкімге ұнамайды, бұндай социализммен бұтындағы дамбалсыз қаласың» десе, жұмысшы Божанов «Тәртіп жоқ, кішігірім жеңілдік алған жұмысшыларды азық-түлік алудан айырып отыр, ал жоғары жалақы алушы жауапты қызметкерлерге жабық асхана ашып, тауықпен және тораймен тамақтандыруда» [8, б.832].

Ашаршылықпен және оның қабаттасып келген жұқпалы аурулармен қатар орын алып отырған жағдайға байланысты қазақтар өздерінің ата қонысынан көрші ауылдарға, аудандарға, қала берді шекараның арғы бетіне жаппай көшу әрекеті орын ала бастады. Мәселен, Жымпиты ауданының кейбір ауылдарында көшіп кету үрдісі пайда болды. Мысалы, Сикүл ауылында 6 шаруашылық, Соналыда 2 шаруашылық, Қоздығары ауылдарында осындай жағдай орын алды. Олар Қаратөбе ауданына көшіп, онда да ешқандай көмек көрмеген соң кері қайтты. Облыстан барған өлкелік уәкілдер Ащысай, Сасықкөл, Қараоба және басқа ауылдарда жағдайдың қиын екендігін баяндады. Мәселен Ащысайда 1933 жылдың 1 қаңтарына дейінгі аралықта 14 адамның қайтыс болғанын, көптеген адамдардың өлім алдындағы қалде жатқанын және құрқұлақ (цинга), іш сүзегі, тұмау, безгек, туберкулез ауруларының орын алып отырғаны көрсетіледі.

Бұл жағдайда тек астық өнімдерінің көмегінің тиімділігі төмен екендігі атап өтілді. Дәрігерлер тарапынан аурулар мен әбден әлсірегендерге балықтың майын, қышқылдар сығындысын (экстракт), сондай-ақ тұздалған балық, көкөністер беру ұсынылды. Алайда мүмкіндіктердің болмауына байланысты аудандық ұйымдар азық-түлік көмегінен басқа ештеңе де жасай алмады [15, п.19].

1930 жылдың 15 қарашасына дейінгі аралықта Орал округында 10 мыңдай шаруашылық, оның ішінде 60% дейін орташалар мен кедейлер бар, басқа округтерге көшіп кетті. Бұл жағдай, әсіресе, Қаратөбе, Талов, Лбішін, Шалқар аудандарында орын алды [16, б.333].

Жалпы, ПП ОГПУ-дің ҚАССР Халкомы О. Исаевқа жолдаған арнайы мәліметінде облыс бойынша азық-түлік жағдайының қиындығы мен егіннің нашар шығу салдарынан жаппай көшу байқалатыны көрсетілді. 1933 жылғы астық жинау науқанының басынан бастап 5 ауданнан 531 шаруашылық, соның ішінде Оралдан 159, Теплыйдан – 35, Таловтан – 168, Лбішіннен – 32, Тайпақтан 137 шаруашылық көшіп кетті.

Шыңғырлау ауданынан Украинаға 5 шаруашылық көшіп кетті. Ашаршылықпен байланысты қиындықтарды тонаушылық әрекетпен айналысушылар да өз пайдасына пайдаланып отырды. Мәселен, Жәнібек ауданында 3 адамнан тұратын осындай топ астық тиеген астық арбалы керуенін тонап, ілесушілерді байлап кеткен [2, б.680-681].

Қысқасы, ұжымдастыру науқанының барысында асыра сілтеушілік пен заңсыздықтар орын алды. Мемлекеттік қамқорлық деген сылтаумен зорлық-зомбылық жасалды.

1932 жылға қарай Орал губерниясында ұжымдастырылған шаруашылықтар 70%, Жымпиты ауданында 80%, ал Жәнібекте 95% жетті [17, б.113].

Ұжымдастыру науқанының барысында орын алған қасыреттің барлығы аштыққа, ауруға душар болған халықтың арасында қарулы қақтығысқа алып барған көтерілістерді туғызды.

Батыс Қазақстан облысында орын алған көтерілістердің ішіндегі ірілері Жаңақала [18] және Жымпиты [13] аудандарында өтті. Облыс орталығындағы архивтердегі осы мәселеге қатысты материалдарды қарап тексерудің нәтижесінде бұл көтерілістің шығуына мына жағдайлар өз септігін тигізгенін анықтадық.

1) Жаңақала ауданында жүргізілген 1930 жылғы қыс кезінде және көктемде астық дайындауды ұжымдастыруда, егіс екпейтін шаруашылықтарда ауыл кедейлеріне, ұжымдастыру қорын ұжымдастыруда әкімшілік әдіспен ұжымдастыру, мемлекетке ет дайындауда жоспардың өрескел, шектен тыс өсірілуі секілді асыра сілтеушіліктерге жол беріледі.

2) Егін егетін солтүстік ауылдарда барлық егіс көлемі колхоз меншігінде болды және ол жерден өнім өте аз алынды. Мәселен, 1930 жылы №14 ауылда әрбір гектар егістік жерден 4 пұттан өнім алса, ал №13 ауылда әрбір гектар егістік жерден 1 пұт 100 гр. өнім алынған.

3) Астық тапсыру жоспарын орындау мақсатында жергілікті өкімет органдары егін сеппейтін ауылдарға қыстың ішінде әр пұт астық үшін бір ірі қара мал тапсыруды міндеттесе, оның ішінде ауқатты, бай адамдарға бұл міндетті қысқа мерзімде орындау тапсырылды.

4) Осы ауыл шаруашылығы өнімдерін тапсырылғандарды колхоз басшылығы астық; шай, шекер және басқа өнеркәсіп тауарлармен қамтамасыз етуді міндетіне алып, уәде бергенмен оны орындамаған. Тіпті өнімін уақытынан бұрын тапсырғандар үшін ақшалай-заттай сыйлық бермекші болған. Ол ақша кейбір жерлерде 1932 жылдың наурыз айына дейін төленбеген.

5) Малды қоғамдастыру күшпен жүргізілді, тіпті кейбір ауылдарда(колхоздарда) малын ауласынан күшпен тартып алатын арнайы бригадалардың ұжымдастырылуы, мемлекетке етке мал тапсырғаны үшін жүргізілетін есеп-қисап, үлкен олқылықтың орын алуы.

6) Өз мүмкіндіктерінен айырылғысы келмеген ауқаттылардың үгіт-насихат жұмысы.

Жаңақала ауданында 1930 жылдың сәуірінде №24 ауылдың бай, атқамінерлері Шамсутдинов Шотқара, Қарашиев Затек, Жаналиев Сұлтанғали, Жаналиев Мұқаналы, Еділбаев Тоқбар, Ахметов Меңдіғали, Ахметов Мардан, Сисенов Салмен, Қуанғалиев Тоқжан, Ақпейсов Талап, Қарақұлов Исағамбет, Тасқарин Тасмағамбет және тағы басқа барлығы 150 адам «Шағыл-Мұрат» деген жерде жиын өткізген. Сөйтіп онда ұжымдастыруға және мал дайындауға наразылықтарын білдіріп, жиыннан қайтқан беттерінде №24 ауылдық кеңесінің хатшысы Сұлтановтың үйіне келген, онда хатшыны және онымен бірге отырған осы ауылдық кеңестің және №24 ауылдық кеңесінің төрағасы Құбиев пен Шариповты бірнеше адам жабылып ұрып соғады. Ақыры оларды қамауда ұстап, ертеңіне таңертең 300 адам жиналған жерде бір-ақ босатады. Осы арада жалпы жиналып шақырып, малдарын таратып берулерін және өздерінің колхоздан шығатындықтарын мәлімдейді.

Мұндай жағдай осы кезде №1 ауылда болады. Қодаров Жұмағали, Дүйсекенов Қойбағар және Елеусинов Бекмұханның ұжымдастыруымен барлық малды алғанмен, орнына ешқандай тауар бермей, өздерін алдап отырғанын айтады. Сондықтан Жаңақала поселкесіне өздерінің колхоздан шығатындықтарын жеткізуге (Исакаев Дәулет, Молдағалиев Тіләш) екі адам делегация аттандырады. Оларды аудан орталығында дереу қамауға алыпты. Қапиев Мұқанбетқали, Қодаров Жұмағали және тағы басқалардың бастауымен 200 адам ертеңіне барып, Жаңақаладағы қамалғандарды қарулы милиционерлерден күштеп босатып алады. Нәтижесінде бұл колхоздан шығушылар көбейіп, колхоз ыдырап кетеді [18, б.79-80].

10 ақпан 1931 ж. Бекболатовтың үйіне жиналған 60 шақты №1 ауылдың азаматтары жиналып, төраға Хайруллинді шақырып алды. Олар мал өткізуден бас тартатыны жөнінде хаттама толтыруды талап етті. Себебі олар өткізген еттері үшін өнеркәсіп тауарларын, ұн және ақша алмайтынын айтты. Төраға хаттама толтырудан бас тартты. 12 ақпанда ауыл адамдары өз талаптарын тиянақтады, бірақ тиісті түсініктеме ала-алмай тарап кетеді. Ауылға аудандық уәкіл келеді. Ол келгенге дейін №1 ауыл азаматтарының талаптары №18, 11, 4, 5 ауылдарға жеткізілді. Оларда ет тапсырудан бас тартады. 17 ақпанда Балтабек, Төкен, Қаратөбе ауылдарының шамамен 100 адамнан асатын азаматтары Жүнісов Қарабаланың үйіне, содан кейін Көшімов Иманғалидың үйіне ауысады. Осы үйді өздерінің штабы деп санайды. Олар күндіз жиналып, түнге қарай қарауыл ретінде 15-20 адамды қалдырып отырады.

ПП ОГПУ-дің Гурьев оперсекторының хабарлауынша бұл жағдайларды байлар Құрманов Құрақ, Кесин Шәкір, Черкебаев Сұлтанғали, Жаналиев Тоқжан, Тасқарина Әсима және Тасмұхамбеттер басқарды. Жиналғандардың басты талаптары: шұғыл түрде өнеркәсіп тауарларымен жабдықтау, ет өткізушілерді ұнмен қамтамасыз ету, байларға бақылау сандарын жүктемеу, барлық мәселелерді ауыл адамдарының қатысуымен шешу. Олар аудан уәкілдеріне өз адамдарын жіберуден бас тартты. Жиналыс жинауды, онсыз сөйлесуден бас тартатындарын жеткізді. 24 ақпанда аудан комитеті келіссөз орнына аудандық атқару комитетінің төрағасы Джанубалиевті жіберді. Сонымен қатар аудандық партия комитетіне жергілікті жердегі бұрмалаушылықтарды анықтау, түсіндіру жұмыстарын жүргізу үшін беделді қызметкерлерден комиссия жіберуді ұсынды [8, б.776-778].

Ақпан айының аяғында Тауберат ауылында жергілікті жерде мал дайындауға наразы болған Шадыров Сұлтанғали, Сариев Жұбат, Смаков Камереждин, Мухамедяров, т.б. ұйымдастыруымен 50-60 адам бас қосқан көтерілісшілер штабы құрылады, осы Тауберат ауылдық кеңесінің келесі бір ауылында да осындай 20 адамнан тұратын көтерілісшілер штабын құрады. Бұлар №24 ауылдағы көтерілісшілер штабымен байланыс орнатып, ауыл-ауылды аралап қару жинастыру ісін қолға алады.

Осы кезде бұлармен қатарлас №6 ауылда да бай Ағасов Бекжанның басшылығымен Нарыш Мұрташев, Қуанышев Бақтыгүл, Жамешов Шағырбай және т.б. қаруланып, №6 ауылдық кеңесі Бимен ауылында 50 адамнан көтерілісшілер штабын құрады. Осында келген Орал оперативті секторының Орда аудандық бөлімі отрядымен бірнеше сағат ұрыс жүргізіп, сәтсіздікке ұшыраған Арисовтың тобы Тауберет ауылындағы көтерілісшілер штабына келіп қосылады, бірақ ертеңіне Орал оперативті секторының біріккен отрядын басқарып келген Болдыревтың күшіне қарсы болған ұрыста бірнеше көтерілісші өледі. Қалғандары қолға түсіп, Тауберет ауылындағы штаб талқандалады.

№4 ауылда Даулетқалиев Қобыланның басшылығымен 40 адам 1931 жылдың 15 наурызында Жаутөбе мал дайындау орнына шабуыл жасап, 27 ірі қара, 3 жылқы, 14 түйені айдап әкетеді. Сөйтіп оларды штабтағы 200 көтерілісшінің керегіне жаратады және осы шабуыл кезінде №4 ауылдық кеңестің төрағасы мен хатшысын бірге ала кетеді, бұл ауылдағы көтерілісшілер штабының басшылығы Гурьев округінің Айбас ауылындағы және Ілбішін ауданының №7 ауылындағы, Жаңақала ауданының №4 ауылдық кеңестің төрағасы мен хатшысын бірге ала кетеді, бұл ауылдағы көтерілісшілер штабының басшылығы Гурьев округінің Айбас ауылындағы және Ілбішін ауданының №7 ауылындағы, Жаңақала ауданындағы №11 ауылындағы көтерілісшілермен байланыс орнатып, бірлесіп қимыл жасамақшы болған екен. Алайда 21 наурызда ауылға келген Орал оперативті секторының отряды көтерілісшілердің штабын жойып, басшыларын тұтқындайды.

21 наурызда Жаңақала ауданының №1 ауылында Үрекенов Дорбай, Оразбаев Байғожа, Жантөрин Қабдеш және т.б. көтерілісшілер штабын құрады. 23 наурызда 250 адам қаруланып, Буденный колхозына шабуыл жасап, 53 жылқы, колхоз басқармасының төрағасын және Талов ауданындағы «Кедей» колхозынан 4 ірі қара, 3 түйе, 23 жылқыны айдап әкетеді. Бұл малдарды да көтерілісшілер өз керегіне жаратады. Алайда 24 наурызда ауылға келген Орал оперативті секторының отряды көтеріліс басшыларын тұтқынға алады.

1931 жылғы көктемде Жаңақала ауданын түгел дерлік қамтыған қарулы көтеріліс осылай аяқталады. Оперативті отрядпен болған ұрыстарда көтерілісшілер жағынан бірнеше адам қаза болған. Ал отрядтардағы адам шығыны жөніндегі деректерді архивтік материалдардан кездестіре алмадық.

Сөйтіп, осындай орын алған оқиғаларға байланысты барлығы 360 адам тұтқындалып, олардың үстінен қылмыстық іс қозғалады. Тергеу барысында 160 адам қылмысы анықталмай босатылады. ОГПУ жанындағы үштіктің қаулысымен (Қазақстандағы) 1932 жылы 25 ақпанда 129 адам 58-2, 58-08, 58-10 статьялары (УК РСФСР) бойынша әр түрлі мерзімге концлагерге айдалады [18, б.81-82].

Жымпиты ауданындағы көтерілістің негізгі себептері басқа аудандардағы жағдаймен сәйкес болды. Тек мерзімі жағынан ертерек еді. 1928 жылғы ірі байларды тәркілеу, артық астықты үкіметке тапсыру, астық дайындау науқанындағы келеңсіздіктерге байланысты кеңес өкіметіне наразылықтарын білдіре бастады. Бұл наразылықтарды Батыс Алаш көсемдерінің бірі Жаншаның бауыры Ғаббас Досмұхамедов және Хұсайын Әділов басқарды. Олар жасырын мәжілістер өткізіп, үкіметке артық астық пен ат-көлік беруден бас тартып, тіпті жайылым және шабындық жерлерді өртеуге дейін барған.

Билік өкіметінің жеделхатында ОПТУ-дің Орал бөлімінің бастығына. 1929 жылдың 19 маусымдағы Жымпиты ауданының №15, 19 ауылдарының байлары Досмұхамбетов Ғаббас, Әбілғазиев Есқали, Бекетов Тілеуқайыр, Рамазанов Оспанғали, Әділов Хұсайын және басқалары ауыл адамдарын ұйымдастырып астық дайындау кезінде жасырын жиналыс өткізіп, мемлекетке астық тапсырмау жөнінде келісім жасап, кеңес үкіметіне қарсылық жасаған.

ОПТУ-дің Жымпиты ауданы бойынша өкілі Гаврилов деп көрсетілген [19, б.128, 181].

1929 жылы 14 маусымда ОГПУ-дың Орал округтық бөлімінің Жымпиты ауданы бойынша жауапты уәкілі Гаврилов №15 ауылдың байлары мен атқармiнерлерiнiң әрекеттерiне қатысты арыз-шағымдарды қарап, кiнәлiлердi жауапқа тарту үшiн алдын ала тергеу амалдарын жүргiзудiң қажеттiгi жөнiнде қаулы қабылдаған.

Көтеріліс ошақтары тек 15 ауылда ғана емес (басшылары Ғ. Досмұхамедов және Х. Әділов), №20 ауылда (А. Тауышев), №17 (А. Қабышев), №18 (Ж. Ақболатов), №24 (Е. Аманкелеев), №13 (Т. Есболатов), 6 және 11 ауылдарда (Ө. Қожамжаров) да орын алды. Көтеріліс басшылары мен қатысушылары 1929 жылдың 26 маусымынан бастап тұтқынға алына бастады. 1930 жылы 15 наурызда ОГПУ-дың саяси өкілдігінің жанындағы үштіктің шешімімен 5 адам (Досмұхамедов Ғ., Абылғазиев И., Балатов Т., Рамазанов У. және Әділов Х.) ату жазасына, Қарашулаков И. – 10 жыл мерзімге концлагерьге, Майданов Х. – 5 жылға, Искалиев У., Жакупов Б., Темырханов М., Суханов Д., Жамбергенов Б. – 3 жылға, Еламанова М. – Сібірге жер аударылса, Сухамберлиев С., - жанұясымен Ақмола округіне жер аударылды. Кабаков З. – тергеуде болған кезі есепке алынып, қамаудан

босатылды. 1930 жылы 25 қаңтарда көтеріліске қатысқан тағы да 36 адам жөнінде үкім шықты. Ол бойынша 36-ы ату жазасына кесілді.

Тағы да бір үкім бойынша А. Тілеқұлов, Л. Идрисов, Ж. Мұхамедсариев, С. Даулеталиев Қарқаралы қаласына еңбекпен түзеу лагеріне, Е. Бурамбаев, Х. Қазмағамбетов, Н. Баймұхамедов – Петропавл округіне жер аударылды, ал Ә. Әжімбеков, Х. Мирғалиев, К. Султанғалиев, А. Даулеталиев, Н. Байжасов мерзімінен бұрын жазадан босатылды [20, б.55-58].

Жалпы, қазақ тарихында халықтың басынан кешірген кезеңдері көп. Ұлт жадынан өшіруге болмайтын сондай кезеңдердің бірі – ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық зобалаңы екенін естен шығармауға тиістіміз. Бұл – бабалар рухына тағзым болып табылады. Екіншіден, бұл – большевиктік биліктің қазақ халқына қарсы саяси, ұлттық, этникалық негізде жасаған қызыл терроры, геноциді. Сондықтан да саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін халық білуі тиіс деген мақсатта архив құжаттары негізінде белгілі болған Жаңақала көтерілісіне қатысушылардың аты-жөндерін, жасын толықтай беруді жөн көрдік:

Абишев Нурым, 40 жас
Абишев Кошкар, 44
Аубакиров Кошкар, 70
Абишев Калимолла, 36
Азмуханбетов Сундет, 64
Амиров Кулбай, 27
Агисов Бекжан, 37
Айдашев Бисен, 49
Аймагамбетов Булак, 27
Алдабергенов Ибран
Ахмедияров Хайролла, 42
Агисов Жактума, 46
Айшев Бактыгерей, 26
Аташев Калрала, 42
Ахметов Мардан, 40
Акбеисов Талап
Бигалиев Денжан, 48
Бейсенов Кабден, 31
Бералиев Кабден, 29
Бакталиев Сейтжан, 38
Бокапов Маселим, 19
Батыров Тажден, 35
Балмулдин Алим, 23
Байдалиев Камил, 32
Бекмурзиев Темирбай, 54
Биралиев Ишеке, 38
Бажиков Есенгали, 62
Бакиров Михаил, 55
Бексариев Картага, 50
Бекешев Отеп, 30
Досалиев Каракул, 63
Дусекенов Койбагар, 24
Даутов Сулеймен, 57
Досжанов Молдакой, 21
Даулетьяров Досжан, 50

Даулеткалиев Канай, 17
Донешев Толепкали, 37
Доскалиев Ахмет, 39
Даиров Бактыгали, 33
Даиров Бисен, 38

Абишев Сагат, 21
Азбергенов Телеу, 58
Абикаиров Сабит, 30
Азмухамедов Жеден, 31
Аренов Максот, 55
Арынгазиев Амирхан, 38
Айдалиев Габдолла, 70
Асанов Тлеш, 38
Аимов Бейсекеш, 22
Агисов Дуйсенгали, 18
Ахметов Мухамбеткали, 29
Акбаев Мухамбеткали, 29
Артыгалиев Кайрекен, 28
Ахметов Мендыгали, 35
Азаматов Нажим, 31
Ахметов Кубаш, 44
Бектибаев Шакет, 26
Берсенбаев Нургали, 62
Бегалиев Шабыл, 66
Бектепов Карагайты, 55
Бегенов Молдамурат, 38
Балмулдин Маха, 19
Бибалин Бокан, 67
Баяндиев Салмен, 49
Бекешев Лукпан, 46
Бегалиев Сары, 58
Баяжаков Акмедияр, 76
Балбергенов Ташен, 65
Балмагамбетов Аймолда, 36
Бекешев (Бекетов) Бузаин, 55
Даутов Баймырза, 42
Досов Агоба, 47
Досов Токай, 57
Даулетьяров Борангали, 34
Даулетьяров Ескаир, 44

Досмуканов Зейнолла, 25
Доскалиев Нугман, 27
Даиров Сашигали, 26
Даиров Мусагали, 54
Даулетов Мусей, 21

- Дуйсалиев Онғысар, 38
Доскалиев Аким, 46
Есеркепов Буркит, 88
Есимов Жусипкали, 28
Естаев Толеген, 25
Ергалиев Кабиболла, 23
Ермукашев Танатар,
Елеуов Батырқожа, 47
Ерсарип Султангазы, 70
Ергалиев Хабиболла, 23
Ескалиев Медеш, 53
Есенгалиев Мухамбетқали, 31
Ескалиев Ныгмет, 58
Жакыпов Замах, 66
Жексембаев Каумак, 48
Жалиев Султан, 49
Жазалиев Иглам, 43
Жаналиев Мукангали, 30
Жашолин Жубан, 28
Жангерин Жубан, 28
Жубаев Абиш, 61
Жаналиев Пок, 38
Жананов Есенгали, 30
Жаксыбаев Амангали, 58
Жуанбаев Матен, 44
Жанторин Кабдеш, 46
Жалмаганбетов Губайдолла, 44
Жаналиев Абил, 48
Жаналиев Губайдолла, 49
Жумабаев Размухамбет, 30
Жангазиев Жубангали, 48
Жарылгасов Токмет, 67
- Жусипов Досымбет, 53
Жусипов Жубат, 53
Жусипов Ибат, 27
Игитанов Елеу, 26
Исмагулов Имаш, 35
Ибраев Кайса, 26
Ибрашев Насиболла, 58
Имакашев Зайын, 23
Ихсанов Кунашгар, 35
Губайдуллин Дуйсенбай, 22
Габдолов Балекей, 31
Габдошев Малик, 22
Газизин Кайыр, 51
Казбекенов Оразгали, 49
Кулов Ибраш, 42
Койшиев Бузаубай, 31
Кошаков Жангожа, 52
Китаров Сабыр, 29
Китаров Балгазы, 34
Карасаев Кадыр, 32
Кулмагамбетов Зейнолла, 44
Купекесов Ташен, 49
- Даулеткалиев Коблан, 24
Есекеев Тасмагамбет, 34
Едилбаев Бактыгали, 17
Есениязов Хайдар, 20
Ескалиев Лимгали, 27
Ермагамбетов Сабыргали, 36
Едирескалиев Курмет, 27
Есмагулов Имангали, 45
Елеуов Рахметолла, 46
Ескеев Тасмагамбетов, 34
Ескалиев Кайретден, 25
Ескалиев Шакен, 48
Ержанов Байгара, 34
Жалмагамбетов Тасмагамбет, 65
Жеткисов (Жеписов) Утеген, 42
Жазалиев Кенжекей, 36
Жазалиев Ахмет, 52
Жаналиев Султангали, 43
Жакталиев Байгали, 31
Жамешев Шигарбай, 26
Жаналиев Кабдир, 42
Жомартов Кошим, 84
Жаксыбаев Муканбетқали, 44
Жакыпов Кырыкбай, 60
Жумагулов Халел, 27
Жуанбаев Камал, 25
Жаналиев Хайролла, 53
Жантурин Кистаубай, 58
Жумабаев Бейсенгали, 28
Жармагамбетов Ергали, 66
Жаналиев Суюнғали, 44
Жолдыгулов Ержан, 58
- Жусипов Карабала, 44
Жусипов Жакаш, 37
Зейналиев Медекеш, 48
Ищанов Хамит, 34
Имаков Казанбек, 45
Ихласов Тлемис, 61
Иманбаев Пшу, 42
Идембаев Токбар, 45
Имашев Сары, 47
Гумаров Нагым, 37
Гумаров Габдолла, 35
Губайдоллин Кабыш, 32
Губайдуллин Толебей, 25
Куандыков Камза, 36
Кошаков Атаолла, 21
Кешекөв Сейтқали, 30
Коньров Досқали, 32
Киясов Каздат, 50
Кудыров Нуры, 29
Куанышкалиев Кайролла, 27
Кошимов Абиш, 65
Кутмаганбетов Иманбай, 41

- Кушимов Сары, 60
Кутмаганбетов Темир, 47
Кабиев Есим, 32
Улпеисов Нургали, 69
Каржауов Губайдолла, 23
Кайпиев Мухамбеткали, 46
Тапалов Губайдулла, 36
Косжанов Кошбар, 50
Кулсариев Казбек, 59
Казиев Бштан, 36
Курмашев Курен, 31
Кулов Амархан, 44
Кодаров Жумагали, 50
Куаншалиев Хайролла, 27
Косжаков Шокпар,
- Кажгалиев К., 28
Курмашев Ибат, 40
Кудашев Тожан, 19
Каткапов Газиб, 46
Кобжасаров Кенжегали, 34
Кенжип Кисагали, 40
Карин Орынбай, 52
Карташов Фома, 56
Кошумов Дузенбай, 45
Молдабеков Елжан, 78
Мусагалиев Сейтказы, 31
Молдакулов Нагим, 45
Мендалиев Жумагул, 30
Муратов Хайрош, 32
Мурзагалиев Хайрош, 32
Мухамбеткалиев Хаизолла, 27
Мурзагалиев Есмагул, 38
Мухамбетъяров Гайсагали, 31
Молдашев Идрис, 36
Мулдашев Даулет, 53
Мидрисов Семгали, 35
Минесов Курмангазы, 36
Медекешов Ибатолла, 19
Ондаганов Абдолла, 61
Омаров Лукпан, 35
Оразбаев Избас, 60
Нурманов Зейнатла, 44
Нурумбетов Бактыгерей, 40
Нысанбаев Куанышбек, 30
Науанов Кали, 53
Ногаев Толеш, 38
Наушиев Саткан, 31
Нуржанов Жамансары, 56
Пштанов Елеу, 26
Рыскалиев Рахмет, 20
Сарсенов Кошербай, 30
Сатанов Кабиболла, 27
Сатиев Жубанья, 33
- Калиев Дыбыс, 43
Кушербаев Дуйсенгали, 24
Кабымов Куттыгали
Казиев Утеген, 46
Калдыбаев Кожамжар, 80
Кулбаев Сары, 36
Куангалиев Еркуат, 29
Карашиев Зайка, 31
Куаншалиев Тогжан, 38
Каракулов Измагамбет, 46
Калиев Султан
Кожакоев Беккаир, 45
Капасов Губайдолла, 36
Каулин Кали, 53
Куанышев Бактыгул, 24
- Кудаев-Кулаев Базар, 36
Кусанов Тлеу, 67
Коньсбаев Сундеткали, 44
Кубаев Ермек, 42
Кршипов Шимбыл, 58
Кенжип Камилаш, 45
Копжасаров Жумабай, 32
Кенжин Малай, 47
Лукпанов Керей, 42
Мусагалиев Есентали, 56
Мусагалиев Молдагали, 28
Мухамбеткалиев Амархан, 36
Мухамбеткалиев Пазыл, 26
Мухамедьяров Гайсагали, 31
Мурзагалиев А.
Мамадалиев Сапаргали, 48
Мурзагалиев Сунаикул, 46
Маратов Галман, 55
Мухамбеткалиев Сапар, 20
Мынбаев Мырзахмет, 31
Мукатаев Ескабыл, 34
Маншиев Хайролла, 20
Омаров Жалмукан, 67
Оразымбеков Бораш, 36
Оразов Курман, 35
Оразбаев Байкус, 37
Ныгметов Баймагамбетов, 55
Нургалиев Айткали, 31
Нугманов Мырзам, 30
Нурушев Зайдул, 36
Нугманов Мана, 22
Неталиев Саржан, 34
Назаров Арухан, 32
Рыскалиев Каймолда, 20
Рахметов Молдаш, 26
Сабыров Кенжегали, 27
Сейсенов Каир, 31
Сатиев Губайдолла, 22

- Сатиев Донубантай, 36
Сулейменов Бекеш, 32
Сухандалиев Халет, 53
Сариев Мукангали, 32
Сармухамбетов Алыстагали
Сердбалиев Отеу, 62
Сесенов Салмен, 35
Сулейменов Жаксымбет, 32
Смаков Мухит, 32
Султанов Толен, 22
Сулейменов Бисенгали, 20
Сулейменов Бекет, 38
Султангалиев Жамушы, 36
Торкенбаев Бисенгали, 20
Тлепбергенов Калеш, 45
Токешов Козыбагар, 60
Тогаев Рыскали, 29
Тмышев Куаныш, 46
Толегенов Айткали, 22
Туганов Сейсангали, 30
Тазмагамбетов Салмен, 27
Ташенов Карим, 28
Тасмаганбетов Кабеш, 34
Таскарин Тазмагамбет, 48
Токешев Ибраш, 43
Токаев Рыскали, 29
Хайруллин Кабдыгали, 14
Хаиров Апат, 16
Халелов Хайрош, 27
Шегетаев Абеш, 56
Шиналиев Мухамеддин, 35
Шабдаров Алипкали, 32
Шмалиев Досмагамбет, 66
Шортабин Ныгмет, 41
Шарипов Куангали, 16
Шамсутдинов Шоткара, 31
Усакаев Даулет, 45
Обсултанов Каирбек, 30
Утепбергенов Нурпеис, 42
[17, б.117-122].
- Сырымов Кабекен, 18
Сариев Габдолла, 37
Сундеткалиев Кадреш, 22
Султангалиев Кадеш, 32
Саржаков Сундетгали, 36
Сундетов Нурмухан, 51
Сейткалиев Жумагали, 19
Сагналиев Залеу, 26
Сариев Жубат, 37
Султангереев Макан, 43
Султангалиев Жалықты, 36
Султангереев Камал, 43
Сапаров Тлес, 18
Текешев Дуйсали, 19
Такешов Жардемгазы, 30
Тлепбергенов Кенжалы, 29
Тогаев Сапар, 49
Тогаев Жиенгали, 18
Тоненов Сериккали, 29
Тулкибалиев Кабдыхаир, 47
Толепов Бисенгали, 45
Тасмагамбетов Куангали, 19
Тугаев Шукир, 45
Таскарин Асим, 45
Тналиев Ихангали, 19
Тасимов Рахим, 78
Хусаинов Жусупкали, 40
Хусаинов Алит, 31
Шитиков Есенияз, 52
Шокатаев Мукса, 30
Шадыров Имангали, 33
Шокатаев Кадыржан, 45
Шманов Орынгали, 28
Шарипов Уззакбай, 39
Шаулаков Умбеткали, 16
Умбеталиев Сагынай, 19
Утеулиев Бисенгали, 60
Отеулиев Умбет, 55
Утеугалиев Амангали, 19

Жаңақала және Жымпиты көтерілістеріне қатысып, жазықсыз жазаланғандар 1989 және 1998 жылдары ақталды.

Қорытынды.

Елде орын алған қиындықтар азық-түлік тапшылығына, ашаршылыққа, адам өлімдеріне, колхоздардан қашуға, ауылдан шетке көшіп кетуге, қайыршылыққа алып келіп отырды.

Архив құжаттарын талдай отырып 1931 жылы елімізде мал басының күрт азайғанын көреміз. Колхоз тұрғындарының күн көруінің бейімделу кезеңі малды мертігу түрінде союды актілеуді, ауыл адамдарын тонау бөтеннің мүлкі мен азық-түлігін мемлекет қорына өткізуді туғызды.

Жалпы алғанда 30-жылдардың басында орын алған оқиғалар халқымыздың санасында өте ауыр із қалдырды. Әйтсе де осы аштық алқымнан ала бастаған 1931 жылы атқа қонып, жергілікті өкімет органдарына бағынбай, бас көтеруге мәжбүр болған, әділетсіз күштеу жүйесіне ашық наразылық білдірген және көпшілігі осы батыл әрекеттің құрбанына айналған кісілердің есімдері күні бүгінге дейін белгісіз. Шын мәнінде, ешқандай да қылмыс жасамаған, күнкөріс қамы мен тоталитарлық жүйенің әділетсіз қысымына қарсы шыққан абзал азаматтар туралы жалпы жұртшылық, соның ішінде

олардың кейінгі ұрпақтарының әлі күнге өз әкелері туралы тарихи шындықты біле алмай отырғандары және анық.

Жазықсыз жапа шегіп, Кеңес өкіметінің «күштеу саясаты» салдарынан жаппай аштыққа ұшыраған қазақ халқының аянышты тағдыры, зұлмат жылдары елі мен жерін тастап кетуге мәжбүр болған қандастарымыздың бастан кешкен тауқыметін бұрын «күпия» болып келген архив құжаттарын тереңірек зерттеу бүгінгі тарих ғылымы мен тарихшылардың алдында тұрған келесі міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б., Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алматы: Ғылым, 1991. – 185 с.
2. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сборник документов. т.3.: 1932-1934/ Отв.ред. Б.Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1028 с.
3. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб.док. т.4/ Отв.редактор-составитель Б. Әбдіғалиұлы. Нур-Сұлтан: Фолиант. 2021. – 776 с.
4. Турсунбаев А.Б. Победа колхозного строя в Казахстане. Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. – 323 с.; Дахилейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса. Алматы: 1978. - с.; Дахилейгер Г.Ф., Нурпеисов К. История крестьянства советского Казахстана. Алматы: Ғылым, 1985, т.1. – 247 с.; Курпеисов К. Қазақстанның шаруалар Советтері (1917-1929 жылдар). Алматы: Ғылым, 1972. - б; Тулепбаев Б.А. Торжество ленинских идей социалистического преобразования сельского хозяйства в Средней Азии и Казахстане. Москва: Наука, 1971. – 482 с.; Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. – 320 б. және т.б.
5. Ижанов З. Тәркілеу қасіреті. Алматы: Өлке, 2017. – 400 б.
6. Рысдәулет М. Конфискация. Тараз: ЖК «Сейдуалиев и Кампания»; 2018. – 355 б.
7. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб.док. т.1. 1928-1929/ Отв.ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021 – 920 с.
8. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб.док. т.2. 1930-1931/ Отв.ред. Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021 – 1240 с.
9. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника: Күзгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері/ Жауапты редактор-құрастырушы Б. Әбдіғалиұлы. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 604 б.
10. Степная трагедия: Адайское восстание. 1929-1931 гг. – Алматы: Арыс, 2010. – 448 с.
11. XX ғасырдың 20-50 жылдарына қатысты Батыс Қазақстан облысы бойынша архив құжаттарының жинағы (Орай, Бөкей губернияларындағы ашаршылық, халық көтерілістері, Алаш, күштеп көтерілгендерге қатысты құжаттар). Ұжымдық еңбек. – Астана (орталық офис), 2022. – 350 б.
12. Сафуллин Ж.Н. Батыс Қазақстан облысындағы байларды тәркілеу және жер аудару (1928-1932 жж.). Архив құжаттарының жинағы. – Астана (орталық офис), 2022. – 350 б.
13. Хайдаров Е.Е. Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928-1932 жж.). Монография. – Орал: Дана орталығы; 2022. – 200 б.
14. Рысбеков Т.З. Коллективизация советского хозяйства в Западном Казахстане и ее последствия// Международная научно-практическая конференция «Сатпаевские чтения – 13». – Павлодар, 2013. – с.85-87.
15. Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архиві (әрі қарай БҚО МА). Ф.850. тізім 1. іс б.
16. Голод в СССР. 1929-1934: В 3 томах. т.1. – июль 1932. – В.2. кн. Кн.1./ Отв.составитель В.В.Кондрашин. – Москва: МФД, 2011 – серия «Россия». XXвек. Документы. – 656 с.
17. Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. Переиздан: 2-е издание. Уральск: Зап.Каз.гос.университет им.М.Утемисова, 2007. – 196 с.
18. Рысбеков Т.З. Тарихи таным және ақиқат: Мақалалар жинағы. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2012. – 364 б.
19. Боранқұл А. Азаматтық жолындағы азапты өмір. – Орал: Полиграфсервис, 2019, - 236 б.
20. Хайдаров Ж.Е. Жымпиты көтерілісі // «Жанша Досмұхамедов және Алаш ұлттық идеясы» тақырыбындағы ХҒТК материалдары. Орал, 2022, б.54-57.

Refeneces:

1. Aşylbekov M.H., Galiev A.B., Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazahstane (1917-1980). – Almaty: Ğylym, 1991. – 185 s.
2. Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnai ahronika. Sbornik dokumentov. t.3.: 1932-1934/ Otv.red. B.Äbdıǵaliüly. – Almaty: Atamura, 2021. – 1028 s.
3. Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnai ahronika. Sb.dok. t.4/ Otv.redaktor-sostavitel B.Äbdıǵaliüly. Nur-Sultan: Foliant. 2021. – 776 s.
4. Tursunbaev A.B. Pobedakolhoznoostroia v Kazahstane. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. – 323 s.; Dahşleiger G.F. Marşrutomsotsialnogoprogressa. Almaty: 1978. - s.; Dahşleiger G.F., Nurpeisov K. IstoriiakrestianstvovsovetskogoKazahstana. Almaty: Ğylym, 1985, t.1. – 247 s.; Kurpeisov K. QazaqstannyñşarualarSovetteri (1917-1929 jyldar). Almaty: Ğylym, 1972. - b; Tulepbaev B.A. Torjestvoleninskihideisotsialisticheskogopreobrazovaniuaselskogohoziaistva a SredneiAziiiKazahstane. Moskva: Nauka, 1971. – 482 s.; Omarbekov T. 20-30 jyldardaǵyQazaqstanqasireti: Kömekşioquqūraly. Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. jānet.b.
5. Ijanov Z. Tärkileuqasireti. – Almaty: Ölke, 2017. – 400 b.
6. Rysdäulet M. Konfiskatsiia. Taraz: JK «SeidualieviKampaniia»; 2018. – 355 b.
7. Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnai ahronika. Sb.dok. t.1. 1928-1929/ Otv.red. B.Äbdıǵaliüly. – Almaty: Atamura, 2021 – 920 s.
8. Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnai ahronika. Sb.dok. t.2. 1930-1931/ Otv.red. B.Äbdıǵaliüly. – Almaty: Atamura, 2021 – 1240 s.
9. Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentalnai ahronika: Kuägerlerestelikteri, aşarşylyqturalyjazyl ğankitap-jinaqtarmaterialdary, körkemädebietüizindileri/ Jauaptyredaktor-qūrastyruşy B. Äbdıǵaliüly. – Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. – 604 b.
10. Stepnaiatragediia: Adaiskoevosstanie. 1929-1931 gg. – Almaty: Arys, 2010. – 448 s.
11. XX ğasyrdyñ 20-50 jyldaryn aqatysty Batys Qazaqstan oblysy boiynşa arhiv qūjattarynyñ jinaǵy (Orai, Bökei gubernialaryndaǵy aşarşylyq, halyq köterilisteri, Alaş, küştep kötterilgenderge qatystyqūjattar). Ūjymdyqenbek. – Astana (ortalyqofis), 2022. – 350 b.
12. Safullin J.N. Batys Qazaqstan oblysyndaǵy bailardy tärkileu jāne jer audaru (1928-1932 jj.). Arhiv qūjattarynyñ jinaǵy. – Astana (ortalyqofis), 2022. – 350 b.
13. Haidarov E.E. Batys Qazaqstan oblysyndaǵy halyq köterilisteri (1928-1932 jj.). Monografıia. – Oral: Danaortalyǵy; 2022. – 200 b.
14. Rysbekov T.Z. Kollektivizatsiia sovetskogo hoziaistva v Zapadnom Kazahstane i eposledstviia// Mejdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia «Satpaev skiechteniia – 13». – Pavlodar, 2013. – s.85-87.
15. Batys Qazaqstan oblysy memlekettik arhivi (äriqarai BQO MA). F.850. tızım I. is 6.
16. Golod v SSSR. 1929-1934: V 3 tomah. t.1. – iiyl 1932. – V.2. kn. Kn.1./Otv.sostavitel V.V. Kondraşin. – Moskva: MFD, 2011 – seria «Rossiia». XX vek. Dokumenty. – 656 s.
17. Rysbekov T.Z. tiydyistoriiirodnogokraia. Pereizdan: 2-eizdanie. Uralsk: Zap.Kaz.gos. universitetim. M.Utemisova, 2007. – 196 s.
18. Rysbekov T.Z. Tarihi tanym jāne aqiqat: Maqalalarjinaǵy. – Oral: M. Ötemisovatyndaǵy BQMU redaksiialyqbaspaaortalyǵy, 2012. – 364 b.
19. Boranqūl A. Azamattyqjolyndaǵyazaptyömur. Oral: Poligrafservis, 2019, - 236 b.
20. Haidarov J.E. Jympityköterilisi // «Jahanşa Dosmūhamedov jāne Alaş ūltyq ideiasy» taqyrybyndaǵy HĜTK materialdary. Oral, 2022, b.54-57.

УДК 9 (93).930
МРТНИ 16.21.25

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.003>

Тулекова А.М.^{1*}, Тулекова М.К.², Сутеева Х.А.³

¹ *Казахский национальный государственный университет имени Абая, д.и.н. профессор кафедры Всемирной истории, г.Алматы, Казахстан,
E-mail: mereke_55@mail.ru*

² *докторант 3 курса специальности «6D020300- История» кафедры Всемирной истории Института истории КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан,
E-mail: mereke_55@mail.ru*

³ *Казахский национальный государственный университет имени Абая, к.и.н., профессор, г. Алматы, Казахстан,
E-mail: lyazzatdosim@mail.ru*

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ НАЧАЛА ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕАБИЛИТАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СССР И ОСОБЕННОСТИ ЭТОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ В 1953-1964 ГОДЫ

Аннотация

В предлагаемой статье рассматриваются причины перемен в государственной политике СССР после смерти И.В. Сталина, дискуссии и споры в советской и зарубежной историографии, о роли послесталинских руководителей Советского Союза - Л.П.Берии, Н.С.Хрущева в проведении этой либерализации, о полноте и неполноте реабилитации, направленности сталинских репрессии, их обоснованности и необоснованности и числе их жертв. Дана общая периодизация государственной реабилитационной политики. Законодательная основа процесса реабилитации в период «хрущевской оттепели» рассматривается на основе анализа таких документов как «Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии», «Указ Президиума Верховного Совета СССР от 24 марта 1956 г. «О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления». Рассмотрены недостатки, итоги реабилитационного процесса в период «хрущевской оттепели» 1953-1964 гг., сделаны выводы по процессу реабилитации в указанные годы и выявлены особенности начала реабилитационного процесса в Казахстане.

Ключевые слова: сталинские репрессии, либерализация, демократизация, реабилитация, советская и зарубежная историография, периодизация, законодательная основа процесса реабилитации, «хрущевская оттепель».

Тулекова А.М.^{*1}, Тулекова М.К.², Сутеева Х.А.³

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., әлем тарихы кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: mereke_55@mail.ru*

² *Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих институты, Әлем тарихы кафедрасының «6D020300-Тарих» мамандығының 3 курс докторанты Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: mereke_55@mail.ru*

³ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессоры, Алматы қ., Қазақстан, E-mail: lyazzatdosim@mail.ru*

КСРО-ДА МЕМЛЕКЕТТІК ОҢАЛТУ САЯСАТЫНЫҢ БАСТАЛУЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ 1953-1964 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА ОСЫ ПРОЦЕСТІҢ ӨТУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Ұсынылып отырған мақалада И.В. Сталин қайтыс болғаннан кейінгі КСРО мемлекеттік саясатындағы өзгерістердің себептері, кеңестік және шетелдік тарихнамадағы елдің қоғамдық өмірін демократияландыру ісін жүзеге асырудағы Кеңес Одағының Сталиннен кейінгі Л.П. Берия, Н.С.Хрущев сияқты басшыларының рөлі, оңалтудың толықтығы мен толық еместігі, сталиндік

репрессиялардың бағыты, олардың негізділігі мен негізсіздігі және олардың құрбандарының саны туралы пікірталастар мен даулар қарастырылған, Мемлекеттік оңалту саясатының жалпы кезеңділігі берілген. «Хрущевтік жылымық» кезеңіндегі оңалту процесінің заңнамалық негізі «КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1953 жылғы 27 наурыздағы «Рақымшылық туралы» Жарлығы, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1956 жылғы 24 наурыздағы «Лауазымдық және экономикалық қылмыстарға қатысты жазасын өтеп жатқан адамдардың істерін қайта қарау туралы» Жарлығы сияқты құжаттарды талдау негізінде қарастырылады. 1953-1964 жылдардағы «Хрущевтік жылымық» кезеңіндегі оңалту процесінің кемшіліктері, қорытындылары қаралды, көрсетілген жылдары оңалту процесі бойынша қорытындылар жасалды және Қазақстанда оңалту процесінің басталуының ерекшеліктері анықталды.

Кілт сөздер: сталиндік қуғын-сүргін, либерализация, демократияландыру, оңалту, кеңестік және шетелдік тарихнама, кезеңдеу, оңалту процесінің заңнамалық негізі, «хрущевтік жылымық».

Tulekova A.M.^{*1}, Tulekova M.K.², Suteeva H.A.³

¹Professor of the Department of world history, doctor of historical Sciences, AbaiKazNPU, Almaty, Kazakhstan, E-mail:mereke_55@mail.ru

²3-year doctoral student of the specialty "6D020300-History" of the Department of world history of the AbaiKazNPU Institute of storia Almaty, Kazakhstan, E-mail:mereke_55@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, professor, Kazakh National State University named after Abay, Almaty, Kazakhstan, E-mail: lyazzatdosim@mail.ru

LEGISLATIVE BASES OF THE BEGINNING OF THE STATE REHABILITATION POLICY IN THE USSR AND THE PECULIARITIES OF THIS PROCESS IN KAZAKHSTAN IN 1953-1964

Annotation

The article discusses the causes of changes in the state policy of the USSR after the death of I.V. Stalin, discussions and disputes in Soviet and foreign historiography, the role of the post-Stalinist leaders of the Soviet Union - L.P.Beria, N.S. Khrushchev in carrying out this liberalization, the general periodization of the state rehabilitation policy is given. The legislative basis of the rehabilitation process during the "Khrushchev thaw" is considered on the basis of the analysis of the "Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of March 27, 1953 "On amnesty". The results of the rehabilitation process during the "Khrushchev thaw" of 1953-1964 are considered, conclusions are drawn on the rehabilitation process in these years and the peculiarities of the beginning of the rehabilitation process in Kazakhstan are revealed.

Keywords: Stalinist repressions, democratization, rehabilitation, Soviet and foreign historiography, periodization, legislative basis of the rehabilitation process, "Khrushchev thaw".

Введение.

С обретением Казахстаном государственной и, прежде всего, политической независимости открылись новые горизонты и объекты исследования и восстановления отечественной истории. Одновременно возникла возможность достоверно осветить отдельные страницы прошлого. Сегодня полное восстановление исторической правды и справедливости, реабилитация и возвращение из небытия имен жертв политических репрессий в годы сталинского террора – высокий моральный долг всего нашего народа. Скорейшее преодоление последствий беззаконий, политических преступлений на почве злоупотребления властью необходимо всем нам, всему обществу, вставшему на путь морального возрождения, демократии и законности.

Актуальность темы исследования.

Общественно-политическая актуальность темы реабилитации граждан, безвинно репрессированных по политическим и иным мотивам, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Необходимо провести большую работу по преодолению стереотипов, оставшихся от административно-командной системы, формированию новой нравственности и правового сознания, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека. Именно политика реабилитации легла в основу морального и правового возрождения советского общества прошлым и казахстанского общества в настоящем. Все это обуславливает необходимость всестороннего исторического и теоретико-правового исследования института реабилитации, вопросов обеспечения его практической реализации, а также разработок конкретных предложений по

формированию эффективного механизма принятия решений по широкому комплексу проблем в этой области.

Цели и задачи исследования.

Цель работы – исследовать историко- правовые аспекты реабилитации репрессированных граждан Казахстана в 1954-1964 гг. и показать важность этого процесса в моральном и правовом возрождении казахстанского общества в настоящем и в формировании новой нравственности и правового сознания, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека.

Для решения этой цели мы поставили перед собой следующие задачи:

- рассмотреть причины перемен в партийной и государственной политике СССР после смерти И.В.Сталина, в период «хрущевской оттепели», положившей начало процессу реабилитации;
- изучить законодательную основу процесса реабилитации в 1953-1964 гг.;
- показать начало процесса реабилитации в Казахстане и шаги, предпринятые правительством КазССР, для реабилитации партийных деятелей, представителей творческой интеллигенции, незаконно репрессированных в годы сталинского террора;

Материалы и методология исследования.

Главную основу данного исследования составили материалы, хранящиеся фондах: Государственного Архива Российской Федерации (ГАРФ), Центрального архива документальных коллекций г.Москвы (ЦАДКМ), Российского государственного архива новейшей истории (РГАНИ) Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), Центрального Архива Республики Казахстан (ЦАРК) значительная часть которых впервые вводится в научный оборот.

Использованные автором источники можно сгруппировать следующим образом: 1. *Законы и нормативные акты* - правовые нормативные документы, которые исхо-

дят от верховной государственной власти имеют высшую юридическую силу в пределах всего государства. В рамках данного исследования рассматриваются законодательные акты СССР по вопросам реабилитации. К ним относятся Указы Президиума Верховного Совета СССР, Постановления Советского правительства, Законы СССР, имеющие отношение к государственной реабилитационной политике жертв политических репрессий сталинского периода нашей истории. Примерами этой группы источников мы можем назвать: *Указы Президиума Верховного Совета СССР: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии»* [1, 50-52 сс.]; *Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 года «Об отмене решений троек НКВД, Коллегии ОГПУ и Особого Совещания при НКВД-МГБ-МВД СССР»* [2, 70-72 сс.]. Данный вид документов позволяет проследить развитие законодательной базы реабилитации с 1953 по 1964 гг.

2. *Делопроизводственные материалы высших партийных и государственных органов, а также прокуратуры и суда.* Из документов высших партийных органов особого внимания заслуживают рабочие протокольные записи заседаний Президиума ЦК КПСС, материалы к его постановлениям, а также материалы работы Комиссии ЦК КПСС, специально созданных для изучения истории репрессий и проведения реабилитации, которые позволяют понять механизм принятия тех или иных указов, постановлений и законов правительства, подвести итоги работы специальных комиссии по проведению работы по реабилитации жертв сталинских репрессий.

3. *Источники личного происхождения:* воспоминания, переписка и интервью. Воспоминания бывших репрессированных, их родственников, а также, людей принимавших непосредственное участие в реабилитационной политике, являются ценными историческими источниками для изучения данной темы.

4. *Справочная литература.* Самым ценным источником для написания данной работы стали разнообразные справочники, мартирологи. Например, биографический справочник «Наркомы Казахстана» подготовленный на основе архивных материалов [3]. Он знакомит с биографиями 402 руководителей правительства и наркоматов Казахстана, репрессированных в годы террора.

Неоценимую помощь в написании нашей работы оказал, составленный на основе материалов государственных и ведомственных архивов РФ и государств - бывших союзных республик СССР. справочник «Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.» [4]. В нем помещены биографические справки на секретарей обкомов, крайкомов и ЦК союзных компартий в период между XVII и XVIII съездами ВКП(б), репрессированных поголовно в годы сталинского террора.

В книге «Репрессированная тюркология», на основе впервые введенных в научный оборот следственных дел 1937-1939 гг, выяснены обстоятельства гибели многих выдающихся деятелей науки и культуры разных народов, в том числе и Казахстана [5].

К особой категории источников относятся «Книги скорби» или мартирологи, которые, начиная с 1996 года, выпускает казахстанское историко-просветительское общество «Адилет» («Справедливость»), С этого времени выпущено свыше 10 книг, куда вошли имена почти всех лиц, расстрелянных с 1930 по 1939 годы, в результате политических репрессий по всем областям Казахстана.

5. *Материалы периодической печати.* Они позволяют рассматривать вопросы реабилитации сквозь призму времени; исторические аспекты данных вопросов. Материалы государственной периодики позволяют проследить позицию властей а общественные издания – точку зрения общественности на проблему реабилитации.

Методологическая база исследования.

Теоретической базой исследования стал синтез различных подходов к изучению прошлого. Системный подход позволяет нам рассматривать изучаемую проблему в свете истории взаимоотношений общества и государства. Сталинская модель советского государства, главным стержнем которой была военно-мобилизационная экономика, основанная на принудительном труде и репрессиях против инакомыслящих к началу 1950-х гг. зашла в тупик. Началось постепенно ускоряющееся разрушение старой тоталитарной системы и переход к новой демократической, стержнем которой стала концепция прав человека. Общественное осознание пагубности репрессивной политики, формирование реабилитационного правосознания – одно из главных проявлений этой системной трансформации.

Работа основана на методологических принципах историзма и объективности, которые позволяют нам рассмотреть реабилитационную политику СССР и Казахстана с учетом конкретных исторических условий эпохи; а также изучать процесс реабилитации во всей его сложности, многогранности и противоречивости.

Следующую группу методов составили: историко-генетический и проблемно-хронологический. Историко-генетический метод применялся нами для изучения причин, этапов и результатов процесса реабилитации жертв политических репрессий: он позволил понять механизмы эволюции реабилитационной политики в 1953-1964 гг. и позволил осмыслить специфику и вывести формулы реабилитации в 1-м периоде государственной реабилитационной политики.

Также в исследовании использовались и междисциплинарные методы: политологии (институциональный и нормативно-ценностный), а также статистические методы.

Институциональный метод, подразумевающий изучение государственных и общественных институтов, помогает нам рассмотреть роль КПСС и Политбюро ЦК КПСС в процессе реабилитации. Нормативно-ценностный подход позволяет нам определить значение реабилитации жертв незаконных политических репрессий – как явления, затрагивающего высшие интересы общества и личности, оценивать которое необходимо с точки зрения справедливости, свободы, уважения человеческого достоинства.

Применение статистических методов систематизации исторической информации (таблицы) предоставляет автору возможность избегать описательности в освещении деятельности комиссий по восстановлению прав жертв политических репрессий, а также в определении численности реабилитированных лиц с 1953 года по 1964 годы по настоящее время.

Обсуждение.

После смерти И.В. Сталина в советской истории начался новый период, получивший с легкой руки писателя Ильи Эренбурга название «хрущевская оттепель».

Среди вопросов, анализ которых принципиально важен для понимания темы нашего исследования, одним из главных является – что именно побудило советских руководителей после смерти Сталина начать реабилитацию? Какова роль послесталинских вождей в процессе демократизации страны? На эти вопросы попытались ответить советские и зарубежные историки.

По мнению ряда советских историков - Е.Ю.Зубковой, О.В.Хлевнюка, начавшаяся либерализация была исторически предопределена всем ходом развития советского общества [6;7].

В исследованиях А.И.Кокурина, Б.Старкова Берия предстает как реформатор [8,134 с.; 9,85 с.].

«Десталинизацию» и начало процесса реабилитации жертв политических репрессий исключительно с именем Н.С.Хрущева связывали в своих исследованиях историки В.П.Наумов и Х.Г.Пихоя [10;11].

Западные исследователи Эмми Найт[12] и Ф.Фюре [13,156 с.] поставили проблему личного вклада вождей в либерализацию в контекст динамики советской системы.

Споры о полноте и неполноте реабилитации были предметом исследования А.Дугина, В.П.Попова [14;15].

На сегодняшний день, в научной литературе нет пока единого мнения о стадиях процесс реабилитации.

Мы тщательно проанализировали точки зрения советских, зарубежных историков на эту проблему и уточнили, конкретизировали периодизацию государственной реабилитационной политики, применительно к процессу реабилитации в Казахстане и предложили такую периодизацию. Так, первый период определяется автором как 1953- начало 1960-х гг.; хронологические рамки второго периода включают время со второй половины 1980 -х гг. по 1991 гг.; третий период определяется нами с 1991 - по по сегодняшний день

Массовые политические репрессии тяжким бременем легли на плечи народа и на всю жизнь страны, отравляли все живое, тормозили всякое движение вперед. Терпеть их дальше становилось невозможно. Поэтому сразу же после смерти И.В.Сталина законодательство по вопросам реабилитации начало пересматриваться.

1 сентября 1953 г. указом Президиума Верховного Совета СССР была прекращена деятельность одного из самых всесильных органов по применению политических репрессий – Особого совещания при министре внутренних дел СССР, а также установлено, что жалобы и заявления осужденных коллегией Объединенного государственного политического управления (ОГПУ), «тройками» Народного Комиссариата Внутренних Дел (НКВД) - Управлениями Народного Комиссариата Внутренних Дел (УНКВД) и Особым совещанием об отмене решений, сокращении срока наказания, досрочном освобождении и о снятии судимости рассматриваются в Прокуратуре СССР с предварительным заключением по этим делам Министерства Внутренних Дел (МВД) СССР.

Во исполнение решения директивных органов о пересмотре дел на лиц, осужденных за контрреволюционные преступления, Генеральным прокурором СССР, министром юстиции СССР, министром внутренних дел СССР и Председателем КГБ при СМ СССР издан приказ от 19 мая 1954 г. № 96 сс/0016/003397/0052, которым предусмотрено создание комиссии по пересмотру уголовных дел на указанных лиц, определены их компетенция, порядок работы, юридическая сила принимаемых решений) [16, 178 с.].

С этой целью были созданы комиссии, в которые вошли руководящие работники Прокуратуры, МВД, КГБ и Министерства юстиции СССР. Центральную комиссию возглавил Генеральный прокурор СССР Р. А. Руденко, местные — прокуроры республик, краев и областей. В Казахстане комиссия состояла из 5 человек, которую возглавил Председатель Верховного суда КССР -Досанов, его заместители - Королькова, Мамутова и члены Верховного суда - Бондаревский и Тлегенова. На республиканские, краевые и областные комиссии был возложен пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД–УНКВД, местными судами и военными трибуналами и специальными судами (линейными и лагерными). При рассмотрении указанных дел в случае признания факта репрессии комиссии могли выносить постановления об отмене решения по делу и полной реабилитации осужденного, переквалификации состава преступления, сокращении срока наказания. Они сделали большую кропотливую работу. По протестам органов прокуратуры в порядке судебного надзора было пересмотрено более двух тысяч дел и пересмотрено свыше 3500 лиц.

Первые попытки осмысления правовой категории политических репрессий и начало процесса реабилитации репрессированных граждан в СССР связаны с периодом «хрущевской оттепели» в 1953-1964 гг..

Начало нового периода ознаменовалось отказом советского руководства от сталинской политики репрессий. По отношению к рядовым гражданам политика Н.С.Хрущева характеризовалась свертыванием репрессий. Сначала было прекращено «Дело врачей», позже началась реабилитация остальных политических заключенных. Для советских руководителей становилось понятным, что молчать о репрессиях нельзя. Следствием этого стал знаменитый доклад «О культуре личности Сталина и его последствиях», прозвучавший из уст Н.С.Хрущева на XX съезде КПСС. Впрочем, на этом десталинизация в общественной сфере фактически и закончилась. Н.С.Хрущев и его соратники прекрасно понимали, что если развернуть эту тему дальше, то общество может задуматься о смене всего советского руководства: ведь и докладчик, и его коллеги принимали самое активное участие в

массовых репрессиях. Но даже такая половинчатая критика имела в то время эффект разорвавшейся бомбы.

Процесс реабилитации шел планомерно. Сперва были реабилитированы жертвы первой волны политических репрессий в Казахстане 1929-1931 гг, потом жертвы второй волны политических репрессий 1937-1938 гг.

После прекращения указом от 1 сентября 1953 г. деятельности главного органа по применению политических репрессий – Особого совещания при МВД СССР, а также предоставления приказом от 19 мая 1954 г., права пересматривать по протесту Генерального прокурора СССР решения бывших коллегии ОГПУ, «троек» НКВД-УНКВД на республиканские комиссии был возложен пересмотр дел на лиц, осужденных тройками НКВД-УНКВД, местными, специальными судами и военными трибуналами и применении к ним Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии».

В Таблице №1 приводится список лиц, освобожденных сразу после смерти Сталина по амнистии 1954 г. в Казахстане [4,154,160,300, 401, 521,560 сс.].

Таблица №1

№ №	Ф.И.О	Год рождения	Национальность	Член ВКП (б)	Место работы	Осужден	Освобожден, реабилитирован
1	Чагиров Б.	1902	Казах	С 1920 г	С октября 1937 по март 1939 г. нарком юстиции Казахской Советской Социалистической Республики (КазССР).	Арестован в марте 1939 г., осужден к содержанию в исправительно-трудовых лагерях(ИТЛ).	Освобожден по амнистии 1954 г. Реабилитирован сентябре 1954 г.
2	Марков Н.И	1900	Русский	С 1919 года.	С декабря 1935 г. по март 1937 г. заместитель наркома КазССР.	В апреле 1941 г. на 5 лет ИТЛ. Вновь арестована в феврале 1949 г. и осуждена марте 1949 г.	Освобожден по амнистии в июле 1954 г. Реабилитирован в феврале 1955 года.
3	Шайликов С.М.	1898	Турок	С 1920 г	С ноября 1935 по апрель 1937 г. замнаркома социального обеспечения Казахской Автономной Советской Социалистической Республики (КАССР).	Арестован в 1937 г., осужден на 8 лет (ИТЛ) в апреле 1940. Совершил побег, вторично осужден к ссылке в апреле 1949 г.	Освобожден по амнистии в сентябре 1954 г.
4	Артыкбаев Ч.	1905	Казах	С 1926 г.	В апреле-июне 1938 г. нарком легкой промышленности КАССР.	Арестован в июне 1938 г., осужден на 8 лет (ИТЛ) в октябре 1940.	Освобожден в 1954 г. Реабилитирован в ноябре 1954 г.
5	Ворожеева А.И.	1896	Русская	С 1921 г.	С июня 1931 г. по июль 1932 г. нарком социального обеспечения КАССР	Арестована в феврале в 1950 г., осуждена на 10 лет ИТЛ, в апреле 1950 г. мера наказания снижена до 5 лет.	Освобождена по амнистии в декабре 1954. Реабилитирован в декабре 1955 года.
6	Степанов С.Ф.	1890	Русский	С 1920 г.	С мая по август 1933 г. замнаркома земледелия КАССР. В августе 1937 г. нарком торговли Каз-ССР.	Арестован в июне 1938 г., осужден на 8 лет ИТЛ Вторично арестован 3 октября 1949 г., осужден к ссылке 17 декабря 1949 г.	Освобожден в сентябре 1954. Реабилитирован в октябре 1955 года.

В 1956-1958 гг. были реабилитированы видные государственные деятели Казахстана:

Тураp Рыскулов (1894-1838) - один из виднейших казахских государственных деятелей 20-30-х годов XX в.

Назир Турекулович Турекулов (1893-1937), бывший председатель ЦИК Туркестана. В 1928 году Н.Т.Турекулов перешел на дипломатическую работу и восемь лет провел на Ближнем Востоке, сначала Генеральным консулом СССР в Хиджазе, а с 1932 г., когда Хиджаз и Неджд объединились в государство Саудовская Аравия – полпредом СССР в Саудовской Аравии. В деле налаживания отношений с этим арабским государством, Н.Т.Турекулова заслуги были очень велики. В 1936 году он вернулся в Москву, перешел на научную работу, стал сотрудником московского Института языка и письменности народов СССР и ленинградского Института востоковедения АН СССР. Однако в 1937 году его постигла судьба многих Н.Т.Турекулов был расстрелян 3 октября 1937 года

Темирбек Жургенов (1898-1938) - одно время занимавший должность наркома машиностроения. Был приговорен к расстрелу в 1938 г.[5,160-161 сс].

Ораз Джандосов (1899-1938) - советский партийный и государственный деятель Казахстана и Средней Азии, основоположник национального строительства советского Казахстана, оказавшим заметное влияние на содержание и динамику созидательных процессов в сфере народного образования и национальной казахской культуры. С ноября 1927 по июнь 1929 года занимал пост наркома просвещения республики. При его участии проходила организация первых вузов Казахстана. В разные годы являлся членом ЦИК Советов Туркестанской АССР, ВЦИК, КазЦИК, Совета национальностей ЦИК СССР. В 1937 году 13 октября Джандосова арестовали по обвинению в принадлежности к антисоветской организации. Приговором Военной коллегии Верховного Суда СССР 2 марта 1938 года осужден по 58-2, 58-7, 58-8, 58-11 УК РСФСР был приговорен к ВМН и в тот же день расстрелян[5,161 с].

На основе анализа материалов, приведенных в книге «Книга скорби. Захоронение «Жаналык». Мартиролог», изданной казахстанским историко-просветительским обществом «Адилет» в 2011 году, можно конкретизировать и персонифицировать лица, реабилитированных в годы «хрущевской оттепели» в 1957-1958 гг. по Алма-Ате и Алма-Атинской области [17,50,101,240,261,286 сс.].

Таблица №2.

Список лиц, расстрелянных по политическим обвинениям на территории г.Алматы и Алма-Атинской области и реабилитированных в годы «хрущевской оттепели» в 1957-1958 гг.

№ №	Ф.И.О	Год рождения	Национальность	Место проживания	Место Работы	Осужден	Реабилитирован
1	Абасов Касим	1896	Уйгур	С.Аксу Уйг.-го р-на А-Ат..обл.	Колхозник	Тройкой УНКВД по А.-Атин. обл. 25.12.1937 г.	Постановлением прокуратуры А.-Атин. обл.суда 12.10.1957 г.
2	Бабаев Юсуп	1872	Казах	А-Ат.обл.	Начальник политотд. Конезавода №50 им. И.В.Сталина	Постановлением Военной Коллегией Верховного Суда(ВКВС) СССР 08.03.1938 г.	Решением ВКВС СССР 23.10.1958 г.
3	Казаченко Моисей Титович	1911	Украинец	Г.Петропавловск	Рабочий	ВКВС СССР 12.11.1938 г.	ВКВС СССР 03.08.1957 г.
4	Люцер Рейнгольд Адольфович	1904	Немец	Талды-Кург. обл.	Колхозник	А.-Атин. обл-судом 05.11.1941 г.	Определением судебной коллегии ВС КазССР 17.05..1958 г
5	Сурек Антон Григорьевич	1906	Грек	Г.Джаркент	Шофер райсовета	Комиссией НКВД и прокуратурой 01.12.1937 г. Расстрелян 01.12.1937 г.	Военным Трибуналом Туркестанского Военного округа (ТуркВО) 12.02. 1958 г.

Делом реабилитации жертв политических репрессий в годы сталинского террора в годы «хрущевской оттепели» занимались такие центральные, республиканские, областные органы как: Верховный Суд СССР (ВС СССР), Военная коллегия Верховного Суда СССР, Транспортная Коллегия Верховного Суда СССР, Прокуратура Казахской ССР, Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда Казахской ССР, Президиум Алма-Алматинского областного суда и др. органы.

Верховным Судом СССР в течение 1956 года были реабилитированы:

Янковский Рафаил Акимович, арестованный 5 марта 1937 года; Ченцов Федор Васильевич арестованный и осужденный 28 марта 1938 года [18,15 л.].

Судебной коллегией по уголовным делам Верховного Суда Казахской ССР по Алматинской области были реабилитированы в 1955 году: Курмангалиев Рамазан,; Назарова Сахий Камал; Рубцов Василий Иванович, Сауранбаев Суранчи [18,12. л.].

Президиумом Алма-Алматинского областного суда в 1956 году в августе – декабре месяце были реабилитированы: учитель Бектенов Абдыжанар,; Абдуллаев Изим, Джардамалиев Кадыр,; Саурамбаев Кабылбек, Шевелев Лазарь Андреевич, Зарин Карл Петрович, Каипов Абдрахим [18,14 л.].

Особо губительной тоталитарная система была для национальной самобытности и самосознания народа. Из поля зрения были стерты, закрыты или преданы забвению многие страницы казахской истории и культуры. Препарировав минувшие эпохи, имперский тоталитаризм представил прошлое народа как травматическую борьбу классов и сословий. И чтобы обезглавить национальное движение, воинствующая система начала свои этнические эксперименты с уничтожения национальной элиты.

В их числе был первый врач-казах, закончивший Военно-медицинскую академию в Петербурге, один их первых историков-казахов Санджар Джафарович Асфендияров (1889-1938). 1919-1920 гг. – нарком здравоохранения Туркестанской республики, 1920-1921 гг. – там же нарком земледелия, в 1921-1923 гг.- вновь нарком здравоохранения. С 1920 года член Президиума ЦИК, член бюро и секретарь ЦК Компартии Туркестанской республики. После реорганизации в 1924 году системы власти в Туркестане С.Д.Асфендияров в 1924-1925 гг. работал в Среднеазиатском бюро ЦК РКП(б). В 1925 году член Президиума и заместителем секретаря ЦИК РСФСР. В 1928 году С.Д.Асфендиярова направлен в новую столицу Казахстана Алма-Ату, где он и работал до своего ареста. Сразу же он вошел в состав ЦИК Казахстана, а в 1930 году стал кандидатом в члены крайкома ВКП(б). В 1931-1933 гг. С.Д.Асфендияров работал наркомом здравоохранения Казахстана, потом недолго заместителем наркома просвещения. Был арестован в 1937 году, обвинен в шпионской деятельностью в пользу германской, японской и английской разведок. Как и многих других, С.Д.Асфендиярова держали в тюрьме до приезда в Алма-Ату выездной сессии Военной коллегии Верховного суда СССР. Как одного из «важных преступников», его судили в первый день сессии. 25 февраля 1938 года по пяти статьям: 58-1а (измена Родине), 58-2 (шпионаж), 58-8 (террор), 58-9 и 58-11. Ему был вынесен заранее предусмотренный смертный приговор, исполненный в тот же день. Реабилитирован С.Д.Асфендияров был постановлением Военной коллегии Верховного суда СССР 27 мая 1958 г. [5,237 с.].

Садвакасович Тогжанов Габбас (1900-1938) - представитель новой советской казахской интеллигенции. Выпускник факультета общественных наук САГУ, экономического факультета Московского института народного хозяйства имени Г.В.Плеханова, секретарь казахской секции Центрриздата народов СССР, а также инструктор Отдела печати ЦК ВКП(б).

В 1926 году он вернулся в Казахстан в Кызыл-орду, затем при переносе столицы вместе с другими казахскими руководителями переехал в Алма-Ату. В 1926-1932 гг занимал руководящие должности в сфере идеологии, был ответственным редактором газеты «Социалистический Казахстан». В 1927-1933 гг. – кандидат в члены бюро крайкома ВКП(б).

В связи с перетряской кадров, после смены Л.И.Мирзояна Ф.И.Голощекиным в 1932 году Тогжанов был снят с должности ответственного редактора центральной казахстанской газеты, в 1933 г. выведен не только из бюро, но и из крайкома ВКП(б). С 1933 г. до ареста входил в состав Всесоюзного центрального комитета нового алфавита (ВЦКНА), работал в Институте марксизма-ленинизма Казахстана. 26.07.1937 г. по делу «пантюкистского центра» Тогжанов Габбас был арестован. А дата его гибели 25 февраля 1938 года. Реабилитирован был Габбас Садвакасович Тогжанов постановлением Военной коллегии Верховного суда СССР 26 декабря 1957 г. [5,237-240 сс.].

Магжан Жумабаев (1893-1938) - одна из крупнейших фигур не только в казахской литературе, но и в культуре в целом. Поэт, писатель. Среди видных казахских интеллигентов Магжан Жумабаев был арестован одним из последних. Поэту приписывалась работа на японскую разведку, куда его

завербовал якобы А.Букейханов в 1919 году в Омске. В качестве «связующего звена» упоминался эмигрировавший в Китай член «Алаш-Орды» Р.Марсеков, якобы по инициативе А.Букейханова установивший там связь с «японским резидентом». Также речь шла о «связях с Берлином» через Заки Валиди. Приговорен к расстрелу. Вопрос о реабилитации Магжана Жумабаева был поднят лишь в 1960 году. Но определение Военного трибунала Туркестанского военного округа (ТуркВО) по делу М.Жумабаева имело половинчатый характер. С одной стороны в нем было отмечено: «Обвинение Жумабаева в шпионской деятельности в пользу Японии было основано только на показаниях, не проверенных органами следствия и объективно не подтвержденных. Что касается обвинения в «антисоветской деятельности», то отмечено лишь одно: «Джумабаев за антисоветскую и националистическую деятельность был осужден в 1930 году к 10 годам лишения свободы, а по отбытии наказания за это же был незаконно привлечен к уголовной ответственности в 1937 году (л.158). Однако, поскольку Жумабаев действительно был близок к «Алаш-Орде», его деятельность тех лет была на основании цитировавшихся ранее данных признана «антисоветской», несмотря на несколько амнистий. Лишь в 1988 году вместе с А. Байтурсуновым, А.Букейхановым и другими Магжан Жумабаев был полностью реабилитирован [5,240-242 сс.]».

Кабулов Ильяс Юсупович(1904-1938). – ученый, писатель. преподаватель марксисткой философии в САГУ в Ташкенте. Биография Кабулова состояла из взлетов и падений: он то назначался заведующим отдела печати крайкома, то в 1929-1930 связи с конфликтом с Ф.И.Голощекиным по поводу методов коллективизации был снят с должности.. После нескольких лет работы в Москве И.Ю.Кабулов в 1933 г. вернулся в Алма-Ату, где Л.И.Мирзоян сначала снова открыл ему путь вверх. В 1934-1937 гг. заведовал отделом агитации и пропаганды крайкома, затем преобразованного в ЦК Компартии Казахстана. Одновременно заведовал кафедрой философии Казахского государственного университета, возглавлял коллектив, переводивший сочинения классиков марксизма. Входил в руководство Союза писателей Казахстана. В 1934 году участвовал в 1-м Всесоюзном съезде советских писателей. Арестован и в 1938 году расстрелян.

Асфендияров, Тогжанов, Кабулов различались взглядами, нередко спорили и враждовали друг с другом. Но их судьбы в итоге оказались одинаковыми. В официальной биографии Кабулова было лишь стыдливо сказано, что его жизнь «оборвалась в конце 1937 года»А дата его смерти – тот же страшный для Казахстана день 25 февраля 1938 года, ему было всего 33 года. Реабилитирован был Кабулов Ильяс Юсупович 25. 05.1957 г.

Сейфуллин Сакен (1894-1938) - «красный сокол» революции, один из основоположников казахской советской литературы. С июня по октябрь 1922 г. второй заместитель наркома просвещения КАССР. С октября 1922 г. по ноябрь 1924 г. Председатель Совнаркома КАССР. В приговоре выездного Военного трибунала Туркестанского военного округа (ТуркВО) по делу Сакена Сейфулина было записано так: «Предварительным судебным следствием было установлено, что в 1927 году разделял троцкистские взгляды и проводил троцкистскую деятельность в литературе с 28-го года, в дальнейшем вошел в состав контрреволюционной, буржуазно-националистической, повстанческой, террористической, диверсионно-вредительской организации, ставившей целью вооруженное свержение советской власти, отторжение Казахстана от Советского Союза и создание буржуазного Казахского государства под руководством Японии. Участвовал в подготовке террористических актов против руководителей ВКП(б) и советского правительства и в подготовке вооруженного восстания против советской власти, вербовал в организацию новых участников и занимался вредительством в литературной области. Признавая виновным Сейфулина в совершении им претуплений, представленных статьями 58-2, 58-7, 58- 11, и руководствуясь статьями 319-329 УПК РСФСР выездная сессия Военной коллегии Верховного суда СССР приговорила Сейфулина Сакена к высшей мере уголовного наказания-расстрелу с конфискацией всего лично принадлежащего имущества. Приговор окончательный и на основании закона от 1 декабря 34-го года подлежит немедленному исполнению.Реабилитирован был С. Сейфуллин в марте 1957 года.

Ильяс Жансугуров (1898-1930). Поэт, писатель. По решению Военной коллегии Верховного суда СССР 26 февраля 1938 года был приговорен к расстрелу «за антисоветскую деятельность». По решению той же Военной коллегии Верховного суда СССР 4 апреля 1958 года оправдан [5,243 с.]».

В Казахстане интеллигенция была единой, объединяясь вокруг национальной партии «Алаш». Деятели этой партии и образованного ей национального правительства «Алаш-Орда» в 1917-1919 гг. воевали с коммунистами, но в 1919-1920 гг. в большинстве перешли на советскую сторону и некоторое время даже входили в руководящие органы Казахстана, а ряд алашординцев вступили в РКП(б).

Однако к деятелям «Алаш-Орды» власть относилась с недоверием, они скоро были отстранены от участия в реальной политике. В 1929-1931 гг. началась кампания против тех, кто ранее входил в партию «Алаш», многие из которых были арестованы, некоторые расстреляны, другие провели по нескольку лет в лагерях и ссылках.

К концу 1920-х годов (в связи с нарастанием внутрипартийной борьбы с различными «уклонами») в национальных республиках сторонников либерально-демократических движений обвинили в проявлениях «буржуазного национализма. На этом основании в конце 1928 г. по ложному обвинению были арестованы бывшие видные деятели «Алаш-Орды» (44 человека, среди них А.Байтурсунов, М.Дулатов, М.Жумабаев и другие), в сентябре-октябре 1930 г.– следующая группа (около 40 человек, в том числе М.Тынышпев, Ж.Акпаев, Х. Досмухамедов и другие). В последующем почти все они и другие члены партии Алаш были репрессированы и расстреляны в 1937-1938 гг. уничтожены [3,356 с.].

Критерии реабилитации в период «хрущевской оттепели» носили полити-ко-прагматический и иногда личностный, но никак не юридический характер. Особое предпочтение отдавалось старым большевикам, т. е. тем, кто вступил в партию до 1917 года при этом социальное происхождение и национальность особой роли не играли. Процент реабилитированных среди лидеров союзного уровня выше, чем среди республиканских деятелей. Ведь многие республиканские лидеры пострадали в свое время за «буржуазный национализм». В этом случае они были реабилитированы юридически, но их имена редко упоминались в исторических трудах и, как правило, в критическом контексте. Очевидно, что главным критерием оставался политический. Отсюда органы прокуратуры и комиссии по реабилитации немедленно отвергали заявления по деятелям партии «Алаш» а также неохотно занимались пересмотром дел лиц, обвиненных в принадлежности к так называемым буржуазно-националистическим течениям внутри республиканской парторганизации. Комиссиями рассматривались дела только по заявлениям граждан.

29 марта 1958 года сестра покойного А.Байтурсунова С.К.Бетемисова обратилась к Генеральному прокурору СССР с ходатайством о реабилитации брата А.Байтурсунова.

А.Байтурсунов (1873-1937) - один из руководителей движения Алаш. Просветитель, ученый, поэт, публицист. В июне 1929 года был арестован и приговорен к расстрелу. Это решение в 1931 было пересмотрено и заменено ссылкой на 10 лет в Архангельскую область. В 1934 году он вернулся в Алматы. А.Байтурсунов в октябре 1937 года снова был арестован и по решению тройки Управления Народного Комиссиариата Внутренних Дел (УНКВД) Алматинской области 25 ноября 1937 года был приговорен к расстрелу [19,89 с].

После этого в деле появились справки о деятельности Байтурсунова в 1917-1919 гг., материалы дела 1929-1931 гг. и заявление Байтурсунова о приеме в РКП(б). В итоге было составлено представление, подписанное начальником следственного отдела КГБ при Совете Министров(СМ) Казахской ССР майором Ловягиным, на основе которого заместитель прелседателя КГБ при СМ Казахской ССР подписал заключение (л.189-190). В нем сказано: «Произведенной проверкой установлено, что Байтурсунов А., являлся одним из основателей и руководителей контрреволюционной националистической организации партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда, ставивших своей целью свержение Советской власти в Казахстане, для чего создали вооруженные отряды, которые проводили карательные операции на территории Казахстана, в частности ими были убиты герой гражданской войны Амангёды Иманов и др., вступили в сговор и союз с контрреволюционным колчаковским правительством.

Проверкой также установлено, что Байтурсунов А. в 1930 году органами

ОГПУ был привлечен к уголовной ответственности, оужден за контрреволюционную деятельность в 1920-1929 годы, то есть после амнистирования алашординцев.

Вывод: считать нецелесообразным пересматривать решение тройки

УНКВД по Алма-Атинской области от 25 ноября 1937 год в отношении Байтурсунова А.

После 1958 г. вопрос о реабилитации А.Байтурсунова не ставился три десятилетия.

Как и другие видные члены «Алаш-Орды», Алихан Букейханов также

не был реабилитирован в 50-е годы. Поэтому долгое время замалчивалась не только его политическая, но и исследовательская деятельность, а упоминание его имени было возможно лишь в резко критическом контексте [5,212 с.].

В 1957-1958 гг. годы были реабилитированы только некоторые рядовые члены партии «Алаш»

Таблица №4.

Список членов партии «Алаш», репрессированных в 1937-1938 гг. и реабилитированных в годы «хрущевской оттепели» [5].

№ №	Ф.И.О	Год рождения	Национальность	Место Работы	Арестован, осужден	Реабилитирован
1	Касабулатов И.К.	1889	казах	С февраля 1924 г. по июнь 1925 г. замнаркома, заведующий налоговым управлением Наркомата финансов КазССР.	В августе 1937 г., приговорен к расстрелу в феврале 1938 г.	В декабре 1957 г.
2	Нурмухамедов Х.Н.	1900	Казах	С мая 1933 по октябрь 1934 г. зампреда Государственной плановой комиссии КазССР. С июля 1936 по октябрь 1937 г. нарком здравоохранения КазССР.	В октябре 1937 г., приговорен к расстрелу в феврале 1938 г.	В декабре 1957 г.
3	Болганбаев Кайретдин	1894	Казах		В декабре 1928 г. представительством ОГПУ в Казахстане и по решению тройки коллегии ОГПУ 4 апреля 1930 года был приговорен к лишению свободы на 6 лет.	24.08.1957 г.
4	Джаманмурунов Т.Б.	1888	Казах	С июля по август 1921 г. Заместитель наркома земледелия КазССР.	В мае 1937 г., приговорен к расстрелу в феврале 1938	В мае 1958 г.
5	Токтабаев Г.	1892	Казах	С октября 1922 г. по март 1924 г. замнаркома просвещения КазССР. С марта по декабрь 1927 г. нарком просвещения КазССР. С декабря 1927 по сентябрь 1937 г. нарком земледелия КазССР.	В октябре 1933 г., осужден на 5 лет в ИТЛ в апреле 1934 г. приговор изменен с высылкой в г.Воронеж. Умер в ссылке.	В мае 1958 г.
6	Саматов М.С.	1894	Казах	С октября 1920 г. по октябрь 1921 г. замнаркома, с октября 1921 г. по март 1924 г. нарком продовольствия КазССР. С марта 1924 по февраль 1925 г. председатель ЦСНХ КазССР. В 1932-1937 гг. зампреда Государственной плановой комиссии КазССР	Приговорен к расстрелу в феврале 1938 г.	В 1959 г.

Итоги исследования.

В ходе исследования нами были получены *следующие результаты*:

- на основе рассмотрения причин перемен в партийной и государственной политике СССР после смерти И.В.Сталина и дискуссии в советской и зарубежной историографии по поводу роли послесталинских вождей в начале процесса демократизации, положившей начало процессу реабилитации, доказано, что эти процессы были исторически предопределены всем ходом развития советского общества;
- на основе изучения указов, постановлении, законов, касающихся процесса государственной реабилитационной политики, принятых советским правительством в период «хрущевской оттепели» (1953-1964 гг.), доказано что их основным смыслом, содержанием было восстановление правовых норм законодательства, погрязших в годы сталинского террора;
- рассмотрение законодательной базы политики реабилитации с 1953-1964 гг. позволило проанализировать состояние, уровень, качество защиты прав и свобод лиц, репрессированных по политическим мотивам в годы эти годы, но и определить перспективы процесса реабилитации в будущем;
- в ходе проведения исследования, была уточнена, конкретизирована и дальше развита периодизация государственной реабилитационной политики;
- рассмотрены основные направления государственной реабилитационной политики в целом в СССР, а потом всесторонне исследован конкретный процесс реабилитации в Казахстане и дана оценка этой политики;
- показаны конкретные шаги, предпринятые правительством КазССР, для реабилитации партийных деятелей, представителей творческой интеллигенций, незаконно репрессированных в годы сталинского террора и их имена из небытия были возвращены своему народу.

Заключение.

Несмотря на огромное значение объявленной в 1953 году широкой амнистии, главным ее недостатком был тот факт, что из нее были исключены политические статьи. Миллионы безвинных жертв, осужденных по ложным обвинениям в совершении преступлений, так и продолжали оставаться в лагерях, тюрьмах и ссылках. Лица, осужденные за контрреволюционные преступления, по-прежнему от наказания не освобождались, а после отбытия ими срока прямо из тюрем и лагерей направлялись в бессрочную ссылку. Процесс по пересмотру дел на лиц, осужденных по политическим мотивам, протекал далеко не всегда последовательно.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 24 марта 1956 г. «О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления» была образована комиссия Президиума Верховного Совета СССР для проверки в местах лишения свободы обоснованности осуждения каждого лица, обвиненного в совершении преступления политического характера, а также для рассмотрения вопроса о целесообразности содержания в заключении тех лиц, которые хотя и совершили политические или должностные и хозяйственные преступления, но не представляют государственной и общественной опасности.

На основе этих и некоторых других решений начался процесс реабилитации политических заключенных и пересмотра политических дел.

Но в силу разных причин процесс реабилитации невиновных осуществлялся непоследовательно, порой нерешительно, с долгими и неоправданными остановками и издержками. Многие меры с самого начала носили половинчатый характер, что не позволило в полной мере восстановить нарушенное право и добиться справедливости.

Что касается работы по пересмотру конкретных политических дел, то после первого активного периода (середина 50-х – первая половина 60-х годов) она оказалась затем надолго свернутой.

Сказанное свидетельствует о том, что либерализация советского режима осуществлялась с большим трудом, шла зигзагообразно, сопровождалась многими поворотами, возвратами в прежнее состояние. Периоды активных изменений в лучшую сторону перемежались с периодами топтания на месте. Консервативные силы общества, партийное и советское чиновничество оказывали отчаянное сопротивление позитивным преобразованиям, возврату к дорепрессивным временам, доказывая правомерность, обоснованность и полезность сталинского жесткого курса, Тем не менее препятствия на пути либерализации общества шаг за шагом преодолевались: многие приговоры по политическим делам отменялись, осужденные выпускались на свободу, а расстрелянные или погибшие в лагерях и тюрьмах признавались посмертно реабилитированными. С тысяч людей было снято клеймо «врагов

народа», «японских шпионов», «национал-фашистов», «космополитов», «предателей». Но это было только начало пути, по которому обществу следовало пойти

В стране за период с 1 июня 1954 года по 1 июня 1956 года специальной комиссией было пересмотрено 28631 дело на 35853 человека (по неполным данным). Из них прекращено дел в связи с полной реабилитацией в отношении 2855 человек, переквалифицировано по составу преступления на 707 человек. Сокращены сроки наказания для 17703 человек. К 9129 осужденным применен Указ от 27 марта 1953 года «Об амнистии». Ссылка отменена для 348 человек. Приблизительно одной седьмой части осужденных было отказано в изменении приговора (5111 человек) [18, 74 л.].

Согласно сведениям, полученным из Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), по Казахстану в партийном отношении в эти годы были реабилитированы 668 членов партии, а по Чимкентской области 100 коммунистов [18, 54 л.].

Среди реабилитированных были замечательные деятели науки, культуры, партийные и государственные работники республики, как Асфендияров Санжар Джафарович – ученый, государственный деятель, Кулумбетов – государственный деятель, Десев Абульхаир Исакович – 1-й секретарь Южно-Казахстанского обкома партии, Грехне Петр Ильич – редактор областной газеты «Южный Казахстан», Кельмансон Анатолий Израелевич – директор Чимкентского свинцового завода, поэты, писатели - Джансугуров Ильяс, Сейфуллин Садвакас, Майлин Беймбет, Есова Сара Сатбаевна, Нуртазин Темиргали, Бекхожин Халижан и многие другие [18, 85 л.].

Историческая практика 50-х годов еще раз показала, что диктатура и демократия несовместимы. В это время ни государство, ни партия не были полностью готовы к тому, чтобы ликвидировать беззакония в отношении своего народа и причины, породившие их.

Таким образом, на первом этапе становления института реабилитации законодательное регулирование процесса реабилитации бывших политических заключенных регламентировалось только различными правительственными указами и постановлениями. На данном этапе так и не был разработан конкретный комплексный закон о реабилитации жертв политических репрессий. Процессы десталинизации и реабилитации жертв политических репрессий 30-40-х и начала 50-х годов были, скорее всего, вынужденными, чем осознанной политикой. На наш взгляд, именно поэтому уже в конце 50-х годов начинается свертывание процесса реабилитации, а в 1962 году он полностью приостанавливается. Только через двадцать с лишним лет начинается второй этап реабилитации жертв политических репрессий.

Список использованной литературы:

1 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 года «Об амнистии» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий – М., 1993. - 500 с. – С.50-52.

2 Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 года «Об отмене решений троек НКВД, Коллегии ОГПУ и Особого Совещания при НКВД-МГБ-МВД СССР» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий – М., 1993. - 500 с. – С.70-72.

3 Наркомы Казахстана. 1920-1946. Биографический справочник / Сост. М.Х. Жакыпов, А.Н.Ипмагамбетова, А.С.Зулкашева, Е.В.Чиликова. - Алматы издательством «Арыс», 2007. – 400 с.

4 Филиппов С.Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.: справочник / Под общей редакцией А.Б.Рогинского. – М.: Политическая энциклопедия, 2016. – 679 с.

5 Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология / Ф.Д.Ашинин, В.М.Алпатов, Д.М.Насилов. – М.: Вост. лит., 2002. – 296 с.

6 Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства // Отечественная история, 1995. №4. – с 98-108.

7 Хлевнюк О.В. Л.П.Берия: пределы политической «реабилитации» - В кн.: Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996.

8 Кокурин А.И. «Новый курс Л.П.Берии» // Исторический архив. 1996. №4. – 132-136.

9 Старков Б. Сто дней «Лубянского маршала» // Источник. 1993. №4. – С.82-90.

10 Наумов В.П. Н.С.Хрущев и реабилитация жертв политических репрессий // Вопросы истории. 1997. №4. – С.30-47.

11 Пихоя Х.Г. СССР: история власти. 1945-1991. – М., 1998. -250 с.

12 Nait A. Beria: Stalin s First Lieutenant. New York, 1993.

- 13 Фюре Ф. Парадоксы послесталинской системы советского общества // Сборник «Черная книга коммунизма» – М.: Три века истории. 1999. - 243 с. - С.150-167.
- 14 Дугин А. Сталинизм: легенды и факты // Слово. 1990. №2.
- 15 Попов В.П. «Государственный террор в советской России. 1923-1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы. 1992. №2. – С.20-31.
- 16 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Под ред Е.А.Зайцева. – М: Республика, 1993. - 500 с.
- 17 Книга скорби. – Азалы китап. Захоронение «Жаңалық». Мартиролог. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2011. – 488 с.
- 18 Архив Президента Республики Казахстан(АПРК), фонд 122-Н, опись1, дело 55.
- 19 Мағжан Жұмабаев. Табалдырық. Манифест. – Алматы: «Тау-Самал» баспасы, 2011. -108 б.

Refeneces:

- 1 Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of March 27, 1953 "On amnesty"//Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression – M., 1993.- 500 p. – p.50-52.
- 2 Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of September 1, 1953 "On the cancellation of the decisions of the NKVD Troika, the OGPU Collegium and the Special Meeting of the "ri NKVD-MGB-Ministry of Internal Affairs of the USSR"//Collection of legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of victims of political repression – M., 1993.-500 p. – p.70-72.
- 3 People's Commissars of Kazakhstan.1920-1946. Biographical directory / Comp. M.H. Zhakypov, A.N.Ipmagambetova, A.S.Zulkasheva, E.V.Chilikova. - Almaty publishing house "Arys", 2007. – 400 p.
4. Filippov S.G. Territorial leaders of the CPSU(b) in 1934-1939: handbook / Under the general editorship of A.B.Roginsky. – М.: Political Encyclopedia, 2016. – 679 p
- 5 Ashnin F.D., Alpatov V.M., Nasilov D.M. Repressed Turkology/ F.D.Ashnin, V.M.Alpatov, D.M.Nasilov. – М.: East lit., 2002. – 296 p.
- 6 Zubkova E.Y. Malenkov and Khrushchev: a personal factor in the policy of the post-Stalin leadership // Domestic History, 1995. No. 4. – from 98-108.
- 7 Khlevnyuk O.V. L.P.Beria: the limits of political "rehabilitation" - In the book: Historical Studies in Russia. Trends of recent years. – М., 1996.
8. Kokurin A.I. "The new course of L.P.Beria" // Historical Archive. 1996. №4. – 132-136.
- 9 Starkov B. One hundred days of the "Lubyanka Marshal"// Source. 1993. No. 4. – pp.82-90.
- 10 Naumov V.P. N.S.Khrushchev and rehabilitation of victims of political repression // Questions of history. 1997. No. 4. – p.30-47.
- 11 Pihoya H.G. USSR: the history of power. 1945-1991. – М., 1998. -250 p.
12. Nait A. Beria: Stalin s First Lieutenant. - New York, 1993.
- 13 Füre F. The paradox of the post – Soviet system of society // Sbornik "Black Book of communism" - М.:Three Centuries of history. 1999. - 243 PP. - P.150-167.
- 14 Dugin A. Stalinism: legends and facts // Slovo. 1990. №2.
- 15 Popov V. P. "State terror in Soviet Russia. 1923-1953 GG. "I don't know," he said.1992. No. 2.- pp. 20-31.
- 16 legislative and regulatory acts on repression and rehabilitation of political repression.Under Ed E. A. Zaitseva. - M: Republic, 1993. - 500 P.
- 17 КнигаScorby. - Azalykitap. "The News."Martyrologist. - Almaty: izd-Vo "Arys", 2011. - 488 P.
- 18 Archives of the presidential Republic of Kazakhstan (aprk), fund 122-N, opis1, Delo 55.
- 19 MagzhanZhumabayev.Threshold. Manifesto. - Almaty: Publishing House" Tau-Samal", 2011. -108 P.

Нұрманбетқызы Ж.^{1*}

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ -нің тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, корреспондент автор
E-mail: zh.nurmanbetkhyzy@abaiuniversity.edu.kz*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Ақпан төңкерісінен кейін Қазақ зиялылары Уақытша үкіметтің келуін сәтті пайдаланып, қазақ жерінде болып жатқан бірқатар мәселелерді құрылтайда қарастырып, шемімін табуға тырысты. Көп кешікпей Ә.Н. Бокейханов Торғай облысы бойынша Уақытша үкіметтің комиссары болып тағайындалды. Сәл кейінірек М. Тынышбаев, одан соң Мұстафа Шоқай Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің құрамына енгізілді. Жанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев, Асфендияр Кенжин, Әзімхан Кенесарин және қазақ халқының кейбір басқа да өкілдері Қазақстан мен Түркістанның бірқатар уездері мен қалаларындағы уақытша үкіметтің атқарушы органдарының құрамына кірді. Осы сәтте халықтың азаттың күні туды деп, қоғамдық білім беру, мектептер ашу, әйел құқықтары, ұл-туазаттық қозғалысқа қатысқандарға кешірім жасау, азық-түлікпен, жұмыспен қамтамасыз ету, т.б. мәселелерді алға тартты. Қазақ демократиялық интеллигенциясы үшін әр уақытта ең негізгі мәселе — жер мәселесі болды. Осы мәселе бойынша, бірқатар қалаларды съездер де болып өтті. Мақалада Ақпан төңкерісінен кейін Қазақстанда Уақытша үкіметтің қазақ зиялыларына деген позициясы және өлкелік комиссиялар құрылуы туралы айтылады.

Кілт сөздер: қазақ зиялылары, уақытша үкімет, өлкелік комиссарлар тағайындау, округтік съезд.

Нурманбетқызы Ж. ^{*1}

¹кандидат исторических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая

E-mail: zh.nurmanbetkhyzy@abaiuniversity.edu.kz

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

После Февральской революции казахская интеллигенция успешно воспользовалась приездом Временного правительства, рассмотрела на курултае ряд вопросов, происходящих на казахской земле, и попыталась найти шемын. Вскоре А.Н. Бокейханов был назначен комиссаром Временного правительства по Тургайской области. Чуть позже М. Тынышбаев, затем Мустафа Шоқай были включены в состав Туркестанского комитета Временного правительства. Жанша Досмұхамедов, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев, Асфендияр Кенжин, Азимхан Кенесарин и некоторые другие представители казахского народа вошли в состав исполнительных органов Временного правительства в ряде уездов и городов Казахстана и Туркестана. В этот момент, говоря, что родился день освобождения народа, он выдвинул вопросы общественного образования, открытия школ, прав женщин, помилования тех, кто участвовал в национально-туазатском движении, обеспечения продовольствием, работой и т. д. Для казахской демократической интеллигенции главным вопросом в разное время был земельный вопрос. По этому вопросу также прошли съезды ряда городов. В статье рассказывается о позиции Временного правительства в Казахстане по отношению к казахской интеллигенции после Февральской революции и создания краевых комиссий.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, Временное правительство, назначение краевых комиссаров, окружной съезд.

Nurmanbetkyzy Zh. ^{*1}

¹Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay

E-mail: zh.nurmanbetkhyzy@abaiuniversity.edu.kz

THE BEGINNING OF THE XX CENTURY SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF THE NATION'S INTELLIGENTSIA DURING THE FEBRUARY REVOLUTION IN KAZAKHSTAN

Abstract

After the February Revolution, the Kazakh intelligentsia successfully took advantage of the arrival of the Provisional Government, considered a number of issues taking place in the Kazakh land at the Kurultai, and tried to find shemymyn. Soon, A. N. Bokeikhanov was appointed commissioner of the Provisional Government for the Turgay region. A little later, M. Tynyshbayev, then Mustafa Shokai were included in the Turkestan Committee of the Provisional Government. Zhansha Dosmukhamedov, Khalel Gabbasov, Zhakip Akbayev, Asfendiyar Kenzhin, Azimkhan Kenesarin and some other representatives of the Kazakh people joined the executive bodies of the Provisional Government in a number of counties and cities of Kazakhstan and Turkestan. At that moment, saying that the day of the liberation of the people was born, he put forward issues of public education, the opening of schools, women's rights, pardoning those who participated in the national-Tuazat movement, providing food, work, etc. For the Kazakh democratic intelligentsia, the main issue at different times was the land issue. Congresses of a number of cities were also held on this issue. The article describes the position of the Provisional Government in Kazakhstan in relation to the Kazakh intelligentsia after the February Revolution and the creation of regional commissions.

Keywords: Kazakh intelligentsia, Provisional Government, appointment of regional commissars, district congress.

Кіріспе. Уақытша үкімет – Ақпан революциясының нәтижесінде Ресейде құрылған билік органы. Қазақ халқына ұсынылған либералдық ұлттық-демократиялық қозғалыс бағдарламасының салыстырмалы түрде ұстамды болуы және осы қозғалыс көсемінің кадеттер партиясының басшыларымен бұрыннан келе жатқан байланыстары Бөкейхановты кадеттер партиясы ОК-нің құрамына кіруін қамтамасыз етті, ал бұл сөз кездегі жағдайда қажетті билік тетігіне ұлттық қозғалыс басшылығының қол жеткізуіне бірден жол ашты, жаңа жағдайда өзін көрсетуге мүмкіндік туғызды. 1917 жылы 20 шілдеде Уақытша үкімет оған қарап сайлауға дайындықты бастау үшін сайлау туралы ереженің алғашқы бес тарауын бекітеді, бір мезгілді ереженің қалған бөлімдерінің жобасын сақтай отыра, оны 22 шілдеде «уақытша үкімет хабаршысында» жариялайды[1]. Құжаттың I- тарауында «құрылтай жиналысы халықтың жалпыға бірдей, жынысына қарай тең құқықты, тіке және жасырын дауыспен, тең өкілетті сайлаған мүшелерден құралатыны»- мәлімделенеді. Осы арқылы қарапайым халық қазақ зиялыларына бірқатар үміттерін артты[2].

Негізгі бөлім. Құжат бойынша Қазақстан территориясының құрамына Амудария (Сырдария облысы), Дала (Ақмола, Семей), Орда округтері кіруге тиіс болды. Орда сайлау округі Ішкі орданың көшпелі қырғыз (қазақ) халқы мекендеген Астраханның бөлегі құрамында құрылды[3]. Бұл бастапқы варианты. 1917 жылы 10 қазанда жарияланған құрылтай жиналысына сайлау туралы ереженің I және II бөлімінің VI-X тараулары бекітілгеннен кейін Қазақстанда Орда. Орал, Торғай, Сырдария, Далалық, Жетісу сайлау округтері өмір сүрді.[4].

Бүкілресейлік сайлау туралы істер бойынша құрылтай жиналысы комиссиясы Уақытша үкімет жанында болды. Оның құрамына төраға, құрылтай жиналысына сайлау туралы ереже жобасын дайындайтын ерекше кеңес ұсынуы бойынша Уақытша үкімет тағайындаған 15 мүшесі кірді.

Округтік сайлау комиссиясын жергілікті қоғамдық ұйымдардан құрды. Жеделхаттағы қызықты фраза “занды елі көрмесек те өз қорқынышымыз бен тәуекелімізге жұмыс істеп жатырмыз. Агентікке өзінің ауызша хабарынан бізді үкіметтің қабылдаған заңымен таныстыруды сұрайды”[5]. Верный да Шкапский тамыздың 10-ына дейін қолында құрылтай жиналысына сайлау туралы ережені ұстамауы таңқаларлық көрініс. Оның өз қорқынышымыз бен тәуекеліміз бойынша әрекет етеміз», - деген теңеуі оны бұл жағдайда амалсыздан қателесуіне әкеледі. 1917 жылы 10 қазанда қабылданған заңда “Құрылтай жиналысына сайлау істері бойынша Жетісу сайлау округінің округтік комиссиясы Верный округтік сотының төрағасынан немесе оның жолдасынан мүшелері сол соттың жалпы жиналысында сайланғандар, мировой сот съезіне сайланғандар, екі мүшесі қалалық басқармадан сайланған және бір мүшесі Жетісу әскери округінен сайланғандардан тұрды.” Одан әрі оларға қоса комиссия құрамына 52 баб бойынша мүше құқында әрбір топтан бір-бірден тілек білдірген .тізімдегі кандидат алынды [6]. Бұл қаулы (10 қазақ, № 251) 1917 жылы 20 шілдеде қабылданған сайлау туралы ережені нақтылай түсті. Екіншісінде жалпы принциптері жөнінде сөз болса, біріншісінде (№251) округтік комиссия туралы ережені нақтылады. Басы ашығы осылардың біреуінде 1917 жылғы 10 тамызға дейін Шкапский

алмаған. Бұл факт осыған оның 1917 жылы 5 қыркүйектегі Верныйдан Петроградқа жолдаған жеделхатының мәтіні мүлде түсініксіз. Ол онда Жетісу округтік комиссиясы 1917 жылы 10 тамызда құрылғандығын хабарлайды. Бұл бізге белгілі. Бірақ оның құрамы қызық.

Мақсаттары мен міндеттері. 1917 жылы ақпан мен қазан айына дейін Қазақстанның ең ірі қалаларында түрлі бас қосулар мен съездер өтті. Бұл мақаланы жазуда алда қойған мақсатымыз Ақпан төңкерісінен кейін қазақ зиялыларының қоғамда болып жатқан бірқатар мәселелерді, уақытша үкімет құрған әртүрлі заң шеңберінен шықпай жасап кеткен, көбі біле бермейтін еңбектері мен әрекеттерін айту.

“Мұғалімдер семинариясының директоры-төрағасы болып облыстық ұйымның, шаруалар кеңесі, қырғыз комитеті, әскери кеңес, облыстық кеңестің, жұмысшы солдат депутаттарының, облыстық азық-түлік комитетінің біріккен жиналысында сайланады. Қалғандары заң бойынша. Біріккен жиналыс менің қаулым бойынша әрекет етті. Тағы бір қызықты сәт Қазақстанның өзіндік ерекшелігінің ашылуында. Округтік комиссия мүшесі ретінде, уездерде сайлау міндетін атқаруда мировой судьялардың өзінің тікелей міндетін қосып атқару кемшілігіне назар аударады. Сайлау кезінде мировой судьялар округтік соттың ұсынысымен облыстық комиссариат әскери басшылықтан әскери қызметке шақырылған оларды әскери міндеткерлік атқарудан босату, кейінге қалдыруды өтінген[7]. 1917 жылы тамызда құрылтай жиналысына сайлау істері бойынша Семей облыстық комиссиясы өз қызметін бастады. 1917 жылы 23 тамызда Бүкілресейлік сайлау төрағасы Авинов Петроградтан Семей облыстық комиссарына жан-жақты түсіндіреді. Ол алдымен Далалық сайлау округі құрамына Ақмола және Семей облыстарының кіретінін ескертті. Ерекше кеңестің ұсынысымен құрылтай жиналысына сайлау туралы істер бойынша Далалық округтік комиссия Омбы қаласында құрылатыны және Омбы сот палатасы мүшесінің өкілдігімен осы палатаның жалпы жиналысы сайланып, Омбы және Семей округтік соттарының жалпы жиналысының сайлауымен екі мүше, бір-бір мүше Омбы және Семей қалалық басқармасынан, бір мүше Сібір казак-әскери әскери басқармасынан сайланса екі мүше Ақмола және Семей облыстық қырғыз комитеттерінен құралды. Өзін-өзі басқару органдары мен қоғамдық ұйымдардан сайланағын адам сол ұйымдардың құрамына кірмеуі керек болды. Ақырсоңында облыстық комиссар сайлау мерзімі туралы ереженің 1 бөлімінің аталған 52 бабы күшіне енісімен, округтік және облыстық комиссия құрамына мүшесі ретінде әрбір топтан тізімде тілек білдірген кандидат кіретінін ескертті. Облыстық комиссарға сайлауға дайындықты уақтылы өткізу мақсатында шаралар қабылдау үшін шұғыл түрде айтылған комиссияны құру ұсынылды. Ақыр соңында сайлау туралы істер бойынша Бүкілресейлік комиссияның өз әрекеттеріне кіріскендігі жөнінде хабарлады [8]. Барлық қоғамдық ұйымдардың мүддесін келістіру үшін Семей облыстық комиссары комиссия жасақтады. Оның құрамына Ф.К.Станкевич, оның орынбасары Меторский, шендер Г.П.Виноградов, И.Г.Торбасев, Ә.Ермеков, А.Мундабаев, А.Киниц, Г.С.Никитиндер кірді. Тамыз-қыркүйек аралығында төмендегідей комиссиялар (уездік, учаскелік) құрылды.

Торғай округтік комиссиясының құрылу процесі ұзақ кезеңнен, тамыз-қазан аралығында өтті. Бұл комиссияның материалдары бізге кезікпесе де, біздегі бар мәліметтерге қарап, округтік комиссияның құрылу процесінде облыстық комиссардың бастан кешкен қиындықтары басқа аймақтардыкімен ұқсас деп айтуға болады. Мысалы, облыстық комиссар көмекшісі Матвеев 1917 жылы 5 тамызда Орынбордан Петроградқа, «Торғай облысында округтік земство жоқтықтан уездік комиссияны құруға болмайды», - деп хабарлайды. Осыған орай уақытша азаматтық басқарманың төрағасының төрағалығымен округтік комиссия құруға шешім қабылданды. Округтік комиссия мәжілісін Орынборда өткізетін болды. Комиссия құрамында қалалық басқарманың мүшесінің болмауын, оның орнына Ақтөбе, Қостанай басқармаларынан бір-бір мүшеден шақырылатындығымен түсіндірілді. Көшпелі комиссияға земство басқармасынан сайланған мүшелер орнына уездік азаматтық комитеттерден сайланған мүшелер кіретін болды [9]. 1917 жылы 23 тамызда А.Байтұрсыновтың төрағалық егуімен уақытша Торғай облыстық басқармасының мәжілісі өтті. Облыстық комиссар көмекшісі А.В.Матвеев жиналыста құрылтай жиналысына сайлау туралы ережені және облыстық сайлау учаскелеріне бөлуді дайындау жұмыстарына кірісуді баяндады. А.В.Матвеев сондай-ақ облыстық басқармаға құрылтай жиналысына сайлау туралы ереженің 15 бабына сәйкес округтік комиссия губерниялық облыстық земство жиналысының төрағасынан, округтік соттың әкімшілік бөлімшесі бойынша төрағасы орынбасарынан, губерниялық қаланың қалалық басқармасынан сайланған екі мүшесінен және губерниялық (облыстық) земство басқармасынан сайланған екі мүшесінен құралуы тиістігін жеткізді. Торғай облысында земство әлі енгізілген жоқ және оның жақын арада енгізілетініне сенім артып керегі жоқ [10].

Орынбор сотына Ақтөбе, Қостанайдан. Торғай және Троицкі соттарына - Қостанайға сайлануы тиіс. Уездік земствалық басқармасынан комиссияға мүше болып жергілікті азаматтық комитеттерден сайланған өкілдер кіруі керек. Ал қалалық басқарма өкілінің мәселесіне келетін болсақ облыстың барлық қалаларында қалалық өзін-өзі басқару қызмет ететіндіктен ол өз-өзінен шешіледі.

Қорытындыда облыстың комиссар көмекшісі комиссияны жасақтауда «ережеден сәл ауытқысақ та шұғыл қажет, егер земстваны енгізуді күтсек облыс құрылтай жиналысы сайлауын жүзеге асыра алмады», - деп мәлімдеді. Уақытша Торғай облыстық басқармасы баяндамашы түйіндеулерімен келісіп оны қолдады [11].

Облыстық комиссар, Торғай облыстың басқармасының мүшесі ерекше кеңестің округтік комиссиясының орналасқан орталығы болып Троицкінің сайлаған ұсыныспен келіспеді.

1917ж. 5 қыркүйекте Авинов Торғай облыстықкомиссарынан шұғыл түрдегі сұрауында: «Азаматтық облыстың басқармасының Торғай облысындағы округтік комиссияны Орынборда құру ұсынысы неден туындағанын тез арада хабарлауын өтінеді» [12]. 1917 жылы 11 қыркүйекте Торғай облыстық комиссарының көмекшісі, «Орынбор облыстық мекемелердің орталығы және барлық облыспен байланысты» деп түсіндіреді. Троицк бір уезден жақын және таза қырғыз (қазақ) уездерінен мүлдем қашық, онда сайлау бойынша жұмыс жүргізу өте қиын, ол жұмыс жиі баруды талап етеді. Троицк сайлау бойынша жұмыс жүргізетін орталыққа келмейді деп қорытады комиссар [13].

Сайлау алдында Астрахань губерниясынан бөлініп қырғыз даласында құрылған Орда сайлау округіндегі жағдай сәл басқаша. 1917 жылы құркүйекте құрылғын округтік комиссия құрамына төраға орынбасары М.Жұмалов, мүшелері Ш.Юсүпов, А.Мұхамедалиев, Х.Мендалиевтер кірді [14].

Сайлау туралы ережеге сәйкес округтік сайлау комиссияларына сайлау учаскелерін бөлуге қатысты мәселелерді қарау мен бекіту жүктелді. Көп адамы бар болыстар бірнеше сайлау учаскелеріне, ал аз адамы барлар біреуіне біріктірілді. Ережеге сәйкес учаскелерді бөлу жобасына қарсы наразылық уездік және қалалық комитеттер арқылы округтерді учаскелерге болу жобасы туралы жалпы мәліметтер хабарлағанша 5 күн ішінде берілуі керек.

Мәселен, Торғай облыстық съезі өзінің 1917 жылы 28 тамыздағы жеделхатында 1916 жылы статистика бойынша халық саны 978000 жан басы болғандықтан Торғай облысынан Құрылтай жиналысына бес өкіл болуын сұрағанын хабарлайды [15]. Жауапта құрылтай жиналысында Торғай облысынан сайланатын өкілді көбейту мәселесімен сайлау туралы істер бойынша Бүкілресейлік комиссиядан сұрау керектігін айтып сыпайы жауап береді.

Тиісті орынға жеделхатын жолдаған Торғай облыстық комиссары күйгелектеніп, жауапты тоспастан, тағы да өзінің 1917 жылы 7 қыркүйектегі өтінішін шұғыл қанағаттандыруды сұрап, сұрау салады [16]. Облыстың комиссия атына уездерде сайлау учаскелерінің дұрыс бөлінбегенін және мұндай жағдайда сайлау құқын жүзеге асырудың мүмкін еместігіне шағымданған арыздар көптеп түсті.

Бастапқы шығын чиновниктер еңбегіне сыйақы емес, типография тізімдерді басудағы дайындық жұмыстарының ақысына байланысты болды. «Құрылтай жиналысына сайлау туралы ережедегі» құжатта «құрылтай жиналысына сайлау ісі үшін әрбір сайлау учаскісіне жеке сайлау тізімі жасалады», - деп анық жазылған. Бұл кандидатық тізімге де қатысты, өйткені құрылтай жиналысына сайлауда дауыс беру тіркелген кандидаттық тізімнің біреуіне беріледі [17].

Астанадан бөлінген ақша жергілікті округтік комиссияға көбіне жетпеді, жетсе де толық емес. Мәселен, «Орал сайлау округі бойынша ПМ типография шығынына 10 000 сом, фрахт және қосымша шығынға 2000 сом, сайлау жәшіктеріне 9000 сомаударды. Шын мәнінде 10000 сом орнына 8100 сом жіберілген. Облыстық комиссарлар ең бастысы техникалық кадрлардың жетіспеуі мен жоқтығына киналып, олар әскери министрліктен техникалық қызметкерлерді жергілікті жерлерге қайтаруды сұрады.

Мысалы, 1917 жылы 29 шілдеде Орал облыстық комиссары Бизянов «Орал облысының типографиясы облыс бойынша сайлау тізімін басу жұмысының жартысын атқаруға шамасы келеді», - деп баяндады. Бұдан әрі жеделхатта мынадай шараларды ұсынады:

1. ПМ 1917 жылы 11 шілдеде және 15 шілдеде сұраған мобилизациялық бөлімді тезірек қайтару.
2. Осы типографияға өрт қаупі жағдайында жәрдем ақыны тезірек бөлуді.
3. Аталған жұмысты орындау шығынына қажет қаражатты босату.

Орал облыстық комиссары сонымен қатар қазір Кавказ жеке таулы артилерия дивизионының 2 батерясы 1 взводының солдаты бұрын Орал қаласындағы «Уралец» газетінің типографиясының

теруші болып бекіген маман Иван Токаревті қайтаруды етінеді [17]. Астанадан комиссар атына келген жауапта әскери-өнеркәсіп комитеті Бас штаб басқармасының 1917ж. 29 шілдеде мобилизациялық бөлім бастығына хабарлауына сәйкес әскери қызметтен Глатышев, Сидоров Коканов, Исаевтарды босату жөніндегі өтінішін канағаттандыруды қажет деп таппады [17]. Бизяновтың тап болған тағы бір мәселесі ол сайлау жәшігі. Ол ПМ-не облыста бұрынғы сайлаудан қалған 459 жәшік бар және тағы да 270-тей жәшік дайындау қажеттігін хабарлайды. Облыстық комиссар министрліктің ұсынған есептеуіндегі 12 сом мүмкін емес жергілікті шеберлердің айтуынша әрбір ағаш жәшікті дайындауға 30 сомнан аз кетпейді және олардың қажетті мөлшері 1917 жылы 1-қарашасына дейін жасалатынын хабарлайды.

Жалпы қиындықтарға қарамастан барлық мәселелер облыстық комиссарлармен шешілді. Бірақ олардың дайындығы (ұйымдық, техникалық), сайлауға барлығы табанды келді, сайлауды өткізуге уақтылы дайын еместігі туралы мазасыз дабылмен оны кештеу өткізуге ауыстыру қажеттігімен шектелді. Ереже бойынша Қазақстанда округтік комиссия жекелеген учаскелерде сайлауды 15 күн кейін өткізуге құқы болды бірақ мұнан ары кешіктіру үшін Бүкілресейлік сайлау комиссиясының рұқсаты болды. Дегенменде жергілікті жерде алаңдаушылық орын алды. Ақмола облыстық комиссиясы 1917 жылы 3 қазанда шалғайлығына және қатынастың қиындығына байланысты сайлауды мерзімінде өткізудің мүмкін еместігіне ескертеді. Осыған ұқсас жеделхаттар Омбы, Ташкенттен детүсіп сайлаудың 1918 жылғы қаңтардан бұрын басталмасын хабарлайды [18].

Законов «Сайлаудың алдын - ала үгіт - насихат жұмыстарын жер шалғайлығына орай жүргізу мүмкін емес» - деп хабарлайды. Ол маңызды мәселені барлығымыздың саналы шешуіміздің орнына кездейсоқ келісім болмаса еді. Енді азаматтардың сайлауға қатты қызығушылығын оятуға, әрқайсысына бұл мемлекеттік жұмыстың маңыздылығына сендіруіміз қажет. Азаматтық міндет пен құқыққа халықтың селқостығы жағдайында нағыз халық билігі болуы мүмкін емес деп есептейді [18].

Жетісу округтік комиссиясы өзінің уақытша үкімет комиссары, Түрік комитет мүшесі О.Шкапскийге хатында «Сізге байланыстының барлығын жасап уездік комиссар арқылы уездік комиссияға жеткізілетін сайлау ісі жөніндегі мәжілістің хаттамалары мен сайлау кезінде салынған сайлау қағаздарын жеткізуде ұқыпсыз учаскіге сайлау комиссарларына әрекет жасауды сұрайды. Ол өзінің О.Шкапскийге мәлідемесінде «Капал уезі бойынша үш сайлау комиссиясының ісі, Лепсіден тоғыз, Пішпектен 16 іс жеткізілмеді. Олар қайсысы екені тек жергілікті уездік комиссарларға белгілі», - деп хабарлайды [19]. Сонымен өткен сайлау кейбір сайлау заңын бұзу орын алса да, сайлаудың жалпы барысына айтарлықтай әсері болмады. Облыстық және уездік комиссарлар, округтік комиссия материалдарына қарағанда тәртіп қарапайым ғана еді. Олар көбіне сайлау тізіміне қатысты. сайлау тізімінен сайлаушының енбей қалуына сайлаудың құпиялылығын бұзылуына (Жетісу облысы верный уезі) қатысты азаматтардың еркін білдіру бостандығының бұзылуы сияқты (Верный қаласында сайлау учаскелерінің қасына үгітшілер тұрып алып тізімдегі қарсыластарын жыртып отыруы) орын алды [19]. Жалпы алғанда Қазақстанда уақытша үкімет комиссарлары барлық қиыншылықтарға қарамастан қалыптасқан жағдайдан абыроймен шықты, олардың ұйымдастырушылық, техникалық жұмыстарынсыз сайлау қортындысы дұрыс болмас еді. Егер құрылтай жиналысына сайлаудың ерекшелігін ескерсек Қазақстан Земстволық территорияға жатпайтындықтан, парламентке сайлаумен бірге Земствоға сайлауды да ұйымдастыру қажет болды, оған біз кейін тоқталатындықтан барлық деңгейдегі комиссарлар рөлін қайла бағалау мүмкін емес. Бұл жоба комиссарлардың белсенді қатысуымен, аяғына дейін жүйелі жеткізілді, билікте дәрежелерін, жергілікті жерлерде ықпалы мен қабілеттерін көрсетті.

Министр төраға князь Львов 1917 жылы 30 наурызда барлық губерниялық (облыстық комиссарларға, оның ішінде Қазақстанға да циркулярлы жеделхатын жөнелтеді. Онда «Уақытша үкіметтің шешіміне сәйкес және олардың жариялаған декларациясын орындауға байланысты ішкі істер министрлігі тез арада жергілікті басқарма және өзін-өзі басқару құрылысын реформалау бойынша жұмысын бастайды», - делінген.

Министрлік облыстық комиссарларға таяу арада жалпыға бірдей, тең және жасырын сайлау негізінде жергілікті өзін-өзі басқару сайлауды белгілеген уақытша (бұйрық шығатынын ескертеді) бұйрық шығатынын ескертеді. Сондай-ақ бұл құжаттан соң «облыстық және поселкалық басқаруды енгізу туралы уақытша бұйрық шығып, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мәртебесі кеңейетінін» - хабарлайды. ПМ қоғамдық ұйымдардың алда тұрған шаралары туралы мәлімдеуді ұсынды. Уақытша үкімет Земствоның алдын да тұрған аса үлкен жұмыстарды «жергілікті халыққа пайдасы, үшін, елдің қорғанысы, аурулар мен жаралы солдаттарға көмектерді» назарға ала келе, Земстволық өзін-өзі басқару органдарының жұмысын қорғауды қажет санады [20].

Құрылтай жиналысына сайлаумен Земствоға сайлауды қатар жүргізілетіндіктен облыс комиссарларының алдындаға міндет өте ауыр болды. Далалық өлкеде комиссары Законов 1917 жылы 6 маусымда Семей, Ақмола облыстық комиссарларынан, облыстарда (Ақмола, Семей) Земство еңгізілгенше облыстардың территориясын бөлу қажет және мүмкін бе, онан да Земство мекемелерінің бөлінуінен қашу қажет емес пе деп сұрау салады [20].

8 маусымда Львов облыстық комиссарларға «ІМ дайындаған Сібір және оған іргелес облыстардағы земство туралы ереже» біткен, уақытша үкімет бекіткен ереже Европалық Ресей үшін қолдануға негіз болатынын хабарлайды. Ол сондай-ақ ережені дайындауға Сібір өкілдерімен қоса түздік халықтан да көбі белсене қатысқаның мәлімдейді. Оның пікірінше ереже жергілікті жағдайлармен мұқият келісілген, жақын арада Үкімет бекітуіне ұсынылады, таяу күндері жарияланады. Сонымен бірге ол облыстық комиссарларды тиісті ереже жарық көргенше земство мекемелерін ұйымдастыруды тоқтатады [21].

1917 ж. 9 маусымда Законов Петроградқа «земстволық мекемелер енгізуді сабырсыздана күтіп отыр, бірақ оны кешіктіру земствоның кейбір салаларын тоқтатуға әкелмек» деп хабарлайды. Далалық өлке комиссары земствоны енгізу шұғыл шығындарды талап етеді деп есептейді. Қаржының кешігуі земствоны енгізуді баяулатады [21].

1917 жылы 17 маусымда бекітілген Сібір облыстары мен Архангельск Губернияларындағы земство мекемелері туралы уақытша ереже Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал облыстарына тек осы облыстар территорияларындағы Сібір, Жетісу, Орал қазақтарының жерлерінен басқаларына таралды. Ішкі істер Министрлігіне тиісті облыстық земство жиналыстарының қорытындысына сәйкес облыстық земство жиналысы мүмкін деп тапқан жергілікті жерлерде земство мекемелерін құру тәртібі мен мерзімін анықтау құқығы берілді. Бір айдан соң 20 шілде де Уақытша үкіметтің «Ақмола, Семей, Жетісу, Торғай, Орал облыстарында земство мекемесінің ведомствосына олардың қарауында тұрған суару құрылыстарының жөнделген, жерді жасанды суландыру шаралары, азық-түлік капиталдарын меңгерудің кіретіні айқын жазылған.

Земстволық мекемені құра отыра үкімет олардың құзыры шаруашылық істері шеңберінен шықпауына міндеттеді. Жалпы земстволық өзін-өзі басқару демократиялық принциптер негізінде құрыла бастады.

Барлық деңгейдегі (облыстық, уездік, болыстық) сайлауға халықтың 20 жастан жоғары ерлері мен әйелдері ашық түрде қатысу құқығына ие болды. Сайлауға солдаттар де жіберілді, ешқандай отырықшылық шегі қойылмады, аталған- жергілікті жерде тізім жасарда кім тұрса барлығы да сайлау тізіміне енгізілді. Әрине кейбір категориялар (монах, дезертир, қылмыскерлер, ұрлығы үшін сотталғандар, алаяқтар, жазасын өтеп келгендердің өзі үш жылға дейін сайлау құқығы болмады) сайлау құқығынан айрылды. Сайлау тең (әрбір сайлаушының бір дауысы болды), жасырын (бюлнетеньдер арқылы), болыстық, уездік сайлаулар төте болды [22]. Тұрғылықты орнына қарамастан Ресей азаматтарының барлығы сайлануға құқылы болды. Болыстық земствоға сайлауда мажоритарлы жүйе (жартысынан жоғары дауыс алғандар сайланған болып есептелді) қолданылып бір турда өткізілді. Уездегі барлық болыстарда сайлау земство басқармасының және облыстық комиссардың келісімімен белгіленсе, кейбір болыстар үшін Ішкі істер министрі бекіткен пропорциональды жүйе (әрбір сайлаушы өз дауысын тізімдегі сайланушының біреуіне береді, кейін тізімдегілер бойынша берілген- дауыс теңдей саналады), нақты тізім бойынша сайланып, пропорциональды жүйені қолдану кезінде мүше ретінде кірмей қалғандар әрбір тізім бойынша кандидатқа қабылданып, тізім бойынша шығып қалған жолдасының орнын баса алды. Мажоритарлық сайлау кезінде оған жол берілмейді [22].

Сайлау барысы үнемі қадағаланып отырылды. Мәсслен, Законов, Семейге телеграмма салып, қандай болмасын кездескен «қиындықтарды» хабарлауды сұрайды. Земствоны енгізудегі шұғыл жағдайларда тікелей ІМ-мен байланысуға кеңес береді. Осыған ұқсас жеделхаттар Семей кеңесі, облыстық комиссарларға жөнелтілді. Уақытша үкіметтің Далалық өлкесі бойынша комиссарын, қаржы мәселесі ерекше алаңдатты. Ол одан земствоны енгізу жұмысының барысын ғана емес, земствоны алдын-ала енгізуқандай шығындармен жүргізілетінін мәлімдеуді сұрады. Семей облыстық комиссары Законовқа жағдай туралы жан-жақты баяндады. Мұрағатта оның- бірнеше баяндау жазбалары сақталған. Соның бірінде ол «Семей облыстық комиссариатынан земствоны енгізу туралы жағдайды «бұрмаланған түрде алғанын» хабарлайды. Түзетулер еңгізілгеннен кейін ол 30 шілдеде оны барлық уездерге», халықты құлақтандыру үшін барлық жергілікті газеттерге жіберді. Сонымен қатар Қырғыз комитеті, жұмысшы және солдат депутаттарының кеңесі, шаруа және қазақ депутаттарының кеңестерін ерекше құлағдар етті. Сол 30 шілдеде, Троицкнің хабарлауынша телеграф арқылы барлық

уездік комитеттерден олар уездік болыстық земствоны өздерінде ұйымдастыру шараларын қабылдауда ма болмаса ерекше комитет құру қажет пе сұрайды. Нәтижесінде анықталғандай, соңғысына (комитеттер) қажеттілік Өскемен, Зайсан, Павлодар және Семей уездерінде байқалғандықтан уездік комиссарларға тиісті жарлық берілді. Семей облыстық комиссары қиындықтар туралы, әсіресе земетво кассаларында земство қаржысы және қандайда болмасын бос қаржының жоқтығын айтты. Ол министрліктен қазынадан шұғыл 60.000 сом бөлуді сұрауға мәжбүр болады.

«Қырғыз болыстарында» земствоны енгізу мәселесі ашық күйінде қалды. Жазбаларға қарағанда ол 1917 жылдың 22 тамызына дейін ашық қалған. Аталған әзірге түсіндірілмей, ал Петроград позициясында «қырғыз (қазақ) болыстарына земствоны енгізуге ешқандай кедергі кездеспейді» делінген. Ал құжаттарға қарағанда Семей облыстық комиссарының позициясы мүлдем түсініксіз, ол 1917 жылдың 13 қыркүйегіне дейін қазақ болыстарында земетвоны тузуға қатысты ештеңе қабылдамаған [23].

Торғай облысында жағдай сәл басқаша көрінді. Мұнда облыстық, уездік комиссарлар үлкен жұмыс жүргізген Земствоны енгізу барлық деңгейде де (уездік, облыстық) қарастырылған. 1917 жылдың. 20-23 шілдесінде Ақтөбе уездік азаматтық комитетінің жалпы жиналысы ашылып, оған әртүрлі ұйымдардан 116 делегат қатысқан. Күн тәртібіне облыста болыстық Земствоны енгізу мәселесі қойылды. Уақытша үкімет комиссарларының қатысуымен «болыстық Земствоны шұғыл енгізу қажет» деген шешім қабылдайды. Мәселен талқылау барысында болыстық Земствоның ішінде жеке орыс және қырғыз (қазақ) болуына келіседі. Атап өтерлігі олардың бірігуіне де орыс және қырғыз (қазақ) халықтарының келісімімен рұқсат етеді. Тағы бір ерекше қызықты жайт атап өтілді. Ақтөбе уезінде уақытша үкімет заңдарының талаптары болыстық Земствоның территориясының толассыздығына байланысты жүзге асыруды мүмкін емес деп тапты. Жергілікті жағдайға қарай орыс поселкалары қырғыз болыстарының жерлерінде және көп жағдайда толассыз шекаралары болмағандықтан болыс жиектері арқылы рұқсат етілді [23].

Болыстық Земствоны ұйымдастыру уездік азаматтық басқармаларға жүктеліп, олар бұл мақсат үшін өз құрамына қалауынша Земства ісін бөлетін инструкторлардан штат ұйымдастырып, шақыруға құқығы болды. Сондай-ақ болыстарға Земстваны сайлағаннан кейін шұғыл турде уездік және облыстық Земствоны сайлауға кірісуге шешім қабылданды.

Земствоны табысты ұйымдастыру және табыс салығы туралы ережені дайындау үшін ерекше комиссия сайлау қажет деп табылды. Ақыр соңында тағы бір ерекшелік.

Земство енгізілген және таяу арада заңға сәйкес земствоға сайлау өткізу қажеттігі жоқ ішкі губернияларға қарағанда, тек Торғай облысы мен оның уездеріндегі жағдайға орай облыстық басқарманы уақытша үкіметтен Ақтөбе уездік азаматтық комитетінің өзара салық жинауын мойындауын сұраған өтінішіне шешім қабылдайды. Земствоны енгізу туралы мәселе Торғай облыстық басқармасының, облыстық комиссар Ә.Бөкейхановтың тікелей қатысуымен өткен 1917 жылы 28 маусымдағы мәжілісінде де қаралды. Онда уездік земствоны ұйымдастыру уездік азаматтық комитетке тапсырылып, облыстық басқарма президиумына уездік комитеттер жанындағы уездік земство секцияларына көмек ретінде жергілікті жерлерге жіберу үшін инструкторлар шақыруды жүктеген шешім қабылданады. Жалпы уездік комиссарлар хабарына қарағанда жұмыс табысты орындалған. 1917 жылы 16 қазанда Торғай уездік комиссары О.Алмасов Торғай қаласында алғашқы уездік земство жиналысы ашылғанын баяндайды. Комиссарлардың осыған ұқсас хабарларының бірінде 1917 жылы 25 қазанда күндізгі бірде Ырғыз қаласында осындай жиналыстың ашылғаны, ал Ақтөбе уезі бойынша ашық сайлаудың 1917 жылы 11 қарашада белгіленгені баяндалады.

Жетісу облысында земствоны енгізу үшін 1917 жылы 31 тамызда Жетісу облыстық комиссарының бұйрығымен 17 маусымдағы заң бойынша облыста земство мекемелерін енгізу үшін кенес құрылды. құрамына шешуші дауысы бар мынадай лауазымды адамдар шақырылды: Верный округтік сот төрағасы немесе оны ауыстыратын, салық инспекторы, ұсақкредит инспекторы, облыстық басқарма бөлімінің 1 және 2 кенесшілері, Верный уездік комиссары, Верный ауданы мұғалімдер инспекциясы ұжымының төрағасы, қалалық өзін-өзі басқарудан, қазақ әскерлері кеңесінен, жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінен, облыстық шаруалар кеңесінен, қырғыз (облыстық қазақ) комитетінен, мемлекеттік банктің Верный бөлімшесінен, сібір сауда, орыс-азиат, қалалық қоғамдық банк өкілділігінен бір-бір адам [24].

Лепсі және Жаркент уездерінде уездік земство мүшелерін сайлау ескі стильмен 10 наурызда болып, уездік земство жиналысы белгіленді. Пішпек уезінің көптеген сайлау округтерінде уездік земство мүшелерін сайлау өткізілмеді. Құжа га ХКК-нен Ташкетке жолданған жеделхатта құрылған земства

басқармалары жұмыстарын бастауға тиіс деп атап көрсетіледі. Сірә дейді құжат авторы Ташкент барлық уезде басқарма құрылған деп жобаласа керек [25]. 1918 жылы 31 наурызда облыстық халық комиссары уездерде земствоны ұйымдастыру ісі түрлі себептермен болжаған қарқынмен ойлағандай жүрмеуде деп баянданды Сол себепті земствоны енгізу жөніндегі облыстық комитет уездегі земствоны ұйымдастыруға басшылық еткенімен облыстық земство жиналысын шұғыл құруда бұл істі әлі күнге дейін аяғына жеткізген жоқ. Комиссар әскери - революциялық комитет қаржысынан 21566 сом көлемінде несие сұрады [25].

Қорытынды. Жалпы алғанда біз қарастырған аймақтарда (Далалық өлке, Торғай облысы, Жетісу) Уақытша үкімет комиссарлары земстволық мекемелерді енгізуді жүзеге асырудың түрлі варианттарын көрсетті. Сөз жоқ олар позицияларды келісудің жағымды тәжірибелерін жинақтап, нәтижесінде әрекеттің жұмсақ және тиімді жүйесі дайындалды. Комиссарлар тәжірибесі позицияларды келісу жұмыстарының қоғамдағы әртүрлі топтардың мүдделерін есепке алудың үлгісін көрсетті. Земство жүйесін құрудағы бұл тәжірибе қазіргі, Қазақстан үшін де аса өзекті.

Сонымен, Қазақстанда Бүкіл ресейлік құрылтай жиналысымен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлауда Уақытша үкімет комиссарлары аса зор рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пайпс Р. Русская революция. Часть первая, с. 357.
2. Пайпс Р. Русская революция. Часть первая, с. 357.
3. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели. М, РОССПЭН, 1997, 368 с., с. 68.
4. РФ МА, 1800 қор. 1 тізбе, 197 іс, 13 парақ.
5. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание, с. 77, 81.
6. Положение * о выборах в Учредительное собрание "Учредительное собрание. Россия 1918. (стенограмма и друг е документы), Сост. Новицкая Т.Е. М., изд. Российского открытого университета, 1991,-160 с, с. 13
7. Положение о выборах, с. 14.
8. СУ, 1917, №251, ст. 1801.
9. Положение о выборах в Учредительное собрание, с. 16.
10. Положение о выборах, с. 17.
11. Положение о выборах в учредительное собрание, с. 17-18.
12. ҚРОМА, 41 қор. 1 тізбе, 1 іс, 1 парақ.
13. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 368 іс, 1 парақ.
14. СУ, №251, 1917, ст. 1801.
15. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 368 іс, 2, 3 парақтар.
16. ҚР ОМА, 41 қор. 1 тізбе, 2 іс, 1 парақ.
17. ҚР ОМА, 41 қор. 1 тізбе, 2 іс, 2 парақ.
18. ҚРОМА, 1382 қор. 1 тізбе, 1 іс, 1 парақ.
19. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 419 іс, 1,2 парақтар.
20. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 418 іс, 2 парақ.
21. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 418 іс, 2 парақ, сырты.
22. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 419 іс, 3 парақ.
23. РФ МА, 1810 қор. 1 тізбе, 419 іс, 9 парақ.
24. ҚР ОМА, 1192 қор. 1 тізбе, 9 іс, 2 парақ.
25. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание, с 85.

References:

1. Paips R. Rýsskaia revolýtsua. Chast pervaa, s. 357.
2. Paips R. Rýsskaia revolýtsua. Chast pervaa, s. 357.
3. Protasov L.G. Vserossuskoe Ýchreditelnoe sobranie: istorua rojdeniua i gibeli. M, ROSSPEN, 1997, 368 s., s. 68.
4. RF MA, 1800 qor. 1 tizbe, 197 is, 13 paraq.
5. Protasov L. G. Vserossuskoe Ýchreditelnoe sobranie, s. 77, 81.
6. Polojeme * o vyborah v Ýchreditelnoe sobranie "Ýchreditelnoe sobranie. Rossua 1918. (stenogramma i drýg e dokýmenty), Sost. Novitskaia T.E. M., izd. Rossuskogo otkrytogo ýniversiteta, 1991,-160 s, s. 13
7. Polojeme o vyborah, s. 14.
8. SÝ, 1917, №251, st. 1801.

9. *Polojenie o vyborah v Ýchreditelnoe sobranie, s. 16.*
10. *Polojenie o vyborah, s. 17.*
11. *Polojenie o vyborah v ýchreditelnoe sobranie, s. 17-18.*
12. *QROMA, 41 qor. 1 tizbe, 1 is, 1 paraq.*
13. *RF MA, 1810 qor. 1 tizbe, 368 is, 1 paraq.*
14. *SÝ, №251, 1917, st. 1801.*
15. *RF MA, 1810 qor. 1 tizbe, 368 is, 2, 3 paraqtar.*
16. *QR OMA, 41 qor. 1 tizbe, 2 is, 1 paraq.*
17. *QR OMA, 41 qor. 1 tizbe, 2 is, 2 paraq.*
18. *QROMA, 1382 qor. 1 tizbe, 1 is, 1 paraq.*
19. *RF MA, 1810 qor. 1 tizbe, 419 is, 1,2 paraqtar.*
20. *RF MA, 1810 qor.1 tizbe, 418 is, 2 paraq.*
21. *RF MA, 1810 qor.1 tizbe, 418 is, 2 paraq, syrty.*
22. *RF MA, 1810 qor.1 tizbe, 419 is, 3 paraq.*
23. *RF MA, 1810 qor.1 tizbe, 419 is, 9 gtaraq.*
24. *QR OMA, 1192 qor. 1 tizbe, 9 is, 2 paraq.*
25. *Protasov L.G. Vserossuskoe Ýchreditelnoe sobranie, s 85.*

ӘӨЖ 314

МРНТТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.005>

¹ М.Т. Тулеев *, ² Л.С. Динашева, ³ К.Т. Туганбаев

¹ PhD докторант, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

² т.ғ.к., доцент, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz

³ Аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы E-mail: kostugan77@gmail.com

1930-1940 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ГРЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ АХУАЛЫ: КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Кеңестік тарихтың трагедиялық тақырыптарының бірі 1930-1940 жылдардағы халықтардың депортациясы болып табылады. Депортацияға ұшыраған ұлттар әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан түрлі қысымдарға тап болды. Бірқатар ұлттар ұзақ жылдар бойы екінші санатты топқа жатқызылып, сталиндік репрессияның құрбанына айналды. Сондай ұлттардың бірі гректер болып саналады. Бұл мақалада 1930-1940 жылдары Қазақстанның оңтүстік аймағына депортацияланған гректердің қарапайым өмірінің тарихи-әлеуметтік және құқықтық аспектілері қарастырылған. Бұл ретте гректердің ахуалын күнделікті өмір тарихы аспектісі тұрғысынан қарастыруға мән бердік. Депортация тарихы соңғы уақыттары тарих ғылымында үлкен маңызға ие болуда. Депортацияланған халықтардың әлеуметтік-тұрмыстық өмір бейнесін зерттеу арқылы тұтас қоғамдық ахуалдың даму барысын бағалауға қол жеткіземіз.

Гректердің Қазақстандағы қиын кезеңдеріне тарихи баға бере отырып, оның ұлтаралық қарым-қатынастарды нығайтудағы үлкен сабақ ретіндегі мәніне үңілеміз. Себебі, аталған дәуірде қазақ және грек ұлттары татулық пен өзара достықтың жарқын үлгісін көрсете алды.

Депортацияланған халықтардың күнделікті өмір процесін ғылыми талдау арқылы оның ерекшеліктері мен мәселелік тұстарын айқындай аламыз. Гректердің өмірі бұл бағытта үлкен мысалға айналады. Бұл тақырыпты зерттеудің басты өзектілігі сталиндік билік жүйенің саяси-идеологиялық қателіктерін түсіндірумен анықталады.

Түйін сөздер: депортация, гректер, тарихи тағдыр, тоталитарлық жүйе, репрессия.

М.Т. Тулеев *, ² Л.С. Динашева, ³ К.Т. Туганбаев

¹ PhD докторант, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz*

² к.и.н., доцент, *Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz*

³ Ст. преподаватель, *Казахский Национальный Женский Педагогический Университет, г. Алматы, Республика Казахстан E-mail: kostugan77@gmail.com*

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГРЕКОВ ДЕПОРТИРОВАННЫХ В КАЗАХСТАН В 1930-1940-Е ГОДЫ: ОСОБЕННОСТИ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация

Одной из трагических тем советской истории является депортация народов 1930-1940-х годов. Нации, подвергшиеся депортации, сталкивались с различными социально-правовыми угнетениями. Ряд национальностей в течение многих лет относились к группе второй категории и становились жертвами сталинских репрессий. Одной из таких национальностей считаются греки. В этой статье рассматриваются историко-социальные и правовые аспекты обычной жизни греков, депортированных в южный регион Казахстана в 1930-1940-х годах. При этом мы придали большое значение рассмотрению ситуации греков с точки зрения истории повседневной жизни. История депортации в последнее время приобретает все большее значение в исторической науке. Путем изучения образа социально-бытовой жизни депортированных народов достигаем оценки хода развития целостной общественной ситуации. Давая историческую оценку трудных времен греков в Казахстане, мы углубляемся в его значение как большого урока в укреплении межнациональных отношений. Потому что в эту эпоху казахская и греческая нации смогли показать яркий пример мира и взаимной дружбы. С помощью научного анализа процесса повседневной жизни депортированных народов мы можем выявить его особенности и проблемные моменты. Жизнь греков становится большим примером в этом направлении. Основная актуальность исследования данной темы обусловлена трактовкой политико-идеологических ошибок сталинской власти.

Ключевые слова: депортация, греки, историческая судьба, тоталитарная система, репрессии.

¹ M.T. Tuleyev *, ² L.S. Dinashva, ³ K.T. Tuganbayev

¹ PhD doctoral student, *Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz*

² PhD, Associate Professor, *Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan E-mail: makhsat.tuleyev@ayu.edu.kz*

³ Senior Lecturer, *Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Republic of Kazakhstan E-mail: kostugan77@gmail.com*

SOCIO-LEGAL STATUS OF GREEKS DEPORTED TO KAZAKHSTAN IN THE 1930S AND 1940S: FEATURES OF EVERYDAY LIFE

Abstract

One of the tragic themes of Soviet history is the deportation of peoples of the 1930s and 1940s. The nations subjected to deportation faced various social and legal oppressions. A number of nationalities for many years belonged to the group of the second category and became victims of Stalinist repressions. One of these nationalities is considered to be the Greeks. This article examines the historical, social and legal aspects of the ordinary life of the Greeks deported to the southern region of Kazakhstan in the 1930s and 1940s. At the same time, we attached great importance to considering the situation of the Greeks from the point of view of the history of everyday life. The history of deportation has recently become increasingly important in historical science. By studying the image of the social and everyday life of the deported peoples, we achieve an assessment of the course of development of an integral social situation. Giving a historical assessment of the difficult times of the Greeks in Kazakhstan, we delve into its significance as a great lesson in strengthening interethnic relations. Because in this era, the Kazakh and Greek nations were able to show a vivid example of peace and mutual friendship. With the help of scientific analysis of the process of daily life of the deported peoples, we can identify its features and problematic moments. The life of the Greeks becomes a great example

in this direction. The main relevance of the study of this topic is due to the interpretation of the political and ideological mistakes of the Stalinist government.

Keywords: deportation, Greeks, historical fate, totalitarian system, repression.

Кіріспе

КСРО тарихында 1980-жылдардың ортасына дейін әртүрлі ұлттарды күштеп депортациялау мәселесі мүлдем жабық тақырыптардың бірі болды. Себебі көпұлтты КСРО мемлекетінің қоғамының ынтымақта өмір сүріп жатқандығын әлемге танытпақ болды. КСРО құрамындағы одақтас республикалардың бірі болған Қазақстанда ұлт мәселесінің тағдыры шиеленісті жағдайда дамыды. КСРО билігі территориясы үлкен Қазақстанда ұлттық эксперимент жүргізу саясатын тиімді іске асырды. Бұл, тәжірбие жалпы Ресей империясының кезінде де орын алған болатын. 1920-1950 жылдары КСРО мемлекетін басқарған Сталин тұсында жекелеген тұлғалар мен тұтас ұлттардың тағдырына зиян тигізген саяси-идеологиялық әдістер қолданылды. Соның бірі ұлттарды депортациялау болып табылды. Бұл саяси машинаға ілінген көп ұлттардың бірі гректер саналды. Олар корей, неміс, шешен, түрік ұлттарымен қатар Қазақстанға депортацияланды.

Депортацияланған ұлттардың тарихи тағдырына ғылыми баға беруде күнделікті өмірге назар аудару маңызды болып табылады. Себебі, олар арнайы режим мен белгілі бір аумақта өмір сүруге мәжбүр болды. Олардың қоныстарында отбасы мүшелерінің барлығы бірдей әлеуметтік-құқықтық мәртебеге ие болды. Балалардың мектепте оқуға мүмкіндіктері алынып тасталды. Азық-түліктің жетіспеушілігі қатаң сезілді. Адамдар өмір сүру үшін күрес ахуалын бастан кешірді.

Депортацияланған ұлттардың күнделікті өмір сүру салтын зерттеу және ғылыми талдау КСРО тарихының қарама-қайшылыққа толы кезеңдерінің шындықтарын ашуға көмектеседі. Гректердің тағдыры бұл бағытта үлкен мысалды құрайды. Осыған байланысты бұл мақаланың басты зерттеу нысаны ретінде олардың күнделікті өмір тынысы таңдалынды.

Әдебиеттерге шолу

Қазақстанға депортацияланған халықтардың тарихи тағдыры туралы зерттеулер 1990 жылдардан бастап жаңа деңгейге көтерілді. Бұл бағытта белгілі тарихшы М. Қозыбаевтың зерттеулері (Қозыбаев, 1991) маңызға ие болып табылады. М. Қозыбаев өзінің жарияланымдарында архив материалдарына сүйене отырып, депортацияға ұшыраған халықтардың Қазақстанға күштеп қоныстандырылуының себептерін айқындауға ұмтылған. Ж. Абылхожин [1] депортацияланған ұлттардың реабилитациялану процесінің тарихи өзектілігін анықтауға мән берді. Х.С. Алдажуманов [2] ғылыми еңбектері шекара маңындағы этностардың ішкі аймақтарға қоныстандыру процесстеріне арналған. Х. Алдажуманов депортация тізіміне ілінген ұлттардың Қазақстандағы күнделікті өмірі мен реабилитациялану мәселелеріне өзінің тұжырымдарын нақтылаған. Қазақстанға депортацияланған халықтардың демографияға тигізген әсері туралы мәселені қамтыған жарияланымдардың авторы Т. Омарбеков [3] болып табылады. Ресейлік ғалым В. Земсков [4] архив материалдары негізінде депортацияланған халықтардың демографиялық құрылымы мен ерекшеліктерін айқындауға көңіл аударды. Өзге ресейлік зерттеушілер Н.Ф. Бугай, А.М. Гонов [5] гректердің реабилитациялану мәселелерінің саяси-идеологиялық аспектілеріне терең үңілуімен айрықшаланады. Жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектері мен айтылған тұжырымдары депортацияланған халықтардың өмірі туралы жаңашыл ойлардың қалыптасуына септігін тигізді.

2. Әдіснама

Бұл зерттеу жұмысында тарих және гуманитарлық ғылымдардың пәнаралық әдістері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы талдау әдісінің көмегімен гректердің күнделікті өмірінің әлеуметтік-құқықтық аспектілерінің басқа депортацияланған халықтардан айырмашылықтарына көз жеткіздік. Тарихи генетикалық әдіс гректердің депортацияға ұшырау процесінің тарихи негіздері мен себептерін анықтауға көмектесті. Тарихи жүйелік әдіс депортация мәселесі арқылы кеңестік жүйенің саяси-идеологиялық принциптерінің мазмұнын түсінуге жол ашты. Типология әдісі гректердің депортациялану құбылысынан хабар беретін құжаттарды мәні мен сипатына қарай топтастыруға жол ашты. Ретроспективті әдіс арқылы депортация мәселесінің бүгінгі таңдағы қоғамдық рөлі мен өзектілігін айқындауға қол жеткізе білдік.

3. Нәтижелері және талқылау

Кеңестік депортация саясатының бастапқы этаптары және басқа халықтарды Қазақстанға депортациялау саясаты

КСРО-дағы аз ұлт өкілдерін депортациялау саясаты соғысқа дейін күшіне енген болатын. XX ғасырдың 20-30-шы жылдары осындай ретпен Қазақстанға КСРО-ның басқа өлкелерінен бұрынғы байлар, кулактар, діндарлар, ақсүйектер, патша өкіметі әкімшілік орындарында қызмет еткен шенеуніктер барлығы - 360 мыңдай адам жер аударылды [2] Қазақстан аумағы саяси жағынан алғанда кеңестік билік жүйесіне қауіпті саналғандарды жер аударуға қолайлы болды. Сондықтан, Кеңес үкіметі шекара маңындағы және саяси қауіпті деп тапқан халықтарды Қазақстан жеріне әкеліп орналастыра бастады. 1930-1950 жылдары КСРО аумағындағы түрлі ұлттарды депортациялау сталиндік репрессияның құрамдас бір бөлігіне айналды.

КСРО-да ең көп орын алған жаппай репрессиялық депортациялардың төмендегідей түрлері қолданылды: 1. 1934 жылға дейінгі кулактарды жер аудару кезінде арнайы көшірілгендер. 2. 1934-1944 жылдары міндетті еңбекпен депортациялау. 3. 1944 жылдан бастап «арнайы қоныс аударылғандар» деген атау қолданылды (Земсков, 2003: 49). Соғысқа дейін кеңес корейлері мен поляктары өздері тұратын аудандарынан мәжбүрлеу арқылы көшірілді. Ұлы Отан соғысының басталуымен кеңестік немістер мен финдер депортацияға ұшырады. Қауіптің алдын-алу шарасы бойынша Поволжье немістерінің автономды республикасы жойылды. Оларды Сібір мен Қазақстанның түрлі облыстарына жіберілді. Барлығы 1941-1942 жылдары Поволжье, Украинаның және Қырым жерінен еркінен тыс 1.2 млн немістер көшірілген [6].

КСРО-да 1930-1940 жылдардағы орын алған халықтар депортациясы қоғамдық – әлеуметтік форманың жоспарлы акциясына, халықты ұлттық тамырынан айыруды көздеген тағылық эксперимент, ғаламды қайта құру тәжірбиесіне айналды. Ал енді туған жерінен күш қолдану арқылы көшірілген халықтың қаншасы Қазақстанға жер аударылды десек, ғалым М. Қозыбаевтың статистикалық мәліметтері қызығушылық тудырады (кесте 1).

Кесте 1: Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында және жылдарында Қазақстанға депортацияланған КСРО ұлттары

No	Ұлттардың атауы	Тарихи тұрғылықты жері	Саны
1	поляк	Украина, Беларусь	102 мың
2	немістер	Поволжье	361 мың
3	Солтүстік Кавказ ұлттары (шешен, ингуш, балкар)	Солтүстік Кавказ	507 мың
4	Месхетия түріктері	Грузия	110 мың

(Аблхожин, 1991: 238-239).

Жоғарыдағы кестедегі мәліметтер соғыс қарсаңында және жылдарында Қазақстанға 1 млн. жуық өзге ұлттардың депортацияланғандығын айқындайды. Бұл процесс Қазақстанның демографиялық ахуалына үлкен өзгерістер алып келгендігі сөзсіз. Жергілікті тұрғындардың күнделікті тұрмыстық өмірлеріне депортацияланған ұлттардың ықпалы жоғары болды. Депортацияға ұшыраған халықтар тарихына тереңірек үңілсек, Қазақстанға басқа халықтарды жаппай қоныстандыру 1937 жылдан басталғанын көреміз. Осы және бұдан кейінгі жылдарда қабылданған КСРО Халкомы Кеңесі шешімдері және НКВД-ның құпия құжаттарында шекаралас көрші капиталистік мемлекеттердің қауіпін төнуіне және «шпионаждықтың өрістеуіне» байланысты шекаралық аймақтарды тазарту үшін Қазақстанға күрдтер, түріктер, гректер, поляктар және т.б. ұлттар жер аударылған [7].

Кеңестер Одағында жаппай саяси репрессия саясаты белең алған тұста барлығы 3 млн астам адам депортацияланған. Олардың арнайы қоныстары негізінен Орталық Азия, Қазақстан, Сібір жерінде болды. Қазақстан республикасына жалпы жер аударылған 1 млн 200мың адам болды (Тоғжанов & Кан, 2015: 53). Сенімсіз этностар қатарына жатқызылып, күштеп жер аудартылып, осындай құрбандыққа ұшырағандардың қатарында гректерде болды.

Тарихшы З. Кабульдиновтың мәліметінде гректер Қазақстанға бірнеше кезеңмен жер аударылған: «первые депортированные греки были из Северного Кавказа. Поток переселения из этого района был 1937, 1938, а затем 1942 году. В 1944 году греков в Казахстан депортируют из территории Крыма. В после военное время в 1949 году греков депортируют из Абхазии и Грузии. Расселение греков происходило по всему Казахстану» [4].

Ал 1930 жылы Қазақстанға Сочи, Адлера, Лазаревский, Тупансе және т.б. жерлерден бай кулак ретінде тәрікленген бірнеше жүз гректер көшіріліп келді. Гректерді Эмба поселкасына (Ақтөбе облысы), Осакаровка Қарағанды облысына (Тупансе жеріндегі Ксандопуланы отбасымен), Балхашқа

(Сочилық Влондис отбасын) жіберді. Казанджи, Попандопуло, Апазиди, Сотириади, Сопелиди, Сингуриди отбасыларын Алматы облысы Шелектен алыс емес селоға бөлді. Бұл кезеңде Қазақстанға тек Кубан жеріндегі гректер кулактар ретінде тәрікеленіп жер аударылды. Бұл бірінші рет кеңестік дәуірдегі бай кулак ретінде айып тағылып жер аударылғандар еді [5].

1937 -1938 жж. республика аумағына қудалауға ұшыраған гректердің жаңа толқынымен толықты. Шамамен екі жүзге жуық гректер Гулак лагеріне қамалды. НКВД ның грек операциясы Қазақстанда да іске асты. 1938 жылы Шымкентте Иван Георгиадиді тұтқындалып, ату жазасына кесілді, осындай жаза Түркістан қаласында Григория Христодулидиге де берілді (Джуха, 2008: 409-411).

Оңтүстік Қазақстан аумағына депортацияланған гректердің күнделікті өмірі (архив материалдары мен естеліктер негізінде)

1932 жылдың 19 ақпанында БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің шешімімен құрамында 19 ауданы бар Оңтүстік Қазақстан облысының орталығы Шымкент қаласы болды (Облыстан 1938 жылы Қызылорда облысы [7] Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен Оңтүстік Қазақстан облысы деген атауы қайта берілді..Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 19 маусымдағы №702 Жарлығымен Түркістан облысы деп қайта аталды.

Общее количество греков, депортированных в 1942-1949 гг., составляет свыше 60500 человек, что видно из следующих слагаемых. По данным историка И. Джухи в 1942 году из Краснодарского края и Ростовской области и Азербайджана депортировано около 8000 человек. В 1944 году из Крыма 15000. В 1949 году с Черноморского побережья, Кубани и Азербайджана – около 37500. Свыше 60 тысячи человек – гражданин СССР и Греции подверглись насильственному переселению из мест традиционного проживания в Казахстан, Узбекистан, на Урал и в Сибирь [8]. Сонымен Гректер Қазақстанға бірнеше кезеңмен жер аударылды. Ең ауқымды және жүйелі түрде жер аударулар 1949 жылы болғандығына көз жеткіземіз.

Архив құжаттары бойынша 1949 жылы 20 қыркүйекте Оңтүстік Қазақстан облысының аумағына депортацияланғандар 16944 отбасын яғни 59398 адамды құрады. Олардың облыс бойынша еңбекпен қамтылу реті төмендегі кестеде көрсетілген (кесте 2).

Кесте 2: 1949 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына депортацияланған гректердің еңбек бөлінісі

No	Адам саны	Еңбек ету саласы
1	28084	ауыл шаруашылығы
2	6707	өнеркісіп
3	1619	шаруашылық пен өнеркәсіптің басқа салаларында
4	3006	жұмыс істемейтіндер

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген мәліметтер облыс аумағында өмір сүріп жатқан гректердің 40% жуығының еңбекпен қамылғандығын анықтайды.

Оңтүстік Қазақстанға күштеп көшірілген ұлт өкілдерінің күнделікті өмір тіршілігіне байланысты архив құжаттары мен естеліктеріне назар аударсақ, төмендегі жәйттерді байқаймыз. Мәселен, Грузиядан Қаратас ауданына депортацияланған ұлты грек Саникидае Исмайл: «кеңес өкіметі күш қолдану арқылы Кавказдан көптеген халықты, соның ішінде біздерді де көшірді. Олар Қазақстанға келгенде жақсы өмір сүруді уәде еткенімен олай болмады, бізді алдады. Егер кеңестік билік болмағанда, біз жақсы өмір сүрер едік» деген, пікірін білдірді. Сонымен қатар ол биліктегілерді жаман сөздермен балағаттап, кеңес үкіметінің сол кезде жүргізіп жатқан теріс саясатын әшкереледі [9]. Қазақстанда депортацияланған гректердің бірі ауылдық жерге, біреулері қалалық жерге қоныстандырылды.

Тарихшы И. Джуха еңбегінде Ресей архив материалдарын бойынша 1949 жылы Оңтүстік Қазақстан облысының 8 ауданынағы гректер 5551 отбасы - 24882 адам болды. Олардың 7510 ер адам, 8272 – әйел адам, 9100 –балалар (16 жасқа дейінгі) болды. Олар облыс бойынша Арыс - 1,554, Ильич - 6,550, Келес -1,494, Қызылқұм - 1,870, Киров - 4714, Пахтарал -3,624, Мырғалимсай - 5,076 қоныстандырылды [8, б. 41] деген мәліметтер береді.

1949 жылы облысқа көшірілген гректер азапты күндерді бастарынан өткізгендігі туралы Эльпида Васильевна Мухтарида (1925 жылы туылған) естелігінде: «Оңтүстіктің шөл даласына келгенде, тіпті ішетін ауыз суы болмады. Көшіп келгендер ағын суды ішіп, сонда кір жуып, жуынатын едік. Содан

жаппай өлім жайлады, бірінші болып емізулі нәрестелер, ал кейін жаппай 3 жасқа дейінгі балалар мен әлжуаз жас өспірім балалар шетінен бірінен кейін, бірі өле берді. Бір күні Бүргем кенті жағынан алыстан екі қарайған нүкте көрінді. Бұл екі қазақ әжесі екен, олардың қолдарында сүт және айраны бар шелектері болды. Бірақ оларды біздің жаққа күзетші жібермеді. Олар айналып өтпек болған көрініс жасап, содан кейін біздің жаққа бұрылып, біздің арамызға келді. Олар алып келген айран, сүтті ішкен балаларымыздың өң бойына қан жүгірді. Бұл әжелер орыс тілінде ештеңе түсінбеді, ал біз сол кезде қазақ тілінде түсінбедік. Ия, қайғы кез келген тілде түсінікті, ал барлық аналардың көз жасы бірдей» деп еске алады [9].

Ал, Нина Михайловна Караяниди (1915 жылы туылған) естелігінде: «... Бізді вагонмен, теміржол маңайындағы елді мекені жоқ айдалаға, шақшиған күннің астына алып келіп түсірді. Біз тұрған жерге келіп тоқтаған мәшинеден «Ашысай полиметалл» комбинатының директоры Ю.Д.Пиченюк түсті. Ол бізбен амандасып, осы елді мекені жоқ жерде Кентау қаласы салынады, сондықтан бәрінде жұмыс, жалақы және т.б. жағдайлар болатындығы туралы айтты. Сөйтіп 6 күн бойы балалар, әйелдер, қарт адамдар барлығы 1949 жылдың маусымының аптапты ыстық күні, шыжыған күннің астында болды. Құрылыс материалдары мен құрылысқа қажетті саймадар 6-шы тәулікте жеткізілді, ер азаматтар жедел түрде шатырлар құру мен сарайлар салуға кірісті. Бір шатырда және салынған сарайларда бірнеше отбасылар жайғасты [8].

Архив құжаттарында Оңтүстік Қазақстан облысы Пахтарал ауданында арнайы қоныс аударылған гректердің басым бөлігі орналасқан 10 колхозында облыстық денсаулық сақтау бөлімі тарапынан жүргізілген тексеру нәтижесі бойынша гректердің 217 отбасы тексерілді. Олардың барлығы пәтерлерде тұрды және бір бөлмеде бірнеше отбасы болып өмір сүрді. Ересектер және балалар суық еденде ұйықтады. Ал клубқа, мектепке және кеңсе бөлмелеріне орналастырылған грек отбасыларына ешқандай жағдай болмады. Суық бөлмелер, қыс мезгілінде адам тұруға мүлдем сай келмеді. Әсіресе Фрунзе колхозында арнайы қоныс аударушылардың 6 отбасы клубта, 1 отбасы кеңседе, 3 отбасы мектеп ғимаратында орналастырылған. Социалистік құрылыс колхозында 2 отбасы ашық дәлізде, 2 отбасы мал қорада тұрды. Қызыл таң колхозында 4 отбасы мектеп жасына дейінгі 5 балаларымен мақта қоймасында, 2 отбасы 4 баласымен колхоз кеңсесінде, 10 отбасы және 15 балаларымен клубта, 2 отбасы 7 баласымен мал қорада тұруға мәжбүр болды. Олардың тұрып жатқан пәтер, кеңсе, клуб, мақта сақтайтын қойма, мал қоралар ауасы лас, гигиеналық тұрғыдан адам тұруға сай келмейтін жағдайда екендігі анықталды [7].

Көп балалы аналарға колхоз басшылығы тарапынан көмек берілмеді. Социалистік құрылыс колхозында тұрмыстық жағдайы өте төмен 12 отбасы есепте тұрды. Мектеп жасына дейінгі балалар тіпті балабақша болғанымен де оған бармайды. Ал мектеп жасындағылардың аз ғана бөлігі мектепке барады. Денсаулығына байланысты тексерілген 60 адамның барлығының денсаулығы жоқ екендігі анықталды. Олардың барлығында дерлік глиста, ішек құрты, әйелдер арасында жатыр ауруы, бүйрек ауруы және бірнешеуінде жүрек ауруы анықталды. Антисанитария және климаттың күрт өзгеруінің нәтижесінде қоныс аударушылар арасында көптеген ауру түрлерін тудырды [9].

Архив материалдары бойынша да депортацияға ұшырағандардың жағдайы ауыр екендігі осы құжаттарда сақталған мәліметтерден байқауға болады. Осындай жағдай Киров ауданында да депортацияға ұшырағандар арасында дизентериямен ауырған 26 және қызылшамен (кор) ауырған 18 балалар табылды. Бұл ауданда ауруды емдейтін бірде-бір дәрігер болған жоқ. Архив материалдары бойынша Оңтүстік Қазақстан аумағында депортацияға ұшыраған 10-нан астам ұлт өкілдерін облыстың аудандары бойынша қоныстандырылды. Ильич, Пахтарал, Киров, Қызылқұм аудандарында гректер, (олардың көбісі кеңес азаматтары болмады) және қарашайлар, Арыс және Түркістанда - гректер мен шешендер, Түлкібас, Георгиевка, Қаратас, Сарыағаш, Бостандық аудандары және Ленгер қаласында негізінен жер аударылған шешендер және немістер, Сайрам және Шымкентте қарашай, грек және түріктер қоныстандырылды. Жер аударылған ұлттардың ішінде гректерден басқалары Оңтүстік Қазақстан облысының аумағында бес жылдан астам тұрып жатты. Гректердің басым бөлігі облыс аумағына 1949 жылы көшірілді [10].

Тоталитарлық жүйе күшпен қоныс аударған гректердің тағдырына жазылмас жара, өшпес із қалдырды. Оларды депортациялау барысында жол жөнекей көрген азапты күндері жайында грек әйелі Нона Ерифради: «Батуми қаласы, 1949 жылдың маусым айының соңына таман біздің үйге түн ортасында әскери адамдар кіріп келді. Олар бір сәтте үйді тінту жүргізіп, бәрін астан - кестен қылды. Әкем олардан «Не іздеп жатырсыздар?» деп сұрады. Олардан қысқа ғана жауап «қару» деген дауыс естілді. Әскерилер бізге жиналыңыз сіз және отбасыңыз бұл жерден көшіріледі деді. Анам грек

ұлтынан болмағандықтан оны қалдырды. Депортацияға ұшыраған ұлтармен бірге әкемді вагонға отырғызғанда балаларды есептемегенде бір вагонда 60 адам болды. Оларды Қазақстанның оңтүстігіндегі Темір станциясына алып келді. Вагоннан түсуге қарсылық көрсеткеніне қарамай жүк тиейтін мәшинелерді алып келіп, бала, әйел, қарт демеі бәрінің заттарын далаға лақтырған. Вагон ішінде қатты айғай шу болған, бір жас қыз бала «Мен комсомолмын, мазақ етуді доғарындар! Мен наразылық білдіремін» деп айғайлағанына қарамай, басынан бір ұрып, тыңыштандырды. Оларды Оңтүстік Қазақстан облысы Шәуілдірге алып келгеннен кейін мамандығы бар: медсестра, дәрігер, инженер, құрылысшыларды іріктеп алып қалып, ал қалғандарын колхоздарға жіберген. Әкем аудандағы колхоздардағы ауырған шопандарды емдеп жүріп, өзі қатты науқастанып қалғаннан кейін, оны Шымкент қаласындағы емханаға жібереді. Емделіп жазылғаннан кейін әкем осы қалада қалады. Анам мен інім үшеуміз әкемді іздеп осы қалаға [11]

Ал, Лазерь Андреевич Культупидиді кішкентай кезінде анасымен Батумиде тұрған. 1949 жылы маусым айында түнгі сағат үште қаруланған жауынгерлер келіп, оларды депортациялайтындығы туралы айтады. Анасының төлқұжатын тексеріп, жер аударылатындар тізіміне қателік кеткенін, олардың отбасы әрі қарай осы жерде тұра беретіндігін айтты. Анам соғыс жылдарында әскери заводта жұмыс істеді, «Ерен еңбегі үшін» деген медальмен марапатталған. Анам барлығымен бірге кетуді дұрыс деп санап өз еркімен арыз жазды. Жол жөнекей, тәулік бойы сусыз, есік терезесі жабық вагондарда отырдық. Жолға шығуға еш дайындықсыз біреулерін жол бойынан, бірі жұмыстан, ал енді біреулерін қонақта отырған жерінен алып келіп, әртүрлі вагондарға мінгізгендіктен, оларда отбасылармен кездесуге мүмкіндік болмады. Тиелген вагондағы адамдарға тек Қазақстан даласына келгенде далаға шығуға рұқсат беріліп, қашып кеткендерге 25 жыл түрмеге тоғытылатыны туралы ескерту жасалды. Культупидиді отбасын Шәуілдірге әкеліп, оларды мал қораға жайғастырды. Берілген не тамақ, не жұмыс болмады, аш, ұзақ жолдан шаршап шалдыққан гректер бас көтеріп, наразылық білдірді. Біраз күндерден кейін Шәуілдірге керек мамандарды жұмысқа алу мақсатында Шымкент қаласының кәсіпорындарының өкілдері келді. Солармен бірге Культупидиді және жүздеген отбасылары Шымкентке келді. Қазармалық режим 50-ші жылдардың ортасына дейін сақталды, сондықтан оларға Кентау, Шардара, Мақтарал аудандарында туысқандарымен көрісуге мүмкіндік болмады, тек грек тілінде хат жазып тұрды.

Лазерь Андреевич гректерге тарихи отандарына қайтуға рұқсат берілген уақытта көкесінің бірден елге қайтқандығын, ал өзінің анасымен бірге Қазақстан жерінде қалғандығын еске алады [6]. Бүгінде Қазақстандағы «Ирини» грек мәдени орталығының басшысы Дмитрий Сидиропуло ата-аналарымен 1949 жылы Кентауға көшірілген, онда жұмыс табылмағандықтан оларды Түркістанға көшуге рұқсат етіліп, үй құрлысын салуға жер телімі берілді. Оның отбасымен көрші болып Қазақстан халық әртісі, әнші Лаки Кисоглудың ата-аналары тұрды. Түркістандағы теміржол вокзалы мен мешіт арасында қалыптасқан үлкен көшеге гректер көшесі деген ат берілді. Бүгінде гректер ол жерде тұрмаса да, күні бүгінге дейін ел арасында гректер көшесі деген ат сақталған. Бүгінде оның балалары Грецияда тұрады, бірақ ол өзі үшін Қазақстаннан артық өлке жоқ деп санайды [5]. Қазақстанның халық әртісі, Лаки Кисоглу: « когда нашу семью выселили из моего родного города Батуми, мне было 10 лет, - вспоминает певец. – Так мы очутились на станции Тимур Шаулдерского района Южного Казахстана. Мы впятером и еще несколько семей поселились в какой-то мазанке. Воду брали из грязного арыка. Я помню, мы с дедушкой собирали в поле верблюжью колючку и обогревали ею жилище. Конечно, мы были в шоке: представьте, жили на берегу моря, где росли пальмы и все благоухало. И вдруг оказаться в степи! Это тяжело было пережить. После того как в 1956 году нас уравнили в правах и мы больше не считались спецпереселенцами, мои родители и брат вернулись в Батуми, а я остался в Казахстане. Для себя я решил, что здесь моя родина [9].

Жүз мыңдаған Қазақстанға күшпен қоныс аударылған ұлттарың жағдайлары ауыр болды, олар өздерін және отбасыларын күту мүмкіндігінен, туған туыстарымен араласу, олардың қолдауынан айрылды. Көптеген отбасыларды күштеп жер аудару ауыр трагедия болды, олардың көбі әйелдер, кәмелетке толмаған балалар және қариялар болғандықтан жол бойында ауырып, ажал құшты. Депортацияға ұшыраған гректердің ер азаматтарының көп бөлігі соғыс майданынан қайтпай қалғандар және соғыстан кейінгі жылдарда әскери қызметте болды [10].

Архив материалдарында 1949 жылы гректердің көпшілігі колхозда жұмыс істеп, бір күндік жұмысының ақысына 800 г – 1 кг аралығында бидай алғандығы көрсетілген. Ал Андреев колхозында құрылыста жұмыс істейтіндер күндігіне 2 кг бидай, 0,5 л сүт, 1 кг картошка алады, Алғабас совхозында

басым бөлігі 1 кг бидай және 1 кг піскен нан алады. Интернационал колхозында 1 кг бидайдан басқа сүт берді [11].

По данным книги И. Джухи в годы сталинских пятилеток в этих местах усилиями заключенных вырыли канал, напоивший пустынные земли водой. Окрошенные земли теперь занимали большую часть сельхозугодий в Пахта –Аральском, Кировском и Ильичевском районах. И хотя основную культуру здесь составлял хлопок, к концу 1949 года сады и виноградники занимали площадь 647 гектаров. Отделение совхоза «Пахта – Арал» выращивало лучшие промышленные сорта яблок. Сады и виноградники напоминали батумских и сухумских греками их родину [12].

Сталиндік қуғын-сүргін жылдары шаруашылықтың түрлі салаларында арзан жұмыс күші ретінде жер аударылған халықтардың еңбегін пайдалану тәжірибесі, жұмысшылардың тапшылығы айқын сезілген Екінші дүниежүзілік соғыс және соғыстан кейінгі жылдары тіптен күшейе түсті.

Архив құжатарында Василии Харитонович Папондопула өзінің 1949 жылы заңсыз күштеу арқылы Абхазиядан көшіру кезінде сол жерде қалған дүние мүлкін қайтару бойынша КСРО-ның Бас прокурорына жазған арызы Абхазия республикасының прокурорынан Гульрипшски аудандық атқару комитетінің председатели Бокерияға жіберілген. Алайда 11 ай өтседе, ешқандай жауап келмегеннен кейін КСРО СІМ Шепеловқа жазған арызында: «Бокерияның еңбекшілер өтінішіне жауапсыздықпен қарауы, оның бұрынғы саясаттан арылмағандығын және заңсыз депортацияланған біздің дүниемізді қайтаруға немқұрады қарағандығын көрсетеді. Совет үкіметінің шешімімен бізден, яғни кінәсі жоқ азаматтардан территориялық оқшаулықты алып тастады және маған бұрынғы тұрған жеріме көшуге рұқсат берілді. Мен өзімнің еңбек жолымды туып өскен Грузияда емес, Қазақстанда жалғастырғанымды сізге баяндап отырмын. Кеңестік үкіметінің Конституциясы тұрғысынан алғанда қарапайым халықтың еңбегі мен дүние мүлкі заң бойынша қорғалады. Алайда, мен Бокерия тарапынан ешқандай көмек көріп отырған жоқпын. Сізден көмек беруіңізді сұранамын». Кентау қаласы Гаражная көшесі №167 үйдің тұрғыны В.Х. Папондопула өзіне тиесілі дүние мүлкін осындай толассыз хаттар мен арыз жазып жүріп өзіне қайтарған [9].

Бірақ қанша компенсация бергенімен, олардың жүрегінде қалған жараны ешқандай ақшалай көмек берумен өшіру мүмкін емес еді. КСРО Министрлер Кеңесінің 1956 жылы грек ұлтының депортациялану барысында тартып алынған мал мүліктерін қайтарып беру туралы шешімі бойынша грек ұлтының кеңестік азаматтары ғана компенсация алды. Облыс бойынша гректер ең көп қоныстанған Кентау қаласы еді. Облысқа депортацияланған гректерге өте ауыр жағдайда болғанына қарамастан, олар ауа райы мен әлеуметтік ортаға бейімделе бастады. Арнайы қоныстанушылар көршілерін, кәсібін, тұрғылықты жерін өз бетінше таңдай алмады, сондықтан қиын жағдайда болса да, біртіндеп бейімделу процесі жүзеге асты. Ересектер үшін арнайы қоныс аударушылардың бейімделуі негізінен жергілікті тұрғындармен бірлескен жұмыс барысында біртіндеп қалыптаса бастады. Жергілікті халық депортацияланған гректерге алғашында азық түлігімен бөлісіп, тұрғын үй салуға көмектесті [1]. Гректердің Оңтүстік Қазақстандағы Кентау қаласының құрылысына салудағы қосқан үлесі және Ащысай полиметалл кен орнын игерудегі еңбектері зор болды.

Кентау - Кеңес Одағының 1950 жылдары қарқынды дамып келе жатқан қала құрылыстарының бірі болды. Бұл қаланың құрылысын депортацияланған гректер, шешендер, немістер, татарлар және жергілікті тұрғындар қазақтар, өзбектер тұрғызды. Қала құрылысына жапон және неміс әскери тұтқындары да қатысты. Сол кезден бастап ол Кентау қаласының құрылысы мен оның инфрақұрылымы бойынша ауқымды жұмыстарды бастады. Кентау қаласы – Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Мырғалымсай кен орны маңында 1955 жылы бой көтерген шағын өндірістік қала [4, б. 36]. 1959 жылғы санақ бойынша қала халқының арасындағы қазақтар мен орыстардан кейінгі ірі этникалық топтардың бірі – грек ұлтының өкілдері, 1970 жылғы және 1979 жылғы санақтар бойынша жеке ұлт ретінде нақты сандары көрсетілмеді және кеңестік ұлт саясатына байланысты қала халқының құрамына енбей қалды. Бұл сталиндік қуғын-сүргін жылдары жалған жаламен тарихи отандарынан Кентауға жер аударылып, қиын кезеңдерді бастан кешірген және енді еңесі көтерілген грек ұлты өкілдеріне жасалған кезекті қиянаттардың бірі болатын. Туған жерінен, елінен айрылған әртүрлі ұлттар қалай болғанда да келген жеріне, ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Алайда 1970 жылы республика бойынша жүргізілген санақ бойынша Қазақстанда 51 мыңнан астам гректер өмір сүрсе, олардың 46,3% Оңтүстік Қазақстан облысында өмір сүрді [4].

1989 жылғы санақ бойынша КСРО бойынша 358 мың гректердің 47 мыңы Қазақстанда тұрды. Гректердің ЭОС ұйымы Алматыда, Шымкентте, Жамбылда құрылды. Алматыдағы грек мәдени орталығы 1989 жылы заңды түрде тіркелді. Бұл ұйым, грек қоғамы болып құрылып «ЭОС» деп аталды,

оны басқарумен С.Г. Космериди айналысты [5]. 1990 жылдары гректердің құқықтық шектеулері алынып, өз атамекендеріне оралуға мүмкіндік туды. 1930-1950 жылдары гректер құқықтық-әлеуметтік және моральдық тұрғыда үкен қиыншылықтарды бастан кешірді. Олар өз тарихи отандарынан Орталық Азияға күшпен депортацияланды. Гректер жаңа аймақтың климаты мен мәдениетіне тез бейімделе алды. 1990 жылдары КСРО тарған сәтте өздерінің тарихи отандары Грекияға қайтуға жан-жақты мүмкіндік алды. Бұл тарихи процеске Қазақстан Республикасының ұлтаралық саясаты да үлкен ықпалын тигізді.

Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті Н. Назарбаев Қазақстан халқы ассамблеясының IV сессиясында жасаған баяндамасында жер аударылғандардың санының 1 миллион 200 мың екендігі туралы деректі атап өткен болатын. Қазақстан жеріне КСРО аумағын мекендеген немістердің 38%-ы, шешен мен ингуштардың 83%-ы, кәрістердің 59%-ы, балқарлардың 55%-ы, қарашайлардың 58%-ы, гректердің 76%-ы, курдтардың 62%-ы күшпен қоныс аударылды. Қоныстанушылар іс жүзінде Қазақстанның барлық облыстарына орналастырылды [3] Тарихи отанына қайтпай, тұрақтап қалған грек ұлт өкілдерінің көпшілігі Түркістан облысының қалаларында әлеуметтік тұрғыда жан-жақты қамтамасыз етілген жағдайда өмір сүруде. 2009 жылғы халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда 9000-ға жуық гректер тұрады немесе республиканың бүкіл халқының жалпы санынан 0,06% құрайды [5].

Грек мәдени орталықтары Қазақстанның мәдени-гуманитарлық салаларында маңызды рөл ойнайды. Қоғамдық жұмыстарда белсенді іс-әрекет танытып, ұлтаралық татулықтың ынтымақтасуына септігін тигізуде.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай отырып, депортация процесінің гректердің күнделікті өмір салтын күрт өзгерткендігіне көз жеткіздік. Оларға Орталық Азияның қатаң климатына бейімделуге тура келіп, жергілікті азық-түлікпен қажеттіліктерін қанағаттандырды. Депортация мәселесі әсіресе жас балалардың психологиялық санасына ауыр әсер етті. Гректердің күнделікті тіршілігінде жергілікті қазақ, өзбек, орыс ұлттарының қарым-қатынастары үлкен рөл ойнады. Жергілікті ұлттар тарапынан жылы қабылдану, гректердің режимдік өмірін аз да болса жеңілдеткендегі сөзсіз.

Гректердің 1930-1950 жылдардағы күнделікті өмірі бүгінгі қазақстандық және шетелдік гректердің жоғары қызығушылығын тудыруда. Бұл бағытта Қазақстан Республикасының мемлекеттік ұлтаралық татулық саясаты маңызды орынға ие. Бүгінгі таңда Қазақстандағы гректердің мәдени-тарихи ұйымдары табысты жұмыстар атқаруда. Олар өткен тарихының түрлі кезеңдерін зерттеу мен насихаттауға басты назар аударады. Қазақстанның тарих ғылымының өкілдері гректердің депортациялану мәселесін зерттеуге кешенді ғылыми мәселе тұрғысында қарайды. Бұл алдағы уақыттағы жұмыстардың сапалы әрі тиімді жүзеге асуына септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдажұманов Х., Алдажұманов Е.К. «Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Депортация народов и проблема прав человека.// Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы, «Арыс» Казахстан», 1998. 428.
2. Кабульдинов З. Народы Казахстана: история и современность. —Астана: издательство Арман-ПВ, 2012. 200 с.
3. Ковалева Л. Греки в Южном Казахстане Печаль моя, кемеңже. Южный Казахстан. 2003. 26 февраль. №25-26(17625- 626). С. 2-3.
4. Джуха И. Г. Греческая операция : история репрессий против греков в СССР. — Алтея, 2006.
5. Земсков В. Спецпоселенцы в СССР 1930-1960 гг. М.: Наука, 2003. С. 306.
6. А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова. Население Казахстана в 50-80-е годы XXвека: Демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций. Вестник НГУ. Серия: история, филология. 2017. Том 16, № 8. [127-142 б.]
7. Абылхожин Ж. История Казахстана: Белые пятна. Сборник статей. — Алматы. 1991. -348с.
8. Демографический ежегодник Казахстана. Алматы: Госкомстат РК, 1996. 250с. [15, 23 б]
9. Курганская В.Д. Казахская модель межэтнической интеграции. Алматы, 2008. [14 б]
10. Малинин Г.В. Теория и практика меэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане: учеб. пособ. для вузов. Алматы: Дайк-Прес, 2010. [8, 96.]
11. Еремин А. Греки в Казахстане. Мысль. Общественно-политический ежемесячный журнал. Алматы. 1994. №5. С -45-49.

12. Альшанская Анна. Демографическое развитие Казахстана: анализ основных трендов. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitie-kazakhstanana-analiz-osnovnykh-trendov/> (21.11.2022)

References

1. Aldazhymanov H., Aldazhymanov E.K. «Deportaciya narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima. Deportaciya narodov i problema prav cheloveka.// Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i sud'by. — Almaty, «Arys» Kazahstan», 1998. 428.
2. Kabul'dinov Z. Narody Kazahstana: istoriya i sovremennost'. —Astana: izdatel'stvo Arman-PV, 2012. 200 s.
3. Kovaleva L. Greki v YUzhnom Kazahstane Pechal' moya, kemenchzhe. YUzhnyj Kazahstan. 2003. 26 fevral'. №25-26(17625- 626). S. 2-3.
4. Dzhuha I. G. Grecheskaya operaciya : istoriya repressij protiv grekov v SSSR. — Aletejya, 2006.
5. Zemskov V. Specposelency v SSSR 1930-1960 gg. M.: Nauka, 2003. S. 306.
6. A.N. Alekseenko, ZH.S. Aubakirova. Naselenie Kazahstana v 50-80-e gody XX veka: Demograficheskij vzryv i osobennosti etnosocial'nyh evolyucij. Vestnik NGU. Seriya: istoriya, filologiya. 2017. Tom 16, № 8. [127-142 b.]
7. Abylhozhin ZH. Istoriya Kazahstana: Belye pyatna. Sbornik stat'ej. — Almaty. 1991. -348s.
8. Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana. Almaty: Goskomstat RK, 1996. 250 s. [15, 23 b]
9. Kurganskaya V.D. Kazahstanskaya model' mezhetnicheskoj integracii. — Almaty, 2008. [14 b]
10. Malinin G.V. Teoriya i praktika meetnieskogo i mezhhkul'turnogo vzajmodejstviya v sovremennom Kazahstane: ucheb. posob. dlya vuzov. — Almaty: Dajk-Pres, 2010. [8, 9b.]
11. Eremin A. Greki v Kazahstane. Mysl'. Obshchestvenno-politicheskij ezheemesyachnyj zhurnal. — Almaty. 1994. №5. S -45-49.
12. Al'shanskaya Anna. Demograficheskoe razvitie Kazahstana: analiz osnovnykh trendov. Rezhim dostupa: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitie-kazakhstanana-analiz-osnovnykh-trendov/> (21.11.2022)

ӘӨЖ 95 (574)
МРНТИ 03.20

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.006](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.006)

Бексеитова Ақбота Тастанбекқызы*¹

¹т.ғ.к. қауымдастырылған профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Қазақстан, Көкшетау қ. E-mail: bekseit.at@mail.ru

ХІХ Ғ. СОҢҒЫ ШИРЕГІ – ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫ, ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ ТАРИХИ-СТАТИСТИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа

Мақалада ХІХ ғасырдың 2-ші жартысы – ХХ ғасырдың басында патша өкіметінің Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қазақ даласына, оның ішінде Ақмола облысының аумағына қоныстандыруының барысы, оның қазақ даласын отарлау тарихындағы ең маңызды және күрделі кезеңдердің бірі болғандығына арналады. Соның ішінде, этностық топтардың Қазақ жерін қоныстануының тарихи кезеңдеріне және барысына айрықша назар аударылған. Мақалада демографиялық өзгерістер, этностардың этникалық тарихы, орналасуы жөніндегі зерттеулер мен деректерге салыстырмалы талдаулар жасалған. Зерттеудегі көздеген мақсатты іске асыруда Қазақ даласына, соның ішінде Ақмола облысының аумағына басқа ұлт өкілдерін қоныстандыруға байланысты жазылған ғылыми еңбектер мен материалдар пайдаланылып, тұжырымдамалар жасалды. Сонымен аталған тақырыпты зерделеу нәтижесі патша өкіметінің қазақ даласын отарлау барысында дала өлкесі халқы саны жағынан көбейіп, жергілікті халық саны азайып, халықтың полиэтникалық және

поликонфессионалдык құрамы қалыптасуының барысы мен тарихына айкындық енгізуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: отарлау, әскери отарлау, көші-қон ағыны, жер қатынастары, тарихи-этникалық фактор, этнодемографиялық бейне, этносаралық қатынастар

Бексеитова Акбота Тастанбековна*¹

¹к. и. н. ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Казахстан, г. Кокшетау E-mail: bekseit.at@mail.ru

ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О СОСТАВЕ, СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ НАСЕЛЕНИЯ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ЗА ПОСЛЕДНЮЮ ЧЕТВЕРТЬ XIX-НАЧАЛО XX В.

Аннотация

Статья посвящена ходу переселения царской властью крестьян из внутренних губерний России во 2-й половине XIX – начале XX веков в казахскую степь, в том числе на территорию Акмолинской области, что стало одним из самых важных и сложных периодов в истории колонизации казахской степи. В частности, особое внимание уделено историческим периодам и течению заселения казахских земель этническими группами. В статье сделан сравнительный анализ исследований и данных по демографическим изменениям, этнической истории, местонахождению этнических групп. В реализации намеченной цели исследования были использованы научные труды и материалы связанные с переселением представителей других национальностей в казахские степи, в том числе на территорию Акмолинской области. Таким образом, результаты изучения данной темы позволяют внести ясность в ход и историю формирования полиэтничного и поликонфессионального состава населения Степного края в ходе колонизации казахской степи царской властью, с увеличением численности населения Степного края, сокращением местного населения.

Ключевые слова: колонизация, военная колонизация, миграционный поток, земельные отношения, историко-этнический фактор, этнодемографический образ, межэтнические отношения

Bekseitova Akbota Tastanbekovna *¹

¹Ph.D. Associate Professor, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kazakhstan, Kokshetau E-mail: bekseit.at@mail.ru

HISTORICAL AND STATISTICAL DATA ON THE COMPOSITION, SOCIO-DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE POPULATION OF THE AKMOLA REGION FOR THE LAST QUARTER OF THE XIX-EARLY XX CENTURY

Abstract

The 2nd half of the XIX-early XX centuries will be devoted to the course of the resettlement of peasants from the inner provinces of Russia to the Kazakh steppe, including the territory of the Akmola region, which was one of the most important and difficult periods in the history of the colonization of the Kazakh steppe. In particular, special attention is paid to the historical stages and course of settlement of the Kazakh land by ethnic groups. The article provides comparative analysis of research and data on demographic changes, ethnic history, location of ethnic groups. In the implementation of the goal of the study, scientific works and materials related to the resettlement of representatives of other nationalities in the Kazakh steppes, including in the territory of Akmola region, were used, concepts were developed. Thus, the results of the study of this topic will allow us to clarify the course and history of the formation of polyethnic and polyconfessional composition of the population, increasing in terms of the population of the steppe region during the colonization of the Kazakh steppe by the Tsarist authorities.

Keywords: colonization, military colonization, migration flow, land relations, historical and ethnic factor, ethnodemographic image, interethnic relations

Кіріспе. Отандық тарих ғылымында қазақ даласын басқа ұлт өкілдерінің қоныстану тарихын, әсіресе, еліміздің солтүстік өңірі халқының полиэтникалық құрамының қалыптасуын зерттеу өзектілігін жоймаған мәселе болып саналады. Еліміздің солтүстік облыстарының көпэтносты құрамы

демократияның одан әрі дамуына мүмкіндік беретін артықшылық болуымен қатар, әртүрлі этникалық ерекшеліктер негізінде туындайтын мәселелер болып тұратын, әсіресе, кейінгі кезде әлемде болып жатқан геосаяси оқиғалар жағдайында ерекше көңіл бөлінетін мәселе екендігі белгілі. Қоғамымыздағы ішкі саяси тұрақтылық этнос өкілдерінің өзара іс-қимылдарының бірегей құбылысының нәтижесі болып есептеледі. Елімізде өмір сүріп жатқан этностардың сан қырлы этникалық ерекшеліктері - өзіндік тарихы, тілі мен діні, дәстүрлері бар. Әлемде жүріп жатқан жаһандану үрдісі жағдайында әр ұлттың өз мәдениетінің ерекшелігін сақтап қалуға, өзінің этникалық бірегейлігін сезінуге құштарлық туындайды. Мысалы, КСРО-ның ыдырауы нәтижесінде пайда болған жаңа тәуелсіз мемлекеттердің көпшілігі өздерін көп ұлтты мемлекет ретінде әйгіледі. Сонымен қатар, олардың көпшілігінде аймақтық бірегейлік маңызды рөл атқарады, олар аймақтан аймаққа өте ерекшеленеді. Сондықтан жаңа тәуелсіз мемлекеттер бір мезгілде екі міндетті шешуге тиіс –біріншіден, біртұтас этностық бірегейлік негізінде титулдық топты топтастыру, екіншіден, барлық азаматтар үшін ортақ жаңа саяси бірегейлікті нығайту. Осыған байланысты Ақмола облысына қоныстандырылған этнос өкілдерінің тарихи-этникалық болмысын, тарихи тағдырын, көшіп-қонуының негізгі факторларын, басқа ортаға бейімделуін, этникалық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерттеу қажеттігі арта түсуде. Мақалада көші-қон ағыны салдарынан Ақмола облысында қалыптасқан полиэтникалық құрылымның қалыптасу тарихы деректермен айшықтала отырып, зерделенді.

Материалдар мен методология. Мақала методологиялық жағынан ғылыми жүйелілікке, салыстырмалы талдауға негізделіп, қазақстандық және ресейлік ғалымдардың ғылыми зерттеулері мен монографияларына сүйене отырып жазылды. Этнос тарихына қатысты зерттеулер мен деректер мәселесіне тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде талдау жүргізілді. Этностардың демографиялық ахуалын талдауда архивтік құжаттардан алынған материалдар мен статистикалық деректер кеңінен пайдаланылды. Мақалада зерттеулер хронологиялық және тақырыптық жүйеде топтастырылып, этностық топтардың әлеуметтік құрылысы, тілдік, мәдени, діни ерекшеліктері теориялық-әдіснамалық жағынан талданып, отарлау үдерісінің сипаты, оның геосаяси себеп-салдары жаңа концептуалдық (тұжырымдамалық) деңгейде қарастырылды.

Бақылау және талқылау. Отандық тарих ғылымында өзекті мәселенің бірі –Қазақстанның солтүстік аумағында халықтың полиэтникалық құрамының қалыптасуы, патшалық Ресейдің отарлау саясатының тарихи сабақтарын зерттеп-зерделеу. Тәуелсіздік жылдары ғылыми зерттеулердің методологиясы өзгертіліп, кеңестік билік тұсындағы зерттелген мәселелер қайта қарастырылып, тарих ғылымында жаңа пайымдаулар, тың тұжырымдар жасалды, және жаңа ізденістермен өз жалғастығын табуда.

Бұл бағыттағы ғылыми ізденістер қатарында бұрын белгісіз болып келген фактілер мен құжаттарды пайдалана отырып, жаңа көзқарас тұрғысынан сараланған еңбектер айрықша орын алады. "XVII-XIX ғасырлардағы Еуразиядағы орыстар. Көші-қон және шетелдік ортадағы әлеуметтік-мәдени бейімделу" кітабын [1]. Ресей халықтарының тарихы және Ресей Ғылым Академиясының орыс тарихы институтының этносаралық қатынастар орталығының қызметкерлері жазған. Жұмыста XIX ғасырларда оның құрамына кірген Ресей мен империяның аймақтары қарастырылады. Орыстардың әртүрлі аймақтарға қоныс аудару жолдары мен жағдайлары көрсетілген, мигранттардың жаңа жағдайларға әлеуметтік-мәдени бейімделуінің заңдылықтары мен қиындықтары талданған, этносаралық қатынастар демографиялық тұрғыдан сипатталған, аймақтардағы этносаралық байланыстардың ерекшеліктері мен қақтығыстардың бастаулары қарастырылған.

Ресей отарлаушылары Қазақ даласы мен Түркістан өлкесін отарлау кезінде басты қарсылық мұсылман діні тарапынан туындайтынын жақсы білді. Ол үшін, мұсылман дінін әлсірету жолдарын қарастырды. Тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Мәшімбаев рухани отарлауды зерттей келе: «Отарлаушылар ислам діні шын мәнінде ұлттық тұтастықты ұстап тұратын ғаламат күш екенін түсінді [2]. Дінсіздік – сананы мәнгүрттікке әкеліп, жат өркениетке бас иігізіп, мәдени-рухани ассимиляцияға ұшыратып, надандыққа қалдырып, халықты ұлтсыздыққа душар ететін өте қауіпті дерт екенін жақсы білді. Міне, осыдан Ресейдің шоқындыру мен орыстандыру саясатын қалыптастырудағы басты мақсаты осындай болды» деп жазады[3].

"Қазақия қалай отарланды?" атты Б. Қайратұлының [4] кітабы осы тақырыпты зерттеген ғалымдардың еңбектерінің негізінде жиналған ақпараттарды саралай отырып, орыс отарлығының үш ғасырлық оқиғалар желісін топтастырып, уақыттық және мазмұндық тақырыптарға бөліп, отарлаушы елдің стратегиясын мен тактикасын қарастыруға арналған.

Ресей ғалымдары А.В. Ремнев пен Н.Г. Суворованың "Ресейлік Азияны отарлау: XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы империялық және ұлттық сценарийлер" атты бірлескен монографиясында [5] авторлар самодержавиенің Сібірді отарлау саясатын, аймақта орыс шаруаларын орналастырумен байланысты мекемелердің, қоныс аудару бөлімдерінің құрылуын сипаттайды. Сонымен қатар, қоныс аударушы халық әсерінен «бұратана» халық арасындағы рухани саладағы өзгерістерге де, әсіресе, христиандандыру және орыстандыру арқылы жергілікті халықтың рухани өміріне әсер етудің байырғы тұрғындар арасында наразылық туғызғанына назар аударылады. Қоныс аударушылардың рухани қажеттіліктеріне назар аудармау олардың арасында күтпеген проблемалар туындатты, олардың экономикалық жағдайына ғана емес, діни-адамгершілік жағдайына да назар аударуға мәжбүр етті. Орыс адамы әдеттегі әлеуметтік-мәдени ортадан алшақтап, жергілікті халықтың ықпалына оңай түсіп, орыс әлемімен байланысын жоғалтуы мүмкін деген алаңдаушылық күшейгеніне тоқталады. Орталыққа шет аймақтардан келіп түскен губернаторлардың есептері шаруалардың ақыл-ой және моральдық қасиеттерінің төмендігі, діни қызметкерлер священниктердің жетіспеушілігі, олардың төмен материалдық жағдайы мен халық арасында беделінің жоқтығы, шіркеулер мен мектептердің жетіспеушілігі, керісінше, арақ-шарап ішетін орындары кабактардың көптігі туралы шағымдарға толы болғандығын көрсетеді. «Қазақстанның жаңа тарихы: Тұрақты Қазақстан» атты Б.Ғ. Аяғанның ғалымдармен бірігіп шығарған еңбегінде [6] қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістері, этносаралық және көпконфессиялы жетістіктері зерделеніп талданды. Ғ.М. Қарасаевтың зерттеуінде [7] Алтай аймағының Ресей иелігіне өту себептері қарастырылып, осы отарлаудың жергілікті халыққа тигізген саяси-әлеуметтік зардаптарына талдау жасалды. 2009 жылы жазылған «Этносы Ақмолинского Приишимья: история и современность» еңбегінде [8]. Есіл бойы аймағының этникалық әртүрлілігінің пайда болу тарихы мен қазіргі жағдайы зерттеліп, бұрын қолданыста болмаған дереккөздер негізінде Елорда тарихы, этникалық компоненттері жүйелі түрде берілген.

Бұл ғылыми-зерттеулерде Қазақстанның полиэтникалық қоғамға айналу үдерісінің тарихи кезеңдері: Ресей империясының отаршылдығы дәуірі қамтылған. Көші-қон ағыны нәтижесінде қазақ қоғамында қалыптасқан полиэтникалық құрылым сипатталған. Мақалада осы зерттеулерді пайдалана отырып, Ресей патшалығы тұсында солтүстік Қазақстан, соның ішінде Ақмола өңірінің этностық біртектіліктен көп ұлтты елге айналғаны қарастырылады.

Ақмола облысына халықты қоныстандыру қазақ даласын отарлау тарихындағы ең маңызды және күрделі кезеңдердің бірі. Патша өкіметінің қазақ даласын отарлау барысында екі кезеңді ажыратып көрсетуге болады:

- 1) өлкеде ерікті отарлаушылардың пайда болуы;
- 2) олардың ізімен үкіметтік әскерлердің келуі.

Ерікті отарлауды мұнда ауыр тіршілік жағдайынан қашып немесе оңай табыс табуды көздеп келген шаруалар, әр түрлі қылмыс жасап, жазадан қашқан қылмыскерлер, сектанттар мен түрлі топтар жүргізді. Өз еркімен келгендер, әсіресе, оңтүстік Орал мен қазақ өлкесінің солтүстік-шығыс бөлігіне қоныстанды. XVII және XVIII ғасырларда бұл аймақтарда ерікті қоныстанушылардың саны мыңдап саналды [9].

1713 жылы Сібір генерал-губернаторы князь Гагарин I Петр патшаға Ертіс өзені бойында бірқатар бекіністер тұрғызу мүмкіндігі туралы мәлімдеді. Бұл мақсатты жүзеге асыруға 1715 жылы Бухгольц басқарған 3 000-ға жуық адамнан жасақталған экспедиция аттандырылды. Экспедиция Ямышев көлінің жағасында бекініс тұрғызуды бастады, алайда, жоңғарлардың қоршауында қалып, үлкен шығынға ұшырағаннан кейін Омь өзенінің сағасына қарай шегінді. 1716 жылы Омь өзенінің сол жақ қыратты жағалауында Омбы қаласының (әскери бекінісінің) негізі қаланды. Келесі жылдары орыстардың Ертіс бойын иеленуге ұмтылуы жүзеге асырыла бастады: жоңғарлар Ямышев көлінің маңындағы бекіністі және Семей бекінісін (1718 жылы) тұрғызуға рұқсат етті. 1720 жылы Лихарев басқарған 440 адамнан құралған, зеңбіректермен қаруланған жасақ Зайсан көлі мен Қара Ертіске дейін барды; қайтып келе жатқан жолында олар Өскемен бекінісін тұрғызды [10].

Орыс билігін күшейту үшін жер аударылғандарды Ямышев бекінісіне тұрақты орналастыру және Жоңғариямен, Тибетпен және Қытаймен сауда қатынастарын жүргізу туралы жарлық шығарылды. XVIII ғасырдың 30–40-шы жылдары Жоңғарияның күшеюі орыстардың алға қарай жылжуын уақытша тоқтатып, оларды шекараны нығайтуға назар аударуға мәжбүр етті. 1745 жылы орыс үкіметі жаяу және атты әскерлердің бес полкін шекараны күзету үшін және жаңа бекіністер тұрғызу үшін аттандырды. Осы уақытан бастап өлкені қарқынды түрде әскери отарлау мен орыс шекарасының оңтүстік бағытта дала өлкесіне қарай біртіндеп кеңеюі басталды.

1752 жылы генерал Киндерман Есіл өзенінің бойында Әулие Петр және Павел бекінісін тұрғызып, кейін оның атауы Петропавл болып өзгертілгені белгілі. Алайда, одан бұрын дала өлкесінің солтүстік және солтүстік-шығыс шекарасы бойымен ұзындығы 720 верстаға созылған бекіністер, форпостар мен редуттар шебі (2 алтыбұрышты бекініс, 9 төртбұрышты бекініс, 33 редут және 42 маяк) салынды. Оларда 3 642 адам тұрды. Бекіністердің тұрғызылған орны тұзды көлдердің тізбегіне жақын орналасқандықтан, Горькая шебі деген атауға ие болды. Бұл шеп Омбы бекінісін батысқа қарай Орынбор әскери қоныстар шебімен және Ертіс өзені бойымен оңтүстік-шығыс бағытта Семей бекінісімен байланыстыру үшін салынды.

Қазақ даласындағы көшпелілердің XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Ресей бодандығына өте бастағаны белгілі. XIX ғасырдың басында патша өкіметі Омбы, Петропавл, Семей және т. б. қалаларда жергілікті отырықшы халықты қалыптастыруға тырысты. Осы мақсатпен 1808 жылы жергілікті желілік линиялық казак әскері құрылып, жермен, жалақымен және азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Осы кезден бастап қазақ даласын отарлау ісі патша үкіметі тарапынан ең маңызды міндеттердің біріне айналды. Атап айтқанда, халықты қоныстандыру үшін 1824 жылы Көкшетау округі, 1832 жылы Ақмола округі және 1839 жылы Атбасар округі ашылды.

Қазақ даласына шаруаларды қоныстандыру саясаты 1846-1850 жж., Орынбор және Саратов губернияларынан шақыртылған орыс казактары мен шаруаларын дала өлкесіне қоныстандыруға арналған үкімет бұйрығы шыққаннан кейін жүйелі сипат алды. Шақыртылған шаруалар мен казактар, барлығы 3 852 адам, Ақмола облысына келген алғашқы қоныстанушылар болды. Олар Көкшетау уезіндегі егіншілікке жарамды ең жақсы жерлерді иеленіп, мұнда бай және халқы көп станицаларды құрды. Осыдан кейін Ақмола және Атбасар уездерінде бір уақытта дерлік екі казак станицасы құрылды және осы уақыттан бастап отарлау ісі жоспарлы түрде әрі жылдам жүргізілді. Ақмола облысының құрылуы қарсаңында оның сол кездегі аумағында халық саны 375 370 адамға, оның ішінде отырықшы халық 101 910 адамға жетті. Отырықшы халықтың уездер бойынша орналасуы келесі кестеде берілген:

Кесте 5

Уездер	Елді мекендер саны			Отырықшы халық саны			
	қалалар	қоныстар		Қалаларда	Қоныстарда		Барлығы
		казак қоныстары	шаруа қоныстары		казак қоныстарында	шаруа қоныстарында	
Омбы	1	27	–	28 505	13 683	–	42 188
Петропавл	1	44	–	9 604	25 829	–	35 488
Көкшетау	1	15	–	1 685	16 593	–	18 278
Атбасар	1	1	–	939	–	–	939
Ақмола	1	1	–	5 072	–	–	5 072
Барлығы:	5	88	–	45 805	56 105	–	101 0

[11]

Кестеде көрсетілгендей, 1850-ші жылдардың аяғына дейін облыс аумағында бірде-бір шаруа қонысы пайда болмаған және отарлаушылар ретінде толығымен казактар ғана рөл атқарды. Бірақ, 1870-ші жылдардан бастап өлкені отарлаушылар рөлі қоныстанушы шаруаларға ауысты.

Отырықшы халықтың саны ең алдымен қоныс аударушы шаруалардың есебінен, одан кейін Омбы және Петропавл қалаларында халықтың өсуі есебінен ұлғайды.

Облыс халқының жалпы өсімінің ең көп бөлігі, атап айтқанда 61 537 адам Көкшетау уезінің үлесіне тиді. Оның себебі, Көкшетау уезінің табиғи жағдайы жағынан отарлау үшін қолайлы болуында. Петропавл уезінде де халықтың күрт өскені байқалды, мұны қоныс аударушыларға арналған мекендердің салынып, оларға шаруаларды көшіріп әкелумен түсіндіруге болады.

1861 жылы Ресейде шаруалардың басыбайлық құқығы жойылғаннан кейін крепостной шаруаны қанап езуге үйреніп қалған помещиктер жұмыс күшіне мұқтаж болып, шаруалардың аяғына тұсау салуға түрлі шараларды қолданды. Өкімет те, помещиктер де шаруаларды басқа жаққа жіберуге ықыластары болмады. 1860-1890 жылдары Петропавл және Көкшетау уездеріне қоныстанушылардың барлығы 2 140 жанұясы, 13 000-дай адам келгеніне қарап, олардың аса көп келмегенін байқаймыз [12].

Бірақ, Ресейде капиталистік қатынастар дамыған сайын өкімет қоныстандыру саясатын күшейтті. XIX-XX ғасырлар тоғысында Ресейдің еуропалық бөлігінде жер қатынастарының айтарлықтай шиеленісе түсуі ондағы кең көлемдегі аграрлық дағдарысты туындатты. Мемлекеттің белсенді түрде

жағдай жасауы арқасында шаруаларды көп қоныстанған оңтүстік-батыс пен орталық губерниялардан империяның шеткі оңтүстік-шығысына қоныстандыру арқылы аграрлық қайшылықтарды экстенсивті жолмен шешіп, патшалық самодержавие өзінің помещиктік жерге қожалық етуін сақтап қалуға тырысты. Қоныстандыру саясатының алдыңғы кезеңінде мемлекеттік билік әр түрлі көтермелеу шаралары арқылы көмек көрсетіп, азды-көпті жағдайы бар, жаңадан көшіп барған жерлерінде егін шаруашылығын оңалта алатын отбасыларды ғана қоныстандырса, ендігі кезекте ХХ ғасырдың басынан қоныс аудару құқығына мүліктік жағдайына қарамастан барлығы дерлік ие болды.

ХІХ ғасырдың соңына дейін далалық Қазақстан мен Түркістан өлкесі қоныстану үшін ресми түрде жабық болатын. Қоныстану өз бетінше жүрді, ал өңірдің қандай да бір әкімшілік аймақтарына қоныс аударғысы келгендер алдын-ала жергілікті әкімшіліктен арнайы рұқсат қағазын алулары тиіс еді.

Ақмола облысы өзінің тарихи, географиялық және этнографиялық жағдайына байланысты шаруалардың Сібірге қарай қоныс аударуының бірінші кезеңінде, ұлан-байтақ Батыс Сібір жазығының отарланушы аудандарының ішінде маңызды рөл атқарды.

Шындығында, Ақмола облысына шаруалардың қоныс аударуы 1870-ші жж. 2-ші жартысында басталғанымен, облыс аумағы ұзақ уақыт бойы қоныстану үшін жабық болып келді. Алайда, 1889 жылы 13 шілдеде «Село тұрғындары мен мешандардың қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы» заң шыққанға дейін-ақ орыс шаруалары көп жағдайда өз еріктерімен келіп қоныстанып отырған. Мәселен, 1866 жылдың өзінде-ақ Көкшетау уезіндегі Саумалкөл маңында Пермь және Тобыл губернияларынан келген шаруалар қоныс тепкен кішігірім елді мекен пайда болып, төрт жылдың ішінде ондағы үй саны 50-ге жетті. Кейін, 1884 жылы өздігінен көшіп келгендер тағы екі қоныс: Петропавл уезінде орналасқан Явленное және Көкшетау уезінде орналасқан Құндықкөл елді мекендерін құрды [13]

Өлкеге өз еркімен алғаш қоныстанушылар көп жағдайда Сібірдің әр түрлі қалаларынан келген мешандар, ал ең бастысы Тобыл губерниясының Ақмола облысымен жапсарлас жатқан Қорған және Есіл уездерінен келген шаруалар болды. Әдетте, Ақмола облысына қоныс аударуды көздегендер мұнда алдымен арнайы адамдарды – ходоқтарды жіберетін. Бұл адамдар ыңғайлы жерлерді қарастырып, қазақтардан кішігірім жер телімдерін аздаған ақыға жалға алып отырды немесе олардың рұқсатынсыз-ақ өңдей бастады. Жалға алынған немесе басып алынған жерлерде үй-жайлар салынды, егін егілді. Жердің құнарлығына көздері жеткеннен кейін олар бұл жерлерді ұзақ мерзімге заңдық актілерімен бекітіп алып, жерлестерін немесе басқа да орыс қоныстанушыларын өздеріне шақыра бастады. Бірте-бірте бұл иеліктер орыс шаруаларының бірнеше үйлерден тұратын кішігірім елді мекендеріне айналды. Уақыт өте келе олардан жергілікті қазақтардың қарсылық көрсетуіне қарамастан, тұтас селолар өсіп шықты. Қазақ даласында орыс шаруаларының қоныстарын құруға алғаш ресми рұқсат берілгенге дейін-ақ (1879 жылы) Ақмола облысында өз еркімен қоныстанушылардың 317 жанұясы тұрып жатты.

ХІХ ғасырдың 70-ші жылдарында Қазақ даласын орыс отарлауының жағдайы Батыс Сібір генерал-губернаторы Казнаковтың 1875 жылғы есебінде былай суреттелген: «Дала облыстарының жағдайы ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Қазақтардың орыс бодандығын қабылдаған уақыттан бері олардың азаматтығында жасалған табыстар өте аз. Олардың егіншілікке көшуге әрекеттері қытай үкіметі енгізген деңгейде ғана қалып отыр. Егер қазақтар орыс халқынан алыста, өздерінің бос жатқан кең даласында көшіп-қонуды жалғастыра берсе, олардың Ресей қоластындағы бодандығы тек сөз жүзінде және санақ бойынша ғана қала бермек. Қазақтармен көршілес бекіністер шебінде тұратын қазақтар саны жағынан аз болғандықтан, бұл істе пайдасы шамалы, олардың өздері қазақша сөйлеуді үйреніп, көшпелі халықтың бірқатар әдеттерін қабылдап алған». Қазақ даласын таза жер өңдеуші элемент – шаруалармен қоныстандыру қажеттілігі жөнінде мәселені көтере отырып, генерал-губернатор Казнаков отарлаудың жаңа кезеңі үшін ауқымды міндеттер қойды және оның негізгі принциптерін айқындап берді. Бұл жөнінде ол: «көшпелі халықты ығыстырмай, абайлап, отырықшы халықты дала өлкесіне ішкерілей енгізу, орыс халқының қазақтармен өзара қарым-қатынастарын жиілету – осынау жартылай жабайы халықтың мінез-құлқын жұмсартудың және әл-ауқатын көтерудің жалғыз тәсілі болып табылады», – деді [14].

Қазақ өлкесін отарлаудың бұл жолы орталық билік тарапынан қолдауға ие болды. Сондықтан, қазақ жерлерінде негізінен почта және сауда жолдары бойында орналасатын орыс елді мекендерін құру туралы шешім қабылданды. Өйткені, бұл сауда көліктерінің қозғалысына ыңғайлы, ал жаңадан құрылатын қоныстарда егіншіліктің дамуы астықтың арзандауына және көшпелілердің өмірінің жақсаруына жағдай туғызады деп түсіндірілді. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін Батыс Сібір басқармасы жанынан дала өлкесін отарлау тәртібі туралы ережені жасап шығаратын ерекше комиссия

құрылды. Қоныс аударушылар толқыны негізінен Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездеріне қарай ағылды. Есіл өзені бойындағы жерлер егін шаруашылығы үшін өте қолайлы, шабындығы мен қайыңды ормандары мол, өзен салалары мен көлдерінде балық көп кездесетін жерлер еді. Сондықтан, бұл жерлерге шаруалар көптеп қоныстанып, нәтижесінде Явленное (2 633 тұрғыны бар), Коноваловское (2 393 тұрғын), Мариинское (3 175 тұрғын) сияқты ауқатты селолар пайда болды [15].

Ақмола және Атбасар уездеріне негізінен далалық ішкі губерниялар: Самара, Воронеж, Харьков губернияларынан және Дон облысынан қоныс аударған шаруалар келді. Бұны Ақмола және Атбасар уездерінің далалық губерниялар халқы ғана тіршілік ету үшін бейімделе алатын, орман-тоғайы жоқ дала аймағы болуымен түсіндіруге болады.

1889 жылы 13 шілдеде Мемлекеттік Кеңестің аса маңызды шешімі қабылданып, соған сәйкес шаруалардың қазақ даласына қоныс аударуының жаңа кезеңі басталды. Өйткені, бұл заң бойынша Ақмола облысы шаруалардың бос жатқан қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстануына рұқсат берілген аймақтардың қатарына енгізілді. Осының нәтижесінде отарлау қозғалысының ауқымы айтарлықтай кеңейе түсті, атап айтқанда, 1889 жылдың басында облыста 8 352 адам тұратын 19 шаруа елді мекендері болса, сол жылдың аяғында облыста 24 шаруа қоныстары, ал олардағы халық саны 11 740 адамға жетті. 1890 жылдың мамыр айында Орынбор арқылы Ақмола облысына 905 жанұя, оның ішінде 810 жанұя Самара губерниясынан, барлығы 5 326 адам келді. 1890 жылы қоныс аударушылар легінің көп болғаны соншалық, күзге қарай Ресейдің еуропалық бөлігінің 32 губерниясынан Ақмола облысына жер алуды көздеп келген 15 000-нан астам шаруалар шоғырланды. 1891 жылы Еуропалық Ресейдің, Орал бойы мен Батыс Сібірдің көп бөлігін қамтыған ауыр қуаңшылықтың салдарынан шаруалардың қалың легі Ақмола облысының жері арқылы Томск губерниясының Барнаул округіне, сондай-ақ Семей облысына қарай жаппай көше бастады. Бірақ, күз мезгілі болуы себепті олардың айтарлықтай бөлігі Көкшетау, Атбасар және Ақмола уездерінде, Петропавл және Омбы қалаларында, жол бойындағы казак станицалары мен поселкелерінде қыстап қалды. Ақмола облысында қыстап қалуға мәжбүр болған қоныс аударушылардың жалпы саны 7 000 адамға дейін жеткен. Аса қажеттіліктен туындаған бұл қоныс аудару 1892 жылы да тоқтамады және қарастырылып отырған кезеңде ешқайда жайластырылмаған 4 390 адамнан тұратын 915 шаруа жанұясы Ақмола облысында қалып қойды. Осыған байланысты, қалып қойған шаруалардың ауыр жағдайы ескеріле отырып, 1892 жылы 26 наурызда және 23 сәуірде олардың Ақмола облысының аумағындағы бос жатқан қазыналық жерлерге орналасуына үкімет тарапынан рұқсат етілді. Сонымен қатар, жерге тұқым сеуіп, үй салулары үшін оларға қоныс аудару қорынан несиелер мен жәрдемақылар берілді [16].

Транссібір темір жолының салынуы (1891-1905 жж.) қоныс аударушыларды жеткізу үшін қажет материалдық инфрақұрылымды жасап берді [17]

1893 жылы 4 наурызда бекітілген Сібір теміржол комитетінің ережесі бойынша қоныстанушыларға темір жол желісі бойындағы алдын ала бөлініп қойылған жерлерге орналасуға рұқсат етілді. Бос жатқан қазыналық жерлерді есепке алу үшін 1893 жылы 13 маусымда үкіметтің рұқсатымен ерекше уақытша межелік жұмыстармен айналысатын партия құрылды. Бұл межелік партия 1893-1895 жылдар аралығында Петропавл уезінде 37 жер учаскесін, Омбы уезінде 20 жер учаскесін қоныстанушыларды орналастыру үшін бөліп берді. Сондай-ақ, Петропавл уезінде 9, ал Омбы уезінде 10 жер учаскесі қосымша қорға алынды. Қоныстанушыларға арналған жер қорының жалпы ауданы 383 695 десятинаға жетті. Алайда, межелік партияның жұмысы мұнымен аяқталып қалмады. Мәселен, Көкшетау уезінде жаңа келгендерді жайғастыру үшін 1895 жылы жалпы ауданы 42 736 десятина жерді құрайтын 8 қоныс аудару және 1 қосымша учаскесі межеленді. 1894 жылдан 1904 жылға дейінгі кезең аралығында Сібірге қоныс аударушылардың шамамен 16%-ы Ақмола облысына жіберілді. 1902 жылы облысқа өз еркімен келген және есепке алынбаған шаруаларды қоныстандыру жалғаса берді. Олардың бір бөлігі шаруа елді мекендерінде, бір бөлігі казак станицалары мен поселкелерде өмір сүрді. Облыс уездері бойынша олар келесі түрде қоныстанған: Омбы уезінде – 1 199 жанұя, 8 056 адам; Петропавл уезінде – 1 360 жанұя, 7 700 адам; Көкшетау уезінде – 1 453 жанұя, 8 007 адам; Атбасар уезінде – 220 жанұя, 1 364 адам; Ақмола уезінде – 358 жанұя, 1 828 адам. Барлығы – 4 590 жанұя, 27 065 адам. Бұл қоныс аударғандардың басым бөлігі мұнда рұқсатсыз ғана емес, кейбіреулері осы жерде тұруға құқық беретін ешбір құжатсыз келді. Мәселен, Көкшетау уезіне қоныстанғандардың көбі қоныстану учаскелеріне орналасу үшін төлқұжат немесе жеке басын куәландыратын өзге құжаттар жеткілікті болған уақытта келген. Олардың XX ғасырдың басына дейін есепке алынбай, өз жағдайларының тиімділігін сақтап қалуын былай түсіндіруге болады: шаруалар қазақтардан азғантай ақыға жерді жалға ала отырып, азаматтық және земдік міндеткерліктерді атқарудан, қазыналық алымдарды төлеуден құтылды. Себебі,

олар жаңадан қоныстанған жерінде есепте тұрған жоқ, ал бұрын тіркеуде тұрған жеріндегі мекемелер олардың қазіргі мекені қайда екенінен хабарсыз болды. Бұдан өзге, жалға алынған жерлерде өмір сүре отырып, шаруалар сол жерде тұрақтап қалуды және үкіметтің оларға қоныстану учаскелерін беруіне қол жеткізуді ойластырды. Осындай түрде, мысалы, 1898 жылы Көкшетау уезінде 226 жанұядан тұратын «Самодуровское» селосы пайда болды [11, 6].

1906 жылы облысқа 61 771 адам көшіп келді, бұл жалпы қоныс аударушылардың 30%-н құрады. Ал 1908 жылы облысқа аумағына қоныс аударғандардың саны 140 350 адамға жетті.

1894-1906 жж. аралығында Ақмола облысына қоныстанған шаруалар мен олар құрған елді мекендердің санын келесі кестеден көруге болады:

Кесте 6

Жылдар	Елді мекендер саны	Ерлер саны	Әйелдер саны
1894 жыл	54	20 382	19 213
1895 жыл	87	32 180	29 629
1896 жыл	132	52 583	46 816
1897 жыл	134	59 607	53 642
1898 жыл	138	64 252	58 059
1899 жыл	150	69 857	64 567
1900 жыл	200	83 033	77 057
1901 жыл	206	87 898	81 417
1902 жыл	217	90 613	82 454
1903 жыл	233	96 317	90 303
1904 жыл	248	105 489	98 282
1905 жыл	260	105 938	99 577
1906 жыл	299	122 609	105 435

[8]

1905-1907 жылдардағы революцияның қарсаңында және бастапқы кезеңінде Ресейдің еуропалық бөлігіндегі аграрлық толқулар одан сайын өрши түсті. Бұл II Николайдың үкіметін алдыңғы аграрлық саясатты түбегейлі қайта қарастыруға және шаруалар қауымын жою туралы шешім қабылдауға итермеледі. 1906 жылдың 9 қарашасында Министрлер Кеңесінің төрағасы Петр Аркадьевич Столыпин (1906-1911) шаруаларды қауымнан хуторға бөлу туралы үкімін шығарды. Қауымнан шығу шарттарын 1910 жылғы 14 маусымда қабылданған заң шаруалардың қоныс аудару бастамасын құқықтық және материалдық-қаржылық ынталандыру жолымен біржола бекітті. Бұл қабылданған заңнамалар қауымдық жер пайдалануға айтарлықтай ауыр соққы болды және деревнялардың әлеуметтік-экономикалық бөлінуін едәуір тереңдетті.

Жаңа қабылданған аграрлық заңдардың негізінде П.А. Столыпин үкіметі «Қазыналық жерлерге қоныстандыру Ережесін» жасады. Қабылданған нормативтік-құқықтық акттарға сәйкес шаруалар мен жер иеленуші мещандар қауымнан шығуға, өздерінің жер үлестерін сатуға және қоныс аударуға немесе ходоктарды (жер көріп қайтушылар) «Азиялық Ресейге қоныстану үшін қазыналық жерлерді көріп қайтуға» жіберуге құқылы болды [18].

Мемлекеттік саясат кедей шаруалардың империяның шеткі оңтүстік-шығысына қоныс аударуына белсенді көмек көрсетуімен қатар кешенді әкімшілік іс-шаралар өткізуді де өз мойнына алды, яғни, қоныстану жерлерінде тұрақты егін шаруашылығын қалыптастыру үшін жер өңдеу жұмыстарын жүргізді. Бастапқыда қоныс аударған шаруалар өздерінің қоныстарына орналасқаннан кейін отбасындағы адам басына 30 десятинадан жер алды. Бастапқы кезде казактарға жан басына шаққанда 25 десятинадан берілсе, XX ғасырдың басынан 20 десятина жер үлестірілді.

Қоныс аударушыларға жер телімдерін үлестіріп берудің көпжылдық тәжірибесі Қазақстанда жергілікті көшпелі халықтан ең құнарлы жерлерді әкімшіліктің тартып алуымен жүзеге асты. Бұл аграрлық саясаттың негізі өлкенің барлық территориясында мемлекеттік меншік құқығының болуында және уақыт өте келе казактар иеленіп отырған жерлерді қоныс аударушы шаруаларға, казактарға және т. б. өзге ұлттың қоныстанушыларына үлестіру үшін кең көлемдегі экспроприациялау (бір топтың жеке меншігінен, бұрынғы әлеуметтік артықшылығынан айырылуы) жүргізілді.

Столыпинның аграрлық реформасының нәтижесінде көшпелі қазақтардан жерлерін тартып алу үрдісі жаппай жүргізілді. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін көшпелі қазақ халқынан 40 млн. десятинадан астам жер тартып алынды, бұл өлкенің жер көлемінің 20%-ын құрады.

XX ғасырдың басында орыс самодержавиесінің Қазақстан мен Орталық Азиядағы аграрлық саясаты жаңа қоныс аудару саясатының маңызды ажырамас бөлігіне айналды. Бұл саяси бағыт бірнеше маңызды геостратегиялық мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталды.

Орыс-украин шаруаларын елдің шеткі оңтүстік-шығысына қоныстандыру қажеттігінің маңыздылығы сонда, империяның еуропалық бөлігінде аграрлық қайшылықтардың шешілуі, қазақ жерін мемлекеттік-әкімшілік басқарудың жеңілдеуі, халықтық отарлаудың және аграрлық егіншіліктің, сауда және өнеркәсіптік қатынастардың экономикалық игерілуі ресейлік самодержавиенің қоныстандыру саясатын тұтастай айқындайды.

XX ғасырдың алғашқы 15 жылында Ресейдің көптеген қара топырақты губерниялары мен Украинадан Қазақстан жеріне көптеп орыс, украин, татар және неміс шаруалары қоныс аударды. 1912 жылға дейін қоныстанушылардың шыққан басты аудандары Полтава, Курск, Чернигов, Тамбов және Воронеж губерниялары болды. Келесі бірнеше жылдың ішінде Екатеринослав, Полтава, Херсон, Курск, Харьков, Киев, Таврия, Чернигов, Воронеж, Подольск, Бессарабия және Тамбов губернияларынан ең көп қоныстанды [11].

Қоныс аудару қозғалысы әр жылда әрқелкі, бірқалыпты болған жоқ. Қоныс аударушылардың көбі Қазақстан жеріне 1908 жылға дейін орнықты. Кейін қоныс аудару қарқыны төмендеді. 1912 жылы Ресейдің оңтүстік-батыс аудандарындағы астықтың шықпай қалуы және ашаршылықтың салдарынан қоныс аудару айтарлықтай өсті, бірақ Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін қайтадан азайды.

1897-1916 жылдар аралығында Қазақстанға қоныс аударған 1,14 млн. адамның 731,5 мыңы немесе 47%-ы Ақмола облысы аумағына орналасты [18]

Облыстың әкімшілік және қоныс аудару органдары жерге орналастыру комиссиялары жіберген ходоктарды қабылдаумен және тіркеумен қатар, облысқа түрлі уақытта арнайы берілген рұқсатсыз, төлқұжатпен келген «ерікті» қоныс аударушыларды орналастырумен де айналысты. 1909-1910 жылдары облысқа өз еркімен қоныстанғандардың санын анықтау бойынша жұмыстар жүргізілді. Жиналған мәліметтерге сәйкес, 1909 жылы облыста уақытша тұрып жатқан 56 500 ер адам анықталды, ал 1910 жылғы 20-қазандағы мәліметтер бойынша олардың саны 46 220-ға дейін азайғаны, яғни, 10 000 адамға жуық кемігені анықталды. Бұдан өзге, аталған уақытта облыс аумағында 637 ходок тұрған [9].

Уақытша тұрып жатқандарды орналастыру үшін 1910 жылы Жерге орналастыру мен егіншілік Бас басқармасы оларға Қиыр Шығысқа баруы үшін ходок куәліктерін беруге рұқсат етті. Бір жыл ішінде мұндай куәліктерге 1 248 жанұя ие болды. Уақытша тұрып жатқан жанұяларды облысқа келу уақыты бойынша қарастырсақ: 1907 жылға дейін 2 250 жанұя, 1907 жылы – 1 768 жанұя, 1908 жылы – 4 296 жанұя, 1909 жылы – 4 647 жанұя, 1910 жылы – 2 341 жанұя болған. Бұл облыстағы «ерікті» қоныс аударушылардың 15 %-ы бес жылдан астам уақытша тұрып жатқанын көрсетті. Өз еркімен қоныс аударушылардың басым бөлігі шаруа мекендерінде жалға алушылар ретінде тұрып, шаруашылықпен айналысты және жер алуға үміттенді. Мұндай шаруалар облысты отарлау мақсаты үшін ең қажет элемент болып табылды: олар қоныстанушылардың арасында тұрып, ауыр жағдайларға төзе білді. Жерді жалға алғаны үшін ақы төлеумен қатар, уақытша тұрып жатқандар, әдетте, мал баққаны үшін, балаларын оқытқаны үшін жергілікті шаруа қауымдастықтары пайдасына салық төледі.

1910 жылы тіркелген қоныс аударушыларға Үкімет тарапынан мынадай көмек көрсетілді: шаруашылық жүргізу, жалпы қажеттіліктері үшін несиелер, азық-түлікке және егістік тұқымына астық, үй салу үшін ағаш кесуге рұқсат беретін тегін билеттер берілді және дәрігерлік көмек көрсетілді. Сол жылы шаруашылық жүргізу үшін 1 430 900 сом 16 тиын көлемінде несие берілді. Қоныс аударушыларға мұндай несиелер 1906, 1907, 1908 және 1909 жылдары да беріліп отырған. Несие көлемі 1909 және 1910 жылдары едәуір ұлғайған, атап айтқанда, 100 сом және одан да көп несие берілген жанұялар саны көбейді. Бұл жағдай шаруашылыққа қажет құралдардың, негізінен, күш-көлік ретінде және сүтін пайдаланатын ірі қара малдың қымбаттауымен түсіндіріледі. Қоныс аударушылар бастапқыда берілген несиенің бір бөлігін азық-түлікке жұмсауға, сондай-ақ қазыналық ормандардан ағаштың тегін берілуін қысқартуға байланысты, үй салу үшін ағаш сатып алуға жұмсады.

Қазына тарапынан тегін бөлінетін ағаш жергілікті жерлерде тым аз болуы себепті, қоныстанушылардың барлығына бірдей берілген жоқ. Ағашты солтүстіктен оңтүстікке жеткізу шаруаларға қымбатқа түсті; облыстың оңтүстігінде орманды жерлер болмады.

Қоныс аударушыларды тіркеу бойынша Челябинск пунктiнiң мәліметтеріне сәйкес, 1913 жылы Ақмола облысына барлығы 45 223 қоныс аударушымен мен ходоктар келген. Осы жылы облысқа қоныс аударушылардың көптеп келуі соңғы екі жылда астық өнімділігінің жақсы болуымен, сондай-ақ олардың тұрмыс жағдайын жақсартуға бағытталған бірқатар іс-шаралармен байланысты. Бірақ, 9 373 қоныс аударушы облыс аумағынан басқа аймақтарға көшіп кеткен.

1913 жылы Ақмола облысына 7 488 жанұя, 38 906 қоныс аударушы орналастырылды, олардың 60%-ын облыста уақытша тұрып жатқандар құрады [19]. дұрыс Қысқасы, қазақ даласын заңсыз нормалап, баса көктеп иеленіп алған отарлаушылар бұрын-соңды болмаған қарқынмен талауға кірісті. Сонымен, ХІХ ғасырдың 2-ші жартысы – ХХ ғасырдың басында патша өкіметінің Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қазақ даласына, оның ішінде Ақмола облысының аумағына қоныс аудартуы отарлау саясатының маңызды бір бөлігі болды. Шаруалардың қоныс аударуы нәтижесінде қазақ қоғамына жағымсыз әсер еткен факторлардың бірі – өлкенің байырғы халқынан үлкен көлемде жердің алынуы, олардың жем-шөбі мен су көздері аз аймақтарға ығыстырылуы болып табылады. Екіншіден, Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қоныс аударту арқылы Ресейдегі аграрлық дағдарысты реттеу жүзеге асырыла бастады. Тағы бір салдары – Дала өлкесі халқы саны жағынан көбейгенімен, байырғы халық азшылыққа ұшырап халықтың полиэтникалық және поли-конфессионалдық құрамы қалыптасты.

Қорытынды. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы жылдарын қамтитын қазақ даласын отарлаудың екінші кезеңінде өлкені жаппай отарлау жүзеге асырылып, соның салдарынан көптеген жерлер орталық Ресейден келген қоныс аударушыларға тартып әперілді. Орыстардың қыспағынан шекаралық аймақтарда орналасқан қазақтар туған жерін тастап шетелдерге көшуге мәжбүр болды. Жоқшылық пен азап тауқыметін тартқан көптеген қазақ Сібірге, Моңғолияға, Орта Азияға көшіп кеткен. Ал керісінше жаңадан көшіп келген орыс шаруаларының үлесі 23,1 пайызға өсіп, демографиялық үлкен өзгерістер орын алды. Барлық қоныстанушылардың жартысынан астамы (56,2%), ал санға шаққанда 850 600 қоныстанушы Ақмола облысына көшіп келді [10,73]. 1905-1916 жылдар аралығында қазақтың саны 12,9 пайызға кеміп кетті. Нақтырақ айтқанда: ХІХ ғасырдың соңында-ақ Ақмола облысында өмір сүрген қазақтар саны 62,6 пайыздан 40,9 пайызға құлдырап кеткен. Бұл көрсеткіш өткен ғасырдың аяғында 32 пайызға жетіп тынды. Осы орайда, американдық профессор Р.Смал-Стоцкийдің «Ресейлік отарлау саясаты – орыс емес халықтарды ұлт ретінде жоқ қылып жіберу саясаты» деп бағалауы, шындыққа сәйкес келеді.

Нәтижесінде, Ақмола облысы халқының құрамы өзгеріп, байырғы халық қазақтардың үлес салмағы төмендеп кетті. Ал ол жердің қазақтардың ата мекені екендігі және байырғы заманнан ақ қазақтардың осы жердің негізгі тұрғындары екендігін, ондағы бүгінгі күнге дейін сақталған жер-су аттарының өзі ақ айқын дәлелдейді. Аса шиеленіскен, қарама-қарсылықтарға толы бүгінгідей геосаяси жағдайда, өкінішке орай, еліміздің ішкі саяси тұрақтылығы мен сыртқы қауіпсіздігіне қауіп төндіретін әртүрлі саяси элементтер бой көтеруде. Осы орайда, қазақтардың этникалық атамекені мен территориялық тұтастығының сақталуына еліміздің Конституциясының кепіл болуымен қатар, қазақ жерін Отаным деп мекендеп отырған әрбір ұлт пен ұлыс өкілі де жауапты болуы керек. Осы орайда, азаматтық бірегейлікті нығайтуды ілгерілетуге ықпал ететін этностардың мемлекеттік тілді тиісті деңгейде үйренуіне қолайлы жағдай жасау, олардың өз тілдері мен дәстүрін дамытуға, еліміздің тарихын терең білуге жағдай жасауды жалғастыру, этносаралық шиеленістер мен қақтығыстарды өршітудегі діни факторларға жол бермей, өркениетті шешуге қол жеткізу, тұрақтылық және этносаралық келісімді нығайтуға мүмкіндік беретін кешенді шараларды жастар арасында жиі өткізу, БАҚ-та, электрондық кеңістікте және басқа да салаларда қазақстандық бірегейлікті нығайту жұмыстарын арттыра түсу қажеттілігі туындайды.

Сонымен қатар, көптеген объективті және субъективті себептермен өздерінің этникалық атамекендерінен кетуге мәжбүр болған қандастарымызды елге қайтару жұмыстары жедел қолға алынса, және олардың жағдайын жасап, солтүстік өңірлерге қоныстандырса, бұл өңірлердегі қазақтардың ұлт ретіндегі этникалық шоғырлануына жағдай туындар еді. Келесі бір жан-жақты қолға алынатын мәселе, елімізде бастау алған «Оңтүстіктен солтүстікке қоныс аудару» бағдарламасын жандандыру. Бұл бағдарлама да жүйелі түрде жүргізілсе, оңтүстіктің халқы тығыз қоныстанған өңірлерінің тұрғындары солтүстік өңірлердің шешімін таппай (саяси, әлеуметтік, экономикалық және т.б.) жатқан проблемаларын шешуге оң әсер етуімен қатар, оңтүстіктен қоныс аударған халықтың да әлеуметтік-экономикалық мәселелері мемлекет тарапынан қолға алынып, дұрыс шешімін табар ма еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Трєпавлов В.В. Русские в Евразии XVII-XIX вв. Миграции и социокультурная адаптация в иноэтничной среде. – Москва: 2008. 480 с.
2. Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – А., 1994, 120-бет
3. Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. – Алматы, 1994 . 80б.
4. Қайратұлы Б. Қазақия қалай отарланды? – Алматы, 2016. 400-б.
5. Ремнев А.В. Суворова Н.Г. Колонизация азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск: 2013. 248с.
6. Аязған Б.Ф., Ауанасова Ә.М., Сүлейменов А. Қазақстанның жаңа тарихы: Тұрақты Қазақстан. III том. Алматы, 2012. 320 б.
7. Қарасаев Ғ.М. Алтай өңірі көне заманнан XX ғасыр басына дейін (тарихи-этникалық бағыт). Өскемен, 2010. 490 б.
8. Этнос Акмолинского Приишимья: история и современность. – Астана: «Издательский Дом Акарман», 2009. 280 с.
9. Ерофеева И. В. Столыпинская аграрная реформа и массовое переселение славянского и немецкого крестьянства (1900-1907) // В книге: Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А. Н., Баратова Г. С. История Казахстана. Народы и культуры. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 608 с.
10. Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. Омск: Областная типография, 1915. – 158 с.
11. Обзор Акмолинской области за 1915 год. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1917. – 142 с.
12. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том 18. Киргизский край. Санкт-Петербург, 1903. – 488 с.
13. Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России. Издательство Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата, 1948. – 247 с.
14. Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – Алматы: «Санат», 1994. – 120 б.
15. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. Алматы, 1999.
16. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. – Алматы, «Ғылым». 2006. – 272 с.
17. Обзор Акмолинской области за 1895 год. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1897. – 42 с.
18. Ерофеева И. В. Крестьянские переселения в XIX в. // В книге: Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В., Алексеенко А.Н., Баратова Г. С. История Казахстана. Народы и культуры. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 608 с.
19. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1914. – 140 с.

References:

1. Trepavlov V.V. Russkie v Evrazii XVII-XIX vv. Migratsii i sotsiokulturnaia adaptatsiia v inoetnichnoi srede. Moskva: 2008. 480 s.
2. Máshimbaev S.M. Patshalyq Reseidiń otarlyq saiasaty. – A., 1994, 120-bet
3. Muqanov M. Qazaq jeriniń tarihy .Almaty, 1994 . 80b.
4. Qairatuly B. Qazaqia qalai otarlandy? Almaty, 2016. 400-b.
5. Remnev A. V., Suvorova N. G. Kolonizatsiia aziatskoi Rossii: imperskie i natsionalnye stsenaru vtoroi poloviny XIX – nachala XX veka. Omsk: 2013.248 s.
6. Ayağan B.G., Awanasova A.M., Süleymenov A. Qazaqstanniń jana tarihi: Turaqtı Qazaqstan. [New history of Kazakhstan: Stable Kazakhstan]. III tom. Almatı, 2012.320 p. [in Kazakh].
7. Qarasaev Ğ.M. Altay öñirikönezamannan XX ғасырбасынадейін (tarihi-etnikalıqbağıt). [Altai region from ancient times to the beginning of the XX century (historical and ethnic direction)]. Өskemen, 2010.490 p. [in Kazakh].

8. *Etnosy Akmolinskogo Priishim'ya: istoriya I sovremennost'*. [Ethnoses of the Akmola Priishimya: history and modernity]. Astana: «Izdatel'skiy Dom Akarman», 2009. 280 p. [in Russian].
9. Erofeeva I. v. *Stolypin agrarlyq reformasy jáne slaván jáne nemis sharýalarynyń jappai qonys áydarýy (1900-1907)* // Kitapta: N. E. Masanov, J.B. Abylhojin, i. v. Erofeeva, a. n. Alekseenko, g. S. Baratova *Qazaqstan tarihy. Halyqtar men Mádenietter. Almaty: "Daik-Pres", 2001. - 608 b.*
10. *Aqmola oblysynyń 1915 jylǵa arnalǵan estelik kitapshasy. Omby: oblystyq baspahanas, 1915. – 158 b.*
11. *Aqmola oblysynyń 1915 jylǵy sholýy. Omby: Aqmola oblystyq basqarmasynyń baspahanasy, 1917. – 142 b.*
12. *Resei. Bizdiń Otanymyzdyń tolyq geografialyq sıpattamasy. 18 Tom. Qyrǵyz óلكesi. Sankt-Peterbýrg, 1903. – 488 B.*
13. *Apollova N.G. Qazaqstannyń Reseige qosylýy. Qazaq KSR Ğylym Akademiasynyń baspasy. Almaty, 1948. – 247 B.*
14. *Asfendiarov S. Qazaqstan tarihyńyń ocherkteri. Almaty: "Sanat", 1994. – 120 b.*
15. *Shonanuly T. Jer taǵdyry – el taǵdyry. Almaty, 1999.*
16. *Qozybaev M. K. Qazaqstan tarihyńyń ádisnamasy, tarihnamasy jáne derektanyń máseleleri. Almaty, "Ğylym". 2006. – 272 b.*
17. *Aqmola oblysynyń 1895 jylǵy sholýy. Omby: Aqmola oblystyq basqarmasynyń baspahanasy, 1897.- 42 b.*
18. *Erofeeva I. V. HIH ǵasyrdaǵy sharýalardyń qonys áydarýy // kitapta: N. E. Masanov, J. B.Abylhojin, i. v. Erofeeva, a. n. Alekseenko, g. S. Baratova Qazaqstan tarihy. Halyqtar men Mádenietter. –Almaty: "Daik-Pres", 2001. - 608 b.19.*
19. *Aqmola oblysynyń 1913 jylǵy sholýy. Omby: Aqmola oblystyq basqarmasynyń baspahanasy, 1914. – 140 b.*

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 933.161.1
FTAХР / RSTI / МРНТИ 03.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.007>

Қ.Д. Рахимова*¹, Б.Ш. Батырхан²

*¹Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті докторанты,
Алматы қ., Қазақстан*

E-mail: kalamkas-72@mail.ru,

²PhD, доцент Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

E-mail: bolatkazakh@gmail.com

**ИРАНДА ҰЛТТЫҚ САНА МЕН ЗИЯТКЕРЛІК ОРТАНЫҢ
ӨСУ КЕЗЕҢДЕРІ (1900 -1979)**

Аңдатпа

Мақала Ирандағы ұлттық сананың қалыптасу кезеңдерін зерделеуге арналған. Мақалада Иран халқының ұлттық санасының қалыптасуына әсер ететін негізгі факторлар талданады. Сондай-ақ автор Ирандағы ұлттық сананың қалыптасу кезеңдерін ұлттық саясат контекстінде және интеллектуалды ойдың өсу кезеңіне қатысты қарастырады. Иран елінің модернизациялану яғни, жаңғыру кезеңдерін қарастыра отырып, интеллектуалды ойдың өсу үдерісін сипаттайды. Ирандағы модернизация үдерісіндегі негізгі кезеңдер Конституциялық революция, «ақ революциясы» мен «ұлтшылдық идеялар» кезеңі, исламдық даму моделін құру кезеңінің ұлт санасына әкелген өзгерістерін зиялы қауым қызметі мен зиялы ойдың өрісін талдау арқылы ашады.

Ирандағы өткен тарихтың ортақтығы негізінде полиэтникалық қоғамнан біртұтас Иран ұлтын қалыптастыруға бағытталған стратегиясы және парсыландыру стратегиясының қоғамның саяси-әлеуметтік өміріндегі басымдылыққа ие болу факторына тоқталады. Осылайша ұлттық санадағы жаңғыру үдерісі зиялы қауым идеялары арқылы қарастырылады. Ұлт зиялыларының ұлттық бірегейлікті сақтау мен халықтың санасын ояту үшін жасаған әрекеттері арқылы ұлттық сананың өсу кезеңдері талданады.

Нәтижесінде, қоғамның барлық саласын қамтитын күрделі жаңғыру процессі және ұлттық сананы қалыптастырушы интеллектуалдардың зайырлы және діни ойларының өсу кезеңдері салыстырыла отырып талданады.

Кілт сөздер: Зиялы қауым, ұлттық сана, «бір тұтас Иран ұлты», ұлттық бірегейлік, батыстану, жаңғыру, жаһандану.

Мақала «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» (№ BR20281006) ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Қ.Д. Рахимова*¹, Б.Ш. Батырхан²

*¹докторант Казахского национального университета им Аль Фараби,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: kalamkas-72@mail.ru*

*²PhD, доцент Института востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова,
г. Алматы, Казахстан, E-mail: bolatkazakh@gmail.com*

**ЭТАПЫ РОСТА НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ИРАНЕ
(1900 -1979)**

Аннотация

Статья посвящена изучению этапов формирования национального самосознания Ирана. Сделан анализ основных факторов, влияющих на формирование национального самосознания народа Ирана в условиях глобализации. Рассмотрены также этапы формирования национального самосознания в контексте национальной политики и этапов развития интеллектуальной мысли. Разбирая вехи модернизации Ирана, автор описывает процесс развития интеллектуальной мысли. Определено влияние таких основных этапов процесса модернизации, как Конституционная революция, «белая революция», этап «националистических идей», этап строительства модели исламского развития на национальное самосознание через анализ роли интеллигенции и развития интеллектуальной мысли.

Подробно рассмотрен фактор приоритетности в социально-политической жизни общества стратегии персизации, направленной на формирование из полиэтничного общества единого народа Ирана на основе общей истории. Таким образом, процесс модернизации национального сознания рассматривается через идеи интеллигенции. Анализируются этапы роста национального сознания через действия национальной интеллигенции для сохранения национальной идентичности и пробуждения сознания народа.

В результате сделан сравнительный анализ сложного процесса модернизации, охватывающего все сферы жизни общества, этапы развития светской и религиозной мысли интеллектуалов, формирующих национальное самосознание.

Ключевые слова: Интеллигенция, национальное сознание» «Единая иранская нация», национальная идентичность, вестернизация, модернизация, глобализация.

Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях (№ BR20281006)

Kalamkas Rakhimova*¹, Bolatbek Batyrkhan²

*¹doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: kalamkas-72@mail.ru*

*²PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: bolatkazakh@gmail.com*

STAGES OF GROWTH OF NATIONAL CONSCIOUSNESS AND INTELLECTUAL ENVIRONMENT IN IRAN (1900 -1979)

Abstract

The article is devoted to the stages of the formation of the national consciousness of Iran. An analysis of the main factors influencing the formation of the national identity of the Iranian people in the context of globalization is made. The stages of the formation of national self-consciousness in the context of national policy and the stages of development of intellectual thought are also considered. Analyzing the milestones of the Iran's modernization, the author describes the process of development of intellectual thought. The influence of such main stages of the modernization process as the Constitutional Revolution, the White Revolution, the stages of nationalist ideas, the stage of building a model of Islamic development on national self-consciousness was determined through an analysis of the role of the intelligentsia and the development of intellectual thought.

The factor of priority in the socio-political life of the society the persianization strategy, aimed at the formation of a single people of Iran from a multi-ethnic society on the basis of a common history, which is considered details. As a result, a comparative analysis of the complex process of modernization was made, covering all spheres of society, the stages of development of secular and religious thought of intellectuals who form national self-consciousness.

Keywords: Intelligentsia, national consciousness" "United Iranian nation", national identity, Westernization, modernization, globalization

The article was prepared within the framework of the fundamental scientific research of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic: "The countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions (№ BR20281006)

Қысқашы

Кез келген елдің тарихында қоғамның барлық салаларының күрт өзгеруіне әкелетін айырықша, шешуші кезеңдері бар. Қазіргі Иран үшін ондай кезең Конституцияны қабылдау үшін күрес және

Ислам революциясы кезеңдері болды. Бұл екі оқиға да халықтың өмір салтын да, биліктің барлық институттарын да, қоғамдық өмірді де, дүниетаным мен көзқарастарды да түбегейлі өзгертті. Әрине, ол өзгеріс ең алдымен ұлттық санада көрініс тапты.

Ұлттық сана дегеніміз сол ұлтты құрайтын халықтың әр адамының жеке тұрмыс-тіршілігінің сыртында, өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, жалпы қоғамға тән ортақ сипатқа ие болған ұжымдық санасының бейнесі. Ұлттық сана – әр ұлттың өзінің бүкіл тарихын білуі, яғни, өзін-өзі жете тануы, өз халқының өмір салтын, тұрмысын, тыныс-тіршілігін, болмысын танып, түсінуі болып табылады. Ұлттық сананың жасаушысы, қорғаушысы, сақтаушысы әрқашанда ұлттық интеллигенция, зиялы қауым. Халықтың ойы мен санасы оянған өкілдері, өткеніне, қазіргісіне, келешегіне ой жүгіртіп, ақыл таразысына салатын ойшылдары ғана ұлттық сананың негізін салып, ірге тасын қалаған. Мақалаға арқауы болып отырған ұлттық сана мәселесі әр халықтың тарихында орын алған тарихи оқиғалар барысында ерекше айқындалып, айырықша орынға ие болатын кезеңдерімен сипатталады. Біздің қарастырып отырған кезеңіміз тарихта «Азияның ояну» атымен әйгілі кезең. Бұл әлемдегі дүбірлі өзгерістердің, жаңғыру үдерісінің Орта Азия елдерін де өз көшіне ерткен кезі еді. Осы үдерісте әр халық өзінің шынайы келбетін сақтап қалуға, дамудың өзіне тән жолын таңдауға ұмтылып жатты. Ұлттық сананың жасаушысы -зиялы қауым десек, бұл үдеріс халықтың ұлттық санасын оятуға ұмтылған зиялы қауымның зияткерлік қызметімен тығыз байланысты. Зиялы қауымның халқының болашағы үшін жасаған ерен еңбегі, ұлттық сана тұрғысынан өсу деңгейі сол халық санасының парасат таразысы болмақ.

Мақаланың өзектілігі

Мақала тақырыбының өзектілігі де бүгінгі қоғамның жеке тұлғаның даму парадигмаларын ұлттық бірегейліктің негізінен, рухани және этно-мәдени тамырларынан іздестіруімен ерекшеленеді. Ұлттық құндылықтар мен дәстүрлер тұнығын сақтап қалу арқылы ұлттық бірегейлікті нығайту, бүгінгі халықтардың мәдени құндылықтары дағдарысы жағдайында аса өзекті мәселенің бірі. Ұлттық сана мен ұлттық бірегейлік ең әуелі ұлттық құндылықтардан бастау алады. Ұлттық санадағы жаңғыру қоғамның тұрақты дамуының маңызды факторы болып саналады. Сондықтан ұлттық сананың даму үдерісінде ұлттық код пен ұлттық дәстүрді сақтау мәселесі өте маңызды. Осы орайда, Иран халқының ұлттық санасының эволюциясына зерттеу жасау қазақ ирантану ғылымы тұрғысынан қарағанда өзекті болып табылады. Тарихымыз ұштасып жатқан бұл елдегі қоғамдық-саяси өзгерістер жалпы Орта Азия халықтарына ортақ құбылыс десе де болады. Қазақ Ирантану ғылымында бүгінгі әлемдік жаһандану ғасырында өзіндік бірегейлігімен, ұлттық құндылықтарын жоғалтпай әлемдік даму үдерісінде еріп келе жатқан Иран елінің ерекшелігі әлі күнге зерттелмеген. Өз тарихымызды дәріптеу мен ұлттық құндылықтарымызды жаңғыртамыз десек ежелгі көршіміздің бірі, сырлы тарихы бар осынау елдің ұлттық санасынның даму жолдарын зерделеу маңызды. 20 ғасырдың басында қазақ ұлтының да қалың ұйқысын сейілітіп, ұлт санасын оятуға ұмтылған зиялы қауым өкілдерінің жасаған қызметтері Иран зиялыларының ұлттық қозғалыстарымен астасып жатыр десек болады. Жалпы осы кезеңде қазақ жерінде де «ұлт азаттық» мәселелері аса үлкен мәселеге айналған еді. Алайда бұл бір мақала аясында қарастылатын дүние емес. Бұл мақалада өзекті болып отырған ирандық ұлттық сана мәселесін зерделеу.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері

Иранда ұлттық сананың қалыптасуына негізгі әсер етуші факторларын талдау, әлемдік жаһандану жағдайындағы ұлттық сана мен зияткерлік ортаның өсу кезеңдерін белгілеу, нақтылау. Бұл орайда, екі мәселені қарастыру маңызды; бірінші ұлттық бірегейлік, ұлттық сананың шығу тегі мен қалыптасуын және ұлттық бірегейліктің қалыптасу үдерісіндегі негізгі факторларды түсіндіру, жағдай мен себептерді түсіндіру және сипаттау. Сол себепті төмендегідей міндеттерді алға қояды:

- Ирандағы ұлтшылдық идеялары мен ұлттық сананың ара қатынасын анықтау;
- мемлекет идеологиясының ұлттық санаға ықпал ету дәрежесін ашу.

Материалдар мен әдістемелері

Бұл мақалада қарастырылатын мәселеге шығыстану тұрғысынан тарихи аналитикалық және сипаттамалық әдістер арқылы кітапхана мен интернет материалдары негізінде талдау жасалып, ирандағы ұлттық сананың эволюциясы зерделенеді. Ол үшін аймақтық, этностық және ұлттық сана мен бірегейлікті қалыптастыруға әсер еткен негізгі факторларға тарихи салыстыру және салғастыру, тарихи сипаттау және талдау әдістері арқылы сараптама жүргізілді.

Бұл тақырыпқа тікелей болмаса да түрлі мәселелер тұрғысынан қазірге дейін біршама зертеулер жүргізілген және әлі де зерттелуде. Бұл орайда, Гасан Рашеди, Е.С.Галкина, З.А.Арабаджян,

Н.М.Мамедова, С.М.Алиев, М.Т. Степанянц, Н.А.Талипов, С.И Мусаева, Э.Б.Боев, Е.А. Дорошенко, В.Б.Кляшторина, Л.Раванди-Фадаи, Ф.Даваран, А.Ашраф,Ф. Бавариан және т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Бұл зерттеу жұмысында негізінен басшылыққа алынатын парсы тілді иран зерттеушілерінің еңбектері болмақ. Олар Мохаммад Реза Тажиктің «Ирандық зиялылар және ұлттық бірегейліктің құпиясы», Реза Зарири «Жаңғыру және Пехлевиер кезеңіндегі ұлттық бірегейлік», Исмаил Кабус пен Зоһре Хосееинзадегон «Жаһандану үдерісінде Ирандық-Исламдық бірегейлікті сақтап қалу», Ахмад Ашрафи «Ирандық бірегейлік» секілді жұмыстар.

Негізгі бөлім

Қоғамдық деңгейдегі ұлттық бірегейлік – бұл ұлттық сананың ең жоғары деңгейі болып саналады. Ендеше Иран халқының ұлттық бірегейлігінің сыры неде? Оның қалыптастырушы факторлар қандай? – деген, сұрақтарды басшылыққа алатын боламыз.

Иран жаңғыруының алғашқы кезеңінің қорытындысы Конституциялық революция болса, екінші кезең Шах үкіметінің «ақ революциясы» мен «ұлтшылдық идеялар» кезеңі, үшінші кезең Ислам революциясының жеңісі және Иран Ислам Республикасының теңдесі жоқ исламдық даму моделін құру кезеңі болды. Бұл кезеңдер Иран халқының ұлттық санасының идеялық өсу, жаңғыру кезеңдері болып табылады.

Иран секілді көпұлтты елде қашанда мемлекеттік саясаттың өзекті бағыттарының бірі – ол ұлттық саясат болып табылады. Бүгінгі Иран Ислам мемлекетінің ұлттық саясаты жайлы немесе ирандық ұлттық бірегейлік пен сана хақында айтпас бұрын онда тұратын ұлттарға тоқталсақ. Қазіргі Иран халқының жалпы саны 2022 жылғы көрсеткіш бойынша 86 758, 304 адам, «Дүниежүзілік фактілер кітабы» анықтамалығының бағалауы бойынша елде: парсылар 61%, әзірбайжандар 24%, күрдтер 10%, лурлар 6%, арабтар 2%, балуждар 2%, түрікмендер мен түркі тайпалары 2 % құрайды екен[1]. Елде бұлардан басқа ұлттық азшылықты құрайтын еврейлер, орыстар, ассириялықтар мен армяндар т.б халықтар өмір сүріп жатыр. Олардың барлығы да Иранды өз отаны, атамекені санайды және өздерін ирандықпыз деп мақтанышпен айтады екен.

«Ұлтшылдық» Иранда негізінен жаңа саяси-идеологиялық күш болып табылды. Ол тек XIX ғасырдың соңы мен – XX ғасырда ғана туындаған идея еді[2,36]. Бұл идея ұғым ретінде халықтың ұлт болып қалыптасуында қоғамның, тұрғындардың санасында толық орын тепкенге дейін үлкен тарихи кезеңді басынан өткізді. Оның үстіне елдегі саяси-әлеуметтік ахуалдың тұрақсыздығы яғни, ұлы державалардың елді билеп төстеуі де бар. Англия, Франция және Ресей үкіметінің Иран топырағындағы саяси әрекеттері халық санасына да, өміріне де өзгерістер әкелді. Бұл идеяның өзі батыстан келген идея болды.

Әрине, ол – Ирандық қоғамда европалық білім алған жаңа зиялы қауымның қалыптасуымен тікелей байланыста туындады. Олар батыстың қоғамдық-саяси идеяларымен жіті таныс, жаңашыл ағартушы идеяны ұстанған зиялылар болды. Ол уақытта Батыс қоғамында ұлттық мемлекет құру идеяларын тудырған заманауи буржуазиялық тап қалыптасып жатқан кез болатын. Сондықтан, бастапқыда, бұл идея Батыстық білім алған Иран зиялыларының шығармашылығында ғана көрініс тауып, ұсыныстар мен сипаттамалар күйінде қалып қойды. Саяси құлдырау мен интеллектуалды өрлеудің осы кезеңінде Иранның алғашқы идеологтары пайда болады. Сондай этно-ұлтшыл жазушылар мен ағартушыларға Мырза Фетх Али Ахундзаде (1812-1878), Джалал ад-дин Мырза Каджар, (Фатх Али-шахтың кіші ұлдарының бірі) Мырза Аға хан Керманиді, (1853-1896) Низам әл-Сұлтани Мұстафи, Сейед Хасан Моддарес және Сейед Хасан Тагизадені ирандық «ұлттық санасының, бірегейліктің» қалыптасуының символы деп айтуға болады. Иран ғалымдары өз зерттеулерінде бұл кез зиялыларын ағартушы бағыттағы алғашқы буын өкілдері деп атады[3]. Елдің құлдырауының себебін олар бақылаусыз жемқор билік, зайырлы және діни басқарушы топтардың қабілетсіздігі мен дәрменсіздігінде деп танып, одан шығудың жолын іздеді. Міне осы кезде ұйқыдағы халықты, «ұлттық сананы» оятатын жаңа идеяның бірі ретінде «ұлтшылдық» идеясын ұсынды. Сондықтан да олардың еңбектерінде елді сауаттылыққа, білімге шақыру мен қатар, өткенге деген сағыныш сезімі, зороастризм дінін, ұлттық аңыз-дастандарды дәріптеу үлкен орын алады[4]. Оның үстіне шетелдік басқыншылықтың кесірінен құрдымға кетіп бара жатқан ұлттық мүддені көре білген зиялылар, өз ұлты мен Отанға деген сүйіспеншілік әр адамға тән, рухани қажеттілік деп, империялық танымды дәріптеді және елді шетелдік басқыншылардан тазаруға шақырды. Бұл интеллектуалдар идеясы үш деңгейде ұсынылды. Ол әдебиет, тарихнамалық және қоғамдық-саяси ойлар. Ирандық ұлттық санадағы дискурс, ұлттық ұғым сол кезде біршама зиялылар еңбектерінде көрініс тапты. Олардың біразы батыстың мәдениетін жақтаушылар болды, және ол

бағытты «ғарбзадеги» деп атады. Ахундзаде мен Малкомхан еңбектерінде осы ой кеңінен көрініс тапқан еді[3].

Мысалы, Мырза Фетх Али Ахунзадениң мына бір сөзін алайық: «Сырт келбетім түрік болса да шыққан тегім парсы» деп, өзінің ұлттық белгісі жайлы, ал, «зороастралықтар біздің бауырларымыз, отандастарымыз, біздің тіліміз, тегіміз бір.....»[4]-деп, өз ұстанымын аңғартады. Бұл сөздердің астарында отандастар бір тұтас ирандықпыз, бір елміз деген ой жатқаны анық. Бұл ұлт санасындағы жаңа идея ұлтшылдық идеясының анық көрінісі десек болады. Иран ғалымының айтуынша бұл идея Иранда «19 ғасырдың соңында пайда болып, конституциялық революция кезеңінде шарықтау шыңына жетті және бүгінгі мағынасындағы ирандық «ұлттық бірегейліктің» негізін қалады» [4].

Қоғамдық сананың өсуіне әсер еткен факторлардың тағы бірі сол кезеңдегі баспасөз болды. Баспасөздің пайда болуы ирандықтардың жаңа әлеммен танысуына мүмкіндік ашты. Тұңғыш ирандық газет «Кагазе- ахбариды» ағартушылық бағыттағы зиялылар өкілі Мырза Салех Ширази шығарды[5].

1876 жылы парсы және француз тілдерінде екі тілді «Ватан» газеті шыға бастайды. Осы газеттің бірінші нөмірінің редакциясында «патриотизмді» ең жоғары құндылық ретінде анықтау берілген[6]. Ұлы уәзір, реформатор, ағартушы Әмір Кабир жоғары лауазымдағы қысқа қызметі кезінде (1847-1851) ел істеріне Батыстың араласуын шектеуге тырысып, «ұлтшылдық» идеясын жоғары ұстады. Әмір Кабир өз газеті «Рузнаме-е Вағайе-е эттефғиені» шығарды[5]. XIX ғасырдың екінші жартысында, Иранда және шетелдер де шыққан газеттер ұлт санасының дамуына ықпал еткен ұлттық идея жаршылары болды. Мысалы: Калькуттада «Шамсе әл-ахбар» (жаңалықтар күні), «Сайид әл-Ахбар» (жаңалықтар қожасы), «Каукабе Насири» (насыр жұлдызы), «Муфрех Аль-кулюб» (жүректерге қуаныш) газеттері, ал, «Ахтар», «Хекмат», «Канун», «Сорая», «Парвареш және т. б. сол жылдары провинцияларда шығып отырған ерекше маңызы бар газеттер. Бұл газеттер сол кездегі ұлт санасын оятқан, елді жаңа ойлармен, зиялы қауымның ағартушылық идеяларымен таныстырған құрал болды. Баспаөз ұлттық саясаттың жеткізуші құралдары мен мазмұны болып табылады. Сондай-ақ, 1880 жылдардан бастап ирандық модернистер жаңа стильдегі білім орындарын ашты. Мысалға, «Рошдже-ие Шараф», «Мозаффаридже», «Эфтетахийе», «Садат», «Данеш», «Адаб» және т.б атауға болады. Бұл білім орындарында отан тарихы ғылымдары оқытыла бастайды[7]. Осы кезеңдерде ел тарихы жайлы кітаптар жазылып, зороастризм туралы зерттеулер жасала бастады.

Осының барлығы елдің барлық аймақтарында ұлтшыл қозғалыстардың қалыптасуына себепші болған негізгі факторлардың бірі болды. Иран Әзербайжанындағы, Күрдістандағы және Гиляндағы ұлтшылдық қозғалыстары – ұлттық сананың өсуінің тағы бір белгісі болды. 1900 жылдары Табризде Баку социал-демократтарының белсенді қатысуымен социал-демократиялық партия құрылды, оған көптеген жұмысшылар кірді.

Ол оқиғалардың біртіндеп 1905-1911 жылдардағы конституциялық революцияның идеологиялық негізін анықтады. Онда Иран зиялылары оның негізгі мақсаттарын: «батыс экспансиясына қарсы өзінің егемендігін қорғауға қабілетті қазіргі заманғы ұлттық мемлекет құруды тұжырымдады»[4]. «Меллат-е Иран» идеясы дінге, этникалық тегіне немесе әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, елдің этникалық және әлеуметтік топтарының бәрін біріктірді. Осылайша «ұлтшылдық» идеясы Конституциялық революция кезеңінде ирандықтардың қоғамдық-саяси лексиконында ресми рәсімделеді. Конституциялық революция «бір тұтас иран ұлты» идеясының пайда болуына әкелді. Дегенмен, бұл идея ол кезде таза интеллектуалды конструкция болды. Осы ұғым мен таным бірте - бірте бүгінгі «ирандық бірегейлік» ұғымының негізін қалады. Өзге сыртқы күштердің бірінші дүние жүзлік соғыс кезеңінде Иранды тартыс алаңына айналдырған сәтінде, ол елді үлкен күшке біріктірді. Осылайша ұлттық бірегейлік сезімі солтүстік пен оңтүстік көршілердің агрессиясына қарсы төтеп берген үлкен рухқа ие болды [4]. Иранда 1905-1911жылдардағы бұл конституциялық революция Иран ұлтшылдығының дамуына да, ұлттық сананың өсуіне де айтарлықтай ықпал етті.

Біртұтас ирандық ұлттың қалыптасуына XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында елдің орталық үкіметі үшін халқының түрлі этникалық құрамы кедергі келтірді, үздіксіз мәселелердің туындау көзі болды. Конституциялық революция мен Пехлеви әулетінің билігі құрылуы арасындағы және Реза шахтың билігінің алғашқы кезеңдерінде аймақтық сепаратизм мемлекеттің аумақтық тұтастығын сақтауға үлкен қауіп төндірді [7]. Сондықтан Иран ұлттық идеологиясының қалыптасуы мен өркендеуінің осы Пехлеви әулетінің билігі (1925 – 1979) кезеңінде ерекше өзектілігі арта түсті.

Конституциялық революция жеңісінен соң баспасөзде ирандық зиялылар өздерінің әлеуметтік және саяси позицияларына ие болды. Бірақ олар діни қызметкерлер мен шах сарайы тарапынан қолдау таба алмады. Олар өз ойларын, қоғамға қажет өзгерістер мен жаңашыл талаптарды баспасөз беттерінде

ашық жазады. Осы интеллектуалды журналистердің ішіндегі ең маңыздыларының бірі-Джахангир Хан Ширази (Сурасрафил) және Али Акбар Деххода болды[3].

Осы кезең зиялыларын француз атауымен «интеллектуалдар» деп және арабша «мунавер ал фекр», кейінірек парсы тілінде «роушанфекр» деп атады. Бұл кезеңдегі зиялылар бағытына француз идеялары үкен әсер етті[5]. Франция бұл кезеңде Иран зиялыларының білім алған ортасы, тұрақтайтын мекені болған еді. Ирандағы өзгерістерге тікелей әсері болмағанымен, Франция аймақтағы Англияның бәсекелесі болатын. Пехлевилер дәуірінің екінші кезеңінде француз тілін білу зиялылар мен ақсүйектер үшін қажеттілік болып саналды. Батыс тарихы, әдебиеті, философиясы француз тілінен парсы тіліне аударыла бастады.

Дегенмен, ағылшын мәдениетінің де ықпалын жоққа шығаруға болмайды. Оны революциядан соңғы Иранның монархиялық саяси жүйесінің - Британдық Конституциялық саяси жүйеге негізделгенінен көруге болады. Онда патша символдық сипатта болады және саясатқа араласпайды. Ирандағы зиялы ортаға және зайырлы ойға әсер еткен тағы бір күш ол ресейлік және америкалық идеология болды. Америка 1994 жылдарға дейін ирандық солшыл емес зиялылары арасында құрметке ие болған[3].

Конституциялық революциядан кейінгі кезең интеллектуалдарының арасындағы ерекше тұлғалар Хасан Таки заде, Мирзазаде Ешқи, Малек Ашшоери Бахор, Ибрахим Пур, Мохаммад Али Жамалзаде т.б. болды. Бұл зиялылардың негізгі идеялары елдегі билік түріне зайырлы өзгерістер енгізу, халық мүддесін қорғайтын заң қабылдау болды.

Зерттеулер мен талдаулар

Конституциялық революция кезеңі интеллектуалдарының ерекшеліктері олар батыс идеяларына ашық қарсы шықпаса да, толық қолдамады. Дегенмен олар батыстың ғылыми – техникалық жетістіктеріне, демократиялық билік жүйесіне оң көзқараста болды. Бірақ батыстың отарлау саясатына түбегейлі қарсы шықты. Әсіресе осы кездегі ақын жазушылар шығармаларында ағылшын, ресей билігі анық сынға алынды. Сонымен қатар әйел құқығын, ерлер мен әйел теңдігін қолдауы және қоғамдағы ескі дәстүрді сынға алуы болды. Олар дін мен діни орындарды, халықты, елдің артта қалушылығын, ескі дәстүрді сынға алып, елдің жылдам дамуына кедергі ретінде атады[3]. Реза шах Пехлевидің таққа келуімен интеллектуалдардың алғашқы буын өкілдері кезеңі аяқталып, екінші буын өкілдері дүниеге келді. Олар елде Батыс мәдениеті үлгілерін дамытуға тырысты. Елде зайырлы университеттер мен медреселердің ашылуы осы зиялылардың еңбектерінің жемісі еді. Өздерінің алдындағы буын өкілдері сияқты бұларда батысқа еліктеп, модернизацияны қолдады. Бірақ Иранның өткен тарихы мен мәдениетіне сүйене отырып, дамуды ұстанды. Бұл зиялылардың идеясы негізінен «تک فرهنگى» так фарханги» (бір ғана мәдениет) идеясына негізделгендіктен өзге мәдениетке деген «мойындамау» көзқарасы шегіне жетті. «Ұлы өркениет» және «мың жылдық тарих» идеялары осы буын зиялыларына тән болды[8].

«Біртұтас Иран ұлты» тұжырымдамасы осы кезде өріс алып, ұлттық азшылықтарды «парсыландыру» жүзеге асқан еді. Пехлевилер оны ресми идеология ретінде жоғарыдан жүргізді. Осы кезден бастап «ұлттық сана» Иран идеологиясында елдегі монархияның дәстүрлері мен зороастрлық символизмге бет бұрды. Реза шах сол кездері өзінің кеңесшісі болған Кембридждің түлегі, Иранның ежелгі дәуірінің үлкен білгірі және жанкүйері болған Ардаширджидің кеңесімен, ұлттық сананы қайта жаңғыртуда Иранның зороастриялық идеялар мен символдарына жүгінуді жөн көрді[4]. Сондықтан да, Реза шах «Пехлеви» тегін алды және Иранның одан әрі дамуын ежелгі иран мәдени мұрасын қайта жаңғыртумен байланыстырды. Ежелден Персияны мекен еткен алуан ұлтты бір ортаға біріктіру идеясы ретінде «ирандық» ұғымын басшылыққа алды. Тарихы мен тілі бір, түбі бір ұлт құру идеясын алға шығарды. Иран тарихы Ахаменидтер империясы кезеңінен бастап қайта басылды. Ел атауы «Персиядан» «ариилық» деген негізге сүйенген «Иран» атауына өзгертілді. Шахтың осы реформаларының арқасында Иран қоғамында жаңашыл, заманауи ойлайтын, жаңаша білімді адамдардың шағын қабаты пайда болды. Бұл ұлттық сананың қалыптасуының жаңа кезеңге аяқ басуының көрінісі еді.

Реза Пехлеви билігі кезіндегі өзекті бір мәселе жоғарыда айтылғандай сепаратистік қозғалыстардың өршуі болды. Бұл ел тұтастығына ең үлкен қауіп болды. Осындай қиын шақтарда шахтың өткеннің ұлы бірлігін көрсеткен тарихқа ден қоюы да заңдылық болғандай. Осы бағытта біршама істер жолға қойылды. Мысалы: Ұлттық мұра қоғамының құрылуы. Осы қоғам тарихи жәдігерлерді жөндеу және қалпына келтіру істерімен айналысты. Осы ұйымның ұйымдастыруымен А.Фердоусидің ұлы дастанының мың жылдығын әлемдік деңгейде атап өтілді (1313) [9]. Шах билігінің де «Шахнама»

дастанына айырықша көңіл бөлуі бекер емес еді. Бұл дастан Ирандықтар тарихының айнасы, ұлттық рухтың қайнары екені белгілі. Атақты парсы ақыны Фердоуси өзінің ғажайып туындысында «аджамнан парсы тілін тазартып, қайта тірілттім» деуінің өзі шах саясатына дәл келеді. Бұл дауылпаз дастан мазмұнында иран халқының бүкіл болмысы сақталған. Ирандық болмыстың тамыры мыңдаған жылдар бойы қалыптасып, Рүстем секілді ирандық қаһармандар жайлы эпостық жырлар арқылы әр кезең тарихында күшті рухани тірек болып, халықтың ұлттық ынтымағын нығайтып келді. Реза Пехлеви де осы туынды арқылы ұлт санасын қайта көтеруді ойлады. Бұл құрмет шахтың Иран әдебиеті мен өнеріне деген қызығушылығынан емес еді. Оның түпкі мақсаты империялық дәстүрді жаңғырту және ежелгі өркениетті дәріптеу арқылы жаңа ұлттық сананы, бірегейлікті қалыптастырмақ болды. Осы мақсатпен шах билігі тиісті саяси ұйым мен мәдени модельді қалыптастырумен өткеннің бірқатар ұлы ақындары мен ойшылдары Рази, Бируни, Ибн Сина, Саади, Руми, Хафизді өз халқының даңқты ұлдары ретінде еске алуға кіріседі.

Ұлтшылдық бағытты дамыту мақсатында жасалған тағы бір әрекет ол 1310 жылы «ежелгі Иран» орталығының ашылуы мен осы орталықтың басшылығымен апталық газеті «Иране бостан» шығуы болды. Осы газеттің алғашқы бетінде зороастралық ұстаным «таза-ой, таза-сөз, таза-әрекет» жазылды және «тахте жамшид» тақталарынан алынған суреттер берілді. Осы кезеңдегі айтулы оқиғаның тағы бірі ол осыған дейінгі ұлтшыл зиялылардың арманы болып келген тіл тазалығымен айналысатын Парсы тілі мен әдебиеті Академиясы құрылады[9]. Осы шаралардың бәрі арқылы шах ұлт санасын да билеуге ұмтылды және осы жолда ол клерикалдар мен күреске шықты. Осы күресте батыстандыру саясаты арқылы діндарларды шеттетуді ойлады.

Соған қарамастан, Шахтың ресми дәріптеген ұлттық бірегейлік идеясы халықтың негізгі бөлігінен алшақтап, ең алдымен билеуші топтарға және билікпен байланысты қалыптасып келе жатқан орта тапқа тікелей әсер етті, ал ол әлі азшылық болып қала берді. Конституция жекелеген этностардың мүдделерін назардан тыс қалдырды. Сонымен бірге, шах режимі біртұтас Иран қауымдастығын құру жөніндегі ұлттық саясатын жүзеге асыруда Иран ұлтшылдығы мен паниранизм идеяларын қолданды. Бұл идея Иран халқын парсы тілі мен парсы мәдениеті негізінде бір ортаға шоғырландыруға бағытталған. Паниранистік біртұтас иран ұлтының тұжырымдамасын қалыптастыруда зиялылар М. Афшардан, С.А.Касрави, К.Иран-Шахр, Р.Шафағ, Х. Пирния, А. Казвини, Я.Зеки және басқалар белсенді рөл атқарды [10, 396].

Кейбір зиялы қауым өкілдері, мысалға Ахмад Касравидің (1890-1946), көзқарастары ислам мәдениеті мен оның тереңде жатқан дәстүрі мен батыс мәдениетінің тоғысында қалыптасқандықтан осы ұлтшылдық идеяларын өз шығармаларында дамытты. Елдегі «панирандық» бағытының дамуына үлкен үлес қосты. Исламның теріс рөлі және Иран халқының тарихындағы сопылық пен шиизмнің теріс әсері туралы алғаш рет айтқан А.Касрави болды. Сонымен қатар Касрави батыс мәдениеті ирандық рухты жояды деген пікір айтып шах реформаларына да сын айтады [10].

Паниранизм идеологиясы ұлтшыл жазушылар, мұғалімдер мен студенттер арасында белгілі бір қолдауға ие болды. 1920-1930 жылдары паниранистер негізінен үкіметтің саясатын қолдады, өйткені ол белгілі бір дәрежеде олардың идеологиясының жекелеген элементтерін жүзеге асырды [4]. Еуропалық мәдениеттің кейбір элементтерін қолдана отырып, қоғамдық өмірдің жекелеген жақтарын біріктіру мемлекеттік тіл ретінде парсы тілі мен мәдениетінің монополиялық үстемдігімен иран ұлтының бірлігі идеологиясын күшейтті. 1930 жылдардың екінші жартысында Иран үкіметінің бастамасымен ұлттық идеология мәселелерімен айналысатын «қоғамдық пікірді бағдарлау ұйымы» құрылды [4].

Елдегі ұлтшылдық идеялардың бұл нұсқасы либералды және социалистік элементтерді біріктіре отырып, батыстан шыққан әртүрлі идеялық ағымдардың ықпалына түсті, бұл оның өз ішінде бөлшектенуіне және әр түрлі ұлтшыл күштердің лагеріне бөлінуіне әкелді. Иран ұлтшылдығы идеологиясының дамуында 1940-1950 жылдары тағы бір тенденция пайда болды және ол осы кезеңдегі қоғамдық-саяси өмірдің жандануымен байланысты болды. 1941-1953 жылдары Иранда монархиялық билік күші әлсіреп, либералды, ұлтшыл, социалистік және коммунистік идеялармен толықтырыла бастаған ерекше идеологиялық вакуум пайда болды [3].

Айта кету керек, 1940 жылдары Иран белгілі бір дәрежеде кеңестік және американдық отарлаудың әсерінен ұлт ретінде «қорлауды» бастан кешірді, бұл ұлтшылдық сезімдердің өсуіне түрткі болды [4]. Дәл осы кезеңде нағыз Ирандық ұлттық идеология нығая бастады және ол халықтың кең тобына бет бұрған және антиимпериалистік күрес міндеттеріне назар аударған идеология болды. Ал, Иран шахы

өзінің елді индустрияландыруға бағытталған саясатын ұлтшылдық идеяларымен қатар жүргізе бастады.

Елдегі «Ақ революцияның» идеологиялық келбетін шахтың өзі қалыптастырып, арийлік неоахеменидтік ұлтшылдықты жаңа мифтер мен мақсаттарға толтырды. Мұхаммед Реза-шах өзінің «ұлы өркениетке» кітабында болашақ Иран қоғамын әлеуметтік әділетті қоғам ретінде, Батыс қоғамдарына ұқсамайтын, демократиялық, еркін, ұлы және ежелгі өркениеттің ұлттық мәдениеті мен дәстүрлеріне негізделген қоғам бейнесінде суреттейді [11].

Осы либералды-ұлтшыл идеология аясында шиит дінбасыларымен диалог орнатыла бастады және дәстүрлі діннің жағында ең көп, жаңа әлеуметтік топ негіз қалалық (базари) базаршылар табылды. Міне осы кезде Иранның өзін-өзі тануының исламдық және парсы этномәдени құрамдас бөліктерінің өзара қайшылықты әлеуеті анық бейнесін қайта көрсете бастады. Еуропалық контексте пайда болған ұлттық идеология маңызды рөлді иеленіп, оған қатысты діни сана қандай да бір кедергі ретінде қабылданды. Сол себепті, ол – ұлттық бірегейлікті екіге бөліп, исламдық және этномәдени компоненттер арасындағы қақтығысты күшейтіп, ішкі қайшылықты өршітті.

Сондықтан, дінбасылармен диалогтың алғашқы әрекетін М. Мосаддык үкіметі сәтсіз аяқтады. Ал 1953 жылы мемлекеттік төңкеріс пен Үкімет құлағаннан кейін бұл ұлтшылдық идеясының демократиялық желісі 1970 жылдардың соңына дейін созылған ұзақ дағдарыс кезеңіне кірді [10].

Зерттеулер нәтижелері

Реза ханның үкіметінің құлауымен «модернистік ұлтшылдардың» орнына келген екінші Пехлевилер ғасырының алғашқы он жылдығында «отарлауға қарсы ұлтшылдар идеясы» қалыптасты оның жемісі иран халқы куә болған «мұнайды ұлттандыру» болды [10]. Өйткені «Пехлеви II-нің» билік бесына келуімен бірге билік ресурстарының бір бөлігі мемлекет пен қоғамдық күштердің пайдасына бөлінді, монархия мен мемлекеттік институт арасында жаңа қатынастар орнады. Бұл қатынастар бір текті болмады. Бұл кезең батыс мәдениетінің елге етене енген, жаһандану үдерісінің кең өріс алған кезеңі болды.

Шах елдегі монархиялық биліктің тарихи сабақтастығын көрсетуге, шахиншах билігінің киелі рухын қайта тірілтуге арналған шараларды жалғастырып жатты. Шахиншах рухын, елдің даңқты өткенін есіне сала отырып шах билігінің негізін нығайтуды көздеді. Халықты «хода – шах – михан» («құдай, шах, отан») концептілерінің киелілігіне сендіріп, соның аясына біріктіруді ұстанды [4].

Зерттеуші Х. Мансурианның атап көрсетуінше елдегі «мұнайды ұлттандыру» кезеңдерінен бастап шах билігі әлсірей бастаған [12, 2216]. Оппозициялық қозғалыстардағы билік үш маңызды әлеуметтік топқа бөлінді: шиит дінбасылары (улемдер); базарлардағы саудагерлер (базари); зиялы қауым. Жалпы алғанда шах билігі ұлттық сананың өсуіне өте үлкен әсер еткенімен, жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыра алмады.

Осы уақыт ішінде Иран ұлтшылдығы мен имам Хомейни бастаған ислам қозғалысының демократиялық бағыты жақындасады. Бұл ислам қозғалысының қалыптасуы, жаңа діни-саяси идеялар мен тұжырымдамалардың жетілуі байқала бастаған сәті. Исламдық ой идеялық плюрализм, әртүрлі позициялар мен көзқарастар қақтығысы жағдайында қалыптасқан еді. Осыған қарамастан, діни лидерлер, әдетте, басқа әлеуметтік топтарға қарағанда маңызды және тиімді рөл атқарды, өйткені олар халықтың үлкен топтарын өз жағына тарту және жұмылдыру қабілетіне ие болды [12, 230].

Осылайша, біз Иран ұлтшылдығының екі негізгі тенденциясын атап өттік, олардың әрқайсысы негізінен зайырлы сипатта болды. Бірақ бұл идея Ислам дәстүріне басқаша қарады. Шахтың ұлттық идеологиясы ашық романтикалық сипатта болды, өйткені ол иран ұлтының алыстағы, ұмытылған өткенінен жаңа үлгілер іздеді. Шах билеуші әулет пен жалпы монархия институтына тым маңызды рөл берген еді. 1970 жылдардағы Шах саясатының ерекшелігі діни қызметкерлерден идеялық-саяси тәуелсіздігі болды. Алайда, бұл кезең мұсылман зиялыларының, соның ішінде улемдер арасында дамудың балама моделін іздеу белсенді түрде жүріп жатты.

Көрнекті ирандық діни ойшыл Мотаххари шахтың ұлтшылдық тақырыбына жүгінуінің себебі ретінде ұлтшыл идеологиялардың мұсылман әлемінде кең таралуын көрсетеді. Бұл бағыт халықтар мен мемлекеттер арасындағы қақтығыстарға әкеледі деп есептейді. Мотаххаридің пікірінше, қазіргі әлемдегі ұлттық құндылықтарды ұстану көптеген мәселелердің қайнар көзіне айналады. Ол ұлтшылдық идеологиясы мұсылман дініне қайшы келеді және мұсылмандардың бірлігін бұзуға тырысады деп атап айтады. Оның пікірінше, ислам аясында ұлттық қауымдастықтарға орын бола алмайды. Мотаххари сонымен бірге үнді мұсылман ойшылы Мұхаммед Икбалдың «ұлтшылдық-

жабайы табиғаттың бір түрі» деген сөзімен келіседі [13]. Қалай дегенде де, бұл идеология елдегі зайырлы ортаның өсуі мен ұлттық сананың көтерілуіне себепші болды.

60-70 жылдар арасында Иранда ірі идеологтар пайда болды. Осы ұлт санасының жоғарғы өресін анық көрсететін озық ойлы зиялылар арасынан Али Шариати мен М.Базарганиді атауға болады. Зайырлы исламшылдардың арасында М.Базарганидің еңбектерін ерекше атап өткен жөн. 1960 жылдардың басында Базаргани исламды ашық саяси сипатта болуы керек діни идеология ретінде түсіндіруге арналған «Дін мен саясат арасындағы шекара» атты кітабын шығарады. Базаргани елдегі капиталистік экономиканың дамуын жоққа шығармады, бірақ сонымен бірге, оның батыс қоғамына тән түрлі жағымсыз жақтарынан да құтылу қажеттілік екенін ашып көрсетті. Ол экономика мен мемлекеттегі өмірді сауықтыру құралы ретінде «тоухидтік ислам» деп аталатын шынайы исламның теңдігі мен әділдігіне оралуды атап көрсетті. Сонымен қатар, оның пікірінше, қоғамның ислам құндылықтарына көшуінің қозғаушы күші Құран талаптарын дұрыс түсіндіре алатын прогрессивті зиялы қауым болуы керек еді. Базаргани ислам идеологиясына қайта оралуды ирандықтардың шынайы ұлттық мәдениеті мен шынайы ұлттық ерекшелігіне қайта оралу деп түсінді. Ол «жеке адам құқықтарының, діни құқықтардың тұтастығына баса назар аударды. «Исламдық ұйғарымдар мен нанымдар жеке құндылықтар мәселесі ретінде қарастырылуы тиіс.»-деп тұжырымдайды [14]. Бұл ойлардан біз, оның ислам мен демократияның синтезді басқаруын ең дұрыс билік деп санаған, халықтың егемендігінің, плюрализмнің жақтаушысы екендігін көреміз.

Екінші ірі ойшыл әрі зайырлы исламист Али Шариати тапсыз қоғам мен әлеуметтік әділеттілік құндылықтарымен бөлісетін солшыл радикалды типтегі діни идеолог болды. Шариатидің әділетті қоғам жайлы мына бір тұжырымдамаларына қарастырайық. Ол «шиизмді» тек дін ретінде ғана емес, сонымен бірге «Шығыс пен Батыстың ортасында» болуға арналған наразылық пен азаттықтың әмбебап революциялық идеологиясы ретінде түсінген қоғам қайраткері болды [15, 45-67 бб]. Оның демократия тұжырымдамасы мұсылман қауымдастығындағы көшбасшылықтың (имаматтың) ерекше рөлімен байланысты. Имамат, оның пікірінше, таңдауға емес, мойындауға байланысты: «демократияда халық биліктің қайнар көзі болып табылады, ал Үкімет көшбасшы мен халық арасындағы делдал. Исламда халық пен Имам арасындағы байланыс діни шындық болып табылады». Міне осындай ірі діни интеллектуалдардың идеялары, Иран қоғамның жаңа исламдық даму моделінің негізін салған көреміз.

Көріп отырғанымыздай, ұлттық сананың қалыптасып, өзінің ең жоғары сатысына жеткендігі, бүгінгі қоғам мен оны қайта құру жайлы ұлт жанашырларының саяси-әлеуметтік ойларынан байқалады.

Қазіргі ирандық полиэтникалық ұлт бір ғасырдан астам уақыт бойы парсы этномәдени негізде қалыптасып келеді және Ислам Республикасының саяси жүйесі, оның идеологиясы бұл процеске жаңа серпін бергені анық байқалады. Ислам режимі орнағаннан кейін де бұл мақсат өзекті болып қала берді. Жаңа ұлттық саясаттың негізіне мұсылман үмбетінің ортақтығы туралы түсінік қалыптасты. Елдегі халықтың 99% мұсылмандар. Ендеше елдің ұлттық бірегейлігінің негізі ғалымдар айтып өткендей дін, тарих, жалпыға ортақ мол мәдени мұра болып отыр.

«Діни саладағы этносаралық проблемалардың өзі, егер олар саясаттандырылмаса, мәдени және басқа деңгейлер соншалықты маңызды болмас еді. Адамдардың этникалық негізде бірігуі көбінесе есеп бойынша жүреді. Егер олар этникалық топқа бірігу оларға қиындықтан гөрі көп пайда әкелетінін көрсе, олар бірігеді»- деп, жазады Л. Раванди-Фадаи [16].

Сонымен, 1975 жылдарға қарай Иранда толық қанды ұлттық сана мен жаңа зиялы орта қалыптасты. Бұл зиялылар негізгі екі ірі бағытты ұстанды. Олар, зайырлы және діни бағыттағы интеллектуалдар болды. Олардың арасында А. Шариати және М. Базаргани сияқты ірі ойшылдар зайырлы ислами бағытты ұстанды. Ал, А. Соруш секілді заманауи ойшылдар Иран зиялыларының жаңа зайырлы мектебінің негізін қалады дегуге болады.

Қорытынды

Қорытайтқанда кез-келген ұлттың дүниетанымы күнделікті санасы яғни, тұрмыс-тіршілігі, тарих бойындағы бастан кешкен жағдайларының әсерінің негізінде құндылыққа ие болады. Сондықтан бұл мақала Иран елінің жаһандану жағдайындағы ұлттық санасының қалыптасуы мен ұлттық болмысына қатысты элементтердің көрінісін көрсету әрекеті болып табылады. Әр кезеңдегі зиялы қауым өкілдерінің жетекші идеяларына тоқтала отырып, ирандық ұлттық сана мен болмысты нығайту мен жаңғыртудағы, қалыптастырудағы рөлін сипаттау және аналитикалық тұрғыдан талдауға ұмтылыс әрекеттері жасалды.

References:

1. Iran // CIA – The World Factbook [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (accessed: 27.12.2022). [in English]
2. Aliyev S.M. History of Iran. XX century / Russian Academy of Sciences. Institute of Oriental Studies. - M. Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences: Kraft, 2004. - 648 c. [in Russian]
3. The flow of intellectuals in Iran جریان روشنفکران در ایران [Electronic resource] – URL: <https://fa.wikipedia.org/wiki/> (accessed: 27.12.2022). (in Persian)
4. دکتر احمد اشرف / هويت ایرانی به سه روايت [Electronic resource] – URL: <https://bukharamag.com/1387.07.2865.html> // Ashraf A. Iranian Identity // Encyclopædia Iranica. 2009. Vol. 13. P. 523). (accessed: 02.01.2023). (in Persian)
5. Gabrielyan S.I. Iranian enlighteners and their program of transformations in Persia in the second half of the XIX century. // International Scientific Research Journal. – 2019. – № 11-2 (89). – 145-148 S. [in Russian]
6. Galkina E.A. The formation of the nation and the ways of nationalism in Iran // Bulletin of Ryazan State University named after S.A. Yesenin. – 2011. – Issue 32. – pp.81-97. [in Russian]
7. Mohammad-Reza Adl. Ideological processes in Iran [Electronic resource]. URL <https://kartaslov.ru/книгу/> (accessed: 03.12.2022) [in Russian]
8. [Electronic resource]. – 2016. URL: https://journals.atu.ac.ir/article_2733.html (accessed: 03.01.2023). // Nationalism and Iranian identity: a case study of the first Pahlavi period of Ali Ashraf Nazari. (in Persian)
9. رضا زریری. تجدد گرایی و هويت ایرانی در عصر پهلوی. [Electronic resource]. URL: <http://ensani.ir/fa/article/11684/> (accessed: 07.01.2023). Reza Zariri. Modernism and Iranian identity in the Pahlavi era. (in Persian)
10. Gods Mahmoud Reza. Iran in the XX century. Political history / per. from English M.: Nauka (The Main editorial office of Oriental literature), 1994. 355 p. [in Russian]
11. Mohammad Reza Pahlavi. To the great civilization. – Tehran: Publishing House of the Center for the Study of Political Culture of the Pahlavi Period, 1977. 350 p. (in Persian)
12. Mansourian H. Iran: religious leaders and opposition movements // J. of intern. affairs. – N.Y., 2007. – Vol. 61. – P. 219–247. // [Electronic resource]. URL: <https://www.jstor.org/stable/24358088> (дата обращения: 03.01.2023). [in English]
13. Gibadullin I.R. Mortaza Motakhhari and the ideology of Iranian nationalism. [electronic resource]. URL: https://idmedina.ru/books/materials/turkology/1/islam_gibadullin.htm (accessed): 03.11.2022). [in Russian]
14. Boev E. B., Voronkova G. V. National policy of the Shah government of Iran in 1925-1979. [electronic resource]. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_20_15_12-1_05.pdf (accessed: 03.01.2023). [in Russian] // Bazargan M. Religion and liberty // Liberal Islam: A sourcebook / Ed. by Kurzman Ch. – N.Y., Oxford: Oxford univ. press, 1998. – P. 73–84. (in Persian)
15. D.V.Mikhel. Ali Shariati's "Red Shiism": philosophy of the "middle school" and Islamic revolution in Iran. [electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/krasnyy-shiizm-ali-shariati-filosofiya-sredinnoy-shkoly-i-islamskaya-revolutsiya-v-irane/viewer>. (дата обращения: 03.01.2023). [in Russian]
16. Ravandi-Fadai L. Features of national politics in modern Iran. [electronic resource]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/features-of-national-policy-in-modern-iran> (accessed: 05.11.2022). [in Russian]

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Иран // ЦРУ-Дүниежүзілік фактілер анықтамалығы [электрондық ресурс] - қол жеткізу режимі: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (өтініш берген күні: 27.12.2022).
2. Әлиев С.М. Иран Тарихы. XX ғасыр / Ресей Ғылым академиясы. Шығыстану институты. - М. Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты: Крафт, 2004. - 648 Б. [орыс тілінде]
3. Ирандағы зиялы қауым جریان روشنفکران در ایران [Electronic resource] – URL: <https://fa.wikipedia.org/wiki/> (accessed: 27.12.2022). (in Persian)

4. دکتر احمد اشرف / هويت ايرانی به سه روايت [Electronic resource] – URL: <https://bukharamag.com/1387.07.2865.html>// Аураф А. Ирандық бірегейлік // Encyclopædia Iranica. 2009. Vol. 13. P. 523). (accessed:02.01.2023).(in Persian)
5. Габриелян С.И. Ирандық азартушылар және олардың XIX ғасырдың екінші жартысындағы Персиядағы трансформация бағдарламасы. // Халықаралық ғылыми-зерттеу журналы. - 2019. –№ 11-2 (89). – 145-148 Б. [орыс тілінде]
6. Галкина Е. А.Ирандағы ұлттың қалыптасуы және ұлтшылдық жолдары // С. А. Есенин атындағы Рязань мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2011. - 32 шығарылым. – Б. 81-97. [орыс тілінде]
7. Мұхаммед-Реза Адл. Ирандағы идеологиялық процестер [Электрондық ресурс]. URL мекенжайы <https://kartaslov.ru/книги> // (жүзінген күні: 03.12.2022) [орыс тілінде]
8. ناسیونالیسم و هويت ايرانی: مطالعه موردی دوره پهلوی اول علی اشرف نظری [Электрондық ресурс].]. – 2016. URL: https://journals.atu.ac.ir/article_2733.html .(өтініш берген күні: 03.01.2023)// Ұлтшылдық және ирандық сәйкестілік: Али Аураф Назаридің алғашқы Пехлеви кезеңіндегі кейс-стади. (парсы тілінде)
9. رضا زریری.تجدد گرایی و هويت ايرانی در عصر پهلوی [Электрондық ресурс]. URL: <http://ensani.ir/fa/article/11684>/(қол жеткізілген күні: 07.01.2023). Реза Зарири.Пехлеви дәуіріндегі Модернизм және ирандық сәйкестік. (парсы тілінде)
10. Махмуд Реза Пехлеви. XX ғасырдағы Иран. Саяси тарих / транс. М.: «Наука»(шығыс әдебиеті бас редакторы), 1994 ж. 355 Б. [орыс тілінде]
11. Мұхаммед Реза Пехлеви. Ұлы өркениетке . – Тегеран: Пехлеви кезеңіндегі саяси мәдениетті зерттеу орталығының баспасы, 1977 ж. 350 б. (парсы тілінде)
12. Мансуриан х. Иран: діни лидерлер және оппозициялық қозғалыстар // J. of intern. affairs. – Нью-Йорк, 2007. – 61 Том.– 219-247 ББ.// [Электрондық ресурс]. <https://www.jstor.org/stable/24358088>. өтініш берген күні: 20.12.2022
13. Гибадуллин И. Р. Мортаза Мотаххари және Иран ұлтшылдық идеологиясы. [Электрондық ресурс]. URL: https://idmedina.ru/kitaplar/materiialdar/turkologia/1/islam_gibadullin.htm(қол жеткізілген күні: 03.11.2022). [орыс тілінде]
14. Боев Е. Б., Воронкова г. в. 1925-1979 жылдардағы Иран. Шах Үкіметінің ұлттық саясаты. [Электрондық ресурс]. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_20_15_12-1_05.pdf (өтінім берілген күні: 03.01.2023). [орыс тілінде]
15. Д.В.Михель. "Красный шиизм" Али Шариати: философия "средней школы" и исламская революция в Иране. [электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/krasnyu-shiizm-ali-shariati-filosofiya-sredinnoy-shkoly-i-islamskaya-revolyutsiya-v-irane/viewer>. (дата обрац: 03.01.2023). [по-русски]
16. Раванди-Фадай Л. Қазіргі Ирандағы ұлттық саясаттың ерекшеліктері. [Электрондық ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru> / (өтінім берілген күні: 05.11.2022). [орыс тілінде]

ӨОЖ 327:37
FTAMP 11.01.65

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.008>

Ж.Г. Сарсенбаева^{1*}, Е.К. Күлдібаев²

¹саяси ғылымдар кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail:zhakentiy@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, Темірбек Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан, E-mail:esaga-79@mail.ru

ШАНХАЙ ҒЫЛЫМДАСТЫҚ ҰЙЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ: БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАР

Аңдатпа

Мақала Шанхай ғылымдастық ұйымы аясында Қазақстан Республикасының ұйымға мүше елдермен білім саласындағы байланыстарын ашуға бағытталған. Ұйымның құрылу тарихы мен атқаратын қызметтерін ашып, нақты білім беру саласындағы байланыстарына тоқталады. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін ерекше мән берген саланың бірі – білім және ғылымы саласы болды. Еуропаның озық тәжірибесі енгізілді. Осы бағыттағы маңызды жаңалықтардың бірі халықаралық тәжірибені басшылыққа алу болып табылады. Шанхай ғылымдастық ұйымы аясында мүше мемлекеттермен білім беру саласында ортақ келісімдер жасалды. Бұл келісімдер білім беру саласын дамыту, ортақ білім беру бағдарламаларын даярлау, педагог мамандар және білім алушылардың тәжірибе алмасуы сынды маңызды бағыттарды қамтиды. Шанхай ғылымдастық ұйымы Университеті қалыптастырылды. Жекелеген мамандықтар бойынша білім алушылар алмасып, ортақ білім беру бағдарламасы негізінде маман даярлау ісі қолға алынды. Мұндай жан-жақты байланыстардың білім беру саласын дамытуға қосатын үлесі жоғары. Мақала барысында осы бағыттағы жұмыстардың болашақ басымыдылықтарын анықтау мақсатына қол жеткізілді.

Ғылыми-зерттеу жұмысының өзектілігі тақырыптың қазіргі заманда ерекше сұранысқа ие болуымен байланысты. Алдағы уақытта аталған тақырып көлемінде кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажет.

Кілт сөздер: білім, білім беру бағдарламалы, ұйым, келісім, әріптестік, маман, тұжырымдама.

Ж.Г. Сарсенбаева^{1*}, Е.К. Күлдібаев²

¹кандидат политических наук, и.о. ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, E-mail: zhakentiy@mail.ru

²кандидат исторических наук, Казахская национальная академия искусств им. Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан, E-mail:esaga-79@mail.ru

ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА И РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье раскрываются связи Республики Казахстан со странами-членами организации в сфере образования в рамках Шанхайской организации сотрудничества. Раскрывая историю создания и занимаемые должности организации, она останавливается на связях в конкретной сфере образования. Одной из сфер, которой Республика Казахстан придавала особое значение после провозглашения своей независимости, была сфера образования и науки. Введен передовой опыт Европы. Одним из важных нововведений в этом направлении является руководство международным опытом. В рамках

Шанхайской организации сотрудничества заключены общие соглашения в сфере образования с государствами-членами. Эти соглашения охватывают такие важные направления, как развитие сферы образования, подготовка совместных образовательных программ, обмен опытом педагогических кадров и обучающихся. Сформирован университет Шанхайской организации сотрудничества. Ведется обмен обучающимися по отдельным специальностям и подготовка специалистов на основе общей образовательной программы. Такие всесторонние связи имеют большой вклад в развитие сферы образования. В ходе статьи была достигнута цель определения будущих приоритетов работ в данном направлении.

Актуальность научно-исследовательской работы обусловлена тем, что тема особенно востребована в наше время. В дальнейшем необходимо провести комплексную исследовательскую работу по данной тематике.

Ключевые слова: образование, образовательная программа, Организация, соглашение, партнерство, специалист, концепция

Zh.G.Sarsenbayeva^{1*}, E.K. Kuldibaev²

¹candidate of political sciences, acting associate professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zhakentiy@mail.ru

²candidate of historical sciences, Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: esaga-79@mail.ru

SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: INTERACTION IN THE FIELD OF EDUCATION

Abstract

The article reveals the relations of the Republic of Kazakhstan with the member countries of the organization in the field of education within the framework of the Shanghai Cooperation Organization. Revealing the history of the organization's creation and positions held, she dwells on connections in a specific field of education. One of the spheres to which the Republic of Kazakhstan attached special importance after the proclamation of its independence was the sphere of education and science. The best practices of Europe have been introduced. One of the important innovations in this direction is the management of international experience. Within the framework of the Shanghai Cooperation Organization, general agreements have been concluded in the field of education with member States. These agreements cover such important areas as the development of education, the preparation of joint educational programs, the exchange of experience of teaching staff and students. The University of the Shanghai Cooperation Organization has been formed. There is an exchange of students in individual specialties and training of specialists on the basis of a general educational program. Such comprehensive ties have a great contribution to the development of the education sector. In the course of the article, the goal of determining the future priorities of work in this direction was achieved.

The relevance of research work is due to the fact that the topic is especially in demand in our time. In the future, it is necessary to conduct a comprehensive research work on this topic.

Key words: education, educational program, Organization, Agreement, partnership, specialist, concept

Кіріспе

Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін жариялаған тарихи кезеңнен бастап, дамудың өзіндік жолына түсті. Маңызды өзгерістер қоғамның барлық саласында орын алды. Білім және ғылым саласы да түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Еліміздегі білім беру жүйесінде орын алған оң өзгерістердің бірі – халықаралық ұйымдар аясында тәжірибе алмасу, білім беру бағдарламаларын жетілдіру болып табылды. Мұндай халықаралық ұйымдардың бірі Шанхай ынтымақтастық ұйымы болып табылады.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы 1996 жылы «Шанхай бестігі» деген атаумен пайда болды. Алғашқы қатысушы елдер қатарында Қазақстанмен қатар, Қытай, Ресей, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттері болған. 2001 жылдың 15 шілдесінде Шанхай қаласында өткен жиында, ұйымға Өзбекстан мемлекеті мүше болып кіруімен ұйымның атауы өзгеріп, Шанхай ынтымақтастық ұйымы деп атала бастады. Әрине ұйымның алғашқы міндеттері шекаралық аумақтардағы сенімділік шараларын

күшейтуге бағытталды. Сонымен қатар экономикалық маңызды мәселелер, сауда саласын жетілдіру, әріптестік байланыстарды да қамтыды. Дегенмен ұйым жұмысының басталуына түрткі болған мәселелер қатарында ғылыми-техникалық жетістіктермен бөлісіп, білім беру саласында тәжірибе алмасу, ортақ білім беру бағдарламаларын қалыптастыру сынды маңызды міндеттер де бар.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының білім саласындағы байланыстары ең алдымен достық және әріптестік қарым-қатынастарды дамытуға бағытталған. Білім саласындағы байланыстар өзара сыйластық пен теңдік принциптеріне негізделеді. Әрине ұйым заманауи білім беру саласындағы соңғы жаңалықтарды басшылыққа алғанымен, осыған дейін қалыптасқан байланыстардың негізін де басты назарда ұстайды. Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдердің үкімет басшыларының білім саласындағы келісіміне қол қойылды. Келісімде ұйымға мүше елдер білім саласын реформалау мәселесіндегі ақпараттар мен тәжірибе алмасу, білім саласындағы саясаттың ақпараттық және нормативтік-құқықтық негіздері, ғылыми-педагогикалық кадрлардың өзара тәжірибе алмасуы сияқты маңызды мәселелер бойынша шешімді кеңістік қалыптастыру қажет екендігі айтылады. Міне осы келісім нәтижесінде Қазақстанның ұйымға мүше түрлі елдермен білім саласындағы байланыстары қалыптасты. Бұл байланыстардың тарихын ашуға бағытталған ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізудің маңыздылығы өте жоғары. Нәтижесінде болашақ басымдықтардың тың бағыттарын айқындауға мүмкіндіктер береді.

Әдістеме.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында Қазақстан Республикасының білім және ғылым саласындағы байланыстарын ашу мақсатында біз ғылымға кеңінен танымал бірқатар зерттеу әдістерін пайдаландық. Атап айтқанда мәселеге қатысты деректер мен зерттеу жұмыстарын анықтап, оларды топтастыра алдық. Бұл әдіс зерттеу жұмысының жүйелі жүруіне септігін тигізді. Ғылыми-зерттеу жұмысының деректік негіздері құжаттар болып табылады. Құжаттармен жұмыс барысында статистикалық мәліметтерді талдау, синтездеу тәсілдері, сыншыл диалектикалық қолданылды. Саясаттану және тарих ғылымына белгілі объективтілік принципіне сай мәселені барынша шынайы қарастыра алдық. Қоғамдық ғылымдарға да кеңінен танымал болған зерттеу әдістері қолданылды. Олардың қатарында жалпыдан жалқыға өту, әлеуметтік әдіс-тәсілдер бар. Әлеуметтік әдіс-тәсіл саяси құрылымдар мен саяси ұйымдар аясындағы байланыстардың әлеуметтік астарын зерттеуге бағытталған.

Талқылау.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы байланыстары мәселесі өзекті тақырып. Аталған тақырып көлемінде арнайы әрі кешенді зерттеу жұмыстары әлі де болса толыққанды жүргізуді талап етеді. Дегенмен зерттеу жұмысы барысында А.Жатқанбаева мен Г. Айгаринованың «Басты капитал – сапалы білім» атты мақаласы. Сонымен қатар түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары қатарында Е.С. Белукованың «Сотрудничество государств-членов ШОС в сфере образования: Университет ШОС как успешная модель партнерства», Е.В. Станис, М.Г. Макарова, және Торегожинаның «Опыт РУДН (Россия) и КазНУ им. Аль-Фараби (Казахстан) по созданию совместных образовательных программ в области экологии», В.М. Филиппов пен С. Юйхуа «Роль Университета ШОС в сопряжении образовательный пространств Евразии», У. Юйяоның «Роль Университета ШОС в гуманитарном сотрудничестве» атты мақалаларын атай аламыз. Мақала барысында деректік маңызы бар құжаттар да басты назарда болды. Мұндай деректердің қатарында «Соглашение между правительствами государств-членов ШОС о сотрудничестве в области образования», «Аналитический доклад Университет ШОС как инструмент интеграции образовательных систем государств-членов ШОС», «Пресс-релиз VI недели образования государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества «Образования без границ» в Московском Государственным Лингвистическом Университете» атты деректік маңызы бар құжаттарды атап өтеміз.

Нәтижелер.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы – ортақ бейбітшілік пен ХХІ ғасырдағы өркендеу үшін жаңа әділетті де тиімді халықаралық саяси және экономикалық тәртіп орнату қажеттілігінен туындады. Аймақтағы тыныштықты қамтамасыз етіп келген бұл ұйым қазіргі Біріккен Ұлттар Ұйымы сынды халықаралық және аймақтық ұйымдар тарапынан мойындалған. Уақыт өте түрлі мемлекеттердің аталған ұйымның қатарына кіруге ниет білдіруі де сөзіміздің дәлелі болып табылады. Қытай Халық Республикасы, Ресей Федерациясы, Қазақстан, Қырғыстан, Тәжікстан және Өзбекстан Республикаларының басын қосып отырған ұйымға Монғолия, Пәкістан, Иран және Үндістан сынды мемлекеттер бақылаушы мәртебесіне ие болып отыр.

Бүгінгі таңда ұйымға мүше елдер арасында терең өзара сенімділік пен жауапкершілікке негізделген байланыстар орнатылған. Қазіргі таңдағы күрделі мәселелерді шешу жолдарымен айналысатын «Шанхай ынтымақтастық ұйымы» беделді ұйым ретінде халықаралық лаңкестікке қарсы әрекет ету мен сауда-экономикалық, инвестициялық ынтымақтастықты дамыту сынды өзіндік мақсатта жұмысын жүргізіп келеді. Сөзсіз ұйымға мүше елдер арасында осы мақсаттардан туындаған саясат, сауда-экономикалық, қорғаныс және білім саласын қамтитын байланыстар жүргізіліп келеді. Құрылғаннан бастап ұйым аясындағы мұндай тиімді өзара халықаралық байланыстар аясы кеңеюде.

Ұйымға мүше елдер арасындағы сауда-экономикалық байланыстарды тиімді түрде күшейту мақсатында 2003 жылы алты елдің премьер министрлері аймақта қысқа, орта және ұзақ мерзімді көпжақты сауда экономикалық ынтымақтастық бағдарламасына қол қойған болатын. Ұйымға мүше мемлекеттердің азаматтарының әл-ауқатының артуына қызмет етуі тиіс бұл бағдарламаның қысқа мерзімдегі келісіміне сай өзара келіссөздер арқылы сауда-экономикалық байланыстардың тізілімі жасап шығу көзделсе, орта мерзімдегі ынтымақтастық келісімі бойынша аймақтағы экономикалық байланыстарды күшейтіп, дамытатын жобалар дайындалуы тиіс. Ал ұзақ мерзімді қамтитын ынтымақтастық 2020 жылға дейін жүріп, оған сай аймақтағы сауда-экономикалық байланыстарға қолайлы жағдай жасай отырып, ресурстарды бірігіп пайдалану көзделіп отыр.

Жалпы мемлекеттер арасындағы өзара сауда-экономикалық байланыстарын тиімді жүруіне кедергі келтіретін бірнеше факторлар бар. Олардың қатарында кедендік жоғары тарифтер болып отыр. Міне осындай кедергілердің алдын-алу мақсатында қабылданған экономикалық ынтымақтастық бағдарламасы аясында Қазақстан ШҰҰ-ға мүше елдермен тиімді байланыстар орнатып келеді. Біздің пікірімізше ШЫҰ-ға мүше елдер арасындағы жоғары кедендік тарифтердің алынып тасталуына Еуразиялық экономикалық одақтың оң әсері болған. Өйткені Шанхай ынтымақтастық ұйымынан Еуразиялық экономикалық одаққа Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы мүше екендігі белгілі. Қазіргі таңда Қырғызстанның да экономикалық одақ мүшесі болуы талқыланып жатқаны белгілі. Ал ШҰҰ-ға мүше елдердің ішінде Қазақстан Республикасының сыртқы сауда, тауар айналымында Ресей Федерациясының үлес салмағы жоғары. Бүгінде бұл тауар айналым 11,8 миллион АҚШ долларын құрап отыр. Өткен жылғы статистикамен салыстырғанда 10,2 пайызға жоғары. Қазақстан Республикасының сыртқы сауда айналымында Қытай Халық Республикасының да алар орны ерекше. 2013 жылдың маусым айындағы көрсеткіш бойынша 16,2 пайызды құрап, өткен жылдармен салыстырғанда 5,6 пайызға өскен. Ал жалпы ұйымға мүше елдермен ортақ тауар айналым көлемі 50,05 млрд құрап отыр. Жалпы бүгінгі таңда ШЫҰ мемлекеттерінде өзара байланыстар мен экономикалық даму аймағы байқалады. Мұның өзі сауда көлемінің дамып, инвестициялардың тартылуы, технологиялық өзара алмасу мен маман дайындау барысына қолайлы жағдай туғызатыны анық. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы ШЫҰ-ға бақылаушы ел болып табылатын Үндістан, Пәкістан сынды елдермен де сәтті жобаларды іске асырып, тиімді сауда-экономикалық байланыстарын орната білген. Жалпы алғанда ШЫҰ-мен Қазақстан Республикасы арасындағы өзара тауар айналым жыл сайын өсуде екендігіне көз жеткізуге болады. Бұл әсіресе өзіндік даму жолына түскен Қазақстан Республикасы сынды жас мемлекет үшін үлкен жетістік. Алдағы таңда да ШЫҰ-ға мүше елдердің өзара тауар айналымдарының көлемі арта түседі деген пікір білдіруге болады. Өйткені ұйымға мүше елдер арасындағы өзара сауда-экономикалық байланыс ынтымақтастық пен сенім және ең бастысы бірқалыпты да ырғақты даму үстінде. Бүгінде мемлекеттер арасында жасалып жатқан жобалар алыс болашақтың еншісін қамтиды. Мысалы мемлекет арасындағы мұнай құбырларын тарту, Қазақстан жері арқылы өтетін транзиттік темір жол магистральдарын атауға болады. ШЫҰ шеңберінде Қазақстан тарапынан да басты айырмашылыққа ие болған бірқатар жобалардың бар екендігі анық. Мұндай өміршең жобалар қатарында Атасу-Алашаңқай мұнай құбыры, мұнай тасымалындағы Омбы, Павлодар, Шымкент мұнай құбырлары арқылы жүргізуді қайта қолға алу, Қытайға газ жеткізу ісін қолға алу және осы мақсатта Орта Азия мен Ресейден газ тарту, тамақ және жеңіл өнеркәсіп саласында бірлескен кәсіпорындар құрып, дамыту сынды тың жобаларды атауға болады. Қазақстан ұлттық Қазмұнайгаз компаниясы мен Қытайдың ұлттық мұнай газ компаниясы бірлесіп жасаған табиғи газ құбырының бірінші кезектегі құрылысы 2010 жылы аяқталғаны белгілі, қолданысқа енгені баршамызға белгілі. Мұндағы негізгі мақсат табиғи газды тасымалдау қуатын 30 млрд текше метрге жеткізу болатын. Қазақстан мен ШЫҰ мүше елдерінің энергетика саласындағы ынтымақтастығы Алматы облысындағы Мойнақ СЭС құрылысы арқылы жүзеге асып отырғаны белгілі. Бұл ШЫҰ шеңберінде ұйымға мүше елдердің банктерінің инвестиция салған алғашқы ірі құрылысы болып табылады.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы негізінен аймақтағы сауда-экономиканың тиімді дамуының негізгі тетігі болғанымен, бұл ұйым аясында мүше елдер өзара түрлі саланы қамтитын байланыстар орнатып келеді. Солардың маңызды бір саласы – әскери оқу-жаттығу жұмыстарын жүргізуі деп түсінген дұрыс. Ұйымға мүше елдер арасындағы оқу-жаттығу жұмыстарының жүргізілуі сөзсіз ұжымдық қауіпсіздікті сақтау, жаһандық қауіптің алдын алуға үйрену және осы саладағы байланысты күшейту сияқты бейбіт мақсаттар қоятыны анық. Алайда ұйымның мұндай әскери оқу-жаттығу жұмыстарынан кейін қоғамда ШЫҰ әскери одаққа айналуы мүмкін бе деген мәселелер көтеріле бастады. Біздің пікірімізше бұл орынсыз айтылған пікір. Өйткені ШЫҰ-ның құрылуындағы басты мақсаттарының бірі – сауда-экономикалық байланыстарды күшейту, өзара байланыстарды нығайту еді және бұл одақ халықаралық басқа да ұйымдарға қарсы құрылмаған, әскери сипаты жоқ болатын. Сондықтан саяси ұстанымдары бөлек елдердің әскери одақ құруы мүмкін емес деп есептейміз. Дегенмен ұжымдық қауіпсіздік және жаһандық лаңкестік әрекеттерден қорғану бойынша тәжірибе алмасу ісі аса маңызды. Осындай маңыздылығын ескерген ұйым мүшелері осы күнге дейін жеті мәрте бірлескен оқу-жаттығу жұмыстарын жүргізген. Мұндағы негізгі мақсат қарулы күштердің өзара байланысы, оқу үйрену жаттығуларын бірлесіп өткізу болып отыр. Ал 2014 жылы ШЫҰ-ның құрылғанынан бастап ең ірі әскери оқу-жаттығу жұмысы өткен болатын. «Бейбіт миссия – 2014» деп аталатын жиынға 7 мың жауынгер қатысқан және оның негізгі бөлігін нақтырақ айтқанда 5 мыңға жуығын қытай әскері құраса, Ресей Федерациясы жағынан 900 жауынгер, төрт Су-25 ұшағы, сегіз Ми-8МТ тікұшағы, Қазақстан тарапынан 300 сарбаздары және ондаған әскери техникалар жұмылдырылса, Қырғызстан 500-ге тарта, ал Тәжікстан болса 200 сарбазын қатыстырған болатын. Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында елдердің тек сауда-экономикалық және әскери салада ғана, білім және ғылым саласында да өзара бірлесіп жұмыс атқару тәжірибесі қалыптасып, ынтымақтастық жөнінде де нақты қадамдар жасалынды. Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында білім беру саласы бойынша келісімге қол қойылуы мұндай ынтымақтастыққа құқықтық негіз беріп, басқа да білім беру жобаларын жүзеге асыруға жол ашатын болады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі кезеңде саяси-экономикалық, әлеуметтік бағыттағы басымдықтар айқындалғаны белгілі. Еліміз өзіндік даму жолын тауып, қоғамдық өмірдің барлық саласы түбегейлі өзгеріске ұшырағаны белгілі. Бүгінде еліміз халықаралық саяси аренада өзінің берік ұстанымы бар саяси институт ретінде орнықты. Саяси-экономикалық, әлеуметтік даму мәселесінде ерекше мән берілген бағыттардың бірі – білім саласы болды. Мемлекеттің стратегиялық маңызды саясаты да білім мен ғылым саласымен байланысты. Рас ел егемендігі жылдары аталған сала да түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Сапалы білім мемлекетіміздің болашағы жастар үшін басты капиталретінде түсіндірілді [1, 5 б.]. Білім саласындағы түбегейлі өзгерістердің бірі – үш сатылы білім беру жүйесінің қалыптасуы болып табылды. Осы бағыттағы жұмыстарды жетілдіру мәселесі күні бүгінге дейін табысты жалғастырылуда. Нәтижесінде білім және ғылым саласында әлемдегі озық оқыту технологиялары және әдіс-тәсілдері енгізілді. Бұл білім алушылардың білім саласындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырып отыр. Білім және ғылым саласындағы жетістіктер тек қана еліміздің білім беру жүйесіндегі өзгерістер ғана емес, сонымен қатар осы бағытта бірқатар жұмыстар арнайы келісімдер, халықаралық бағдарламалар аясында да жүзеге асып жатқаны белгілі. Ол алдымен еліміздің білім және ғылым саласы Қазақстан мүше болып табылатын саяси-экономикалық мағынадағы одақтар, ұйым шеңберінде жүзеге асуда. Мұндай ұйымдардың қатарында біз Шанхай ынтымақтастық ұйымын атап өте аламыз.

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аймақаралық мәселелерді, соның ішінде ХХІ ғасырда әлем халықтарын толғандырған өзекті мәселелерді шешуге бағытталған. Мемлекеттер арасындағы өзара сенім, әріптестік пен достастық сияқты ұғымдарды күшейтіп, аймақтық тұрақтылықты сақтауды мақсат еткен ұйым ретінде танылып үлгерді. Бұл ұйымның жұмысы 2001 жылдың 15 маусымынан басталады. «Шанхай бестігі» деген атаумен құрылған ұйымның жұмысы аймақтағы экстремизм мен терроризм, өзекті экономикалық және әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешуде жеткен жетістіктері мол. Өзбекстан Республикасының ұйым мүшесі болуымен, оның атауы өзгеріп, Шанхай ынтымақтастық ұйымына айналды [2, 180 б.]. Қазіргі күні ұйымға мүше болып табылатын елдер арасында біз атаған маңызды салалармен қатар, өзге де маңызды бағыттар бойынша біріккен жұмыстар атқарылуда. Қазақстан Республикасы осы маңызды бағыттардың барлығында белсенді жұмыстар атқаруда. Ерекше мән берілетін бағыттардың бірі – білім және ғылым саласындағы әріптестік болып табылады. Мұндай стратегиялық маңызды бағыттың аясында бірлескен жобалар жүзеге асып келеді. Әрине Шанхай ынтымақтастық ұйымы ең алдымен өзінің алдындағы басты мақсатына сай жұмыстарды, өзара сауда

ісі мен экономикалық сипаттағы келісімдер, әскери саладағы бірлескен жұмыстар және лаңкестікке қарсы күрес, террорлы әрекеттердің алдын алу сияқты заман талаптарына сай жұмыстарды сәтті ұйымдастыруда. Дегенмен де ұйымға мүше елдер арасында әріптестік байланыстар білім және ғылым саласында да белсенді жүруде. Ұйымға мүше болып табылатын алты ел арасындағы өзара білім және ғылым саласындағы байланыстар толыққанды болуы үшін құқықтық-нормативтік негіздері айқындалып, заңдық күші бар құжаттар арқылы бекітілді. Мысалы, Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдер 2006 жылы 15 маусым айында келісім жасасты. Осы келісімге сай Қазақстан Республикасының Үкіметі 2006 жылдың 23 желтоқсанында «Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттердің үкіметтері арасындағы білім беру саласындағы ынтымақтастық келісімді бекіту туралы» арнай қаулы шықты. № 1262 қаулы бойынша еліміз Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында білім саласындағы түрлі бағдарламалар мен жобаларға атсалысуда.

Қазақстан Республикасы Атқарушы билігінің қабылдаған осы құжаты 20 баптан тұрады. Бұл баптар Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында атқарылатын болашақ жұмыстарды жүйелі етіп ұйымдастыру үшін бағытталады. Сөзсіз білім саласында осы күнге дейін бай тәжірибе мен өзіндік қалыптасты. Дегенмен, озық дәстүр тәжірибесімен алмасудың да маңыздылығы жоғары. Сондықтан ұйымның аясындағы жұмыстарды құқықтық тұрғыдан бекіту маңызды мәселе. Жоғарыда аталған келісім бойынша ұйымға мүше болып табылатын елдер білім беру саласында жүргізіліп жатқан реформаларға белсене қатысады. Өзара тәжірибемен ақпараттар алмасып, сонымен қатар білім беру ісінде интеграциялық үдерістерді дамытуға үлес қосады. Білім берудің сапасын арттыру мақсатында Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер арасында біріккен ақпараттық және нормативтік құқықтық база қалыптастырылды. Білім беру мекемелері және ұйымдары арасында, студенттерімен, магистранттар, докторанттар алмасу, ғылыми-педагогикалық қызметкерлермен өзара тәжірибе алмасу, білім беру ісінде көп қырлы ынтымақтастыққа қол жеткізу сияқты маңызды бағыттар да толыққанды қамтылды. Сонымен қатар ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастыру, симпозиум мен семинар, дөңгелек үстелдерді бірлесе отырып өткізу, жоғары оқу орындары арасында байланыстар орнатуды да мақсат етіп отыр. Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдер арасында халықаралық олимпиада, конкурстар, фестиваль мен бірлескен экология-туристік, спорт және өзге де іс-шаралар ұйымдастыру барысында, өзара белсенді қатысуға қол жеткізу болып табылады. Ең бастысы Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдер арасындағы өзара белсенді байланыстар арқылы білім беру сапасын арттыру көзделіп отыр. Келісімге сай жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларын лицензиялау мен аттестаттау, аккредиттеу барысында оның рәсімдері бойынша ақпарат алмасу, ынтымақтасу көзделген [3]. 2008 жылы 24 қазан айында Астана қаласындағы жиын барысында Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдердің білім министрлері маңызды келісімге келе алды. Нәтижесінде Шанхай ынтымақтастық ұйымының университеті тұжырымдамасы қабылданып, оны жүзеге асыру жоспары бекітілген болатын. Шанхай ынтымақтастық ұйымы университетінің тұжырымдамасына сай қойылған басты міндет – мәдениет пен ғылым, білім беру ісі мен экономика бағытындағы жоғары білікті мамандар даярлауға көңіл бөлу болып табылады [4]. Бүгінгі күні Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер өзара білім беру саласындағы бірлестігі бар. Оған 72 университет мүше болып табылады. Бірлестікке Қазақстан Республикасының 16 университеті толыққанды мүшесіне айналған. Бүгінгі күні Қазақстанның жоғары оқу орындары осы ұйымның аясында нақты белгіленген шарттар бойынша нәтижелі жұмыс атқарып келе жатыр. Қойылған негізгі мақсат еліміздің жоғары оқу орындарын халықаралық стандарттарға сай болуына қол жеткізу болған еді. Шанхай ынтымақтастық ұйымы университеті тұжырымдамасына сай мәдениет, ғылым және білім, сонымен қатар маңызды білім беру саласындағы байланыстарды күшейту еді. Шанхай ынтымақтастық ұйымы университеттері қатарына еліміздің жетекші жоғары оқу орындары кірді. Еліміздің жоғары оқу орындары өз кезегінде Шанхай ынтымақтастық Ұйымы аясында халықаралық заңнама бойынша өзге де әлем елдерінің университеттерімен тығыз байланыстар орната алған болатын. Жоғары оқу орындары ғылымның түрлі салалары бойынша ұйымға мүше елдердің жетекші университеттерімен нақты жоспарға сай дамудың жаңа бағыттарына қосылды. Атап айтқанда еліміздің бірқатар жоғары оқу орындары ұйымға мүше елдер арасында экология мен нанотехнология, аймақтану және тағы да басқа салалар бойынша жетекші рольге ие болды. Рас өз уақытында Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында жұмыс атқарып жатқан жоғары оқу орындары арасында тығыз байланыстар орнатылды. Бұл өз кезегінде ортақ білім беру бағдарламаларын құрастыру, халықаралық білім беру бағдарламаларының нормативтік-құқықтық негіздерін қалыптастыру, оқу-әдістемелік тұрғыдан білім беру барысын қамтамасыз ету сияқты маңызды мәселелердің шешімін табуға көмектесті.

Атап өтетін маңызды мәселелердің бірі Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында еліміздің жоғары оқу орындары Шанхай ынтымақтастық ұйымы университетін құру турасында Меморандумға қол қойды. Сөзсіз мұндай бастаманы көтеріп, оны қолдауы ең алдымен еліміздің білім мен ғылым саласындағы белсенділігінің дәлелі болды. Қазақстанның бірқатар жоғары оқу орындары Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында көптеген шетелдік университеттермен тығыз байланыстар орната алды. Олар жоғарыда атап өткен бағыттар бойынша бірқатар ұйымға мүше елдердің университеттерімен көп жақты келісімдер жасаса алды. Бүгінде Қазақстанның жоғары оқу орындары экология бағытында магистр дайындау бағытында Ланьчжоу университетімен – ҚХР, Ресей Халықтар Достығы Университеті, Тәжік аграрлық университеті, М. Адышов атындағы Ош технологиялық университеті, Оңтүстік-Орал мемлекеттік университетімен келісім шартқа отырған болатын. Сондай ақ нанотехнология бағыты бойынша Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті еліміздің бірқатар жоғары оқу орындарымен байланыс орнатты. Аймақтану бағытына сай Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, К. Карасаев атындағы Бішкек гуманитарлы университеттері еліміздің университеттерімен қарым-қатынастар орнатқан. Ұйым аясында қабылданған білім беру шарттарын орындау мақсатында және ШЫҰ университеті бойынша магистранттарды оқыту мақсатында және инновацияға негізделген халықаралық білім беру бағдарламаларды жүзеге асыру үшін әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті жанынан Оқу Орталығы ашылды. Оқу орталығы өз алдына бірқатар маңызды міндеттерді жүктеп отыр. Ең бастысы ұйым аясында жоспарланған білім беру бағдарламаларын жүзеге асырумен тығыз байланысты. Сол сияқты Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті де Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, сонымен қатар Мәскеу мемлекеттік халықаралық қатынастар институты сияқты жоғары оқу орындарымен ұйым аясында көп жақты байланыстар орнатты [5, 37-38 сс.].

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында түрлі білім апталықтары да ұйымдастырылады. Мұндай апталықтарға еліміздің ұйымға мүше университеттерінің барлығы белсенді қатысады. Әрине білім апталықтары арқылы отандық жоғары оқу орындары ең алдымен тәжірибе алмасуға мүмкіндіктер алады. Білім беру мен ғылым саласында болып жатқан соңғы жаңалықтарды ортаға салып, бөлісуді мақсат еткен болатын. Білім апталықтарына ұйымға мүше болып табылатын елдердің бас университеттерімен қатар, білім басқармалары, ұйымға мүше елдер арасынан жасақталған әрі тұрақты жұмыс жасап тұратын эксперттік жұмыс тобы өкілдері қатысады. Білім апталықтарында ұйымға мүше болып табылатын елдердегі университет ректорлары қатысатын кеңейтілген мәжілістер ұйымдастырылады. Жан жақты келісімдерге қол қойылады [6]. Мұндай білім апталықтарының бірі 2011 жылы 6-9 қараша айында Мәскеу қаласында ұйымдастырылды. Апталық барысында барысында ШЫҰ университетінің Оқу орталығы мен Ресей Федерациясының оқу орындары бірлесіп жүзеге асырылатын жобалар, олардың барысы, нәтижелері талқыланды. Ең басты мәселе ұйым аясында университеттер арасындағы тығыз қарым-қатынастар орнату әрі дамыту ісі қолға алынды. 2011 жылдан бастап еліміздегі магистр академиялық дәрежесі бойынша маман дайындаудағы білім бағдарламалары бірлесіп жүзеге асырыла бастады. Ресейдің халықтар достығы университеті экология факультеті Қазақстанның бірқатар университеттерімен келісімдерге қол қойды. Осыдан бастап Қазақстан мен Ресей университеттерінің профессор-оқытушылар құрамы арасынан жұмыс тобы жасақталды. Экология мамандықтары бойынша магистр дәрежесі бойынша маман даярлау мақсатында білім беру бағдарламалары құрастырылды. Осы бағдарлама қазір де толыққанды жүзеге асырылу үстінде. Сөзсіз экология бағыты қазіргі таңда халықаралық кеңістікте үлкен сұранысқа ие. Ресей және Қазақстанның жоғары оқу орнының профессор-оқытушылар құрамы экология мамандығы бойынша бакалавр студенттері мен магистрлары үшін оқу жұмыс жоспарын кеңінен талқылап, олардың айырмашылықтары анықталды. Қос елдің білім беру бағдарламалары арасында айырмашылықтар көп еместігі анықталды. Нәтижесінде бір қорытынды шығып, ортақ тақырыптар қалыптасты. Осылайша бакалавр және магистрлар даярлау бойынша бірлескен оқу бағдарламалары жасалды. Екі елдің профессор-оқытушылар құрамы даярлаған оқу бағдарламасы 2011 жылдан бастап жүзеге аса бастады. Осы жылдан бастап әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 6 студенті, кейіннен 2012 жылдан бастап 5 студенті оқу семестрлерін Ресей халықтар достығы университетінде оқып шықты. Осы алғашқы білім алушылар өздерінің магистрлік диссертацияларын 2012 жылы қорғады [7, 162-163 сс.].

Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясында еліміздің бірқатар университеттері, атап айтқанда Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеттері де аймақтану, нанотехнология, наноматериал мамандарын даярлауда ұйымға мүше елдердің университеттерімен байланыстар орнатқан. Ұйым аясындағы келісімдерге сай

еліміздің жоғары оқу орындары Шанхай ынтымақтастық ұйымының университеті үшін мемлекеттік грант негізінде оқуға конкурстар жариялап тұрған. Оқу орны ретінде Шанхай ынтымақтастық ұйымы аясындағы бірқатар университеттер таңдап алынды. Олардың қатарында Ресей Халықтар Достығы Университеті (РУДН), Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Ланьчжоу университеті (ҚХР), М. Горький атындағы Орал мемлекеттік университеті, Пекин шет тілдер университеті, Сібір федералді университеті, Оңтүстік-Орал мемлекеттік университеті, Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университеті, Ж. Баласағын атындағы Қырғыз Ұлттық Университеті, Астана педагогикалық университеттері (Қытай Халық Республикасы) ұсынылды. Қазақстанның білім алушылары экология мен нанотехнология, сонымен қатар аймақтану мамандықтары бойынша осы аталған жоғары оқу орындарында білімдерін жалғастырды. Әрине тек осы мамандықтар ғана емес, Шанхай ынтымақтастық Ұйымы Университеті бағдарламасына сай еліміздің студенттері Ресейдегі университеттерінде экономика мен менеджмент, филология және заң мамандықтары бойынша білім ала бастады. Алғашқы жылы мемлекеттік грант саны оннан астам болған. Ол гранттар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі тарапынан бөлінеді. Сонымен қатар аталған гранттардың тең жартысын Ресей Федерациясының Білім және ғылым министрлігі қаржыландырады. Алғашқы жылдары бөлінген грант саны үміткерлердің барлығын қамти алған жоқ. Өйткені бағдарламаға сай құжат тапсырып, ұйым аясындағы бағдарлама бойынша оқуға ықылас білдірген студенттердің саны алпыстан асып кеткен болатын. Сол себепті ұйым аясында бағдарламаны жүзеге асырушы жұмысшы топ академиялық ұтқырлық сынды білім саласындағы байланысқа қатысушы студенттердің және алдағы уақытта жоғарыда аталған бағдарлама бойынша білім алатын талапкерлерге арналған гранттың санын ұлғайту мәселесін күн тәртібіне көтерді. Кейінгі жылдағы оқиғалар көрсеткендей бұл жоспар толыққанды жүзеге асты [8].

Республикамыздың жетекші жоғары оқу орындары ұйымға мүше елдердің ұйымдастырған түрлі кездесулері мен форумдарының да белсенді қатысушысы. Атап айтқанда, 2010 жылдың қыркүйек айында Ресейдің Новосибирск қаласында «Интерра 2010» II Халықаралық жастардың инновациялық форумы аясында ШЫҰ университетінің бас жоғары оқу орындарының қатысуымен «ШЫҰ Университеті: интеграциядан инновациялық дамуға» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткен болатын. Конференция жұмысына Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше елдердің білім және ғылым министрлері, ректорат өкілдері мен мүше елдердің бас жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы қатысқан болатын. Әрине отандық оқу орындарының осындай жемісті жұмыстары өз кезегінде ұйымға мүше елдердің бас жоғары оқу орындарының басшылықтары тарапынан ескерілді. Мысалы, Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университетінің ректоры Л.Я. Дятченко еліміздің жоғары оқу орындарының басшылығына алғыс хаттарын табыстады [5, 40-41 сс.]. Сөзсіз бұл алғыс хат еліміздің ұйым аясында жүзеге асып жатқан жобалар мен өзара келісімдерге белсенді қатысуы мен оны жүзеге асырып отырғандығының бір дәлелі болып табылады. Сонымен қатар, 2011 жылдың ақпан айында Шанхай ынтымақтастық ұйымының Бас хатшысы Иманалиев Мұратбек Сансызбайұлы еліміздегі университеттердің халықаралық жоғары оқу орындарымен өзара әріптестікті нығайту мәселесін талқылаған болатын. Сөзсіз халықаралық саяси аренада өзіндік орыны бар ұйым хатшысымен болған мұндай кездесу оқу орынының ұйым аясындағы белсенді жұмысының тағы бір көрсеткіші болып табылады. Бұл кездесу барысында Бас хатшы еліміздегі университеттердің ұйым аясында ұйымдастырылып жатқан шараларға белсенді қатысып жүргендігіне назар аударып, білім алушылармен кездескен [9].

Жалпы егемен ел ретінде халықаралық саяси аренада танылып, болашағынан үлкен үміт күттіретін Қазақстан Республикасы үшін Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше болып, ұйымға мүше елдермен түрлі саладағы ынтымақтастыққа түсудің маңызы зор деп нақты тұжырым жасауға болады. Өзара іс-қимыл әрекеттерімен қатар, бірлескен сауда-экономикалық және мәдениет саласындағы Қазақстан Республикасының белсенді әрекет етуі сөзсіз оның бұл ұйымға үлкен маңыз беретіндігіне көз жеткізуге болады. Сонымен қатар еліміздің жүргізіп отырған сыртқы саясаты да осы ұйымның жұмысын оңтайландыруға бағытталған. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан Республикасы Еуразия кеңістігендегі территориясы жағынан үлкен әрі табиғат байлығы көптігімен мақтана алатын мемлекеттердің бірі болып табылатындығы сөзсіз. Міне осындай үлкен шикізат көзін тиімді пайдалану біздің еліміз үшін үлкен мүмкіндіктер беретіні сөзсіз. Сондықтан халықаралық саясатта достық қарым-қатынасты, бейбітшілікті, қауіпсіздік пен тұрақтылықты бекемдеу үшін көрші елдермен ынтымақтастықты қолдау саясатын ашық жүргізіп келеді. Өйткені Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүше мемлекеттер арасында өзара сенім мен достық, тату көршілік сезімінің нығаюы басты мәселе. Сол себепті Қазақстан

Республикасының даму болашағында Шанхай ынтымақтастық ұйымының алар орны жоғары деп нақты баға беріп, қорытынды жасауға толық негіз бар.

Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен бері халықаралық беделді ұйымдарға мүше болып бүгінде табысты жұмыстар атқарып келеді. Әсіресе ғаламдық экономикалық дағдарыспен қатар жүріп жатқан жаһандану жылдарында ортақ мүдде үшін мемлекеттердің өзара бірлесіп жұмыс жасауы аса маңызды болып отыр. Өйткені қазіргі таңдағы жекелеген емес жаһандық сипат алып, қорқыныш тудырып отырған терроризм, экстремизм, сепаратизм сынды лаңкестік әрекеттер ұжым болып алдын алуды қажет етеді. Бұл жіктелген қылмыстық әрекеттерден келетін қауіп-қатерлерді әлем жұртшылығы жіті сезініп отыр. Тіпті халықаралық деңгейдегі кез-келген басқосулар да мұндай жаһандық мәселелерді қозғамай өтпейді. Сөзсіз адамзат баласының алдында тұрған мұндай қауіп-қатерді жеңу үшін елдердің бірігіп әрекет ету қажеттілігі туындайды. Ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған осындай ұйымдардың бірі – Шанхай ынтымақтастық ұйымы болып табылады. Бұл ұйымның қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етудегі маңызы жоғары. Сол себепті ұйым аясындағы білім саласын жетілдіру аса маңызды мәселе болып табылады деп айтуға толық негіз бар.

Қорытынды.

Адамзат баласы тарихының кез-келген кезеңінде қоғамның дамуы үшін мәдениет пен өркениеттердің араласуы мен өзара тәжірибе алмасуы аса қажет болған. Батыс пен Шығыстың озық технологиялары өзара араласып, мәдениеттің жаңа синтезі пайда болып тұрғандығын бүгінде тарихшылар дәлелдеп отыр. Оның жарқын мысалы ретінде Ұлы Жібек жолының батыс пен шығыс жалғап жатқан сауда жолдары арқылы мәдениет алмасуы мен өркениеттердің араласуы орын алып, жергілікті тұрғындардың дүниетанымы кеңейгендігі тарихи шындық. ХХІ ғасыр – өз тарихы мен дәстүрін қастерлейтін және бәсекеге қабілетті ұлттың дәуірі болатындығы айқын. Ал бәсекеге қабілеттілік сөзсіз елдегі білім және ғылымның даму деңгейімен өлшенеді. Ал, білім мен ғылым саласы терең реформалар және тек замануи озық технологияларды білім жүйесіне енгізіп, оң нәтиже шығара алған жағдайда ғана жоғары болмақ. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласында таңдап алынған бағыты құптарлық. Тәуелсіздік жылдарына дейін білім беру жүйесінде қалыптасқандәстүрден бас тартып, Еуропада мойындалған білім берудің жаңа жүйесі енгізілді. Нәтижесінде жеткен табыстар да аз емес. Әрине, білім және ғылым саласын көтеруде бірлескен жобалардың алар орны ерекше. Дәл осы бірлесіп жұмыс жасаудың артықшылықтары Шанхай ынтымақтастық ұйымының білім және ғылым саласындағы өзара байланыстары дәлелдеп беріп отыр. Қол жеткізілген нәтижелер жемісті жұмыстардың тек бастауы болып табылатындығы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жатқанбаева А., Айғаринова Г. *Басты капитал – сапалы білім // Заң газеті. - №62 (2456) 30 сәуір 2014. – 8б.*
2. *Соглашение между правительствами государств-членов ШОС о сотрудничестве в области образования // Бюллетень международных договоров. – №10. – 2008. – 128 с.*
3. *Электрондық ресурс: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060001262_*
4. Белукова Е.С. *Сотрудничество государств-членов ШОС в сфере образования: Университет ШОС как успешная модель партнерства // вестник МГЛУ. – №8. – 2019. 142-147 с.*
5. *Аналитический доклад Университет ШОС как инструмент интеграции образовательных систем государств-членов ШОС. Алматы, 2012. – 69 стр.*
6. *Пресс-релиз VI недели образования государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества «Образования без границ» в Московском Государственном Лингвистическом Университете. М, 2013. – 2с.*
7. Станис Е.В., Макарова М.Г., Торегожина Ж.Р. *Опыт РУДН (Россия) и КазНУ им. Аль-Фараби (Казахстан) по созданию совместных образовательных программ в области экологии // Международный журнал экспериментального образования. - №1. – 2013. – 247 ст.*
8. Филиппов В.М., Юйхуа С. *Роль Университета ШОС в сопряжении образовательный пространств Евразии // Государственная служба. – №6. – 2015. – 15-17 с.*
9. Юйяо У. *Роль Университета ШОС в гуманитарном сотрудничестве // Genesis: исторические исследования. – №5. – 2020. – 29-34 с.*

References:

1. Zhatkanbaeva A., Ajarinova G. *Basty kapital – sapaly bilim // Zan gazetі. - №62 (2456) 30 sauir 2014. – 8b.*
2. *Soglashenie mezhdru pravitel'stvami gosudarstv-chlenov ShOS o sotrudnichestvo v oblasti obrazovanija // Bjulleted' mezhdunarodnyh dogovorov. – №10. – 2008. – 128 s.*
3. *Jelektrondyk resurs: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P060001262_*
4. *Belukova E.S. Sotrudnichestvo gosudarstv-chlenov ShOS v sfere obrazovanija: Universitet ShOS kak uspeshnaja model' partnerstva // vestnik MGLU. – №8. – 2019. 142-147 s.*
5. *Analiticheskij doklad Universitet ShOS kak instrument integrcii obrazovatel'nyh sistem gosudarstv-chlenov ShOS. Almaty, 2012. – 69 str.*
6. *Press-reliz VI nedeli obrazovanija gosudarstv-chlenov Shanhajskoj Organizacii Sotrudnichestva «Obrazovanija bez granic» v Moskovskom Gosudarstvennym Lingvisticheskom Universitete. M, 2013. – 2str.*
7. *Stanis E.V., Makarova M.G., Toregozhina Zh.R. Opyt RUDN (Rossija) i KazNU im. Al'-Farabi (Kazahstan) po sozdaniju sovmestnyh obrazovatel'nyh programm v oblasti jekologii // Mezhdunarodnyj zhurnal jeksperimental'nogo obrazovanija. - №1. – 2013. – 247 st.*
8. *Filippov V.M., Jujhua S. Rol' Universiteta ShOS v soprjazhenii obrazovatel'nyj prostranstv Evrazii // Gosudarstvennaja sluzhba. – №6. – 2015. – 15-17 s.*
9. *Jujjao U. Rol' Universiteta ShOS v gumanitarnom sotrudnichestve // Genesis: istoricheskie issledovanija. – №5. – 2020. – 29-34 s.*

УДК 378.1
МРНТИ14.09.35

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.009>

Sarsenbayeva T.B.,^{*1}Egamberdiyev M.²

^{1*}Doctoral (Phd) student of the Department of TURKSOY, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

Email: sarsenbaeva.tangsholpan@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5767-5699>

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of TURKSOY, Al-Farabi Kazakh National University, faculty of Oriental Studies, Kazakhstan, Almaty,

Email: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

INTEGRATION OF THE TURKIC WORLD IN THE SPHERE OF CULTURE: TRENDS AND FEATURES

Abstract

The modern sphere of influence of the imperialist powers in one way or another affects the prospects for the development of states, among which the Turkic world occupies a special place in the Eurasian continent. Given the moments of the military-political aspect of Russia and its rivalry with NATO, Kazakhstan is faced with the choice of a stable construction of a new Kazakhstan. Culture as the basis of development in the Turkic world should occupy a special place, since the ongoing programs of cultural interaction of the Turkic states strengthen them in an ideological sense. Today, the methodological aspects of studying the cultural integration of the Turkic world in the context of interstate associations are not sufficiently reflected in the scientific literature. In this regard, researchers, analysts and other institutions face the big task of scientifically designing the prospects for the development of integration processes within the already established associations. Thus, this article is devoted to the reflection of scientific analysis and the evolution of the cultural integration of the Turkic world in the system of global and geopolitical changes. Based on the goal set in this study, an attempt was made to apply the method of comparative analysis in the pleambour of common Turkic historical cultural understandings, as well as an integrated approach to highlighting chronological processes and agreements in the field of cultural integration. To achieve this goal, the following tasks were identified: the sequence of analysis, first of interstate bilateral-trilateral cultural and diplomatic relations, and then the identification of the

processes of systematization of Turkic integration within the framework of the Turkic Council; concretization and identification of assessments of process the cultural integration of the Turkic world, since many decisions made on cooperation in the field of culture of the Turkic states were not actually implemented. The basis of the historiographical and source study base was the work of the first persons of the states, the literature covering the general analysis of this problem, interstate agreements reflected on the official Internet resources of the Heads of State, such associations as Turksoy, TurkPA, Turkic Council.

Key words: The Turkic world, integration, culture, geopolitics, globalization.

Сәрсенбаева Т.Б.^{*1}, Эгамбердиев М.²

¹ТҮРКСОЙ кафедрасының докторанты, Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы,

Email: sarsenbaeva.tangsholpan@mail.ru

https://orcid.org/0000-0001-5767-5699

²Тарих ғылымының кандидаты, ТҮРКСОЙ кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Эль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Қазақстан, Алматы,

Email: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-1022-0483

ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МӘДЕНИЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Империалистік державалардың қазіргі ықпал ету аясы қандай да бір түрде мемлекеттердің даму болашағына әсер етеді, олардың ішінде түркі әлемі Еуразия құрлығында ерекше орын алады. Ресейдің әскери-саяси аспектісін және оның НАТО-мен бәсекелестігін ескере отырып, Қазақстан жаңа Қазақстанның тұрақты құрылысын таңдау алдында тұр. Мәдениет түркі әлемінде дамудың негізі ретінде ерекше орын алуы керек, өйткені түркі мемлекеттерінің жүзеге асырылып жатқан мәдени өзара іс-қимыл бағдарламалары оларды идеологиялық тұрғыдан нығайтады. Бүгінгі таңда түркі әлемінің мәдени интеграциясын мемлекетаралық бірлестіктер аясында зерттеудің әдіснамалық аспектілері ғылыми әдебиеттерде жеткілікті түрде көрсетілмеген. Осыған байланысты зерттеушілер, сарапшылар және басқа да институттардың алдында құрылған бірлестіктер аясындағы интеграциялық үдерістердің даму перспективаларын ғылыми тұрғыдан жобалаудың үлкен міндеті тұр. Сонымен, бұл мақала жаһандық және геосаяси өзгерістер жүйесіндегі түркі әлемінің мәдени интеграциясының эволюциясы мен ғылыми талдаудың көрінісіне арналған. Осы зерттеуде алға қойылған мақсатқа сүйене отырып, салыстырмалы талдау әдісін ортақ түркі тарихи мәдени түсінігін, сондай-ақ мәдени интеграция саласындағы хронологиялық үдерістер мен келісімдерді бөліп көрсетуге кешенді көзқарасты қолдану әрекеті жасалды. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер айқындалды: алдымен мемлекетаралық екіжақты-үшжақты мәдени-дипломатиялық қарым-қатынастарды талдау, одан кейін Түркі кеңесі шеңберінде түркі интеграциясын жүйелеу процестерін анықтау; түркі мемлекеттерінің мәдениет саласындағы ынтымақтастығы туралы қабылданған көптеген шешімдер іс жүзінде орындалмағандықтан, түркі әлемінің мәдени интеграциялану үдерісінің өзін бағалауды нақтылау және анықтау. Тарихнамалық және деректанулық базаның негізін мемлекеттердің бірінші тұлғаларының еңбектері, осы мәселені жалпы талдауды қамтитын әдебиеттер, Түрксой, ТүркПА, Түркі кеңесі сияқты мемлекет басшыларының ресми интернет-ресурстарында көрсетілген мемлекетаралық келісімдер құрады.

Кілт сөздер: Түркі әлемі, интеграция, мәдениет, геосаясат, жаһандану.

Сәрсенбаева Т.Б.^{*1}, Эгамбердиев М.²

¹Докторант кафедрасы ТҮРКСОЙ Қазақстанның национальнoго университеті атындағы

Аль-Фараби, Қазақстан, Алматы,

Email: sarsenbaeva.tangsholpan@mail.ru

https://orcid.org/0000-0001-5767-5699

²Кандидат истoрических наук, ассоциированный профессор кафедрасы ТҮРКСОЙ, Қазақстанның национальнoго университеті атындағы

Email: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-1022-0483

ИНТЕГРАЦИЯ ТҮРКСКОГО МИРА В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ:

ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Современная сфера влияния империалистических держав тем или иным образом влияют на перспективы развития государств, среди которых тюркский мир занимает особое место в Евразийском континенте. Учитывая моменты Российско-Украинской войны и его соперничество с НАТО, перед государством стоит выбор построения нового Казахстана на паритетных началах. Культура как основа развития в тюркском мире занимает интегрирующие позиции, так как реализующиеся программы культурного взаимодействия членов Организации Тюркских государств (ОТГ) усиливает их в идеологическом понимании. Сегодня методологические аспекты изучения культурной интеграции тюркского мира в контексте межгосударственных объединений достаточно не отражена в научной литературе. В связи с этим перед исследователями, аналитиками и другими институтами стоит большая задача научного конструирования перспектив развития интеграционных процессов в рамках уже созданных объединений. Тем более официальный визит президента РК К-Ж.К. Токаева 10-11 мая 2022 года в Турцию положил начало усилению интеграционных процессов именно в культурно-образовательном смысле. Таким образом, данная статья посвящена отражению научного анализа изволюции культурной интеграции тюркского мира в системе глобальных и геополитических изменений. Основываясь на поставленную цель в данном исследовании, была предпринята попытка применения метода компаративного анализа в контексте общетюркских исторических культурных пониманий, а также комплексного подхода освещения хронологических процессов и договоренностей в области культурной интеграции. Для достижения поставленной цели выявлены следующие задачи: последовательность анализа сначала межгосударственных дву-трехсторонних культурно-дипломатических отношений, а после выявление и систематизация тюркской интеграции в рамках ОТГ; конкретизация и выявление оценок самого процесса культурной интеграции тюркского мира так, как многие принятые решения сотрудничества в сфере культуры не были до конца реализованы на самом деле. Основой историографической и источниковедческой базы послужили работы первых лиц государств, литература охватывающая анализданной проблемы, межгосударственные соглашения нашедшие отражение на официальных интернет ресурсах Глав государств и таких объединений как Тюркской, ТюркПА, Тюркский Совет.

Ключевые слова: Тюркский мир, интеграция, культура, геополитика, глобализация.

Introduction.

At the stage of a rapidly changing world-building, regionally uniting formations mainly have the goal of economic benefits or political and ideological overtones. Culture, as a system-forming basis, strengthens peoples and states that have “soft power” or it is called “public diplomacy” in the scientific world. After the collapse of the Soviet Union, each post-Soviet state that declared itself independent over the past 30 years has built its state-ideological structure and began to participate in many international and regional organizations. Kazakhstan in this case has chosen a multi-vector policy. The entry of the republic into such organizations as the Eurasian and customs unions, as well as the CSTO, is assessed by many experts as critical for Kazakhstan in the context of the Russian-Ukrainian war and global sanctions. Nevertheless, the position of the current government of Kazakhstan is resolute in its state guidelines, which can naturally leave its mark on relations with the Turkic states. This process can be accentuated by several scientific conclusions: firstly, Turkey is a member of NATO, which may affect the attitude of Russia; secondly, both Uzbekistan and Kyrgyzstan are in no hurry to take drastic measures; thirdly, the restrictions placed on Russia make it possible to open new ways of transporting oil and gas through Azerbaijan, Iran, and Georgia. This situation of the world order makes it even more clear the importance of the cultural interaction of the Turkic world.

After the five Turkic states appeared on the political map of the world, Turkey, one of the first to recognize their independence, was in many respects the initiator of integration processes. The late Turgut Ozal, who hosted the heads of the Turkic states, suggested the idea of a “Turkic home”, where the Turkic people, who were quite distant from each other and had general historical roots and values, were to gather [1, p.118]. However, according to many experts, his idea was hasty by that time and due to new geopolitical transformations. Nursultan Nazarbayev, who supported the idea of “caution and scrupulousness”, also stated this in his memoirs. Nevertheless, historical realities have shown the other side, where the moment of gaining independence from the post-Soviet states is openly indicated. Until the last moment, N.A. Nazarbayev hoped for the preservation of the Soviet Union and today we already know that the Republic of Kazakhstan was one

of the last to declare its independence. Uzbekistan and Kyrgyzstan also promptly supported the idea of preserving the former empire.

Despite the geo-strategic changes in spheres of influence, today the Turkic world has a systemic Organization of Turkic States with internal divisions, the purpose of which is joint interactions in many aspects, among which culture takes an important place. For example, within the framework of TURKSOY, there were identified specific tasks that are being implemented today in each of the Turkic states to spread and revive previously forgotten cultural events. Since its foundation, there have been held numerous events annually under the leadership of TURKSOY, such as "Navruz", "Cultural Capital of the Turkic World", scientific educational activities, annual meetings of artists, conferences to spread and unite the whole Turkic world [2]. In the scientific and educational sphere, there are being implemented such programs as Turkic Burslary, Orkhun, and Erasmus Mundus, initiated by Turkey, through which students from all over the world can gain knowledge in all areas and, after graduation, by working in their own countries, make a significant contribution to the development of multilateral relations. Also, it is worth noting that the International Turkic Academy has been operating since 2010, which was created to study the history, archeology, ethnic processes, and other aspects of the social and humanitarian direction of the Turkic world.

The purpose of this study is to develop a systematic approach that reflects the evolution of the cultural integration of the Turkic world, as well as a scientific analysis of actually operating programs in the field of culture. The main aspects of the implemented tasks are the phased reflection of historical processes and chronological testing in the atmosphere of cultural and educational achievements. In addition, this study attempts a comprehensive analysis of the interaction level between joint programs of "public diplomacy" from the standpoint of the interests of each state.

As a result of the literature review, we have identified ideologized approaches that reveal the core of the problem. For example, Russian analysts consider cultural integration as Turkey's neopolitics in Central Asia and adjoin it to the creation of the "Turan State" or "pan-Turkism". Turkish researchers approach this problem more emotionally. Western analysts regard the cultural integration of the Turkic world as a new "soft policy" of Turkey. Despite the voluminous material on the study of the cultural integration of the Turkic world in a rapidly changing geopolitical situation, we adhere to the "culture-economics" theory, since if the first aspect brings and unites, whereas the second creates the basis for economic benefits to implement new marketing projects for both raw material potential and finished products. Thus, the scientific world faces several important areas: the revival and cultural heritage, the training of qualified personnel, as well as the restoration of historical memory.

Materials and research methods.

Studying cultural integration has its specific features since there is no specific scientifically based theoretical and methodological basis to study this problem. Many researchers approach this problem from a position of political science, which distances the process from an objective assessment. Some social scientists in their works regard the process of cultural integration from the standpoint of praising the political states' leaders, which again causes undeniable damage to the evolutionary assessment. Despite this, during this scientific research, we chose the middle position and the principle of objectivism. In addition to generally accepted methods, general scientific methods were used, such as analysis, analytical review, synthesis, and empirical research methods. Materials from official sources related to the research topic were collected, processed, and structurally analyzed, as well as examples from the works of domestic and foreign researchers were given. In the study of historical and evolutionary integration in the context of the cultural and educational process of the Turkic world, many subtle factors were identified that directly work in harmony with other areas and play a big role in the integration of the modern Turkic world. Numerous summits and meetings of the state heads of which founded back in the 90s in the unification of the Turkic world, are yielding results and fruits in our days at the present stage.

Discussion.

The evolution of the Turkic world integration in the context of the cultural and educational process. The history and foundation of the Turkic world integration began with the collapse of the USSR. The Turkic-speaking countries of Central Asia, which declared their independence to create a strong and new state, began to establish and expand their international diplomatic space [3, p.413]. For the first time in Ankara in 1992, on the initiative of the eighth President of Turkey, T. Ozal, there was held the first summit, where the presidents of the Turkic-speaking countries such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Azerbaijan took part. The first summit was held at a high level, which emphasizes the participation of all heads of the Turkic-speaking countries. After the first summit, there were critical discussions about the speech of Turkish

President T. Ozal. Foreign media, criticizing his speech, publicly asserted his true desire to create a new unified Turkic state in Central Asia. Even, in his memoirs, N.A. Nazarbayev wrote: "T. Ozal came to Kazakhstan on business more than once. I think that his visits to the Central Asian states were connected not only with the need to establish good neighborly relations with the new states, but also to a certain extent with the desire to realize Ataturk's dream - to create a powerful association "Turkic state". He did not hide this idea. He was an adherent of pan-Turkism, which is the idea of Great Turkey[4, p.264]. Naturally, today the statement of N.A. Nazarbayev can be regarded from different positions, one of which reveals the core of his commitment to the scholastic ideas of former communism. The following assessment of his conclusions regarding the positions of T. Ozal, are more indulgent or forced formulation of thoughts. However, today we can assert the fact of Turkey's goals concerning the Central Asian countries is that it consisted of the search and establishment of Turkic integration.

At the end of the first summit, the "Ankara Agreement" was signed[5, p.7]. The agreement focused on a single Turkic history, culture, and language. There was emphasized the initiative for further cooperation between the Turkic-speaking countries. This agreement at that time was an important signal in the field of culture, but it remained on paper and the main areas of cultural interaction were practically veiled. Only in the field of education and science have some steps been taken.

The main foundation for cultural and educational integration between the Turkic states was set up in 1995 on August 28 at a summit held in Bishkek, the capital city of Kyrgyzstan[6, p.424]. The meeting was held in the same atmosphere and list of participants. At the end of the summit, the "Bishkek Declaration" was also signed, which gave a certain impetus to science. After signing this document, the scientific minds of the states quickly began to change the alphabet to the Latin script, from which Kazakhstan adhered to the policy of containment. The declaration also noted the need to preserve cultural and historical heritage. After the Bishkek summit, the Turkic-speaking countries decided to open joint universities such as Azerbaijani-Turkish, Kazakh-Turkish, Kyrgyz-Turkish, and Turkmen-Turkish universities. Though this, the countries' heads made a great contribution to further cooperation between the Turkic states in the field of education and science, as well as personnel training.

It should be noted that thanks to these universities, a thousand students were taught, who made more than one contribution to the integration of the Turkic world. In addition to the above-mentioned universities, special programs and schools for foreign students were created, such as Turkey Burslary, Mevlana, Orhun, Erasmus Mundus, etc.[7]. Thanks to these programs, tens of thousands of students have received education in the Republic of Turkey and today serve the benefit of the two countries. The signing of such documents brought some changes to educational programs. Naturally, it is necessary to take into account the contribution of the first persons of states in the educational integration. However, Turkey, being at the crossroads of Asia and the European continent, in its inner part has ideological currents that in one way or another influenced the mentality of young people. Among them, one can emphasize the movement of the "Bozkurds" seeking to recreate the former power of the Turkic Khaganate, especially it should be emphasized the ideas of Fetullah Gülen, who seeks to unite the Muslim movement.

In 2009, the IX summit was held in the city of Nakhichevan, where participated all the heads of the Turkic-speaking countries, except for the President of Kyrgyzstan. During the summit, there was signed one of the significant documents on the establishment of the Cooperation Council of Turkic States (CCTS) [8]. From the first meeting in 1992 until this moment, there was no single institutional structure uniting the Turkic world, and all the meetings that took place before that remained at the level of meetings and summits. The structure of the Council includes 5 bodies: the Council of Heads of State, the Council of Foreign Ministers, the Council of Elders, the Council of Honored Workers of Foreign Affairs, and the permanent Secretariat. The headquarters of the Secretariat was located in Ankara. During the summit, N.A. Nazarbayev raised the issue of creating an "International Turkic Academy" where scholars could work on the study of the Turkic world. The center was opened in Astana in the same year[9]. The meeting in Nakhichevan left an indisputable mark on the history of the cultural integration of the Turkic world, as many analysts assessed it as a new impetus for close cooperation. In many publications, this meeting was described as a format for a structural approach to integration and the creation of a cultural and political bloc against the "Russian world". Despite this, this meeting had only a cultural connotation and the beginning of the revival of cultural heritage. Since after this meeting and the signed declarations, the pan-Turkic integration embarked on the path of a systematic approach.

During the opening of the "International Turkic Academy" in Astana, there were Abdullah Gul, the President of the Republic of Turkey, and N. Nazarbayev, the President of Kazakhstan, and the highest representatives from other Turkic countries. Today the Academy publishes research in the field of early Turkic

state associations, runic writings, as well as problems of linguistic and literary direction. In the beginning, the funding of the Academy came from the budget of the Republic of Kazakhstan, later such organizations as TИKA and TYUBITAK joined. Naturally, it must be emphasized that the format of the research potential of this organization needs a better transformation. We think it is necessary to join the Ministry of Education and Science of the Turkic states, which will find a system-wide agreement in the field of accessibility of archival materials. For example, access to the materials of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan today passes through the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. It is also difficult to get into the archives and archaeological sites of the Republic of Turkmenistan, which naturally causes great damage to the sphere of Turkic science. Nevertheless, the Turkic Academy serves as a research institute for the entire Turkic world. Thanks to the Academy, meetings and conferences are held annually, where scientists from all Turkic-speaking countries gather to exchange knowledge. Thus, the Academy serves as a research institute that conducts scientific research and publishes books.

In 2015, “International Turkic Academy” created “Turkic Weekly” weekly style magazine, in which various news of the Turkic world was published. According to the rules of this publication, the journal publishes the latest socio-economic and political news to inform the population [10]. Thus, the Turkic world is gradually establishing not only political ethics but also cultural and economic ethics by inter-Turkic countries and ethnic groups.

After the signing of the “Nakhichevan Agreement” in Nakhichevan in 2009, a new era of cooperation between the Turkic-speaking states began. As a result, the heads created the Cooperation Council of Turkic-Speaking States, which included serious organizations in the cultural, educational, and economic areas. The first summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (CCTS) was held in Almaty in 2011 in a new format. At the first summit of the Council, the presidents of Kazakhstan, Azerbaijan, and Kyrgyzstan met. As a result, they signed the Almaty Declaration, which proclaims the systematic development of bilateral and multilateral relations and cooperation between the Turkic countries. The participants of the meeting emphasized the importance of improving the investment climate in the CCTS countries [11].

The II Summit of the Council of Turkic Speaking States was held in 2012 in Bishkek. At this summit, Turkic-speaking countries drew attention to cooperation in the field of education and culture. One of the main results was the assignment of the international status of the “Turkic Academy” and the signing of the Declaration. Thus, Astana was again in the spotlight.

The III Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States was successfully held in Gabala city, Azerbaijan in 2013. At the end of the summit, the chairmanship for the whole year traditionally passed to Azerbaijan [12].

At the IV summit, which was held in Bodrum in 2014, there was considered the issue of tourism and security. In the end, they signed the Bodrum Declaration [13].

The V Summit was held in September 2015 in Astana. The summit topic was devoted to the development of cooperation in the field of information. The meeting was attended by the Presidents of the countries such as I. Aliyev and A. Atambayeva [14].

The VI Summit was held on September 3, 2018, in Cholpon-Ata (Kyrgyzstan) on the topic of “Cooperation in the field of national sports and youth policy”. As a result of the summit, the heads of states signed a Declaration and project of a Concept on reforming the Turkic cooperation organizations and approved the Concept for the integration of Turkic-speaking states. Already in 2018, there was a question of reformatting the CCTS, i.e. Turkic Council into a more serious organization.

In 2019, the VII Summit of the Turkic Council was held in Baku (Azerbaijan). The events marked the 10th anniversary of the Nakhichevan Agreement. During the summit, they discussed issues on the development of an economic, tourism, cultural and humanitarian concepts.

In 2021, on November 11, the VIII Summit was held in Istanbul, in which it was decided to rename the Turkic Council into the Organization of Turkic States (OTG). All the heads of the Turkic-speaking states took part in the summit. During the event, the chairmanship of Azerbaijan was transferred to Turkey.

The IX Summit of the Organization of the Turkic Council is planned to be held on November 11, 2022, in Uzbekistan. During the summit, he plans to transfer the chairmanship from Turkey to Uzbekistan.

Joint interactions and realities of cultural integration of the Turkic states.

Today, the intercultural integration of the Turkic world is carried out thanks to the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), which was established in 1993 [15]. The goal of TURKSOY is to establish links, transfer, and popularize forgotten and general cultural events between the Turkic-speaking countries in the field of culture, art, and education. Within the framework of TURKSOY, various events and

projects have been organized more than once. One of the most popular programs is the Cultural Capitals of the Turkic World, which has been running since 2012. Every year, a certain city in the Turkic world is given an honorary title. Throughout the year, this city held various events starting from traditional theater to the celebration of the pan-Turkic holiday "Navruz" in order to unite different Turkic cultures in one place. One of the first cities which was awarded this honorary status was Astana, the capital city of Kazakhstan, in 2012, and in subsequent years, the following cities were nominated such as Eskisehir (Turkey) in 2013, Kazan (Tatarstan, Russia) in 2014, Merv (Turkmenistan) in 2015, Sheki (Azerbaijan) in 2016, Turkestan (Kazakhstan) in 2017, Kastamonu (Turkey) in 2018, Osh (Kyrgyzstan) in 2019, Khiva (Uzbekistan) in 2020, and Bursa (Turkey) in 2022[16].

The members of TURKSOY chose Astana as one of the first "Cultural Capital of the Turkic World" cities for a good reason. This shows the international interest of the entire Turkic world in this city. In 2012, various events were held with the support of the International Turkic Academy, and scientific conferences and art exhibitions were organized, in which representatives from different Turkic countries could take part[17].

Strengthening the friendship between the Turkic peoples, TURKSOY annually celebrates the Nauryz holiday, which is celebrated on the day of the vernal equinox and is the cultural heritage of the Turkic peoples and one of the UNESCO World Heritage Sites. Thanks to TURKSOY the holiday has become widely known in many countries of the world. In addition, the organization holds various festivals, competitions, exhibitions, and meetings in the field of theatrical, musical, opera, ballet, and fine arts with the participation of creative teams. It should be especially noted that the TURKVISION project is annually held in the cultural capital of the Turkic world with the support of the TURKSOY organization and the Ministry of Culture of all constituent countries. Thanks to such cultural and educational projects, which have a unifying character of the whole Turkic world, it serves new generations as a way to unlock their potential in the international arena. All projects organized by TURKSOY, being a cultural center, make a huge contribution not only to the cultural development of the Turkic countries, but also to the development and strengthening of the economic sphere and, in particular, tourism. For example, the project "Cultural Capitals of the Turkic World" mainly has an economic nature. In general, the results of the historical cities that have already been elected show that they could significantly improve their financial and economic potential. It is mainly because many tourists returned to those cities more than once even after the end of the project. Thus, they have a positive impact on the local budget. Many Western analysts suggest that the Republic of Turkey, initiating the start of such projects, pursues only its economic benefit, and although initially they demonstrate their interest in the integration of the Turkic world, they then improve their economic situation and popularize their historical places in order to attract the flow of tourists in the future. For example, Turkey cities like Eskisehir and Kastamonu were popularized in the international arena with the help of the project in 2013 and 2018 respectively[18]. In 2016, the TURKSOY member states' ministers of culture had a regular meeting of in the Azerbaijani city Sheki[19]. During the event in 2017, the Turkestan city was elected as the cultural capital of the Turkic world. In 2017, there was held a ceremony called "Turkestan - the cultural capital of the Turkic world". Moreover, on March 31, 2021, at the informal summit of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States in an online format, Turkestan was declared the spiritual capital of the Turkic world, and in the following 2018, Turkestan was declared the administrative center. This decision gave even more importance to the development of spiritual capital. The location of the world heritage mausoleum of Khoja Ahmet Yasawi in Turkestan city opens up many opportunities for the population. In this regard, spiritual tourism is developing and a flow of foreign tourists is coming to the city from different parts of the world. Historical places, which are located in Turkestan, are under the protection of UNESCO [20]. TURKSOY annually announces significant dates, holds commemorative events in different languages and dialects, publishes publications, and passes on the cultural heritage of prominent figures of the Turkic world to future generations. Furthermore, the Council of Ministers of Culture of the TURKSOY member countries declared 2020 as the Year of Abai. Based on all these events it is the popularization and unification of the Turkic-speaking peoples. Foreign experts believe that this is one of the soft power tools for deep penetration into the cultural soil of each country [21]. Other significant dates were the dedication to the 100th anniversary of the Kazakh composer Mukan Tulebaev (2013); the year dedicated to the 290th anniversary of the prominent spiritual thinker, philosopher, and poet of Turkmenistan Makhtymkuly Pyrak, and the 150th anniversary of the famous Kyrgyz poet Toktogul Satylganov (2014). Moreover, during the year the Turkic-speaking countries held an event in memory of many other historical figures. Such projects gave the opportunity for the ordinary people to get acquainted with the biography of the great Turkic personalities [22]. One of the soft policy tools is films and series. They are capturing and conquering the world and mainly Central Asia with all the speed of light. Turkey's modern television products

represent the state abroad, create an image, and demonstrate lifestyle, history, and family values. Thanks to the Turkish series, tourism is increasing directly boosting the economy and popularizing Turkish culture. Currently, one of the most popular TV series in Turkey is "Resurrected Ertugrul"²³ (Diriliş: Ertuğrul). This is a historical series that tells about the life and exploits of Ertugrul, the father of Osman, from whom the Osman dynasty later descended. Recently, the Turkish authorities have increasingly resorted to nationalist-religious rhetoric, talking about "Turkey raised from its knees", a strong and independent of external influence "new Turkey", like "The Resurrected Ertugrul", and the film just sets itself the task of popularization of the ideas of neo-Ottomanism and Turkish nationalism. Historicism and images of the mighty conqueror can be mostly seen in contemporary Turkish cinematography since the 2000s. Many scholars explain this with the popularization of the Turkic spirit because when they shoot these historical works of art, they also recur to other Turkic peoples. For example, in one of the series, a Kazakh plays the kobyz [23].

Results and analysis.

The next "soft power" continuing the goals of cinematography is the sphere of music and art. This unique tool, which unites the spiritual forces of different peoples in the modern world, also affects directly the subconscious of an ordinary person. Emphasizing this, the TURKSOY organization pays special attention to the folk concerts of the Turkic-speaking countries and, following its main goals, annually organizes concerts with outstanding persons and representatives of the Turkic peoples. For example, singers such as Bibigul Tolegenova and Zhania Aubakirova have repeatedly held their concerts in the Republic of Turkey and Central Asia, popularizing our national songs in the international arena [24]. In 2009, the outstanding singer held several concerts in the largest halls of Istanbul, Ankara, Eskisehir, and Bursa, accompanied by the Academic Orchestra of Kazakh Folk Instruments named after Tattimbet. Also, the Kazakh pianist, Janiya Aubakirova, held a concert in Istanbul accompanied by the Istanbul State Symphony Orchestra with great success. Mostly, the foundation for cultural integration and the creation of all sorts of cultural and historical events and projects is established by summits and meetings of the heads of Turkic-speaking countries. They provide some impetus in strengthening the cultural connection and clarifying political problems in the region. This is a kind of soft policy. The Russian-Ukrainian war and its impact on the world community, and the role of Turkey in resolving the conflict between Russia and Ukraine played a certain role and changed the format of integration. The Turkic countries began to pay attention to the problems of security and integration in the military sphere. Turkish President Recep Tayyip Erdogan, as one of the initiators of the settlement of the conflict between Russia and Ukraine, took specific positions and repeatedly invited representatives of these two countries. In March of this year, R.T. Erdogan proposed to hold peace talks between the two countries on the territory of Turkey. Both sides accepted this offer and agreed to hold the first talks in Istanbul. On March 29, the whole world watched the talks between the two countries, despite that, not a single media representative was present in the hall. Everyone knows that if the war drags on for a long period, the countries of Central Asia and Europe will experience a severe economic crisis and the issues of multi-vector integration will take on a completely different dimension.

Conclusion.

The development of Kazakhstan's international relations with Turkic-speaking countries has always played an important role in Kazakhstan's foreign policy. At present, the whole world is observing the desire of the Turkic states to intensify cooperation in all major areas. The unifying factor is the common Turkic historical heritage, geographical location, linguistic identity, and common confessional and cultural characteristics. These elements give Turkic cooperation a sustainable character on a regional and international scale. Thus, nowadays, the further development of cultural and humanitarian ties with the Turkic countries is particularly important. Indeed, now and in the future, the cultural, humanitarian, spiritual, creative, and intellectual process of communication performs an important communicative function by uniting various groups of people and countries. Today, the cultural association is one of the soft power tools in international relations. According to some experts, the cooperation of the Turkic peoples will continue to be a successful area in the future. Thus, Turkic integration has every chance not only to strengthen its economic and political potential but also to take an important place in the system of international relations.

Organizations that play a certain role in the integration process have made a significant contribution to the development of comprehensive relations. The Turkic world has a clear trace in world civilization. The international organization for the joint development of Turkish culture and art, being one of the authoritative organizations working in this direction, shortly after the creation of the organization, the name TURKSOY became an alternative to the concept of Turkic unity.

The current joint organizations between the Turkic states are designed to strengthen cooperation between the respective states only in the field of history, culture, and education. Projects organized annually under the umbrellas of TURKSOY, such as "The Cultural Capital of the Turkic Countries" in a certain city, which is full of historical treasures, have already managed to turn into a global brand for the Turkic world. In addition to cultural projects, educational projects, which started in 1994-1995, make a special contribution to cultural and political integration. Thanks to these educational programs, which have been operating for several decades, people have received invaluable education in the Republic of Turkey. Graduates who have reached the level of national importance and contribute to the development of domestic and foreign policy aspects, participate as conductors of common Turkic values. Undoubtedly, the cooperation of the Turkic peoples in the future will remain a successful area of cooperation. It has every chance not only to strengthen its economic political potential but also to take an important place in the system of international relations.

References:

1. Parubochaya E.F. Sammit tyurkskih gosudarstv (1992-2001 gg.) real'naya platforma dlya sblizheniya. [Parubochaya E.F. The Summits of the Turkic States (1992-2001) are a real platform for rapprochement]. - Volgograd: // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. - 113-120p. [in Russian].

2. Organizaciya TYURKSOJ. [Organization of TURKSOY]. [Elektronnyj resurs]. - 2013. URL: <https://www.turksoy.org/ru-ENG/> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

3. Ankarskaya deklaraciya. Vstrechi glav tyurkoyazychnyh gosudarstv. [The Ankara Declaration. Meetings of the heads of the Turkic-speaking states]. Kazakhstan – Turciya: 5 let druzhby i sotrudnichestva. - Ankara: TiYDEM, 1996. 413-416p. [in Russian].

4. Nazarbaev N.A. Na poroge XXI veka. [N.A. Nazarbayev On the threshold of the XXI century]. - Almaty: Oner, 1996. 265p. [in Russian].

5. Ankarskaya deklaraciya – za mir i sotrudnichestvo v region. [Ankara Declaration-for Peace and Cooperation in the region]. Kazakhstanskaya pravda. 1992. [in Russian].

6. Bishkekская декларация // Казахстан-Турция: 5 лет дружбы и сотрудничества. [Bishkek Declaration // Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation]. - Ankara: TiYDEM, 1996. 423-428p. [in Russian].

7. Türkiyeburslary. [Turkish Scholarship] [Elektronnyj resurs] URL: <https://turkiyeburslari.gov.tr/> i <https://mevlana.dpu.edu.tr/en> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Turkish].

8. Nahichevanskoє soglasenie. O sozdanii Soveta sotrudnichestva tyurkoyazychnyh gosudarstv. 3 oktyabrya 2009 goda. [Nakhichevan Agreement. On the establishment of the Cooperation Council of Turkic-speaking States]. [Elektronnyj resurs]. - 2009. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30486433&pos=4;-106#pos=4;-106 (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

9. Mezhdunarodnaya tyurkskaya akademiya. [International Turkic Academy]. [Elektronnyj resurs]. - 2010. URL: <https://twesco.org/> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

10. Turkic Weekly. [Turkic Weekly]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://twesco.org/book/3/> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in English].

11. Uchastniki Pervogo sammita podpisali dokument. 21 oktyabrya 2011 goda. [The participants of the First Summit signed a document]. [Elektronnyj resurs]. - 2011. URL: <https://tengrinews.kz/sng/sleduyuschiy-sammit-tyurkskogo-soveta-proydet-bishkeke-2012-199697> (data obrashcheniya: 27.09.2022). [in Russian].

12. Oficial'nyj sayt Prezidenta Azerbajzhana. 16 avgusta 2013 goda. [Official website of the President of Azerbaijan]. [Elektronnyj resurs]. - 2013. URL: <https://president.az/ru/articles/view/9013> (data obrashcheniya: 27.09.2022). [in Russian].

13. Rol' Tyurkskogo soveta. 13 iyulya 2013 goda. [The role of the Turkic Council]. [Elektronnyj resurs]. - 2013. URL: <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/rol-tyurkskogo-soveta-dlya-budushchego-evraziyskoy-politiki-jamestown/> (data obrashcheniya: 27.09.2022). [in Russian].

14. Uchastie v Pyatom sammite. [Participation in the Fifth Summit]. [Elektronnyj resurs]. - 2015. URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/uchastie-v-pyatom-sammit-soveta-sotrudnichestva-tyurkoyazychnyh-gosudarstv (data obrashcheniya: 27.09.2022). [in Russian].

15. Turksoy. [Turksoy]. [Elektronnyj resurs]. <https://www.turksoy.org/ru-ENG/> (data obrashcheniya: 27.09.2022). [in Turkish].

16. *Kul'turnye stolicy tyurkskogo mira*. [Cultural capitals of the Turkic world]. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.turksoy.org/ru-RU/kulturnye-stolicy> / (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

17. *Astana-stolica tyurkskogo mira*. [Elektronnyj resurs]. -2012. [Astana is the capital of the Turkic world] URL: <https://pricom.kz/aktualno/astana-stolitsa-tyurkskogo-mira.html> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

18. *Türk Dünyası Kültür Başkenti Kastamonu*. [Kastamonu, the Cultural Capital of the Turkish World]. -2018. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.eskisehirhaber.com/turk-dunyasi-kultur-baskenti-kastamonu-tanitildi> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Turkish].

19. *Türk dünyası kültür başkenti-Şeki*. [Capital of culture of the Turkic world-Sheki]. -2016. [Elektronnyj resurs]. URL: https://kircaalihaber.com/index.php?pid=3&id_news=17101 (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Turkish].

20. *Turkestan-oficial'no priznan stoliciej*. [Turkestan-officially recognized as the capital]. -2021. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.zakon.kz/5063896-turkestan-ofitsialno-priznan-stolitsey.html> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

21. *TYURKSOJ ob'yavil 2020 god v tyurkskom mire "Godom Abaya" goda*. [TURKSOY declared 2020 the "Year of Abai" in the Turkic world]. -2019. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://kazpravda.kz/n/tyurksoj-obyavil-2020-god-v-tyurkskom-mire-godom-abaya-kunanbaeva/> (data obrashcheniya: 23.09.2022). [in Russian].

22. *Otkrytie goda M.Tulebaeva i nagrazhdenie laureatov zhurnalistskoj premii TYURKSOJ projdet v Ankare*. [The opening of the year of M.Tulebayev and the awarding of the winners of the TURKSOY Journalism Prize will be held in Ankara]. -2013. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/otkrytie-goda-m-tulebaeva-i-nagrazhdenie-laureatov-zhurnalistskoj-premii-tyurksoj-proydet-v-ankare-351779> (data obrashcheniya: 11.04.2022). [in Russian].

23. *Asya'nın En İyi 21 Tarihi Dizileri*. [Elektronnyj resurs]. -2021. [Asia's Top 21 Historical Series]. URL: <https://ertugrul-yildirim.blogspot.com/2020/02/asyann-en-iyi-21-tarihi-dizileri-asias.html> (data obrashcheniya: 11.04.2022). [in Turkish].

24. *V Stambule s bol'shim uspehom proshel koncert kazahstanskoj pianistki*. [A concert of a Kazakh pianist was held in Istanbul with great success]. -2015. [Elektronnyj resurs]. URL: <https://www.classicalmusicnews.ru/reports/v-stambule-s-uspehom-proshel-koncert-kazahstanskoj-pianistki-zhanii-aubakirovoj/> (data obrashcheniya: 11.04.2022). [in Russian].

МРНТИ 03.09.55

УДК 94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.010>

Вальдемар Шмидт*¹

¹магистр истории Университет Регенсбурга, Регенсбург, Германия

E-mail: wolodjaschmidt@gmx.de

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ДЕТЕЙ ЕВРОПЕЙСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В ВОСТОЧНОАФРИКАНСКОЙ КОЛОНИИ ГЕРМАНИИ ПЕРЕД НАЧАЛОМ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ

Аннотация

В предлагаемой статье автор рассмотрел ряд вопросов, которые не нашли должного внимания при исследовании прошлого одной из крупнейших колоний кайзеровской Германии немецкой Восточной Африки. Тема развития образовательных учреждений в колониальных владениях Германии для европейских переселенцев в восточноафриканской колонии Германии, является новым направлением в исследовании колониального прошлого этой крупнейшей колонии Германии. Надо отметить, что автор на основе архивных материалов, а также материалов периодической печати попытался раскрыть основные направления в деятельности колониальных органов колонии, а также центральных колониальных учреждений кайзеровской Германии в организации школ для детей европейских переселенцев. В результате ознакомления с архивными материалами центрального федерального архива Германии, вырисовывается определенная картина в плане неоднозначного подхода

колониальных кругов, а также депутатов рейхстага к решению вопроса о создании школ для детей европейских переселенцев. К тому же большим препятствием в развитии школьного образования в Восточной Африке для европейских детей, являлась чисто финансовая сторона вопроса.

Ключевые слова: Восточная Африка, школы для буров и российских немцев, мероприятия колониальных учреждений колонии в организации школ, типы школ в колонии Германии в Восточной Африке, рейхстаг, миссионерские школы, правительственные школы

Waldemar Schmidt*¹

¹Magister of History, University of Regensburg,
Regensburg, Germany, E-mail: wolodjaschmidt@gmx.de

ON THE ISSUE OF THE DEVELOPMENT OF SCHOOL EDUCATION FOR THE CHILDREN OF EUROPEAN IMMIGRANTS IN THE EAST AFRICAN COLONIES OF GERMANY BEFORE THE OUTBREAK OF THE FIRST WORLD WAR

Abstract

In the proposed article, the author considered a number of issues that did not find due attention in the study of the past of one of the largest colonies of Kaiser's Germany, German East Africa. The topic of the development of educational institutions in the colonial possessions of Germany for European settlers in the East African colony of Germany is a new direction in the study of the colonial past of this largest colony of Germany. It should be noted that the author, on the basis of archival materials, as well as materials of the periodical press, tried to reveal the main directions in the activities of the colonial authorities of the colony, as well as the central colonial institutions of Kaiser Germany in organizing schools for children of European immigrants. As a result of familiarization with the archival materials of the central federal archive of Germany, a certain picture emerges in terms of the ambiguous approach of colonial circles, as well as deputies of the Reichstag to solving the issue of creating schools for children of European immigrants. In addition, a major obstacle in the development of school education in East Africa for European children was the purely financial side of the issue.

Keywords: East Africa, schools for Boers and Russian Germans, activities of colonial institutions of the colony in the organization of schools, types of schools in the colony of Germany in East Africa, Reichstag, missionary schools, government schools

Вальдемар Шмидт *¹

¹Регенсбург университетінің тарих магистрі, Регенсбург, Германия
E-mail: wolodjaschmidt@gmx.de

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС БАСТАЛҒАНҒА ДЕЙІН ГЕРМАНИЯНЫҢ ШЫҒЫС АФРИКА КОЛОНИЯСЫНДАҒЫ ЕУРОПАЛЫҚ ҚОНЫС АУДАРУШЫЛАРДЫҢ БАЛАЛАРЫНА АРНАЛҒАН МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Ұсынылған мақалада автор неміс Шығыс Африкасындағы Кайзер Германияның ең ірі колонияларының бірінде өткен зерттеу кезінде тиісті назар аудармаған бірқатар мәселелерді қарастырды. Германияның Шығыс Африка колониясындағы еуропалық қоныс аударушыларға арналған Германияның отарлық иеліктеріндегі білім беру мекемелерінің даму тақырыбы Германияның осы ең үлкен колониясының отаршылдық өткенін зерттеудің жаңа бағыты болып табылады. Айта кету керек, автор архивтік материалдар, сондай-ақ мерзімді баспа материалдары негізінде колонияның отарлық органдарының, сондай-ақ еуропалық қоныс аударушылардың балаларына арналған мектептер ұйымдастырудағы Кайзер Германияның Орталық отарлық мекемелерінің негізгі бағыттарын ашуға тырысты. Германияның Орталық федералды мұрағатының мұрағаттық материалдарымен танысу нәтижесінде отаршыл топтардың, сондай-ақ Рейхстаг депутаттарының еуропалық қоныс аударушылардың балаларына арналған мектептер құру мәселесін шешуге деген екіұшты көзқарасы тұрғысынан белгілі бір көрініс пайда болады. Сонымен қатар, Шығыс Африкада Еуропалық балалар үшін мектептегі білім беруді дамытудағы үлкен кедергі мәселенің таза қаржылық жағы болды.

Кілт сөздер: Шығыс Африка, бурлар мен ресейлік немістерге арналған мектептер, мектептерді ұйымдастырудағы колониялық мекемелердің іс-шаралары, Шығыс Африкадағы Германия колониясындағы мектептердің түрлері, рейхстаг, миссионерлік мектептер, үкіметтік мектептер

Введение.

Тема развития школьного образования для детей европейских переселенцев в немецкой Восточной Африке не нашла должного внимания при исследованиях прошлого одной из крупнейших колоний кайзеровской Германии. Несмотря на широкий спектр в исследованиях колониального прошлого немецкой Восточной Африки и всесторонний охват проблем ее колониального прошлого, еще сегодня имеются вопросы, которые не получили должного освещения в научных исследованиях. К числу таких малоизученных вопросов о колониальном прошлом немецкой Восточной Африки, которому мало уделено внимания в исследованиях, является проблема о взаимосвязи педагогических мероприятий с колониальной деятельностью. В сущности в немецкой историографии рассматривающей вопросы колониальной педагогики в основном исследованы вопросы связанные с развитием образовательных учреждений для местного населения восточноафриканских колоний, но практически не освещены вопросы связанные с развитием школьного образования в этой колонии для европейских переселенцев. К тому же колониальная политика в сфере школьного образования являлась не только важной и составной частью колониальной политики, но и действенным инструментом и средством оправдывающим в моральном аспекте колониальное господство. В восточноафриканских колониях Германии перед началом Первой мировой войны существовало два типа общеобразовательных учреждений: миссионерские и правительственные школы, которые в свою очередь подразделялись на школы для детей из числа коренного населения и детей переселенцев из Европы. Школы для детей переселенцев из Европы относились к типу элементарных школ.[1, S.17] Система общеобразовательных учреждений для детей переселенцев из Европы находилась непосредственно под наблюдением губернатора восточноафриканских колоний. Надо отметить, что миссионерские школы существенно отличались от правительственных школ по предметам дававшегося в этих учреждениях образования. В миссионерских школах преимущественно делался упор на преподавание религиозных предметов. Данный тип школ в большей степени был посещаем в колонии детьми из местного населения.[2, S.122 -132; S. 142 - 146]

Актуальность темы исследования.

В ракурсе нашей темы имеется многочисленное количество фактов о деятельности колониальных учреждений и их мероприятий при создании школ для детей переселенцев буров и детей переселенцев российских немцев в районе Меру в поселении Лейдорф. Материалы свидетельствуют о том, что развитие школьного образования для детей европейских переселенцев в восточноафриканских колониях Германии было сопряжено с определенными трудностями, которые прежде всего объяснялись чисто материальными причинами, а также во многом зависели от роста численности переселенцев в эту африканскую колонию. Отсутствие материальных средств непосредственно сказывалось не только на развитии и дальнейшем существовании этих школ, но и качестве образования, который бы соответствовал европейскому стандарту.

Несмотря на неосвященность вопроса о развитии школ для европейских переселенцев в восточноафриканских колониях Германии, имеется значительная фактологическая база, которая дает представление о развитии структуры школьного образования для детей выходцев из Европы в восточноафриканских колониях. Многочисленная колониальная литература перед Первой мировой войной рассматривала колониальную систему образования недостаточно полно. Что касается проблемы развития правительственных школ для европейских переселенцев в восточноафриканских колониях, то в колониальной литературе этому вопросу не было уделено особого внимания, в основном рассматривались вопросы о развитии школьного образования среди местного населения немецких колоний.[3, S.252] Так например двухтомное исследование «Das deutsche Kolonialreich» написанное Гансом Майером практически не освещало вопросов развития школьного образования в немецкой Восточной Африке. К числу источников, в которых непосредственно находятся сведения по проблеме развития правительственных школьных учреждений в восточноафриканских колониях для детей эмигрантов из Европы можно отнести материалы «Die deutsche Schutzgebiete in Afrika und Südsee. Amtliche Jahresberichte», в которых сосредоточены прежде всего сведения статистического характера, а также собраны сведения и материалы о регионах, в которых имелись правительственные школы для

европейских переселенцев. Помимо указанного статистического источника, определенную ценность представляют также материалы «Denkschrift über der Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee. Teil B. Deutsch - Ostafrika», особенно ведомственная часть этого издания, в которой сосредоточены материалы о развитии сети правительственных школ среди детей эмигрантов из Европы, количестве учащихся, предметах преподававшихся в этих образовательных учреждениях, а также проблемах возникших при создании этих типов школьных учреждений. Важную роль при исследовании вопросов, связанных с развитием школ в восточноафриканских колониях для детей европейских эмигрантов, приобретают материалы справочного характера, в первую очередь опубликованные в «Deutsches - Koloniallexikon», а также изданное в 1943 году в Берлине справочное издание «Afrika. Handbuch der praktischer Kolonialwissenschaften. Das Schulwesen in Afrika.» В этих справочных материалах имеются ценные сведения о развитии правительственных школ для детей европейских переселенцев в восточноафриканских колониях, а также мероприятиях деятельности губернатора этой колонии по их организации. Немаловажный фактологический материал при исследовании вопросов школьного образования среди буров и российских немцев в колониальную эпоху в восточноафриканских колониях Германии в районе Меру дают сводки годовых отчетов Евангелическо – лютеранской миссии. В плане исследования данной темы имеют важное значение сообщения колониальных конгрессов, в которых имеются солидные факты о значении и роли христианских миссий для развития не только колоний, но и особенно о роли миссий в развитии школьного образования. Одним из важных источников по вопросам развития правительственных школ в восточноафриканских колониях Германии, являются материалы фонда имперского колониального ведомства «Школьные дела» хранящиеся в федеральном архиве Германии, а также материалы фонда по вопросам переселения, в котором имеются документальные материалы касающиеся вопросов развития школьного образования среди европейских переселенцев в восточноафриканских колониях.

Материалы и методология исследования.

При рассмотрении литературы касающейся колониального прошлого Восточной Африки к более насыщенным фактами работам относятся исследования таких немецких ученых, как Э. Цехлина и Э. Руппель, Э. Моритца, Г. Лейзнера, Лоттманна, М. Шлюнка, В. Арнинга. Однако проведенный анализ данных исследований позволяет заключить, что проблема существования и развития школ для буров и российских немцев в восточноафриканских колониях специально не разрабатывалась. В вышеуказанных исследованиях имеются только лишь упоминания о наличии этих школ, хотя спектр проблем и вопросов, связанных с развитием школьного образования в среде детей буров и российских немцев эмигрировавших в восточноафриканские колонии перед Первой мировой войной довольно широк и многогранен. Проблема развития школ для детей эмигрантов буров и российских немцев в восточноафриканской колонии была тесно связана с вопросом заселения этой территории. Это объяснялось тем, что не все регионы Восточной Африки были пригодны из-за климатических условий для заселения их европейцами. В сущности школы для детей европейцев возникли в тех регионах восточноафриканских колоний, где было сосредоточено наибольшее количество эмигрантов из Европы, к числу которых принадлежали буры, греки, российские немцы. [4, Vd.3, S.35]

Обсуждение.

Необходимость создания правительственных школ для детей европейских переселенцев в восточноафриканских колониях была вызвана также и тем, что в определенных регионах Восточной Африки образовательная работа религиозных миссий была недостаточной, поэтому возникла необходимость создания образовательных учреждений непосредственно работающих с детьми европейских переселенцев. О создании правительственных школ в колониальных владениях Германии было высказано мнение депутатом рейхстага доктором Якоби на заседании колониального общества в Штеттине еще 20 мая 1904 года. В частности Якоби поднимая этот вопрос, отмечал, что создание правительственных школ в колониях Германии необходимо не только для детей местного населения, но и детей европейских переселенцев. Обосновывая идею создания правительственных школ в колониях, Якоби подчеркивал их значимость прежде всего в преподавании немецкого языка, так как миссионерские школы этой гарантии не давали. [5, V.1.8] Помимо этого Якоби отмечал, что именно правительственные школы могут способствовать распространению немецкого языка не только среди местного населения, но также и среди европейских переселенцев, так как целью миссионерских школ в колониях является только распространение знаний о христианстве. [6, S.15]

Как сообщала газета «Das Reich» в 1904 году на территории Восточной Африки имелось две правительственные школы для детей европейских переселенцев: одна в районе Меру для детей переселенцев буров, другая в Дар – Эр - саламе для детей немецких переселенцев.[7]

С 1904 года в трех населенных пунктах расположенных в Меру: Энгаре Омотони, Олдонью Самбу и Энгаре Нанюки селились буры, появившиеся в этом регионе в результате внутреннеафриканской миграции вызванной последствиями англо – бурской войны.[8, Vd. II, S.550]

В 1905 году все европейское население немецкой Восточной Африки составляло 1879 человек, причем из этого числа было 1453 мужчины, 420 женщин, а кроме того 101 мальчик и 104 девочки. [9,S.57] Что касается региона горного массива Меру, то буры составляли значительную часть европейского населения в ведомственном округе Моши. В этом плане интересны статистические данные о количественном составе европейского населения в ведомственном округе Моши.

Таблица 1

Распределение европейского населения в районе Меру в округе Моши за 1906/1907 годы

[10, S.59]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши	95	214	45

Следующая статистическая таблица свидетельствует о продолжении роста численности европейского населения в районе Меру в округе Моши.

Таблица 2

Распределение европейского населения в Меру в округе Моши за 1907/1908 годы[11,S.71]

Округ	Имперские немцы	Буры	Российские немцы
Моши	134	260	49

Рост европейского населения в районе Меру побудил колониальные власти восточноафриканских колоний на создание в этом районе правительственной школы для детей буров. Как сообщала «Deutsch – Ostafrikanische Zeitung», что «это является одной из важнейших задач колониальной администрации колонии в развитии образования для детей переселенцев буров, так как необходимость деятельности этой школы заключается не только в том, чтобы нести в среду буров немецкое образование, но и приобщить их к кругу жителей немецкой колонии.»[12]22 июля 1906 г. инспектор школ в немецкой Восточной Африке Бланк отправил в администрацию губернатора Восточной Африки отчет о инспекционной поездке с 13 июня по 21 июля 1906 г. в переселенческий район в Аруше заселенный бурами, для выяснения возможностей организации школы для детей переселенцев буров. В отчете инспектор Бланк сообщал о ситуации сложившейся среди буров – переселенцев и необходимости создания школы для детей переселенцев. Бланк также подчеркивал, что необходимость организации школы для детей буров в переселенческом районе состоит в том, что их знания полученные ими в южноафриканских школах нужно расширить и укрепить, так как для этого имеются определенные основания. Помимо этого Бланк указывал на то, что имеется огромное желание не только в среде родителей буров, но также и среди детей переселенцев в возрасте 11 лет посещать школу, поэтому образовательная работа не будет происходить на пустом месте.[13,Vd. II. Bl. 43 - 44] Бланк в отчете также отмечал, что школа для детей буров должна быть организована по типу немецкой народной школы, в которой ежедневно один час должен отводиться на преподавание немецкого языка. Далее Бланк писал, что об отдельных учебных предметах во вновь созданной школе должен решать учитель. Также в отчете отмечалось, что конкретный учебный план и перечень предметов для преподавания будет выработан впоследствии. Идею о создании школы для детей буров инспектор Бланк обосновывал статистическими данными, так как на основании переписи детей переселенцев буров в западной части Меру имелось 17 человек, а в северном Меру 24 человека. В общем число учащихся составляло на начальном этапе при организации школы составляло 50 человек. [14, Vd. II. Bl. 46]Помимо организации школы для детей буров, инспектор Бланк в отчете также затронул вопрос об организации школы для детей немцев – переселенцев с Кавказа, хотя он отмечал, что пока нет необходимости в организации данной школы, но в будущем эта необходимость возникнет в связи с прибытием переселенцев.[15, Vd.II. Bl. 51 - 52]

По сообщению газеты «Гертапия» в этой школе обучалось 100 детей переселенцев буров.[16] В связи с развитием правительственных школ в Восточной Африке депутаты рейхстага и немецкая

пресса подвергла критике деятельность губернатора этой колонии в проводимой им политике при создании этого типа школ. В письме от 7 сентября 1906 года губернатор Восточной Африки дал разъяснение о проводимой им политике в сфере школьного образования в колонии. В письме губернатор писал, что нападки на проводимую им политику в сфере школьного образования в колонии объясняется практически не знанием ситуации, а во – вторых, как сообщал губернатор в колонии имеются различные типы школ для детей европейских переселенцев и местного населения. И эти виды школ нельзя рассматривать как один тип школ. В этом письме губернатора восточноафриканских колоний также отмечалось, что в районе Меру в школе для детей переселенцев буров преподавание религиозного предмета проводится проповедником из числа буров. Также отмечалось, что в школе для детей буров преподавание ведет учитель из Германии, который является правительственным служащим.[17, Vd. III. В1. 73 - 74]

Правительственная школа для детей переселенцев буров возникла в северном Меру в поселении Олдонью Самбу в 1906 году. Преподавание проводилось учителем, который раньше проживал в районе Меру. В связи с переселением российских немцев в район Меру у колониальных властей возникла необходимость создания школы для детей переселенцев немцев из России в поселении Лейдорф,[18] где имелось 40 детей различного возраста. Занятия в школе проходили с марта по октябрь по пять часов в день.[19, S. 82] Занятия в школе проводил учитель Вильске.[20] В школе в изучались следующие предметы: Библия, чтение, правописание, счет и пение.[21, S.10]

Фото № 1 : Учитель Вильске с учениками перед зданием школы в поселении российских немцев Лейдорфе (Восточная Африка) [22]

В начале сентября 1906 года Вильске в сообщении о состоянии дел школьного образования среди детей российских немцев - переселенцев в Лейдорфе писал: «что строительство школы в районе Меру, а именно в поселении российских немцев постепенно продвигается, в основном трудности строительства школы объясняются тем, что очень дорого стоит древесина. Однако он надеялся, что в начале октября следующего года он сможет приступить к преподаванию предметов среди детей российских немцев.»[23, S.48; Vd.III. В1. 115] Школа в Лейдорфе также посещалась и детьми переселенцев – немцев из палестинской колонии Сарона, которые переселились в этот район в 1909 году.

К началу Первой мировой войны, несмотря на низкий поток преселения европейского населения, в немецкой Восточной Африке имелось три школы для детей европейских переселенцев, которые обслуживались пятью учителями и в них обучалось 72 ученика.[24, S.23 - 24]Преподавание в школах для детей европейских переселенцев осуществлялось на немецком языке. Более того, основной упор в преподавательской деятельности был направлен на усиленное изучение немецкого языка, для того чтобы после окончания школы ее выпускник мог занять определенное место в колониальной управленческой организации. Срок обучения в школах для европейских переселенцев был два года.[25, S. 319]В отличие от школ для буров в английских колониях, в восточноафриканских колониях Германии сохранялась возможность использования голландско – бурского языка в религиозном предмете.[26, S.89]

Заключение.

Несмотря на то, что дети бурских переселенцев очень охотно посещали немецкую школу в Олдонью Самбу[27, S.42], результаты ее работы вызывали скепсис у колониальных властей. В материалах колониального ведомства за 1910/1911 год сообщалось, что «школа для буров в северном Меру (Олдонью Самбу) посещалась 15 учениками в возрасте от шести до пятнадцати лет. Большинство учеников из числа бурских детей посещали эту школу регулярно, однако в обучении не наблюдалось каких -либо прогрессивных тенденций, особенно изучении немецкого языка. Большинство учеников буров имели ошибки в немецкой разговорной речи и в правописании на немецком языке.»[28, S.10]В завершении статьи хотелось бы отметить, что ученики школ для детей европейских переселенцев составляли лишь 5% от общего числа учеников в немецких колониальных владениях в Восточной Африке, тем не менее в 1907 – 1914 годы вопрос о системе образования, организации школ для детей европейских переселенцев в восточноафриканских колониях, неоднократно поднимался на заседаниях рейхстага. Проблема развития школьных учреждений для детей европейских переселенцев состояла в том, что материальные средства на развитие этих общеобразовательных учреждений выделялись по решениям рейхстага, только в том случае если между депутатами рейхстага не имелось сомнений в правильности данного мероприятия.

Список использованной литературы:

1. *Leusner, Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, von Ende des Weltkrieges bis zur Gegenwart. Köln 1938, S.17*
2. *Mirbt, Carl: Mission und Kolonialpolitik in den deutschen Schutzgebieten. Tübingen 1910. S. 122 – 132; 142 – 146.*
3. *Becker, Herbert Theodor: Die Kolonialpädagogik der Großen Mächte. <Ein Kapitel der vergleichenden Erziehungswissenschaft der Gegenwart. Hamburg 1939, S. 252*
4. *Moritz, Eduard: Das Schulwesen in den deutschen Kolonien, in: «Kolonien. Bücherei Deutscher Wille.» Bd.3. Berlin 1927, S. 35*
5. *Bundesarchiv. Schulwesen in den Kolonien (BArch. R 8023/ 948.Bl. 8)*
6. *Bericht über die Sitzung des Vorstandes der Deutschen Kolonialgesellschaft am 26.05.1904 zu Stettin. Stettin 1904, S. 15*
7. *«Das Reich» vom 4.05.1904*
8. *Deutsches Kolonial – Lexikon. (Hrsg.) Schnee, Heinrich. Leipzig 1920. Bd. II. S. 550*
9. *Deutscher Kolonial – Kalender und statistisches Handbuch für das Jahr 1907. (Hrsg.) Meineke, Gustav. Berlin 1907, S. 57*
10. *Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. Berlin 1908, S. 59.*
11. *Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. Berlin 1909, S. 71*
12. *«Deutsch – Ostafrikanische Zeitung» vom 21.03.1906, № 266*
13. *Bundesarchiv – Lichtenfelde. Akten Auswärtigen Amt. (Kolonial – Abteilung). < Lokale Auswanderung nach Deutsch – Ostafrika.> Bd. II. Ansiedlungswesen 3a. (BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 43 – 44)*
14. *BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 46*
15. *BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 51 – 52*
16. *«Germania» vom 23.08.1906, № 67*
17. *Bundesarchiv. Akten Reichs -Kolonialamt. Schulsachen. Bd.III (R 1001/991. Bl. 73 – 74)*

18. Поселение российских немцев с Кавказа было организовано Восточноафриканским переселенческим комитетом. Преселенческая деревня была названа Лейддорф в честь организатора и руководителя Августа Лейе. Сегодня это поселение называется Леганга или Нгаро Серо.

19. *Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig* (1907). Leipzig 1908, S. 82

20. Вильске, Иоханнес родился 5.09. 1877 в Гросзетцене в Восточной Фризии. Получил образование учителя. С 1897 по 1902 годы учитель в Хитцхаузене, округ Оснабрюка, позднее учитель в Вильгельмсхафене. Посещал зимний семестр 1905/1906 годов восточный семинар в Берлине.

21. *Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika.* Berlin 1909, S.10

22. *Koloniales Bildarchiv Universitätsbibliothek Frankfurt am Main.* Bildnummer: 006 – 1153 - 21

23. *Schulfragen. Blätter zur Förderung des deutschostafrikanischen Schulwesens.* № 5 (Oktober 1906), S. 48 oder *Bundesarchiv. Akten Reichs -Kolonialamt. Schulsachen. Bd.III (R 1001/991. Bl. 115)*

24. *Schlunk, Martin: Das Schulwesen in den deutschen Schutzgebieten.* Hamburg 1914, S. 23 -24

25. «*Der Burenfreund*» №16 (1902), S. 319

26. Adick, Christel/ Mehnret, Wolfgang: *Deutsche Missions und Kolonialpädagogik in Dokumenten.* <Eine kommentierte Quellensammlung aus dem Archivbeständen deutschsprachiger Archive 1884 -1914> Frankfurt am Main/London 2001, S. 89

27. Zechlin, Egmont/ Ruppel, Edith: *Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch – Ostafrika.* Leipzig 1944, S. 42

28. *Die deutschen Schutzgebiete in Afrika und Südsee 1910/1911. Amtliche Jahresberichte* (Hrsg. Reichskolonialamt). Berlin 1912, S. 10.

References:

1. *Leusner, Hermann: Die Entwicklung des Schulwesens in den deutschen afrikanischen Kolonien, jetzigen Mandatsgebieten, von Ende des Weltkrieges bis zur Gegenwart.* Köln 1938, S.17

2. *Mirbt, Carl: Mission und Kolonialpolitik in den deutschen Schutzgebieten.* Tübingen 1910. S. 122 – 132; 142 – 146

3. *Becker, Herbert Theodor: Die Kolonialpädagogik der Großen Mächte.* <Ein Kapitel der vergleichenden Erziehungswissenschaft der Gegenwart. Hamburg 1939, S. 252

4. *Moritz, Eduard: Das Schulwesen in den deutschen Kolonien,* in: «*Kolonien. Bücherei Deutscher Wille.*» Bd.3. Berlin 1927, S. 35

5. *Bundesarchiv. Schulwesen in den Kolonien (BArch. R 8023/ 948. Bl. 8)*

6. *Bericht über die Sitzung des Vorstandes der Deutschen Kolonialgesellschaft am 26.05.1904 zu Stettin.* Stettin 1904, S. 15

7. «*Das Reich*» vom 4.05.1904

8. *Deutsches Kolonial – Lexikon.* (Hrsg.) Schnee, Heinrich. Leipzig 1920. Bd. II. S. 550

9. *Deutscher Kolonial – Kalender und statistisches Handbuch für das Jahr 1907.* (Hrsg.) Meineke, Gustav. Berlin 1907, S. 57

10. *Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika.* Berlin 1908, S. 59

11. *Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika.* Berlin 1909, S. 71

12. «*Deutsch – Ostafrikanische Zeitung*» vom 21.03.1906, № 266

13. *Bundesarchiv – Lichtenfelde. Akten Auswärtigen Amt. (Kolonial – Abteilung).* <Lokale Auswanderung nach Deutsch – Ostafrika.> Bd. II. Ansiedlungswesen 3a. (BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 43 – 44)

14. *BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 46*

15. *BArch. R – 1001. Bd.II. Bl. 51 – 52*

16. «*Germania*» vom 23.08.1906, № 67

17. *Bundesarchiv. Akten Reichs -Kolonialamt. Schulsachen. Bd.III (R 1001/991. Bl. 73 – 74)*

18. *The settlement of Russian Germans from the Caucasus was organized by the East African Resettlement Committee. The resettlement village was named Leydorf in honor of the organizer and leader August Leye. Today this settlement is called Leganga or Ngaro Sero.*

19. *Neunundachtzigster Jahresbericht der Evangelisch – Lutherischen Mission zu Leipzig* (1907). Leipzig 1908, S. 82

20. Welske, Johannes was born on 5.09. 1877 in Grossetzen in East Frisia. He was educated as a teacher. From 1897 to 1902, she was a teacher in Hitzhausen, Osnabrück district, and later studied in Wilhelmshaven. During the winter semester of 1905/1906 he attended an oriental seminar in Berlin.

21. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im Jahre 1907/1908. Teil B. Deutsch – Ostafrika. Berlin 1909, S.10

22. Koloniales Bildarchiv Universitätsbibliothek Frankfurt am Main. Bildnummer: 006 – 1153 - 21

23. Schulfragen. Blätter zur Förderung des deutschostafrikanischen Schulwesens. № 5 (Oktober 1906), S. 48 oder Bundesarchiv. Akten Reichs -Kolonialamt. Schulsachen. Bd.III (R 1001/991. Bl. 115)

24. Schlunk, Martin: Das Schulwesen in den deutschen Schutzgebieten. Hamburg 1914, S. 23 -24

25. «Der Burenfreund» №16 (1902), S. 319

26. Adick, Christel/ Mehnret, Wolfgang: Deutsche Missions und Kolonialpädagogik in Dokumenten. <Eine kommentierte Quellensammlung aus dem Archivbeständen deutschsprachiger Archive 1884 -1914> Frankfurt am Main/London 2001, S. 89

27. Zechlin, Egmont/ Ruppel, Edith: Volksdeutsche Siedlungsversuche in Deutsch – Ostafrika. Leipzig 1944, S. 42

28. Die deutschen Schutzgebiete in Afrika und Südsee 1910/1911. Amtliche Jahresberichte (Hrsg. Reichskolonialamt). Berlin 1912, S. 10

МРНТИ 03.09.55

УДК 94

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.011](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.011)

Пилипчук Я. В.^{1*}

¹доктор исторических наук, старший преподаватель кафедры истории и археологии славян историко-философского факультета Украинского Государственного университета имени М. Драгоманова, pylypchuk.yaroslav@gmail.com

МОНГОЛИЯ ПОСЛЕ ИМПЕРИИ ЮАНЬ

Аннотация

Данная статья посвящена истории монголов в период после падения империи Юань. Империя Юань пришла в упадок вследствие системного кризиса, эпидемий и начала Малого Ледникового периода. В 1368 г. монголов изгнали из Северного Китая. Отдельные монгольские анклавы в Юньнани и Ляодуне просуществовали до 70-80-х гг. XIV в. Уже Тогон-Темир основал династию Северная Юань. Чингизиды доминировали в монгольских степях до начала XIV в. В первой половине XV в. инициативу перехватили вожди ойратов Махаму, Тогон и Эсен. Эсен в середине XV в. одолел своего восточномонгольского соперника Аругтая в 1438 г. и был фактическим правителем всех монгольских степей в 30-50-х гг. XV в. Попытка Эсена провозгласить себя хаганом встретила сопротивление как восточных монголов, так и ойратов. Смерть Эсена в 1455 г. привела к упадку влияния конфедерации Дурбэн Ойрат. Период 50-70-х гг. XV в. был периодом жесточайшего кризиса в Монголии. Несколько лет вообще не было хагана. В 80-х гг. XV в. к власти при помощи Мандулай-хатун приходит Даян-хан. Он объединяет восточных монголов. Сопротивлялись ему тайши Ибурай, Мандулай и Бурхай. Даян-хан, объединив степь и изгнав своих противников в Кукунор, развернул наступление на империю Мин и достиг больших успехов чем Эсен. После смерти Даян-хана Боди Алага Монголия фактически превращается в конфедерацию шесть хошунов. Во второй половине XVI в. эту конфедерацию возглавляли Алтан-хан и Тумэн Дзасакту-хан. После смерти Тумэн-Дзасакту в 1592 г. Чахарское ханство утратило главенство среди монголов при Буян Сэцэн-хане. Вернуть лидерство Чахарскому ханству вернул Лигдэн-хан. Последний совершал набеги на Китай и получал дань с империи Мин. Ему пришлось столкнуться с экспансией маньчжуров и он ее сдерживал до 1634 г. Южные монголы были включены в состав империи Цин в 1636 гг. После смерти Лигдэн-хана лидерство в монгольском мире делили между собой хотогойтские алтан-ханы и ойратские джунгарские хунтайджи. Это соперничество решилось в пользу ойратов в 1667 г. который разгромил Лубсан-Тайшу. Халха-монголы были разделены на владения сэцэн-ханов, тушэту-ханов и дзасакту-ханов. В 80-х гг. XVII в. ойратский

хунтайджи стеснил халха-монголов, что вынудило последних пойти на признание маньчжурского сюзеренитета на Долоннорском курултае. В 20-30-х гг. XVIII в. маньчжуры существенно ограничили права своих вассалов. В 1758-1759 гг. в Халха-Монголии поднял восстание Чингунжаб, но оно было подавлено маньчжурами. После 1760 г. Халха-Монголия была поставлена в тесную зависимость от династии Айсинь Гиоро. В начале XX в. монголы начали борьбу за самостоятельность, которая завершилась удачей в 1911 г.

Ключевые слова: империя Юань, Северная Юань, ойраты, восточные монголы, халха-монголы, государство Алтан-ханов, маньчжуры, империя Цин.

Pylypchuk Ya.V.^{1*}

¹Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of History and Archeology of the Slavs, Faculty of History and Philosophy, National Pedagogical Dragomanov University, pylypchuk.yaroslav@gmail.com

MONGOLIA AFTER THE YUAN EMPIRE

Abstract

This article is devoted to the history of the Mongols in the period after the fall of the Yuan Empire. The Yuan Empire fell into decline due to a systemic crisis, epidemics, and the beginning of the Little Ice Age. The Mongols were expelled from Northern China in 1368. Separate Mongolian enclaves in Yunnan and Liaodong existed until the 70-ies and 80-ies of 14th century. Already Togon-Temir founded the Northern Yuan dynasty. Genghisids dominated the Mongolian steppes until the beginning of the 14th century. In the first half of the XV century. the initiative was intercepted by the leaders of the Oirats Mahamu, Togon and Esen. Esen in the middle of the 15th century. defeated his Eastern Mongolian rival Arugtai in 1438 and was the de facto ruler of all the Mongolian steppes in the 30-50-ies of 15th century. Esen's attempt to proclaim himself khan met with resistance from both the eastern Mongols and the Oirats. The death of Esen in 1455 led to the decline of the influence of the Durben Oirat confederation. Period 50-70s. 15th century was a period of severe crisis in Mongolia. For several years there was no khan at all. Dayan Khan comes to power with the help of Mandulay Khatun in the 80-ies of 15th century. He unites the Eastern Mongols. Taishi Iburay, Mandulay and Burhai resisted him. Dayan Khan, having united the steppe and driving his opponents to Kukuinor, launched an offensive against the Ming Empire and achieved greater success than Esen. After the death of Dayan Khan Bodi Alaga, Mongolia actually turns six khoshuns into a confederation. In the second half of the XVI century. this confederation was headed by Altan Khan and Tumen Dzasaktu Khan. After the death of Tumen-Zasaktu in 1592, the Chakhar Khanate lost its supremacy among the Mongols under Buyan Setsen-Khan. Ligden-Khan returned leadership to the Chahar Khanate. The latter raided China and received tribute from the Ming Empire. He had to face the expansion of the Manchus and he held it back until 1634. The southern Mongols were incorporated into the Qing Empire in 1636. After the death of Ligden Khan, leadership in the Mongol world was shared between the Khotogoyt Altyn Khans and the Oirat Jungar Khuntaiji. This rivalry was decided in favor of the Oirats in 1667, who defeated Lubsan-taishi. The Khalkha-Mongols were divided into the possessions of the Setsen-Khans, Tushetu-Khans and Dzasaktu-Khans in the 80-ies of 17th century. The Oirat Khuntaiji hampered the Khalkha Mongols, which forced the latter to accept the recognition of Manchu suzerainty at the Dolonnor kurultai. The Manchus significantly limited the rights of their vassals in the 20-30s of 18th century. Chingunzhab raised an uprising in Khalkha-Mongolia in 1758-1759, but it was suppressed by the Manchus. Khalkha-Mongolia became closely dependent on the Aisin Gioro dynasty after 1760. At the beginning of the twentieth century. The Mongols began the struggle for independence, which ended in success in 1911.

Key-words: Yuan Empire, Northern Yuan, Oirats, Eastern Mongols, Khalkha Mongols, Altan-Khan state, Manchus, Qing Empire.

Пилипчук Я. В.^{1*}

¹ тарих ғылымдарының докторы, М. Драгоманов атындағы Украина Мемлекеттік Университетінің тарих-философия факультетінің славяндар тарихы және археологиясы кафедрасының аға оқытушысы, pylypchuk.yaroslav@gmail.com

ЮАНЬ ИМПЕРИЯСЫНАН КЕЙІНГІ МОНҒОЛИЯ

Аңдатпа

Бұл мақала Юань империясы құлағаннан кейінгі кезеңдегі моңғолдардың тарихына арналған. Юань империясы жүйелік дағдарыстың, эпидемияның және кіші мұз дәуірінің басталуының салдарынан құлдырады. 1368 жылы моңғолдар солтүстік Қытайдан қуылды. Юньнань мен Ляодундағы жекелеген моңғол анклавтары 70-80 жылдарға дейін созылды. XIV ғ. Тогон-Темір қазірдің өзінде Солтүстік Юань әулетін құрды. XIV ғасырдың басына дейін Моңғол даласында шынғысидтер басым болды. 1438 жылы Шығыс Моңғол қарсыласы Аругтайды жеңді. Есеннің өзін Хаган деп жариялау әрекеті Шығыс моңғолдардың да, ойраттардың да қарсылығына тап болды. 1455 жылы Есеннің қайтыс болуы Дурбен Ойрат конфедерациясының ықпалының төмендеуіне әкелді. XV ғасыр Моңғолиядағы ең қатал дағдарыс кезеңі болды. Бірнеше жыл бойы Хаган мүлдем болған жоқ. 80-ші жылдары XV ғ. Мандулай-Хатунның көмегімен Даян хан билікке келеді. Ол Шығыс моңғолдарды біріктіреді. Тайши Ибурай, Мандулай және Бурхай оған қарсы тұрды. Даян хан даланы біріктіріп, қарсыластарын қуып жіберді. Кукунор, Мин империясына шабуыл жасап, үлкен жетістіктерге жетті есенге қарағанда. Даян хан Боди Алаг қайтыс болғаннан кейін Моңғолия алты хошун конфедерациясына айналады. Бұл конфедерацияны Алтан хан мен Тумен Дзасакту хан басқарды. 1592 жылы Тумен-Засакту қайтыс болғаннан кейін Чахар хандығы моңғолдар арасында Буян сең-ханның басшылығынан айырылды. Көшбасшылықты Чахар хандығына қайтаруды Лигден хан қайтарды. Ол маньчжурлардың кеңеюіне тап болды және оны 1634 жылға дейін ұстады. Оңтүстік моңғолдар 1636 жылы Цин империясының құрамына кірді. Лигден хан сметасынан кейін моңғол әлеміндегі көшбасшылықты хотогойт алтан хандары мен ойрат жоңғар хунтайджи бөлісті. Бұл бәсекелестік ойраттардың пайдасына шешілді 1667 ж лубсан-Тайшаны жеңген. Халха моңғолдары сетсен хандарының, тушету хандарының және дзасакту хандарының иеліктеріне бөлінді. 80-жылдары XVII ж. ойрат хунтайджи халха-моңғолдарды қысып, соңғыларын Долоннор құрылтайындағы маньчжурлық жүздікті мойындауға мәжбүр етті. 20-30 жылдары XVIII ғ. маньчжурлар өздерінің вассалдарының құқықтарын едәуір шектеді. 1758-1759 жылдары Халха-Моңғолияда көтеріліс көтерілді Чингунжаб, бірақ оны маньчжурлар басып тастады. 1760 жылдан кейін Халха-Моңғолия Айсинь Джироо әулетіне тығыз тәуелді болды. XX ғасырдың басында моңғолдар тәуелсіздік үшін күресті бастады, ол 1911 жылы сәттілікпен аяқталды.

Түйінді сөздер: Юань империясы, Солтүстік Юань, ойраттар, шығыс Моңғолдар, халха-моңғолдар, Алтан хандар мемлекеті, маньчжурлар, Цин империясы.

Одним из интереснейших аспектов истории Внутренней Азии является история монголов. Период 1368-1910 гг. традиционно находится в тени Чингисхана и империи Юань. История Монголии постюаньского времени была исследована русскими исследователями Г. Гороховой, И. Ермаченко, Д.Покотиловым, Н. Шастиной, Т. Скрынниковой [Горохова 1980; Ермаченко 1974; Покотилев 1893; Шастина 1949; Скрынникова 1988]. Украинская историография проблемы представлена монографией И. Отрощенко [Отрощенко 2005]. Историография монголоязычных народов представлена Г. Хишигжаргалом, Ч. Далаем, Н. Ишжамцем, Ш. Чимитдоржиевым, В. Дугаровым [Далай 1983; Ishjamts 2003; Чимитдоржиев 2002; Дугаров 2016]. На Западе историей этого периода занимались П. Пердю, Н.Ди Космо, В. Вайт [Perdue 2005; Di Cosmo 2009; Veit 2009]. Японская историография представлена статьей Т. Наками [Nakami 2005]. Задачей данной статьи является исследование истории монголов в постюаньский период.

В 1355 был отправлен первый министр Тогто, который был опорой для монгольского императора Тогон-Тэмур. На его место был назначен правый министр Хама. Хама вместе с принцем Аюширдара организовал заговор который, был раскрыт. Тогон-Тэмур казнил Хама, но своего сына Аюширдара пощадил. На место Хама был назначен министр Тайпин. Тайпин предотвратил заговор, который организовала хатун Ци, кореянка по происхождению. Ци и царевичи отравили Тайпина. На место Тайпина поставили Чосгэна. Чосгэн устроил заговор в котором принял участие царевич Аюширдара. Заговор был раскрыт и Аюширдара бежал из Ханбалыка. Он нашел поддержку у полководца Кокэ-Тэмур, однако вскоре царевич и генерал поругались. Кокэ-Тэмур выступил в поддержку Тогон-Тэмур. Впрочем в империи Юань продолжалась борьба за власть. В 1365 г. нойон Тугэн-Тэмур восстал и ушел в город Барс. Против него был отправлен отряд Сайин-Буха, а также отряд Алхуй-Тэмур. Однако Алхуй-Тэмур вскоре был казнен. Борьба за власть среди монголов спровоцировала выступления китайцев. Еще в 1340 г. предводитель организации "Белый Лотос" Хань Шантун предрекал великие катаклизмы. По его пророчествам монгольская династия должна была пасть и в мир

должен был прийти Будда Майтрея. Сторонники Хань Шаньтуна распространяли слух о том, что он потомок династии Суй. В 1351 г. восстание возглавил его сын Хань Линьэр. Распространению восстания способствовал голод и разливы Хуанхэ. Китайцы видели в этом гнев небес. Империя Юань для китайцев утратила "Небесный мандат". Среди китайцев долго зрело недовольство. Империей Юань руководили монголы и помогающие им тюрки и иранцы. Северные китайцы были на третьих, а южные китайцы на четвертых ролях, что их не устраивало. В восстании также участвовал Лю Футун. В 1357 г. повстанцы заняли часть территории Шаньси и весь Шаньдун. Взяв Бяньлян Лю Футун огласил его столицей. Мао Гуй также боролся против монголов на севере китайских этнических земель. В 1358 г. войска повстанцев под руководством Гун Сяньшэня взяли летнюю резиденцию императоров Юань город Шанду. Против повстанцев действовал монгольский нойон Чаган-Тэмур. Он пользовался поддержкой китайских помещиков. Один из них Ли Сыци оказывал поддержку монголам. В 1359 г. Чаган-Тэмур взял Бяньлян и обратил в бегство Лю Футун и Хань Линьэра. Но в 1362 г. Чаган-Тэмур отравили в борьбе за власть в империи Юань. Служивший Чаган-Тэмур Кокэ-Тэмур выступил против Болад-Тэмур. Кокэ-Тэмур выступил на стороне Аюширдары против Тогон-Тэмур. В 1364 г. Болад-Тэмур двинулся из Датуна в Шаньси на Ханбалык и захватил власть при дворе. Аюширдары бежал в Тайюань в Шаньси и попросил помощи у Кокэ-Тэмур. В 1365 г. Кокэ-Тэмур занял Ханбалык. Он был назначен губернатором Хэнани и вице-министром секретариата. Тем временем среди красных повязок также были склоки. Чэнь Юлян создал государство Великая Хань, а Мин Юйчжен государство Великая Ся. В 1363 г. был убит Лю Футун в борьбе с другим повстанческим лидером Чжу Юаньчжаном. Сам Юаньчжан начинал как простой крестьянин. В 1352 г. он присоединился к Красным повязкам. В 1356 г. его войска взяли Нанкин. Там он и основал свою базу. В 1363 г. состоялась битва на озере Поян, где Чжу Юаньчжан победил конкурирующего с ним полевого командира Чэнь Юяна. Тем же временем Аюширдары отдалил от себя Кокэ-Тэмур, которому был обязан властью. При Тогон-Тэмуре фактическим правителем стал Аюширдары. В 1367 г. формальный руководитель восстания красных повязок Хань Линьэр был убит по приказу Чжу Юаньчжана. В том же году войска Чжу Юаньчжана взяли столицу Чжан Шичэна город Сучжоу. В 1367 г. генерал Чжу Юаньчжана Сяй Да развернул наступление на Северный Китай. В январе 1368 г. китайцы взяли Ханбалык и монголы были изгнаны из Китая. Ханбалык был переименован в Пекин. Было провозглашено создание империи Мин. Монгольский император Тогон-Тэмур был вынужден эвакуироваться в Шанду, город известный еще как Кайпин на территории современной Внутренней Монголии. В 1369 г. китайцы взяли и этот город. После этого Тогон-Тэмур переселился в Инчэн (Барс-Хото), где находился до своей смерти в 1370 г. К нам дошло произведение Плач Тогон-Тэмур, где он оплакивал судьбу династии Юань. Наследник Тогон-Тэмур Аюширдары принял титул Билигту-хана. В 1371 г. Чжу Юаньчжан направил ему издевательское письмо в котором указывал, что именно он а не Аюширдары достоин называться императором. В ходе войны с китайцами на север ушло только 60 тыс. монголов из 400 тыс. которые жили в Китае. Еще 30 тыс. остались в Юньнани, где местный монгольский губернатор провозгласил себя независимым правителем. Он восстановил государство Дали. Монголы также контролировали провинции Шэньси, Сычуань, Ганьсу, Ляодун. Оставляя Ханбалык (Пекин) Тогон-Тэмур провозгласил создание государства Северная Юань. После же его смерти престол великих ханов возвратился в Каракорум. Аюширдары провозгласил себя Билигту-ханом. Он призвал на помощь Кокэ-Тимура, который владел Ганьсу. В 1372 г. войска империи Мин вторглись в Монголию. Этой армией руководили Сюй Да и Ли Вэньчжун. Китайцы дошли до Хангая, но там были разбиты Кокэ-Тэмуром. Монголы преследовали китайцев до отрогов Монгольского Алтая, где китайские генералы в 1373 г. были окончательно разбиты. В 1373 г. монголы осуществили несколько набегов на Шаньси. В 1374 г. при очередном монгольском набеге китайский генерал Лань Юй разбил монголов при Сюань Хуафу. В плену у китайцев находился монгольский принц Майдирбала, который был захвачен в плен в 1371 г. Чжу Юаньчжан который правил под тронным именем Хуньу обменял пленного прица на договор о ненападении. Впрочем, у монгольских каганов были свои резоны так поступать. В 1375 г. Билигту-хан направил на Ляодун своего чиновника Нагачу, чтобы восстановить там имперский порядок. Несмотря на успешные сражения в регионе Нагачу вынужден был вернуться в монгольские степи из-за недостатка продовольствия. В 1378 г. умер Аюширдары. Майдирбалу монгольские нойоны провозгласили хаганом Усхал-хана. Китайцы отправили к монголам большое посольство с предложением проолжить мирные отношения. Усхал-хан же сосредоточил свои войска у Инчена и Каракорума. Впрочем, и китайцы готовились к войне. В 1380 г. китайские войска Му Ина взяли Каракорум. В 1382 г. китайцы под руководством Сюй Да и Фуй Дэ вторглись в Ордос и разорили этот край. Тогда же пало

монгольское государство и в Юннани. В 1387 г. китайцы развернули наступление на Ляодун. Состоялось большое столкновение между монголами Нагачу и китайцами под Чанчунем. В конце концов Нагачу вынужден был капитулировать. Империя Мин взяла под свой контроль три округа урянхайцев. В 1388 г. китайские войска снова вторгаются. Они разбивают монголов в битве при озере Пуюйэрхай. Войска империи Мин, развивая успех, сожгли Каракорум. В 1388 г. нойон Есудер убивает Усхал-хана, которого оставила даже его свита. Сам Есудер восходит на престол как Дзоригту-хан. Усхал же основывает в Хами свое государство Хара-Дэл. В 1392 г. в монгольские степи вновь вторгается китайская армия. В 1392 г. на престол восходит брат Дзоригту-хана Элбег. Элбег повздорил с ойратскими тайшами Угэчи Хашигу и Махаму и те его убили в 1399 г. В 1402 г. Угэчи-Хашигу упразднил титул юаньского хагана. Тем не менее, юаньская династия Чингизидов в степи не прерывалась. В 1403 г. к власти в империи Мин после смерти Чжу Юаньчжана приходит император Юнлэ. Самаркандский эмир Тимур планировал против Китая поход в 1405 г. и даже выдвинулся к Отрару, но вскоре умер. Юнлэ же он называл Докуз-хан, то есть собака-хан, хотя с Чжу Юаньчжаном поддерживал торговые и политические связи. В 1403-1404 гг. пограничные монгольские племена являлись с поклоном к Юнлэ. В 1407 г. в степи разразился голод и часть монголов пришла к китайской границе, чтобы выжить. В 1400 г. на престол хагана взошел Гун Тэмур-хан, но в 1402 г. он был смещен Оруг Тэмур-ханом. Самого же Оруг Тэмура убили в 1408 г. Свергший Оруг-Тэмура Аругтай поставил править Буньяшири, который принял тронное имя Олдзей-Тэмур. Касательно времени начала правления Олдзей-Тэмура, то Сананг Сэчэн датирует его 1403 г. Дату 1408 г. дает Мин-ши. В 1407 г. Угэчи-Хашигу подчинил себе Хами. В 1409 г. монголы осуществляли мелкие набеги на границе. Юнлэ заручился помощью ойратов. Махаму сразился с Олдзей-Тэмуром и Аругтаем. На помощь ойратом пришло войско Цю Фу. Около Керулена Цю Фу попал в засаду мастерски расставленной Аругтаем. Китайское войско было разбито. В 1410 г. Юнлэ лично возглавил войско, которое было больше, чем у Цю Фу. Олдзей-Тэмур не осмеливался дать бой, а Аругтай хотел битвы. Это послужило причиной их размолвки. На Олоне китайцы разбили Олдзей-Тэмура, а на обратном пути их атаковал Аругтай, но китайцы отбили его нападения. Монголы распались на западных и восточных. Западных возглавлял ойратский вождь Махаму, а восточных Аругтай. Ойратские тайши возвели на престол потомка Ариг-Буки Дэлблэга. Нужно сказать, что китайцы при императоре Юнлэ оказали помощь ойратам против Хубилайидов, но как только те добились успехов, то китайцы лишили их помощи. Империи Мин была выгодна анархия в степи. В 1412 г. Олдзей-Тэмур был убит. В 1413 г. ойраты собирались напасть на Аругтая. В 1414 г. Махаму пришел на Керулен для сражения с Аругтаем. Тогда император Юнлэ выступил на стороне восточных монголов и поддержал Аругтая, который был врагом Махаму. Ойраты были разбиты и китайцы их преследовали до Толу. В 1417 г. Аругтай перехватил инициативу. В 1418 г. сын Махаму Тогон вступил в отношения с империей Мин. В 1422 г. Аругтай совершил нападение на Синьхе, что привело к новому китайскому походу в степь. Однако Аругтай уклонился от битвы, и Юнлэ обрушил свой гнев на урянхайцев. В 1423 г. ойратский тайши Эсен выразил желание воевать против Аругтая. В 1424 г. Аругтай напал на Датун и Кайпин. Юнлэ выступил в поход и дошел до Долон-нора, но Аругтай снова уклонился от битвы и бежал на север. В 1403 г. правитель Хами стал вассалом империи Мин. Сананг Сэчэн и Лубсан Данзан приписывали Тогону намерение самому стать ханом. Аругтай же сделал ставку на Чингизида Адая. Правление императора Чжу Гаочи Аругтай отправил посольство к китайскому императору. В 1430 г. ойраты делали набеги на китайское пограничье и китайцы были вынуждены укрепить приграничные фортификации. В 1433 г. Тогон провозгласил своего зятя Чингизида Токто-Бугу хаганом. Токто-Буга принял тронное имя Дайсун-хан. В 1434 г. ойратский Тогон-тайша нанес поражение Аругтаю. Последний поселился в районе Цаган-Нора. Тогон нанес поражение Аругтаю в битве на Цаган-Норе. После смерти Аругтая Адай-хан приобрел некоторую самостоятельность. В 1436 г. новый император Чжу Цичжень принял у себя на границе в Ганьсу людей Адай-хана. Адай же в 1437 г. напал на китайское пограничье. Среди китайцев распространились ойратофобские настроения. В усилении Тогона они видели угрозу, поскольку тот мог объединить степь. Ойратам подчинилось племя хорчин. В 1438 г. Дайсун-хан вместе со своим братом Агбарджином разбил и убил хана Адая. Дайсун вначале хотел сопротивляться ойратам, но в 1439 г. подчинился Эсену, который пришел на смену умершему в 1438 г. Тогону. В 1440 г. и 1445 г. ойраты предприняли нападение на Хами правитель, которого был союзником китайцев. Также в 40-х гг. XV в. они обрушились на кыргызов. В 1445 г. Эсен подчинил своей власти урянхайцев. К тому времени Эсен поставил под свой контроль все степи Внутренней Азии. В 1448 г. китайские шпионы доносили о подготовке ойратами похода на Китай. Китайцы старались подкупить Токто-Бугу, чтобы

он отговорил Эсена от похода. В битве при Туму в 1449 г. войска миньского императора Чжу Цичжэня были разбиты, а сам он попал в плен. Власть перешла к Цзиньтаю, который смог отразить ойратские вторжения 1449-1450 гг. Вернувшись из похода Эсен столкнулся с противодействием Дайсун-хана, который формально правил в 1433-1451 гг. В 1451 г. Эсен выступил в союзе с Агбарджином против Дайсуна. В 1453 г. Эсен и Агбарджин осадили Каракорум. Дайсун-хана оставило большинство подданных и тот бежал с остатками войска на Керулен, где и был убит. В 1453 г. Агбарджин погибает и сам Эсен провозглашает себя хаганом. Против Эсена выступили Алаг-Ченсян и Тэмур-Ченсян в 1455 г. Предметом распри послужило то, что Алаг-Ченсян и Тэмур-Ченсян хотели пост тайши-чулы. Однако Эсен отдал его своему сыну Амасанджи. Они разбили ойратов, а Эсен был Убит Богоном сыном Сорсона. После смерти Эсена Саймур-хатун провозгласила ханом Мэргэса. Тронным именем Мэргэса было Укегту. В 1457 г. восточные монголы совершили набег на Вэйюань. Однако монголы были разбит китайской армией Ши Бао. В 1458 г. восточные монголы напали на провинцию Шаньси. В 1459 г. напали на Аньбянь в провинции Ганьсу и посланные против них силы китайцев были разбиты. В 1460 г. монголы напали на провинцию Юйлинь и кочевников остановил полководец Янь Синь. В 1461 г. монголы напали на Пинолочэнь. Китайский отряд Сюй Юна, охранявший эту провинцию, был уничтожен. В 1462 г. монголы напали на Хэси. В сражениях при Гуоань-Чуань и Яйцзы-Чуань кочевники были остановлены. Укегту попросил о мире в 1462 г. В 1465 г. или 1466 г. восточные монголы напали на крепость Хуан Фучуань. По данным "Мин-ши" Укегту был убит не ранее 1466 г. Сананг Сэчэн указывает на его смерть в 1462 г. Лубсан Данзан вообще говорит о его смерти в 1453 г. Укегту. После него правил недолгое время Молон-хан. При нем большую роль играл Махулихай-ван потомок брата Чингис-хана Бельгугея. Южномонгольские правители Мункэ и Хатан-Буга убедили хагана выступить против Махулихай-вана. В битве с последним Молон-хан и погиб. Махулихай-нойон в 1469 г. уже нападает на китайское пограничье. В союзе с ним воевали урянхайцы. Монголы заняли Ордос. В 1470 г. и 1471 г. монголы продолжали нападения на китайскую границу. После периода без хаганов был ханом избран Мандуул, единокровный брат Дайсун-хана. Мандуул вступил в борьбу с Махулихаем. В 1473 г. Ван Юэ разбивает один из монгольских отрядов. В борьбе за престол участвовали Хонхолай, Исмаил-Тайша и тумэтский Доголаг-Тайша. Своим соправителем Мандуул сделал Баян-Мункэ. Окружение хана спровоцировало конфликт хагана с джингонгом. Баян-Мункэ в этой борьбе погибает. Первой женой Мандуула была Джунхэн дочь ойратского Бигэрээн-Тайши. В 1465 г. Мандуул женился на единственной дочери тумэтского Чоросбай-Тэмур-Ченсяна по имени Мандухай-хатун, которая родила ему двух дочерей. В 1478 г. Мандуул скоропостижно скончался. Мандухай осталась вдовой. В 1479 г. она возглавила восточных монголов [Veit 2009: 157-165; Покотилов 1893: 1-114; Монгольские источники о Даян-хане 1986: 34-64; Далай 1983: 129-146; История монгольской народной республики 1983: 170-183; Ishjamts 2003: 209-211; Дугаров 2016: 231-232; Perdue 2005: 54-62].

Она возвела на престол Бату-Мункэ. Этот правитель станет известен как Даян-хан. Первые года Мандухай-хатун правила вместо него. В 1479 г. ойраты были разбиты при Тас-Бурду. В 1481 г. же она подчинила ойратов Чингизидам. В 1483 г. восточные монголы под руководством Даян-хана разбили Исмаил-Тайшу. Исмаил-Тайша в 1480 г. совершил набег на Ляодун, а потом вторгся в Датун. Сюй Нин был разбит монголами, которые дошли до Шаньси и Чжили. Только губернаторам провинций Сюаньхуафу и Шаньси удалось остановить кочевников. В 1486 г. Нахайя перешел Ляохэ и нанес поражение урянхайцам, убив их предводителя Буйана. Исмаил-Тайша же был убит до 1488 г. В 1488 г. Даян-хан в письме китайскому императору называл себя "великим юаньским хаганом". Само письмо было составлено в оскорбительной для китайцев форме поскольку монгольский правитель ставил себя выше чем императора Мин Чжу Ютана. В том же году монголы напали на Шаньдань в провинции Ганьсу и на проход Душикоу. Урянхайцы в то время восстали против минской власти и нападали на и Губэйкоу. Урянхайцы обратились за помощью к ордосскому хану Тологаню бывшему сподвижнику Исмаил-Тайши. В 1495 г. Даян-хан вступает в союз с сыном Тологаня Хусаем в 1495 г. В 1495 г. Даян-хан подчинил себе урянхайцев вторгшись на Ляодун. Был осуществлен набег и в Ганьсу. В 1496 г. монголы разгромили области Датун, Сюаньхуа, Яньсуй. В 1498 г. Ван Юэ нанес монголам поражение у гор Хэланьшань. В 1500 г. во главе минских войск стояли Бао-Го, Чжу-Хуй, Шилан Шилин, Мяо-куй. В 1500 г. Даян-хан вторгся в Хэдао. Также был атакован Ляодун. В 1501 г. монголы атаковали Нинся. Когда китайцы пришли в провинцию, то монголы уже отступали. Китайцы заняли Ордос, но не настигли монголов. После этого монголы осуществили набеги на Пинлянь и Цинлянь. В том же году Даян-хан перенес свою ставку из Ордоса на Керулен. В 1502 г. монголы вторглись из

Ляодун Цинхэпу и Миюнь, а оттуда в Чжили и Шаньси и разграбили Пянттоугуань. В ином набеге они пришли в Ляодун но там их разбил Лю Сян. В 1503-1504 гг. монголы решили договариваться с китайцами о торговых отношениях. В 1505 г. монголы вторглись в Ганьсу и захватили Хуамачи и достигли Сюаньхуафу. В 1507 г. монголы снова вторглись, дошли до Динляо, но полководец Ма Ан нанес им поражение у горы Мугуа. Набеги 1505-1507 гг. осуществлял Ибурай-тайша. Сам Ибурай вступил в конфликт с Даян-ханом и был вынужден эмигрировать на территорию Кукунора. Там он вступил в союз с местным населением и оттуда напал на Китай. Союзником Ибурая был Мундулай-Агуху из Ордоса. Между 1507 и 1512 гг. они убили наместника Даян-хана в южномонгольских землях. Наместником был сын Даян-хана Улус-Болод. К Ибураю вскоре мигрирует Мундулай-агуху и в 1513 г. они осуществляют набег на Шеньси и Сычуань. Были опустошены местности Тао, Минь, Сунпан. В 1514 г. набеги подверглась Шаньси. Разгромлены области Датун, Нинъю, Шочжоу. В 1515 г. уже Даян-хан напал на Сюаньхуа и Датун. Около границы с Империей Мин монголы выстроили систему укрепленных лагерей и оттуда совершали нападения. Черех Хуайань монголы вышли к Вэйчжоу и проникли до Пинлочэна. Даян-хан осуществил набег на области Цзичжоу и Боянькоу у Пекина. В 1517 г. Даян-хан вторгся в Китай. Ван Сюнь был осажден Инчжоу. Император выступил с войском и у Янхэ сразился с монголами. Он вынудил тех отступить от Инчжоу. Китайцы преследовали монголов до Пинлу и Шочжоу. Внимание Даян-хана от Китая отвлекались Ибурай-тайша и Мандулай. Сананг Сэчэн сообщал, что в местности Онгону-субэ войска Даян-хана было разбито Багатуром-Негуресхейем. Следующий поход Даян-хан более подготовил. В битве у Далан-Теригун войска Ибурая и Мандулая были разбиты и хаган преследовал их до Кукунора. Лубсан Данзан же говорит об одном походе. Союзником Ибурая Бэгэргсун Оннигутский. В 1518 г. минский император Чжу Хоучжао осматривал укрепления на границе. В 1523 г. на Датун нападает внук Даян-хана и сын Барс-Болод-Сайин-алака по имени Алтан-хан. Даян-хан же продолжал набеги на Китай до 1526 г. Ближе к Китаю переселился Ибурай. Он кочевал у Нинся. Союзник Ибурая Бэгэргсун напал на Ганьсу. В 1532 г. Даян-хан предложил мир империи Мин. Этому предшествовал поход Гун-Билик-Мэргэн-чжинонга брата Алтан-хана. Даян-хан ликвидировал систему тайшей и чэнсянов. Восточные монголы были реорганизованы в шесть туменов. В Халхасский тумен вошли джалаиды, бесуды, элджигины, джаруды, баягуды, учирады, хонкираты. В Чахарский тумен вошли абага, абаганары, аоханы, кешигтены, му-мянгаты, найманы, онгиуды, хучиды, суниды, узумчины. Урянхайцы были отдельным туменом. Эти тумены вошли в левое крыло. В правое крыло же вошли хорчинский, тумэтский и ордосский тумены. Эти шесть туменов стали называться улус туменами, то есть ханствами. Они состояли из 40 меньших туменов. Монголы стали называться великим "народом шести туменов". В 1533 г. Гун-Билик-Мэргэн чжинонг выразил желание напасть на Ордос, но потом неожиданно напал на Ибурая и Бэгэргсуна и разбил их обоих. Лубсан Данзан и Сананг Сэчэн считают противником внука Даян-хана Лэхуши-ахалаху Ордосского. Тот терпит поражение и бежит в Хами, где и гибнет. В 1533 г. Гун-Билик-Мэргэн нападает на Сюаньфу, где берет крепости Сяньшуйпу и Юннин. Китайцы выступили против монголов и те были вынуждены отступать. Много из восточных монголов погибло при переправе через Хуанхэ. В 1536 г. Гун-Билик-Мэргэн собирает большую армию у Хэланьшань и направляет ее на Нинся, Датун и Сюаньхуа, однако китайский полководец Ши Лань Лютяньхэ отразил вторжения в район Пинлучэна и Гуояня. В одной из битв погиб сын монгольского полководца. В 1541 г. Алтан-хан прибыл с посольством. Он предложил империи Мин мир. Он хотел вести торговлю с китайцами, но те не удовлетворили его просьбу. В этот раз Гун-Билик-Мэргэн пришел с большим войском в Ланьчжоу, а оттуда в Шаньси на соединение с Алтан-ханом. Алтан-хан проник в Шилингуань и оттуда пришел Тайюаньфу и Шичжоу, где нанес поражения китайцам. Летом 1542 г. снова от монголов прибыло посольство с предложением мира и открытия рынков для торговли. На переговорах был захвачен монгольский дипломат. Монголы отомстили за это вторжением в Шаньси. Монголы через Яньмыньгуань проникли в Шочжоу и достигли Гуанъю. Отсюда монголы двинулись на Тайюаньфу и далее на юг. В 1543 г. умирает Гун-Билик-Мэргэн по китайским данным. Сананг Сэчэн же датирует его смерти 1550 г. В 1543 г. умирает Даян-хан и на престол восходит Боди Алаг-хан. Однако против него выступает Барсболод-джинонг. В союзе же с Боди Алаг-ханом находился Арсуболод его дядя. Арсуболод приходился двоюродным братом Барсболоду. Барсболод был вынужден отречься в пользу Боди Алага-хана от власти. В 1545 г. Алтан-хан во главе монгольских войск совершил набег на Яньсуй. Далее он проник в Датун. Губернатор Вэн Вань-Да сумел остановить монголов. Поражение у Янхэ Алтан-хан воздержался от набегов. В 1546 г. он направил дипломатов к китайцам, но те были убиты на границе. За это оскорбление Алтан-хан вторгся в Нинся и разгромил Циньпинпу. После этого он

отправил к Вэн Вань-Да письмо и этот губернатор доставил его к императору Чжу Хоуцуну. Однако не было принято конструктивных решений. Монголы вторглись в Шеньси, где им противостоял губернатор Цзен Сянь. Он вынудил кочевников отступить и составил план завоевания Ордоса. Сначала император Чжу Хоуцун позитивно оценил этот план, но в 1547 г. Цзэн Сянь был казнен. В 1547 г. умирает Боди Алаг-хан. Он оставляет после себя трех сыновей Годэна Дарайсун-тайджи, Хухуцэтэй-тайджи, Онгон Дурахал-тайджи. Они управляли Чахарским тумэном. Годэн Дарайсун вступил в борьбу с Алтан-ханом, который правил тумэтами. Алтан-хан разбил его и вынудил бежать на восток. В 1551 г. Годэн Дарайсун примирился с Алтан-ханом признав его лидерство в монгольском мире. Он переселился на восток монгольских степей в Чахар. Его преемником стал Тумэн-Дзасагту-хан ставший основателем Чахарского ханства. При его правлении чахарские ханы сделали своими вассалами тунгусские племена. Тумэн-Дзасагту-хан вынудил Алтан-хана признать свой сюзеренитет. Алтан-хан отправлял посольства в Китай в 1547 и 1548 гг. Однако китайцы на предложения мира и торговли ответили отказом. В 1548 г. монголы осуществили набег на Датун. Китайцы остановили их у Митошаня. Через месяц монголы появились в Сюаньфу и разграбили Юнпин, Луньцин и Хуайлай. В 1549 г. монголы снова воевали у Сюаньфу и разгромили Дишуйяй. Далее монголы вторглись в Датун и Юнпин. Они отступили услышав о приближении войска Вэнь Ван да. Монголы напали и на Ганьсу и Шаньси. В 1550 г. Алтан-хан пришел в местность Вэйнинхайцзы. Он перешел в Дуаньтоушань. Летом монголы вторглись в Датун. Выступившие против него Чжан Да и Линь Чунь были разбиты. В 1548 г. урянхайский вождь Батур разграбил Гуаннин. В 1549 г. все монголы напали на Ляодун. В 1550 г. на службе у монголов находился китайский ренегат Хачжоуэр. Следуя его совету, Алтан-хан провел войска через Чаохэчуань и Бэймяо и вторгся в Губэйкоу. Далее он вторгся в Хуайжоу и осадил Шуньи и достиг Тунчжоу, где разделил свое войско. Они опустошали селения вокруг Пекина. Сам Пекин монголы не осмелились штурмовать и набрав добычи отступили. В 1551 г. монголы прислали посольство Токто в провинцию Сюаньфу. Мир был заключен. Император Чжу Хоуцун давал в форме подарков закумуфлированную дань в 100 тыс. лян серебра. Но мир был нарушен и в 1552 г. монголы снова вторглись во главе с Алтан-ханом и Буйаном и разорили Нинся. В 1553 г. Алтан-хан вторгся в Сюаньфу, а Гун-Билик-Мэргэн в Яньсуй. Также они вторглись в Ганьсу и прошли до Датун. Монгол напали на города Линьцю и Гуанчан на юго-запад от Пекина, а также разорили местность Хуньюань. Область Яньаньфу в Шаньси и область Цинянфу в Ганьсу немало пострадали. Только сильные дожди вынудили монголов отступить. В 1554 г. монголы провели наступление на Сюаньфу и захватили крепость Цзыгоупу. Летом они вторглись в Нинся и Датун. Далайсун и Батур вторглись в Цзичжоу. В 1556 г. монголы снова вторглись в Сюаньфу. Чжан Хун погиб в битве с ними. На Юнпин совершил нападение Дарайсун. Зимой монголы напали на Датун и Шэньси. В 1557 г. монголы разорили Датун. Младший брат Алтан-хана Лабук-Тайша прошел через Хэлюкоу и разгромил уезд Цяньаньсянь области Юнпиньфу. В 1559 г. Алтан-хан совершил набег на местность Туму. В 1560 г. монголы стали лагерем у Хуйхэ у прохода Сифынкоу. Лю Хань разбил Алтан-хана здесь, но в 1561 г. монголы пересекли Хуанхэ по льду. В битве на Хуанхэ китайцы были разбиты. Батур победил Гайчжоу в Ляодуне. Монголы стояли у стен Пекина, а западнее разоряли Шэньси и Нинся. В 1562 г. Тумэн Дзасагту-хан вторгся в Фуйшунь, но его нападение отразил генерал Хэй Чунь. В 1563 г. монголы вторглись в Сюаньфу в местность Дишуйяй, но встретили отпор и после этого напали на Ляодун. В том же году Батур вторгся через Цзянцзылинь и разгромил области Саньхэ и Шуньи. В 1564 г. Тумэн Дзасагту-хан напал на местности к востоку от Цзичжоу, но безуспешно. В 1565 г. монголы напали на Ляодун и местные китайские военачальники были перебиты. Алтан-хан же со своими отборными всадниками вторгся в Сюаньфу. Китайский генерал Цзян Жудун устроил засаду и хан чуть не попал в плен. В 1566 г. монголы снова напали на китайское пограничье. При смене в Китае императоров Алтан-хан вторгся в Шаньси. Монголы вторглись в Цзинпин, Шочжоу, Лаоинь. После этого монголы захватили Фынчжоу и Шичжоу. Урянхайцы же заключили союз с Тумэном Дзасагту-ханом и захватили Цзичжэнь, Фунин, Лоутин, Лулун. Алтан-хан и Тумэн-Дзасагту-хан добились от китайцев открытия приграничных рынков. В 1547 г. среди монголов начал распространяться буддизм. Сананг Сэчэн под 1566 г. сообщает, что внучатый племянник Алтан-хана Хутукта-Сэцэн-Хунтайджи осуществляет поход в Тибет. После этого похода Алтан-хан отправляет в Пекин ходатайство о присылке ему буддистских монахов. Тумэн-Дзасагту-хан возглавил внушительную коалицию монгольских правителей угрожавших Империи Мин. В 1578 г. Тумэн Дзасагту-хан и вождь урянхайцев Субахай стали лагерем у Пишаня. Против монголов выступил Ли Чэнь Лян, который перебил монгольскую стражу. При Чандинпу он тоже нанес им поражение. Монголы собрали большое войско

и пришли с набегом на Ляодун. Они пришли на Ляохэ и взяли Дунчанпу и дошли до Иочжоу. Китайцы их остановили в битве при Юаньшане. В 1579 г. Тумэн-Дзасакту-хан, собрав большие силы, двинул их на Северный Китай и проникнул в него через Цзиньчуаньлин. Против них выступили китайские войска во главе с Ли Чэн Ляном, Мэн Луном, Ци Ци Гуаном. Тумэн Дзасакту-хан вместе с Субахаем пришли в область Хунтучэнь и далее напали на Циньчжоу и Ичжоу. Ли Чэн Лян снова победил монголов. В 1582 г. умер Алтан-хан. Он был обращен в буддизм в 1576 г. Вместе с ним эту религию принял Тумэн-Дзасакту-хан. Преемником же Хутукты-Сэцэн-Хунтайджи же стал Улчжей-Илдучи-Дархан-Багатур. Он предпринял поход на Китай в 1589-1590 гг. и вторгся в округа Ганьчжоу, Ляньчжоу, Таочжоу, Миньчжоу, Синин. Китайский император Чжу Ицзюнь после этого издал приказ остановить приграничную торговлю с монголами. После этого в 1591 г. Улчжей-Илдучи-Дархан-Багатур явился с повинной и откочевал на восток. Другие же монгольские вожди продолжали набеги. Минань и Тумэй грабили китайское пограничье. В 1592 г. китайский губернатор Нинся Бо Бай перешел на сторону монголов и призвал к себе на помощь Бушукту-чжинонга. Он был сыном Байан-Багатур-хунтайджи и внуком Нояндара-чжинонга. Тумэн Дзасакту-хан правил Монголии при помощи вассальных ханов Алтан-хана Тумэтского, Абтай-хана Халхасского, Хутукту-хана Сэцэн-Хутайджи Ордосского. Даян-хан, Алтан-хан и Тумэн Дзасакту-хан правили согласно Джасака Чингиз-хана. В 1576 г. Тумэн-Дзасакту-хан посетил в Тибете лидера секты красношапочных буддистов Карма-па Ламу. В 1577 г. Алтан-хан и Хутукта-Сэцэн-Хунтайджи же приняли буддизм от секты желтошапочников. В 1592 г. умирает Тумэн-Дзасакту-хан, власть которого еще формально признавали иные монгольские ханы. На престол вступил его сын Буйан Сэцэн-хан. В 1594 г. Бошукту-Чжинонг вторгся в Гуюань. Передовые китайские отряды ними были разгромлены. Яньсуйский губернатор Ма Гуй обратил монголов в бегство. В 1594 г. чахары напали на Чжэньпу. Приграничный военачальник Дун-и Юань разбил их и обратил в бегство. В 1595 г. вождь племени сунит напал на Шэньси, но был остановлен губернатором Е Мен Сюнем. Осенью того же года монголы из Кукунора напали на Синин. Губернатор Шэньси заманил их в засаду. В 1596 г. китайцы совершили поход в Монголию и разбили Бошукту-Чжинонга. В том же году чахары напали на Гуаннин. В 1597 г. чахары повторили нападение. Кукунорские монголы же грабили Ганьчжэнь. В 1598 г. чахары напали на Ляодун. Выступивший против них военачальник Ли Жу Сун попал в засаду. Ляодунский губернатор, однако, смог разбить хорчинов. В 1604 г. умирает Буйан Сэцэн-хан. В его правление с 1592 по 1604 гг. другие монгольские ханы перестали даже формально признавать свою зависимость от чахарских ханов. В 1604 г. приходит к власти Лигдэн-хан. Он добивается признания своей власти от туменов правого крыла монголов. В 1613 г. китайский император сродился породниться с монголами. Это было вызвано экспансией маньчжуров. Самоназвание маньчжуров было чжурчжени. В Юаньское время чжурчжени были подчинены темничествам Кайюань и Наньцин. В XIV в. чжурчженей было несколько миллионов населения. Чжурчжени занимались земледелием, охотой, собирательством и рыбной ловлей. Была развита металлургия. Поселения чжурчженей находились у рек, поскольку их страна находилась в таежной полосе. Пленные, добытые в походах, ставали рабами. Лично свободные чжурчжени назывались джусэн. Выше находилась родовая знать. Княжеское сословие называлоось бэйлэ. В юаньское и минское время чжурчжени делились на Ежень (диких) чжурчженей, который жили на Сунгари, Хайси жили в районе реки Ашихе, а Цзяньчжоу жили в северной части гор Чанбайшань. Граница империи Мин проходила по линии Бэйчжень, Шэньян, Телин, Кайюань, Фуминь. Чжурчжени со временем начали продвигаться на юг. Цзяньчжоу продвинулись к району реку Хуньхэ, Хайси пришли в район Гирина, а Ежень пришли на бывшие земли цзяньчжоу и хайси. Район же Нижнего Амура и Уссури заселяли племена хурха, вэйдзи, варка. В 1388 г. император Чжу Юаньчжан после победы над монголами Нахачу установил контакты с чжурчженями. Три племени – Одоли, Хулигай, Тууэн. В начале XV в. эти три племени переселились в район Тумангана, чтобы помогать китайцам в войне с монголами. В 1395 г. вождь цзяньчжоуских чжурчженями Мэнгэ-Тэмур поселил с визитом Чосон. В 1404 г. он был удостоен корейской военной должности. В 1403 г. Ли Сичэн стал командующим цзяньчжоуских чжурчженей. Мэнгэ-Тэмур принял китайскую фамилию Тун и в 1405 г. посетил Нанкин и получил должность регионального комиссара. В 1411 г. он обосновался в Фэнчжоу в долине реки Хойфа притоки Сунгари. Там расположилась гвардия Цзяньчжоу и Мэнгэ-Тэмур получил звание командующим левой гвардии Цзяньчжоу. Несколько лет он провел в столкновениях с корейцами. Мэнгэ-Тэмур в 1422 г. принимал участие в одной из трех кампаниях против монголов. В 1427 г. Мэнгэ-Тэмур отправил своего сына Агу ко двору чосонского вана. В 1432 г. Мэнгэ-Тэмур прибыл в Нанкин и был назначен главным комиссаром, а его брат Фанча региональным комиссаром.

В 1433 г. Мэнгэ-Тэмур погиб во внутренней усобице с другими чжурчженями. В 1403 г. китайцы установили связи с Ахачу. В 1405 г. китайцы установили гвардию Маолинь. В 1436 г. гвардия хулигай находилась под властью Лиманчу. В 1442 г. вследствие спора между Чунгшаном сыном Мэнгэ-Тэмур и его дядей Фанча гвардия Цзяньчжоу была возглавлена на левом крыле Чугшаном, а на правом крыле Фанчой. В 1409 г. китайцы организовали военную комиссию Нургань на землях чжурчженей. Она лишь формально подчинялась китайцам. Нургань была упразднена в 1435 г. На протяжении 1368-1435 гг. регион возглавляло 326 вождей. Чосон поддерживал активные связи с цзяньчжоускими чжурчженями. Множество раз чжурчжени прибывали к двору чосонских ванов. В 1467 г. совместный рейд корейцев и китайцев на чжурчженей привел к смерти Лин Чан Чжу и его сына. В 1478 г. корейцы и китайцы снова воевали против чжурчженей. Монгольский Алтан-хан вступил в контакт с чжурчженями. Вместе с Тумэн-Дзасакту-ханом и чжурчженями он напал на Ляодун. От монголов маньчжуры восприняли концепцию небесного бога, которого они называли Абка. Нурхацци воспринял чингизидскую концепцию правления согласно благословию небес. Также законы считались дарованными небом. Социальная организация тоже была наподобие монгольской. Чжурчжени делились на кланы бала и на роды мукун. Во главе клана стоял старейшина мукунда. Хозяйства назывались боо, а семьи бооигон. Чжурчжени организовывались в отряды татань. Дружины чжурчженей же назывались ниру. На протяжении минского периода чжурчжени жили в селах гашань. Чжурчжени торговали с монголами, китайцами и корейцами. Чжурчжени имели пограничные пункты торговли в Кайюани и Фушунь. Чжурчжени продавали меха, коней, мед, грибы, жемчуг, женьшень, грибы. В 1450 г. чжурчжени организовались в конфедерацию Хулунь, куда входили четыре племени Ула, Хойфа, Йехе, Хада. Конфедерацию возглавил клан Нара. Их столица находилась у Харбина. Йехе племя было монголо-маньчжурскими метисами и происходили от тумэтов. В 1548 г. Ван Тай стал вождем конфедерации. В 1582 г. после смерти Ван Тая контроль над конфедерацией взяли два брата из племени Йехе Чиннгяну и Янггину. Конфедерация начала называться Йехе. Ван Гао современник Ван Тая руководил цзяньчжоускими чжурчженями. Под его контролем находились племена хунехе, ванггйя, джечен. Кроме того, племена нейен и джушери жившие в Долгих Белых горах и на реке Ялу тоже подчинялись ему. В 1573 г. Ван Гао напал на Фушунь и убил местного китайского командира. Однако Ван Гао разбил Ван Тай и выдал его китайцам. В 1575 г. Ван Гао был казнен. После смерти Ван Гао его сыновья Атай, Никан Вайлань, Гиочанга заняли Хету Ал на реке Суксуну. В 1582 г. Атай напал на китайские владения, но Никан Вайлань в 1583 г. напал на крепость Гуре, которая принадлежала Атаю. Гиочанга со своим четвертым сыном Такси напал на Никан Вайланя. В 1588 г. китайцы под руководством Ли Чэнляна напали на конфедерацию Хулунь, однако один из сыновей Такси Нурхацци разбил китайцев. Нурхацци впервые встречается в истории, когда в 1583 г. совершил рейд на Тулунь, резиденцию Никан Вайланя. В 1585 г. он подчинил племя суксухухэ. В 1586 г. Нурхацци взял город Никан Вайланя Эрхунь. Никан Вайлань был вынужден скрываться в китайской провинции Ляодун. Китайцы выдали Никан Вайланя и Нурхацци его казнил. В 1588 г. к Нурхацци присоединились два вождя племени дунью и вождь племени суань Гэрци. Нурхацци контролировал крепости крепости племени хуньхе Чжаоцзя, Ханцзялу, Чжакумулу, Дунцзя. В 1589 г. Нурхацци объединил всех цзяньчжоуских чжурчженей. В 1591 г. Нурхацци напал на одно из племен чанбошаньских чжурчженей ялуцзян. В 1593 г. Нурхацци разгромил чанбошаньцев и урянхайцев. В 1594 г. было покорено племя нейнь. В 1595 г. Нурхацци получил от китайцев титул генерала-дракона. В 1598 г. был организован поход на варка. В 1599 г. Нурхацци начал войну против племен хада, хойфа и ула. В 1599 г. были подчинены хада. Тогда же была создана маньчжурская письменность на основе монгольского письма. В 1601 г. была введена система ниру-гуса. Ниру образововали каждые триста чжурчженей. В 1608 г. под власть Нурхацци попало племя хойфа. В том же году он выступил против племени ула. В 1610-1611 г. Нурхацци совершил походы на племя воцзи. В 1612-1613 гг. он воевал против племени ула. В 1614-1615 гг. Нурхацци воевал против наиболее могущественного чжурчженьского племени йехе. В 1616 г. племя йехе обратилось за помощью к империи Мин. Цзинь-тайши и Буянгу сообщали, что Нурхацци собирается покорить Ляодун. В 1618 г. Нурхацци огласил войну китайцам, которые послали во владения чжурчженей 1 тыс. воинов. Чжурчжени взяли Кайюань и Фушунь. В 1619 г. Нурхацци разгромил 20 поселений племени ехе и разгромил китайское войско в битве при горе Сарху. После этого пали крепости ехе Буянгу и Дунчэн. В 1619 г. Нурхацци отправил свой отряд против племени воцзи в местность Хурха. В 1625 г. сын Нурхацци Абай напал на хурха. Сам Нурхацци в 1589 г. огласил себя ваном. В 1596 г. он стал титулироваться ваном государства Цзяньчжоу. В 1601 г. Нурхацци сформировал войско в четырех знамен, а в 1606 г. монгольские племена признали его кендулен-ханом.

В 1605-1606 гг. в ставку Нурхацы прибыл Энгэдэр-тайчжи из южномонгольского княжества Байют. В 1612 г. с чжурчженским правителем породнился хорчинский правитель Минган. Сыновья хана бэйлэ Дашан и Мангуртай взяли в жены дочерей правителя княжества Джаруд, а наследник престола Абахай женился на дочери хорчинского князя Мангуса. Четвертый сын Нурхацы взял в жены дочь Элджэгэ из княжества Джаруд. В 1619 г. маньчжуры и южные монголы вместе сражались под городом Тэлинчен. В походе отметились Дзайсай от пяти халхаских племен, Пакба из Джарудов, Санарсай сын Мингана. На стороне же китайцев же сражался чахарский хан Лигдэн. Помощь чахарцев была оценена в 4 тыс. лян серебра. Позже дань была увеличена до 40 тыс. лян. Нурхацы отправил посольство к Лигдэну посольство в 1619 г. с целью переманить его на свою сторону. Но Лигдэн ответил отказом. В 1615 г. за указом Нурхацы были созданы восьмизнаменные войска. В 1616 г. было провозглашено создание чжурчженского государства Поздняя Цзинь. В 1615 г. чжурчжени построили семь больших буддийских храмов. В 1621 г. Нурхацы назначил ламу Олуг Дархан Нангсо наставником буддизма среди маньчжуров. Земля у чжурчженей делилась на албан (ханские земли), земли бэйлэ, земли ниру, земли жалованные не-чиновникам. В 1621 г. была создана первая монгольская ниру, а в 1622 г. первое монгольское знамя. Правящей династией стала династия Айсинь Гиоро. В 1618 г. был опубликован манифест "Семь больших обид" в которых были высказаны претензии Нурхацы к китайцам. В 1621 г. чжурчжени вторглись на Ляодун и взяли города Шэньян и Ляоян. Шэньян был переименован в Мукдэн и в него из Сицзина перенес столицу Нурхацы. В 1622 г. чжурчжени вторглись в Ляоси, которая принадлежала империи Мин. В 1626 г. был осажден главный город Ляоси Нинъюань. Китайцы отразили нападение, но китайский флот в заливе Бохай был сожжен. В 1626 г. от полученной раны во время Нинъюани Нурхацы скончался и ему наследовал его сын Хунтайцзи, более известный в историографии как Абахай. Тот в 1629 г. ввел экзамены на чиновнический ранг по китайскому образцу, а в 1631 г. ввел систему шести ведомств. В 1627 г. чжурчжени совершили вторжение в Корею. В 1629 г. Абахай, заключив союз с монгольскими племенами, обошел китайские крепости в Ляоси и прорвался через Великую Китайскую стену у Пекина. С 1612 г. племена хорчин и джаруд признали власть Нурхацы над собой. В 1620 г. Лигдэн и Нурхацы разорвали контакты между собой. В том же году чжурчженские послы подверглись грабежу в княжестве Джаруд. В том же году 2 тыс. южных монголов совершили набег на Мукдэн. Однако маньчжуры отразили набег, а Дзайсай попал в плен. За него монголы заплатили выкуп. В 1621 г. пять халхаских племен формально перешли в чжурчженское подданство. Одному из халхаских послов Гурбуши отдал в жены свою дочь чжурчженский сановник. На сторону Нурхацы перешло семнадцать князей племени урат. В 1625 г. княжество хорчин было превращено в провинцию маньчжуров. В 1623 г. джарудский правитель Анан был разбит чжурчженями. В 1624-1626 гг. маньчжуры осуществили ряд набегов против княжеств Баарин, Аохан, Найман, Ара-Хорчин, Ониуд, Кешиктен. В 1626 г. Джаруд был окончательно приведен в покорность. Лигдэн в это время подчинил себе хорчинский аймак, тумэтов и ордосского хана. В 1627 г. однако подданные восстали, но хаган разбил войска мятежных княжеств в битве при Жаочэне. Ощущая слабость Чахарского ханства империя Мин прекратила платить дань и умертвила 4 тыс. монголов в Хух-Хото. Лишь в 1628 г. Лигдэн-хан осуществил вторжение в империю Мин. Лигдэн направил свои силы на империю Мин в местность Пиньтай. В 1629 г. Лигдэн-хан осуществил набег на Яньсуй и китайцы с трудом отразили его. Преемник Нурхацы Абахай высказал бунтующим вассалам Лигдэн-хана свою поддержку. В 1625 и 1626 гг. Лигдэн воевал с маньчжурами, но ни одна сторона не смогла добыть победу. В 1632 г. в местности Хэнайя произошла новая битва, которая также не принесла окончательной победы ни одной из сторон. В 1634 г. Лигдэн совершил нападение на китайское пограничье пользуясь гражданской войной в империи Мин. Воспользовавшись этим чжурчжени совершили набег на Чахарское ханство. Большинство вассалов Лигдэн-хана не поддержали его, а империя Мин отомстила своим нейтралитетом. Лигдэн поддержал только Цогт-тайджи из Халхи. Лигдэн был вынужден оставить свое ханство и через Ордос добрался до Хуанхэ и переправился через реку. Он двигался в сторону Кукунора, чтобы оттуда продолжать сопротивление, но в провинции Амдо его убил Дармараджа. Цогт-тайджи прибыл несколько позже и покорил кукунорского Тумэн Холч-нойона. Часть чахаров нашла себе укрытие в Халхе, где их приняли сэцэн-хан Шолой и тушэту-хан Гомбодорж. Власть в Чахарском ханстве принял его преемник Эчжэ. В 1635 г. он был окружен в своей ставке в местности Толиту у Хуанхэ маньчжурами. Он был вынужден отдать великую печать императора Юань чжурчженскому правителю Абахая. Это фактически значило конец династии Северная Юань. После этого многие монгольские князья обратились с просьбой к Абахая принять трон. В 1636 г. на съезде южномонгольских и восточномонгольских ханов верховным правителем

богдо-ханом был признан Абахай. Сам Абахай переименовал свою империю из Поздняя Цзинь в Цин. В 1635 г. Абахай основал буддистский храм Махакала в Мукдене. Тогда же было принято решение переименовать чжурчженей в маньчжуров. В 1632 г. Дахай усовершенствовал маньчжурское письмо. В 1636 г. Абахай назвал буддизм ложным учением и считал, что он повинен в упадке монголов. Он был сторонником шаманизма и называл монголов и маньчжуров одним государством. В 1637 г. Корея признала вассалитет от империи Цин. В 1636-1638 гг. маньчжуры осуществляли набеги на Пекин. Они опустошали провинцию Чжили и прорвались в Шаньдун. В кампании 1639 г. Абахай сжег 58 китайских городов. В 1641 г. в Ляоси была разгромлена минская армия. К 1644 г. у китайцев в Ляоси оставался Нинъюань и укрепленный район Шаньхайгуань. Войска на севере возглавлял У Саньгуй, который открыл маньчжурам проход в Китай. Сам Китай в то время был в глубоком кризисе. Восстание крестьян 1634-1647 гг. было подавлено империей Цин. На начальном этапе маньчжуры установили свою власть по всему Китаю кроме юго-западных провинций, где правила династия Южная Мин. В 1647-1649 гг. вспыхнули масштабные восстания против маньчжурской власти. Войска повстанцев были разбиты только в 1664 г. Войска же империи Мин были выгнаны из Китая в 1659 г. Чжу Юнли бежал в Бирму. В 1661 г. У Саньгуй и маньчжурский бэйлэ Айсинга вторгся в Бирму и в 1662 г. поймали Чжу Юнли и доставили его в Китай. В период 1673-1681 гг. против империи Цин воевали три вассальных князя на юге Китая, один из которых У Саньгуй особо отметился в установлении маньчжурской власти. В 1683 г. завоевание Тайваня завершило маньчжурское завоевание Китая. От набегов маньчжуров страдали и более дальние племена. В 1616 г. Нурхаци совершил поход против племени сахальянь Восточного моря. Чжурчженей возглавляли Дарханся и Сюнькэло. В 1617 г. было атаковано шицюань-го. В 1617 г. чжурчжени склонили к сотрудничеству вождей племени сахальянь. Г. Мелихов считал, что племена варка и хурха были предками орочей. Племя воцзи было предками нанайцев. Хурха разделялись на хурха Восточного моря, племя хурха одной местности Восточного моря, племя хурха речки Сунгари, племя хурха Хэйлуцзяна. Хурха жили по рекам Муданьцзян, Сунгари и Амур. В 40-50-х гг. XVII в. на этих территориях жили дючеры. Б. Долгих отождествлял хурха Восточного моря с нанайцами Сунгари. В китайских хрониках времен империи Цин упоминал о племени учжала. Г. Мелихов отмечал, что учжала это ачаны. В 1629 и 1633 гг. Убахай совершил поход на варка. Походы 1629 г. и 1633 г. затронул и племя учжала. В 1635 г. Убахай и Цзингурдай выступили в поход на варка. В 1639 г. был предпринят поход на хурха. В 1634 г. к Абахая из Хэйлуцзяна прибыли послы с данью. В 1635 г. на местность Хэйлуцзян пришли с войной Бацилань и Самшика. В 1636 г. люди тунгусского элочунь напали на монголов хорчинов. В том же году маньчжуры устроили карательный поход на них. Эрдуму и Тогодай преследовали Елэя. Они дошли до владений Бомбогора. Территория вождества последнего находилась на Амуре в районе около впадения в его Зеи. В 50-х гг. XVII в. от преследований маньчжуров бежал тунгусский князь Гантимур. Он перешел на сторону русских, только что появившихся в регионе. Также к русским бежали Туйдохунь, Баодай, Вэньду. Бомбогор возглавлял солонов Хэйлуцзяна. Он явился в 1637 г. к маньчжурскому двору. Вместе с ним прибыл и иной солонский правитель Чукуни. В 1638 г. маньчжурские полководцы Екэшу и Синна направились в поход на племя гуарча в местности сахарча. В 1639 г. маньчжуры возобновили войну против солонов. Маньчжурские полководцы Самшика и Сохая осадили солонские городки Дочэнь, Асацзинь, Якса, Доцзинь, но не смогли их взять. На помощь им пришли маньчжурские подкрепления под началом Екэшу, Бая, Аханиканя, Таньбу, Ланьбая, Убахая. После этого городки солонов пали. Солоны были согнаны в город Укур. Одержав победу маньчжуры в 1640 г. вернулись в Мукден и привели большое количество пленных. В 1641 г. солонские старейшины Мэнсайр, Вадай и Балдача прибыли в маньчжурские владения. Когда умер император Абахай его место занял Айсиньгиоро Фулинь. При нем регентом был Доргонь. Солоны, хурха, варка, учжилэ рассматривались маньчжурами как внешние вассалы. Также признали свой вассалитет племена шилу и шицюань. Балдача и Сахальянь были вождями племени сахарча. Часть солонов была переселена в монгольский аймак Горлос, а иная часть в район Мукдена. С 1641 по 1682 гг. солоны платили дань. Вождь Лайдаку возглавлял хурха. На северо-востоке во время маньчжурской экспансии в Китай были организованы уезды Ляоян и Хайчэн. Туда были назначены амбань-чжангин и фудутун. В район Мукдена вследствие завоеваний в Китае было доставлено много пленных китайцев. С 1655 г. Нингута стала местом ссылки преступников из китайцев. Нингута стала опорным пунктом маньчжуров на северо-востоке и ним руководил амбань-чжангин Шархуда. Первые русские в землях, которые входили в сферу влияния империи Цин появились в 40-х гг. XVII в. В. Поярков пришел в земли дауров. Казаки спустились по Зее и вышли в Амур. В 1649 г. в регион прибывает Е. Хабаров. Он появляется на Амуре в 1650 г. В 1651 г. русские

завоевывают Албазин и Ачанский городок претендуя на дань с местного населения. Дауры в панике вынуждены бежать во владения маньчжуров. В 1652 г. к Албазинскому острогу приступили маньчжурские войска Хайсэ. Казаки удержали Ачанский городок и в том же году построили Кумарский острог. В 1653 г. Е. Хабаров был отозван и командование казаками принял О. Степанов. В 1654 г. на реке Нерче А. Пашков основал Нерчинск. В 1654 г. маньчжуры преградили О. Степанову плавание по реке Сунгари. Весной 1655 г. маньчжурское войско под командование Миньяндали осаждало Кумарский острог, но не смогло его взять. В том же году О. Степанов ходил по Сунгари и Уссури и наложил дань на нивхов, дауров и дючеров. В 1656 г. в Пекин прибыло первое русское посольство, которое должно было решить вопрос границ, но не решило. В 1656 г. О. Степанову стало известно, что дючеры и дауры это также вассалы маньчжурского богдыхана. В 1658 г. амбань Шархуда столкнулся с казаками в бою на реке Сунгари, а в 1659 г. маньчжуры напали на фэйяка. В 1659-1660 гг. маньчжуры пытались вытеснить русских с Амура. В 1669 г. русские появились у Нингуты и брали с окрестного населения ясак. В 1676 г. в Пекин прибыло посольство Н. Милеску (Спафария). В 1684 г. маньчжуры завершили постройку "Ивового палисада", который оформил территории официально включенные в империю Цин. В 1682-1683 гг. они построили в Приамурье крепость Айхунь, которая стала центром Хэйлуунцзянского наместничества. В 1654-1656 гг. маньчжуры насильственно переселили вглубь своей территории племена дючеров и дауров. Они провозглашались новыми маньчжурами и были включены в ниру. В 1674 г. и 1678 г. пришедший на смену Шархуде Бахай привел к императору 40 ниру родов мэрчжэлэ и чжанука. В Нингута приезжали с данью хурха, фэйяка, хэйцинъ. В 1683 г. окрестности Албазина исследовали маньчжуры Лантань и Пэнчунь. В 1681 и 1682 гг. Айсиньгиоро Сюаньэ отправлял посольства в Нерчинск. В 1683 г. маньчжурское войско прибыло в Хэйлуунцзян и стало гарнизонами. Полководец Сабсу создал гарнизон в Эсули из маньчжуров и дауров. Гирин и Нингута стали основными базами в регионе. В 1684 г. маньчжуры атаковали фэйяка и вышел к нижнему течению Амура. С февраля 1685 г. была осуществлена подготовка к войне против русских. Сабсу приказал вождю дауров Бэйлэру оказать помощь маньчжурам. Летом 1685 г. маньчжурское войско прибыло под Албазин и дутун Пэнчунь осаждал в этом городе русских на протяжении лета-осени 1685 г. Русские ушли из Албазина перед зимой, но вернулись в 1686 г. Зимой 1686 г. Сабсу донес Айсиньгиоро Сюаньэ о том, что русские вернулись и восстановили острог. В 1686 г. император Айсиньгиоро Сюаньэ приказал Сабсу осадить Албазин. Сабсу осадил город, но зимой 1686-1687 гг. был вынужден отступить из-за недостатка фуража и эпидемий. В 1687 г. маньчжуры с союзниками сжигали посевы у Албазина, чтобы русский гарнизон не имел чем кормиться. В январе-марте 1688 г. войска цинского вассала монгольского тушэту-хана Чихуньдоржа осаждали Селенгинский острог. На стороне русских выступили буряты. Летом 1688 г. маньчжуры подступили к Нерчинску и Русское государство было вынуждено пойти на переговоры результатом чего стал Нерчинский договор 1689 г., по которому русские оставляли Приамурье. Граница была проведена по рекам Аргунь и Горбица, а также по Становому хребту. Земли родственных маньчжурам чжурженьских племен Нижнего Приамурья и Приморья, кочевья дауров и земли нивхов и айнов оказались под властью империи Цин. Эта граница просуществовала до 1858 г. Тибет и владения хошоутов были подчинены маньчжурами в 20-х гг. XVIII в. Джунгарское ханство пало под ударами маньчжуров в 1755-1756 гг. Амурсана поднял восстание в 1756 г. и продолжал сопротивление до лета 1757 г. после чего бежал во владения Российской империи, где и умер в окрестностях Тобольска от оспы. Последний очаг сопротивления ойратов в горах Юлдуз был уничтожен маньчжурами в 1759 г. Ойраты подчинились, как и уйгуры, власти империи Цин. Солоны были поселены на реке Нонни (Нэньцзян) в Хэйлуунцзяне и в землях южных монголов. Орочоны также жили в Хэйлуунцзяне. Им оставили право управляться их знатью. Дауры же жили в долине реки Нонни притоки реки Сунгари. Дауров рекрутировали в состав восьмизнаменной армии империи Цин. Дауры были племенем смешанного тунгусо-маньчжурского происхождения. Большинство из дауров бежали во владения империи Цин спасаясь от истребления казаками Е. Хабарова. За жестокость русских казаков маньчжуры прозвали лоча, которое было китайской формой индийского термина ракшас (демон). С завоеванием уйгурских и джунгарских территорий империей Цин дауры, как и тунгусо-маньчжурские народы солоны и сибо, были поселены в городах Восточного Туркестана в качестве гарнизонов. Дауров расселили и среди южных монголов в районе Хайлара. В 1771 г. откочевав из-под российской власти из Калмыцкого ханства на территории Восточного Туркестана переселились торгоуты, которых вел Убаши. Маньчжуры дали ему титул вана и позволили ему руководить своими людьми. Торгоуты были разделены на 10 хошунов. Монголы в XVI вв. имели следующую политическую организацию. Правителем государства был хаган.

Правителем восточного крыла и вторым человеком в государстве был джинонг. В более позднее время потомками джинонга стали сэцэн-ханы. Потомки Ашихая стали дзасакту-ханами. Потомки Абатай-хана стали тушэту-ханами [Veit 2009: 165-181; Кычанов 2010: 239-269; Чимитдоржиев 2002: 9-25; Ермаченко 1974: 23-70; Morgan 1990: 204-205; Кузнецов 1985; Монгольские источники о Даян-хане 1986: 65-89; Покотилов 1893: 115-218; Кычанов 1986: 7-135; История монгольской народной республики 1983: 183-194; Di Cosmo 2009: 333-339; Ishjamts 2003: 211-216; Roth-Li 2002: 9-72; Мелихов 1980: 26-184; Горохова 1980: 7-19; Tikhvinsky 1983: 5-25; Nakami 2005: 347; Хишигжаргал 2015: 17-21; Дугаров 2016: 232-237, 265-280; Скрынников 1988: 18; Perdue 2005: 62-74, 109-129, 141-208, 256-299].

В 1587 г. в Северной Монголии создал государство Алтан-ханов Шолой-Убаши сын Тумэндары. Он получил земли от второго правителя во владениях Дзасакту-хана Лайхор-хана земли хотогойтов и район озера Хубсугул. В 1588 г. он воевал в союзе с урянхайским нойоном Саин-Маджиком против ойратов. В 90-х гг. XVI в. ойраты были вытеснены в Прииртышье и Шолой-Убаши, совершая набеги на енисейских кыргызов, обложил их данью. Кроме того, он начал долгую войну в Минусинской котловине, которая закончилась покорением енисейских кыргызов до 1604 г. В 1608 г. хотогойты занимают район Кыргыз-нор и Убса-нор. В 1609 г. Шолой-Убаши был разбит ойратами. В 1614 г. во время очередной кампании Шолой-Убаши против ойратов его побеждает ойратский тайша Байбагас. В 1615 г. алтан-хан побеждает ойратского тайшу Хара-Хулу. В 1616 г. Шолой Убаши принимает у себя русское посольство В. Тюменца. В 1618 г. между Шолоем-Убаши и русским воеводой начинаются трения. Русские соорудили Кузнецкий острог. В 1620 г. хотогойты побеждают ойратов в битве у Черного Иртыша. В 1623 г. Шолой-Убаши нанес поражение Хара-Хуле и Байбагасу. Но в 1627 г. он погибает в очередной войне против ойратов. Преемник Шолой-Убаши Омбо-Эрдени в 1628-1629 гг. потерпел ряд поражений от ойратов. В 1631 г. он направляет посольство в Томск с предложением о союзе. Русские рассматривали возможность использовать его против ойратов, которые тогда поддерживали сибирских хан-заде Кучумовичей. В 1633 г. Омбо-Эрдэни понес поражение от Лигдэн-хана и ойратов. В 1634 г. к нему в район Минусинской котловины прибывают посольство В. Тухачевского, которое заключает договор о мире и дружбе. В 1636 и 1638 гг. к Омбо-Эрдэни прибывают новые посольства от русских. В 1634 г. Омбо-Эрдэни оказал помощь своим кыргызским вассалам Езирченю и Бехтеню против русских. В 1636 г. хотогойты терпят поражение от ойратов Батур-хунтайджи, который возглавил Джунгарское ханство. В 1643 г. Омбо-Эрдэни вместе с ойратами принимает участие в Орбулакской битве против казахского хана Джангира и узбекского полководца Жалантоса. В 1652 г. к тубинцам бежал племянник Омбо-Эрдэни Мэргэн-Тайша. Алтан-хан взял его в осаду у реки Сиды. После победы над племянником Омбо-Эрдэни совершил поход на енисейских кыргызов. В 1657 г. алтан-хан умирает. В 1657 г. Лубсан-Тайша, еще не будучи ханом, совершает поход на енисейских кыргызов и, развивая успех, сделал набег на сибирских татар живших в бассейне реки Томи. В 1661 и 1662 гг. Лубсан-Тайша отправлял своих посланцев к русским. В 1663 г. хотогойты осуществили очередной набег на енисейских кыргызов и взяли с них дань. Был построен Лобзанов городок, который был свидетельством власти хотогойтов над енисейскими кыргызами и кыштымами. В 1664 г. против Лубсан-Тайши выступили дзасакту-хан и тушэту-хан. Алтан-хан просил помощи против халхасцев у русских. В 1666 г. хотогойты продолжали воевать против халхасцев. В 1667 г. в Минусинскую котловину пришло войско возглавляемое ойратским хунтайджи Сенге. Войско Лубсан-Тайши было разбито, а сам он попал в плен. В 1678 г. Лубсан-Тайша был освобожден из плена. В 1681 г. он прибыл с дарами ко двору Айсиньгиоро Канси. В 1682 г. Лубсан-Тайша при поддержке ойратов начал войну против Дзасакту-хана Шары. По решению Хурин-Белчинского курултая в 1686 г. Лубсан-Тайшу отстранили от власти. Правителем хотогойтов стал Гэндун-Дайчин второй сын Омбо-Эрдэни. В 1688 г. он, воспользовавшись поражением дзасакту-хана Шары, восстановил государство алтан-ханов и выступил на стороне ойратов против тушэту-хана Чихуньдоржа. Отброшенный войсками других халхаских правителей хотогойтский правитель отступил в земли урянхайцев. В 1689 г. Гэндун-Дайчин угрожал Селенгинскому острогу угрожая расправой за то, что русские взяли ясак с бурят. В 1691 г. Гэндун-Дайчин присутствовал на Долоннорском курултае, где с другими ханами Халхи принял власть империи Цин. Во время ойрато-маньчжурской войны Гэндун-Дайчин сражался на стороне империи Цин. В 1696 г. он вернул себе власть над владениями алтан-ханов и в 1697 г. передал власть своему сыну Сэнжаву, который правил своим улусом до 1703 г. В начале XVII в. Северная Монголия делилась на семь ханств и называлась семь халхаских хошунов. Три наиболее мощными государствами были ханства тушэту-ханов, дзасакту-ханов, сэцэн-ханов. В середине XVII в. тушэту-ханов называли хан-ахай, то есть старшими ханами. Дзасакту-хан имел функции главного

законотворца. Периодично монгольские ханы собирались на курултай знати. В 1649 г. тушэту-хан освятил буддистский монастырь Ширету-Цаган-нур. В 1617 г. монголы помогли тибетскому далай-ламе в борьбе против мятежных вассалов. Гумэнкин-Саин-нойон оказал ему военную поддержку. В восточной части Халхи находились пандита-хутукта, илагусан-хутукта, хубилган. Хубилган происходил из семьи тушэту-хана. Хубилганы считались перерожденцами далай-ламы и занимали важное место в структуре монгольского буддистского духовенства. Монгольские светские правители внедряли представителей своих родов в среду буддистского духовенства, которое было верховным арбитром при усобицах. Джебздун-Дамба-хутукта в 1640 г. получил от тушэту-хана щедрое пожалование. Монастырь Их Хурэ находился поблизости ставки тушэту-хана. Джебздун-Дамба-Хутукте халхаские правители преподносили богатые дары во время ритуала бату орошил. 14 января 1636 г. к двору Абахая прибыло посольство от сэцэн-хана. Послы принесли маньчжурам дань. В сентябре 1637 г. прибыло новое посольство от сэцэн-хана Шолоя. В октябре 1637 г. к Абахая прибыло посольство от тушэту-хана Гомбодоржа. В сентябре 1638 г. прибыло к маньчжурам новое посольство от тушэту-хана. В марте 1636 г. Абахай приказал сэцэн-хану прекратить торговлю с Империей Мин. В 1637 г. к нему прибыло маньчжурское посольство. В 1639 г. Дзанабадзар был провозглашен духовным лидером монголов Богдо-гэгэном I. Дзанабадзар был сыном тушэту-хана Гомбодоржа. В 1640 г. состоялся общемонгольский курултай. Его инициировал ойратский хунтайджи Батур. На него прибыли сыновья Сэцэн-хана, тушэту-хан Гомбодорж, дзасакту-хан Субуди. На Тарбагатайском съезде было принято новое законодательство Их Цааз. В 1643 г. подданный тушэту-хана Ноэршецзин сделал дары Абахая. В 1645 г. тушэту-хан снова отправил посольство. В 1646 г. вождь племени Сунит Тингис бежал к сэцэн-хану Шолою. В том же году Айсиньгиоро Фулинь издал приказ южномонгольским правителям осуществить караельный поход против племени сунит. В августе 1646 г. Додо руководивший войском достиг горы Ингарцак. Произошла битва между сунитами и процинскими монголами. Дархан Докэсинь потерял в битве пятерых тайши. Далее цинские войска дошли до местности Гунь-Гулатай на границе южных и северных монголов. Тингис избежал битвы. В битве при горах Оутукэшань Тингис был разбит и бежал к реке Тола. Процинские монголы продолжали преследовать его. В новой битве в урочище Бурхату были убиты сыновья и племянники Тингиса. В руки победителей попала большая добыча в виде скота. В сентябре 1646 г. тушэту-хан и сэцэн-хан попробывали остановить продвижение южных монголов, но в урочище Чжацзибулакэ Додо разбил войско тушэту-хана. Подоспевший на помощь тушэту-хану сэцэн-хан был разбит на следующий день. В октябре 1646 г. послы тушэту-хана прибыли в Пекин и поднесли дары. Им было оглашено, что в 1647 г. они должны выдать Тингиса и Тенгитя. В 1648 г. Тингис сдался властям империи Цин. В том же году сэцэн-хан Шолой преподнес маньчжурам большие дары и надеялся на возвращение к предыдущему формату отношений. Однако Айсиньгиоро Фулинь требовал отправки в Пекин аманатов. В том же году в империю Цин прибыл глава саин-нойоновского аймака Даныцзинь-лама. В 1650 г. сэцэн-хан снова платит маньчжурам дань. В 1647 г. Айсиньгиоро Фулинь не принял письма от дзасакту-хана Субудая, который выражал радость об известии о победах маньчжурских войск в Китае. После смерти Субудая его сын Норбо отправил новое посольство к маньчжурам с данью из лошадей в 1650 г. В 1650 г. маньчжуры потребовали от правителей Халхи явиться в Пекин и принести клятву. Также требовалось возместить убытки, которые понесла империя от набегов тумэтов и бааринов. В сентябре тушэту-хан Гомбодорж снова прислал послов. В 1651 г. к Даныцзинь-ламе, Омбо-эрдени, дзасакту-хану Субудая прибыли цинские послы. Однако союз между Халхой и маньчжурами не был заключен. В 1651 г. сэцэн-хан Шолой умер. Только в 1655 г. халхасцы согласились удовлетворить требования маньчжурского двора. В 1651 г. в Мукдэн прибыло посольство от тушэту-хана Гомбодоржа. Потом прибыло посольство от Сэцэн-хана Баба. Айсиньгиоро Фулинь угрожал монголам и требовал, чтобы они прислали в качестве аманатов представителей своей знати. В период 1649-1651 гг. маньчжурский богдыхан Айсиньгиоро Фулинь зазывал к себе и далай-ламу. В 1653 г. Бунтар-Тайша, поддавшись посулам империи Цин, откочевал от тушэту-хана Гомбодоржа и был поселен маньчжурами у Талухуньхэ. В том же году тушэту-хан Гомбодорж, Даныцзинь-лама и Сэцэн-хан Баба выражали свое желание заключить дружественный союз с империей Цин. В 1655 г. дзасакту-хан Норбо и Омбо-эрдени принесли повинную Айсиньгиоро Фулиню за своей нападение на племя баарин. Летом 1655 г. к Тушэту-хану Гомбодоржу, Дзасакту-хану Норбо, Сэцэн-хану Баба, Даныцзинь-ламе и Мэргэн-хану прибыли маньчжурские послы был направлен ультиматум по которому они должны были принести вассальные клятвы. В январе 1656 г. восточнохалхаские правители произнесли вассальные клятвы маньчжурскому богдыхану. Взамен маньчжуры своим вассалам присвоили звание дзасака. В

1664 г. халхасцы кочевали на землях южных монголов. Новый император Айсиньгиоро Сюань расценил это как вторжение на территорию империи. Он перенес столицу из Мукдена в Пекин. В 1681 г. Айсиньгиоро Сюань обвинил халхасцев в том, что они вошли в союз с баргутами и опустошают территории. В 1682 г. маньчжурские послы прибыли в Халху и к ойратам. В декабре 1682 г. в Пекин прибыли тушэту-хан Чихуньдорж, сэцэн-хан Баба, Эрке-Дайчин-нойон, Мэргэн-нойон. Империя напрямую вмешивалась во внутреннюю политику Халхи. В 1661 г. умер Дзасакту-хан Норбо и престол перешел не к старшему сыну Цу-Мэргэну, а ко второму сыну Ванчуку. Это послужило причиной того, что хан хотогойтов Лубсан-Тайша напал на владения дзасакту-хана и требовал передачи престола Цу-Мэргэну. На помощь Ванчуку пришел тушэту-хан Чихуньдорж. Брат дзасакту-хана Норбо князь Гумбэ ушел во владения империи Цин. В 1671 г. Айсиньгиоро Сюань лишил власти Цу-Мэргэна и предоставил титул дзасакту-хана Цэнгуну (Джамбуну). В 1665 г. русский посол В. Бубеной вел переговоры о подданстве Халхи Русскому государству. В 1666 г. переговоры вел П. Кульвинский. В 1670 г. Цу-Мэргэн предоставил дань маньчжурам. В 1675 г. халхасские послы прибыли в Москву, где обсуждали вопрос подданства. В 1684 г. маньчжуры отправили посольство к далай-ламе в Тибет в котором отмечали, что все восточномонгольские правители лояльны буддизму, а люди дзасакту-хана рассеяны по Халхе. В это время в Халхе правили тушэту-хан Чихуньдорж и дзасакту-хан Джамбун. В 1685 г. тибетцы ответили тем известием, что посылают вместо умершего Семба-Чембы-хутукты ламу Галдан-Ширету. В 1686 г. маньчжуры выразили инициативу принять участие в примирительном съезде между монгольскими правителями. Должен был состояться съезд на котором бы присутствовали Джебздун-Дамба-хутукта, Дзасакту-хан Шара, Тушэту-хан Чихуньдорж, Сэцэн-хан Норбу. Айсиньгиоро Сюань получил известие что на съезд собрались все халхасские ханы, джинонги и тайджи. Маньчжурский посол и военкомандующий Арани призывал к миру между монголами. Съезд состоялся в Хурин-Билчире в Западной Халхе. В 1686 г. Тушэту-хан Чихуньдорж напал на Селенгинский острог. В 1687 г. Айсиньгиоро Сюань требовал закрепления за Илденравданом титула сэцэн-хана. В том же году тушэту-хан Чихуньдорж получил от ойратского хунтайджи Галдана-Бошокту письмо с обвинениями в адрес Джебздун-Дамба-хутукты. Он обвинял в том, что он оскорбил тибетского далай-ламу, поставив себя на один уровень с Галдан-ширету. Тушэту-хан Чихуньдорж выражал опасения в том, что ойраты могут вторгнуться в Халху. Летом 1688 г. до Арани дошли сведения что Галдан-Бошокту готовится выступить в поход. Разведка донесла, что ойраты разгромили Вэйчжэн-Хатан-багатура, Хундулен-Бошокту, Дармашири-Нойона и подошли к Эрдэни-дзоу. Сын Тушэту-хана Галдан-Тайша же потерпел поражение от Галдан-Бошокту в битве в урочище Тэмур. Также ойраты вторглись и во владения Сэцэн-хана Илденравдана. Люди последнего были вынуждены бежать за линию сунитских караулов выставленных империей. Тушэту-хан просил помощи у маньчжуров, но не получил ее вовремя. 28-29 августа 1688 г. в битве у Олохой-нора войска тушэту-хана были разбиты ойратами. Разбиты Галданом-Бошокту Тушэту-хан Чихуньдорж и Джебздун-хутукта обратились с просьбой к Айсиньгиоро Сюань принять их в подданство. К тому времени сэцэн-хан Илденравдан был убит, а дзасакту-хан Шара умер. Тушэту-хан Чихуньдорж обратился с прошением к маньчжурскому богдыхану в начале октября 1688 г. В конце октября 1688 г. к Тушэту-хану Чихуньдоржу и Джебздун-хутукте обратился Арани, который убедился в том, что они желают прийти в цинское подданство. В 1689 г. маньчжуры заключили Нерчинский договор с Русским государством. Тогда же маньчжуры приняли у себя халхасских беженцев. В ноябре 1689 г. в кочевья восточных монголов были отправлены маньчжурские чиновники. В апреле 1690 г. Айсиньгиоро Сюань издал указ о созыве 49 знамен южных монголов. В июле 1690 г. ойраты напали на Кундулун-Бошокту и навстречу ойратам были выдвинут маньчжурский авангард Арани, который был разбит ойратами в битве на реке Урхуй (местность Улзейту). Подошедшие потом основные маньчжурские силы разбили Галдана-Бошокту в битве при Улан-Бутун в 1690 г. В 1691 г. Айсиньгиоро Сюань обратился к Государственному совету с требованием решить "Халхасские дела". В апреле 1691 г. члены государственного совета вынесли резолюцию провести съезд в районе озера Долоннор. 29 мая 1691 г. во время первого дня Долоннорского съезда Тушэту-хан Чихуньдорж и Джебздун-хутукта явились в императорский шатер. Там Айсиньгиоро Сюань обвинил Тушэту-хана Чихуньдоржа в убийстве Дзасакту-хана Шары. Однако он выражал надежду что созванная восточномонгольская знать простит это преступление. Среди всех восточномонгольских правителей первенствующее место предоставили Сэцэн-хану Сономдоржу. Тушэту-хан Чихуньдорж, Сэцэн-хан Сономдорж, Джебздун-Дамба-хутукта получили богатые пожалования от императора. В послании от маньчжурского императора далай-ламе через два месяца после съезда было указано, что все ханы, джинонги и нойоны

поклонились Айсиньгиоро Канси и получили одинаковое положение с 49 южномонгольскими знаменами. Сам указ о принятии в подданство был зачитан 30 мая 1691 г. Это фактически означало оглашение территории Халхи входящей в империю Цин. Сэцэн-ханом был Сономдорж, а Дзасакту-ханом был Цэвэнжаб. В 1695 г. Галдан-Бошокту снова вторгся в Халху разоряя кочевья Сономдоржа. На берегах реки Толы в 1696 г. маньчжуры и халха-монголы нанесли поражение ойратам. В 1697 г. война закончилась победой Айсиньгиоро Канси, а Галдан-бошокту был смещен с должности ойратского хунтайджи Цэван-Рабданом. Южные монголы в 1636 г. были включены в маньчжурскую административную систему. В одну ниру могло входить от 100 до 300 монголов. Подчиненные южные монголы были включены в знаменную систему маньчжуров и составили 49 знамен. В знамена были включены мужчины от 16 до 60 лет, которые могли быть призваны в войско. 8 монгольских знамен были включены в знамена желтого знамени, то есть имели такие же привелегии что и маньчжуры. Это были монголы из старых монгольских ниру. В 1638 г. на аудиенции у императора находились бэйлэ из 30 знамен. Каждые 50 монгольских дворов были организованы в одну ниру. В 1659 г. 150 податных входили в одну ниру, а треть их из числа несла военную службу. Внутренними подданными (нейшу) правили имперские дутуны и цзяньцзюни. Император давал вассалам должности и титулы, а также выдавал печати. В определенное время южные монголы прибывали на аудиенцию к маньчжурскому императору. Монголы собирались на съезд раз в три года. Не прибывшего на съезд штрафовали. Монголам в 1683 г. запрещалось покупать китайских наложниц под страхом смертной казни. В 1654 г. монгольским князьям эфу запрещалось самовольно устанавливать количество людей, которые должны были пребывать в Гухуайчэн для торговли. Закон 1674 г. устанавливал наказание за самовольное отправление южными монголами подчиненных к тангутам, баргутам и ойратам. Документом 1663 г. жестко регламентировалась покупка дзасаком оружия и он должен был предоставить бумагу об этом. За законом 1674 г. южных монголов, самовольно пропустивших в Халху или к ойратам торговцев или частных лиц, предписывалось наказывать 100 ударов батоном, что означало верную смерть. В 1679 г. южным монголам также запрещалось самовольно жениться на ойратке или халхаске. По закону 1657 г. запрещалось резко увеличивать количество лам в монастырях. В 1649 г. монголам было предписано ждать аудиенции в порядке очереди. В 1662 г. по указу не прибывшие на аудиенцию штрафовались. Дань же со стороны южных монголов маньчжурам была чисто символической. В документе 1681 г. отмечалось, что халхасцы и ойраты могут торговать только для подношений дани. Империя обставляло дело так, что только лояльность давала возможность торговать на китайских рынках. После Долоннорского съезда 1691 г. в Халхе были выставлены маньчжурские караулы (уртоны). На их вынужды реквизиовали десятки тысяч голов скота. Халха делилась на аймаки и хошуны. Аймаки соответствовали корпусу, а хошуны дивизиям, которым в маньчжурской военной системе соответствовало знамя. Монголы несли многочисленные повинности в пользу империи Цин. В 20-30-х гг. XVIII в. поборы со стороны маньчжурской администрации стали изнурительны и тяжелы для халхасцев. Реквизировались сотни тысяч голов скота. Также маньчжуры способствовали быстрому продвижению лояльных к ним правителем. В 1732 г. молодой Чойжав стал помощником сэцэн-хана, который не смог мобилизовать 3 тыс. воинов выставив всех 1,2 тыс. В 1733 г. Чойжава сделали сэцэн-ханом. В Сэцэн-ханский аймак был назначен соглядатаем Загд, который ужесточил контроль над монголами этих территорий. В 1756 г. шадар-ван Чингунжав оставил войско. Он отбыл к своим родственникам хотогойтам. Он узнал о казни Ринчиндоржа и на Чуйн-голе встретившись с Цэвэном рассказал о своем намерении поднять восстание. Также повстанцев поддержал Жэвен-Дамба-хутукта. Бэйлэ Цэвдэн и гун Дамиран присоединились к Чингунжаву. Монголы ликвидировали 20 караулов. Амбань Санжайдорж доносил, что монголы самовольно оставляли службу. В 1757 г. маньчжурский император Айсиньгиоро Хунли издал приказ подавить восстание. Восстание халха-монголов было подавлено только в 1758 г. До 1761 г. Монголия находилась в ведении Государственного совета. Монголы как тибетцы и уйгуры считались внешними вассалами и им предоставлялась определенная автономия. При власти империи Цин дзасакту-хан, тушэту-хан, сэцэн-хан сохранили свои аймаки. Однако они дробились. Если в 1655 г. в Халхе было 8 хошунов, то в 1725 г. их стало 74. Из аймака тушэту-хана было выделено 19 хошунов, которые были реорганизованы в аймак Сайин-нойон-хана, которые были дарованы Ламжаву, которые выслужился перед маньчжурами. Сайин-нойон-хан был измладшей ветви тушэту-ханов. Контроль над Халхой осуществлял цзяньцзюнь и его резиденцией стал Улясутай. Штат чиновников был укомплектован маньчжурами. В Улясутае находились представительства-джисаа от четырех аймаков монголов. Улясутай был вторым городом после Урги. В 1721 г. цинский император Айсиньгиоро Сюанье ограничил правл монгольских ханов вступать в

переговоры с другими государствами. В 1727 г. из Халхи в Сибирь самовольно переселился Андахай. В связи с этим русским и маньчжурам пришлось заключать Кяхтинский договор, который кроме политических вопросов рассматривал и экономические. На монгольских курултай в период с 1709 по 1770 гг. был принят свод законов называемый "Халха Джирум". Власть также осуществлял два амбана живущие в Урге с 1761 г. Хэбэй-амбани руководили регионом Кобдо. В 1761 г. на смену хэбэй-амбаню монголу Сандзай-Доржи прибыл маньчжур Номохонь. Город Урга был основан в районе современного Улан-Батора в 1730 г. В Урге была отдельная торговая слобода Маймачэн внутреннюю часть которой населяли китайцы. Кобдо был основан как крепость в 1730 г. В начале XX в. из Кобдосского наместничества были выделены земли по Алтаю. На реке Черный Иртыш в Шара-Сумэ была резиденция алтайского амбана. В Кяхте была резиденция дзаргучея. Город был открыт для торговли с русскими. Аймаками руководило собрание аймачной знати аймагын чуулган. В хошунах, на которые делились аймаки, были хошунные канцелярии тамгын газар и хошунные дзасаки. В аймаках были выборные должности чуулганы дарга и туслагч дзангин. Этим маньчжуры свели к минимуму власть ханов аймакаках, которые превратились в формальных правителей. Система чуулганов была введена с 1728 г. После этого главным авторитетом среди монголов был богдо-гэгэн духовный глава всех монголов. Хошуны делились на сомоны. Сомон был эскадром воинов и ним руководил выборный старейшина. Дзасаки же факиически имели неограниченную власть в хошуне. Управление тушэтухановским и сэцэн-хановским аймаками находилось во власти ургинского амбана в 1786 г. В 1761 г. ургинский амбань был помощником улясатайского цзянцзюня. Общество делилось на знать - сайн хумуус и простонародье - хар хомуус. Сайн хумуус составляли светская и духовная власть. Духовенство называлось шара и было представлено ламами и богдо-гэгэном. Авторитет духовенства был высоким и практически каждая семья направляла в монастырь одного из своих сыновей для образования. Ламы делились на живущих в монастырях и степных. В монастыре могло жить не больше 40 лам. Они были зажиточными. Степные ламы же не имели такого статуса. Все ламы подлежали учету. Значение монастыря определялось количеством размерами скота и недвижимости. Монастыри были императорскими, хутуктинскими, хошунными и сомонными. Размеры стад при главном монастыре аймака были в тысячах и десятках тысяч голов скот. Зависимые от духовенства кочевники назывались шабинарами. Шабинаром можно было стать из-за долгов или родиться в семье шабинара. Хутукта подчинялся главе аймачного собрания и имел особую печать. Хутукты владели большим количеством шабинаров. Главным среди хутукт был Джебздун-Дамба-хутукта. Хутукты владели тысячами шабинаров и сотнями тысяч голов скота. На должность хутукт назначали монгольских вождей лояльных династии Айсинь Гиоро. Араты же были собственностью светских феодалов. Хамджилга были же собственностью князей и обслуживали их. Китад были домашними рабами. Монголы кочевали хотонами и айлами. Айлы были хозяйством одной семьи. Хотон же представлял род. Монголы платили маньчжурскому богдыхану ренту дэгэдуин-алба. Население несло военную, уртоную (содержание караулов) и извозную повинности. На территории монгольских кочевий находилось 120 уртонов. Население облагалось налогом на содержание буддистских лам. Монастырские хозяйства назывались джаса. Джаса управлялись нирбами управляющими. В больших монастырях существовал совет, в который входили да-лам дзайсан, хя-лама и халагачи. Шабинары, несущие повинности при монастырях, исполняли почтовую повинность. Монастыри сдавали земли в аренду под сенокосы и пашни. В 1764 г. шабинаров официально закрепили за монастырями и хубилганами. Развитие товарно-денежных отношений в монгольских владениях империи Цин привели к тому, что монастыри попадали в зависимость от китайских ростовщиков. Ростовщики жили в Кяхте, Урге, Улясутае и Кобдо. Русские купцы торговали в Кяхте и Кобдо до 1860 г. Аймачные и хошунные управления тоже являлись должниками китайских ростовщиков. В 1772 г. монгольским князьям запретили продавать аратов в китайские земли. При императоре Айсиньгиоро Юньяне же много китайцев осели в Урге, Улясутае, Кобдо, Кяхте. Их пришлось депортировать из монгольских степей в 1803 г. По решению от 1692 г. монголам даровались титулы цин-ван, долоцзюнь-ван, доло-бэйлэ, гушаньбэй-цзы, фынчэньго-гун, фынэньфуго-гун. Были введены згнаки различия в виде шариков на шапках. Тайши были разделены на четыре группы по знатности. Была выделена группа имперских зятьев – табуанов, которые по иному назывались эфу. Они были женаты на маньчжурских принцессах. Указом императора Айсиньгиоро Миньнина от 1824 г. дарханство среди монголов стало наследственным. Категория людей хафань были выходцами из простолюдинов, которые смогли занять высокие должности. В Монголии формировалось чиновничество наподобие чиновничеству в иных регионах империи. Урга представляла большой интерес в контексте русско-маньчжурской торговли .

Китайские торговцы Монголии объединялись в гильдии. Опиумные войны ослабили империю Цин. В 1858 и 1860 гг. империя Цин заключила с Российской империей Айгунский и Пекинский договора по которым уступила Приамурье и Приморье. В 1860 г. русские основали в Урге свое консульство. Русским предоставлялось право неограниченной торговли в Халха-Монголии в 1862 г. Русские консулы находились в Улясутае, Кобдо, Урге. Был проложен торговый тракт Кяхта-Урга-Калган-Пекин. Русский капитал получил большое представительство в Монголии. В 1899 г. монгольские князья и ламы составили петицию к императору Айсиньгиоро Цзайтяну в которой требовали отстранения от власти улясутайского цзянцзюня, который потворствовал китаизации края. В Монголии появилось ряд поселений населенных китайцами. В 1900 г. южные монголы собрали 2 тыс. войска для подавления восстания Итэхуаней, но подняли восстание во главе с Энхе-Тайваном. Они перебили маньчжуров в Улясутае. В 1903 г. вспыхнуло восстание в Цэцэгнурском сомоне хошуна Дархан-Бэйлэ дзасакту-ханского аймака. Во главе с Аюши араты восстали против местного князя Манибазара. В период от 1901 по 1910 гг. был отменен запрет на поселение китайцев в Халхе и были разрешены межнациональные браки. В 1875 г. в Ургу прибыл Богдо-гэгэн VIII. В своем письме Айсиньгиоро Цзайтяну он потребовал переезда китайцев Урги за город. В 1890 г. калмык Дамбиджалцан известный еще как Джа-лама, прибывший в Монголию из Российской империи, призвал монголов к восстанию против империи Цин. Он выдавал себя за перевоплощение Амурсаны. К нему присоединился два халхаских тулку Джалханза-хутухта и Ялгусан-хутухта. Маньчжурские власти связались с русскими и добились высылки Дамбиджалцана на русскую территорию. Однако тот не успевал и пришел с Бурятию в Халху, где и был арестован маньчжурскими властями и доставлен в Улясутай. Из Улясутая его доставили в Кобдо, а оттуда в Ургу. Из Урги он был выслан в Кяхту. В начале XX в. среди монголов начало распространяться повстанческое движение. В 1910 г. Дадмбиджалцан прибыл в Карашар. Там он собрал возле себя халхасцев, дербетов, торгоутов и сойотов численностью в 5 тыс. Его поддержали Хатан-Батор Максаржав, Жамсраны Дамдинсүрэн и Джалханза-хутухта Содномнын Дамдинбазар. Вместе они освободили от китайцев Западную Монголию и взяли Кобдо. Для того, чтобы решить кризис в Монголию прибыл маньчжур Сандо, но он встретился с сопротивлением Нгаванг Лобсанга Чокьи Ньима Тензина Ванчунга, который более известен как Богдо-гэгэн VIII. Еще в 1882 г. он требовал переезда китайцев из Урги и угрожал своим переездом в Эрдэни-дзу. В 1907 г. восстание против маньчжурской власти поднял баргутский Тогтохотайши в хошуне Южный Горлос в Восточной Монголии. Его отряд вплоть до 1910 г. действовал среди южных монголов. В 1910 г. он ушел в Халху, а оттуда откочевал в Забайкалье в Российскую империю и русские власти отказались его выдавать. В начале 1911 г. из Пекина прибыл представитель цинского военного министерства Тан с группой чиновников. В июле 1911 г. в тайне от маньчжуров состоялся курултай светской и церковной знати во главе с Богдо-Гэгэном VIII. Было принято решение о невозможности больше оставаться в составе империи Цин и предложили принять русский сюзеренитет. Быо подписано письмо богдо-гэгэном, тушэту-ханом Даши-Нима, сэцэн-ханом Наван-Нерином, дзасакту-ханом Содном-Рабданом, Сайин-нойон-ханом Намнан-Сурэном. Однако Николай II отказался признавать Монголию отдельным от империи Цин регионом. В октябре 1911 г. делегация Ханда-Доржи вернулась в Ургу. В 1911 г. вспыхнула Синьхайская революция в Китае. Это обернулось резней маньчжуров на китайских этнических землях. В 1912 г. малолетний император Айсиньгиоро Пуи отрекся от власти. В ноябре 1911 г. монгольские ханы создали ополчение со всех регионов, а 30 ноября 1911 г. маньчжурскому Амбану Сандо было предписано покинуть территорию Халхи. 1 декабря 1911 г. Богдо-Гэгэн VIII опубликовал воззвание к монгольскому народу. Китайский гарнизон в Урге не хотел защищать власть империи Цин и Сандо укрылся в русском консульстве. 6 августа 1912 г. монголы взяли крепость Кобдо. 16 декабря 1911 г. правителем Монголии в монастыре Эрдэни-Дзу был провозглашен Богдо-Гэгэн VIII. В 1912 г. восстали баргуты, которые провозгласили свое единство с восстановленным монгольским государством. Также восставали и южные монголы так называемой Внутренней Монголии. 3 ноября 1912 г. в Урге было подписано русско-монгольское соглашение по которому Монголия была признана русскими как автономия, а монголы провозгласили независимость. В 1913 г. была сформирована Монгольская бригада. В 1912 г. Мижиддоржийн Ханддорж вел переговоры с русскими о границах. В 1912 г. президент Китая Юань Шикай дал приказ китайским войскам подавить монгольское восстание. Бои между монголами и китайцами шли с переменными успехами. Русские угрожали китайцам что выступят на стороне монголов если китайцы вторгнутся в Халху. 5 ноября 1913 г. был заключен русско-китайский договор, по которому Внешняя Монголия была признана суверенной, а Внутренняя Монголия стала автономией. Монголы же отказались

признать это и в Санкт-Петербург прибыл премьер-министр Монголии сайин-нойон-хан Сайин-нойон-хан Тугс-Очирын Намнансурэн, который было вынужден согласиться с тем, что часть монгольских территорий окажется вне власти богдо-гэгэна. В 1914 г. правитель Западной Монголии Джамбилджанцан был арестован русским офицером по предложению дербетской знати и богдо-гэгэна, которую он обложил тяжелыми налогами. Он был сослан сначала в Томск, а потом в Якутск. Джамбилджанцан был потом выслан в Астрахань, где находился до 1918 г. Богдо-Гэгэн VIII лишил его всех титулов. В 1914 г. из Внутренней Монголии ушли русские войска, которые там находились с 1913 г. По Кяхтинскому соглашению 1915 г. Россия признавала самостоятельность Внешней Монголии. Богдо-Гэгэн сохранил порядки существующие при империи Цин. Только маньчжуры и китайцы были изгнаны из Монголии, а их место заняли монголы. Тугс-Очирын Намнансурэн был военным министром в 1915-1919 гг., а до того как глава Борджигинов был председателем правительства. Хатан-Батор Максаржав же охранял границу Внешней Монголии с Китаем. В 1912 г. он одержал победы в битвах при Толбо-Нур и Сагсайн-Гол над казаками. В 1914-1916 гг. Хатан-Батор Максаржав сражался с войсками хорчинского князя Бавужава. В 1917 г. он отразил попытку китайцев вторгнуться во Внешнюю Монголию. Революция в Российской империи в 1917 г. вынудила Богдо-Гэгэна VIII, чтобы не быть оккупированными русскими большевиками призвать в 1918 г. китайские войска. В 1919 г. Богдо-Гэгэн VIII отправил Хатан-Батора Максаржава на север, чтобы недопустить вторжения русских большевиков. Мижиддоржийн Ханддорж стал министром иностранных дел и был ним до 1915 г. когда его заменил Гончигжалцангийн Бадамдорж. Жамсраны Дамдинсурэн происходил из баргутов и в 1908 г. посетил Пекин, где и познакомился с Мижиддоржинийном Ханддоржем. В 1911 г. он как сомонный военачальник поднял восстание. Он добился принятия своего хошуна в состав Внешней Монголии. В 1913 г. Жамсраны Дамдинсурэн со своим отрядом пришел во Внутреннюю Монголию и боролся за освобождение ее от власти китайцев. В 1915 г. он принял участие в переговорах с русскими и китайцами. Содномын Дамдинбазар был родственником хубилгана Диловы-хутукты Жамсранжава. В 1911-1912 гг. он участвовал в борьбе против китайцев. Во время провозглашенной автономии Внешней Монголии он неоднократно посещал Пекин. В 1919 г. он вступил в контакты с американцами. В 1918 г. монголы поддерживали активные связи с Омским правительством А. Колчака. Летом 1919 г. китайский генерал Чэн И запугал Богдо-Гэгэна и вынудил монгольский парламент отречься от автономии. В октябре 1919 г. Чэн И сверг представитель аньхойской клики Сюй Шучжэн. 22 ноября 1919 г. был опубликован документ о ликвидации автономии Внешней Монголии. В 1920 г. Чэн И назначил Содномына Дамдинбазара наместником Западной Монголии, а премьер-министром Гончигжалцангийн Бадамдоржа. Осенью 1920 г. барон Р. Унгерн фон Штенберг во главе своей Азиатской дивизии из бурятов, тунгусов и русских пришел в Монголию. Ему на помощь пришли монгольские князья. В феврале 1921 г. Азиатская конная дивизия выбила китайцев из Урги и восстановила власть Богдо-Гэгэна VIII. Новое правительство возглавил Содномын Дамдинбазар. Р. Унгерн фон Штенберг был пожалован титулом дархан-хошой-чин-вана. Подчиненные барона получили монгольские княжеские титулы. От атамана Г. Семенова Р. Унгерн фон Штенберг получил чин генерал-лейтенанта. Барон способствовал открытию военной школы и Национального банку в Урге, а также способствовал реформам. В 1921 г. Азиатская конная дивизия осуществила Северный поход в Забайкалье и Бурятии. Потерпев неудачу он планировал отступить в Урянхай, но был разбит [Ермаченко 1974: 71-174; Чимитдоржиев 2002: 26-79; История монгольской народной республики 1983: 194-199, 211-230, 240-244, 256-287; Шастина 1949: 383-395; Di Cosmo 2009: 339-362; Ishjams 2003: 217-224; Горохова 1980: 19-32, 36-87, 99-110; Nakami 2005: 348-363; Хишигжаргал 2015: 21-23; Дугаров 2016: 238-246; Скрынников 1988, с. 18-79; Perdue 2005: 141-208, 549-551; Отрошенко 2005; Кузьмин 2013: 213-221].

Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Империя Юань пришла в упадок вследствие системного кризиса, эпидемий и начала Малого Ледникового периода. В 1368 г. монголов изгнали из Северного Китая. Отдельные монгольские анклав в Юньнани и Ляодуне просуществовали до 70-80-х гг. XIV в. Уже Тогон-Темир основал династию Северная Юань. Чингизиды доминировали в монгольских степях до начала XIV в. В первой половине XV в. инициативу перехватили вожди ойратов Махаму, Тогон и Эсен. Эсен в середине XV в. одолел своего восточномонгольского соперника Аругтая в 1438 г. и был фактическим правителем всех монгольских степей в 30-50-х гг. XV в. Попытка Эсена провозгласить себя хаганом встретила сопротивление как восточных монголов, так и ойратов. Смерть Эсена в 1455 г. привела к упадку влияния конфедерации Дурбэн Ойрат. Период 50-70-х гг. XV в. был периодом жесточайшего кризиса в Монголии. Несколько лет вообще не было хагана. В 80-х гг. XV в. к власти при помощи Мандулай-хатун приходит Даян-хан. Он объединяет восточных монголов.

Сопротивлялись ему тайши Ибурай, Мандулай и Бурхай. Даян-хан, объединив степь и изгнав своих противников в Кукунор, развернул наступление на империю Мин и достиг больших успехов чем Эсен. После смерти Даян-хана Боди Алага Монголия фактически превращается в конфедерацию шести хошунов. Во второй половине XVI в. эту конфедерацию возглавляли Алтан-хан и Тумэн Дзасакту-хан. После смерти Тумэн-Дзасакту в 1592 г. Чахарское ханство утратило главенство среди монголов при Буйан Сэцэн-хане. Вернуть лидерство Чахарскому ханству вернул Лигдэн-хан. Последний совершал набеги на Китай и получал дань с империи Мин. Ему пришлось столкнуться с экспансией маньчжуров и он ее сдерживал до 1634 г. Южные монголы были включены в состав империи Цин в 1636 гг. После смерти Лигдэн-хана лидерство в монгольском мире делили между собой хотогойтские алтан-ханы и ойратские джунгарские хунтайджи. Это соперничество решилось в пользу ойратов в 1667 г. который разгромил Лубсан-тайши. Халха-монголы были разделены на владения сэцэн-ханов, тушэту-ханов и дзасакту-ханов. В 80-х гг. XVII г. ойратский хунтайджи стеснил халха-монголов, что вынудило последних пойти на признание маньчжурского сюзеренитета на Долоннорском курултае. В 20-30-х гг. XVIII в. маньчжуры существенно ограничили права своих вассалов. В 1758-1759 гг. в Халха-Монголии поднял восстание Чингунжаб, но оно было подавлено маньчжурами. После 1760 г. Халха-Монголия была поставлена в тесную зависимость от династии Айсинь Гиоро. В начале XX в. монголы начали борьбу за самостоятельность, которая завершилась удачей в 1911 г.

Список использованной литературы:

- Горохова Г. С. *Очерки по истории Монголии в эпоху маньчжурского господства (конец XVII в. – начало XX в.)*. – М.: Наука, 1980. 132 с.
- Далай Ч. *Монголия в XIII-XIV вв.* М.: Наука, 1983. 232 с.
- Дугаров В. Д. *Курс лекций по истории Монголии (эпоха древности – начало XXI в.)*. Улан-Удэ: Бурятский государственный университет, 2016. 368 с.
- Ермаченко И. С. *Политика маньчжурской династии Цин в Южной и Северной Монголии в XVII в.* – М.: Наука, 1974. 128 с.
- История Монгольской народной республики*. – М.: Наука, 1983. 661 с.
- Кычанов Е. И. *Абахай*. Новосибирск: Наука Сибирское отделение, 1986. 150 с.
- Кычанов Е. И. *История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров)*. СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2010. 364 с.
- Кузнецов В. С. *Нурхац*. Новосибирск: Наука Сибирское отделение, 1985. 189 с. URL: <https://rikontikhalsivar.narod.ru/Nurhaci.htm> - Accessed 20.08.2022
- Кузьмин С. Л. *Действия барона Р. Ф. фон Унгерн-Штернберга в Монголии как этап российско-монгольского военного сотрудничества // Россия и Монголия на рубеже XIX—XX веков: экономика, дипломатия, культура*. Улан-Батор; Иркутск: БГУЭП, 2013. С. 213-221
- Мелихов Г. В. *Маньчжуры на Северо-Востоке (XVII в.)*. М.: Наука, 1974. 246 с.
- Монгольские источники о Даян-хане*. М.: Наука, 1986. 117 с.
- Отрощенко І. В. *Роль буддїйської церкви у національно-визвольному русї Монголії (1905-1911)*. К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського Національної академії наук України, 2005. 296 с.
- Покотилов Д. *История восточных монголов в период династии Мин, 1368-1636*. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук, 1893. VI, 230 с.
- Скрынникова Т. Д. *Ламаистская церковь и государство. Внешняя Монголия XVI – начало XX в.* Новосибирск: Наука Сибирское отделение, 1988. 104 с.
- Чимитдоржиев Ш. Б. *Национально-освободительное движение монгольского народа в XVII-XVIII вв.* Улан-Удэ: Бурятский научный центр Сибирского отделения Российской академии наук, 2002. 216 с.
- Хишигжаргал Г. *Исторические условия потери Монголии независимости // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований. № 2*. Элиста: Калмыцкий институт гуманитарных исследований, 2015. С. 17-24
- Шастина Н. П. *«Алтын-ханы Западной монголии» // Советское востоковедение. № 6*. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1949. С. 383-395.
- Di Cosmo N. *The Qing and Inner Asia, 1636-1800 // The Cambridge history of Inner Asia. Chinggisid era*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 333-362
- Ishjants N. *The Mongols // History of Civilisations of Central Asia. Vol. 5. Development in contrast: from sixteenth to the mid-nineteenth century*. Paris: UNESCO Publishing, 2003. P. 209-224.

- Morgan D. *The Mongols*. Oxford: Blackwell Publishing, 1990. 239 p.
- Nakami T. *Mongolia. Part 1: Mongolia from eighteen century to 1919 // History of Civilisations of Central Asia. Vol. 6. Towards to contemporary period: from mid-nineteenth century to twentieth century*. Paris: UNESCO Publishing, 2005. P. 347-362
- Perdue P. C. *China marches West. The Qing conquest of Central Asia*. Cambridge MA – London: Belknap Press, 2005. XXII, 725 p.
- Roth-Li G. *State building before 1644 // Cambridge history of China. Vol. 9. Part 1. The Ching Empire to 1800*. New York – London – Melbourn – Capetown: Cambridge University Press, 2002. P. 9-72
- Tikhvinsky S. L. *Manzhou rule in China // Manzhou rule in China*. Moscow: Progress Publishers, 1983. P. 5-66
- Veit V. *The eastern steppe: Mongol regime after the Yuan (1368-1636) // The Cambridge history of Inner Asia. Chinggisid era*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 199-220

References:

- Gorokhova G. S. *Essays on the history of Mongolia in the era of Manchurian domination (late XVII century – early XX century)*. – M.: Nauka, 1980. 132 p.
- Dalai Ch. *Mongolia in the XIII-XIV centuries*. Moscow: Nauka, 1983. 232 p.
- Dugarov V. D. *Course of lectures on the history of Mongolia (the epoch of antiquity – the beginning of the XXI century)*. Ulan-Ude: Buryat State University, 2016. 368 p.
- Ermachenko I. S. *The policy of the Manchu Qing dynasty in Southern and Northern Mongolia in the XVII century*. – M.: Nauka, 1974. 128 p.
- History of the Mongolian People's Republic*. – M.: Nauka, 1983. 661 p.
- Kychanov E. I. *Abakhai*. Novosibirsk: Nauka Siberian Branch, 1986. 150 p.
- Kychanov E. I. *History of ancient and medieval states bordering China (from the Huns to the Manchus)*. St. Petersburg: St. Petersburg Linguistic Society, 2010. 364 p.
- Kuznetsov V. S. *Nurkhatsi*. Novosibirsk: Nauka Siberian Branch, 1985. 189 p. URL: <https://rikontikhalsivar.narod.ru/Nurhaci.htm> - Accessed 08/20/2022
- Kuzmin S. L. *Actions of Baron R. F. von Ungern-Sternberg in Mongolia as a stage of Russian-Mongolian military cooperation // Russia and Mongolia at the turn of the XIX—XX centuries: economy, diplomacy, culture*. Ulaanbaatar; Irkutsk: BSUEP, 2013. pp. 213-221
- Melikhov G. V. *Manchus in the North-East (XVII century)*. Moscow: Nauka, 1974. 246 p.
- Mongolian sources about Dayan Khan*. M.: Nauka, 1986. 117 p.
- Otroshchenko I. V. *The role of the Buddhist Church in the national-orthodox Russian Mongols (1905-1911)*. K.: Institute of Cognition im. A.Y. Krinsky National Academy of Sciences of Ukraine, 2005. 296 p.
- Pokotilov D. *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty, 1368-1636*. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1893. VI, 230 p.
- Skrynnikova T. D. *The Lamaist Church and the State. Outer Mongolia XVI – early XX century*. Novosibirsk: Nauka Siberian Branch, 1988. 104 s
- Chimitdorzhiev Sh. B. *The national liberation movement of the Mongolian people in the XVII-XVIII centuries*. Ulan-Ude: Buryat Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, 2002. 216 p
- Hishigzhargal G. *Historical conditions of Mongolia's loss of independence // Bulletin of the Kalmyk Institute of Humanitarian Studies. No. 2*. Elista: Kalmyk Institute of Humanitarian Studies, 2015. pp. 17-24
- Shastina N. P. *"Altyn-khans of Western Mongolia" // Soviet Oriental Studies. No. 6*. – Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1949. pp. 383-395.
- Di Cosmo N. *The Qing and Inner Asia, 1636-1800 // The Cambridge history of Inner Asia. Chinggisid era*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 333-362
- Ishjamts N. *The Mongols // History of Civilisations of Central Asia. Vol. 5. Development in contrast: from sixteenth to the mid-nineteenth century*. Paris: UNESCO Publishing, 2003. P. 209-224.
- Morgan D. *The Mongols*. Oxford: Blackwell Publishing, 1990. 239 p.
- Nakami T. *Mongolia. Part 1: Mongolia from eighteen century to 1919 // History of Civilisations of Central Asia. Vol. 6. Towards to contemporary period: from mid-nineteenth century to twentieth century*. Paris: UNESCO Publishing, 2005. P. 347-362

Perdue P. C. China marches West. The Qing conquest of Central Asia. Cambridge MA – London: Belknap Press, 2005. XXII, 725 p.

Roth-Li G. State building before 1644 // Cambridge history of China. Vol. 9. Part 1. The Ching Empire to 1800. New York – London – Melbourn – Capetown: Cambridge University Press, 2002. P. 9-72

Tikhvinsky S. L. Manzhou rule in China // Manzhou rule in China. Moscow: Progress Publishers, 1983. P. 5-66

Veit V. The eastern steppe: Mongol regime after the Yuan (1368-1636) // The Cambridge history of Inner Asia. Chinggisid era. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. P. 199-220

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 316.45
МРНТИ 04.41.61

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.012>

Столярова Э.О.^{*1}, Аубакирова Ж.С.², Өмірзақ Т.Е.³

¹ * к.соц.н., главный научный сотрудник научно-исследовательского центра «Алтайтану»

Аманжолов университета, г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

E-mail: eleonora193967@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

² к.и.н., директор научно-исследовательского центра «Алтайтану» Аманжолов университета,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

³ преподаватель-магистр, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

г. Алматы, Казахстан,

E-mail: jugger_515@mail.ru

МНОГОКОМПОНЕНТНАЯ СИСТЕМА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕТЕЙ
(по результатам социологического исследования)

Аннотация

В статье представлены некоторые результаты социологического исследования «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек». Основное внимание уделено представлению молодых казашек о системе социально-экономического обеспечения детей. Основной исследовательский акцент сделан на роли матери в создании материальных условий для воспитания и развития ребенка. Исходя из ответов респондентов выделены традиционно-общинный (ответственность распределяется среди членов расширенной семьи), традиционно-патриархальный (основная ответственность ложится на отца) и модернизированный варианты (женщина сама становится субъектом экономического обеспечения детей). Отдельное внимание уделено роли государства и формированию противоположных установок – патерналистской и партнерской. Устойчивость тех или иных суждений участниц опроса проверяется через призму их представлений о структуре семьи, распределении внутрисемейных функциональных ролей, праве принятия стратегических решений.

Такой подход позволяет сформировать представление о степени сформированности социального запроса на условия социализации детей и уровне ответственности за их социально-экономическую обеспеченность, что особенно важно в контексте устойчиво высоких показателей рождаемости в Казахстане.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, социализация, социально-экономическое обеспечение детей, традиционные и модернизированные ценности.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках реализации грантового научного проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек: тенденции и перспективы», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (АР09260600).

Столярова Э. О.*¹, Әубәкірова Ж. С.², Өмірзақ Т.Е.³

¹әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Аманжоловуниверситетінің "Алтайтану" ғылыми-зерттеуорталығының бас ғылымиқызметкері, Өскеменқаласы, Қазақстан,

E-mail: eleonora193967@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

² тарих ғылымдарының кандидаты, "Алтайтану" ғылыми-зерттеуорталығының директоры Аманжоловуниверситет, Өскеменқаласы, Қазақстан,

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

³ оқытушы-магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан, E-mail: jugger_515@mail.ru

БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ КӨП КОМПОНЕНТТІ ЖҮЙЕСІ (социологиялық зерттеу нәтижелері бойынша)

Аңдатпа

Мақалада "Қалалық қазақтардың репродуктивті мінез-құлқының аймақтық ерекшеліктері" атындағы социологиялық зерттеуінің кейбір нәтижелері келтірілген. Қазақ қыз студентердің балаларды әлеуметтік-экономикалық қамтамасыз ету жүйесі туралы түсінігіне басты назар мақалада аударылды. Зерттеудің негізгі бағыты баланың тәрбиесі мен дамуы үшін материалдық жағдай жасаудағы ананың рөліне бағытталған. Респонденттердің жауаптарына сүйене отырып, дәстүрлі-рулық (жауапкершілік кеңейтілген отбасы мүшелеріне бөлінеді), дәстүрлі-патриархалдық (негізгі жауапкершілік әкеге жүктеледі) және модернизацияланған нұсқалар (әйел өзі балаларына экономикалық қамтамасыз етудің субъектісіне айналады). Мемлекеттің рөліне және қарама – қарсы көзқарастардың-патерналистік және серіктестіктің қалыптасуына ерекше назар аударылады. Сауалнамаға қатысушылардың белгілі бір пайымдауларының тұрақтылығы олардың отбасы құрылымы, отбасы ішіндегі функционалдық рөлдердің бөлінуі, стратегиялық шешімдер қабылдау құқығы туралы идеяларының объективті арқылы тексеріледі.

Мұндай тәсіл балалардың әлеуметтену жағдайларына әлеуметтік сұраныстың қалыптасу дәрежесі және олардың әлеуметтік-экономикалық қамтамасыз етілуі үшін жауапкершілік деңгейі туралы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл Қазақстанда туу үрдістің жоғары көрсеткіштері контекстінде ерекше маңызды.

Кілт сөздер: репродуктивті мінез-құлық, әлеуметтену, балаларды әлеуметтік-экономикалық қамтамасыз ету, дәстүрлі және модернизацияланған құндылықтар.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын "Қалалық әйелдерінің репродуктивті мінез-құлқының өңірлік ерекшеліктері: үрдістер мен перспективалар" ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған" (AP09260600) жобасын іске асыру шеңберінде әзірленген.

Stolyarova E.O.*¹, Aubakirova Zh.S.², Omirzak T.E.³

¹Candidate of Sociological Sciences, Chief Researcher of the research Center "Altaytanu" Amanzholov University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,

E-mail: eleonora193967@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>

²Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Altaytanu" Amanzholov University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,

E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>

³Teacher-Master, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan, E-mail: jugger_515@mail.ru

MULTI-COMPONENT SYSTEM OF SOCIAL AND ECONOMIC SUPPORT FOR CHILDREN (according to the results of a sociological research)

Abstract

The article presents the results of some sociological studies "Regional features of the reproductive behavior of urban Kazakh women". Particular attention is paid to the representation of young Kazakh women in relation

to the socio-economic provision of children. The main research focus is on the role of the mother in creating material conditions for the upbringing and development of the child. Based on the respondents' answers, traditionally communal (responsibility is distributed among the members of the extended family), traditionally patriarchal (the main responsibility falls on the father) and modernized variants (a woman becomes a subject of economic support for children) are distinguished. Special attention is paid to the role of the state and the formation of opposite attitudes – paternalistic and partnership. The stability of certain judgments of the survey participants is checked through the prism of their ideas about the structure of the family, the distribution of intra-family functional roles, the right to make strategic decisions.

This approach allows solving issues related to the formation of needs in the conditions of socialization of children, and the level of consideration of their socio-economic provision, which is especially important in the context of a consistently high birth rate in Kazakhstan.

Keywords: reproductive behavior, socialization, social and economic provision of children, traditional and modernized values.

Gratitude. The article was prepared within the framework of the project, funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (A09260600).

Введение.

В многочисленных общественных и научных дискуссиях об условиях воспитания и развития детей в современном Казахстане, зачастую не учитывается важнейшая составляющая этого вопроса – представления самих матерей или будущих матерей, их восприятие социальных, экономических, социокультурных эволюций быстро меняющегося мира. В ходе проведения социологического исследования «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек» в анализ репродуктивного поведения было включено изучение уровня сформированности запроса родителей или потенциальных родителей на условия социализации их детей. То, насколько потребность в этих условиях осознана, и каким содержанием наполнена, показывает, что в процессах воспроизводства отражается всё социокультурное многообразие - от традиционных до современных репродуктивных установок ценностей. При этом все варианты являются актуальными для Казахстана и фиксируют культурные различия и региональную специфику. Немаловажную роль в создании условий социализации детей играет распределение ответственности за их материальную обеспеченность, поскольку успешная трансформация человеческих ресурсов в человеческий капитал предполагает и требует значительных финансовых вложений. Готовы ли молодые женщины, получающие сегодня высшую профессиональную квалификацию, принять эту ответственность на себя – является предметом данной статьи.

Репродуктивные установки, их реализация в репродуктивном поведении, а также установки на создание определенных условий социализации детей – все эти сложные формы социальной самореализации формируются, сохраняются и трансформируются в тесной связи с социокультурной системой и социально-экономическими процессами. Было бы неверным считать, что традиционное репродуктивное поведение изначально лишено прагматизма и определенной рациональности. Проблема заключается в том, что с изменением образа жизни, переходом на городской уклад значительная часть этого прагматического и рационального опыта, основанного на сельскохозяйственном укладе, утрачивается, искажается и даже приобретает антипрагматичный и полностью иррациональный характер. Накопление нового социального опыта - опыта индустриального и постиндустриального урбанизма приводит к возникновению новых ценностей и социальных практик, меняющих репродуктивное поведение городских казашек, наполняя его новым содержанием. По прошествию более длительного времени, вероятно, произойдет и значимое изменение количественных показателей рождаемости. Одновременно с этим, процесс модернизации – это не только отказ от, казалось бы, устаревших норм и практик, замена их новыми формами репродуктивного сознания и поведения, но и обновление, своего рода реконструкция традиционных вариантов. Эти изменения воспринимаются и осознаются прежде всего через социокультурные категории отношения к традициям (их возрождения, сохранения или отказа от них), но глубинные процессы опираются на изменение роли женщины в экономическом поле, расширение ее возможностей и способностей самостоятельно обеспечить себе и своим детям достойный уровень жизни и перспективы социальной успешной самореализации в будущем.

На каждом этапе исторического развития ответственность за экономическое, материальное обеспечение детей определенным образом перераспределялась. Например, в ранней родовой общине

(материнский род) такую ответственность несла расширенная семья, фактически - все сообщество, – дети не делились на своих и чужих (традиционно-общинный вариант). В более позднее время, с более выраженной сепарацией семьи и с закреплением патриархальных устоев, ответственность за семью и прежде всего детей ложилась на мужчину – безусловного главу семьи и основного кормильца (традиционно-патриархальный вариант).

С момента зарождения ранних форм государственных институтов они далеко не сразу начинают напрямую участвовать в создании социально-экономических условий для детей – в форме специальных выплат или предоставления бесплатных образовательных, медицинских услуг через систему государственных школ и лечебных заведений. Только с распространением теории и практики так называемого «социального государства» эта практика становится повсеместной нормой. Еще одна важная социальная инновация при переходе к постиндустриальному этапу развития - реальная возможность не только экономически автономного (то есть без семьи) существования взрослого человека, но и индивидуального репродуктивного выбора и самостоятельного (например, вне брака) обеспечения детей (современный модернизированный вариант). Так формируется современная многокомпонентная система финансовой поддержки детства, которая включает в себя как новые или относительно новые элементы, так и сохраняет ценный опыт предыдущих этапов общественного развития.

Таким образом, к новым элементам можно отнести индивидуальный вклад женщины в экономическое обеспечение детей и партнерство между государством и гражданским обществом в вопросах создания материальных условий для нового поколения страны. Элементами материального обеспечения детей, сохранившимися с предшествующих доиндустриальных этапов исторического развития, вероятно стоит считать системную поддержку широкого круга родственников и определяющую экономическую роль мужчины. Отдельно стоит сказать о том, что участие государства может восприниматься совершенно по-разному, в зависимости от базовых установок личности. Наряду с модернизированным партнерским вариантом, где основой выступает прежде всего гражданская идентичность, распространение также имеет и патерналистский вариант, опирающийся на традиционно-общинные и традиционно-патриархальные ценности. В этом случае женщина не имеет четкого представления о разделении ответственности за обеспечение и социализацию детей, а полностью перекладывает ее на государство по принципу «я – рожая, государство – должно обеспечивать». Причем, подразумевается, что государство должно создать благоприятные материально-бытовые условия не только для детей, но и для их матерей/родителей.

Насколько молодые женщины, принявшие участие в опросе, готовы брать на себя ответственность за материальное обеспечение ребенка или на чью помощь, по мнению самих респонденток, они могут (и вправе) рассчитывать, показывают полученные результаты. Как именно они видят систему материального обеспечения детей в современном Казахстане. В 2022 году в рамках реализации проекта «Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек» состоялся опрос студенток вузов, охвативший все регионы страны. В опросе приняли участие больше 500 девушек, обучающихся на старших курсах и уже планирующих свою последующую жизнь во всем ее многообразии: профессиональном, семейном и т.д.

Студенткам-казашкам обучающимся в крупных городах страны, было предложено выразить свое отношение к нескольким утверждениям, согласившись или не согласившись с ними:

1) Утверждения, связанные с ролью государства в экономическом обеспечении детей:

- Каждая женщина вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством;
- Только многодетные матери вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством;

- Женщина может рассчитывать на частичную помощь в экономическом обеспечении детей со стороны государства/семьи, но должна быть готова делать это самостоятельно.

Эти утверждения отражают принципиально разные позиции – первое опирается на доведенный до абсолюта принцип социальности государства, который полностью совпадает с патерналистским мышлением и снимает с женщины всякую ответственность за экономическое обеспечение детей. Следствием распространения такого мышления становятся иждивенчество, социальный паразитизм и инфантилизм, редуцирование самореализации к биологической функции воспроизводства, а также порождает радикальные требования и обвинения в адрес государства. В итоге этого может приводить к трагическим последствиям по принципу: "если мои дети не нужны государству, то и мне они тоже не нужны". Еще одним результатом такого репродуктивного мышления и поведения зачастую

становится снятие с себя не только экономической ответственности, но и ответственности за результаты воспитания и образования детей.

Второе утверждение – отражает отношение к многодетности не как к самостоятельному и ответственному выбору женщины, а как к реализации некой социальной миссии. Это особый случай, вытекающий из первого утверждения – не всякая мать, а только многодетная рождает детей не ради этих детей, а ради «государства», «общества», «народа/этнуса». Формируется установка на особую социальную группу, обладающую исключительными привилегиями и не несущую ту ответственность, которая возлагается на других, не многодетных родителей. Определяющим атрибутом этой группы становится не качество создаваемого человеческого капитала, а количество человеческого ресурса.

Третье утверждение в наибольшей степени характеризует партнерский тип отношений между представителями гражданского общества в лице матерей и государством социального типа. Будучи гражданами и налогоплательщиками женщины вправе рассчитывать на то, что часть государственного бюджета будет направляться на создание условий для развития нового поколения граждан. При этом, женщина, решаясь на материнство, отдает себе отчет в том, что могут возникнуть обстоятельства (например, потеря кормильца), когда ответственность за обеспечение детей полностью ляжет только на нее.

2) Утверждения, связанные с ролью семьи в экономическом обеспечении детей:

- Женщина вправе рассчитывать, что экономическое обеспечение детей полностью возьмет на себя их отец;

- Женщина вправе рассчитывать, что ее семья/родственники возьмут на себя экономическое обеспечение ее детей.

Традиционные - общинные и патриархальные, - нормы и практики распределяют ответственность за социально-экономическое обеспечение детей между широким кругом родственников, но основную роль в этом процессе призван исполнять мужчина – отец, глава семейства и основной кормилец. Первое утверждение в этой группе вариантов делает акцент именно на традиционно-патриархальном распределении ролей: отец – добытчик, мать – домохозяйка. В современных условиях, когда практика разводов перестала быть чем-то из ряда вон выходящим, женщина с ребенком (или детьми) может оказаться без материальной поддержки мужа/отца этих детей. В таких ситуациях могут активизироваться более древние традиционно-общинные нормы, когда функции материального обеспечения (а зачастую, и воспитания) берут на себя члены расширенной семьи – бабушки, дедушки, дяди и тети, др.

Оба описанных варианта фиксируют экономически зависимое положение женщины, ее неспособность или нежелание брать на себя материальную ответственность за условия развития детей.

3) Утверждение, связанное с активной ролью матери в социально-экономическом обеспечении детей:

- Женщина может рассчитывать на частичную помощь в экономическом обеспечении детей со стороны государства/семьи, но должна быть готова самостоятельно и полностью обеспечивать своих детей.

В третьей группе утверждений только один вариант, в нем женщина представлена как личность, самостоятельная в социальном и экономическом аспектах. Такой вариант предполагает высокий уровень профессиональной конкурентоспособности, устойчивый доход и развитое чувство ответственности.

Проанализировав полученные результаты, можно получить представление о том, как видится участницам опроса их собственная роль в современной многокомпонентной системе экономического обеспечения детей.

Цель.

Получить представление о степени сформированности социального запроса на условия социализации детей и уровне ответственности за их социально-экономическую обеспеченность в сознании молодых казашек – студенток вузов; изучить их представление о роли государства, семьи и матери в создании достойных условий развития нового поколения казахстанцев с учетом региональных и социально-культурных особенностей репродуктивных установок.

Материалы и методы.

Исходя из цели и предмета социологического исследования был определен основной метод сбора и анализа информации – опрос студенток-казашек в различных регионах Казахстана (формализованное интервью в онлайн-формате). В социологическом опросе приняли участие около 550 респондентов,

обучающихся в высших учебных заведениях гг. Кызылорда, Актобе, Тараз, Шымкент, Петропавловск, Усть-Каменогорск, Павлодар, Атырау, Костанай, Алматы, Астана и Семей. Инструменты исследования были разработаны авторами данного материала самостоятельно, исходя из целей и задач всего проекта.

Обсуждение результатов.

Тематика репродуктивного поведения населения в рамках общей проблемы рождаемости стала привлекать внимание многих ученых со второй половины XX века. В 50-х гг. XX века вышла серия работ, в которых были представлены методы измерения рождаемости (П.Кармел, Дж. Хаджанл, Ж.Буржуа-Пиша) [1], вероятности увеличения семьи (Л.Анри) [2], когортный метод (П.К. Уэлптон, Л.Анри, Н. Райдер), показатели ожидаемого числа детей (П.К. Уэлптон, Р.Фридман).

Проблематика репродуктивного поведения стала главной темой демографических исследований в советское время. Изучение причин и факторов снижения рождаемости (В.А. Борисов [3], Л.Е.Дарский[4], Б.Ц. Урланис [5]), в практику входит когортный метод анализа (М.Ю. Арутюнян [6], Р.И.Сифман[7]). Впервые информация о репродуктивных установках брачных пар была представлена в книге В.А.Беловой «Число детей в семье». Ею разработана методика опроса женщин об идеальном, желаемом и ожидаемом числе в разных группах населения [8].

Теоретические и методологические проблемы репродуктивного поведения раскрыты в исследовании А.И. Антонова «Социология рождаемости» [9]. Автор на материалах советских и зарубежных исследований впервые изложил теорию репродуктивного поведения.

М.Х. Асылбекова и В.В. Козина описали состояние рождаемости, смертности, брачности и разводимости в 1980–1990-е гг., отразив демографические позиции Казахстана в кризисный период[10]. Учеными была также предпринята попытка выявить особенности демографического развития казахского этноса в конце XX в. На протяжении долгого времени репродуктивное поведение изучали А.Н. Алексеенко [11], А.Б. Есимова, З. Х. Валитова [12], Г. Алимбекова, А. Шабденова, Н. Ткаченко [13] и др.

Трансформации в процессах рождаемости, особенности демографического перехода от традиционной к современной модели воспроизводства, обусловленные социально-экономическим развитием, представлены в трудах таких современных западных ученых, как Р.Лестег [14], Дж. Колдуэлл [15], Р.Р. Риндфусс, М.К. Чхве, С.Р. Браунер-Отто [16] и др.

Результаты исследования.

По обобщенным результатам опроса основную ответственность за экономическое обеспечение детей респондентки распределяют между матерью и государством - с этим утверждением чаще всего выражалось согласие: Женщина может рассчитывать на частичную помощь в экономическом обеспечении детей со стороны государства/семьи, но должна быть готова делать это самостоятельно (80,7%). Такая точка зрения более соответствует модернизированному репродуктивному сознанию и не характерна для традиционных представлений о роли женщины в материальном обеспечении детей.

Если бы было предложено только это утверждение, то можно было бы предполагать, что большинство респонденток мыслят исключительно в системе модернизированных ценностей. Но в силу того, что участницы опроса оценивали каждое утверждение отдельно, выявились внутренне логические конфликты.

Например, более половины опрошенных согласились с противоречащими друг другу утверждениями: «Основная ответственность лежит на матери» (62,1%), «Основная ответственность лежит на отце» (61,8%) и «Основная ответственность лежит на государстве» (59,5%). Обращает на себя внимание практически равный уровень согласия с вариантами, по сути, исключаящими друг друга. Нельзя не отметить и еще одно значимое расхождение. В ответах на другие вопросы анкеты большинство респонденток отмечали очень важную роль родственных связей и национальных традиций, но с утверждением, предполагающим ответственность за экономическое обеспечение детей семьи и родственников, согласились только 21,6% опрошенных.

Чтобы разобраться в причинах таких заметных противоречий необходимо сопоставить данные по отдельным категориям участниц опроса и рассмотреть ситуацию через территориально-региональную призму.

При сравнении ответов респонденток, до поступления в вуз проживавших в городах, и выходцев из сельской местности, нельзя не заметить, что лишь в одном случае горожанки соглашались с предложенными утверждениями более активно, чем сельчанки – это вариант, предполагающий

максимальную ответственность матери за экономическое обеспечение детей. Делали это они на 12,5% чаще, чем представительницы другой категории опрошенных (сравнить 65,8% - город, 53,3% - село).

Все остальные утверждения, в которых женщина несет лишь частичную экономическую ответственность (либо не несет ее вообще), поддерживались респондентками из сельской местности активнее горожанок.

Еще большие расхождения в позициях респонденток обнаруживаются при анализе ответов по языку заполнения анкеты. Варианты, которые находили большую поддержку респонденток, отвечавших на казахском языке:

- Женщина вправе рассчитывать, что экономическое обеспечение детей полностью возьмет на себя их отец (70,3% к 52,7%, разница 17,6%);

- Женщина вправе рассчитывать, что ее семья/родственники возьмут на себя экономическое обеспечение ее детей (29,1% к 13,5%, разница 15,6%);

- Только многодетные матери вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством (40,5% к 27,0%, разница 13,5%);

- Каждая женщина вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством (63,9% к 54,7%, 9,2%).

Ближе всего мнения участниц опроса сходятся в вариантах, связанных с ролью государства в обеспечении материальных условий для детей. В вариантах же, определяющих экономическую роль матери, отца и других родственников ответы различаются наиболее заметно и свидетельствуют разной степени влияния патриархальных и общинных установок.

Явные различия выявляются и при анализе через призму региональных особенностей. Так, согласие с вариантом, близким к реализуемой в настоящее время системой государственной поддержки, когда женщина

Согласны с тем, что только многодетные матери вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение со стороны государства 17,4% в Костанае, северный регион, но 46,2% в Караганде, центральный регион.

Еще более явные различия отмечаются в вопросе, имеет ли женщина право рассчитывать на полное экономическое обеспечение ее детей со стороны государства (абсолютно патерналистская позиция): Кызылорда – 35,3% (минимум), Тараз – 76,0% (максимум).

Различия во мнениях респонденток по поводу роли отца (условно «традиционно-патриархальный» вариант) и родственников (условно «традиционно-общинный» вариант) в экономическом обеспечении детей также находят свое отражение в региональном аспекте.

Если в Актобе (западный регион), более двух третей опрошенных считают, что полное экономическое обеспечение детей — это обязанность отца (78,6% - максимум среди всех городов, где проводился опрос), то в Семее с этим согласны лишь 48,1% (минимум). Вероятно, сохранение сильных патриархальных элементов в репродуктивных установках студенток наряду с распространением модернизированных ценностей, является одним из важных факторов, объясняющих многие противоречия в их суждениях. Особенно это касается вопросов материальной ответственности за детей. Заметно меньшее число респонденток разделяют традиционно-общинные убеждения, что материальное обеспечение детей – это дело всей и семьи и родственников. Согласие с такой позицией колеблется от 35,7% (Актобе, западный регион - максимум) до 10,0% (Усть-Каменогорск, восточный регион - минимум). Можно обоснованно предполагать, что традиционно-общинные представления вытесняются быстрее, чем традиционно-патриархальные.

Наконец, наиболее модернизированный вариант – готовность женщины полностью брать на себя материальную ответственность за обеспечение детей. Максимальное число согласившихся с этим утверждением зафиксировано в столице – 81,5%. Минимальный показатель отмечается в Петропавловске, северный регион – 52,0%. Но, в целом, более половины всех опрошенных, судя по полученным ответам, уже готовы принимать такую ситуацию как вариант новой репродуктивной нормы.

Полученные результаты можно соотнести с ответами на другой вопрос: каким видят распределение ролей в своей будущей семье участницы опроса. Хотя в вопросе напрямую не говорится об ответственности за материальное обеспечение детей, содержательно этот аспект подразумевается.

Предложенные варианты ответа отражают как полярные позиции – условный «патриархат», характерный для классической традиционной ролевой структуры семьи, условный «матриархат»,

получивший определенное распространение в странах с длительной историей урбанизации, так и промежуточный вариант баланса гендерных ролей – так называемая, современная партнерская семья.

Участницам предлагается сделать выбор между:

- традиционно-патриархальным вариантом, где мужчина – глава семьи, основной добытчик материальных средств, он принимает все важные для семьи решения;
- модернизировано-урбанистическим, партнерским вариантом - оба супруга зарабатывают, все важные для семьи решения принимаются совместно;
- и вариантом, который отражает достаточно распространенную социальную практику, фактически сложившуюся в период переходного (кризисного) состояния семейного института, - женщина – глава семьи, основной добытчик материальных средств, она принимает все важные для семьи решения.

Выбор традиционно-патриархального устройства семьи соответствует ситуации, при которой женщина, имея профессиональное образование (даже высшее), не ориентируется на активную экономическую самореализацию и в основы своей будущей жизни закладывает материальную зависимость от мужа. Такая установка предполагает определенное ограничение репродуктивной свободы, так как рождение детей воспринимается как объективный женский вклад в семейное благополучие, некая оплата долга перед мужем и его семьей.

Одним из важнейших признаков городской экономики является активная и формально закрепленная занятость женщин в квалифицированных видах труда. Это создает фундамент экономической независимости женщины, формирует условия более свободного от традиционных установок репродуктивного выбора. Однако, такой вариант предполагает и ограничения, которые накладывают профессиональные обязательства, тем самым влияя на выбор числа детей и время их рождения. Таким образом, построение семьи на принципах равноправного партнерства подразумевает высокий уровень развития рынка труда и институтов социализации (наряду с гарантированным средним образованием, дошкольные и дополнительные форматы развития детей). Следовательно, для того, чтобы такая установка на семейную организацию могла быть реализована на практике, необходима хорошо развитая социализирующая инфраструктура. Кроме того, нельзя не учитывать степень готовности мужчин «играть по новым правилам».

Именно этот вариант стал самым частым выбором респонденток – его отметили около 80% всех участников опроса. Это свидетельствует о том, что представления опрашиваемой социальной группы (студентки-казашки) о гендерных ролях в семье носят распространенный и четко определенный характер.

Различия выявляются при анализе ответов через призму места постоянного проживания респондентов. Для городских жителей этот вариант заметно предпочтительнее – 83,2%, чем для выходцев из сельской местности – 72,4% (разница составляет 10,8%). Показательно, что именно в ответах на этот вопрос анкеты были зафиксированы наибольшие различия между городскими и сельскими жителями.

Другой критерий, по которому было проведено сравнение, - язык заполнения анкеты. И здесь хорошо заметны как сходства, так и различия в выборе, сделанном респондентками. Основное сходство заключается в степени популярности того или иного способа организации семейной ролевой структуры. Независимо от языка заполнения анкеты самым выбираемым оказывается вариант современной партнерской семьи с равным распределением прав, обязанностей и ответственности за принимаемые решения, а соответственно и за материальное обеспечение детей. Реже всего все участницы опроса указывали «матриархальный» вариант, где главой семьи выступает женщина, что предполагает и всю полноту материальной ответственности. Три респондентки выбрали вариант «Другое», две из них указали, что «Все будет обсуждаться и решаться совместно» (Тараз), «Оба супруга зарабатывают, но добытчиком является Мужчина» (Кызылорда). То есть, дали ответы, близкие к варианту партнерской семьи (первый ответ – на русском языке, второй – на казахском). Еще один ответ был дан на русском языке – респондентка указала, что не планирует создавать семью (Тараз). Характерно, что эти три ответа получены в южных городах.

Отличия заметны в распределении выбора между вариантами «партнерской» и «патриархальной семьи»: отвечавшие на казахском языке на 10% реже выбирали современный вариант и, соответственно, на 10% чаще останавливали свой выбор на варианте «патриархального» распределения семейных ролей.

В целом самым популярным выбором респондентов стал вариант современной партнерской семьи, несмотря на различия, определяемые социокультурным фактором (место постоянного проживания и

язык заполнения). Но в выборе этого варианта, как и в выборе «патриархального» (традиционного) варианта, фиксируются наиболее заметные отличия в ответах респондентов (колебания на 19,1% и 18,5% соответственно). В связи с этим, ответы по этим позициям будут отдельно рассмотрены в разрезе городов обучения.

Таблица 1 – Максимальные и минимальные значения выбора варианта распределения внутрисемейных ролей (по городам обучения)

Город	Максимальный выбор	Минимальный выбор
Партнерский вариант: Оба супруга зарабатывают, все важные для семьи решения принимаются совместно (амплитуда колебаний – 18,5%)		
Караганда	88,5%	
Тараз		70,0%
Патриархально-традиционный вариант: Мужчина – глава семьи, основной добытчик материальных средств, он принимает все важные для семьи решения (амплитуда колебаний – 19,1%)		
Актобе	25,0%	
Кызылорда		5,9%
Модернизированный вариант: Женщина – глава семьи, основной добытчик материальных средств, она принимает все важные для семьи решения (амплитуда – 7,4%)		
Астана	7,4%	
Семей, Усть-Каменогорск, Актобе		0,0

В таблице 1 видно, что реже всего выбор партнерского варианта делали респондентки из города Тараз, но, даже в этом случае он составил 70,0%. В половине городов, где проходил опрос, этот показатель достигает и превышает 80,0%. Сюда входят города республиканского значения Астана и Алматы, кроме того – города центральных, северных, западных и южных областей. В целом, несмотря на заметные количественные различия, современная партнерская семья – это наиболее приемлемый вариант распределения гендерных ролей для респонденток из всех регионов Казахстана. Такие результаты поддерживают вывод о том, что большая часть молодых казашек, обучающихся в вузах страны, рассматривает себя в качестве активных субъектов как в организации семейной жизни в целом, так и в вопросах экономического вклада в создание условий социализации детей.

Заключение.

Представление современных студенток-казашек о том, кто должен отвечать за экономическое обеспечение детей, представляет собой сложный и противоречивый комплекс традиционно-общинных, традиционно-патриархальных и модернизированных установок. Отдельно необходимо отметить вариативность оценки роли государства – от патерналистской до партнерской. В той или иной степени эти установки характерны для всех категорий опрошенных и распространены во всех регионах страны, но именно региональный подход выявляет наибольшие различия в их соотношении. Модернизированные элементы репродуктивного сознания гораздо заметнее выражены у столичных респонденток в то время, как традиционные (прежде всего патриархальные) элементы в большей степени фиксируются в ответах респонденток, обучающихся в таких городах, как Актобе и Петропавловск. Вероятно, определённую роль играет не только территориально-географический принцип, но и особые условия, сформировавшиеся в этих приграничных областях и, как следствие, особый социокультурный контекст. В целом позиции студенток казахстанских вузов система материального обеспечения детей выглядит так:

- Женщина может рассчитывать на частичную помощь в экономическом обеспечении детей со стороны государства/семьи, но должна быть готова делать это самостоятельно (80,7% согласия, преобладание в столичных городах Астана и Алматы, а также городах северо-восточных регионов);
- Женщина должна быть готова самостоятельно и полностью обеспечивать своих детей (62,1%, абсолютное преобладание в столице);
- Женщина вправе рассчитывать, что экономическое обеспечение детей полностью возьмет на себя их отец (61,8%, преобладание в городах западного и южного регионов);
- Каждая женщина вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством (59,5%, преобладание в городах южного, северного и центрального регионов);

- Только многодетные матери вправе рассчитывать на полное экономическое обеспечение детей государством (34,0%, преобладание в столичных городах Астана и Алматы);

- Женщина вправе рассчитывать, что ее семья/родственники возьмут на себя экономическое обеспечение ее детей (21,6%, преобладание в западном регионе).

Можно предположить, что сохранение общинных и патриархальных установок в вопросах материального обеспечения детей в большей степени характерно для западного и южного региона в то время, как распространение патерналистских настроений характерно практически для всей территории страны.

Список использованной литературы:

1. Bourgeois-Pichat. *Evolution récente de la mortalité infantile*. *Population*, 3, juin-juillet 1964, pp. 417-438.
2. Анри Л., Блюм А. *Методика анализа в исторической демографии*. – М., 1997.
3. Борисов В.А. *Желаемое число детей в российских семьях по данным микропереписи России 1994 г.* // *Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология*. - 1997. - №2. - С.29-65.
4. Дарский Л.Е. *Формирование семьи (демографо-статистическое исследование)*. - М.: Статистика, 1972.
5. Урланис Б.Ц. *История одного поколения (социально-демографический очерк)*. - М.: Мысль, 1968.
6. Арутюнян М.Ю. *Гендерные отношения в семье // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай-96»*. – М., 1997.
7. Сифман Р.И. *Динамика рождаемости в СССР (по материалам выборочных исследований)*. - М.: Статистика, 1974.
8. Белова В.А. *Число детей в семье*. - М., 1975. -176 с.
9. Антонов А.И. *Социология рождаемости (теоретические и методологические проблемы)*. - М., 1980.-270 с.
10. Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета*. Алматы, 2001; Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографические процессы современного Казахстана*. Алматы, 1995.
11. Алексеев А.Н., Аубакирова Ж.С., Жанбосинова А.С. *Этнодемографические эволюции и становление суверенной демографической системы в Казахстане // Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2019. - Т.16.-Вып. 4. - С. 1368-1385.
12. Есимова А. Б., Валитова З. Х. *Межобластная миграция в Казахстане: основные тренды и динамика // Мир Большого Алтая*. 2017. - №3 (1). - С. 52–60.
13. Алимбекова Г., Шабденова А., Ткаченко Н. *Ценностные ориентиры казахстанской семьи. Понимание супружества*. - Алматы, 2019. - 76 с.
14. Lesthaeghe R., D.J. van de Kaa *Tweedemografischetransities? // D.J. van de Kaa, R. Lesthaeghe, eds. Bevolking: Van LoghumSlaterus*, 1986.-P. 9-24.
15. Caldwell J.C. *The Globalization of Fertility Behavior // Population and Development Review*, 2001. - Vol. 27. - P.93-115.
16. Ronald R. Rindfuss, Minja Kim Choe & Sarah R. Brauner-Otto. *The Emergence of Two Distinct Fertility Regimes in Economically Advanced Countries // Population Research and Policy Review*, 2016. - Vol. 35. – P. 287–304.

References:

1. Bourgeois-Pichat. *Evolution récente de la mortalité infantile*. *Population*, 3, juin-juillet 1964, pp. 417-438.
2. Anri L., Blyum A. *Metodikaanaliza v istoricheskodemografii [Methods of analysis in historical demography]*. – М., 1997.
3. Borisov V.A. *ZHelaemoechislodetej v rossijskihsem'yahpodannymmikroperepisiRossii 1994 g. [The required number of children in Russian families according to the micro census of the population of Russia in 1994] // VestnikMoskovskogouniversiteta. Ser.18. Sociologiya i politologiya*. - 1997. - №2. - S.29-65.
4. Darskij L.E. *Formirovaniesem'i (demografo-statisticheskoeissledovanie) [The creation of a family (demographic and statistical research)]*. - М.: Statistika, 1972.
5. Urlanis B.C. *Istoriyaodnogopokoleniya (social'no-demograficheskijocherk) [History of one generation (socio-demographic essay)]*. - М.: Mysl', 1968.

6. Arutyunyan M.YU. *Gendernyeotnosheniya v sem'e [Gender relations in the family] // MaterialyPervoyRossijskojletnejshkolypozhenskim i gendernymissledovaniyam «Valdaj-96».* – М., 1997.
7. Sifman R.I. *Dinamikarozhdaemosti v SSSR (pomaterialamvyborochnyhissledovaniy) [Dynamics of fertility in the USSR (based on sample studies)].* - М.: Statistika, 1974.
8. Belova V.A. *CHislodetej v sem'e [The number of children in the family].* - М., 1975. -176 s.
9. Antonov A.I. *Sociologiyarozhdaemosti (teoreticheskie i metodologicheskieproblemy) [Sociology of birth (theoretical and metodological problems)].* - М., 1980.-270 s.
10. Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demograficheskoe razvitiye Respubliki Kazahstan v usloviyah suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty].* Almaty, 2001; Asylbekov M.H., Kozina V.V. *Demograficheskie processy sovremennogo Kazahstana [Demographic processes of modern Kazakhstan].* Almaty, 1995.
11. Alekseenko A.N., Aubakirova ZH.S., Zhanbosinova A.S. *Etnodemograficheskie evolyucii i stanovleniye suverennoj demograficheskoj sistemy v Kazahstane [Ethnodemographic evolution and formation of a sovereign demographic system in Kazakhstan] // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya. 2019. - T.16.-Vyp. 4. - S. 1368-1385.*
12. Esimova A. B., Valitova Z. H. *Mezhoblastnaya migraciya v Kazahstane: osnovnye trendy i dinamika [Interregional migration in Kazakhstan: main trends and dynamics] // Mir Bol'shogo Altaya. 2017. - №3 (1). - S. 52–60.*
13. Alimbekova G., Shabdenova A., Tkachenko N. *Cennostnye orientiry kazahstanskoj sem'i. Ponimaniye supruzhestva [Value orientations of the Kazakh family. Understanding of married couples].* - Almaty, 2019. - 76 s.
14. Lesthaeghe R., D.J. Van de Kaa *Twee demografische transitie's? // D.J. van de Kaa, R. Lesthaeghe, eds. Bevolking: Van Loghum Slaterus, 1986. - R. 9-24.*
15. Caldwell J.C. *The Globalization of Fertility Behavior // Population and Development Review, 2001. - Vol. 27. - R. 93-115.*
16. Ronald R. Rindfuss, Minja Kim Choe & Sarah R. Brauner-Otto. *The Emergence of Two Distinct Fertility Regimes in Economically Advanced Countries // Population Research and Policy Review, 2016. - Vol. 35. - R. 287–304.*

ӘӨЖ 930

МРНТИ 03.01.06

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.013>

Таспулатова Қалдыгүл Тұрғынбайқызы*¹

¹т.ғ.магистрі, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: taspulatova70@mail.ru

ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ҮРДСІ

Аңдатпа

Отанын патриоттар мекеніне айналдыру Әлем елдерінің ең өзекті мәселелерінің бірі. Кез келген мемлекеттің болашағы білімді жастар. Қазіргі таңда елін сүйетін ұрпақ тәрбиелеу - маңызды мәселеге айналады. Осы орайда ұсынылып отырған ғылыми мақалада патриоттық тәрбие берудің Америкалық, Европалық, Кеңестік және Қазақстандық тәжірибесі жан-жақты зерттеліп, нәтижелі, мазмұнды ойлар айтылады. Сондай-ақ, ғылыми еңбекте жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің жаңа әдістемесі, бағыттары қарастырылған. Патриотизм ұғымы тарихи құбылыс ретінде заманына орай әртүрлі әлеуметтік мәнге ие болады. Кеңестік патриотизм Отанына, халқына сүйіспеншілікпен қатар интернационализмді, Кеңес Одағы халықтары мен бүкіл дүние жүзі ұлттарына деген достықты қамтыса, тоталитарлық жүйе құлап, құндылықтар өзгерген тұста «патриотизм» ұғымын жаңаша ұғындыру тарих ғылымының басты мәселесі болып отыр. Патриотизмнің басты ерекшелігі – ең алдымен отанға деген сүйіспеншілік, өзінің күш-қуатыңмен мен қабілетінді, білім мен біліктілігіңді, ақыл парасатыңды ел игілігіне жұмсау. Отансүйгіштік табиғатының тіні – патриоттық сана. Патриоттық сана адамзатты өркениетке жетелейді, ізгілікке үндейді, елжандылыққа баурайды. Ал енді қазақстандық патриотизм мәселесі бұл ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю, ой-сананы жетілдіру.

Кілт сөздер: Патриоттық сана, тұрақтылық, демократия, отан мүддесі, туған жер, қазақстандық патриотизм, скаут қозғалысы, Отан, дәстүрлі құндылықтар.

Таспулатова Калдыгуль Турғынбаевна^{*1}

¹магистр исторических наук., докторант PhD, преподаватель Казахского Национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: taspulatova70@mail.ru

ПРОЦЕСС ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В МИРЕ

Аннотация

Формирование своего отечества как страны патриотов является одной из актуальных проблем государств мира. Будущее любой страны – это образованная молодежь. В настоящее время важнейшей задачей становится воспитание поколения, любящего свою родину. В этой связи в данной научной статье будут предложены конструктивные идеи и мысли на основе всестороннего изучения американского, европейского, советского и казахстанского опыта по патриотическому воспитанию. Наряду с этим, в статье рассмотрены новые методы и направления в вопросе воспитания патриотизма. Понятие патриотизма как историческое явление с ходом времени приобретало разное социальное содержание. Так, советский патриотизм включал в себя любовь к Родине, народу, а также интернационализм, дружбу с народами Советского Союза и всего мира, а после падения тоталитарной системы создание нового понимания «патриотизма» стало первостепенной задачей исторической науки. Главная особенность патриотизма – любовь к стране, собственные силы и способности, знания, опыт и разум направить на благо народа. Суть любви к родине составляет патриотическое сознание. Патриотическое сознание ведет человечество к цивилизованности, призывает к гуманности, приучает к патриотичности. Казахский патриотизм заключается в защите территории, завещанной предками, любви к родной земле, осознанном самосовершенствовании.

Ключевые слова: патриотическое сознание, стабильность, демократия, отечественные интересы, родная земля, казахский патриотизм, движение скаутов, Родина, традиционные ценности.

Taspulatova Khaldygul^{*1}

¹Master of historical sciences, PhD doctor, teacher of Abai Kazakh National Pedagogical university, c.Almaty, Kazakhstan, E-mail: taspulatova70@mail.ru

THE PROCESS OF FOSTERING PATRIOTISM IN COUNTRIES AROUND THE WORLD

Annotation

One of the most pressing problems of the countries of the world is the transformation of their homeland into a home for Patriots. The future of any state is educated youth. Today, the education of a loving generation is becoming an important issue. In this regard, the proposed scientific article examines in detail the American, European, Soviet and Kazakh experience of patriotic education, gives effective, meaningful ideas.

Also, the scientific work considers new methods and directions of patriotic education of young people. The concept of patriotism as a historical phenomenon acquires different social significance due to its time. While Soviet patriotism, along with love for the motherland and people, includes internationalism, friendship with the peoples of the Soviet Union and the nations of the world, at a time when the totalitarian system collapsed and values changed, a new understanding of the concept of "patriotism" becomes the main problem of historical science. The main feature of patriotism is, first of all, love for the motherland, the use of your strength and abilities, knowledge and skills, intelligence for the benefit of the country. The fabric of the nature of patriotism is patriotic consciousness. Patriotic consciousness leads humanity to civilization, appeals to Virtue, and engages in patriotism. And now the problem of Kazakhstan's patriotism is the protection of the land entrusted by our ancestors, the love of our native land, the improvement of our thinking.

Keywords: patriotic consciousness, stability, democracy, interests of the motherland, native land, Kazakhstan patriotism, Scout movement, Homeland, traditional values.

Кіріспе. Жастарға дұрыс тәрбие бере алған елдің адами капиталы жоғары болады. Жақсы тәрбие бар жерде даму бар. Отаншылдық – ұлы сезім. Азаматтың өз жерін, елін, Отанын, халқын сүйі және оны құрметтеуі, соның жолында жанын құрбан етуі – ұлы іс. Отаншылдық идеясы өмірге бүгін келіп

отырған жоқ. Адам қауымдасып өмір сүргеннен бастап, өз қоғамын, өлкесін табиғатын сүйген, ұнатқан. Соларға деген айрықша сезімді бойына сіңірген. Кейін отаншылдық сезім біртіндеп, саяси мән-мазмұн ала түсті. Отан өзінің мекеніндегі адамдарға жайлы болуы керек.

Патриотизм тарихи құбылыс негізінде адамдардың мемлекетіне, Отанына, отандастарына деген қарым-қатынас ретінде көрінеді. Патриотизм идеясы барлық кезеңде тек қана қоғамның рухани өмірінде ғана емес, оның әрекетінің барлық бағытында – идеологияда, саясатта, мәдениетте, экономикада, экологияда және т.б. ерекше орын алды. Азаматтарды отансүйгіштікке тәрбиелеу жүйесі – қазіргінің және келешектің де өзекті міндеті болып табылады. Тақырыптың табиғатына сәйкесмақаладаәлем елдерінің патриоттық тәрбие беру тәжірибесіне тарихи талдау жасалады.

Мақсаты. Адамзат тарихындағы қандай да бір мемлекет болмасын өз ресурстарына дұрыс баға беруге тырысады. Оның ішіндегі ең маңыздысы және бастысы – адам потенциалы. Адам ресурстарының басқалардан ерекшелігі – өз мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін дайындықты қажет етеді. Мемлекет пен азаматтарының мақсаттары бір арнада тоғысуы шарт. Азамат өзінің жеке және топтық мүдделерін жалпы елдің мүдделеріне бағындыруы, оған адал қызмет етіп, атамекенін жан тәнімен сүю керек. Саяси түсіндірмелі сөздіктерде ондай адамды «патриот» деп атайды. Мемлекетте тұрақтылық сақталуы үшін осы құндылықтар келер ұрпақтың жадында тоқылуы тиіс. Мақаланың мақсаты – алыс және жақын шет мемлекеттерде жастарды патриотизмге тәрбиелеу тақырыбында жазылған ғылыми еңбектерді талдап, саралай келе жалпыға ортақ, әлемдік құндылықтарды іріктеу болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Қазақстандық жәнешетел ғалымдарының, ойшылдарының патриотизм шеңберіндегі идеялары және көзқарастары. Отаншылдық тәрбиеге тұлғалық, іс-әрекеттік көзқарас; қазақстандық патриотизмнің тұжырымдамасы; қазақстандықтарды қазақстандық патриотизмге тәрбиелеудегі философиялық, тарихи, психологиялық, педагогикалық қағидалар; қазақ халқының ұлттық рухани мәдениетті жасаудағы идеялары саналады. Патриотизмнің негізгі формалары мен оның әдістерінің қалыптасу мазмұнына талдау жасау. Зерттеу жұмысы бойынша бірнеше әдістер қолданылды. Соның ішінде: монографиялық әдіс, нақты талдау әдісі, логикалық талдау әдісі, салыстырмалы тарихи әдіс, құрылымдық әдіс, типологиялық әдіс, теориялық және бақылау әдістері.

Нәтижелерді талқылау. Біздің еліміздегі патриоттық тәрбиені дамыған мемлекеттермен салыстырып өтетін болсақ, мәселен, АҚШ-та бірнеше патриоттық ұйымдар бар және олар жоғары деңгейде жұмыс істейді. Олар мыналар: «Colonial Dames of America»; «Daughters of the American Revolution»; «Sons of Liberty»; «Sons of American Revolution»; «Veterans of Foreign Wars»; «American Legion»; «Civilian Military Organizations». АҚШ-та туылғандар, жеке ұлттық батырлар жөніндегі тарих курсын оқытудан бастайды. Сенің туған жерің қала, ауыл, аудан болуы мүмкін, бірақ патриотизм ұлттық мемлекет негізінде қолданады. Бізге белгілі, 2001 жылы 11 қыркүйекте террористер Американың екі қаласына Нью-Йорк пен Вашингтонға қайғы әкелген әрекет жасады. Міне осы күнді американдықтар «Патриоттар күні» деп ресми түрде жариялап, оны осы уақытқа дейін атап өтіп келеді. Және оларда патриотизмнің таңдаулысы боп есептелетін нәрсе – ол ұлттық монументтер. «Әлемдегі өзге елдердің бәріне Америка моральдық біртұтастықты көрсету керек деген идеяны тастайды» [1]. «Президенттері американдық халқымен тығыз байланыс жасай отырып, олармен бірге екендігін және олардың пікірін құрметтейтінін жариялап отырады. Біз патшалар басқаратын емес, теңдік басқаратын ұлтпыз деп есептейді» [2]. Олар Отанына опасыздық жасап, сатқандарды өлім жазасына кеседі. Мысалы, Америкада сатқындық жасаған адамды, американдық генералы Бенедик Арнольда деп есептейді, себебі бұл адам Американдық революциясы кезінде Великобританияға «West Point» деп аталатын портты бермекші болғаны үшін, оны сатқын ретінде есептеп, соның ісін қайталаған адамды «еліне опасыздық жасаушы» деген айып тақты. Американың ең басты құндылығы – демократия [3]. Патриотизмнің тағы бір моральдық стандартын – сөз бостандығы деп есептейді.

Адамзат анасын, отанын таңдамайды, себебі, олар ерекше құнды әулиелер. Және әрбір адам оларды өзінше түсінеді, сүйеді. Отансүйгіштікке тәрбиелеу қоғамның қажеттіліктеріне негізделген адамгершілік. Патриоттық қасиет қоғамдық ой-сана керуенінің ерекше бір бөлігі. Сондықтан ол қоғамдық ортаның даму үрдісіне сай әртүрлі мазмұнда көрініс береді. Қарастырып отырған мәселе турасында алыс және жақын шетел ғалымдары, сондай-ақ қазақстандық әріптестеріміз өз көзқарастарын білдіріп, оның қоғамдық үрдістерде алар орнын айқындау бағытында ой-тұжырымдарын ұсынып келе жатқаны белгілі.

Кеңестік кезеңде патриоттық тәрбие жеке тұлғаның бойына советтік патриотизмді сіңіру мақсатында жүзеге асырылды. Жастар мен мектеп оқушыларына Кеңестік кезеңде патриоттық тәрбие беру бойынша бірнеше еңбектер жарық көрді. Айталық, ресейлік ғалым В.В. Макаров өз еңбегінде

«Патриотизм кез-келген саяси, әлеуметтік, этникалық топтың ғасырлар бойғы тұтастығын қамтитын құбылыс» [4, с.159] деп жазса, Н.И. Губанов былай деп ой түйеді: «Шын мәніндегі патриотизм кім-кімнің болсада өз Отанына шексіз берілгендігі, сонымен бірге өзге халықтың мақтанышына құрметпен қарау болмақ. Ал мұндай қасиет іс әрекет пен идеяның, ықыластың бірлігінің айғағы іспетті»[5,с.48]. Мәселені басқаша түйіндеген ғылыми зерттеулерге зер сала қарағанда патриотизмнің қоғамдағы атқаратын функциясын жете бағаламаған әртүрлі пікірлердің орын алып келгенін анық аңғаруға болады.

Патриотизм этимологиясының тарихы жөнінде Топоров В.Н. мынандай ойды айтады: «Из глубин первобытности нашими предками была вынесена идея восприятия мира по дуалистическому принципу, когда все окружающее человека делилось на свое и чужое, родное и враждебное. Таким образом, древний человек делил пространство на обитаемое, свое и неведомое, чужое»[6,с.25]. Патриотизмнің негізгі категорияларына жататындар: Отанға, туған елге жерге, тілге деген деген махаббат; Отаныңның өткенін құрметтеу; өз халқыңның дәстүрін, салтын қадірлеу; отаныңның тарихын білу; елдің алдындағы міндетті және өзіңнің патриоттық борышыңды білу; өзге халықтарды құрметтеу; нәсілшілдікке төзбеу; Отаныңның намысын арын қорғау; отаныңды қорғауға әрқашанда дайын болу.

Есімдері елге белгілі Шерхан Мұртаза мен Камал Смайыловтың баспасөз бетінде жазысқан әңгіме –хаттары тәуелсіздік жолына жаңадан түскен еліміздің бүгінгі және ертеңгі тағдыр талайын әр қырынан сөз еткен, күнделікті өміріміздегі өзекті мәселелерді оқырман алдына бар шындығымен шығара білген, өткірлігімен жұртшылық құлағын елеңдеткен айтулы оқиғалар болып табылатын кітаптардың бірі [7,176-б.]. Қалам қайраткерлерінің ұлт қасиеті мен ұрпақ болашағына жандары күйзеле отырып айтқан ащы ақиқаттары Н.Ә. Назарбаевтың 2030-жылға дейінгі Қазақстан халқына арналған жолдауымен үндесіп жатқандығы байқалады. Зерттеліп отырған мәселеге байланысты алаш қайраткерлерінің көптеген еңбектері бар, атап айтатын болсақ қазақ халқының бостандығы үшін елеулі еңбек етіп, ұлттық сананы көтеруге елеулі үлес қосқан Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Әлихан Бөкейханов, Мұхаметжан Тынышпаев және т.б.

Л.С.Ахметованың«Басқару система жағдайында қазақандықтарды патриотизмге тәрбиелеуде проблемалары» жөнінде жазылған докторлық диссертациясы «советтік кезеңді» қамтиды. Онда сонау 40-50 жылдардан бастап 1990 жылға дейінгі кезеңдегі қазақстандықтарды отансүйгіштікке тәрбиелеудегі жұмыстар, ондағы қарама қайшылықтар, патриоттық тәрбиедегі «тоқырау» мен «қайта құру мәселелері» сөз болады [8,с.46]. Тұңғыш президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың «Тәуелсіздігіміздің бес жылы» деп аталатын кітабы 1991 жылы желтоқсанда Қазақстанның тәуелсіздігі жариялағаннан кейін, осы бес жыл тұсында атқарылған әрекеттер, сондай-ақ еліміздің ішкі саясатында орын алып отырған проблемалар сөз болады. Қазақстан тұңғыш рет өзінің жаңарған тарихында жан-жақты дамыту жұмыстары жүргізіліп жатқандығы баяндалады. Республикамызда ең өзекті проблемалардың бірі – тіл мәселесі туралы, әскер доктринасын жүзеге асыру, халқымыздың ынтымағын, бірлігін нығайту үшін ұлттық рухты жоғары қою керектігі сөз болады.

Туркиядағы Ақдениз университетінің профессоры Шахин Филиздің ғалымдарға жүргізген дәрісінде мына бір пікірді айтады: «Түрік топырағында өмір сүріп жатқан барлық этникалық топтар түріктер. Қытайда балаларды кішкентай кезінен бастап сен қытайсың, сен қытай қоғамында өмір сүріп жатырсың деп тәрбиелейді». Шахинбей мырзаның осы айтқан ойына талдау жүргізетін болсақ, біздің қазақ қоғамында бірнеше ұлттың өкілдері қазіргі таңда өмір сүріп жатыр, олардың қазіргі таңда тұрақты мекені Қазақстан, сондықтанда олар өздерін қазақстандықпыз деп айтуға толық құқысы бар. Бала өмірге келген күннен бастап, сен қазақсың, ең алдымен қазақ тілінде сөйлеуін керек деген құндылықтармен отансүйгіштікке тәрбиелеу керек, ары қарай жасөспірім қоршаған ортаның, қоғамның, мемлекеттің ықпалымен өмір сүреді. Патриоттық сезімді қалыптастырудың ең алғашқы шешуші факторы отбасы болып табылады, яғни алғашқы дүниетаным, дүниеге деген сезім ерекшеліктері пайда болып, балаларда азаматтық жауапкершілік қалыптасады. Соңғы жылдарда отбасының балаларды тәрбиелеудегі рөлі өте күрт төмендеп кетуі ерекше дабыл мен ауырлықты туғызып отыр. Ата-аналар мен туысқандардың беделі мен мәдениетінің төмендеуі артып келеді. Жастардың бірқатар бөлігі «отанды сезімтал адамдар ойлап тапқан», «қай жерде жақсы өмір сүрсең, сол жер тамаша» деп есептейді. Осындай жағдайда білім беру жүйесі тәрбиелеудің әрбір субъектілеріне шынайы тәрбие интеграциясын қамтамасыз ету керек. Білім, ғылым адамға арналу керек. Отанға деген сүйіспеншілік тікелей тәрбиемен байланысты.

Әлем халықтарының баланы, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып өтетін болсақ, мәселен Оңтүстік Корея кішкентай мемлекет болғанымен, тарихы терең ел болып есептеледі. Баласын жастайынан: «Біздің өткен тарихымыз өте бай. Бізде ұлы дәстүр, дін бар. Сен өз тарихыңды білуге және ұмытпауға тиіссің. Сен корей болғаныңа мақтануың керек. Бірақ біздің территориямыз кішкентай, пайдалы қазбаларымыз жоқ, сондықтан біз тек өз ақылымыз бен білімімізге ғана сенуіміз керек. Білім табиғи пайдалы қазбалардың орнын алмастыра алады. Сондықтан сен басқа халықтарды қуып жетіп, басып озуың керек» деп құлақтарына құйып отырады. Ал Қытай халқының алға қойған мақсаттары анық және түсінікті. Қытай басшыларының сөзі мен ісі ешқашанда алшақ болмайды. Халық алға қойған мақсаттарына жететіндігіне сенеді. Қытай билеушілері идеология мен бизнестің негізі етіп үш философиялық қағиданы басшылыққа алды. Олар Конфуций мен Лао-Цзының философиялық теориясынан бастау алады. Конфуцийдің пікірінше, әрбір қоғам мүшесі өз міндеттерін жете сезініп, дұрыс атқаруы тиіс, ең бастысы халықтың жүрегінде үкіметке деген, мемлекет билігінде жүрген қызметкерлерге деген сенім болу керек. Қазіргі таңда Қытай экономикасы мен реформаларының үлкен жетістікке жетуі – халық пен үкімет басындағы адамдар арасында берік сенімділіктің болуы. Сенім болған жерде халықтың еңбекке деген, білім мен ғылымға деген ұмтылысы жоғары болады. Келесі алпауыт мемлекеттердің бірі Жапония өз реформаларының негізі етіп «Біз бәріміз – бір отбасымыз» деген ұжымшылдық идеяны алды.

Германия Федеративтік Республикасындағы патриоттық тәрбиеге тоқталатын болсақ, бұл ел негізінен 16 аймақтан құралған республика. Әр аймақтың өз конституциясы, парламенті және үкіметі бар. Сонымен бірге бұл аймақтарда үнемі бір-біріне ұқсамайтын реформалар болып тұрады. Мектептерде "неміс тарихы" деп аталатын курс сабақтары және "Staatsbürgerkunde" аудармасы қоғамтану курстары жүреді. Аталған сабақтарда мемлекеттің құрылымы қалай қалыптасады, демократиялық институттардың (сайлау, парламент және т.б.) жұмыстары туралы мәліметтер беріледі. Білім алушылар Германия азаматтарының міндеттері мен құқықтары, әлеуметтік өмірлері туралы өтілетін курстар бойынша мағлұматтар алады.

Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Израиль мемлекеттерінің патриоттық тәрбие бойынша жазылған еңбектеріне талдау жасай келе мынандай белгілерді байқауға болады. Бұл елдерде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің негізгі бағыттары нормативті-құқықтық қамтамасыз етуді дамыту болып табылады. Осы аты аталған елдерде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу мемлекеттік саяси бағыт негізінде заңды түрде бекітілген, яғни нормативті-құқықтық акт негізінде Конституцияға енгізілген[9, с.120]. Осы елдерде патриоттық тәрбие жұмыстары жүргізілетін мемлекеттік орталықтар, әртүрлі ұйымдар бар. Қазіргі таңда бұл мемлекеттерде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу жұмысы тікелей мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың белсенді араласуымен жүріп отырады. Философиялық көзқарас бойынша отансүйгіштікке тәрбиелеу келесі идеологиялық проблеманы тұжырымдауға алып келеді: «өз отанында шетелдік болма». Патриоттық сананың мәнін талдау, оның құрылымы, қоғамдық санадағы орны және қоғамдағы рөлі П.Е.Сапегиннің еңбегінде ерекше қарастырылады, онда патриоттық сананы отанға деген жалпы қарымқатынастың нәтижесі деп көрсетеді. Бұл тұтастық рухани күшке және патриоттық өзін-өзі тануға, «өткеннің прогрессивті дәстүрлерін қабылдауға және білім берудегі мақсатты ықпалға» бағытталған қоғамдық сананың барлық формалары болып табылады[10, с.12.].

Патриот болудың, патриотты ел болудың әлемдік тәжірибесіне тарихи талдау негізінде мына жағдайларды байқап отырмыз, әлемдегі алпауыт мемлекеттердің бірі АҚШ өзінің тәуелсіздігін 1776 жылы қабылдағаннан бастап мемлекеттілікті құрудың дұрыс жолын таңдай білді. Тәуелсіз мемлекеттің негізін салушылар дұрыс жолды таңдай білді, пендешілікке салынбай, ұрпақ алдындағы азаматтық борыштарын адал сақтай отырып, еркіндік пен теңдікті ту еткен егеменді ел үшін күресті. Американдықтар тәуелсіздік үшін жанқиярлықпен күресті. Бізге де тәуелсіздік оңайға түскен жоқ, егеменді ел болғанымызға биыл 30 жыл болса да, рухани, экономикалық тәуелсіздігіміз әлі ақсап тұр, алда қыруар жұмыстар атқаруымыз керек. АҚШ «Тәуелсіздік декларациясының» авторы саналатын Т. Джефферсон осынау маңызды құжатта: «өмір сүру, бостандық пен бақытқа ұмтылу Жаратқан иенің адамдарға тумысынан берген ажырамас құқықтары болып табылады, осы құқықтарды қамтамасыз ету үшін адамдар өздері өкілеттік берген үкіметті құрайды, егер, үкімет бұл мақсаттарға нұқсан келтірсе, онда халық үкіметті өзгертуге немесе таратуға құқылы, сөйтіп, қауіпсіздік пен бақытқа жетуге мүмкіндік беретін жаңа үкіметті құра алады» – деген қағиданы тұжырымдап, оны сол кездегі Континентальдық конгресс заңды түрде бекітті. Яғни, өмір сүру, бостандық пен бақытқа ұмтылу құқықтары – американдық арманның өзегінде жатқан принциптер болып табылады. Осылайша,

американдық арман құрама елдің біртұтас әрі бірегей өмір-салтына айналды. Нәтижесінде американдық арман жетегінде бақыт іздегендер жер шарының түпкір-түпкірінен АҚШ-қа қарай ағылды, бұл миграциялық процесс әлі күнге дейін жалғасып келеді. АҚШ-тың күшті мемлекет болуына негіз болған жағдай, ұлттық мүддені қорғау мен қамтамасыз етуге деген ынтаның жоғары болуы.

АҚШ-та скаут қозғалысы патриоттық тәрбиеге маңызды үлес қосады. «Мен Америка Құрама Штаттарының болашағымын», – дейді JROTC Жарғысының бір тармағы. Көп елдерде «жастар біздің болашағымыз» деген ұранды көп айтатын болса, АҚШ-та «мен Американың болашағымын», – деген сенімді іспен дәлелденген сөзді айтады. Бұл жас ұрпақ өкілдерін отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеудің жеткілікті дәлелі. Оқушыларға американдық өмір салтына ерекше құрметпен қарауға, олардың құндылықтар жүйесіне «отан», «конституция», «ұлттық қауіпсіздік» сияқты ұғымдарды қалыптастыруға үйретеді. Заңға сәйкес, скаут қозғалысының негізгі мақсаттары: жас ұрпақты азаматтылыққа, отансүйгіштікке тәрбиелеу, Американың ұлттық мүдделерін қорғау міндеттеріне құрметпен қарау, өзіне деген сенімділікті, көшбасшылықты дамыту, ауызша және жазбаша қарым-қатынас жасау қабілетін жақсарту, дене шынықтыру деңгейін арттыру.

Израильде патриоттық тәрбие азаматты Израиль армиясында қызмет етуге дайындау ретінде қарастырылады. Израильде патриоттық тәрбие ГАДНА деп аталатын әскерилендірілген жастар ұйымы аясында жүзеге асырылады. Мұндай израильдік ерікті жастар ұйымы 13-18 жастан бастап жасөспірімдерді әскери қызметке дайындайды. ГАДНА 1948 жылы құрылған (Шульман). Жастар ұйымының басты мақсаты: азаматтарды Израильдің аумағы мен экономикалық мүдделерін қорғауға дайындау. Еврей халқы өз мемлекетін құрған күннен бастап, халқы және әскери күші бірнеше рет өсті, бірақ патриоттық тәрбиенің принциптері мен формалары ешқандай өзгеріссіз сол қалпында сақталып отыр [11]. Қағидалар заманның талабына сай жаңартылып отыр, бірақ негізгі басты тәрбие өзегі өзгеріссіз қалып отыр.

Ал енді Франция мемлекетіндегі жастарға патриоттық тәрбие беру бағыттарына келетін болсақ, мұнда бұл тәрбиенің өзгеше формалары жасалған. Олар отансүйгіштік тәрбиені, әскери міндеттерді орындаумен байланыстырмайды. Францияда 10 жылдан астам уақыт бойы жалпыға бірдей әскери міндетті орындау және әскерге шақыру деген жағдай жоқ. Ғасырлар тоғысында президент Жак Ширак Француз жігіттерін әскери міндеттіліктен құтқарды. 1996 жылы ол кәсіби армияға біртіндеп көшу және әскерге шақыруды тоқтата тұру туралы шешім қабылдады. 2011 жылғы 29 қарашада Францияда жалпыға бірдей әскери міндет жойылды. Содан бері елдің қарулы күштеріне қызметке қабылдау тек келісім-шарт негізінде жүзеге асырылады. Дегенменде, отансүйгіштік тәрбиеге басқа елдерден кем емес негізде көңіл бөлінеді. Он алты жасқа келгенде, барлық француз жастары тұрғылықты жері бойынша мэрияға (қалалық басқармаға) тіркелуге міндетті. Францияда мемлекеттің жастармен жұмыс жасаудағы маңызды мақсаты – жастардың бойында ұлттық-мемлекеттік сананы қалыптастыру және өркениеттің даму жолына түскен өз мемлекетінің асыл мәртебесін құрметтеу болып табылады. Өзіндік ұлттық сананы қалыптастыру жиындарынан өткендігі жөнінде сертификат алады. Францияда бұл өте маңызды құжат болып есептеледі. Бұл құжатсыз көлік жүргізу правосын ала алмайды, мемлекеттік жұмысқа тұру үшін конкурсқа қатыса алмайды және университетке де түсе алмайды. Мұнда өскелең ұрпақтың патриоттық тәрбиесіне жалпы және кәсіби білім беру жүйесі жауапты. Патриотизмге тәрбиелеу жөніндегі жүйелі қызмет білім беру жүйесіндегі кадрларға жүктелген.

Отансүйгіштік сезім өрге бастайтынын өз ұлтымыздың тарихы да талай мәрте дәлелдеп келеді. Кейде: шіркін, осындай бір өзіне бірнеше мемлекет сыйып кететін ұлан-байтақ жерді ата-бабаларымыз сан ғасырлар бойы қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай қалай аман сақтаған деп таңданамыз. Өз сауалымызға өзіміз жауап тауып: «Найзаның ұшымен, білектің күшімен» деп мақтанамыз. Дұрыс-ақ, ешбір қатесі жоқ. Тегеуірінді күштің тетігі жүрек қуатынан нәр алғанда ғана қозғалысқа келмек. Ұлан майдан ұлы істе де, жеке-дара жекпе-жекте де рухы мықты ұтады.

Ұлы бірлік – отансүйгіштік рухтың аса бір қасиетті мәйегі. Тұңғыш президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың тәуелсіздік жолында ту етіп көтерген реформаторлық идеяларының бірі – қазақстандық отансүйгіштік ұғымымен астасып жатуының терең мәнін де содан іздеген жөн. Елбасы оған еңселі елдігімізді танытар сүйеніш ретінде қарайды. Оның аясы әдеттегі тарихи таным зердесінен кеңірек. Қазақ қоғамының бүгінгі сипаты және оның алдында тұрған қазіргі тың тұрпатты міндеттерге сәйкес соны өріс алған. Қазақстанды шын мәнінде өз Отаны деп санаған адам басқа елдерге жалтақтап, солардың көмегімен өзіне әлдебір жеңілдіктер алуға немесе болған артықшылықтарын сақтап қалуға ұмтылмас еді. Барлық отандастарымен тағдыры ортақ екендігін терең сезінген жан басқа түскен қиындықтарды да бірлесе күш жұмсап жеңуді ойлары анық.

Осы орайда, қазақ ұлтының қоғамдағы біріктіруші рөлін күшейту деген қағидаға тағы бір орала кеткен жөн сияқты. Бұл процестің нәтижелі өрбуі тек қазақтарға ғана байланысты емес екендігін ашық айту керек. Басқаларға кең қолтық, түсіністік пиғыл таныту тиісінше қайтарым болған жағдайда ғана ұнамды үрдіске ұласады. Ұлттық келісім – бір бағыттағы көше ағыны емес, жан-жақтан бір-біріне достық ниетпен ұмтылған жолаушылардың тоғысар торабы. Отансүйгіштік сезімінің рухани саладағы тату-тәтті тірлік, азаматтық келісімге ғана емес, мемлекеттің материалдық негізін нығайтуға да тікелей ықпалы бар. «Өзімдікі дегенде өгіз қара күшім бар» дейді халқымыз. Жан сала істеген жұмыс өнімді. Ертеңге деген сенім – етектен тартқан енжарлықтың жауы.

Отаншылдық сезімді қалыптастырудың тағы бір алғы шарты – халық пен мемлекет арасындағы өзара сенімді нығайту. Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру осы мемлекет пен халық арасындағы кәміл сенімді орнықтыруға тікелей байланысты. Адамдар мен мемлекет мүдделерінің ортақтығын, өзектестігін бұқаралық сана толық түсінген жағдайда қоғамның патриоттық сезімі арта түсетін болады. Тұтас елдің мүддесі мен жеке адам мүддесі әрдайым өзектес, сабақтас екенін әрбір азаматтың жете түсінуі олардың отаншылдық сезімін тәрбиелеуге тікелей қатысты екендігі сөзсіз. Адамдардың айқын азаматтық тұғырын қалыптастырмайынша, ұлттық рух туралы сөз етудің өзі артық. Елінің, жерінің өткенін сезінбей, оның ерлікке, адамгершілікке толы тарихын, дәстүрін білмей мәдениетін, әдебиетін, өнерін жете ұғынбай, отаншылдық сезімді оятудың өзі мүмкін емес. Өткен тарихты объективтік тұрғыдан саралап зерделеуге ұмтылу – заман талабы. Патриотизм ұғымы дерексіз, психологиялық сезім күйінен нақтылы іс-қимыл әрекетіне ауысқанда ол әр адамға түсінікті әрі әсерлі болады. Отан деген ұғымнан тарайтын бұл құбылыс қайткенде нақтылы сипат алады. Отан деген дерексіз дүние емес. Ол халықтан, жерден, судан елдің дәстүрі мен мәдениетінен, өнері мен әдебиетінен, тарихы мен бүгінгі тыныс - тіршілігінен құралады. Онда патриотизм осылардың бәріне деген шексіз сүйіспеншілік сезімнен туындайды.

Отансүйгіштік рух – қазақ елінің әлемдік өркениет көшіне қосылып, дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алуына мүмкіндік беретін бірден – бір күш. Көп ортасында көзге түсу үшін де кемел болмыс керек. Төл тарихы, мәдениеті мен өнері, экономикалық қуаты жоқ ел басқаларға қызықсыз. Ал оларды кең таныту үшін алдымен қадір қасиетінді өзін жақсы білуің, мақтаныш ете алуың керек. Сонда ғана немен, қалай байыту керек деген мәселелер айқындала түседі. Елдікті, ұлттық намысты бәрінен жоғары қою – отансүйгіштіктің ең басты белгісі. Елдік қасиеттер аспаннан түспейді, жоқтан жаралмайды. Өзі туған топырақ тозаңы және ана сүтімен ұйыған ұлтжандылық сыртында, өскен ортасы мен азамат ретінде қалыптастырған қоғамы дарытар терең де текті дүниетаным негізінде ғана түзеледі. Нұрсұлтан Назарбаевтың қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу ісін жаңа мемлекеттік идеологияның аса маңызды міндеттерінің бірі ретінде алға тартуының сыры да осында жатыр. «Ал оны елдің Туын, Елтаңбасын, Гимннің қастерлеуден, заңды, өкіметті құрметтеуге тәрбиелеуден бастау керек», - деп жазады Нұрсұлтан Әбішұлы «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде [12.306.]. Елбасы айрықша назар аударып отырған мемлекеттік рәміздер мен заңға құрмет көрсету бүкіл бүгінгі өркениетті қоғамдардың өмір салтына айналған дәстүр. Ол ел бірлігі мен демократиялық үрдістерге адалдық антындай қастерленеді. Адам жанының ең бір нәзік пернелерін дәл басуға негізделген бұл моральдық императив – қоғамдық сана деңгейінде зор қозғаушы күш, мемлекет пен прогрестің іргетасы міндетін атқарады. Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек.

Жеке адамның санасында Отан түсінігінің қаншалықты терең және саналы орнығуына қарай патриотизмді екіге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі отан туралы жалпы түсінік: оған халықтың тарихы, дамуы, қорғаныс тәсілдері, патриоттық пікірлер, көңіл-күйі, дәстүрлері мен саналы сезімі кіреді. Екіншіден, патриотизмнің теориялық деңгейі де бар. Атап айтқанда, отанның құрылуы, дамуы, сақталуы, оның егемендігі мен тәуелсіздігі туралы ғылыми білімдерді жете меңгеру, отанға қызмет ету жөніндегі патриоттық идеялар, патриоттық мінез-құлық нормалары – осы теориялық деңгейді сипаттайды.

Патриоттық сана ұлттық және жалпы адамзаттық мүдделер тұрғысынан қарағанда отанға деген көзқарас құндылықтарының жиынтығы болып табылады. Құндылық дегенде біз жеке адамның, адамдар тобының, этностың өз Отанының бүкіл табиғи және әлеуметтік элементтеріне қатынасына негізделген әлеуметтік сипаттаманы айтамыз. Бұл сипаттама жүйесі жеке адамның, әлеуметтік топтардың өзін қоршаған ортамен байланысының негізгі желілерін айғақтай отырып, тәрбиелік

ықпалдың бағдарлары мен әлеуметтік мәнін білдіреді. Тұтас алғанда патриоттық сана дегеніміз – Отан ұғымын құндылық тұрғысынан сезіну және санаға сіңген бұрынғы ұрпақтардың озық дәстүрлеріне ұмтылу. Қазақстандық патриотизм – бұл қазақ халқының жүрегі. Осы тұрғыда А.Н. Котовтың монографиясындағы мына ойларды атап өтпеске болмайды: «Казахстанский патриотизм как принцип и процесс политики оформляется в стратегию социального единства республики в этническом многообразии. Народ Казахстана складывается в гармоничную полиэтническую гражданскую общность живущих на одной территории, связанных общими экономическими условиями, обладающих единым этносом и родственным менталитетом людей, которые объединены идеями общности исторической судьбы и человеческого благополучия, защищены одним национальным по происхождению и конституционным по характеру организаций власти, демократическим, социальным государствам» [13.с.287.].

Ата-бабаларымыздың іс-тәжірибесі анықтағандай, адамзаттың көзқарасы қоршаған ортаның, алған білімінің ықпалымен өзгеріп, дамып отырады. Көзқарас бірте-бірте қалыптасып отырады, мұнда ең басты рольді атқаратын нәрселер: жеке адамның өзіндік психологиясы, қабілеті, қызығушылығы, мәдениеті, қарым-қатынас мәдениеті, елдің жалпы саяси, адамгершілік климаты, тарихи ескерткіштердің ықпалы. Осылардың бәрі «Отан» деген ұғымды білдіреді. Отанға деген сүйіспеншілік бұл адамның өз еліне деген ажырамастығы. Ұлттық мәдени процесті патриотизмсіз бөлек қарау мүмкін емес және отаншылдық сезімнің белгілі бір саласы боп есептелінеді. Әрине әртүрлі кезеңдегі отансүйгіштік сезім әртүрлі элементтермен дамып отырады. Сенена былай дейді: «Отаныңды кең-байтақ екендігі үшін емес, өзіндікі үшін сүйесің». Ал Симонид Кеосский болса мына нәрсені атап көрсетті: «адамды толық бақытты деп айтуға болады, егер де оның отаны болса». Марциала болса: «Әр жерде өмір сүретін адам, еш жерде тұрмайтын адам», - деген пікірін білдіреді.

Патриоттық тәрбие тәжірибелері мен тарихын сараптап алмай тұрып, адамдар санасына қазақстандық патриотизм ұғымын орнықтыру мүмкін емес. Қазақстан сан түрлі күрделі тарихи аласапырандарды бастан өткізіп барып құрылған тәуелсіз әрі көп ұлтты республика. Жан-жақты өзгеріп жатқан көпұлтты қоғам жағдайында адам факторы белсенділігін күшейтудің, әлеуметтік-экономикалық дамуды жеделдетудің, егемен мемлекетті қорғаудың басты құралы – нақ осы қазақстандық патриотизм болып табылады. Оның проблемаларын ғылыми тұрғыда пайымдап, пайдалану – объективті қажеттілік. Көпұлтты қоғамның қазіргі дамуында қазақстандық патриотизмді – Отанға берілгендік пен азаматтық ерлік, өнеге көрсетушілік, жоғарғы патриоттық мұрат пен туған жерге деген сүйіспеншілік, саналылық пен сезімділік, кешегі мен бүгінгінің кейпін өзінше түсініп барып, санқырлы құбылыстарды үйлестіре алу деп білеміз.

Қай заманда да әр адамның санасындағы аса мазмұнды және құрметті мәртебеге ие ұстаным – ол отансүйгіштік сезім болып келгені ақиқат. Бұл туралы әлемдік және төл тарихымыздың әр бетінен негізгі дерек табылады. Туған елінің құндылықтарын, әсіресе тілі мен мәдениетін әрдайым құрметпен жоғары ұстап, ол құндылықтарды басқа ұлттар мен ұлыстарға, мемлекеттерге тарату да - отансүйгіштіктің белгісі. Қазақстандық патриоттық ұстанымның негізі, оның мақсаты, міндеті, мазмұны, түрі, құрылымы, әдісі, тәсілі, заңдылықтары, қағидаттары, құралдары бар. Егер патриоттық тәлім-тәрбие арнасында солардың бірінің негіздері болмаса, ол жәй сөз болып қалуы мүмкін. Кез-келген мемлекеттің білім беру жүйесі сол қоғамда ұстанған саясатымен анықталады. Мысалы, Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында осы мәселелер анық көрсетілген болатын. Қазақстандық патриотизм мен ұлтаралық татулыққа тәрбиелеудің жолдары мен құралдары – ол түрлі іс-шаралар, тәрбие сағаттары, гуманитарлық пәндердің мазмұны. Қазақ баласының ұлтжандылық, отаншылдық сезімде тәрбиелеу – білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғары оқу орнына дейінгі барлық ұйымдардың міндеті. XXI ғасырда өз ұлтын сүйген, бірлікте болған халық қана тұтастығын сақтап қалады.

Жаһанданған заманда қазақ халқын жаманшылықтан құтқаратын нәрсе ол – ұлттық құндылықтар. Біз қаншалықты керемет білім алсақ та, теңдессіз технологияны меңгерсек те, елді ел қылатын ұлттық құндылықтар. Қазақты сақтайтын да солар. Одан айрылсақ, айдалаға адасамыз. Қорғансыз, тірексіз қаламыз. Қандай заман орнаса да, біздің тірегіміз – әдет-ғұрпымыз, салт-дәстүріміз. Адами болмыстың жоғары қасиеттеріне парасаттылық, білімділік, Отанын сүю, имандылық пен ғылымды меңгеруін, туған тілін құрметтеуін жатқызамыз. Тәуелсіз мемлекетіміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілінің тарихына үңіле отырып, қазіргі жағдайын сараласақ, ұлттық тіліміздің болашағына көз жіберсек бабалар еңбегінің құндылығына бас иеміз.«Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген

жазушыларымыз бен ғалымдарымыздың пікірлері ойымыз бен санамызды толғандырады. Тілімізді гүлдендіретін де, болашағын көркейтетін де ұлттың сүйетін ұлтжанды ұрпақ болмақ.

Қазақ зиялыларының ішінде ұлт руханиятының қай саласында болмасын халқымыз үшін берекелі еңбек еткендердің бірі – Мұхтар Әуезов. Ұлы жазушы мәдениет пен тілді тұтас алып қарастыра отырып: «Өз тілін білмеген адамдарды мәдениетті адамдардың қасына қосуға болмайды» - деп тілін білмеген, оның қыр-сырын жетік меңгермеген адамдарды мәдениетті адамдардың қатарына қоспаған. Туған тілін білген және оны құрметтеген адамды ғана, бойында тұлғалық қасиеті қалыптасқан адам деп есептеген [14.16].

Патриотизмді қалыптастыру – бұл қоғамның әлеуметтік тапсырысынан нәр алатын мемлекеттік міндет. Отаншылдық сезімді қалыптастырудың тағы бір алғы шарты – халық пен мемлекет арасындағы өзара сенімді нығайту. Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру осы мемлекет пен халық арасындағы кәміл сенімді орнықтыруға тікелей байланысты. Адамдар мен мемлекет мүдделерінің ортақтығын, өзектестігін бұқаралық сана толық түсінген жағдайда қоғамның патриоттық сезімі арта түсетін болады. Тұтас елдің мүддесі мен жеке адам мүддесі әрдайым өзектес, сабақтас екенін әрбір азаматтың жете түсінуі олардың отаншылдық сезімін тәрбиелеуге тікелей қатысты екендігі сөзсіз. Адамдардың айқын азаматтық тұғырын қалыптастырмайынша, ұлттық рух туралы сөз етудің өзі артық. Елінің, жерінің өткенін сезінбей, оның ерлікке, адамгершілікке толы тарихын, дәстүрін білмей мәдениетін, әдебиетін, өнерін жете ұғынбай, отаншылдық сезімді оятудың өзі мүмкін емес. Өткен тарихты объективтік тұрғыдан саралап зерделеуге ұмтылу – заман талабы. Патриотизм ұғымы дерексіз, психологиялық сезім күйінен нақтылы іс-қимыл әрекетіне ауысқанда ол әр адамға түсінікті әрі әсерлі болады. Отан деген ұғымнан тарайтын бұл құбылыс қайткенде нақтылы сипат алады. Отан деген дерексіз дүние емес. Ол халықтан, жерден, судан елдің дәстүрі мен мәдениетінен, өнері мен әдебиетінен, тарихы мен бүгінгі тыныс - тіршілігінен құралады. Онда патриотизм осылардың бәріне деген шексіз сүйіспеншілік сезімнен туындайды. «Адамзаттың эволюциясы үш шартты кезеңнен құралған: өткені, бүгіні, болашағы. Өткен – адамзаттың бүгінгі күнге дейін тарихи сабақтасқан шынайы тұрмыс тіршілігінің нақты картинасы. Бұны ғылыми тұрғыдан дәйектеп, өткеннің үздіксіз хронологиялық кестесін жасап, нақты деректер мен рухани көздер арқылы жүйелеп құру тарихтың еншісінде». Тарихи сана тағылымын бүгінгі қоғамдық сана мен ұрпақтарымыз үшін мынадай маңызды болып саналатын түйіндер ретінде ұсынуға болады:

- Шынайы тарихты аша отырып, өткеніміз бойынша танылатын халқымыздың ерекшеліктері мен жетістіктері арқылы ұрпақтарымыздың санасында өз халқына деген мақтаныш пен сүйіспеншілік сезімді ояту;
- Түркілік кезеңнің асқақ этнорухы арқылы отаршылдық сана сарқыншағынан қалған «өзін төмен санау кемістік комплексін» жоюдың механизмдерін қалыптастыру.
- Өткеннің қателіктерін қайталамау және ондағы кемшіліктерді жоюдың бағдарларын құрастыру үшін жаңа модельдер құру;
- Тарихымыз бастан өткергендей, қиыншылықтарға төзімділік толерантізмін қалыптастыру мен кез-келген жағдайда одан шығудың тарихи тәжірибелерін пайдалану;
- Ұлттық мінез психологиясындағы жағымсыз сапалар мен қасиеттерді жете зерделеп, одан біртіндеп құтылудың механизмдерін жасау; Осыдан шығатын маңызды түйін: Қазақстандағы қазақ азаматтарының алдындатұрған үлкен міндет – Отанымыздың негізгі субстраты қазақтардың төңірегіне өзге ұлт өкілдерін топтастырып, мемлекетіміз бен ұлттық болмысымызды қастерлейтін таным-түсінік қалыптастыру болып табылады. Тарихи сана – қоғамдық сананың, оның барлық элементтерінің, формалары мен жүйелерінің маңызды құбылмалы қыры.

Тарихи сананың кез-келген қоғамның, таптың немесе әлеуметтік топтың, тіпті адамзаттың өз жағдайын уақыт ағымында, өзінің осы шағын өткен шақпен және келешекпен байланыста қарастыратындықтан, мұны қоғамдық сананың ерекше формасы ретінде қарастырылған абзал. Алайда оны мейлінше көп ұшырасатын сананың формасы арқылы анықтау дәл келмейтіндей көрінеді. Шын мәнінде, тарихи өлшем адамның қоғамдық болмысының, оның өзгермелілігінің шешуші сипаттамасы болып табылады. Өткен жолын белгілей отырып, адам өзінің әлеуметтік сапасын да, оның нақтылығын да аңғарады. Сонысымен ол өзін әлеуметтік үдеріспен бірегейлендіреді де, әрі одан бөліп айрықшалайды да. Тарихи сана әлеуметтік субъектті мәдени – тарихи үдеріске енгізудің ықпалдарының бірі түрінде көрінеді. Тарихи сана ұлттың бірегейлігін қалыптастыратын құнарлы орта болып табылады, әрбір халықтың өзіндік «менін» ұғынуына септігін тигізеді. Халықтың өзіндік санасы

мәдени және тарихи тамырдан ажырамауы тиіс және оның үстіне, ол жаңашылдық даму үрдісіне сіңірілген берік әлеуметтік және қоғамдық дәстүрге сүйенуі қажет.

Тарихи санадағы түбірлі өзгерістерді қазақ халқының әлеуметтік дамуындағы мынадай негізгі тарихи кезеңдермен айқындауға болады: «алтын заман» - Алтын Орда тұсындағы қазақ пен ноғай бірлігі, еуразиялық көшпенді өркениеттің шарықтау шегі; «қилы заман» - қазақ пен ноғайдың айырылысып қалуы ауыр кезеңде көшпенділікті таңдап қоныс аудару, дербес мемлекеттік құрып, оны сыртқы жаулардан қорғау; «зар заман» -еуразиялық көшпенділіктің жаппай дағдарысы, оның соңғы тұяғы – Қазақ хандығының тәуелсіздіктен айрылып, Ресей империясының боданына айналуы; «Жаңа заман» -XX ғасырдың басынан бастап бүкіл шығыс елдерін қамтыған реформаторлық қозғалыс империализмге қарсы күреске ұласып, ұлттық сана оянып, ұлтжандылықтың өз күшіне енуі; «қазіргі заман» - еуразиялық алып кеңістікте Ресей империясының орнына Кеңестер Одағының келуі және бүгінгі тәуелсіздік кезең.

Осы орайда халқымыздың отаншыл азаматтарының бірі Бекболат Тілеухан өзінің «Түркістан» газетінде берген сұхбатында ұлттық сана туралы өзінің өзекті ойларын айтады: «Ұлттық сананы оятудың бірден бір кепілі – тарихи сананың қалыптасуы. Тарих ғылымының өзінің бір сипаты – жеңіс пен жеңілістердің баяны. Тарихи тұлғаларға баға бергенімізде, олардың қажыры мен айласын, біріктіре алған қабілетін, себебі мен салдарын таразылаған даналығын, қауіп алып айтқан көрегендігін сараптаймыз. Қарабайыр тілмен айтқанда, тарих - өткеннің үлгісін келешекке сабақ етпекке керек ғылым. Мақтан үшін емес, сабақ үшін. Еуразияның апайтөс даласында атой салып, үзеңгісіне шіренген жалпақ жұрт жалтақ жұртқа айналу себебін білу үшін тарихи сана керек». Сондай-ақ осы сұхбатта қайраткер патриотизм туралы тамаша пікірлерін айтады: «Патриотизм – болашағын осы мемлекетпен бірге көруден қалыптасатын сезім. Осы ел, осы жерді топансу қаптап кетсе де кетпеймін деген ой. Елдің бақыты - оның мұратына айналмақ. Патриотизм деп аузың айтып, қолың халық қазынасына сұғылса. Ол не? Ол- екіжүзділік. Елдің игілігі кемісе, жұрт қуаты кемімек, ендеше сен де сенің ұрпағыңда әлсіремек. Патриотизм – қара басының қамын, құлқыныңды ұлтыңның игілігінен төмен қою.»

2015 жылдың 2 шілдесінде елордамыздағы «Көрме орталығында» Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен «Нұрлы жол» және Үдемелі индустриялық – инновациялық даму мемлекеттік бағдарламаларының іске асырылуы барысына арналған жалпыұлттық телекөпірдің өткені белгілі. Жиын соңында іс-шараны қорытындылап, халықпен ой бөліскен Елбасы Қазақстанның бейресми символдық атауын бүкіл әлем бойынша ілгерілету туралы тың міндет қойып, «Әдетте, Жапонияны - күншығыс елі, Кореяны –таңғы шық елі, Нидерландты – қызғалдақтар отаны, Қытайды Аспанасты елі деп жатамыз. Қазақстанға да осындай атаулы бренд жетіспейді. Біз Ұлы дала перзенттеріміз. Біздің бабаларымыз осы далада өмір сүріп, көкке табынған. Тәңірі дегеніміздің өзі – көк аспан. Біздің туымыздың көк түсті болуының астарында да осындай сыр бар. Бірегей көк түс – еліміздің бірлігінің белгісі. Ендеше, бізге неге өзімізді Ұлы Дала еліміз деп атамасқа», - деген ойын білдірген еді. 2015 жылы 11-қыркүйекте елордамыз Астана қаласында Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиын өтті. Бұл жиын, соңынан жалғасқан қазақ елінің 3000 жылдық тарихын бейнелеген қойылымдар ел өміріндегі елеулі оқиғалардың бірі болды. Бұл мереке шын мәнінде ел өміріндегі ерекеше, айрықша, тіпті ұлы мереке болып қалмақ. Осы аталмыш, тарихи оқиғаға байланысты елімізде көптеген игі шаралар өткізілді. Соның бірі елордада өткен «Мәңгілік Ел» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда Батыс пен Шығыстан келген көптеген елдердің оқымыстылары қазақ тарихы туралы, әсіресе Қазақ хандығының 550 жылдығына қатысты небір рухынды көтеретін, басылып қалған сананды серпілтетін деректерді келтірді. Ақын Жұбан Молдағалиев айтқан «Мың өліп, мың тірілген қазақ» енді ондай қасіретті бастан кешпей, Президент айқындап берген «Мәңгілік Ел» бағытында өмір сүруі керек. Бұл ұлы мақсат міндетке әр қазақ, бүкіл қазақстандықтар өз үлесін қосып, ұлттық идеяны мәртебелі етсе, тәуелсіздігіміздің өркені өсіп, өрісі кеңіп, алтын тағы мықты бола береді. Қазақ халқы жастарды патриотизмге тәрбиелеуде ұлттық мәдениеттің рөлін өте жоғары бағалаған. Ұлттық мәдениеттің рухани бағытын да, материалдық бағытын да назардан тыс қалдырмаған. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығын гуманизм мектебі десе болады. Өйткені ондағы кішіпейілділік, мейірімділік, қонақжайлылық, обал-сауап, борыш пен парыз, имандылық, намыс сияқты гуманистік түсініктер жеке адамдардың күнделікті тыныс-тіршілігінде моральдық норма ретінде шешуші қызмет атқару дәрежесіне көтерілді. Олар адамның рухани дүниесін реттейтін гуманистік күштерге қағидаларға айналды. Егер «гуманизм» деген ұғымның мағынасына тоқталсақ, гуманизм – латынның «иманды» деген сөзінен алынған. Философиялық мағынада қарастырғанда адам

болмысының тұжырымдамасы дегенді білдіреді. Нақтырақ айтсақ, гуманизм – адамның адами қадір – қасиетін, бітім-келбетін, оның жеке тұлғалық рухани көзқарасын, мінез-құлқын, сонымен қатар, адамның игілігіне, оның жан-жақты дамуына жасалатын қолайлы қоғамдық қамқорлықты білдіретін көзқарастар жүйесі. Гуманизм - бүгінгі таңда әрбір елдің өмір салты мен қоғамдық санасынан, психологиясынан белгілі деңгейде орын алып отыр. Гуманизмді патриотизмнен бөліп қарастыруға болмайды. Өйткені олар бір-бірімен етене қабысып, сабақтасып жатқан егіз ұғым, бірінсіз-бірі дәрменсіз болып қалады, оларды жеке-жеке жүзеге асыру мүмкін емес. Гуманизмнің мол үлгілері қазақ халық ауызекі шығармаларында көрініс алған. Оларда қазақтардың гуманистік дүниетанымы, адамдық сипаты мен сапасы, ұлттық қасиеті мен менталитет белгілері терең бейнеленеді.

Қорытынды. Шетелдік тәжірибені зерттеу, зерттеушіге мәселенің жаңа көзқарастары мен оларды шешудің жолдарын ашады, сонымен бірге өз еліндегі проблеманың жай-күйін тереңірек және толық түсінуге мүмкіндік береді, өйткені оның ерекшеліктері салыстыруда айқын көрінеді. Қарастырылып отырған әлем елдерінің патриоттық тәрбие беру жүйесін салыстыра отырып, бірнеше тенденцияларды көруімізге болады. Біріншіден, әрбір елдерде жастармен жұмыс жасаудың ұйымдастырушылық формалары әртүрлі екендігін көреміз. Олардың әрқайсысы мемлекеттің экономикалық ерекшеліктеріне бейімделген және патриоттық тәрбие бүкіл халықты қамтиды. Екіншіден, оқыту мазмұнында өз елінің экономикасының құндылығын, оның әлемдік қоғамдастықтағы маңызды рөлін түсіндіруге көп көңіл бөлінетіндігін анықтауға болады. Әрбір елде жастарды патриоттық қозғалысқа белсенді қатысуға ынталандыратын жастар үшін әлеуметтік және экономикалық мотиваторлар бар. Шынайы да парасатты патриотизм – бүкіл адамзатты жаныңмен жақсы көруге жеткізетін жалғыз жол. «Өз отанын сүймеген ештеңені де сүйе алмайды».- дейді Байрон. Қорыта келе, мақаланы түйінді оймен аяқтағым келіп отыр. Жалпы әлемнің барлық елдерінде отан дегенің – ол халық. Халық дегенің – адам. Адамды сүю, оған жақсылық жасау, жанашыр болу – адамгершіліктің белгісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *The Economist*. 2006. 9.
2. Moore, *Stupid White Man* 2001, 2002: 14.
3. Hafezi P. *Many Iranians, rich and poor, want real change* // *The Washington Post*. -2008. -03/10.
4. Макаров В.В. *Отечество и патриотизм: логико-методологический анализ*. - Саратов 1988. с. 159.
5. Губанов Н.И. *Отечество и патриотизм*. Москва, 1960. с. 48.
6. Топоров В.Н. *Первобытные представления о мире (общий взгляд)* // *Очерки истории естественнонаучных знаний древности*. Москва, 1982. с.25.
7. Мұртаза Ш., Смайылов К. *Елім саған айтам, ел басы, сен де тыңда*. Алматы, 1998. 176 б.
8. Ахметова. Л. С. *Проблемы патриотического воспитания казахстанцев в условиях командно-административной системы. 1946-1991гг. (по материалам средств массовой информации)*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. -Алматы 1998г. с. 46.
9. [Сайт Федеральний службы государственной статистики. URL:http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography, Гиндин Е.М. *Патриотическое воспитание подростков в Израиле. Формирование патриотизма у молодежи средствами социокультурной деятельности*. URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=27617379>, ЦзиньЦзюнькай. *Социальные особенности современной молодежи Китая: демографические и семейные изменения* // *Демографические изменения и семейная политика в России и Китае*. СПб., 2015. с. 120
10. Сапегин П. Е. *Суцность и структура патриотического сознания* // *Патриотическое сознание: суцность и формирование: сб. науч. тр.* – Новосибирск: Наука, 1985. – с.12.
11. Сайт Федеральний службы государственной статистики. URL:http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography, Гиндин Е.М. *Патриотическое воспитание подростков в Израиле. Формирование патриотизма у молодежи средствами социокультурной деятельности*.
12. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде* 1998. 30б.
13. Котов А.К. *Суверенный Казахстан: гражданин, нация, народ*. – Алматы 1997г. стр.287
14. Әуезов М. *Ғылым тілі*. // *Абай*. 1918. №7. 1б.

References:

1. *The Economist*. 2006. 9.
2. Moore, *Stupid White Man* 2001, 2002: 14.
3. Hafezi P. Many Iranians, rich and poor, want real change // *The Washington Post*. -2008. -03/10.
4. Makarov V.V. *Otechestvo i patriotizm: logiko-metodologicheski analiz*. - Saratov 1988. s. 159.
5. Gubanov N.Ī. *Otechestvo i patriotizm*. Moskva, 1960. s. 48.
6. Toporov V.N. *Pervobytnye predstavlenia o mire (obši vzgläd)*// *Ocherki istorii estestvenonauchnyh znani drevnosti*. Moskva, 1982. s.25.
7. Mūrtaza Ş., Smaiyllov K. *Elim sağan aitam, el basy, sen de tynda*. Almaty, 1998. 176 b.
8. Ahmetova. L. S. *Problemy patrioticheskogo vospitania kazhastansev v usloviah komandno-administrativnoi sistemy. 1946-1991gg. (po materialam sredstv masovoi informasii)*. Disertasiya na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk. -Almaty 1998g. s. 46.
9. [Sait Federälnyi slujby gosudarstvennyi statistiki. URL:http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography, Gindin E.M. *Patrioticheskoe vospitanie podrostkov v Īzraile. Formirovanie patriotizma u molodeji sredstvami sosiokūl turnoideiatelnosti*. URL:<https://elibrary.ru/item.asp?id=27617379>, SzinSzūnkai. *Sosiälnye osobenosti sovremennoi molodeji Kitaia: demograficheskie i semeinye izmenenia // Demograficheskie izmenenia i semeinaia politika v Rosii i Kitaie*. SPb., 2015. s. 120
10. Sapegin P. E. *Sušnöst i struktura patrioticheskogo soznania // Patrioticheskoe soznanie: sušnöst i formirovanie: sb. nauch. tr. – Novosibirsk: Nauka, 1985. – s.12.*
11. Sait Federälnyi slujby gosudarstvennyi statistiki. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography, Gindin E.M. *Patrioticheskoe vospitanie podrostkov v Īzraile. Formirovanie patriotizma u molodeji sredstvami sosiokūlturnoi deiatelnosti*.
12. Nazarbaev N.Ā. *Qazaqstannyñ bolaşağy – qoğamnyñ ideialyq birliginde 1998*. 30b.
13. Kotov A.K. *Suverennyi Kazahstan: grajdanin, nasia, narod*. - Almaty 1997g. str.287
14. Äuezov M. *Ğylym tili*. // *Abai*. 1918. №7. 1b.

УДК 94(574,1)
МРНТИ 03.20

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.014](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.014)

М. К. Исламов*¹, Найманбаев Б.Р.²

¹Марат Оспанов атындағы БҚМУ, философия докторы (PhD), корреспондент автор,
Ақтөбе қ., Қазақстан, E-mail: Islamov__marat@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, т.ғ.д., ҚР ҰҒА-ның профессоры
Шымкент қ., Қазақстан, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

XIX Ғ. АЯҒЫ МЕН XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПЕСТЕР ТАБЫНЫҢ МҮЛІКТІК ЖАҒДАЙЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫ

Аңдатпа

Батыс Қазақстанның бірегей тарихи-географиялық кеңістік ретінде аймақтық әлеуметтік-саяси, әкімшілік-құқықтық сипаттамаларының ерекшеліктерінің қалыптасу және даму процесі, Қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына он тоғызыншы ғасырдың 60-жылдарында біржолата еніп, өлке халқының өмірінің барлық салаларында түбегейлі өзгерістер болған кезде анық байқалады. Аймақтың одан әрі дамуының ерекшеліктері табиғи-географиялық, тарихи және құқықтық алғышарттармен байланысты болып, көшпелі қазақ қоғамының Ресей империясының құқықтық орбитасына еніпдестүрлі құқық нормаларының түбегейлі бұзылуы, әлеуметтік жіктелу, Ресей империясының славян және басқа этникалық топтарының ауқымды қоныс аударуы нәтижесінде моноэтникалық қоғамның көп ұлтты қоғамға айналуынан көрініс тапты

Қалалардың өсуі, тауар-ақша қатынастарының дамуы Ресей империясының заңы бойынша артықшылықтары бар халықтың өкілдері болған көпестер санының өсуіне түрткі болды. Олардың

құқықтары, міндеттері мен қызметі 1870, содан кейін 1892 жылғы Қалалық ережелермен реттелді. Көпестердің толығы көздері жергілікті қалалықтар мен Ресейдің басқа губернияларынан келген қоныс аударушылар болды. Көпестердің этникалық құрамы біршама алуан түрлі болды, оларды татарлар, башқұрттар құрады, қазақтардың өкілдерінен көпестердің қалыптасу процесі басталды. Бірақ Батыс Қазақстандағы көпестер табының негізгі бөлігін орыс көпестері құрады.

Кілт сөздер: көпес табы, әлеуметтік орта, артықшылықтар, әлеуметтік-құқықтық иерархия, 1-ші, 2-ші және 3-ші гильдиялы көпестері, көпес табының куәлігі, сауда куәлігі.

Исламов М.К. ^{*1}, Найманбаев Б.Р.²

*¹ ЗКМУ им.Марата Оспанов, доктор философии (PhD), автор корреспондент
г. Ақтөбе, Қазақстан,*

E-mail: Islamov__marat@mail.ru

*² Южно-Казахстанский государственный педагогический университет. д.и.н., профессор НАН РК.
г. Шымкент, Казахстан,*

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ИМУЩЕСТВЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ КУПЕЧЕСКОГО СОСЛОВИЯ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

Процесс формирования и развития особенностей региональных социальных, политико-административных и правовых характеристик Западного Казахстана, как уникального историко-географического пространства, наиболее отчетливо прослеживается с 60-х годов XIX века, когда казахские земли окончательно вошли в состав Российской империи и произошла кардинальная трансформация всех сфер жизнедеятельности населения региона. Дальнейшие особенности развития региона диктовались естественно-географическими, историческими и правовыми предпосылками, выразившимися в коренной ломке традиционных норм права кочевого казахского общества, интеграции в правовую орбиту Российской империи, социальном расслоении, превращении мононационального социума в полинациональный в результате масштабной миграции славянских и иных этносов Российской империи.

Рост городов, развитие товарно-денежных отношений стали стимулом для роста численности купцов, являвшихся представителями привилегированного населения согласно праву Российской империи. Их права, обязанности и деятельность регулировались Городовым положением 1870, а затем 1892 года. Источниками пополнения купеческого сословия являлись местные мещане и переселенцы из других губерний России. Этнический состав купцов было довольно пестрым, его составляли татары, башкиры, начался процесс формирования купечества из представителей казахов. Но основную долю купеческого сословия в Западном Казахстане составляли русские купцы.

Ключевые слова: купеческое сословие, социальная база, привилегии, социально-правовая иерархия, купцы 1-й, 2-й и 3-й гильдий, сословное купеческое свидетельство, торговое свидетельство.

М. К. Islamov^{*1}, B.R. Naimanbayev²

*¹ West Kazakhstan Medical University named after Marat Ospanov. Doktor of philosophy (PhD),
author correspondent, Aktobe, Kazakhstan, E-mail: Islamov__marat@mail.ru*

*² South Kazakhstan State Pedagogical University. Doktor of Historical Sciences, Professor NAS RK.
Shymkent, Kazakhstan, Email: naimanbaev_b@mail.ru*

PROPERTY STATUS AND NATIONAL COMPOSITION OF THE MERCHANT CLASS IN WESTERN KAZAKHSTAN AT THE END OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract

The process of formation and development of the peculiarities of regional social, political, administrative and legal characteristics of Western Kazakhstan as a unique historical and geographical space has been most clearly traced since the 60s of the nineteenth century, when the Kazakh lands finally became part of the Russian

Empire and a cardinal transformation of all spheres of life of the population of the region took place. Further features of the development of the region were dictated by natural-geographical, historical and legal prerequisites, expressed in the radical breaking of the traditional norms of law of the nomadic Kazakh society, integration into the legal orbit of the Russian Empire, social stratification, transformation of a mono-national society into a poly-national one as a result of large-scale migration of Slavic and other ethnic groups of the Russian Empire.

The growth of cities, the development of commodity-money relations became an incentive for the growth of the number of merchants who were representatives of the privileged population according to the law of the Russian Empire. Their rights, duties and activities were regulated by the City Regulations of 1870, and then 1892. The sources of replenishment of the merchant class were local burghers and immigrants from other provinces of Russia. The ethnic composition of merchants was quite motley, it was made up of Tatars, Bashkirs, the process of forming a merchant class from representatives of Kazakhs began. But the main share of the merchant class in Western Kazakhstan was made up of Russian merchants.

Keywords: merchant class, social base, privileges, social and legal hierarchy, merchants of the 1st, 2nd and 3rd guilds, estate merchant certificate, trade certificate.

Введение.

Становление купечества было связано с развитием городов как административных и торгово-промышленных центров. Численный рост купеческого сословия был связан с рыночными процессами, развитием товарного производства и обращения. Недостаток капиталов, отсутствие широких источников кредитования, фискальный гнет государства порождали процесс высокой социальной подвижности купечества, препятствовали складыванию купеческих династий. Основной социальной базой развития купечества было местное мещанство и мигранты из Европейской России.

Отмена крепостного права в 1861 г. создала необходимые условия для развития рыночных отношений в экономике страны, но в силу половинчатого характера этой реформы юридическое освобождение крестьян из-под власти помещиков-крепостников не сняло остроты социально-экономических противоречий в южных и центрально-чернозёмных регионах России. В этих условиях большое значение для российского самодержавия приобрела задача крестьянской аграрно-земледельческой колонизации восточных окраин империи. Путем стимулирования миграций крестьян и экономического освоения северных, западных, центральных и отчасти юго-восточных районов Казахстана правительство России рассчитывало разрешить аграрный вопрос в центре страны и создать в лице славянских переселенцев социальную опору государственной власти в новоприсоединенном крае.

В целом рост численности купечества в городах Западного Казахстана обеспечивался торгово-промышленной колонизацией края, движением купечества из центральных районов России. История купечества Степного края и Сибири развивалась в процессе геополитического расширения Российской империи в начале XIX века и была связана с политикой активной колонизации Казахского ханства [1].

Выбор хронологических рамок исследования обусловлен тем, что процесс формирования и развития особенностей региональных социальных, правовых характеристик Западного Казахстана наиболее отчетливо прослеживается с 60-х годов XIX века, когда казахские земли окончательно вошли в состав Российской империи и произошла кардинальная трансформация всех сфер жизнедеятельности населения региона. Цель исследования – изучить имущественное положение и национальный состав купеческого сословия в Западном Казахстане в конце XIX – начале XX века

Материалы и методы исследования.

Статья является целевой, самостоятельной и исследовательской работой. В работе проанализированы развитие социально-демографических процессов в Западном Казахстане на всем протяжении исследуемого периода в единстве и логической взаимосвязи составляющих аспектов: динамики численности, изменений национального, сословного состава и имущественного положения населения. Общенаучными методами исследованы правовое и имущественное положения купеческого сословия региона, в том числе казахского кочевого и переселенческого населения и его динамика в исследуемый период.

В ходе исследования был собран и проанализирован обширный документальный, фактический и статистический материал по выбранной проблематике.

Обсуждение.

Источниковую базу исследования составили различные группы опубликованных и неопубликованных документов и материалов.

К первой группе источников относятся документы из архива Республики Казахстан. Ценные сведения были извлечены из Центрального государственного архива Республики Казахстан. Фонд 15: оп.1. д.594, Л.19. Фонд 25: Тургайское областное правление. Фонд 318: Тургайский областной статистический комитет

Вторую группу составили документы из Государственного архива Уральской области, где представлены материалы по социальному положению населения региона. Государственный архив Уральской области (ГАУО), Ф.

3. Оп. 1. Д. 116. Л. 2–5. ГАУО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 100. Л. 9.

Третью группу составили обзоры опубликованные в официальных изданиях. Обзор Уральской области за 1886 г. Уральск, 1887, С.6.; Обзор Уральской области за 1890 год. Уральск 1891, С. 10.

К четвертой группе источников относятся справочно-статистические издания, которые выпускались статистическими комитетами Уральской и Тургайской областей, а также другими административно-ведомственными учреждениями. Справочная книга для купцов и фабрикантов / Под ред. А. А. Блау. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1899. — С. 1310. Адрес календарь Оренбургской губернии за 1893г. – Оренбург, 1894. - С.2-5.

Пятую группу составили электронные ресурсы, прежде всего, материалы сайтов центральных и региональных государственных органов Республики Казахстан, а также российские и казахстанские электронные издания, в которых содержится разнообразная информация о социально-экономических, правовых условиях функционирования населения.

Таким образом, имеющийся источниковый материал, а также исследования ученых дореволюционного, советского и современного периодов при критическом анализе позволяют в достаточно полной форме проанализировать комплекс задач, поставленных в данной статье.

Результаты исследования.

Середина XIX-начала XX века ознаменован громадными, абсолютно кардинальными изменениями во всех сферах жизнедеятельности казахского социума. В этот период происходят серьезные трансформации в политическом, административно-территориальном устройстве и социально-правовом положении населения страны.

Социально-политическое и правовое развитие населения в разных регионах в зависимости от специфики природно-климатических, экономических и культурно-исторических условий происходила в своеобразной форме. Полиэтничность, поликультурность и многоконфессиональность населения Казахстана актуализирует и выводит на первый план необходимость изучения региональных особенностей развития, в том числе и в Западном Казахстане.

Западный Казахстан является одним из крупнейших регионов Казахстана и играет важную роль в социально-экономическом развитии страны. В то же время проблема состояния и развития социально-правового положения населения Западного Казахстана в 60-х годах XIX-начале XX веков целостно и конкретно никогда не рассматривалась. Несмотря на то, что еще в дореволюционный период появился целый ряд работ, изучавших различные аспекты этой сложной и актуальной проблемы.

Западный Казахстан в XIX — начале XX вв. является интереснейшим объектом социально-правовой истории. Социально-экономическое развитие, политические условия, в том числе колонизация края царской Россией, представляющие собой симбиоз объективных и субъективных факторов, вызывали неоднократные изменения территориально-административной и правовой ситуации в регионе.

Россия и Хива выступали в роли конкурентов в борьбе за право контролировать караванные торговые пути в казахской степи, на которых в первой половине XIX в. основывалась торговля в крае. Сеть этих путей была выработана в течение нескольких предыдущих столетий, видоизменяясь под влиянием природных, экономических и политических условий. В первой половине XIX в. потребности растущей российской промышленности в постоянном притоке дешевого сырья и новых рынков сбыта подталкивают царское правительство к активному освоению караванных путей. Интенсивная их разведка, попытки организовать вооруженную охрану караванов должны были способствовать стабильному прохождению торговых экспедиций через степь Оренбургского ведомства. Однако, решающей в этом плане оставалась роль казахского населения региона, выступавшего в качестве проводников, караванщиков, погонщиков тяглогового скота, а то и прямых гарантов безопасности товаров и их хозяев.

Строительство в первой половине XIX в. ряда русских укреплений в глубине степи, захваты в середине XIX в. хивинских укреплений на Сырдарье, усилившие влияние оренбургской администрации в регионе, вызвали изменения в размещении караванных путей. С середины XIX в. некоторые из этих укреплений были охвачены почтовыми трактами, намеченными на месте прежних караванных маршрутов или в непосредственной близости от них.

С развитием торговли, укреплением позиций России в крае происходит трансформация крепостных укреплений, наиболее крупные из которых превращаются в города, имевшие многофункциональное назначение административных, политических, экономических, культурных центров. Менее разросшиеся форпосты, редуты Оренбургской и Нижнеуральской линий становятся станицами, поселками соседних казачьих войск, население которых в первой половине XIX в. осваивает новые хозяйственные занятия. Историко-географический анализ экономического положения казахского населения региона и казаков Оренбургского и Уральского войск позволяет в этом отношении выделить ряд особенностей. Если казахи Оренбургского ведомства и Букеевского ханства занимались кочевым скотоводством классического типа с отдельными участками земледелия, лишь при необходимости используя отдельные элементы стойлового содержания скота, то казачье экстенсивное скотоводство, хотя и имело внешнее сходство с кочевым ведением хозяйства, в большей степени основывалось на "нагуливании" в благоприятных для этого природных условиях скупленного для последующей 131 перепродажи скота. Казачье земледелие существенно отличалось от крестьянства размерами подушевых наделов, обусловленных в первой половине XIX в. наличием у войскового сословия больших свободных земельных массивов, утраченных казаками Младшего и части Среднего жузов.

Административные реформы в казахской степи, проводимые имперскими властями в XIX веке (разделение казахских земель на три части, дистанции, попечительства, уезды, волости, аулы), строительство укреплений в глубине казахской степи (Уральское, Оренбургское и форт Карабутак) оказали влияние на социально-экономическую жизнь казахского кочевого общества. Оренбург, Троицк и Орск Оренбургской губернии граничили с кочевьями казахов западного региона и стали центрами русско-азиатской торговли. Илецк, прилегающий к северной части к Оренбургской губернии, осуществлял торговый транзит на Среднюю Азию, так как на юго-востоке граничил с Иргизским уездом, пограничным со среднеазиатскими ханствами.

Стратегическое направление торговой политики правительства - путь в Среднюю Азию и страны Среднего Востока через казахские степи соответственно отражало этапы политики российского правительства по созданию сети ярмарочной торговли, формированию регионального рынка Северо-Западного Казахстана и Южного Урала. Первый этап (вторая половина XVIII - середина XIX вв.) включал хозяйственное освоение Оренбургского края: открытие меновых дворов в Оренбурге, Троицке, Орске, Оренбургской, Троицкой, Гурьевской и Астраханской таможни, организация торговых пунктов вдоль укрепленных линий, где создавались благоприятные условия для обменных операций казахам и приезжающим на торг купцам свидетельствовала о появлении нового центра торговли между империей и сопредельными странами Востока. Российское правительство утвердило ряд законодательных документов: «Привилегия городу Оренбургу» (1734 г.), указы (от 11 февраля 1736 г., 8 марта 1744 г., 22 ноября 1776 г., 1824 г., 15 марта 1832 г., 21 января 1835 г., 7 декабря 1852 г. и др.), отражающих протекционистскую политику в регионе, которая выразилась в создании льготных таможенных тарифов, чтобы «купечество и российское и иностранное ласкать и возможные им льготы и вспомошествования делать». Кроме того, была создана Сеитовская слобода, где проживали торговые татары и разрабатывались проекты по созданию в крае других «слобод иноверческих», в частности бухарских, хивинских, армянских, и предусматривались «всякие выгоды» к их поселению в этом обширном регионе [2].

Второй этап (середина XIX - начало XX веков) - волна ярмарочной торговли из сопредельных территорий перешла в казахскую степь (Актюбинская, Иргизская, Уилская, Темирская, Ханская ставка и другие ярмарки), товарообороты которых быстро возрастали, соответственно наблюдалось снижение товарооборота ярмарочной торговли в Оренбурге, Троицке, Орске. На смену ей приходит оседлая торговля.

Если с 60-х годов XVIII века до 30-х годов XIX века проводилась политика оседания казахов Оренбургского ведомства, то с середины 30-х годов произошло изменение взглядов оренбургской администрации на казахов, как будущих оседлых жителей империи. Это ясно выразил оренбургский генерал-губернатор В. Перовский, считавший, что «цель наша делать киргизов /казахов-авт./ более и

более потребителями наших произведений...» и путем продажи хлеба, необходимо подорвать «только что возникшее хлебопашество вдоль пограничной линии, чтобы удержать «политическое и коммерческое влияние...»[3].

В первой половине XIX века на территории, впоследствии вошедшей в состав Тургайской области, царское правительство воздвигло Эмбенское (1839 г.), а затем Уральское укрепления (1845 г.). 15 мая 1848 года на высоком скалистом берегу небольшой речки Карабутак, впадающей в Иргиз, возник форт Карабутак. Он был укрепленным этапным пунктом, находящимся на половине пути между Оренбургской линией (Орском) и Уральским укреплением (Иргизом).

В конце XIX-начале XX вв. произошли значительные изменения в сословном составе населения Казахстана. Так, все казахское население было причислено к податному сословию инородцев. В сословной иерархии Российской империи они занимали самое последнее место, не пользовались почти никакими правами и находились в сильной зависимости как от царских чиновников, так и местной администрации из числа казахов. Численность казахов по Всеобщей переписи 1897 г. на территории близкой к современной определялась в 33927 тыс., т.е. 81,7% от общей численности населения. Практически все это население было причислено к инородцам, количество и удельный вес лиц, приписанным к другим сословиям был незначительным.

В городе жили представители различных национальностей: русские, украинцы, башкиры, татары, мордвинь; с оседанием казахов в городе в конце XIX века связано возникновение улицы "Киргизская". Согласно "Степному положению" от 25 марта 1891 года, "все азиатские выходцы" не могли быть приписаны к степным поселениям; на правах же "временного жительство" решались поселяться только предприимчивые торговцы-татары, численность которых к 1914 г. достигла около одной тысячи человек.

Сословный и этнический состав населения города определялся установленными "Степным положением", льготами и ограничениями для различных этносов, купцов и мещан. Первым параграфом данного документа было определено: все вообще лица свободного состояния, кроме башкир, татар и азиатских выходцев, а равно и иностранцы могут приписываться к поселениям в купцы и мещане, что лица, не приписанные к поселениям, не лишаются права и оседлости в них с правом торговли на основании общих законов.

Проживание "азиатов" в городе разрешалось временно на основании данного исключения, сделанного в целях развития города, а не в силу равноправия их с русскими поселенцами. Царские чиновники, проводя дискриминационную политику по отношению к коренному населению-казахам, нередко создавали искусственные преграды, препятствуя их стремлениям осесть в городах.

Переход казахов на постоянное жительство в города стал обычным явлением в конце XIX – начале XX века и был одним из источников формирования городского населения. Не был исключением из этого правила и г.Актюбинск.

Большой пестротой отличалось его население и в социальном отношении. Наиболее многочисленной городской прослойкой являлись мещане. Данное сословие, единое в правовом отношении, на деле было социально неоднородно. Из среды мещан выходили торговцы, пополнявшие ряды купечества, предпринимателей. Но основную часть мещан составляла беднота, жившая своим трудом. По социальному положению к мещанам примыкали превышавшие их порой по численности крестьяне, а также запасные и отставные чины, которые, отслужив свой срок в местном гарнизоне, оставались на постоянное жительство. Приток крестьян в город все нарастал. В декабре 1912 г. в Актюбинске проживало 504 крестьянина-переселенца из российских губерний. В городе жили представители различных национальностей: русские, украинцы, башкиры, татары, мордвинь; с оседанием казахов в городе в конце XIX века связано возникновение улицы "Киргизская". Согласно "Степному положению" от 25 марта 1891 года, "все азиатские выходцы" не могли быть приписаны к степным поселениям; на правах же "временного жительство" решались поселяться только предприимчивые торговцы-татары, численность которых к 1914 г. достигла около одной тысячи человек в городе.

В исследуемый период произошло сокращение доли дворян и значительно увеличилось количество мещан и крестьян, которые в начале XX в. являлись самыми многочисленными городскими сословиями. Вместе с тем отмечено, что в связи с размыванием сословий, сословное деление все более утрачивало свое значение. В частности, горожане, принадлежавшие к крестьянскому сословию, в своей значительной части уже не имели никакого отношения к сельскому хозяйству, многие из них трудились на торговых и промышленных предприятиях уездных городов, работали на стройках и

пристанях, занимались извозом. Сдвиги в торгово-промышленном развитии городов Западного Казахстана заметно повлияли и на характер деятельности местного мещанства. Мещане работали в торгово-промышленных заведениях, а также в качестве прислуги или занимались ремеслом. Часть крестьян и ремесленников, разбогатев, вливались в ряды предпринимателей, однако большая их часть переходила на положение лиц наемного труда. Однако главным источником для формирования буржуазии в уездных городах являлось купечество. В среде предпринимателей Западного Казахстана, как правило, не было представителей крупных купеческих династий, передававших свой капитал по наследству из поколения в поколение. Большинство представителей формировавшейся буржуазии в городах региона вначале являлись акционерами торговых фирм, сочетавшими коммерческие операции хозяев со своими собственными. Формирование торгово-промышленной буржуазии, появление в городах лиц наемного труда приводили к развитию в них классовой борьбы.

Таким образом, рост численности населения был характерен преимущественно для таких городов, как Актюбинск, Гурьев, Уральск, в которых произошли определенные сдвиги в хозяйственной жизни. Что касается других городских поселений, то в них численность населения увеличилась в конце XIX – начале XX вв. крайне незначительно. При этом наметилась четкая дифференциация городов по этническому признаку, так Уральск и Актюбинск развивались как русские города, в то время как Гурьев в процентном соотношении обладал значительной долей казахского населения, что накладывало определенный отпечаток на культурную составляющую.

К концу XIX века в Казахстане произошли значительные изменения в социальной структуре казахского общества. Полностью были отстранены от политической власти султаны, роль казахской феодальной аристократии была сведена к чисто генеалогическому представительству в родословной. Основное население Казахстана – казахские кочевники были приравнены к сельским обывателям, но даже в официальных документах именовались инородцами и обладали значительно меньшими правами даже по сравнению с крестьянами. Началось расслоение внутри казахского общества, выразившееся в рождении национальной буржуазии.

Политические и экономические процессы конца XIX – начала XX века привели к полному разрушению традиционного казахского общества и формированию чрезвычайно сложной и пестрой социальной и этнической структуры населения в Западном Казахстане.

В целом рост численности купечества в городах Западного Казахстана обеспечивался торгово-промышленной колонизацией края, движением купечества из центральных районов России.

Обладая высокой торговой мобильностью, купцы были приучены к полукочевому образу жизни, извлечение прибыли основывалось на знании торгового календаря, географии ярмарок и путей сообщения.

Деловая репутация, наличие недвижимости и земельных владений, принадлежность к высшим гильдиям поднимали «вес» купца в глазах сограждан.

Внутри купечества существовала социально-правовая иерархия. Наибольшими привилегиями наделялись купцы 1-й и 2-й гильдий. Купцам первой гильдии, капитал которых превышал 50 тыс. руб., дозволялось «вести торг по всей стране оптом и в розницу» и даже «вне империи», а также иметь фабрики в городах и на ярмарках по всей стране [4]. Они имели право как на торговлю внутри, так и за границей. Торговля и промыслы купцов 3-й гильдии ограничивались пределами города, уезда.

Купечество отличалось спецификой семейно-бытовых отношений, купеческая семья составляла один капитал, управляющийся официальным главой семьи – купцом. Особенностью купечества являлась невозможность передачи сословных прав и обязанностей по наследству, сословные права приобретались на один календарный год и должны были регулярно возобновляться.

Купцы большей частью торговали через своих приказчиков, их часто высылали с кошами в аулы, для променов товара на скот и другие казахские изделия.

В отличие от других сословий, пребывание в купечестве не было пожизненным. Купец обязан был выбирать гильдейское свидетельство ежегодно. Только человек, выкупивший сословное гильдейское свидетельство, имел право именоваться купцом. Купеческие свидетельства выбирались только в городах. Если же в установленный срок он не возобновлял свидетельство, то вместе с членами своей семьи выбывал из гильдии. В сословном купеческом свидетельстве указывались все члены семьи купца. При этом все родственники, записанные в свидетельство, считались причисленными к купеческому сословию и обладали, таким образом, всеми сословными правами и привилегиями, к числу которых относились: освобождение от телесных наказаний, свобода передвижения (так называемая паспортная льгота), право при определенных условиях получить личное или

потомственное почетное гражданство, право на участие в сословном самоуправлении и некоторые другие.

Законом четко определялся круг родственников, которые могли быть внесены в состав купеческой семьи. Так, в сословное купеческое свидетельство, выдаваемое на имя мужа, могла быть внесена жена, а в выданное на имя жены — муж внесен быть не мог. При отце или матери могли быть внесены в одно с ними свидетельство их сыновья и незамужние дочери. Внуки включались в состав семьи только в том случае, если их отцы также числились в семействе и не производили торговлю от своего имени. Все остальные родственники не могли быть внесены в состав купеческой семьи и имели право состоять в сословии только от своего имени. Но нельзя связывать деятельность всего купечества с криминальной стороной или случайной удачей. Анализ биографий отдельных купцов и купеческих семей показывает, что успеха добивались те предприниматели, которые рассматривали свою деятельность как особую миссию и соответственно серьезно относились к делу, вели его «правильно», как тогда говорили. Со временем все большее значение приобретали образовательный уровень и общая эрудиция предпринимателей. Если основатели купеческих династий, как правило, были неграмотны или имели начальное или домашнее образование, то своим детям и особенно внукам они стремились дать лучшее образование.

Членам купеческого семейства, записанным в одно свидетельство на имя «начальника семейства», разрешалось заниматься его торговыми делами. Сын или дочь, достигшие совершеннолетия, могли выбрать свидетельство на свое имя, однако в этом случае они должны были выписаться из свидетельств своего отца или матери и самостоятельно несли ответственность по своим торговым делам. Столь детальная регламентация состава купеческой семьи диктовалась фискальными интересами государства для того, чтобы ограничить круг лиц, имевших право торговать неразделенным капиталом и предотвратить, таким образом, возможность уклонения от выплаты гильдейских сборов. Эта правовая система, с незначительными изменениями, существовала вплоть до конца 90-х гг. XIX в.

О том, как росла численность купцов в городах Западного Казахстана можно проследить на примере выдачи торговых свидетельств. В 1885 году в Уральской области было выдано 1780 торговых свидетельств [5].

Таблица 1 - Число торговых свидетельств в 1885 г.

По I-й гильдии	2
По II- гильдии	266
На мелочном торге на содержание рабочих и ремесленных заведений	624
На развозном торге	41
Разносной	19
Промысловых свидетельств	62
Для приказчиков 1 класса	299
Для приказчиков 2 класса	467
Итого	1780

Как мы видим, большинство торговых свидетельств было выдано для мелочной торговли, крупных купцов 1 и II гильдии было меньше - 268, но они начали играть ведущую роль в торговых операциях. Об этом свидетельствуют данные о том, что приобретались дополнительно к торговым свидетельствам билеты, разрешающие торговлю и другие разрешительные документы. «Сверх того взято а) билетов к свидетельствам

по I гильдии	11
по II гильдии	352
на мелочном торге	232
итого	595
б) свидетельств бесплатных на основании льгот	42
в) ярмарочных билетов и свидетельств для приказчиков	
билетов по первой гильдии	1
по второй гильдии	152
на мелочном торге	190

свидетельств I класса	18
II класса	84

Итого 445».

По сравнению с 1884 годом число выданных торговых свидетельств увеличилось на 319. В 1890 году число торговых свидетельств выражалось в следующих цифрах:

«По 1 гильдии – 1
По 2 гильдии – 278
На мелочном торге – 599
Развозной торг – 42
Разносной торг – 30
Промыслов свидетельств – 70
Для приказчиков I класса – 214
II класса- 421
Итого-1655»

Всего торговых свидетельств было выдано на сумму 39413 рублей 15 копеек. Помимо этого, было выдано «а) билетов к свидетельствам

По 1-й гильдии – 12	
2-й гильдии – 393	
На мелочном торге – 484	
Итого	889
На сумму – 8532 р.» [6].	

В 1890 году общая сумма доходов, поступивших с торговых и промышленных документов, по сравнению с 1889 годом увеличилась на 1111 рублей 75 копеек.

В 90-х годах XIX века торговля в городах Западного Казахстана увеличивала обороты, росла численность купцов и прочих, занимавшихся торговой деятельностью.

В истории развития торговли Западного Казахстана принадлежит особое место татарам, численность которых по сравнению с русскими и башкирами была значительно меньше, но процент их занятости торговой деятельностью намного выше. Анализ распределения татар по группам занятий Тургайской области выявил, что 30,2% татар были заняты торговой деятельностью, и это было больше, чем в центральных губерниях России.

На Казанской площади Уральска, по сведениям 1899 г., располагался магазин Х. Гадьлышина — «Корпус Гадьлышина», где шла оживленная торговля мануфактурой и галантерейным товаром, на Казанской же площади в торговом доме Тамбовцевой располагались торговые лавки Г. Исембетова, А.Саттарова, Г. и Н. Рахматуллиных. Среднегодовой доход этих торговцев составлял 3 тыс. рублей [7]. Владельцем большого магазина на Туркестанской площади был Х. Забиров, здесь же вели торговлю мануфактурным и бакалейным товаром Ф. Акчурин, Ф. и С. Зилалетдиновы, хлебная торговля была организована Ф. Мусиным. Среди известных уральских торговцев из числа татар — Г. Газизов, Гали и Халил Курмановы, З.Фаткуллин, Г.Гафуров, А.Азимурагов, Ф.Ахметзянов[6]. Крупнейшим торговцем мукой был М. Губайдуллин, чей дом располагался на ул. Тамбовской — одной из центральных улиц города [9].

В соответствии с характером деятельности, а именно торговлей, наибольшая часть татарского населения была сосредоточена в уездных городах, населенных пунктах казахской степи.

Таким образом, купцы Казанской губернии, будучи деятельными агентами торгового капитала, заняли свою нишу в меновой торговле в кочевьях Северного и Западного Казахстана, и в первой половине XIX века стали тем звеном, которое связало традиционную экономику казахских степей с торгово – промышленным центром Среднего Поволжья и центральными губерниями. [10].

В конце XIX века казахское население также было втянуто в торговую деятельность, но численность казахов, обозначивших торговлю как форму основного занятия, была ниже в сравнении с татарами и русскими. Приглашая казахское население на ярмарки в Оренбург, местные власти гарантировали поставщикам скота полную безопасность ведения торговли [11].

В Уральской области процент казахов, втянутых в торговый промысел, оказался в 7,8 раз больше, чем в Тургайской области. Наибольший процент казахов (35%) занимались торговлей скотом и продуктами скотоводческого хозяйства, наименьший процент торговцев (1,5%) занимались торговлей

зерном. Данные цифры показывают, что механизм формирования торговой буржуазии в Казахстане шел очень медленно. Сказывались отдаленность от центральных районов империи, традиционная структура казахского кочевого общества и т. д.

Интересные данные о национально-религиозном составе торговцев с Казахстаном приведены М.К.Рожковой. По ее подсчетам, в 1866 г. из 49 купцов, представлявших крупный торговый капитал в русско-казахской торговле, 11 чел. (22%) были мусульманами. [12].

В конце XIX века на территории Западного Казахстана и Южного Урала появились торговые объединения, основанные на ассоциативном капитале (торговые дома и акционерные общества). Причиной этому явлению стала усилившаяся конкурентная борьба на внутреннем российском рынке, которая затрудняла коммерческую деятельность единоличного предпринимателя. Если к 1871 году существовало всего 8 торговых домов, то к 1893 году торговые дома были зарегистрированы в 96 городах России [13]. В регионе были известны такие крупные торговые дома купцов Оренбургской губернии как «Усманов Гайфулла и К», «Торговый дом А-В.Яушева и братьев», «А.И. Зарынов с сыновьями», имевшие широкую сеть торговых отделений в Оренбургской губернии, Уральской и Тургайской областях [12]. В Иргизе функционировал «Торговый дом Мухамедгазиза Исмагилова и К» для торговли мануфактурными, галантерейными, бакалейными товарами, скотом и продуктами животноводческого хозяйства [15].

Кроме того, в начале XX века торговая буржуазия стала вкладывать свой капитал в развитие промышленности в регионе. Примером являются предпринимательская деятельность Орского купца 2-й гильдии, кандидата естественных наук П.С. Назарова, татарских Купцов Ш.М. и З.М. Рамеевых, вкладывавших свой капитал в разведку нефти (Тургайская область), золотых приисков (Оренбургская губерния), развитие соляного промысла «Уркач» (Уральская область) [16].

Заключение.

Как мы видим, шел процесс перерастания торгового капитала в промышленный, что свидетельствовало об усилении капиталистических тенденций в экономическом развитии региона.

Вместе с тем не следует преувеличивать и масштабы этого процесса, купеческие предприятия были мелкими и служили лишь первыми попытками объединения торгового и промышленного капиталов. При этом главная отрасль южноуральской промышленности – металлургия продолжала оставаться (за редким исключением) вне сферы купеческих интересов. Также происходил процесс взаимодействия торгового и банковского капитала. Так, купец 1-й гильдии А.Бакиров вошел в Совет директоров Троицкого городского банка, купцы Н.П.Пестов, С.Г.Алюков - в состав директоров Актюбинского общественного банка.

Таким образом, главным источником для формирования буржуазии в уездных городах являлось купечество. В среде предпринимателей Западного Казахстана, как правило, не было представителей крупных купеческих династий, передававших свой капитал по наследству из поколения в поколение. Большинство представителей формировавшейся буржуазии в городах региона вначале являлись акционерами торговых фирм, сочетавшими коммерческие операции хозяев со своими собственными. Формирование торгово-промышленной буржуазии, появление в городах лиц наемного труда приводило к развитию социального неравенства.

Список использованной литературы:

1. *The History of the Construction of Railways in Siberia and the Steppe (Kazakh) Region: the Contribution of the Merchants to the Development of the Railway Line in the late XIX – early XX centuries.* Ainur Zh. Gabdulina, Aigerim Zh. Turkhanova, Lyazzat T. Kurmanbayeva, Zhanat R. Abisheva. Published in the USA. *Bylye Gody.* 2022. 17(2): 834-843
2. Султангалиева Г.С. Сеитовский посад в новой истории Казахстана// Из истории татар Оренбуржья (260 лет Татарской Каргале). Сборник материалов областной научно-практической конференции. - Оренбург, 2005. - С.56-62.
3. *Материалы по истории политического строя Казахстана, т.1, А-Ата, 1960, с. 281-284.*
4. ЦГА РК ф.15. оп.1.д.594, Л.19.
5. *Обзор Уральской области за 1886 г. Уральск, 1887, С.6.*
6. *Обзор Уральской области за 1890 г. Уральск, 1891, С.10.*
7. *Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. Под ред. А. А. Блау. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1899. С. 1310.*
8. *Государственный архив Уральской области (ГАУО), Ф. 3. Оп. 1. Д. 116. Л. 2–5.*

9. ГАУО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 100. Л. 9.
10. Н.А.Корева. Торговая деятельность купцов Казанской губернии в казахской степи во второй четверти XIX в. Казань. Казанская наука №11, 2011, С. 25
11. Султангалиева Г. С. Западнй Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII начало XIX вв.). Уфа: РИО-РУМНЦГоскомнауки РБ, 2002, С. 262.
12. М.З.Гибадуллин, А.Р. Нуреева. Мусульманское предпринимательское сообщество в экономическом развитии Поволжско-Уральского региона. Казань. Из истории и культуры народов среднего поволжья. №11 2011, С.42.
13. Адрес календарь Оренбургской губернии за 1893г. Оренбург, 1894. С.2-5.
14. ЦГА РК, Ф.25, Оп.1, Д.4550, Л.24об.; Д.1434, Л.30.
15. ЦГА РК, Ф.25, Оп.1, Д.873, Л.6.
16. ЦГА РК, Ф.318, Оп.1, Д.32, Л.25об.

References:

1. *The History of the Construction of Railways in Siberia and the Steppe (Kazakh) Region: the Contribution of the Merchants to the Development of the Railway Line in the late XIX – early XX centuries.* Ainur Zh. Gabdulina, Aigerim Zh. Turkhanova, Lyazzat T. Kurmanbayeva, Zhanat R. Abisheva. Published in the USA. *Bylye Gody.* 2022. 17(2): 834-843
2. *Sultangalieva G S Seitovskii posad v novoi istorii Kazakhstana Iz istorii tatar Orenburzhia 260 let Tatarskoi Kargale Sbornik materialov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii - Orenburg 2005 - S 56-62.*
3. *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana t 1 A-Ata 1960 s 281-284*
4. *CGA RK. f.15. Op. 1. D.594, L. 19.*
5. *Obzor Uralckoi oblastiza 1886 g. Uralsk, 1887, S. 6.*
6. *Obzor Uralckoi oblasti za 1890 g. Uralsk, 1891, S. 10.*
7. *Torgovo – promislennaia Rossia. Spravochnaiaknigadliakuptsov I fabricantov. Pod red. A. A. Biau. Sankt-Piterburg: Tip. A.S. Suvorina, 1899. C. 1310.*
8. *Gosudarstvenniyarhiv Uralckoi oblasti (GUAO) f.1. Op. 1. D.116, L. 2-5.*
9. *GUAO f.1. Op. 1. D.100, L. 9.*
10. *N. A. Coreeva. Torgovoia deiatelnost cuptsov Kazanskoi guberni v kazakskoi stepi vo vtoroi chetverti XIXv. Kazan. Kazanskaianauka. №11, 2011, S. 25*
11. *Sultangalieva G.S. Zapadnyi Kazakhstan v sisteme etnokulturnyh kontaktov(XVIII nahcalo XIX vv.). Ufa:RIO-RUMNTS Goskomnauki RB, 2002, S. 262*
12. *M. Z. Gibadullin, A. R. Nureeva. Musulmanskoepredprinimatelskoesoobşestvo v ekonomicheskomrazviti Povoljsko-Uralskogoregiona. Kazan. Izistorii I kulturynarodovsrednegopovoljia, №11 2011, S.42.*
13. *Adres calendar Orenburgskoiguberniiza 1893 g. Orenburg, 1894. S. 2-5.*
14. *CGA RK. f.25, Op.1. D.4550, L. 24ob.; D1434, L30*
15. *CGA RK. f.25, Op. 1. D.873, L. 6.*
16. *CGA RK. f.318, Op. 1. D.32, L. 25ob.*

Ильясова Г.С. *¹, Садықов Т.С. ²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ PhD докторанты, Астана, Қазақстан,
E-mail: talent.kz@mail.ru

² т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,
E-mail: enu@enu.kz.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ: ТАРИХИ ТАЛДАУ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты – тарихи талдау негізінде Қазақстанның демографиялық дамуының қазіргі кезеңін ғылыми сипаттауға арналады. Сонымен қатар, демографиялық үрдістің басты бағыттарының біріне жататын көші-қон саясатының ерекшеліктері мен оның салдарларын бағалау. Қазақстанның демографиялық ахуалы соңғы жиырма жылда сапалы және сандық тұрғыда күрделі өзгерістерді бастан кешірді. Мемлекеттің көші-қон саясаты демографиялық дамудың бағыттарын тұрақтандыруда үлкен қызметтер атқарды.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі Қазақстанның демографиялық дамуы мен көші-қон саясатының қазіргі таңдағы ахуалын жан-жақты тарихи-демографиялық талдау болып табылады. Бұл міндетке қол жеткізу мақсатында мемлекеттік органдардың статистикалық мәліметтері мен материалдар жинақтары белсенді қолданыс тапты.

Зерттеу жұмысының өзектілігі тақырыптың қоғамның қазіргі және болашақтағы даму ағымдарын ғылыми саралауға негіз беруімен айқындалады. Бұл мәселе бүгінгі таңдағы көптеген елдердің демография саласының ғалымдарын мазалап отырған сұрақтардың біріне жатады. Әсіресе көші-қон саясатын дұрыс реттеудің мемлекеттік тетіктері белгілі нәтижелердің кепілі болатындығы сөзсіз.

Зерттеудің нәтижесі Қазақстанның демографиялық үдерісінің оң және теріс тұстарын бағалауға септігін тигізетін болады. Сондай-ақ, Қазақстанның қазіргі демографиялық ағымының қалыптасуының алғышарттары мен даму құбылысының тарихи аспектілері қарастырылған.

Кілтсөздер: демографиялық даму, көші-қон саясаты, қала және ауыл тұрғындары, этностар, мемлекеттік бағдарлама.

Ильясова Г.С. *¹, Садықов Т.С. ²

¹ Phd докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан
E-mail: talent.kz@mail.ru

² д.т.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан
E-mail: enu@enu.kz.

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА И ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: НА ОСНОВЕ ИСТОРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация

Цель данной исследовательской работы – научное описание современного этапа демографического развития Казахстана на основе исторического анализа. Кроме того, оценка особенностей миграционной политики и ее последствий, относящихся к одному из главных направлений демографического процесса. Демографическая ситуация Казахстана за последние двадцать лет претерпела серьезные изменения в качественном и количественном отношении. Миграционная политика государства сыграла большую роль в стабилизации направлений демографического развития.

Одной из задач исследовательской работы является всесторонний историко-демографический анализ современного состояния демографического развития и миграционной политики Казахстана. В

целях достижения этой задачи активно использовались сборники статистических данных и материалов государственных органов.

Актуальность исследовательской работы определяется тем, что тема дает основание для научной дифференциации текущих и будущих течений развития общества. Этот вопрос относится к одному из вопросов, который сегодня волнует ученых демографической отрасли многих стран. В частности, государственные механизмы правильного регулирования миграционной политики, несомненно, станут гарантом определенных результатов.

Результаты исследования будут способствовать оценке плюсов и минусов демографического процесса Казахстана. Также рассмотрены предпосылки формирования современного демографического потока Казахстана и исторические аспекты феномена развития.

Ключевые слова: демографическое развитие, миграционная политика, городское и сельское население, этносы, государственная программа.

Ilyasova G.S.*¹, Sadykov T.S.²

¹PhD student of L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

E-mail: talent.kz@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

E-mail: enu@enu.kz.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AND FEATURES OF MIGRATION POLICY AT THE PRESENT STAGE: BASED ON HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The purpose of the research work is a scientific description of the current stage of demographic development of Kazakhstan on the basis of historical analysis. In addition, to assess the features of Migration Policy and its consequences, which belong to one of the main directions of the demographic process. The demographic situation of Kazakhstan over the past two decades has experienced serious qualitative and quantitative changes. The migration policy of the state performed great functions in stabilizing the directions of demographic development.

One of the objectives of the research is a comprehensive historical and demographic analysis of the current state of the demographic development and migration policy of Kazakhstan. In order to achieve this task, collections of statistical data and materials of state bodies have been actively used.

The relevance of the research work is determined by the fact that the topic gives the basis for the scientific differentiation of current and future trends in the development of society. This issue belongs to one of the issues that worry scientists in the field of demography in many countries today. In particular, state mechanisms for proper regulation of migration policy are undoubtedly the key to certain results.

The results of the study will help to assess the positive and negative aspects of the demographic process in Kazakhstan. The prerequisites for the formation of the modern demographic flow of Kazakhstan and the historical aspects of the development phenomenon are also considered.

Key words: the image of a hero, military creativity, historical objectivity, writing, family, historical figure.

Кіріспе.

Жаһандық дәуірде демографиялық мәселе планетаның өзекті тақырыптарының біріне айналып отыр. БҰҰ Бас хатшысының пайымдауы бойынша демографиялық өзгеріс біздің жалпы болашағымызды қалыптастыратын бес мега ағымдардың қатарына жатады. Әлемнің әрбір бөліктерінде демографиялық даму үрдісі түрлі формаларда өрбиде. Бірқатар елдерде тұрғындардың саны қатты артуда, екінші елдерде тұрғындардың кәрілік шамасы өсіп азаюды бастан кешіруде, үшінші елдерде көші-қон үдерістері ұлғайып урбанизацияның қарама-қайшылығы туындап отыр.

Жоғарыда аталған мәселелердің ішінде әлемнің тұрғындарының қартаю үрдісі тарихта бұрын болмаған сипатқа ие болып, ұзақ үрдіске созылатындығын көрсетіп отыр. Тұрғындардың басым бөлігі кәрілік жасында және оған үлкен жастағы адамдар жақындап келеді. Тұрғындардың қартаю үдерісінің себептерінің бірі туудың азаюы және үлкен жастағы адамдардың өмір сүру көрсеткішінің артуы болып табылады. Медицина мен технологияның даму жетістіктері адамдардың өмір сүру жағдайларын барынша қолайландырып өмір сүрудің ұзақтығына тікелей әсер етті. Бірқатар ғалымдар өмір сүру ұзақтығының артуын адамзат тарихындағы үлкен жетістіктердің бірі ретінде бағалайды.

Жорамалдарға қарағанда 2045-2050 жылдары туылғандар дамыған аймақтарда негізінен 83 жасқа дейін өмір сүреді, дамушы аймақтарда 74 жасқа дейін жеуі мүмкін. Қазіргі уақытта 33 елде туылу кезіндегі алдағы өмір сүру ұзақтығы 80 жастан асады. Продолжительность предстоящей жизни при рождении в настоящее время превышает 80 лет в 33 странах; пять лет назад такие показатели были лишь в 19 странах. Бес жыл бұрын жоғырада аталғандай көрсеткіштер тек 19 елде болатын. Дамыған елдердің басында тұрған Жапонияда егде жастағы адамдар ел тұрғындарының 30% құрайды. Ал, 2050 жылға қарай әлемде егде жастағы тұрғындарының көлемі 30% асатын елдердің қатары 64 жетугі мүмкін.

Жер көлемі ауқымды және халықаралық көлік транзиттерінің торабында орналасқан Қазақстан үшін демографиялық ахуалдың тұрақтылығы мен көші-қон мәселесін реттеу стратегиялық маңызды вектор болып табылады. Аталған мәселенің оң шешімін табуы еліміздің ішкі дамуы, аймақтық және халықаралық әріптестіктегі саясатының нығаюы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуді жолға қоятындығы сөзсіз.

Қазіргі Қазақстан көші-қон үдерістерінің белсенді қатысушыларының біріне жатады. Оның демографиялық даму көрсеткіші соңғы жылдары үлкен өзгерістерді бастан кешіруде. Демографиялық өсімнің ішкі ресурстар мен сыртқы ықпалдардың әсерінен ұлғаюының тепе-теңдігі бұзылды деуге негіз бар. Мысалы, 1990 және 2000 жылдардың басында Қазақстанның демографиялық өсімі мемлекеттің сыртқы көші-қон бағдарламасы аясында жүзеге асқандығы белгілі. Ал, қазіргі таңда демографиялық өсімді ішкі қоғамдық дүмпулер тузууда. Бұған, мемлекеттің әлеуметтік жәрдемдері мен қоғамның тұрақталуы себеп болуда. Бірақ, демографиялық күрт жарылыстың әртүрлі факторларды ортаға шығаратындығын демограф ғалымдар жақсы ұғынады.

2002-2004 жылдары тұрғындардың табиғи өсімі сыртқы көші-қонның сальдосынан артық түсті. Бұл демографиялық ағым кейінгі жылдары тұрақты қалыпты көрсетті. Демографиялық өсімнің жыл сайын артуы мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясатына бірқатар өзгерістерді енгізуді қажет ететіндігі түсінікті. Ауылдар мен қалаларда жаңа мектептер мен ауруханаларды, балабақшаларды, жолдарды салудың қажеттілігі ұлғайды. Ішкі нарықта жұмыссыздық пен бәсекелестіктің дәрежесі қарқын алды. Сонымен қатар, қалалар мен ауылдар арасындағы көші-қонның легі үздіксіз дамуға ие болды. Жоғарыда айтылған мәселелердің барлығы мемлекеттің демографиялық саланы реттеу мен қадағалаудың жаңа тетіктерін ойластыруға шақыратындығы айқын.

Материалдар.

Мақалада Қазақстанның демографиялық институттарының зерттеу жинақтары мен статистикалық мәліметтері көрініс тапқан. Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың электронды сайттарындағы деректер тобы материалдар базасының көлемін ұлғайтты.

Әдіснама.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымы мен әлеуметтік ғылымдардың классикалық ғылыми әдістері мен тәсілдері кеңінен қолданылды. Салыстырмалы-талдау әдісінің көмегімен Қазақстанның саяси-қоғамдық даму кезеңдеріндегі демографиялық дамудың қозғалыстарының ерекшеліктеріне баға бере аламыз. Мысалы, 1990 жылдар мен 2000 жылдардың жүзіндегі демографиялық және көші-қон ахуалдарының түрлі сипатқа ие болғандығы түсінікті. Сонымен қатар, демографиялық күйдің дамуының арту және кему көрсеткіштерінің қоғамның ішкі құрылымдарына ықпалын айқындауда құрылымдық әдіс жәрдемдесті. Көші-қон ағымдарының ауылды және қалалы елді мекендердің дамуына теріс және оң әсерлерін бағамдауда типологиялық әдіске сүйендік. Аталған әдіс көші-қон ахуалының мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық секторларына жеке ықпалдарын анықтауға септігін тигізді. Статистикалық әдіс демография мен көші-қон салаларына қатысты ресми және ресми емес ақпараттарды топтауға сүйемел жасады. Дедукция және индукция әдістері демографиялық ахуалдың күрт өзгеру шамаларын айқындайтын мәліметтердің топтарын жеке және жалпы талдауға мүмкіндіктер ашты.

Нәтижелер. КСРО мемлекетінің тарқауы посткеңестік елдерде демографиялық және көші-қон үрдістерінің күрделенуін туғызды. Кеңестік демографиялық саясаттың құрбанына айналған неміс, поляк, армян, грек этностары өздерінің тарихи отандарына оралуға ынта танытты. Бұл бағытта тәуелсіз Қазақстан Республикасы оң шешімдер қабылдады және тарихи отандарына оралғысы келетін ұлттарға заңдық тұрғыда қарсылық танытпады. Статистикалық мәліметтерге қарағанда 1990-1999 жылдардың аралығында Қазақстаннан 2 млн. 873 мың өзге ұлт өкілдері көшіп кеткен [1, 18-6]. Олардың жаппай көшу үдерісі Қазақстанның демографиялық ахуалының нашарлап кетуіне алып келді. Демографиялық табиғи өсім құлдырап кетті. Табиғи өсімнің көрсеткіштері көші-қон үрдісінің салдарынан 3 есеге жуық азайды. Оған қоса әлеуметтік-экономикалық ахуалдың нашарлауы бала туу санының азаюына себеп

болды. Ал 1990-1999 жылдары елімізге 939 мың адам көшіп келген. Яғни, көші-қон саласындағы теріс сальдо 1 млн. 934 мың адамды құраған [2, 48-б].

XXI ғасырдың басында Қазақстанның халық саны ұлғая бастады. Оған сыртқы көші-қон мен әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсару факторлары әсер етті. 2002-2004 жылдары халықтың табиғи өсімі сыртқы көші-қонның теріс сальдосын жапты. Ал, 2004 жылдан бастап Қазақстанға көшіп келушілердің саны мен табиғи өсімнің арасалмағы тең түсті. Осылайша демографиялық өсім сыртқы көші-қонның теріс сальдосынан біртіндеп арта бастады. 2005-2010 жылдардағы халықтың өсімі 1995-1999 жылдарға қарағанда 10 есе артты. 2008-2009 жылдары халықтың өсімінің 98% табиғи өсім есебінен болды[3]. Осы кезеңдері Қазақстанның тұрғындарының өсу динамикасы нақты қалыптасты деуге болады. Бұл даму үрдісі бүгінгі таңға дейін жалғасын табууда.

2000 жылдардың басындағы Қазақстанның тұрғындарының демографиялық арту құбылысында сыртқы көші-қонның әсіре үлкен болды. Бұл ретте мемлекеттің сыртқы елдердегі қандастарымызды елге оралту мемлекеттік бағдарламасы айтарлықтай маңызға ие болды. Бұл бағдарламаны мемлекеттік стратегиялық саясат деп те бағалауға болады. Қазақстанға сыртқы елдердегі тегі қазақ қандастарды көшіріп алып келудің мемлекеттік бағдарламасы «Оралман» деген атауға ие болды. Бұл бағдарламаға сәйкес, 1991-2010 жылдары елімізге 192 мың отбасы немесе 750 мың оралмандар қоныс аударды. Оларға берілетін квота жыл сайын артып отырды. 2005-2009 жылдары оралмандарға берілетін квота 15 мың отбасыны құрады[2].

Оралмандардың елге көшіп келуі аймақтардағы ауыл және қала тұрғындарының демографиялық құрылымына өзгерістер енгізді. Оралмандар мемлекеттік жоспар аясында тиісті елдімекендерге қоныстандырылды. Оларды әлеуметтік жабдықтармен қамтамасыз етілу шаралары жүзеге асты. 2006-2009 жылдары табиғи өсімнің дамуы көші-қоннан жоғары дәрежеге жетті. Оны біз статистикалық мәліметтерден көре аламыз (Кесте 1).

Кесте 1. 2006-2009 жылдардағы Қазақстан тұрғындарының санының өзгеру компоненттері

Жыл	Жалпы өсім	Табиғи өсім	Көші-қон өсімі
2006	177,6	144,7	33,0
2007	174,6	163,6	11,0
2008	205,0	203,9	1,1
2009	223,0	215,5	7,5

Кестедегі мәліметтерге қарай отырып оның 2006 жылы көші-қон мен табиғи өсімнің арасының 5 есеге жуық болғандығына көз жеткіземіз. Ал, 2009 жылы табиғи өсім көші-қоннан болатын өсімнен 30 есеге жуық артқан [2, -б].

Жалпы қарағанда Қазақстанның демографиялық үрдісі тәуелсіздік алған жылдардан бастап бірқатар өзгерістерге ұшырады. 1990 жылдары Қазақстанның тұрғындарының жаппай сыртқа көшуі орын алды. Осының есебінен халық санының күрт төмендеп кеткендігін жоғарыда айқындадық. Ал, 2000 жылдардың ортасынан бастап мемлекеттік бағдарламалар мен әлеуметтік жақсарулардың нәтижесінде Қазақстанға қоныс аударушылардың саны артты және халықтың табиғи өсім қуаты үлкен көрсеткіштерді тіркеді. 2010 жылдары мемлекет сыртқы көші-қонды реттейтін мемлекеттік заңнамаларды бекітті. Біріншіден «Оралман» бағдарламасының атауы «Нұрлы көш» бағдарламасына өзгерді. Бағдарлама аясында оралмандарға бөлінетін квотаның саны азайды. Себебі, ішкі табиғи өсімнің қарқыны мемлекетті сыртқы көші-қонды реттеуге мәжбүрледі. Мемлекет ендігі кезекте санға емес сапаға жұмыс жасайтындығын аңғартты[4].

Сондай-ақ, мемлекет сыртқа қарай бағытталған көші-қон үрдісі кезінде зардап шеккен аймақтардың тұрғындарының орнын толтыру жұмыстары бойынша үнемі мониторинг жүргізіп келді. 1990 жылдары шет мемлекеттерге қоныс аударушылардың басым көпшілігі еліміздің солтүстік өңірлеріне келіп тіркелді. Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстары басқа этнос өкілдерінің тарихи отандарына көшуі салдарларынан тұрғындарының табиғи өсімі кері кетті. Оны табиғи өсім жолымен толтыру ұзақ жылдарды талап ететіндігі сөзсіз еді. Осыған байланысты мемлекеттік көші-қон стратегиясы қабылданған болатын. Ол бойынша «Оралман» бағдарламасының аясында көшіп келушілерді солтүстік өңірлерге қоныстандыру көзделінді. 1991-2000 жылдары оралмандардың басым бөлігі солтүстік аймақтардың ауылды елдімекендері мен шағын қалаларына орналастырылды. Оралмандарға бөлінетін квота солтүстік өңірлерге тиісті болды.

2000 жылдардың ортасында оралмандарды оңтүстік және батыс аймақтардың ауылдарына қоныстандыру үрдісі кең етек алды. Оралмандардың жаңа ортаға бейімделу және кәсіппен шұғылдану мәселесі үкіметтік органдардың қадағалауында болды. Мемлекеттің бастамасымен оралмандарды уақытша орналастыру қызметін атқаратын 14 орталық жұмыс атқарды және олар бүгінгі таңға дейін жұмыстарын жалғастыру үстінде. 2008 жылдан бастап оралмандарды бейімдеу және қоғамға ықпалдастыру бойынша еліміздің 3 қаласында орталықтар ашылды[5]. Аталған орталықтар Қарағанды, Шымкент және Түркістан облысының Ақсукеңт шағын қаласында 2008 жылдан бастап қызмет атқаруда. Орталықта қандастарымызды жаңа ортаға бейімдеу және үйренуге баулуға жәрдемдесетін білікті мамандар жұмыс атқаруда.

Қандастарды жаңа ортаға бейімдеу және кәсіпкерлікпен айналысуларына жағдай жасау үкіметтік органдардың басты жауапты қызметтерінің қатарына жатады. Бұл мақсатта үкіметтік ұйымдар тиісті жұмыстарды атқарып, айтарлықтай нәтижелерді көрсетті.

Сонымен қатар, Ақтау қаласында 2016 жылы жаңа бейімдеу орталығының құрылысы басталып ол сәтті аяқталды. Бұл бейімдеу орталықтарында мемлекеттік тілде сөйлеуге және жазуға үйрету курстары ашылған. Сондай-ақ, мүмкіндігінше орыс тілінде түсінуге және сөйлеуге үйрететін курстар қарастырылған. Оралмандардың түрлі қалаларда шоғырланып өмір сүруін қарастыру да мемлекеттік ұйымдарда ойластырылған. Мысалы, оралмандардың өздерін тарту арқылы Астана, Алматы, Шымкент қалаларында арнайы шағын аудандар құрылысы іске қосылды. Мысалы, Астана қаласының Сарыарқа ауданында «Нұрбесік» шағынауданы салынды.

Ал, 2010 жылдан бастап әр облыстың әкімшіліктерінің жанынан оралмандар кеңесі құрылды және мемлекеттік органдармен тығыз әріптестіктер орнатты. Оралмандар кеңесі көшіп келген этникалық қазақтардың жергілікті қоғаммен арадағы байланыстарын реттеуге бағытталған. Кеңес айына бір рет ұйымдастырылып тұрады және ортадағы түйіткілді мәселелерді талқылайды. 2021 жылы «оралман» терминіне заң жүзінде өзгерістер енгізіліп ол «қандастар» деген атауға ауыстырылды. Жалпы алғанда 1991-2022 жылдар аралығында елімізге 1 089 700 қазақ шет мемлекеттерден көшіп келді. Олардың көшіп келуі демографиялық өсімнің тұрақталуы мен дамуына айтарлықтай ықпал етті. Сонымен қатар, сыртқы көші-қоннан күрделі ахуалға тап болған солтүстіктің өңірдің қалалары мена ауылдарының демографиялық жағдайының тұрақталуына әсер етті. Бүгінгі таңда Қостанай облысының Жітіқара, Рудный қалаларында қандастардың үлкен бөлігі қоныстанған[2].

Қазақстанның демографиялық ахуалының динамикасын тәуелсіздік тарихында 3 рет өткізілген ұлттық халық санағы айқындайды. Ең бірінші ұлттық халық санағы 1999 жылы өткізілді. Келесі халық санағы 2009 жылы өткізілді және оң өсім көрсеткіштерін тіркеді. 1999 жылмен салыстырғанда 2009 жылғы халық санағы тұрғындардың 1 028 316 артқандығын айқындады. Яғни, 1999 жылмен салыстырғанда 2009 жылы халықтың саны 6,9% өскен. Соңғы Ұлттық халық санағы 2021 жылы өткізілді. 2021 жылғы халық санағы 19 169 550 адамды тіркеді және 1999 жылғы халық санынан 3 миллионға жуық өскендігін негіздеді[6].

Демографиялық құрылымдағы басты критерилердің бірі ол халықтың жас мөлшерінің шамасы екендігі белгілі. 2015 жылға дейін Қазақстандағы халықтың құрамының басты бөлігін егде жастағы адамдар құрады. 2009 жылы Қазақстанның тұрғындары демографиялық кәрілік шегінен өтті. Яғни, 2009 жылғы статистикалық деректер көрсеткендей тұрғындардың 7,1% 65 жастан асқан адамдар құраған[12]. 2011 жылы бұл көрсеткіш 6,6% шаманы тіркеді. БҰҰ-ның демографиялық кәрілік шкаласына сәйкес Қазақстан 2011 жылы демографиялық кәрілік аймағына енген болатын[7, б. 39].

Жоғарыда аталған ахуал тек 2015 жылы түзеле бастады. 2015 жылғы деректердің негізінде тұрғындардың жасару көрсеткішінің ұлғайғандығына көз жеткіземіз. Бұған бірінші кезекте табиғи өсімнің күрт өсуі етті. Демографиялық құрамның келесі компоненттерінің бірі ол қала және ауыл тұрғындарының араласмағы болып табылатындығы сөзсіз. 2009 жылғы халық санағына сүйенер болсақ, қала тұрғындары 9% басым болған. Оның көрсеткіштері келесі жылдары тек ұлғаю құбылысына ие болды. 2022 жылғы деректерге қарағанда қала тұрғындарының саны 1,81% өссе. Ауыл тұрғындары 0,6% өскен. Соңғы мәліметтер бойынша Қазақстандағы ауыл тұрғындарының үлесі 38,2%, қала тұрғындары 61,8 құрайды[12]. Жоғарыда көрсетілген деректер Қазақстанның қала тұрғындарының ақырын және тұрақты өсіп келе жатқандығын айқындайды. Бұл өсу құбылысы жалпы тарихымызда 1970 жылдан бастау алған болатын. 1959 жылы қала тұрғындарының үлесі 44,5% болса, 1970 жылы 50,9% құрап бірінші рет ауыл тұрғындарының үлесінен ұлғайған болатын. 1979 жылы қала тұрғындары 54,3% жетіп кейінгі жылдары ақырын өсу ағымына ие болды[3].

Болжамдарға қарағанда Қазақстанның тұрғындарының қалаларға көшу қарқыны алдағы жылдары арта бермек. Қазірдің өзінде елімізде 3 ірі мегаполистің болуы қалалардың тұрғындарының арта беретіндігін нақтылап отыр. Бірақ, біздің көзқарасымыз бойынша қалалардың тұрғындарының санының арту үдерісі біркелкі болмайтындығына жетелейді. Себебі, Астана, Алматы және Шымкент қалаларының тұрғындарының санының жылдан-жылға өсу көрсеткіші артқанымен, орта және шағын қалалардың тұрғындарының көлемі баяу өсу үстінде екендігін байқауға болады. Тіпті, бірқатар қалалардың тұрғындарының саны 1990 жылдардағы жаппай сыртқы көші-қонның әсерінен әлі өзінің қалпына келе алмай отыр[8].

Мысалы, Арқалық, Кентау қалаларының тұрғындарының саны күрт кеміп кетті немесе бұрынғы қалпын орнына толтыру үстінде екендігін көреміз. Павлодар, Семей, Қостанай қалаларының тұрғындарының саны да 1990 жылдармен салыстырғанда айтарлықтай артпағандығын аңғарамыз. Мысалы, Павлодар қаласының тұрғындарының саны 1999 жылы 300 503 адам болса, 2021 жылы 334 225 адамды тіркеді. Яғни, жиырма жылдан астам уақытта 30 мыңнан астам тұрғынға саны артқан. Ал, қазіргі мегаполистердің біріне жататын Шымкент қаласының тұрғын саны 1999 жылы 435 300 болса, 2021 жылы 1 047 167 адамды тіркеді [12]. Ал, 2023 жылы Шымкенттің тұрғындарының саны 1 191 877 адамға жеткен [9]. Яғни, аталған қала тұрғындарының саны жиырма жылда 3 есеге жуық артқан. Жоғарыда аталған статистикалық мәліметтерді талдай отырып, Қазақстандағы қалалардың тұрғындарының жалпы санының өсу көрсеткіштері әртүрлі формаға ие екендігін анықтайды.

Жалпы 30 жылдан астам уақыт өткен тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық ахуалға баға бере отырып, Қазақстанның тұрғындарының санының өсу құбылысын бағамдай келе тұрғындардың 5 миллионға артқандығына көз жеткіземіз. Бұл біздің демографиялық саладағы басты жетістіктеріміздің бірі екендігі сөзсіз. Соңғы жылдардағы табиғи өсім 1,3% құрағандығын көреміз. 2020-2022 жылдардағы туу көрсеткіші 1000 адамға шаққанда 22,8 нәрестені тіркеп, әр жас отбасыда орташа 3 баладан бар екендігі белгілі болды [10]. Үкіметтің әлеуметтік жәрдемдері жас отбасыларды бала әкелуге деген тәуекелдерін азайтты. Бұған қалалардағы пәтер мәселесінің шешім табуы да әсер етуде. Соңғы жылдары мемлекеттік түрлі бағдарламалардың аясында отбасыларға аз пайызбен пәтерлерді жалға беру немесе сату көрсеткіштерінің ұлғайғандығы анық.

Демографиялық ахуалдың реттелуі мен қоғамға ықпалы мемлекеттің ішкі экономикалық-әлеуметтік күйіне қатты тәуелді екендігін мойындаймыз. Сонымен қатар, экономиканың-әлеуметтік ахуалдың белгілі бір шамаларда демографиялық үрдістің даму бағыттарына тікелей байланысты екендігін жоққа шығармаймыз. Екі үрдіс те бір-бірінен ажырағысыз қоғамдық үрдістер болып табылады. Демографиялық ахуалдың бақылаудан шығуы және тұрақтылықтан айырылуы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатына нұқсан келтіретін факторлардың қатарына жатады [11].

Соңғы кездері Қазақстандағы туу көрсеткішінің артуы және оған жасалатын мемлекеттік қамқордың өсуі демографиялық дамуды бақылайтын қосымша тетіктерді жасауды қажет ететіндігін ортаға шығарып отыр. Себебі, 2000 жылдардың басында біздің демографиялық саясат санға жұмыс жасады және оны өз деңгейінде орындады деуге толықтай негіз табылады. Ал, ендігі кезекте сапаға жұмыс жасаудың уақыты да таяп қалғандығын бірқатар демограф ғалымдар пайымдауда [12].

Біздің пайымдауымыз бойынша демографиялық өсімнің арту шарттары мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік қуатына сәйкесінше түзіліп отыруы тиіс. Бұл демографиялық жарылыстың теріс салдарларын тартпауға жетелейтін факторлардың біріне жатады. Әлемдік демографиялық тәжірибелер көрсеткендей, демографиялық өсімнің шамадан тыс көрсеткіштері мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік ресурстарына кері әсерлерін тигізген. Оның мысалдарына оңтүстік шығыс Азия мен Африка елдері жатады. Әлемдік тарихи-демографиялық тәсілдер мен жолдарды ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық және саяси-ұлттық мүдделерді тең ұстайтын демографиялық даму ахуалын қалыптастыру, кез-келген мемлекеттің берік болашағының кепілі екендігі сөзсіз.

Талқылау.

Қазақстанда демографиялық ахуалды талдау бойынша тарихнама қалыптасу үстінде. Әсіресе, Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық дамудың үрдістерін зерттеу бойынша тарихнама 2010 жылдардан бастап жаңа деңгейге көтерілді. Бұл тұрғыда Астана қаласындағы Мемлекет тарихын зерттеу институтының ғалымдары үлкен үлес қосты. Ал, Қазақстанның патшалық Ресей мен Кеңестер Одағы дәуірлеріндегі демографиялық дамуын ғылыми айқындайтын тарихнама М.Х. Асылбеков, М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, А.М. Жаркенова, М. Татимов, А. Құдайбергенова, В.В. Козина еңбектері арқылы жан-жақты көрініс тапқан. Аталған ғалымдар

Қазақстанның патшалық Ресей дәуіріндегі демографиялық құрылымының ерекшеліктері мен қоғамдық өзгерістерге тигізген аспектілерін жан-жақты айшықтауға мән берген.

Кеңес дәуіріндегі Қазақстанның демографиялық ахуалының тарихи-саяси және әлеуметтік-ұлттық аспектілерін ғылыми зерттеу тәуелсіздік жылдары жаңа деңгейге көтерілді. Тарихшы ғалымдар кеңестік саясаттың ұлттық демографиялық сипатқа жасаған теріс ықпалдарын жаңа ғылыми ұстанымдар мен архив деректері негізінде қарастыруға назар аударды. Осы бағытта тың материалдар мен құжаттар айналымға енді. Кеңестік Қазақстанның демографиясының қалыптасу және даму бағыттарын сипаттайтын ғылыми еңбектер жарыққа шықты. Бұл тұрғыда М.Х. Асылбеков, А.Құдайбергенова есімдерін айрықша атаған жөн.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы демографиялық күйі мен ерекшеліктерін зерттеу кеңестік буын зерттеушілерімен жалғасын тапқанымен, жаңа ізденушілер пайда болды. Олар жекелеген аймақтардың демографиялық даму заңдылықтары мен мәселелерін айқындауға ден қойды. Р.Б. Абсаттаров, Д.Д. Ешпанова, Л. Деловаровасынды зерттеушілердің жарияланымдарында 1990-2000 жылдардағы Қазақстанның демографиялық ахуалы мен мемлекеттік тәжірбиесі туралы жіті талдаулар жасалынған[12].

Тәуелсіздіктің бастапқы жылдарындағы демографиялық ахуал кері көрсеткіштерге ие болды. Бұл құбылыс негізінен сыртқы көші-қон мен табиғи өсімнің кемуімен түсіндіріледі. Кеңестік жылдары Қазақстанға күштеп немесе мемлекеттік саяси-шаруашылық себептермен қоныстандырылған басқа этностар тарихи отандарына оралуға мүмкіндік алды. Осының әсерінен демографиялық өсім күрт төмендеді. 1990 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыс халықтың отбасылық құндылықтары мен санасына қатты әсерін тигізді.

1990 жылдары тұрғындардың туу көрсеткіштері төмендеді және табиғи өсімнің теріс сальдосына ықпал етті. Жоғырада айтылған мәселелерді зерттеу және ғылыми айналымға енгізу жұмыстары әлі күнге дейін далғасын табуда. Солтүстік өңірлердегі демографиялық баланстың бұзылуы және оны ретке келтіру мәселелері соңғы уақыттардағы тарихи-әлеуметтік ғылымдардың нысанына айналып отыр. С.И. Ковальская, К.Г. Аканов Қазақстанның астанасының Ақмолаға ауысуындағы демографиялық және көші-қон аспектілеріне жүйелі талдау жасаған. Ғалымдар Ақмолаға Елордасының ауысу қадамын ұлттық демографиялық ахуалды реттейтін құрал ретінде бағалап, оның тұрғындарының өсу динамикасына көңіл аударған.

Қорытынды.

Қазақстанның демографиялық дамуы мен көші-қон ерекшеліктері мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси даму бағыттарын айқындайтын мәселелердің қатарына жатады. Қазақстан Республикасы демографиялық ахуалды реттеу бойынша бірқатар тарихи тәжірбиелерді бастан өткізді және оның оң нәтижелерін бүгінгі таңда сезінуде. Қазіргі таңда еліміздің табиғи өсу өсу қуаты қалпына келіп, сыртқы және ішкі көші-қон ағымдары тұрақталған күйге жетті. Демографиялық жарылыс пен жаһандық жаңғырулардың белгілерінің біріне жататын қала тұрғындарының ұлғаюы Қазақстанда да жүріп жатыр. Қала мен ауыл арасындағы көші-қон үрдісін реттеу және тұрақтандыру бүгінгі мемлекеттік демографиялық саясаттың басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан посткеңестік елдердің арасында сыртқы көші-қонның теріс зардаптарын тартқан елдердің біріне жатады. Бірақ, оның салдарларын мақалада сипатталғандай мемлекеттің реттеуші тетіктері жолға қойған болатын. Қазақстанның демографиялық саладағы тәсілдеріне әлемнің басқа елдерінің де зор қызығушылықпен қарағандығын білеміз.

Мақалада қозғалған статистикалық мәліметтер мен өзіндік пайымдар Қазақстанның демографиялық ахуалының тарихи кезеңдері мен алдағы күтілетін болжамдарын талқылауға септігін тигізді. Тақырыптың зерттеулік құндылығы әрі қарай көлемді ғылыми жұмыстармен жалғасын тауып, соңғы демографиялық ахуалдың өзгеру шамаларын анықтауға бағытталатын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Деловарова Л.Ф. *Демографическое развитие казахстана и основные направления миграционной политики на современном этапе. Народо население. № 1. 75-82 бб.*
2. *Население Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 1: Статистический сборник. Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. 242 с. [22-26 сс.]*

3. Миграция на пост советском пространстве: тенденции, последствия и перспективы. Аналитический доклад по итогам международного научно-практического семинара. М.: МГУ, 2011, декабрь 2-3. Режим доступа: <http://moscow.iom.int> (18.11.2022)
4. Государственный статистический комитет Казахстана. Режим доступа: <http://www.stat.kz>. (04.02.2023)
5. Андреев А.А. Иммиграция русского языка в современный Казахстан (XX — нач. XXI века). Режим доступа: <http://kz.ethnology.ru/win/rus—now.html>. (15.11.2022)
6. А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакирова. Население Казахстана в 50-80-е годы XX века: Демографический взрыв и особенности этносоциальных эволюций. Вестник НГУ. Серия: история, филология. 2017. Том 16, № 8. [127-142 б.]
7. Национальный состав, веро исповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. в Республике Казахстан: Стат. сб. Под ред. А. А. Смаилова. Астана: Агентство РК по статистике, 2010. 378 с. [38-45 бб.]
8. Демографический ежегодник Казахстана. Алматы: Госкомстат РК, 1996. 250 с. [15, 23 б]
9. Курганская В.Д. Казахская модель межэтнической интеграции. Алматы, 2008. [14 б]
10. Малинин Г.В. Теория и практика меэтнического и межкультурного взаимодействия в современном Казахстане: учеб. пособ. для вузов. Алматы: Дайк-Прес, 2010. [8, 9б.]
11. Ешпанова Д.Д. Особенности современной миграционной политики Казахстана. Экономика, статистика и информатика. № 4, 2009. [105, 106 бб.]
12. Альянская Анна. Демографическое развитие Казахстана: анализ основных трендов. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitie-kazakhstan-analiz-osnovnykh-trendov/> (21.11.2022)

References

1. Delovarova L.F. Demograficheskoe razvitie kazakhstan i osnovnye napravleniya migracionnoj politiki na sovremennom etape [Demographic development of Kazakhstan and the main directions of migration policy at the present stage]. Narodonaselenie. № 1. 75-82 bb.
2. Naselenie Respubliki Kazahstan. Itogi Nacional'noj perepisi naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 goda [Population of the Republic of Kazakhstan. Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009]. Tom 1: Statisticheskij sbornik. Pod red. Smailova A.A. Astana, 2011. 242 s. [22-26 ss.]
3. Migraciyan apost sovetskom prostranstve: tendencii, posledstviya i perspektivy [Migration in the post-Soviet space: trends, consequences and prospects]. Analiticheskij doklad po itogammezhdunarodnogonauchno-prakticheskogoseminara. M.: MGU, 2011, dekabr' 2-3. Rezhimdostupa: <http://moscow.iom.int> (18.11.2022)
4. GosudarstvennyjstatisticheskijkomitetKazahstana [State Statistical Committee of Kazakhstan]. Rezhimdostupa: <http://www.stat.kz>. (04.02.2023)
5. Andreev A.A. Immigraciyarusskogoyazyka v sovremennyjKazahstan (XX — nach. XXIveka) [Immigration of the Russian language to modern Kazakhstan (XX — beginning XXI century)]. Rezhimdostupa: <http://kz.ethnology.ru/win/rus—now.html>. (15.11.2022)
6. A.N. Alekseenko, Zh.S. Aubakirova. NaselenieKazahstana v 50-80-e gody XX veka: Demograficheskijvzryv i osobennostietnosocial'nyhevolucij [The population of Kazakhstan in the 50-80s of the XX century: Demographic explosion and features of ethnosocial evolutions]. Vestnik NGU. Seriya: istoriya, filologiya. 2017. Tom 16, № 8. [127-142 b.]
7. Nacional'nyjsostav, veroispovedanie i vladeniyeazykami v Respublike Kazahstan [National composition, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan]. Itoginacional'nojperepisin naseleniya 2009 g. v RespublikeKazahstan: Stat. sb. Pod red. A. A. Smailova. Astana: Agentstvo RK postatistike, 2010. 378 s. [38-45 bb.]
8. Demograficheski jezhagodnik Kazahstana [Demographic Yearbook of Kazakhstan]. — Алматы: Goskomstat RK, 1996. 250 s. [15, 23 b]
9. Kurganskaya V.D. Kazahstanskaya model' mezhetnicheskoi integracii [Kazakhstan model of interethnic integration]. — Алматы, 2008. [14 b]
10. Malinin G.V. Teoriya i praktikameetnieskogo i mezhkul'turnogovzajmodejstviya v sovremennom Kazahstane [Theory and practice of interethnic and intercultural interaction in modern Kazakhstan]: учеб. пособ. dlyavuzov. — Алматы: Dajk-Pris, 2010. [8, 9b.]
11. Eshpanova D.D. Osobennosti sovremennojmi gracionnoj politiki Kazahstana [Features of modern

migration policy of Kazakhstan]. *Ekonomika, statistika i informatika.* № 4, 2009. [105, 106 bb.]

12. Al'shanskaya Anna. *Demograficheskoe razvitiye Kazahstana: analiz osnovnykh trendov* [Demographic development of Kazakhstan: analysis of the main trends]. *Rezhim dostupa: <https://strategy2050.kz/ru/news/demograficheskoe-razvitiye-kazahstana-analiz-osnovnykh-trendov/>* (21.11.2022)

УДК 930: 001
МРНТИ 03.01.17

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.016>

Tassilova A.A.¹, Tasilova N.A.², Joldybayeva U.M.³

¹ *PhD, Teacher, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
E-mail: taika9183@gmail.com*

² *Candidate of Historical Sciences, Associate professor
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
E-mail: tasnaz@mail.ru*

³ *Candidate of Historical Sciences, acting professor
Al-Farabi Kazakh National University,
E-mail: alatau1968@mail.ru*

NEW TRENDS AND METHODS OF WORLD PUBLIC DIPLOMACY

Abstract

For the world that has entered the XXI century, public diplomacy has a special place. There is no doubt that public diplomacy is characterized by the development of a world-class state, comparing the level of information in our country and leading states. Public diplomacy is a relatively new phenomenon in the field of foreign policy relations as a set of measures aimed at studying and informing foreign audiences, as well as establishing contacts with broad segments of the population in different countries.

The superpowers of the world, aiming to become global leaders, rushed to develop all the institutional tools of "soft power". In 1972, the American researcher J. Fisher says: "it is a mistake to believe that your foreign-diplomat colleagues understand your country's policies. It should be understood by the masses who influence the Ministry of Foreign Affairs. The developed advanced countries of the world began to think about promoting their national interests in a different way. Thus, it became clear that information expansion and popularization of cultural values are the most effective means.

Public diplomacy is a combination of films, printed publications, cultural exchanges and television and radio broadcasts that are made to make a positive impression on foreign citizens, financed from the state budget. The role of public diplomacy as a means of international communication is growing.

In this article, current issues of public diplomacy are identified and the direction of development is analyzed. The stages of formation and development of Public Diplomacy in Kazakhstan and abroad are systematized, activities, evolution, priority directions are determined. Ways of improvement in accordance with global changes are analyzed.

Keywords: public diplomacy, country Image, Digital state, World "soft power".

Тасилова А.А.¹, Тасилова Н.А.², Джолдыбаева У.М.³

¹ *PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: taika9183@gmail.com*

² *Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: tasnaz@mail.ru*

³ *Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университеті,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: alatau1968@mail.ru*

ӘЛЕМДІК ҚОҒАМДЫҚ ДИПЛОМАТИЯНЫҢ ЖАҢА ТРЕНДТЕРІ МЕН ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

XXI ғасырға аяқ басқан әлем үшін қоғамдық дипломатияның орны ерекше. Қоғамдық дипломатия әлемдік деңгейдегі мемлекет дамуынан сипат бере отырып, еліміздегі ақпарат деңгейін салыстырып, көшбасшы мемлекеттер қатарына ілестіретіні даусыз. Қоғамдық дипломатия саласын зерттеу нысанына ала отырып, мемлекеттік деңгейдегі халықаралық журналистика саласының даму деңгейін бағалауға болады. Қоғамдық дипломатия шетелдік аудиторияларды зерделеуге және хабардар етуге, сондай-ақ, әртүрлі елдердегі халықтың кең топтарымен байланыс орнатуға бағытталған шаралар жиынтығы ретінде сыртқы саяси қатынастар саласындағы салыстырмалы жаңа құбылыс болып табылады.

Жаһандық көшбасшы болуды мақсат тұтқан әлемнің алпауыт мемлекеттері «жұмсақ күштің» барлық институционалды құралдарын дамытуға асықты. 1972 жылы американдық зерттеуші Дж.Фишер былай дейді: «Сіздердің шетелдік-дипломат әріптестеріңіз сіздің еліңіздің саясатын түсінеді деп сену қате. Оны Сыртқы істер министрлігіне әсер ететін бұқара қауым түсіну керек». Бұрынғы уақытта әлемдік державалар халықаралық деңгейде көшбасшы болып, ықпал ету үшін күш қолданып келсе, кейіннен ядролық қарулар пайда болғаннан соң күштеп ықпал ету мүмкіндігі бәсеңдеді. Әлемнің дамыған озық елдері өзінің ұлттық мүддесін басқаша жолмен насихаттауды ойластыра бастады. Сөйтіп, ақпараттық экспансия мен мәдени құндылықтарды дәріптеу ең тиімді құрал екені түсінікті болды.

Қоғамдық дипломатия – мемлекет бюджетінен қаржыландырылатын шетел азаматтарына жағымды әсер қалдыру үшін түсірілетін кинофильмдер, баспа жарияланымдары, мәдени алмасу және телеарналар мен радио хабарлардың жиынтығы. Яғни рухани ақпараттық контент әзірлеу арқылы мақсатты жұмыс жүргізу. Халықаралық коммуникация құралы ретінде қоғамдық дипломатияның ролі артып келеді. Себебі, қоғамдық дипломатияның жоғарыда атап өткен екінші аспектісі – бейбітшілік пен тұрақтылық принципі көзге көрінбейтін ақпараттық соғыс заманында қайта қарастырылуы тиіс.

Бұл мақалада қоғамдық дипломатияның қазіргі таңдағы өзекті мәселелері айқындалып, даму бағыты сарапталады. Қоғамдық дипломатияның Қазақстанның және шетелдегі қалыптасу, даму кезеңдері жүйеленіп, қызметі, эволюциясы, басым бағыттары айқындалады. Жаһандық өзгерістерге сай жетілдіру жолдары талданады.

Кілт сөздер: қоғамдық дипломатия, ел имиджі, цифрлық мемлекет, әлемдік «жұмсақ күш».

Тасилова А.А.¹, Тасилова Н.А.², Джолдыбаева У.М.³

¹ PhD, старший преподаватель, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: taika9183@gmail.com

² Кандидат исторических наук, асс. профессор, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

E-mail: tasnaz@mail.ru

³ Кандидат исторических наук, и.о. профессора, Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби,

Алматы, Казахстан. E-mail: alatau1968@mail.ru

НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И МЕТОДЫ МИРОВОЙ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотация

Для мира, вступившего в XXI век, особое место занимает публичная дипломатия. Неоспоримо, что Общественная дипломатия, придавая характер развитию государства мирового уровня, сопоставляет уровень информации в стране и ставит ее в число государств-лидеров. Взяв сферу публичной дипломатии в форму исследования, можно оценить уровень развития международной журналистики на государственном уровне. Публичная дипломатия как совокупность мер, направленных на изучение и информирование зарубежной аудитории, а также на установление связей с широким кругом населения в разных странах, является относительно новым явлением в сфере внешнеполитических отношений.

Стремясь стать мировым лидером, сверхдержавы мира поспешили разработать все институциональные инструменты "мягкой силы". В 1972 году американский исследователь Дж. Фишер говорит:

"ошибочно полагать, что ваши коллеги-иностранцы-дипломаты понимают политику вашей страны. Это следует понимать массам, которые влияют на Министерство иностранных дел». В то время как в прошлом мировые державы были лидерами на международном уровне и использовали силу для влияния, после появления ядерного оружия шансы на насильственное влияние уменьшились. Развитые передовые страны мира начали думать о продвижении своих национальных интересов по-другому. Таким образом, стало ясно, что информационная экспансия и популяризация культурных ценностей являются наиболее эффективными инструментами.

Публичная дипломатия-это совокупность кинофильмов, печатных публикаций, культурного обмена, телеканалов и радиопередач, которые снимаются, чтобы произвести положительное впечатление на иностранных граждан, финансируемых из государственного бюджета. То есть целенаправленная работа по разработке духовного информационного контента. Растет роль общественной дипломатии как инструмента международной коммуникации. Это связано с тем, что второй аспект общественной дипломатии, отмеченный выше, заключается в том, что принцип мира и стабильности должен быть пересмотрен во времена невидимой информационной войны.

В данной статье будут определены актуальные проблемы общественной дипломатии на сегодняшний день и проанализированы направления развития. Систематизированы этапы становления, развития, деятельности, эволюции, приоритетные направления общественной дипломатии в Казахстане и за рубежом. Анализируются пути совершенствования в соответствии с глобальными изменениями.

Ключевые слова: публичная дипломатия, имидж страны, цифровое государство, мировая «мягкая сила».

Introduction.

Many international scientists have authored multi-vector policies, economic policies, internal and external security, public diplomacy, and research and scientific theses on Kazakhstan's education system, economy, and corruption. Kazakhstan appears to be of interest to foreign scientists. The country is well-known in the West due to its association with the Soviet government. An international information committee is part of the Ministry of Foreign Affairs. The International Information Committee is trying to build and strengthen Kazakhstan's accurate image abroad in order to create a national brand. One of the key goals is the interchange of significant information taking place in the country and throughout the world for the building of the Kazakh nation's brand. According to political experts, public diplomacy is the most effective strategy for promoting the state's image. Public diplomacy is defined in a variety of ways. Not only did interstate relations exist between political figures. This type of diplomacy has its own niche. It can be carried out through the sharing of knowledge, mutual discourse, or acquaintance, regardless of age or occupation. Foreign researchers agree that public diplomacy and journalism share a common ancestor. The International Information Committee develops a strategy plan that makes active use of public diplomacy tools in order to maintain consistent and methodical communication with the media. According to B. Kaneshcheva, former head of the International Information Committee, the formation of Kazakhstan's image abroad is influenced not only by political leaders and diplomats, but also by financial institutions, all economic agencies, national companies, tourism and hotel industry representatives, and ordinary citizens. In this way, regular people, like government actors, contribute to the development of diplomacy.

The scope of public diplomacy is not restricted to government activities. Since world recognition is only 10 years old, even Russian researchers and political scientists see this problem as a "new notion", "a new concept", "a new political orientation". According to scientists, the advantages of foreign representation might occasionally outweigh the benefits of appropriate foreign policy conduct. This is a work done with the intention of representing one country to another. For example, if a tourist who came to a certain country to visit or with queries about studies or work comes home with a positive perspective, this is undoubtedly a socially relevant impression. It is from this perspective that the term "civil diplomacy" is derived. "People's diplomacy" is a tool that anyone may use to engage, interact, and generate public opinion. Public diplomacy is distinct in this regard. The role of communication technologies is felt not just by the person in charge. Diplomatic relations cannot be severed. The phrase "open diplomacy" is increasingly commonly used. G. Payne, head of the research group at Emerson University in America, lectures on the course "open diplomacy". His definition of open diplomacy is as follows: "Typically, the term of open diplomacy refers to the establishment of communication, particularly communication with the people of a specific country. His purpose is to create relationships with

people in this country and use information to persuade them. Open diplomacy is the relationship of nations or organizations with citizens (people) of other countries, whereas traditional diplomacy is intergovernmental."

Main body.

The concept of "public media diplomacy" is discussed by Western scientists as well as public diplomacy. Through the theory of "framing," public media diplomacy changes the mindset of a certain audience.

Management technology in many forms was quickly evolving and developing in the world towards the end of the century. The approach of the framework has opened up new options. A means of influencing information through mass communication has emerged.

Framing theory does not spread erroneous information; rather, it sorts the information and discards what is unnecessary. It removes the extraneous, leaving only the most relevant information. It is difficult to apply this theory. People already have strong feelings about certain issues. According to the Western scientist B. Parr, this phenomena is the "inertia of the concept," or a stereotype. In his book "public opinion," Western journalist W. Lippman coined the term. He feels that societal attitudes ruin the actual portrayal of some things.

A basic example is the September 11th tragedy in New York. This incident showed that the Muslim country to be "aggressive" in the face of representatives from other religions. Syria's condition has dramatically deteriorated. As a result, a negative notion has infiltrated the framework in non-Muslim countries. The Head of State focused on national security issues as well as the threat of international terrorism and extremism, Afghanistan, regional security challenges in general, the construction of robust modern armed forces for defensive objectives, and the establishment of a modern territorial defense system.

Western scientists advise using the framework to examine how and what information is perceived by the audience, and then adapting the material to it. It is vital to first understand any audience before implementing a policy.

This method is widely employed not only in politics, but also in science and business. Because it is obvious that the generated positive opinion leads to the desired result. And the film "Borat" might be used as framing example for Kazakhstan. We shall concentrate on the term "brand" in this section.

According to the population, a "brand" is a product that many people quickly identify, it has its own features and indicators, and the consumer can tell who the producer is just by looking at it. In English, "brand" refers to a symbol. As a result, the term "brand" is to become popular. The brand's history extends back to when ancient craftspeople used distinctive emblems on their items.

Stamp manufacture became a symbol of the master who created the items as well as a mark of the quality of the goods. Early stamping can be found in ancient Chinese porcelain, clay pots in Ancient Greece and Rome, and India. Thus, the first brand was created in the XIII century BC.

The brand will have its own symbol, or "logo" in current parlance. Within a particular amount of time, a product that has gained the consumer's trust but has been let down by the quality becomes a brand.

In the twenty-first century, manufacturers mark their items so that they do not emerge and disappear among millions of brands. The process of threshing such a symbol is thought to have occurred in the Kazakh people since time immemorial. The marking is pronounced "tavro" in Russian. The word "tavro," which means "to mark livestock," entered the Russian language from Turkic. The cattle knew the owner or the property that the owner held because of the threshing of the brand (now known as the "symbol").

This custom is still frequently practiced in Kazakh villages. In the past, the population assessed the quality of livestock by looking at animal husbandry producers. Kazakhs were agriculturally inclined. Without markings, it was difficult to identify the owner of four different breeds of cattle. Branding served the same purpose as the animal's documentation. The Russian terms and verbs "tavreniye," "tavrit'," which are derived from the word "tavro," are now commonly used in animal husbandry. As a result, the word "tavrit" meaning "to put a label on".

While marking, labeling cattle in the Kazakh steppe dates back to ancient times, in Europe this tradition originated in the XVII century. I.e., the first factory marking developed in such regions of Germany as: Hradec (1722), Zweibrücken (1755), Tsel (1768), Trakenen (1787). and Neustad-Doss (1788). Labeling or marking in Europe was immediately perceived by the population as one of the signs that determine the quality of goods, in our case, cattle. In addition, we all know very well that Kazakhs have each ru-tribes have their own label. In Europe, too, there is such a process. However, he differed from the Kazakh people in that the labeling were held in the regions, not in the ru-tribes.

Ordinary consumers understand the term brand as a "quality product". Consumers who prefer to buy brand-name products are the first to resort to fallacious reasoning. That is, the brand product consumer perceive themselves as meeting the requirements of the elite in any location. A brand is a complicated

technology that influences people's consciousness, or their attitude toward a certain thing.

According to Wikipedia, the word "brand" gives the following definition: "A brand is a trademark, or what we now refer to as a brand is all that stands behind this emblem. It was not by chance that a beautiful symbol-calling symbols and corporate identity a brand was created. A brand is more than simply a trademark; it is a promise made to the consumer, as well as the fulfillment of that promise. People have desired communication, the transfer of a specific sensation or information through symbols, since prehistoric times. These traits distinguished adherents of the same philosophy from their adversaries. Symbols allow you to express the uniqueness of a person or organization, as well as your pride or ownership of specific attributes. People unite behind a certain flag to protect their ideals". Branding is concerned with the creation, repositioning, processing, expansion, deepening, and changing of the stage of brand development. This, in turn, contributes significantly to the image. Brand management is a process that creates its own autonomous side of the brand, i.e. branding creates strategic and antidepressant management strategies while preserving a certain brand. As a result, a brand is regarded as a product with which it can compete. On his personal website, Russian research scientist Professor A. N. Nazaykin gives the following opinion about branding goals: "The goal of branding is to establish a distinct brand image and a defined communication strategy. Branding entails market research, product positioning, the development of a name (brand name), a descriptor, a slogan, visual and verbal identification systems (trademark, corporate identity, packaging, special sounds, etc.), and the use of identification and communication media that reflect and transcribe the brand's idea."

Branding, according to Matthew Haley's book *What is Branding*, is a complex process for both parties, caused by the creator-consumer interaction.

State diplomacy aims correspond to national branding goals and are aimed at:

The first is the spread of positive information about the state abroad: that is, about its politics, lifestyle, and values, as well as the cultivation of a favorable attitude in the international arena, combating negative stereotypical notions about the state.

The second goal is to gain support for the state's views and positions on global issues, as well as to leave a favorable impression.

The third issue is the attraction of foreigners to the country through the interchange of scientific professionals, work, or education, as well as the state's acceptance of a system of values appropriate to foreigners.

In the 2010s, researchers in sectors such as marketing and political communications began to investigate the ideas of public diplomacy, image, and brand. According to marketing professionals, the concept of a "national brand" describes the character of modern public diplomacy. The combination of public diplomacy and marketing, as well as the use of marketing laws in promoting the image of the state, allowed for the creation of the notion that the image of the government and its policies is a product that must be marketed to a foreign audience. As a result, the government's image became known as the national brand.

Looking at it another way, the construction of the country's image is a major component of public diplomacy.

In English, "nation branding" refers to the branding of a country. National branding is a field of activity and understanding that assesses, generates, and administers a country's authority. Many countries utilize national branding, including Canada, the United States, France, the United Kingdom, Japan, China, South Korea, South Africa, New Zealand, and many Western European countries.

In 1950, Puerto Rico was the first to use the term "country branding" in the tourism sector. They urged that public relations specialists shape the country's image in order to increase the number of foreign tourists. Since then, this tendency has piqued the interest and attention of other countries, and by the end of 1990, the realm of "country branding" had emerged as a result of heightened competition among countries in the tourist, media, and investment spheres. "Zakon.kz" published an interview of the journalist Z. Danaeva with the British government's public diplomacy consultant, chairman of Earthspeak, and editor of the magazine "Place branding and public diplomacy" Simon Anholt in the article "The image of the country, Country branding" on May 16, 2005. In his interview, he discusses the distinction between country branding and business branding as follows: "These are two entirely different ideas. There are various useful mappings available. However, you must exercise extreme caution to ensure that you are employing the correct approach and philosophy, ranging from commercial branding to political branding. Some things work, while others don't. However, the country is not the same as the Coca Cola product."

At the same time, according to the expert, there is no single country in the world today that can be proud

of its right image. Each country's image has its own flaws and issues.

Citizens of the country feel a part of a vast, great country as a result of the correct execution of national branding. A country's branding is essential for such a young state as Kazakhstan, because countries with low economic, military, and political relevance on the global arena can compete in the global market through the development of branding. Kazakhstan's national security, sovereignty, and territorial integrity, as well as the country's political and economic progress, are all dependent on the proper construction of the country's branding. Kazakhstan's work on developing a brand begins with the country's independence. The country was facing massive quantities of work at the time. It was required to rebuild the entire economy, drastically alter the political structure, and fully integrate the country into the global community. The country has changed drastically in the 27 years since its independence. National enterprises are not only the driving force behind the country's economic progress, but also the country's face and image. In summary, a country's brand, like a commodity, has its own identity. Many countries have established a strategy in which they are extremely powerful. As a result, Japan is associated with technology, America with the economy, England with classics and traditions, France with fashion, Finland with democracy, China with labor productivity, Russia with military force, South Africa with diamonds, and so on. States with great capabilities will also lose their identity if systematic effort is not carried out without adequate country-branding applications.

Kazakhstan does not produce great technology that can become brands, and our country is not fashion-forward. A country's true identity is one that is wealthy in natural resources. Unfortunately, due of our connection to the outside world, few individuals are aware of this. Experts compare the country's branding to the structure of timepieces, with each mechanism playing an essential role in and of itself. Everything operates on a timer. As a result, brand management is important in every state. Furthermore, economic progress and rapid development of relations with other countries are heavily reliant on how the country's branding is built and developed. Concerning the country's national branding, the Central Asia Monitor newspaper's website raised the question "Image of Kazakhstan abroad: face or mask?" on January 1, 2015. Journalist Serikzhan Adilov interviewed Roman Vasilenko, Chairman of the Ministry of Foreign Affairs' International Information Committee, about the country's tourism, its role and challenges in the formation of the national brand, and Kazakhstan's activities targeted at public diplomacy abroad. R. Vasilenko states that "As is well known, one of the variables influencing the state's investment attractiveness is the construction of a positive image of the state. Today, practically every country in the world devotes significant resources to promoting and maintaining its worldwide image, which is an important component of so-called "soft power" in foreign policy."

According to the Ministry of Foreign Affairs, in 2015 Kazakhstan contributed funding in the amount of 15.4 million US dollars to boost its image abroad under the project "Ensuring the implementation of information and image strategy". As previously said, the primary duty of public diplomacy is to organize numerous events outside of these countries, as well as to publish articles in the media. Each foreign institution's information and image work is targeted at a certain audience, such as the political elite, entrepreneurs, specialists and scientific groups, media representatives, and other decision makers or public opinion makers in their country. This activity has resulted in the formation of a group of people who objectively comprehend the topic of Kazakhstan and will, in the future, contribute to the growth of cooperation with Kazakhstan in their nation. In turn, the outcomes of public diplomacy are reflected in positive decisions on specific problems, such as those made by legislative bodies when negotiating trade, economic, and investment treaties.

The American State Department, for example, budgets \$500 million per year for information image policy. And the Federal Agency "Rossotrudnichestvo," which is in charge of Russia's public diplomacy, allocates 9.5 billion rubles. According to Roman Vasilenko, over 400 works are now being published in other countries. The works of O. Suleimenov "A Minute of Silence at the Edge of the World," G. Belger "The House of Wanderers," "The Uprising of Brides," M. Auezov "The Way of Abai," A. Nurpeisov "The Dying Sea," I. Yesenberlin's "Nomads," and many others were published as part of the Kazakh Library project. In addition, 12 documentaries in different languages have been released. "Forgotten in Karaganda" (KarLAG, Spain), "Kazakhstan - Mangilik el - the Land of Dreams", "Pearl among the Steppe", "Astana-the Capital, EXPO-2017", and so forth. Last year, more than 80 briefings were held in Kazakhstan's foreign institutions, 30 press conferences, 53 round tables, 15 conferences, 8 business forums, 48 seminars and presentations, and 32 photo exhibitions were held in order to further develop mutually beneficial cooperation with Kazakhstan's foreign partners. In the media, 1,700 articles and publications have been organized. In 2014, the number of positive pieces on Kazakhstan in foreign print and electronic media that detail the country's political, economic, and

cultural events (more than 2500 materials) increased significantly.

Conclusion.

With the advancement of new information and communication technologies, the door is now open for widespread transmission of information through traditional media such as periodicals, radio, and television channels. They have been digitized and have spread their wings widely. It is worth noting that many media sources' official websites allow you to read from anywhere in the globe, give comments, and contribute. Public opinion shapes governmental policy in industrialized countries. When discussing international issues, they consider public opinion, private individuals, and non-governmental groups. New media tools are the most essential tool for image formation in the international arena. And it is precisely through these new mediums that public diplomacy takes place. Digitized media and social networks in which ordinary people participate are examples of new media. Huge sums of money are necessary to shape the country's image and brand. Positive information about the country, correctly crafted in the frame theory, clearly has an influence on foreign citizens. This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

(Grant No. AP149722830)

Reference:

1. Golan, G. J. (2015). *An integrated approach to public diplomacy*. In G. J. Golan, S. U. Yang, & D. F. Kinsey (Eds.), *International public relations and public diplomacy: Communication and engagement* (pp. 37-50). New York, NY: PeterLang
2. Entman, R. M. (2008). *Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case*. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.
3. Тасилова А.А. Ұлттық бренд және Қазақстан. (2016) Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы: журналистика сериясы. – Алматы,. - №3(41).- Б. 183-185
4. Cassidy, J., & Manor, I. (2016). *Crafting strategic MFA communication policies during times of political crisis: A note to MFA policy makers*. *Global Affairs*, 2, 331-343
5. Guy J. Golan, I. Manor, and P. Arceneaux (2019). *Mediated Public Diplomacy Redefined: Foreign Stakeholder Engagement via Paid, Earned, Shared, and Owned Media*, *American Behavioral Scientist* 1–19 © 2019 SAGE Publications Article reuse guidelines.
6. Gilboa, Eytan. (2002) “Global Communication and Foreign Policy.” *Journal of Communication* 52(December):731–48.
7. Robert M. Entman (2008) *The International Journal of Press/Politics* 13: 87 <http://hij.sagepub.com/content/13/2/87> The online version of this article can be found at: DOI: 10.1177/1940161208314657

Paidalanylған әдебиеттер тизими:

1. Golan, G. J. (2015). *An integrated approach to public diplomacy*. In G. J. Golan, S. U. Yang, & D. F. Kinsey (Eds.), *International public relations and public diplomacy: Communication and engagement* (pp. 37-50). New York, NY: PeterLang
2. Entman, R. M. (2008). *Theorizing mediated public diplomacy: The U.S. case*. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 13, 87-102.
3. Tasilova A.A. *Ultyq brend jáne Qazaqstan*. (2016) *Qazaq ultyq ýniversitetiniń habarshysy: jýrnalistika seruasý*. – Алматы,. - №3(41).- Б. 183-185
4. Cassidy, J., & Manor, I. (2016). *Crafting strategic MFA communication policies during times of political crisis: A note to MFA policy makers*. *Global Affairs*, 2, 331-343
5. Guy J. Golan, I. Manor, and P. Arceneaux (2019). *Mediated Public Diplomacy Redefined: Foreign Stakeholder Engagement via Paid, Earned, Shared, and Owned Media*, *American Behavioral Scientist* 1–19 © 2019 SAGE Publications Article reuse guidelines.
6. Gilboa, Eytan. (2002) “Global Communication and Foreign Policy.” *Journal of Communication* 52(December):731-48.
7. Robert M. Entman (2008) *The International Journal of Press/Politics* 13: 87 <http://hij.sagepub.com/content/13/2/87> The online version of this article can be found at: DOI: 10.1177/1940161208314657

УДК 94:323(575.121)

МРНТИ 03.01.17

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.017>

Ш.А.Камбарова^{*1}

¹PhD, доцент кафедры Кокандский государственный педагогический института, г. Коканд, Узбекистан E-mail:kambarova-75@list.ru

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В 1930-Е ГГ.: ФАКТЫ, АНАЛИЗЫ И ВЫВОДЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается политика ограничения прав граждан, проводившаяся советской властью в 1918-1936 гг., возникновение в результате этой политики прослойки «лишенцев» и как повлияло их включение в список «лишенцы» анализируется их социальный статус в обществе на примере густонаселенного района Узбекской ССР Ферганской долины. Для них это означало не только подъем по карьерной лестнице, но и лишение социальных возможностей. Ограничения на все стороны жизни «лишенцев»- оказали негативное влияние на участие в общественной жизни, военную службу, социальное обеспечение и льготы. С потерей права голоса люди потеряли и надежду на продвижение по службе и изменение своей жизни к лучшему. В советском государстве в середине 1920-х и 1930-х годов те, кто был лишен права голоса, считались людьми «второго сорта».

Ключевые слова: Узбекская ССР, Ферганская долина, «чужие элементы», «лишенцы», Конституция РСФСР, избирательные процессы, МИК УзССР, политические права граждан, бывшие царские офицеры, полиция и жандармы, верующие люди; пользователи наемного труда.

Ш. А. Қамбарова *¹

¹ PhD, доцент, Қоқан мемлекеттік педагогикалық институты, Қоқан қ., Өзбекстан
E-mail:kambarova-75@list.ru

1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЙЛАУ ПРОЦЕСТЕРІ: ФАКТІЛЕР, ТАЛДАУЛАР ЖӘНЕ ҚОРЫТЫНДЫЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада 1918-1936 жылдары Кеңес өкіметі жүргізген азаматтардың құқықтарын шектеу саясаты, осы саясаттың нәтижесінде "құқығынан айырылғандың" пайда болуы және олардың "құқығынан айырылғандың" тізіміне енуіне қалай әсер еткені қарастырылады. Олардың қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі Өзбек КСР-нің тығыз қоныстанған Ферғана алқабының мысалында талданады. Олар үшін бұл тек мансап сатысына көтерілуді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мүмкіндіктерден айыруды да білдірді. "Құқығынан айырылғандар" өмірінің барлық аспектілеріне шектеулер-қоғамдық өмірге, әскери қызметке, әлеуметтік қамсыздандыруға және жеңілдіктерге теріс әсер етті. Дауыс беру құқығынан айырылған кезде адамдар алға жылжуға және өмірлерін жақсы жаққа өзгертуге деген үмітін жоғалтты. Кеңес мемлекетінде 1920-1930 жылдардың ортасында дауыс беру құқығынан айырылғандар "екінші дәрежелі" адамдар болып саналды.

Кілт сөздер: Өзбек КСР, Ферғана алқабы, "бөтен элементтер", "құқығынан айырылғандар", РСФСР Конституциясы, сайлау процестері, Мик УзССР, азаматтардың саяси құқықтары, бұрынғы патша офицерлері, полицейлер мен жандармдар, сенушілер; жалдамалы еңбекті пайдаланушылар.

Sh.A. Kambarova^{*1}

¹PhD, Associate Professor of the Department Kokand State Pedagogical Institute, Kokand, Uzbekistan
E-mail:kambarova-75@list.ru

ELECTION PROCESSES IN THE 1930S: FACTS, ANALYSIS AND CONCLUSIONS

Annotation

This article examines the policy of restricting the rights of citizens carried out by the Soviet government in 1918-1936, the emergence of a stratum of "deprived" as a result of this policy and how their inclusion in the list of "deprived" affected their social status in society is analyzed on the example of a densely populated area of the Uzbek SSR Ferghana Valley. For them, this meant not only climbing the career ladder, but also the deprivation of social opportunities. Restrictions on all aspects of the life of the "deprived" - had a negative impact on participation in public life, military service, social security and benefits. With the loss of the right to vote, people have lost hope for promotion and a change in their lives for the better. In the Soviet state in the mid-1920s and 1930s, those who were deprived of the right to vote were considered "second-class" people.

Keywords: Uzbek SSR, Ferghana Valley, "alien elements", "deprived", the Constitution of the RSFSR, electoral processes, MIC of the UZSSR, political rights of citizens, former tsarist officers, policemen and gendarmes, believers; users of hired labor.

Введение. Самым плачевным положением в политике советского правительства было лишение права голоса представителей определенного социального класса. Гражданины лишённые права голоса, назывались «лишенцами». В 1918-1936 годах широко применялась политика лишения гражданских прав отдельных слоев населения под ярлыками «лишенцы» и «чужие элементы». Различные политические меры применялись правящим режимом к представителям различных групп и слоев, считающихся «врагами» его деятельности, с целью ограничения их положения и возможностей в обществе. Наиболее распространенной и широко применяемой из таких мер было лишение граждан политических прав.

Лишенцы — особая группа людей, лишённых гражданских прав, этот термин появился после принятия Конституции РСФСР в 1918 году. После принятия Конституции СССР в 1924 году этот термин получил широкое распространение. По конституции в эту группу входят представители «старого эксплуататорского класса», бывшие царские офицеры, городовые и жандармы, религиозные люди; пользователи наемного труда, люди, живущие за счет нетрудовых доходов, торговцы, маклеры; психически больные, а также лица, привлеченные к уголовной ответственности и лица, подвергнутые политическим репрессиям [1].

Анализ и методология литературы. Список «лишенцев» является важным источником по истории репрессий советского времени. Эти списки составлялись городскими и окружными избирательными комиссиями на основании статьи 65 Конституции РСФСР 1918 года и статьи 69 Конституции РСФСР 1924 года о лишении избирательных прав бывших эксплуататоров, врагов Советской власти и тех, кто им помог.

Полученные результаты. Списки составлялись в ходе избирательного процесса и постепенно заполнялись. Между выборами списки проверялись и обновлялись. В письме МИК Узбекской ССР от 2 апреля 1929 года, направленном во все райисполкомы, городские советы и облисполкомы на узбекском [2] и русском [3] языках, отмечено, что имели место случаи нарушения избирательной инструкции МИК Узбекской ССР на предвыборных кампаниях текущего года.

Например, в ряде случаев отмечалось, что граждане вносились в список лишённых гражданских прав без каких-либо оснований и документов [4]. Это уведомление было направлено неспроста, а чрезмерные меры в области регистрации избирателей во время предвыборных кампаний носили массовый характер.

Обсуждение. В уведомлении № 857, направленном Наманганской городской избирательной комиссией в Андижанский окружной исполнительный комитет от 29 ноября 1928 года, перечислены граждане, проживающие в Намангане и лишённых избирательного права Государственным политическим управлением (ГПУ) [5]. В документе содержится такая информация, как имя, год рождения и причины лишения права голоса. Все 31 «лишенцы», включенное в этот список, были европейского происхождения, 27 мужчин и 4 женщины. В разделе «причина лишения прав» списка прозвучали такие обвинения, как «переселенный», «бывший милиционер», «работал в аппарате старой власти». Из списка 19 бывших полицейских, 10 вынужденных переселенцев и 2 лишённых избирательных прав за службу в административном аппарате старого царского правительства [6].

Например, документы, хранящиеся в фонде Кокандского городского филиала государственного архива Ферганской области, свидетельствуют о том, что на одном собрании общины Бешарик лишены права голоса 134 человека [7]. Особого внимания заслуживает обвинительная часть этого списка. Тех, кто был лишен права голоса, в основном обвиняли в «хулиганстве». Ниже приведены обвинения против членов его семьи, такие как «жена хулигана», «сын хулигана» и даже «приемный сын

хулигана». 10 человек, перечисленных с № 124 по № 133, не объяснили, почему они были внесены в этот список, а рядом с их именами было написано «без комментариев».

В 1927 году при Союзе было лишено избирательных прав 3 038 739 человек, что составляло 4,27 процента от общего числа избирателей. К этому времени доля купцов среди «лишенцев» уменьшилась до 24,8 процента, а доля верующих возросла до 8,3 процента. Также в этот период резко увеличилось число исключенных из выборов по причине принадлежности к семьям неправедных, они составили 60 процентов от всех «лишенцев»[8].

В ходе кампаний этого года 145 819 человек из сел и 67 934 человека из 23 городов УзССР (в том числе с Таджикистаном) лишены права избирать и быть избранными. Если взять эту сумму по отношению к числу граждан избирательного возраста, то «лишенцев» в сельской местности будет 6,1 процента, в городах (по 23 городам) было 13,7 процента[9]. Однако в 1926-1927 годах права голоса были лишены 33 029 человек из сельской местности - 1,8 процента от общего числа избирателей, и 36 806 человек из города - 7,8 процента от общего числа избирателей[10].

В Узбекской ССР в 1928-1929 годах число лиц, лишенных политических прав, в сельской местности было почти таким же, как и в предыдущие годы. Он увеличился более чем в 3 раза, а в городах почти в 2 раза. В отчете, подготовленном Центральной избирательной комиссией, отмечено, что в результате проведенной работы удалось составить реалистичный список «лишенцев». Отмечено, что количество лишенных гражданских прав в списке увеличилось почти в четыре раза за счет разоблачения скрывавшихся под разными предлогами в прошлом «чужих элементов», лиц, пытавшихся их скрыть, и членов семей «лишенцев»[11].

Из данных видно, что в то время как количество купцов, верующих, бывших полицейских и бывший полицейский и представители правительства царя и эмира уменьшилось, количество людей, принадлежащих к группе предпринимателей и других, значительно увеличилось. Отмечается, что термин «предприниматели» относится к тем, кто использует наемный труд с целью получения дохода, то есть к богатым и состоятельным[12]. Однако увеличить количество зажиточных дворов, у которых конфисковывалась земля за счет государства, было логически невозможно. На самом деле возможно, увеличилось число тех, кто обрабатывал землю, предоставленную государством, и восстановил свой экономический статус в период новой экономической политики (НЭП). В 1928-1929 годах резко возросло число наемных рабочих и членов семей «лишенцев». По Ферганскому округу зарегистрировано 300 363 гражданина избирательного возраста, из них 15 957 человек - 5,3 процента от общего числа избирателей - лишены права голоса. В масштабе городов в Андижане зарегистрировано 79 837 граждан избирательного возраста, из них 10 076 лишены права голоса. Это 12,6 процента жителей города Андижана избирательного возраста. Из 94 966 жителей Ферганы 13 564 человека, что составляет 14,3 процента от общего числа избирателей, лишены избирательного права[13]. В СССР 5,9% сельских избирателей и 11,7% городских избирателей были лишены права голоса. Ниже приведены сведения о количестве лиц, лишенных избирательного права по районам СССР до 1 апреля 1930 г.:

Таблица №1

Численность лиц, лишенных избирательного права, по районам Узбекской ССР на 1 апреля 1930 г[14].

№	Округа	Количество избирателей		Количество лишенных избирательных прав		Процент от числа избирателей	
		В деревне	В городе	В деревне	В городе	В деревне	В городе
1.	Андижан	312.841	79.837	23.137	10.076	7,4.	12,6
2.	Зарафшон	96.553	12.223	5.134	1.336	5,3	10,9
3.	Кашкадарья	179.103	12.079	7.935	2.595	4,4	21,5
4.	Самарканд	239.143	86.981	7.591	9.003	3,2	10,3
5.	Сурхандарьинская	50.785	8.855	2.523	499	5,0	5,7
6.	Фергана	300.363	94.966	15.957	13.564	5,3	14,3
7.	Ташкент	208.938	225.067	14.005	22.303	6,7	9,9
8.	Хорезм	199.207	18.887	18.432	3.905	9,2	20,7

9.	Казахско-Коракалпакская автономная область	16.946		658		3,9	
10.	Общий	1603.879	538.896	95.3	63.381	5,9	11,7

Как видно из таблицы, количество сельских жителей, лишенных права голоса, в Андижанской и Ферганской областях существенно не отличается от средних показателей по республике. Однако, поскольку этот показатель получен по отношению к численности населения избирательного возраста в этих округах, он значительно отличается по численности по сравнению с другими округами. Например, доля бесправных граждан в Хорезмском районе составляет 9,2 процента, что намного выше общероссийского показателя, но количество граждан избирательного возраста в этом округе составляет 199 207 человек, то есть количество бесправных граждан составляет всего 18 432 человека. Хотя количество лиц, лишенных права проживания в селах Андижанского района, составляет 7,4 процента, из-за высокой плотности населения района их количество составило 23 137 человек. В Ферганской области этот показатель составил 5,3 процента, а количество граждан, лишенных прав, составило 15 975 человек[15].

Удельный вес бесправных граждан, проживающих в городах Узбекской ССР, составлял 11,7%, а показатель в 3 районах был выше, чем в среднем по стране. Это: 20,7% - 3905 человек в Хорезмской области, 14,3% - 13564 человека в Ферганской области, 12,6% - 10076 человек в Андижанской области[16].

Выписка из журнала № 14/42 заседания Президиума МИК УзССР от 20 июня 1930 г. содержит уточненные сведения по результатам распросов[17]. По состоянию на 20 июня 1930 года из сел Андижанского округа были лишены прав 21 928 человек, что составляло 6,4 % от общего числа избирателей, а из сел Ферганского округа 15 957 человек - 5 % от общего числа избирателей. На городском уровне лишены права голоса 10 537 человек в городе Андижане, что составляет 10,8 % от числа избирателей, а в городе Фергана – 13 544 человека, то есть 23,2 % от общего числа избирателей[18]. В Узбекской ССР избирательного права лишены 6,3% сельских избирателей и 13,7% городских избирателей избирательного возраста. Члены семей бесправных лиц старше 18 лет также были лишены права голоса. Они составили 6,4 процента избирателей по численности населения.

Таблица №2

Численность граждан, лишенных избирательного права, по районам Узбекской ССР на 20 июня 1930 г[19].

№	Округа	Количество лишенных избирательных прав		Процент от числа избирателей	
		В деревне	В городе	В деревне	В городе
1.	Андижан	21.928	10 537	6,4	10,8
2.	Зарафшон	6.992	Нет информации	4,7	Нет информации
3.	Кашкадарья	9.494	2.597	5	19,6
4.	Самарканд	7.591	6.772	3,3	11,2
5.	Сурхандарьинская	5.949	1.315	5,7	11,5
6.	Фергана	15 957	13 544	5	23,2
7.	Ташкент	17.012	23.021	8,6	11
8.	Хорезм	18.434	3.122	9,2	19,4
9.	Бухара	15.492	6.987	7,9	18,1
10.	Итого по УзССР:	119.305	69.895	6,3	13,7

Как видно из таблицы, наибольшее количество избирателей было в Андижанском и Ферганском округах Узбекской ССР. Принимая во внимание, что процент лишенных избирательных прав в таблице

установлен по отношению к общему числу избирателей, можно увидеть, что число «лишенцев» в долинных округах намного выше по сравнению с другими.

Заключение. Нахождение в списке «лишенцев» резко изменило жизнь людей. Для них это означало не только подъем по карьерной лестнице, но и лишение социальных возможностей. Ограничения на все стороны жизни «лишенцев» оказали негативное влияние на участие в общественной жизни, военную службу, социальное обеспечение и льготы. С потерей права голоса люди потеряли и надежду на продвижение по службе и изменение своей жизни к лучшему. В советском государстве в середине 1920-х и 1930-х годов те, кто был лишен права голоса, считались людьми «второго сорта». Люди, лишённые права голоса, в первую очередь лишены участия в политической жизни общества.

Они лишились возможности вступить в комсомол и коммунистическую партию. Кроме того, в первых инструкциях по выборам от избирательной комиссии требовалось не допускать участия «лишенцев» в предвыборных собраниях. Потому что на этих собраниях обсуждались вопросы, связанные с экономикой, культурой и общественной жизнью местного населения, и давались поручения избранным депутатам. Работа в государственных органах, получение высшего и технического образования (хотя официально эти запреты в законодательных документах не оговаривались), подготовка представителей рабочего класса, исходя из потребности в кадрах в советском обществе, считалась первоочередной задачей. Из-за этого «лишенцев» и их детей не принимали в высшие и технические учебные заведения.

Список использованных источников и литературы:

1. Орлов А.С., Георгиева Н.Г., Георгиев В.А. Исторический словарь. 2-е изд. – Москва, 2012. – С. 284.
2. УзМА, фонд Р-86, оп. 1, дело-5381, стр. 48.
3. УзМА, фонд Р-86, оп. 1, дело-5381, стр. 43.
4. УзМА, фонд Р-86, оп. 1, дело-5381, стр. 43.
5. Государственный архив Наманганской области. Фонд-13, оп. 1, дело- 64, стр. 8.
6. Государственный архив Наманганской области. Фонд-13, оп. 1, дело- 64, стр. 9.
7. Ферганский областной государственный архив, Коканское городское отделение. Фонд-8, оп. 1, дело-8, стр. 3.
8. Валуев Д. Лишенцы в системе социальных отношений. – Москва, 2012. – С. 36 // <https://www.kodges.ru/nauka/history/356633-lishency-v-sisteme-socialnyh-otnosheniy.html>.
9. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-5647, стр.6.
10. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-5647, стр.7.
11. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-5647, стр.7.
12. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-5647, стр.8.
13. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6453, стр. 1.
14. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6167, стр.116.
15. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6167, стр.116.
16. 16. В том месте.
17. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6167, стр.113.
18. 16. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6167, стр.115.
19. УзМА, фонд Р-86, оп.1, дело-6167, стр.115.

References:

1. Orlov A.S., Georgieva N.G., Georgiev V.A. Historical dictionary. 2nd ed. – Moscow, 2012. – p. 284.
2. UzMA, Foundation P-86, op. 1, case-5381, p. 48.
3. UzMA, Foundation P-86, op. 1, case-5381, p. 43.
4. UzMA, foundation R-86, op. 1, case-5381, p. 43.
5. State Archive of Namangan region. Foundation-13, op. 1, case- 64, p. 8.
6. State Archive of Namangan region. Foundation-13, op. 1, case- 64, p. 9.
7. 7. Ferghana Regional State Archive, Kokan city branch. Foundation-8, op. 1, case-8, p. 3.
8. Valuev D. Lishentsy in the system of social relations. – Moscow, 2012. – p. 36 // <https://www.kodges.ru/nauka/history/356633-lishency-v-sisteme-socialnyh-otnosheniy.html>.
9. UzMA, Foundation R-86, op.1, case-5647, p.6.
10. UzMA, foundation P-86, op.1, case-5647, p.7.

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
METHODS OF TEACHING HISTORY**

УДК 930.2
МРНТИ 03.01.07

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.018](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.018)

Maidanali Z.¹Malinovskaya R. V.²

*¹Ph.D., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University; Almaty, Kazakhstan,
E-mail: zeremmm@mail.ru*

*² undergraduate, 7M01602 - history-geography, Al-Farabi Kazakh National University; Almaty city,
Kazakhstan E-mail: gina.malinovskaya@gmail.com*

**TEACHING AND STUDYING THE HISTORY OF THE GOLDEN HORDE
(based on historical literature of the 19th century)**

Abstract

The article presents a historiographical analysis of the development of nomadic state and imperial traditions and institutions of the Golden Horde. The evolution and transformation of the historical views of European and Russian researchers within the framework of formational and civilizational approaches is very similar, because it has gone from an opinion about the static nature of nomadic society to the creation of theories about a special development path and the exclusive influence of neighboring settled agricultural peoples. Considering various approaches and trends in studying the nature of the Golden Horde state and imperial institutions, the researcher comes to the conclusion that most of the historical research comes from a complex and structurally differentiated political organization and the continuity of its management traditions in the system of power and rule of the nomad Khanates and the Muscovite state. The development of modern scientific knowledge has shown that progress is impossible without taking into account scientific methodology and the goal of historical science is to debunk all kinds of myths in the scientific community in order to create a critical, organic history. Such complex changes strengthen interdisciplinary links and analytical study of the development of the general process of the nomadic statehood of Eurasia based on new methodology and systemic methods

Keywords: teaching, statehood, evolution, power, empire, scientific paradigms, continuity

Майданали З.¹, Малиновская Р.В.²

*¹т.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті; Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: zeremmm@mail.ru.*

*²магистрант, 7M01602 – тарих-география, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті;
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: gina.malinovskaya@gmail.com*

**АЛТЫН ОРДА ТАРИХЫН ОҚЫТУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ
(ғылыми тарихи еңбектерінің негізінде)**

Аңдатпа

Мақалада Алтын Ордада көшпелі мемлекеттік және империялық дәстүрлер мен институттарының даму мәселелеріне тарихнамалық сараптама жасалған. Еуропалық және ресей зерттеушілердің тарихи көзқарастардың формациялық және өркениеттік әдістер шеңберіндегі эволюциясы мен трансформациясы өте ұқсас, себебі бұл үрдістер көшпелілер қоғамының статикалық сипаты туралы пікірден бастап ерекше даму жолдары бар және шекаралас отырықшы-егінші халықтардың күшті әсері туралы теорияларының қалыптасуында болса керек. Алтын Орданың мемлекеттілік және империялық жаратылысы туралы әртүрлі әдістерді қарастыра отырып зерттеуші тарихи ізденістердің көпшілігі саяси ұйымдастырудың күрделілігі және құрылымдық өзгешіліктері туралы көшпелі хандықтар және Мәскеу мемлекетіндегі басқарудың үзілмеген жалғастығы болғаны туралы қорытындыға келеді. Бұл мәселеде, ең алдымен зерттеудің прогресивті ортасы ретінде пәнаралық диалогты дамыту өзектілігі

анықталды. Ғылыми білім дамуының заманауи үрдістері көрсеткендей ғылыми әдіснама талаптарына сәйкес зерттеулер ғана өз жемісін бермек, сондықтан тарих ғылымыны мақсаты қайдағы бір мифтерді әшкерелеп, сыни және сәйкестелген тарихи орта қалыптастыруда болса керек. Бұндай кешенді өзгерістер пәнаралық байланыстарлы нығайтуды және Еуразия кеңістігіндегі көшпелі мемлекеттіліктің жалпы тарихи үдерісін жүйелі әдіс – тәсілдер мен жаңа методология негізінде зерделеуді дамыта түседі.

Кілт сөздер: оқыту, мемлекеттілік, эволюция, билік, империя, ғылыми парадигмалар, сабақтастық .

Майданали З.¹ Малиновская Р.В.²

¹к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: zeremmm@mail.ru, к.и.н.

²магистрант, 7M01602 –история-география, Казахский национальный университет имени аль-

Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: gina.malinovskaya@gmail.com

ПРЕПОДАВАНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ КАК ИСТОЧНИКА ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ИМПЕРСКИХ ТРАДИЦИЙ (на основе исторической литературы XIX в.)

Аннотация

В статье представлен историографический анализ проблем развития кочевых государственных и имперских традиций и институтов Золотой Орды. Эволюция и трансформация исторических взглядов европейских и российских исследователей в рамках формационного и цивилизационного подходов очень схожа, ведь она прошла путь от мнения о статичном характере общества кочевников до создания теорий об особом пути развития и исключительном влиянии соседних оседлоземледельческих народов. Рассматривая различные подходы и тенденции в изучении природы золотоордынских государственных и имперских институтов, исследователь приходит к выводу, что большинство исторических изысканий исходят из сложной и структурно дифференцированной политической организации и преемственности ее традиций управления в системе власти и властвования как кочевых ханств, так и Московского государства. Развитие современного научного знания показало, что прогресс невозможен без учета научной методологии и цель исторической науки в развенчании всякого рода мифов в научной среде для создания критичной, органичной истории. Такие комплексные изменения укрепляют междисциплинарные связи и аналитическое исследование развития общего процесса кочевой государственности Евразии на основе новой методологии и системных методов.

Ключевые слова: преподавание, государственность, эволюция, власть, империя, научные парадигмы, преемственность.

Introduction.

The scientific approach to the problems of the history of the Golden Horde is based on a system analysis that develops toward a synergistic paradigm and historical research. This methodology presents many current issues from new theoretical and methodological positions and, in some cases, speculative reconstructions of little-studied historical and ethnocultural events and phenomena. Based on the documentary dimension, conceptual and contextual methods are developed. The analysis of these sources by contemporary scholars reveals a synthesis of two opposing perspectives—classical historical tradition and innovative view. The social dimension of historical development analysis is a novel, unconventional method of comprehending events and processes. It involves layering, gradation, and a three-dimensional presentation of a historical perspective, which serves to increase interest in diverse societal issues, reevaluate long-held beliefs, and identify different forces that have influenced society's history. From this perspective, the Golden Horde's history is fascinating since it represents the first fusion of the settled agricultural and nomadic societies of the Eurasian empire. Such state formations as the AkOrda, the Kazan Khanate, the Crimean Khanate, the Nogai Horde, the Kazakh Khanate, and the Muscovite State, which emerged in the very center of the realm of the Golden Horde, are its immediate descendants in terms of ethno politics, ideology, and culture.

Methods of research.

The analysis of the teaching and studying Golden Horde's history and its interactions with settled agricultural peoples, as well as the identification of the dynamics and continuity of these processes, is a directed

process that is organized and managed in accordance with historically accepted methodological requirements and guidelines. The idea of alternative historical development has become deeply ingrained in the practice of historical science, and contemporary research methodologies demonstrate its scientific productivity. Sociological theories define the state as a unique kind of social organization that has specific ways of exercising power within society, establishing a certain hierarchy of social relationships inside a given territory, and including the entire population within that region in its operations. According to contemporary researchers, the issue of the creation of the ulus system or the design of the administrative-territorial division of the Mongol Empire is a decisive factor in both socio-economic and ethnic processes throughout Eurasia, of which Muscovy eventually became a part.

Features in teaching the history of the Golden Horde.

Speaking about the issues of teaching the history of the Golden Horde, it is important for the teacher to choose the methods of selection and presentation of material. In Soviet times, for example, the study of the history of Kazakhstan was one-sided, ideological. Basically, it was considered in the context of the History of the USSR, therefore, special attention was paid to the events that took place after the October Revolution. The situation of Soviet historical science worsened the Decree of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks "On the state and measures to improve mass-political and ideological work in the Tatar Party organization", issued on August 9, 1944, where the main attention was paid to the role of Ulug Ulus - the Golden Horde in the history of the peoples of the USSR. In fact, the decree implied an official ban on studying the history of the Golden Horde: in the textbooks of that time, the Golden Horde state was presented as "predatory and parasitic", and the folk epic "Idegey" was recognized as reactionary and banned.

After gaining independence, there was a need to rethink the issues of national history, to prepare new scientific studies and textbooks departing from the previous ideology. At present, the special significance of the Golden Horde period in the formation of Kazakh statehood has been noted, therefore, its study and teaching should be approached carefully and comprehensively. When selecting educational material, the teacher needs to take into account the existing pluralism of opinions about this historical period, be aware of current trends and approaches both in research and in teaching methods, and also be able to show the importance of the Golden Horde period not only within the framework of national history, but also in the context of world historical development.

Conclusion.

You should consult the writings of eminent figures in Russian historical science, scientific paradigms, and conclusions of the luminaries of Russian historical science if you have questions about the origins of Russian statehood and autocracy and the impact of the first synthesis empire in the Eurasian reaches of the Golden Horde on this complex process. In his analysis of the historical empires, G.V. Vernadsky states that "Russian civilization and culture was gradually saturated with the beginnings, on the one hand, of the Byzantine civilization and culture, on the other hand, of the civilization and culture of the steppe nomads, adopting from their clothing and, a song and a fairy tale, a military system and way of thinking" [1, . 236]. Following the path of comparative analysis and drawing analogies, the author refers to the history of the existing empires, thus following his conclusions, he determines: "The duty of Rome and Byzantium, which was to unite the cultures of the West and the East, the agricultural culture of the sea and the culture of the nomadic steppe, was transferred to the Mongol Empire at the start of the XIII century following the fall of the Byzantine Empire. The agricultural-marine system of the Mediterranean region's center of civilization and the nomadic steppe culture served as the foundation for the Roman Empire and, subsequently, the Byzantine Empire. China, on the one hand, and the regions that made up the Byzantine Empire (Asia Minor, the Caucasus, the Crimea, and the Balkans), on the other hand, had already been conquered by the Mongol Empire." [1, p. 237]. In order to model the transcontinental empires' political and societal influence on the conquered countries, he draws attention to the geopolitical space that they occupied. G.V. Vernadsky uses the Mongol Empire as an example to summarize his thoughts on "nomadic empires" and draws the following conclusion: "Due to the central position of the Mongol core of the empire and its control over internal lines of communication, the stability of the empire depended to a great extent on its own integration of this zone. Actually, the Central Asian region served as the Mongol feudal policy's proving ground, which was detrimental to imperial unity » [1, p. 236].

According to Alfred Rieber, "Empires are state institutions in which one ethnic group establishes and maintains power over other ethnic groups within the bounds of a specific territory" [2, c. 39]. Modern theories draw comparisons between the history of continental empires. The imperial system, according to the author, is composed of a number of symbols, institutions, and physical linkages that determine the authority of the king and the ruling class. The author focuses on three situations: the concepts of power became part of moral

and religious ideas; they were associated with traditions and myths, and the language of politics transformed them into tangible symbols and written texts. As a result of the development of historical thought, the imperial idea was personified by the image of the ruler. Power was interwoven with myths and stories and assimilated into moral or religious ideas. Contemporary literature shows that managing borders within empires was not a simple process. The stages of the empire's development under the influence of the Byzantine-Orthodox, Norman-Pagan, Roman-Latin, steppe, and Islamic civilizations are shown by Andreas Kappeler in the article "Formation of the Russian Empire in the XV-XVIII centuries: the legacy of Russia, Byzantium, and the Horde" [3, p.95].

The evolution of historical philosophy has had an impact on how events are depicted and, to some extent, how public opinion and worldview are formed. The issue of the formation of the Russian state is a topic covered in historical literature from the 18th and 19th century. They provide information on historical events' influences on the general audience as well as their chronological progression in their historical works. The governor of Astrakhan, V.N. Tatishchev, gives a fairly thorough account of Russian history. According to him, the Russian autocracy lasted from "Ryurik to Monomakh," after which the aristocracy took control and the Tatars seized control of everything, and the Lithuanians captured several lands. Furthermore, the Tatar ideals have influenced the state for more than 200 years. According to him, the Varangians are where the history of the autocracy's unrestricted power began. The time when the aristocracy rose to power undermined the centripetal forces, which led to the state's weakness and the formation of a foreign power, including "Tatar power" [4, p. 366-367].

In N.M. Karamzin, we can also find the conventional model for the rise of authoritarianism. He also points out that in ancient Kievan Rus, the elements for the formation of autocracy were present. The first historian to comment on the impact of the so called Tatar-Mongol invasion on the development of the Moscow autocracy was N.M. Karamzin. According to his definitions, there were "positive outcomes" along with the invasion of Batu, the inferno and mountains of dead bodies, the long-term continuation of the yoke and slavery, and the period of enormous deterioration. When the Muscovite state was forming, N.M. Karamzin [5, p. 235, 233] observed these results. The historian underlines that it was "due to the khans" that the revival of Moscow, the strengthening of the church's position, and the reduction in the dominance of the city's wealthy were made possible. According to him, the great dukes' coffers were cleverly restocked by the per capita and other taxes that were collected while the Tatar yoke was in place. In the theses of N.M. Karamzin, we read an unbiased evaluation of the impact of the Golden Horde on the development of the Russian state and the transformation of Moscow into its capital. This stance could also be supported by the historian's origin. The following can be found in the biographical profile of the "History of the Russian State," which was written and published in St. Petersburg in 1819: "The Karamzin's descend from the Tatar prince Karamurza, who was in the service of the tsar" [5, p.3]. The Golden Horde's contribution to the establishment of Russian statehood is no longer acknowledged and is even ignored in the writings of the following generation of Russian historians. S.M. Soloviev, a historian of the 19th century, contrasts his conceptual findings with those of N.M. Karamzin. The "Tatar-Mongol invasion" is left out of the periods of Russian history in his historical writings. "When the Baskaks withdrew, the counts and tax collectors, the princes, entirely liberated themselves from the influence of the Tatars and began to act at their own discretion," summarizes S.M. Solovyov in support of his position. There are no indications of this impact, and even under the Baskaks, their influence on internal administration was negligible [6, p. 489]. He believed that the internal, autonomous dynamics in Russian society's growth were responsible for the transition from tribal to state relations and the establishment of the Muscovite state. Geographical relationships played a crucial role in this process, which is where S.M. Solovyova's historical paradigm derives from. According to the researcher's historical reconstruction, Russian sovereignty started to take shape on the banks of the Moscow River in the XII and XIII centuries. The expansion in the population, the number of Moscow princes, and the growth of monies raised from the populace for the sake of resettling people and enhancing regional security all contributed to the unification of all of northeastern Russia [6, p. 650-651].

The names of D.I. Ilovaisky, N.Ya. Danilevsky, K.N. Bestuzheva-Ryumin, N.I. Vasilevsky, and V.O. Klyuchevsky are linked to the next phase of Russian historical philosophy. Therefore, Moscow princes are emblems of the monarchical state for D.I. Ilovaisky's "collectors of Russia." The theoretical conclusions of the historian, according to which "the political ingenuity of the Moscow princes in connection to the Golden Horde propelled them to the fore. The Golden Horde had a profound impact on the political system of the

Russian state and the national identity of the Russian people [7, p. 6]. Here, you can see how well D.I. Ilovaisky and N.M. Karamzin's conceptual provisions align.

N.Y. Danilevsky defends the idea that every people have had an own historical trajectory. According to the historian, the "Tatar-Mongol invasion" stopped Russia's ultimate disintegration, and the Moscow princes' deeds thwarted the conquerors' plans [8, p.281]. K.N. Bestuzheva-Ryumin shares the same opinions as the aforementioned authors. He also underlines how the Golden Horde had an impact on Russian history. The historian concludes that the Tatars' importance cannot be disputed because we long relied on their assistance in our diplomatic efforts with other Eastern nations; they also borrowed heavily from the Eastern system in terms of management, particularly in the financial sector; and there are still signs of Tatar military tradition in the realm of armed conflict. He also makes reference to Roman emperors' history and experience while disputing the idea that royal authority derives directly from the state customs of the Golden Horde [9, p. 531]. In his book "Tatar effect on the Russian embassy ceremonial," the renowned orientalist N.I. Veselovsky makes the following observation: throughout the Moscow period of Russian history, the embassy ceremony was entirely Tatar, or rather Asian in origin. This was made easier by the fact that the Russian princes had diplomatic contacts solely with the Golden Horde and were thus compelled to comply with their demands, or else regarded them so highly as though they had been made up by the khans. The Nikon record described all of these ceremonies. According to the chronicle, each person at a meeting as a sign of respect should get off his horse, only people equal to each other could remain in the saddle. This ceremonial of the nomadic people was adopted by the Russian princes [10, p. 1-2].

The scientific legacy of V.O. Klyuchevsky made a lasting impression and was instrumental in the advancement of Russian historical philosophy [11, p.41]. He attributes Moscow's function as a gatherer of Russian territories chiefly to its physical location. According to the historian, because Moscow was encircled by Russian territory on all sides, it had less riot-related troubles than other nations. Due to its strategic location at the intersection of trade routes, Moscow experienced fast economic growth, which resulted in the consolidation of significant wealth in the hands of the Moscow princes and the growth of their power. The influence of Golden Horde tradition and heritage on the political system was not given much weight by Klyuchevsky. He believed that the Golden Horde's khans did not impose their own laws and were content with collecting taxes, tributes, and duties rather than placing much value on internal commands. The Moscow lords' economic and geographic advantages contributed to the rise of the "great Russian civilization" and the development of their genealogical belief in their ancestry [11, p.42.47]. In his conclusions, V.O. Klyuchevsky underlines that the "Tatar yoke," an external element that prevented internal turmoil and foreign attacks and helped to develop and expand territory, was a factor that was there when the Muscovite state was founded [11, p. 396]. The study of historical phenomena begins with a study of the significance of events and processes based on the cause-and-effect foundations of these processes due to the objective appeal of scientific ideas to historical facts. History is "both a science and an art at the same time" D.I. Ilovaisky underlined [7, p.5]. The historical paradigms that developed in the Russian Empire of the 19th century not only changed the course of history, but they also had some influence on how people formed their worldviews and opinions. According to D.I. Ilovaisky [7, p.6] historical thought not only lengthens historical memory but also serves as a unifying element for difficult situations throughout time eras. History also looks to understand the principles and underpinnings of life as well as the evolution of civilization.

The conflict between "Normanists" and "Anti-Normanists" is one of the fundamental issues in Russian history. The origin of the word "Rus," the Kievan dynasty, and the state's fundamental nature as a democratic institution are the primary issues that divide these two currents. M.A. Alpatov makes the following hypothesis in light of these historical viewpoints: "The battle of the Normanists and anti-Normanists of the 19th century became the struggle of two monarchical ideologies..." [12, p.12]. If D.I. Ilovaisky was a Normanist, then notable Russian historians like N.M. Karamzin, S.M. Solovyov, V.O. Klyuchevsky, and others would have supported the Normanists. Therefore, D. I. Ilovaisky emphasized that monarchy is the origin of Russian history and that the birth of ancient Russia does not accord with the Norman idea. Russian monarchy developed in a distinctive manner that is unique to Russian history. The assertions of D.I. Ilovaisky that the Moscow princes were the unifying force of Russia have come to symbolize the monarchical idea of Russian history, as defined by Academician A.M. Sakharov [13, p.165].

The scientist focused on the historical significance of Russian collectors like Ivan Kalita in his publications. The way he expresses his ideas is as follows: "Kalita completely recognized Uzbek Khan, using the Tatars to

bolster Moscow while receiving gifts. He claimed the authority to manage the princes' payment of taxes and tributes, as well as to organize their delivery to the Horde. Through the power of money, he peacefully increased the size of his principality. He bought cities, towns, and sometimes entire villages from impoverished princes [14, p.183]. Thus, the political adaptability of the Moscow princes in their dealings with the Horde combines the historical evaluations of N.M. Karamzin and D.I. Ilovaisky. The author acknowledges that the so-called Tatar-Mongol (Golden Horde) played a vital influence in political development and the creation of national identity. He believed that Russia's inferior status in regard to the Golden Horde's rulers was chiefly evident by its high fees and taxes. The right to collect taxes from the Russian lands was then passed to the Moscow princes, and the Baskak tax collectors from the Golden Horde withdrew as a result of their rising resistance to the Golden Horde administration [14, p.4]. D.I. Ilovaisky states the following about the conflict and struggle between Moscow and Novgorod: "Because Novgorod could not establish a strong power, internal riots increased, and subsequent historical development led to the destruction of Veliky Novgorod and the destruction of Veche - the general assembly". Exploring the stages of strengthening the role of Moscow, the historian points to the following stages [14, p.4] :

1. Convenient geographical location
2. Great Russian people
3. Spiritual power and cohesion of the boyars
4. The presence of a number of talented individuals
5. Support and assistance to the Golden Horde
6. Limited number of people in the princely rank
7. Approval of the new order of succession to the throne
8. Weakness of neighboring princes due to their fragmentation

As can be seen from these points, the scientist underlines the impact of the Golden Horde on the historical process of establishing Moscow while also noting the ideal geographic location of Moscow, paying attention to ethnic traits, and giving historical figures a significant role. It should also be mentioned that his theory is an expanded version of S.M. Solovyov's [6, p.650-651]. "On the Geographic Position of Moscow" and N.M. Karamzin's "On State Force". The researcher highlights the following pattern when looking at the time of the Golden Horde's demise: "Famous rulers and murzas transferred large farms and entire cities to the ownership of Russian princes, which obliged them to always come to protect property and at the same time protect the borders of principalities from any encroachment within these territories. By pointing out the widespread use of Golden Horde management techniques on the territory of the Russian princes, D.I. Ilovaisky describes the union of the foundations of the Russian aristocracy and the ruling circles of the Golden Horde. Religion-related issues and the function of the Orthodox Church hold a significant place in his studies. The move of the Russian Orthodox Church's administrative center from Vladimir to Moscow, which became a major factor in the further political development of the Moscow Principality, was started by Ivan Kalita. This procedure contributed to the consolidation of Russian regions by acting as a unifying force. In turn, the Russian Orthodox Church's capital city aided in boosting the principality of Moscow's political stature and importance. According to D.I. Ilovaisky [14, p.4]. "Moscow princes started using strong spiritual weapons against other princes as a "church ban. He recounts the following fact: Prince Dmitry obtains Sergius of Radonezh's benediction upon his arrival at the Trinity Lavra on the eve of the Battle of Kulikovo. The author claims that the Battle of Kulikovo gave the Moscow dynasty of grand dukes more prestige and glory. The historian makes use of Russian chronicles to describe and characterize this conflict (Novgorod, Sofia, Voskresenskaya, Nikonovskaya). On the one hand, this made it possible for D.I. Ilovaisky to securely bind his historical notion of the characteristics and the founding of Russian statehood while simultaneously excluding the opposing viewpoints.

The author also wrote about the Russian areas' possession of the Lithuanian principality and made comparisons between the Golden Horde and Lithuania's sovereignty. The inhabitants of Russian regions eagerly supported the power of the Principality of Lithuania as a means of releasing Russia from the rule of the Golden Horde after D.I. Ilovaisky's [14, p.4] analytical hypothesis. Prince Gedemin didn't meddle with the internal workings and didn't stop Orthodox religious leaders from observing customary church holidays. Gedemin chose the Lithuanian city of Vilna as the capital of his realms because he had the title of Grand Duke of Lithuania and Russia. Orthodoxy was prevalent in these possessions because the majority of them were Russian lands, according to D.I. Ilovaisky. The fact that "the descendants of the Lithuanian boyars clung to the Eastern tradition of the Christian faith" can be attributed to Gedemin's dynastic ties to the house of the Great Vladimir and the expansion of the Christian Church's influence in Lithuania. The union of the Lithuanian

prince Jagiello and the daughter of the Hungarian monarch Jadwiga, who started to promote the Catholic faith, stopped the later gradual rapprochement and unification of the populations of Lithuania and Russia. Thus, we are able to study the historical processes of Russian science and, in the second half of the XIX centuries, its distinctive qualities and features thanks to the theoretical and conceptual conclusions of D.I. Il'ovaisky.

As this brief overview has shown, statehood is a measure of the progress and prosperity of society, but it is also the ideology, political, social, and cultural orientation of that society that guides the preservation and growth of the state. The revealing of the origins of sociopolitical changes and the transformation of the political descendants of the Golden Horde has been made possible by a variety of contemporary perspectives and viewpoints. We determine the need for specialized scientific research with regard to the issues of power and domination in the region of Eurasia, the synthesis and transformation of the political, ideological, and cultural heritage of the Golden Horde, represented not only by the Turkic state formations (Ak Orda, the Kazan Khanate, the Crimean Khanate, the Nogai Horde, the Kazakh Khanate), but also the Muscovite State – the Russian Empire.

The nature of evolutionary changes in the nomadic setting, yet in the presence of frequent connections with urban cultures, is highlighted by various accents and nuances of study activity. And because most nomadic civilizations had the rudiments of a state, the push toward statehood, having gained the requisite encouragement, was easily effective. Despite the disparities in the results obtained, this group of researchers shares the belief that nomadic societies had internal forces capable of forming states, even those as synthetic and syncretic as the Golden Horde and its successors, the Ak Orda, the Kazakh Khanate, and the Muscovite state. However, it is undeniable that the emphasis in scientific approaches is on the primary role of external influence, which serves as the starting point and catalyst. It should be mentioned that the research effort has such a property where even conflicting ideas may not exclude one another but rather function as a complement and display the growth of conceptual frameworks and refined methodological approaches. At the present stage of development of our society, the requirements for the study of history have especially increased, the degree of scientific character of the historical picture, the adequacy of our ideas about the past, as well as the effectiveness and extent of their impact on the formation of the historical consciousness of society depends on the language of the historian.

References:

1. Vernadsky G.V. *Mongolskoye igov russkoy istorii // Oput istorii Evrazii. Zvenia russkoy kul'tury. Moskva, 2005.*
2. Riber A. *Rossiyskaya imperia v sravnitel'noy perspective // Sravnivaya continental imperii. Moskva, 2004.*
3. Kappeler A. *Formirovaniye Rossiyskoy imperii v XV-XVIII veka: nasledstvo Rusi, Vizantii, Ordy // Sravnivaya continental imperii. Moskva, 2004.*
4. Tatischev V.N. *Istoriya Rossiyskaya. Moskva, T. 1. 1796.*
5. Karamzin N.M. *Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. SPb., 1819.*
6. Soloviev S.M. *Istoriya Rossii s drevneyshih vremen. Kn. II, Moskva, 1960.*
7. Il'ovaisky D.I. *Istoriya Rossii. Moskva, 1876.*
8. Danilevsky N.Y. *Rossia i Evropa. SPb., 1888.*
9. Bestuzhev-Rumin K. *Russkaya istoria. SPb., T. 1. 1872.*
10. Veselovsky N.I. *Tamarskoe vliyaniye na russkiy posolskiy ceremonial. V Moskovskiy period istorii. SPb., 1911.*
11. Kluchevsky V.O. *Sochineniya v 9-ti .T.2.. tomah. Moskva, 1987-1990.*
12. Alpatov M.A. *Russkaya istoricheskaya misl' I Zapadnaya Evropa XII –XIV vv. Moskva, 1973.*
13. Saharov A.M. *Istoriografiya SSSR. Dosovetskiy period. Moskva, 1978.*
14. Il'ovaisky D.I. *Ocherki tekhstvennoy istorii. Moskva, 1995.*

Список использованной литературы:

1. Вернадский Г.В. *Монгольское иго в русской истории // Опыт истории Евразии. Звенья русской культуры Москва, 2005.*
2. Рибер А. *Российская империя, в сравнительной перспективе // Сравнивая континентальные империи Москва, 2004.*

3. Каппелер А. Сравнивая континентальные империи// *Формирование Российской империи в XV-XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды.* Москва, 2004.
4. Татищев В.Н. *История Российская.* Т. 1. Москва, 1796.
5. Карамзин Н.М. *История государства Российского.* СПб., 1819.
6. Соловьев С.М. *История России с древнейших времен.* Кн. II, Москва, 1960.
7. Иловайский Д.И. *История России.* Москва, 1876.
8. Данилевский Н.Я. *Россия и Европа.* СПб. 1888.
9. Бестужев-Рюмин К. *Русская история.* СПб., Т.1. 1872.
10. Веселовский Н.И. *Татарское влияние на русский посольский церемониал. В Московский период русской истории.* СПб., 1911.
11. Ключевский В.О. *Сочинения в 9-ти томах.* Т.2. Москва, 1987-1990.
12. Алпатов М.А. *Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XIV вв.* Москва, 1973.
13. Сахаров А. М. *Историография СССР. Досоветский период.* Москва, 1978.
14. Иловайский Д.И. *Очерки отечественной истории.* Москва, 1995.

УДК 930.2

МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.019>

Б.А. Жамелов^{1*}, Х.М. Тұрсұн², Б.А. Жамелов³

¹Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Түркістан қ., E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., E-mail: khazretali.tursunt@ayu.edu.kz

³Магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., E-mail: zhamelov1989@mail.ru

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ТҰТАСТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ (LESSON-STUDY «сабақты зерттеу» аясында өткізілген сабақ мысалында)

Аңдатпа

1920-22 жылдардағы Қазақ АКСР-дің аумағына Сібір ревкомы мен РКФСР құрамында болған тарихи қазақ аумақтарын қайтару кезіндегі оқиғалар, 1924-1925 жж Орта Азияны мемлекеттік межелеу саясаты кезінде ұлттық мүддені қорғаған ұлт қайраткерлері туралы білімді оқушыларға қалыптастыру қазіргі тарих ғылымының маңызды міндеті болып табылады. Аталған тарихи кезеңдегі қазақ халқымен тығыз байланысты болған осынау күрделі өзгерісті оқиғаларды мектеп педагогикасында тиімді қолдану өте маңызды.

Мақалада қазақ зиялыларының қазақ халқының тарихи аумақтарын тұтастығын қалыптастыру кезіндегі қызметі мен ролі, осы оқиғаның тарихи маңыздылығын білу мақсатында жалпы орта мектептердегі 9 сыныпта өтілген сабақтың жоспарлану, өткізілуі және нәтижесін бағалау қарастырылады. Сабақтың жоспарлануы мен өткізілуі кезінде жүзеге асырылған әдіс тәсілдер мен тапсырмалар талданып, оқушыны тақырыпты меңгертудегі маңыздылығы сараланады. Осы тарихи кезеңді өтуде мектепте қазақстан тарихы пәнінде «lesson-study» («сабақты зерттеу») тәсілі аясында өткізу себеп-салдарлық байланысты анықтауда, тарихи оқиғаның өзіндік ерекшеліктерін айқындауда маңызы зор. Сонымен қатар оқушылардың бойында тақырыпқа қатысты деректерді талдауға, өзіндік көзқарас қалыптастыруға мүмкіндігі мол. Сабақ өтілгеннен кейін мұғалімдерге әріптестері кері байланыс беріп, мұғалімнің кәсіби даму аймағын анықтап беруде тиімді. Сабақта тиімді әдістерді қолдану оқушылардың сабаққа ынталылығын күшейтіп, оқу жетістіктерін жақсартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: педагогика, әдіс-тәсілдер, lesson-study, «Миға шабуыл» «сұрақ қою» деңгейлік тапсырмалар, дифференциация, оқу дағдылары, мемлекеттік-территориялық межелеу, ұлт зиялылары, автономия.

Б. А. Жамелов^{1*}, Х. М. Турсун², Б.А. Жамелов³

¹Докторант PhD казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Яссауи,
Казахстан, г. Туркестан,
E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

²Доктор исторических наук, профессор
Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Яссауи
Казахстан, г. Туркестан,
E-mail: khazretali.tursunt@ayu.edu.kz

³Магистр, преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент,
E-mail: zhamelov1989@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ (LESSON-STUDY на примере урока, проведенного в рамках "исследования урока")

Аннотация

Важной задачей современной исторической науки является формирование у учащихся знаний о событиях 1920-22 годов при возвращении на территорию Казахской АССР исторических казахских территорий, имевших место в составе Сибирского ревкома и РСФСР, О национальных деятелях, защищавших национальные интересы в период государственной политики межества Средней Азии в 1924-1925 годах. Очень важно эффективно использовать в школьной педагогике события этого сложного изменения, тесно связанного с казахским народом в данный исторический период.

В статье рассматриваются функции и роль казахской интеллигенции при формировании целостности исторических территорий казахского народа, планирование, проведение и оценка результатов уроков, проведенных в 9 классе общеобразовательных школ с целью знания исторической значимости этого события. Анализируются приемы и задания, реализованные при планировании и проведении урока, ранжируется значимость учащегося в усвоении темы. Проведение данного исторического этапа в школе в рамках подхода «lesson-study» («изучение урока») по истории Казахстана имеет большое значение для выявления причинно-следственной связи, выявления специфических особенностей исторического события. Кроме того, у учащихся есть возможность анализировать данные, относящиеся к теме, формировать собственное видение. После проведения урока педагогам выгодно дать обратную связь коллегам и определить область профессионального развития учителя. Применение эффективных методов на уроке позволяет повысить мотивацию учащихся к занятиям и улучшить учебные достижения.

Ключевые слова: педагогика, методика, lesson-study, «мозговой штурм», задания уровня «вопрос», дифференциация, навыки обучения, государственно-территориальное размежевание, национальная интеллигенция, автономия.

Б. А. Zhamelov^{1*}, Н. М. Tursun² B. A. Zhamelov³

¹Doctoral student of Khoja Ahmet Yassaui Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan, E-mail: zhamelov.baglan@bk.ru

²Doctor of historical sciences, professor
Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yassau,
Kazakhstan, Turkestan, E-mail: khazretali.tursunt@ayu.edu.kz

³Master's degree, teacher, South Kazakhstan University named after M. Auezova,
Kazakhstan, Shymken), Email: zhamelov1989@mail.ru

TEACHING THE ACTIVITIES OF KAZAKH INTELLECTUALS IN FORMING THE UNITY OF THE KAZAKH LAND IN SCHOOL (in the example of a lesson held within the framework of LESSON-STUDY)

Abstract

The most important task of modern historical science is the formation for students of knowledge about the events of the return of historical Kazakh territories to the territory of the Kazakh Assr in 1920-22 as part of the Siberian revkom and the RSFSR, national figures who defended national interests during the policy of State demarcation of Central Asia in 1924-1925. It is very important to effectively apply these complex changing events that were closely related to the Kazakh people in this historical period in school pedagogy.

The article discusses the activities and role of the Kazakh intelligentsia in the formation of the integrity of the historical territories of the Kazakh people, planning, conducting and evaluating the results of classes in the 9th grade of general secondary schools in order to know the historical significance of this event. During the planning and conduct of the lesson, The implemented methodological approaches and tasks are analyzed, and the importance of the student in mastering the topic is differentiated. In the course of this historical period, conducting at school in the framework of the "lesson-study" approach in the subject of the history of Kazakhstan is of great importance in determining the causal relationship, determining the specific features of a historical event. At the same time, students have the opportunity to analyze data related to the topic, to form their own attitude. After the lesson, teachers are given feedback from their colleagues and are effective in determining the area of professional development of the teacher. The use of effective methods in the classroom can increase students' motivation for classes and improve their academic achievement.

Keywords: pedagogy, methods, lesson-study, "Brainstorming", "questioning" level tasks, differentiation, learning skills, state-territorial delimitation, national intellectuals, autonomy.

Кіріспе.

XX ғасырдың 20-жылдары кеңес үкіметі тарапынан қазақ жерінде ел тағдырына үлкен әсер еткен тарихи оқиғалар мен саяси шешімдер қабылданды. Осы оқиғалардың ішінен ерекше алып қарайтын тарихи оқиға Қазақ АКСР-інің құрылуымен қазақ жерлерін автономия құрамына біріктіру жұмыстары және 1924-1925 жж Орта Азияны ұлттық белгілері бойынша мемлекеттік межелеу саясаты болды. Осы екі күрделі саяси тарихи оқиға қазіргі Қазақстан Республикасының аумағының қалыптасуына себепкер болғандығы белгілі. Осы ел тағдыры шешілген тарихи сәтте қазақ зиялылары кеңес билігінен тайсалмай батыл күрес пен пікірталастар жүргізіп, тарихи қазақ жерлерін қорғап қалуымен қазіргі ел аумағы қалыптасты. Яғни қазіргі қазақ жерлерінің тұтастығының қалыптасуында алаш зиялыларының еңбегі зор екендігін жас ұрпақ оқушылар қауымы біліп өсуі керек. Ұлт қайраткерлерінің өнегелі істері мен елге, халыққа қызметі жастарға үлгі болып, оқушылар тұлғаларды тануы қажет. Осы тарихи кезеңді оқушыларға танымдық әрі зерттеушілік дағдыларын дамыта алатындай негізде оқытудың тиімді тұсын анықтау мұғалімдер үшін маңызды педагогикалық шешім болуы шарт. Мектепте қазақ зиялыларының қазақ жерінің біртұтастығын қалыптастырудағы қызметі мен ролін оқыту оқушылар бойында ұлтжандылық пен отаншылдық және патриотизм сынды құндылықтарды дамытуда маңызы зор. Қазақ зиялыларының қызметі XX ғасырдың 20-30 жылдарына сәйкес келетіндіктен мектеп бағдарламасында бұл тақырып 9 сыныптың оқу жоспарында қарастырылған. Осыны ескере отырып орта білім беру мекемесінде 9 сынып оқушыларына «Қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлт зиялыларының рөлі қандай болды?» атты тақырыпта сабақ өтуді Lesson Study яғни «сабақты зерттеу» аясында жүргізу дұрыс деп шешілді.

Lesson Study – мұғалім тәжірибесі мен әдістемелік тұрғыдағы білімін дамытуға арналған сабақтағы іс-әрекеттегі зерттеудің жаңашыл педагогикалық тәсілі.[1] Ол XIX ғасырдың 70-жылдарында Жапонияда бастау алып, XX ғасырдың II жартысында Батыс Еуропа елдеріне кеңінен таралып, мектепте қолданылатын заманауи сабақты зерттеу әдістерінің бірегейіне айналды.[2] Бұған себепкер болған американдық ғалымдардың зерттеулері барысында жапондық оқушылардың америкалық сыныптастарынан жалпы пәндер бойынша әрі жеке пәндер бойынша озық болуының анықталуы болатын. Қазір уақытта Шығыс Азияда Lesson Study Жапониямен қоса, Сингапурде, Гонконг пен Қытайда қолданылады. Бұл тәсіл сонымен қатар батыс елдерде де, соның ішінде АҚШ-та, Ұлыбританияда, Швецияда және Канадада қолданылуда. Аталған әдіс посткеңестік кеңестік елдеріне тек XXI ғасырда ғана танымалдылыққа ие болып, қазіргі таңда жалпы орта мектептерде сабақтарда жан-жақты қолданылып жатыр.[3] Lesson Study-ге сабақты бірлесе жоспарлап, өткізетін, қадағалайтын, оқыту мен оқуды талдай отырып, өз қорытындыларын қағаз бетіне түсіретін мұғалімдер тобы қатысады. Lesson Study циклін өткізу кезінде мұғалімдер оқыту тәжірибесіне жаңа әдістер енгізеді немесе оны жетілдіреді.[4] Қазақстанда аталған сабақты зерттеу әдісін алғашқы болып қолға алған Назарбаев Зияткерлік мектептері болды. Назарбаев Зияткерлік мектептері Lesson Study әдісін жалпы орта мектептерге трансляция жасап тарату жұмыстарын жүргізіп жатыр.

Мектепте қазақ зиялыларының қазақ жерінің біртұтастығын қалыптастырудағы қызметі мен ролін мектептегі 9 сынып оқушыларына өту кезінде осы әдіс тиімді жүзеге асырылды. Бастапқыда тарих пәнінің мұғалімдері арнайы команда құрып, жыл бойы осы әдіс негізінде әрқайсысы үш циклдік сабақ өткізуді келісіп алғаннан кейін әр циклда өтетін сабақтың тақырыптарын жоспарлап алды. Қазақ мемлекеттілігі жер аумағының біртұтастығы мен ұлттық мемлекеттік межелеуге қатысты «Қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлт зиялыларының рөлі қандай болды?» атты тақырып екінші циклге түсті. Бұл тақырыпты өтуді мұғалім Жамелов Баглан Алтаевичке беру бірауыздан келісіліп, жұмыс жоспары жасалынды. Осы тақырыпты зерттеу аясындағы сабақ етіп жүргізуді жоспарлау кезінде белгілі алаштанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры Хазрет Тұрсұн Маханұлының теориялық кеңестері және мектептегі тарих әдістемелік бірлестігі мұғалімдерінің берген кеңестері мен кері байланыстары сабақты тиімді етіп жоспарлауда, тақырыптың мазмұнын ашуда маңызды болғанын айтып өту қажет.

Материалдар мен әдістер.

Тақырып аясында өткізілген сабақ «сабақты зерттеу» әдісі арқылы жүргізілді, сонымен бірге сабақ кезіндегі оқушылардың іс-әрекетіне бақылау жүргізілді. Өтілген сабақтың нәтижелілігін, артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау мақсатында салыстырмалылық әдісі тиімді қолданылып, конструкторға баға берілді. Сабақты жоспарлау кезінде әріптестермен бірлесе отырып сабақтың жоспары құрылды. Білікті тарихшы мұғалімдермен бірлесе отырып, сабақты нәтижелі өткізу үшін сабақтың мазмұнын оқушыларға жеткізе алатын әдіс-тәсілдер мен бағалау түрлері қарастырылды. Сабақта қолданылатын дереккөздерді сұрыптау кезінде белгілі тарихшы ғалым Хазретәлі Маханұлының кеңестері сабақ жоспарына қойылды. «Сабақты зерттеу» әдісі бойынша өткізілген алдыңғы кезеңде сабақта берілген кері байланысты ескере отырып, сабақ толық жоспарланды. Lesson Study сабақты зерттеу әдісінің артықшылығы сабақты бірлесіп жоспарлау арқылы қолданылатын озық әдіс-тәсілдер мен бағалау жүйесі оқушылардың пәндік білімін арттыруға, аталған тарихи кезеңнің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.[5] Оқушылардың сыни тұрғыда талдау, тәуелсіз ойлау, өзіндік қорытынды жасап, тарихи оқиғаны бағалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.[6] Сабақтың соңында үдерістің тиімділігі мен мұғалімге берілетін кері байланыс жолға қойылды. Өткізілген сабақ үдерісі кезінде белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы профессор, Хазретәлі Тұрсұн Маханұлы және тәжірибелі тарих пәнінің мұғалімдері сабақты бақылап, оқушылар мен мұғалімдер әрекетінің үндестігін, білім алушылардың сабақ кезіндегі белсенділігі мен сабаққа қатысуын жіті қадағалады.

Нәтижелерді талқылау.

2022-2023 оқу жылында әріптестермен бірге өткізген «сабақты зерттеу» аясында (LESSON-STUDY) өтілген сабақтардағы әріптестерімнің кері байланысын ескере отырып, оқушылардың сыни ойлау дағдысын дамытуға байланысты кәсіби даму мақсатымды айқындадым. Жаңа сабақтың тақырыбын және барысын жоспарлауда әріптестермен ақылдаса отырып, алдыңғы өткен тақырыптармен сабақтастығын ескердік. Әріптестермен ақылдаса келе Қазақстан тарихы пәнінен 9-сыныптың бағадарламасындағы II-тоқсанда өтілетін «9.2А Қазақстанда кеңестік биліктің орнығуы» бөліміндегі «Қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлт зиялыларының рөлі қандай болды?» атты тақырыпты таңдадық. Себебі тарихтың бұл кезеңін оқыту оқушылардың қызығушылығын арттыруға, қабілеттерін дамытуға, зерттеу дағдыларын қалыптастыруға арналған тиімді әдістерді қолдануға, «Сабақты зерттеу» (LESSON-STUDY) аясында белсенді оқыту әдістерін тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді. Г.М. есімді әріптесіммен ақылдаса келіп, «Сабақты зерттеу» аясында өткізілетін жаңа сабақты 9 «F» екінші тілде білім алатын (орыс сыныбы) сыныбымен өтуді жоспарладым. НЗМ-жүйесінде «Қазақстан тарихы» пәні қазақ және орыс сыныптарына тек қазақ тілінде жүргізілетіндіктен тілдік кедергілері бар орыс сыныбымен сабақ өтуді дұрыс деп шештік. Аталған сыныпта түрлі деңгейдегі оқушылар бар, үлгерімі жақсы пәндік білімі жоғары, өзіндік ойын еркін айта алатын оқушылармен қатар, қазақ тілінде сөйлеуге қиналатын, тілдік кедергілері бар, үлгерімі нашар оқушылар да жетерлік. Осыған байланысты әрбір оқушының қабілеттерін ескере отырып, цифрлық білім беру ресурсымды дайындау маңызды болды, әріптестермен бірлесе отырып тиімді әдіс-тәсілдер мен сараланған тапсырмаларды жоспарлауды жүзеге асырдық. Өткен аптада өтілген сабағымда Қазақ Автономиялық кеңестік Республикасы құрылуының тарихи маңыздылығын, екі ғасыр өткеннен кейін ғана қазақтар отарлық ауыр кезеңнен өтіп, большевиктік болса да өзін-өзі басқару құқығындағы мемлекеттік құрылым болып қалыптасқанын өткенмін, бүгінгі ұсынатын сабақта Қазақ АКСР-і құрылғаннан кейінгі ұлт зиялыларының Сібір ревкомы мен Түркістан АКСР аумағына кеткен тарихи

қазақ жерлерін қайтарудағы қызметі мен рөліне баға беріледі. Сабағымды әдістемелік бірлестіктегі әріптестеріммен бірлесе жоспарлауды жүзеге асырамын. Өткен тақырып пен жаңа сабағым арасында байланыс орнату мақсатында, әріптесім Д. Ш. ақылдаса келе, оқушыларға сабақтың басында өткен сабаққа жан-жақты шолу жасау мақсатында сұрақ қою әдісі арқылы жеңілден күрделіге негізделген ашық сұрақтар қоюды жоспарлаймыз.

Жеңіл сұрақтар

1. «ҚазАКСР құрылған мерзім?

2. ҚазАКСР-ның жоғарғы органдарын жазыңыз?

3. ҚазАКСР-ның астаналарын жазыңыз?

4. Орталық Атқару Комитетінің (ОАК) төрағасы болып кім сайланды?

5. Халық Комиссарлары Кеңесінің (ХКК) төрағасы кім болып сайланды?

6. «Қазақ АКСР-і еңбекшілері құқықтарының декларациясы» конституция ретінде қай жылдар аралығында қолданылды?

7. Орынборда съезде қабылданған «Қазақ АКСР-і еңбекшілері құқықтарының декларациясы» қандай мәселелерді қарастырды?

3. 1926 ж. санақ бойынша қазақтар бүкіл республиканың неше пайызы болды

4. «Қырғыз» атауы «Қазақ» атауына қашан өзгерді?

Күрделі сұрақтар

Қазақ АКСР-інің құрылуы уақыт талабы ма, әлде большевиктердің қазаққа жасаған сыйы ма? Қалай ойлайсың? Жауабыңды нақты дәлелдер келтіріп, түсіндір

Автономияны құру жұмыстарына дайындық кезінде қазақ зиялыларының қызметі мен ролі қандай болды?

Қазақ автономиясының құрылуы қазақ халқының мәселелерінің оң шешілуіне түрткі болуы мүмкінбе? Ойыңызды дәлелдермен келтіріңіз.

Қазақ АКСР-і құрылуының тарихи маңыздылығы қандай?

Автономияда конституция қызметін атқарған «Қазақ АКСР-і еңбекшілері құқықтарының декларациясы» атты құжат халықтың мүддесін толық қорғай алуы мүмкінбе?

Автономияда алаш зиялылары мен большевиктік қайраткерлердің қарым-қатынасы қалай қалыптасуы мүмкін?

Бұл әдіс оқушылардың ой-ұшқырлығының артуына, өзіндік-ой пікірін қалыптастыруына, тәуелсіз ойлау дағдысының дамуына мүмкіндік береді. Деңгейлік сұрақтар қою арқылы оқушылардың арасында саралау үдерісін жүргізуді көздеймін. Сұрақ қою әдісі арқылы мен оқушылардың теориялық білімдерін қолдану, тарихи оқиғаларды талдау, қорытынды мен бағалау жасау сынды дағдыларын дамыта түсуді көздеймін. Жаңа сабақты «Миға шабуыл» әдісімен бастауды әріптесім Г. М. екеуіміз ұтымды болмақ деп шештік, яғни тақырыпты болжауға мүмкіндік беретін суреттерді, (Қазақ АКСР-і, Түркістан АКСР-і Сібір ревкомына қатысты карталар, ұлт зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Әлімхан Ермеков, Мұхамеджан Сералин, Алихан Бөкейханов, Сұлтанбек Ходжановтың, Тұрар Рысқұловтың және В. И. Лениннің суреттерін интербелсенді тақтаға шығарып қоямын) сөздерді тақтаға шығарып көрсетіп, «түрткі болу», «қайта бағыттау» негізіндегі сұрақтарды қоюды жоспарладық.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

4-сурет

5-сурет

6-сурет

7-сурет

8-сурет

9-сурет

10 сурет «Ахмет ұл ұстазы» сериалынан үзінді

11 сурет «Ахмет ұл ұстазы» сериалынан үзінді

Орыс сыныптарына жаңа тақырыпты болжау кезінде үлгерімі төмен оқушыларды қолдау көрсету мақсатында сұрақ қоюдың «түрткі болу» технологиясы оқушының жауабын түзетуге көмектесу үшін қажет, (осылай сынып оқушылары арасында дифференциация жүреді) тақырыпқа жақындату мақсатында ой салу, дұрысын қабылдау және толығырақ жауап беруге итермелеуге көмектеседі. «Қайта бағыттау» техникасы арқылы сұрақты басқа оқушыларға қайта бағыттау тиімді болады. Сұрақ қоюдың аталған техникалары сабақтың тақырыбын болжау мен анықтауда өте тиімді. Сабақтың орта тұсында әріптесім Г.М-мен бірлесе отырып, Қазақстан Республикасының Ата Заңына байланысты мәтінді «GROW талдауы» арқылы бағалауды оқушыларға тапсырма ретінде ұсынуды жоспарладық.

1. Мақсат (Goal) – Қазақ жерлерін қазақ автономиясының аумағына біріктірудің мақсатын анықтау
2. Шынайылығы (Reality) – жүзеге асырылуы (ағымдағы жағдайды талдау)
3. Опциялар (Options) – (мәселенің күшті әлсіз жақтарын анықтау)
4. Қорытынды (What) – қорытынды жасау, ұсыныс, шешімдерді көрсету.

«GROW талдауы» оқушылардың жоғары деңгейдегі дағдылар бойынша жұмыс жасауына мүмкіндік беріп, ұлт қайраткерлерінің қазақ жерін автономия аумағына біріктірудің мақсатын анықтауға, тарихи қазақ жерлерінің (Қостанай, Ақмола, Семей, Орал, Сырдария, Жетісу) қазақ автономиясының аумағына қосылуының жүзеге асырылуы мен ағымдағы жағдайдағы тиімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы оқушылар өздері зерттеп отырған тақырыптың әртүрлі қырынан қарауға мүмкіндік алып, күшті және әлсіз жақтарын талдайды.[7] Тапсырманың соңында оқушылар қорытынды жасап, ұсыныс білдіруге мүмкіндік алады, аталған кедергіні жоюға бағытталған шешімін көрсетеді. Бұл әдіс – оқушылардың талдау дағдыларын дамытуға арналған. Оқушылардың қабілеттерін ескере отырып, әріптесімнің кеңесін ескере отырып, тапсырманың сапалы орындалуы үшін сыныпты 3 топқа бөлуді жоспарладық. Топтық жұмыс арқылы оқушылардың өзара ынтымақтастығы мен жауапкершілігін күшейтуді, мәтінді талдайтын, түрлі пікірлерді төзімділікпен тыңдай алатын, сыни тұрғыда ой қорытып, баға бере алатын дағдыларын жетілдіруді, тәуелсіз ой-пікір білдіре алатын жеке тұлғаны дамытуды мақсат еттік. Оқушылар өздері құратын бағалау критерийлері бойынша топта өзара бағалау жүргізеді. Бағалау критерийіне сай оқушылар айғақтардың кем дегенде әрбір критерийге 3 мысалдан келтіре алуы қажет. Сабақты бекіту мақсатында әріптесім Г. М және Д. Ш ақылдаса келе, 10 сыныптың сыртқы жиынтық емтиханының үлгісіне жақындатылған негізде дереккөздермен талдау, бағалау дағдысы негізінде тапсырманы беруді жоспарладық. Сабақта осындай сыртқы жиынтық емтиханның үлгісіне жақындатылған тапсырмаларды қолдану 10-сынып оқушылары үшін жылдың соңында емтиханды сәтті, қиналмай тапсыруларына мүмкіндік береді.

Нәтижелер.

Сыныпта үлгерімі әртүрлі оқушылар болғанына байланысты сабақтың басында өткен сабаққа жан-жақты шолу жасау мақсатында сұрақ қою әдісі арқылы жеңілден күрделіге негізделіп, «Блум таксономиясын» негізге алынып жасалынған, ашық сұрақтар қоюдан бастадым. Сұрақ қою арқылы оқушылардың диалогқа түсіп, коммуникативті дағдыларын дамыта түскендігін байқадым. Төмен

дәрежелі және жоғарғы деңгейдегі сұрақтар қою арқылы оқушылардың қабілеті мен үлгерім деңгейіне байланысты тиімді саралау әдісі жүзеге асырылды. Сұрақ қою әдісі арқылы оқушылардың сындарлы сөйлеу, сыни ойлау дағдыларын дамыту, бір-бірінен үйрену, басқа оқушылардың пікірлерін құрметтеу және баға беру сынды қабілеттерін дамытатындығына көзім жетті. Өткен сабаққа шолу жасау арқылы өткен тараудағы тақырыптармен байланыс орын алды. Жаңа сабақты «Миға шабуыл» әдісімен бастап, бүгінгі тақырыппен тығыз байланысты суреттерді (Қазақ АКСР-і, Түркістан АКСР-і Сібір ревкомына қатысты карталар, ұлт зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Әлімхан Ермеков, Мұхамеджан Сералин, Алихан Бөкейханов, Сұлтанбек Ходжановтың, Тұрар Рысқұловтың және В.И. Лениннің суреттері) интербелсенді тақтаға шығарып қойып, оқушыларға тақырыпты ашуға «түрткі болатын» және «қайта бағыттаушы» сұрақтарды қойдым. Оқушылар әртүрлі пікірлер айтып, бүгінгі сабаққа қатысты ойларын білдірді, кейбірі жаңа сабақтың қазақ зиялыларының жаңа автономияны құрудағы еңбектерімен байланыстырса, енді бірі бүгінгі сабақтың қазақ автономиясы құрылуының қазақ халқы үшін тарихи маңыздылығына байланысты болуы мүмкін екендігін топшылады. Сұрақ қоюдың «қайта бағыттау» техникасы арқылы сұрақты оқушыларға қайта бағыттау арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдысын дамытуға мүмкіндік бергендігін байқадым. «Түрткі болу» технологиясы арқылы оқушының жауабын түзетуге көмектесіп, қолдау көрсету арқылы тақырыпқа жақындату мақсатында ой салып, толығырақ жауап беруге жағдай жасадым. «Миға шабуыл» әдісі сәтті өтіп, оқушылар сабақтың тақырыбын өздері болжай отырып анықтады. Бұл әдіс оқушылардың белсенділігін арттырды, оқу үшін базалық білімдерін орнатуға көмектесті, креативті ойлауға ықпал етті, оқушылардың баламалы шешімдер қабылдау, ойлау мен іс-әрекеттің жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерін енгізу, сын тұрғысынан ойлау сынды қабілеттерін дамытты. Сабақтың тақырыбы айқындалғаннан кейін, жаңа сабақтың оқу мақсаттарымен таныстырып, оқушылармен бірге талқылап, бүгінгі сабақтың мақсаттарын және бағалау критерийлерін оқушылармен бірлесе отырып жасадық. Бұл оқушылардың алдына мақсат қою, мен болжам жасау, шешім қабылдау сынды қабілеттерін дамытып, тапсырмаларды тез түсініп, өздері жасаған мақсаттарға жетуге талпындырды. Сабақтың орта кезеңінде ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялыларының қазақ жерлерін біріктіру, тарихи қазақ аумақтарын автономия аумағына қайтару жұмыстары көрсетілген деңгейлік мәтіндер таратылып, оқушыларға «GROW әдісі» арқылы талдау мен бағалауды тапсырма ретінде ұсындым. Сыныпта түрлі деңгейдегі оқушылардың болғанына байланысты оқушыларды білімді қабылдау қабілетін ескере отырып, 3-топқа бөлдім. 1-топ үлгерімі жоғары оқушыларға күрделі мәтін және дереккөздермен жұмыс жасаса, 2-топ оқушыларына орта деңгейлі мәтінді талдау ұсынылды, 3-топ түсінуге жеңіл ақпарат көздерін сараптауға мүмкіндік алды. Оқушыларға деңгейлік тапсырма беру арқылы сабағымда дифференциация жүзеге асырылды. Топтық жұмысты ұйымдастырудың алдында сыныптағы оқушылардың белсенділік қызметін ұйымдастыру мақсатында топ ережесін жасау арқылы тәртіп талабын жасап алдым. Топтық жұмыста байқағаным оқушылардың ұжымда бірлесіп жұмыс жасауы олардың көшбасшылық және ізденістік қабілетінің дамуына, оқушының өзіне сенімді болуына, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығының артатындығына, өз бетінше білім алуға, сабақтың қызықты өтетіндігімен тиімді болды. Сабақ орыс сыныбында өткендіктен менде тұйық, үлгерімі төмен оқушылар өзге сыныптас-тарының қолдауына ие болды. Тапсырманың соңында оқушылар өздері құрған бағалау критерийлері бойынша өзара бағалау жүргізді. «GROW әдісі» арқылы талдау тапсырмасы оқушылардың зерттеушілік қабілетінің дамытып, тақырып бойынша білімдерін жетілдіріп, өзіндік ой-пікірінің қалыптастырды, Блум таксаномиясы негізіндегі жоғары деңгейдегі дағдылар негізінде жұмыс жасағандықтан, мәселеге екі жақты көзқарас білдіру, тарихи оқиғаға баға беру, өзіндік қорытынды жасап, тәуелсіз шешім шығару сынды қабілеттерінің дамуына түрткі болды. Аталған тапсырма нәтижелі өтіп, оқушылар жаңа сабақтың негізгі құрылымын түсінді. Жаңа сабақты бекіту мақсатында 10 сыныптың сыртқы жиынтық емтиханының жақындатылған үлгісінде бүгінгі тақырыпты бағалау мен талдауға арналған бқысқа мәтіндегі дереккөздер берілді. Оқушылар бұл тапсырманы жұптарға біріге отырып орындады. Оқушылардың бағалау критерийлеріне сүйене отырып, берілген дереккөздердің кемінде 4-уіне баға берді. Бұл тапсырмада оқушылар арасында дифференциация жүзеге асып, үлгерімі жоғары оқушылар төрт немесе одан көп дереккөздерді бағалады. Орыс сыныбы болғандықтан тілдік кедергісі кездесетін, үлгерімі төмен, өзіндік ой-пікірін қазақ тілінде жеткізуге қиналатын оқушылар бір немесе екі дереккөздерді бағалай алды, осылай сабақ барысында оқушылар арасында жасырын дифференциация жүрді. Оқушылар өз білімін қолдана отырып, дереккөздердің осы тарихи кезеңді зерттейтін тарихшы үшін қаншалықты құнды екендігін бағалау арқылы, тарихи оқиғалардың сабақтастығын, және осы дереккөздердің қаншалықты шынайы ақпарат көзі екендігін бағалау арқылы белгілі бір кезеңде орын

алған оқиғаны бағалау, өзінің тәуелсіз ой пікірін білдіру және қорытынды жасау қабілеттерін арттырды. Қазіргі Қазақстан шекарасының біртұтастығының қалыптасуындағы қазақ зиялыларының қызметі, осы тарихи оқиғаның болашақ қазақ елінің дамуы мен мемлекет тарихындағы маңыздылығын бағалап, жан-жақты көзқарас білдіріп, ел біртұтастығын қалыптастырудың артықшылықтары мен осы жұмысты жүргізу кезінде қазақ зиялылары алдынан шыққан кедергілерге қарсы тұра біліп, қазақ халқының мүддесін нәтижелі қорғағандығына тоқтау арқылы талдау дағдысын дамыта алды. Бұл тапсырма оқушылардың жоғарғы деңгейдегі дағдыларын (талдау, баға беру, қорытынды, интерпретация жасай алу) дамытуға мүмкіндік берді. 9 сыныптың оқушылары келесі оқу жылында яғни 10 сыныптың соңында емтихан тапсыратын болғандықтан осындай үлгідегі тапсырмаларды беру олардың емтиханды тапсыруда қиындықтарға кездеспеуіне алдын-ала дайындық болды. Уақыттың тығыз болуына байланысты аталған тапсырманы барлық оқушылардан сұрап үлгері алмадым, келесі сабақта уақытты тиімді пайдалануды ескеремін. Оқушылар бұл тапсырманы бағалауда нақты критерийлер негізінде өзін-өзі бағалау әдісін қолданды. Оқыту кезеңінің тиімділігі сабақтың әр кезеңінде белсенді әдіс-тәсіл мен қалыптастырушы бағалауды іске асыру жүзеге асты. «Сабақты зерттеу» аясында өткізген бұл сабағымда әріптестерімнің кеңестерін ескере отырып, оқушылардың жас ерекшеліктері мен қабілеттеріне сай тапсырмаларды сабағымда қолдандым. Сабақта оқушылар оқу мақсаттарына қол жеткізіп, бүгінгі тақырыпты толықтай меңгерді, талдау мен бағалау және зерттеушілік дағдыларын дамытты. Сабақтың сапасын арттыру мақсатында әріптестердің берген кері байланысын, кеңестері мен ұсыныстарын тыңдап, басқа да жаңа белсенді оқыту әдіс-тәсілдерін келесі сабақтарымда қолдануды жоспарлап отырмын.

Оқушылардың білім мазмұны мен мақсаттарына сай, оқу-танымдық құзіреттілігін қалыптастыруда нақты анықталған, ұжыммен қалыптастырылған, алдын-ала оқушылардың барлығына белгілі білім жетістіктерін анықтаудағы оқытудың ажырамас бөлігі-«бағалау» болып табылады.[8] Сабақта оқушылардың оқу жетістіктерін тиімді өлшеу мен ынталандыру мақсатында әріптестерім Г.М мен Д.Ш бірлесе отырып, тиімді бағалау әдістерін қолдануды жоспарладық. Сабақтың басында өткен сабаққа шолу кезінде оқушылардың берген жауаптарына конструктивті кері байланыс беріп отырдым. Бұл арқылы оқушылар өздерінің жауаптарында қателескен тұстарын түзеуге, мұғалім тарапынан дұрыс бағыт-бағдар алуға мүмкіндік алды. Үлгерімі нашар оқушылар мен берген кері байланыстар арқылы өткен сабақта өтілген тақырып бойынша әлсіз тұстарын толықтыруға мүмкіндік алды. Жаңа сабақты болжауға бағытталған «Миға шабуыл» әдісіне берілген оқушылардың жауаптарын бағалауды ынталандыру мақсатында «Жарайсың дәл таптың» «Керемет жауап!» «Жарайсың» деген сынды ауызша мадақтаулар арқылы оқушылардың ынтасын қолдап, бүгінгі сабақтағы белсенділігін арттыра түстім. Жаңа сабағым оқушылармен тиімді диалог құра білумен және жақсы көңіл-күймен бастау алды. Сабақтың негізгі бөлімінде жүзеге асырылған «GROW әдісін» бағалауда оқушылармен бірлесе құрастырған нақты бағалау критерийлері арқылы бағалау жүзеге асырылды. Бағалаудың бұл түрі арқылы оқушының алдына нақты мақсатты орындауға мүмкіндік беріп, ауытқып кетпей, бағалауды нақты әрі айқын жүргізуге, академиялық адалдық принципін сақтау сынды дағдыларды дамытты. Бұл тапсырмада оқушылар мәселенің күшті жақтарына кем дегенде 3 мысал, әлсіз тұстарына 3 мысал, шешім шығаруға үш мысал және 1 қорытынды жасады. Тапсырма топтық жұмыс түрінде жүргізілгендіктен оқушылар топтарда өзара бағалау жүргізді. Оқушылар өзара бағалау жүргізу арқылы белсенді оқуға ынталары артты, өз әрекетіне жауапкершілікпен қарады. Бағалау үрдісі кезінде алған дағдылары мен білімдерін бөлім бойынша және тоқсандық жиынтық бағалауларда қолдана алатын болды. Оқушылар бағалау кезінде өзге оқушылардың жауаптарын нақтылауға шақырып, өз ұсыныстарын білдірді. Оқушылардың өзара бағалау әрекеті менің бақылауымда болып, ауызша тиімді кері байланыс беру арқылы оқушылардың критерийлерден ауытқып кетпеуін қадағалап, қажет болған жағдайда бағыттап отырдым. Оқушылардың бағалау кезіндегі іс-әрекетінің күшті жақтарын айта келіп, шыншылдық принципін ауытқып кетпеуге, әділетті бағалауға бағыттап отырдым. Оқушыларға жиі-жиі кері байланыс берудің тиімділігін түсініп, оқушыларды дамытуда дұрыс екендігін өз сабағымда байқадым. Сабақты бекіту мақсатында берілген дереккөздерді бағалау мен талдауға бағытталған тапсырмада оқушылар нақты критерийлерге сүйене отырып, өзін-өзі бағалау жүргізді. Оқушылар өзін-өзі бағалау арқылы өздерінің оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін білді. Өзін-өзі бағалау кезінде оқушылардың өздеріне деген сенімділіктері арта түсті, жауапкершілік дағдысы дамыды, пәнге қызығушылығы нығайды. Оқушылардың өзін-өзі бағалауды қолдану арқылы оқушылардың айналасындағылармен қарым-қатынасын, өзіне сын көзбен қарауын және талап қоя білуін, жетістікке және сәтсіздікке қалай

қарайтынын көрсетті. Осы орайда айта кетерлік жағдай оқушылардың өзін-өзі бағалау кезінде кейбір оқушылардың субъективті бағалауға жол бергендігін әріптестерім айтып өтті. Әріптестеріммен кеңесе отырып, бұл жағдайды кейінгі сабақтарда ескеріп, бағалау критерийлерін жетілдіре түсу қажеттігін қолға алатын болдық. Қорытындылай келе сабағымда нәтижелі бағалау үдерісі жүріп, оқушылар сабақтың мақсаттарына жетті, менің тарапымнан конструктивті кері байланыс беру арқылы оқушылардың білім алуудағы жетістіктері мен кемшіліктерін білдім, бағалау үрдісі оқушылардың сыни ойлау дағдысының дамуына түрткі болатындығын байқадым.

Әріптестерімнің алдыңғы сабақта берген ұсыныстарын ескере отырып жоспарланып, сабақта қолданылған оқытудың тиімді әдіс тәсілдері оқушылардың қабілеттерін дамытуға бағытталды. Сабақты жоспарлау кезінде сыныптың ерекшелігі, оқушылардың жасы ескеріле отырып жасалынған ресурстар, мәтіндер мен дереккөздер, бағалау стратегиялары оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытты. Оқушылардың қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, саралап оқыту арқылы сыныпта кездесетін мәселелерді жоюға болатынын түсіндім. Жеңілден күрделіге бағытталған мәтіндер, деңгейлік сұрақтар қою, сыныпты үлгеріміне қарай топтарға бөлу арқылы оқушылар арасында дифференциация жүзеге асырылды.[9] Сабақтың мақсатын, бағалау критерийлерін оқушыларға дайын күйінде бере салмай, өздеріне орындату арқылы олардың тәуелсіз шешім шығару, сыни ойлау дағдысын дамытуға үйреттім. Сапалы тұрғыда құрастырылған бағалау критерийлері оқушылардың толықтай оқу мақсаттарына қол жеткізетіндігіне, оқу жетістіктерінің жақсаратынына әкелді. Қолданылған әдіс-тәсілдердің тиімділігінің нәтижесі 9 «F» сыныбының 2-тоқсанның қорытынды бағасының 100% болуымен көрініс тапты. Сабақты тиімді жоспарлау оқушылардың қабілеттерін үздіксіз дамытуға, сыни ойлау дағдыларын шыңдай алуларына себепкер болды. Сабақтың барлық кезеңдерінде кері байланыс беру оқушылардың білім сапасының артуына әкелетіндігіне көз жеткізілді. Әріптестеріммен бірге зерттеу аясындағы сабақтарды жалғастыру арқылы жаңа әдіс-тәсілдерді тиімді қолдана білуді, сабақта саралауды нәтижелі жүргізуді, бағалаудың жаңа стратегияларын үйреніп, өзімді кәсіби тұрғыда үздіксіз дамытуды жоспарлап отырмын. Сабақты зерттеу аясында жүргізетін келесі сабақтарымда әріптестерімнің берген ұсыныстары мен кері байланыстарын ескере отырып, оқушылардың дереккөздерді өз бетімен талдау қабілетін жетілдіру және сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын әрі қарай дамыту жоспарланады. Педагогикалық тәжірибеде жинақталған оқушылардың қабілеттері мен сыни ойлау дағдысын дамытуға арналған белсенді әдіс-тәсілдерді, бағалаудың стратегияларын, саралау жүргізудің түрлерін, конструктивті кері байланыс беру жөніндегі ұсыныс бойынша семинар-тренингтер жүргізуді «Құсайыновтың зерттеу жобасы» асында жүргізіп келемін және келесі оқу жылы жалғастыруды жоспарлап отырмын. Болашақта педагогикалық практикада («Іс-әрекетті зерттеу») (Action Research) тәсілі бағытында осы тарихи кезеңді өтіп, оқушылардың іс әрекеті мен сабақтың нәтижелілігіне салыстырмалы талдау жасау тәжірибені байытып қана қоймай, осы тәжірибені облыс және республика көлемінде таратудың маңыздылығы өте зор.

Қорытынды.

Lesson Study негізінде өтілген «Қазақ жерінің тұтастығын қалпына келтірудегі ұлт зиялыларының рөлі қандай болды?» атты тақырып тиімді жоспарланды, оқушыларды дамытуға арналған әдіс-тәсілдер жүзеге асырылып, сабақтың сәтті өткізілуіне әсер етті. Сабақ барысында қолданылған педагогикалық тәсілдер оқушылардың аталған тақырыпты толық игеруіне, қазақ мемлекеттілігінің тарыдай шашылған тарихи аумақтарының қайта бірігуіндегі қазақ зиялыларының ересен зор еңбектерін анықтайды. Осы арқылы оқушылардың бойынша отаншылдық, тәуелсіздік қастерлі ұғым, жер-мемлекеттің негізі деген сынды ұлтжанды көзқарастар қалыптасты. Қазіргі қазақ мемлекеттілігі аумағының негізі сонау 1918-1936 жж қалыптасқандығының, осы жылдары қазақ жерлерін біріктіру барысында жүргізілген шаралар мен оларға белсене араласқан ұлт зиялыларының еңбегін тәуелсіз саралап, баға беру дағдыларын меңгере бастады. Мұғалім сабақ барысында біріңғай басыңқы позицияны алмай оқушыларға ойлау мен пікір еркіндігін беруі оқушылардың пікір алуандылығының болуына, көзқарас пен тұжырымдардың айтылуына мүмкіндік берді. Сабақ соңында оқушылардың қажеттіліктерін, сабақ тақырыбын толық игергендігі немесе түсінбеген тұстарын анықтауда конструктивті кері байланыс беру маңызды.[10]. Заманауи мұғалім міндетті түрде өз сабағында оқушылардың жауаптарына кері байланыс беруі міндетті.[11] Мұғалім сабақ кезінде оқушылардың жауаптарына конструктивті кері байланыс беріп, оқушылардың қателескен тұстарын түзеп отырды. Сабақ жалпылама алғанда жақсы өтті. Дегенмен кейбір оқылықтар да болды. Сабақ екінші тілде білім алатын сыныптарға қазақ тілінде өткендіктен тілдік кедергілері бар кейбір оқушылар өзінің ойын білдіру кезінде қиналды. «Lesson-

stady»[«сабақты зерттеу») тобындағы тарихшы әріптестерім сабақты басынан соңына дейін бақылауға алып, сабақта қолданыс тапқан әдіс-тәсілдердің бағалау түрлерінің оқушыны дамытуға бағытталғандығын, оқушылардың осы тарихи кезеңді оқуда себеп-салдарлық байланысты біліп, тәуелсіз көзқарасын білдіруге мүмкіндік берілгендігін алға тартты. Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры Хазрет Тұрсұн Маханұлы сабақтың жақсы деңгейде өтілгендігін атап өтіп, оқушылардың белсенділігіне жоғары баға берді және бірігіп жоспарлаудың сабақ өтуде өте тиімді әрі нәтижеге қол жеткізуде маңыздылығы жоғары екендігін айтып өтті. Қорытындылай келе сабақтың нәтижелілігі ретінде оқушылардың бойында осы тарихи кезеңде орын алған қазақ автономиясының төңірегіне қазақ жерлерін біріктіру мен мемлекеттік межелеу саясатының себептері, барысы, нәтижесі, тарихи маңыздылығы мен бүгінгі күнмен байланысы жөніндегі ақпараттарға ие болды. Дереккөздермен жұмыс жасау кезінде ақпараттарға сыни көзқараспен қарау арқылы тәуелсіз ойлау дағдысын қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ.Сарбасова *Инновациялық педагогикалық технологиялар. 2006 ж*
2. Р. Қ. Қарсыбаева. *Сын тұрғысынан оқу мен жазуды дамыту технологиясының ерекшелігі. 2016.*
3. *Мұғалімге арналған нұсқаулық 3 деңгей, 2 басылым, 2014 — жыл*
4. Абдраманова Ж.Б., Биярова С.Б., Зейнолдина Г.Т. *Lesson Study: өз сабағын зерттегісі келетіндер үшін: әдістемелік ұсыным. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015. – 52 б.*
5. Әлімов А. *Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану. – Алматы, 2015. – 180 б.*
6. Department for Children, Schools and Families. (2008). *Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders [Lesson Study арқылы тәжірибені жетілдіру және алға жылжу: аға оқытушылар, көшбасшы мұғалімдер мен пән мұғалімдеріне арналған нұсқаулық]. London: DCSF.*
7. Dudley, P. (2008). *Lesson study in England: from school networks to national policy [Lesson study Англияда: мектептің желілік қоғамдастығынан мемлекеттік саясатқа дейін]. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Hong Kong Institute of Education.*
8. Dudley, P. (2011). *How Lesson Study orchestrates key features of teacher knowledge and teacher learning to create profound changes in professional practice [Кәсіби тәжірибеде түбегейлі өзгеріс жүргізу үшін Lesson Study мұғалімнің білімі мен дағдыларының негізгі мазмұнын қалай анықтайды]. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Tokyo.*
9. *Trends in International Mathematics and Science Study. (1999). TIMSS 1999 assessment results [1999 жылғы математика мен жаратылыстану білімінің сапасын бағалау жөніндегі халықаралық зерттеудің бағалау нәтижелері]. Retrieved June 4, 2010, from <http://nces.ed.gov/timss/>*
10. Takahashi, A. (2005). *An essential component of lesson study: post-lesson discussion [Lesson study-дің негізгі құрамы: сабақ өткізілген соң оны талқылау]. Presented at the The Northwest Regional Educational Laboratory's Lesson Study Symposium, Olympia, Washington: DePaul University, Chicago.*
11. Wragg, E.C., Wikely, F., Wragg, E., & Haynes, G. (1996). *Teacher appraisal observed [Мұғалімнің қадағалауы және талдауы]. London: Routledge.*

References:

1. K. Sarbasova *Innovative pedagogical technologies. 2006.*
2. R. K. Karsybaeva. *Features of the technology of development of reading and writing from a critical point of view. 2016.*
3. *Teacher's guide 3 levels, 2 editions, 2014 — year*
4. Abdramanova J.B., Biyarova S.B., Zeynoldina G.T. *Lesson Study: for those who want to study their lesson: a methodological recommendation. - Astana: "Nazarbayev Intellectual Schools" Pedagogical Excellence Center, 2015. - 52 p.*
5. Alimov A. *Application of interactive methodology at school. - Almaty, 2015. - 180 p.6.6.6.*
6. Department for Children, Schools and Families. (2008). *Improving practice and progression through lesson study: a handbook for head teachers, leading teachers and subject leaders [Lesson Study арқылы тәжірибені жетілдіру және алға жылжу: аға оқытушылар, көшбасшы мұғалімдер мен пән мұғалімдеріне арналған нұсқаулық]. London: DCSF.*

7. Dudley, P. (2008). *Lesson study in England: from school networks to national policy [Lesson study Англияда: мектептің желілік қоғамдастығынан мемлекеттік саясатқа дейін]*. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Hong Kong Institute of Education.

8. Dudley, P. (2011). *How Lesson Study orchestrates key features of teacher knowledge and teacher learning to create profound changes in professional practice [Кәсіби тәжірибеде түбегейлі өзгеріс жүргізу үшін Lesson Study мұғалімнің білімі мен дағдыларының негізгі мазмұнын қалай анықтайды]*. Presented at the World Association of Lesson Studies Annual Conference, Tokyo.

9. Trends in International Mathematics and Science Study. (1999). TIMSS 1999 assessment results [1999 жылғы математика мен жаратылыстану білімінің сапасын бағалау жөніндегі халықаралық зерттеудің бағалау нәтижелері]. Retrieved June 4, 2010, from <http://nces.ed.gov/timss/>

10. Takahashi, A. (2005). *An essential component of lesson study: post-lesson discussion [Lesson study-дің негізгі құрамы: сабақ өткізілген соң оны талқылау]*. Presented at the The Northwest Regional Educational Laboratory's Lesson Study Symposium, Olympia, Washington: DePaul University, Chicago.

11. Wragg, E.C., Wikely, F., Wragg, E., & Haynes, G. (1996). *Teacher appraisal observed [Мұғалімнің қадағалауы және талдауы]*. London: Routledge.

УДК 930.2
МРНТИ 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.020>

Б.Қ. Әбдіғұлова*¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, академик Т.С.Садықов атындағы кафедра
п.э.д., профессор
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: baglan5577@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ БОЙЫНА ОТАНСҮЙГІШТІК, ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақала студенттерде отансүйгіштік, толеранттылық қасиеттерді қалыптастыруды зерделеуге арналған. Мақалада патриотизм-Отанға деген сүйіспеншіліктің маңызы ашып көрсетіледі. Ғалымдардың толеранттылық ұғымын саралау барысындағы басты тұжырымы: адамдар арасында өзара төзімділік, сыйластықтық, сабырлылық, түсіністіктік мағынасын білдіреді. Білім алушылардың бойына отаншылдық, толеранттылық қасиеттерді баулуда отбасы, оқу орындары, еңбек ұжымы, БАҚ және мемлекеттің орны ерекше. Жастардың бойында жоғары патриоттық сананы қалыптастыруда және толеранттылыққа тәрбиелеуде ЖОО-нда оқытылатын Қазақстан тарихы курсының тәрбиелік-танымдық маңызы зор екені негізделеді. Аталмыш курстың мазмұнын терең меңгеру, жастарға елжандылық, толеранттылықтың негізгі қағидаттары, мазмұны мен мәнін жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге ықпал етеді.

Мақалада ұлттық бірлік пен тұрақтылық – еліміздің стратегиясының басым бағытының бірі екенін ашып көрсету арқылы студенттерге сапалы білім берудегі, оқыту үрдісінде жаңашыл әдіс-тәсілдерді пайдаланудың мүмкіндіктері қарастырылады. Қазақстанның дамуындағы жаңа кезеңдегі білім беру жүйесін жаңғыртудың басты бағытының бірі отаншылдық мен төзімділік екендігі талқыланады.

Кілт сөздер: тәуелсіз мемлекет, патриотизм, қазақстандық патриотизм, мораль, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, жастар саясаты, білім беру ісінің инновациялық дамуы

Абдуғұлова Б.К. *¹

¹ д.п.н., профессор, кафедра «История Казахстана» Институт Истории и право при
КазНПУ им. Абая
г. Алматы, Казахстан, E-mail: baglan5577@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ У СТУДЕНТОВ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА И ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

Статья посвящена изучению формированию у студентов патриотических, толерантных качеств. В статье раскрывается значение патриотизма - любви к Родине. Основной вывод ученых при определении понятия толерантности: взаимная терпимость, уважение, спокойствие, взаимопонимание между людьми. Особое место в воспитании у обучающихся патриотических, толерантных качеств отводится семье, учебным заведениям, трудовому коллективу, СМИ и государству. Обосновывается большое воспитательно-познавательное значение в формировании у молодежи высокого патриотического сознания и воспитании толерантности изучения курса истории Казахстана в вузах. Глубокое усвоение содержания данного курса, всестороннее ознакомление молодежи с основными принципами, содержанием и смыслом патриотизма, толерантности, способствует пониманию новых требований общества к образованию.

В статье рассматриваются возможности качественного образования студентов, использования инновационных методов и приемов в процессе обучения. В данной статье рассматриваются вопросы межнациональных отношений, согласия и стабильности как один важнейших стратегических направлений нашего государства. Особо подчеркивается, что одним из основных направлений модернизации системы образования на новом этапе развития Казахстана - патриотизм и толерантность.

Ключевые слова: независимое государство, патриотизм, казахстанский патриотизм, мораль, межнациональное согласие и толерантность, уважение прав и свобод человека, молодежная политика, инновационное развитие образования

Abdugulova B.K.*¹

¹ d.p.s., professor, Department of "History of Kazakhstan" Institute of History and Law at KazNPU named after Abay

Almaty, Kazakhstan, E-mail: baglan 5577@mail.ru

FORMATION OF PATRIOTIC, TOLERANT QUALITIES AMONG STUDENTS

Annotation

The article is devoted to the study of the formation of patriotic, tolerant qualities in students. The article reveals the meaning of patriotism - love for the Motherland. The main conclusion of scientists in differentiating the concept of tolerance: mutual tolerance, respect, calmness, mutual understanding between people. A special place in the education of students of patriotic, tolerant qualities is given to the family, educational institutions, the workforce, the media and the state. The author substantiates the great educational and cognitive importance in the formation of a high patriotic consciousness among young people and the education of tolerance of the course of history of Kazakhstan taught in universities. Deep assimilation of the content of this course, comprehensive familiarization of young people with the basic principles, content and meaning of patriotism, tolerance, contributes to understanding the new requirements of society for education.

The article examines the possibilities of high-quality education of students, the use of innovative methods and techniques in the learning process, revealing that national unity and stability is one of the priorities of the country's strategy. It is discussed that one of the main directions of modernization of the education system at the new stage of development of Kazakhstan is patriotism and tolerance.

Keywords: independent state, patriotism, Kazakhstani patriotism, morality, interethnic harmony and tolerance, respect for human rights and freedoms, youth policy, innovative development of education

Тәуелсіз Қазақстанның тарихы—бұл тұтастық пен бірліктің тарихы. Тәуелсіздік жылдарында біз шыңдалып, рухани тұрғыдан беки түстік. Туған жер тарихын, ата-бабаларымыздың батырлық, ерлік дәстүрі, тыныс-тіршіліктерін Қазақстан тарихынан оқып білеміз. Өнеге алып, болашағымызды болжаймыз, қателіктерін қайталамауға тырысамыз.

Жастар—елдің келешегі. Қазіргі жастардың білімділігі, отаншылдығы, этносаралық келісім мен төзушілік қасиеті болашақта ел тағдырын айқындайтыны белгілі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» және басқа да құжаттарда қазақстандық патриотизмге, толеранттылыққа тәрбиелеу білім беру жүйесінің негізгі міндеттері екендігі баса айтылған.

Елді жаңғыртудың басты нысананың бірі сапалы білімге қолжеткізу, бәсекеге қабілетті мамандар даярлау болып табылады.

Кредиттік технологияны оқу үрдісіне енгізу студенттерді әр пән бойынша негізгі және қосымша әдебиеттермен, баспасөз материалдармен, ақпараттық және қашықтан оқыту технологиясы көздерімен, электронды оқулықпен, интернетпен, оқу-әдістемелік кешендермен және кәсіби білікті профессорлық-оқытушылар құрамымен қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл жүйе студенттердің білім сапасын арттыруға, өздігінше білім алуға, алған теориялық білімдерін өмірлік тәжірибелерінде пайдаланып, білікті маман даярлауға көмектеседі. Несиелік жүйе негізінде студент алдымен белгілі бір ғылым саласы бойынша жалпылама жоғары білім алады, содан кейін нарық сұранымына қарай нақты мамандықты меңгеруге мүмкіндік туады. Оқытушылардан замануи әдістемелер мен технологияларды ұтымды қолданып, кәсіби біліктіліктерін одан әрі жетілдіруді көздейді.

Мақаланың өзектілігі. Мақала тақырыбының өзектілігі бүгінгі қоғамда студенттердің бойында отансүйгіштік, толеранттылық қасиеттерді қалыптастыру болып табылады. Отаншылдық сезім ертеден қалыптасқан, қасиетті ұғым. Отаншылдық, адамның Отанына, туған елі мен жеріне, тіліне, салт-дәстүріне, мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі. Отанға деген сүйіспеншілік, адамның өз Отанына деген адалдықпен берілгендік сезімін қалыптастыру, туып өскен жерін, ана тілін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеуі. Мақалада патриотизм біртіндеп қалыптасатын, үздіксіз тәрбиенің нәтижесінде орнығатын ұлы сезім ретінде қарастырылады.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері. Болашақ ұрпақты жалпы адамзат құндылықтарын қастерлеуге, ұлттық мақтаныш сезімдерді сіңірудің маңызы зор. Жастар бойына жоғары азаматтық ізгі қасиеттерді, елжандылық сезімдерін қалыптастыруда жалпы жоғары оқу орындарында еліміздің тарихын, тілін, мемлекеттік рәміздерін, салт - дәстүрін оқып үйренудің орны ерекше. Осындай маңызды міндеттердің бірі – Қазақстанның келешегінің басты кепілі саналатын – жастар бойында азаматтылық пен елжандылық және толеранттылық сезімін тәрбиелеу болып табылады.

-ежелгі дәуірден бүгінге дейін Қазақстан аумағында адамзат тарихын тұтас және толық күйінде оқып үйрету; әлем туралы біртұтас ғылыми көзқарасын қалыптастыру;

-білім алушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту, алған тарихи білімін өзінің өмірлік тәжірибесінде пайдалану біліктілігін қалыптастыру, оларды өздігінше тарихи көздерден, деректерден ала білуге, фактілер, құбылыстар, оқиғаларды бағалап, сараптау, талдау қабілетін дамыту, себеп-салдарлық, байланыстарды ашып көрсету дағдыларын қалыптастыру;

-студенттерді азаматтылық пен елжандылыққа тәрбиелеу, ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру, мемлекеттік рәміздерді, адам құқығы мен демократиялық құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелеу;

- белсенді азаматтық ұстанымы бар, өз халқының алдында жауапкершілігі мол жас ұрпақ тәрбиелеу; кәсіби мамандықты саналы түрде тандауға, меңгеруге көмектесу;

Материалдар мен әдістемелері. Бұл тақырыпқа қатысты бірқатар зерттеулер жүргізілген және әлі де зерттелуде. Белгілі қоғам қайраткерлері, тарихшы ғалымдар, жазушылар Қ.Сәтбаев, Б.Момышұлы, Е.Бекмаханов, М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, М.Әуезов, С.Сейфуллин, А.Сейдімбек және басқа ғалымдар азаматтардың бойында жоғары патриоттық сананы қалыптастыру, отаншылдықтың ұлттық мәнін еңбектерінде насихаттады. Білім беруді ұлттық педагогика аясында зерттеген ғалымдар Қ.Б. Жарықбаев, С.Қ.Қалиев, Р.К. Төлеубекова, Ж.Наурызбай, Р.А.Жанабаева, С.Иманбаева, Д.Құсайынова, Қ.Ә. Ибрагимов және басқа зерттеушілер аталған проблеманың педагогикалық аспектілерін зерделеген.

Отансүйгіштік сезім мен ұлтаралық келісім еліміздің қалыптасу тарихында басты күш болып табылады. Сондықтан әлемде бәсекеге қабілетті болу үшін ұлтаралық қатынас пен халықтар бірлігі біз үшін ерекше маңызды.

Қазақ халқының патриоттық тәрбиесінің тамыры терең. Отаншылдық сезім ертеден қалыптасқан ұғым. Патриотизм-Отанға деген сүйіспеншілік, туған жерін, қасиетті ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеу. Патриотизм біртіндеп қалыптасатын, үздіксіз тәрбиенің нәтижесінде орнығатын сезім.

Қазақ ұлттық энциклопедиясында: «Патриотизм-Отаншылдық, отансүйгіштік, адамның Отанына, туған еліне, оның тіліне, салт-дәстүріне, мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімі», -деп анықтама берілген[1].

Ғалымдар еңбектерінде, патриотизмнің мазмұнына мыналар қамтылған: адамның туып-өскен жеріне сүйіспеншілік сезімі, ана тілін құрметтеуі, Отан мүдделеріне қамқорлық жасау, Отанға адалдықты сақтау, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау т.с.с.

Ғылыми еңбектерде «ұлтжандылық», «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына әр қырынан анықтамалар берілген. Осы еңбектерде:

-ұлтжандылық-өз ұлтының тілін, ділін, дәстүрін сүюдің белгісі [1,224].

-ұлттық патриотизм-өзінің туып өскен жеріне сүйіспеншілігі, өз ұлтының ынтымақ бірлігі, мәдениеті, тілі, салт-дәстүрі;

- қазақстандық патриотизм-республикада мекендейтін барлық ұлт пен ұлыс өкілдерінің-«Менің отаным-Қазақстанға» деген шынайы сүйіспеншілік, оған адалдық, оның тәуелсіздігі мен бостандығын қорғау, гүлденуіне үлес қосу, т.б. [3; 4;5;6; 7].

Шапқыншылық кезде сақтар, сарматтар мен ғұндар жауға қарсы жорыққа даяр, лезде қылыш-найзамен қаруланған жауынгерлер болатын. Сақтар «желдей жүйрік атты көшпелі» халық болған. Ел басына күн туғанда сақ, сармат, ғұн тайпаларының көсемдері, қазақтың атақты хандары мен билері, батырлары, ұлт-азаттық қозғалыстың қолбасшылары, ақын-жыраулары: Томирис, Шырақтан бастау алған ерліктерді жалғастырған Абылай хан, С.Датов, К.Қасымов, Исатай мен Махамбет өз елінің азаттығы мен бостандығы үшін күрескерлердің тамаша үлгілері. Бұқар, Ақтамберді жыраулар адамның елі үшін мақтаныш сезімін дәріптеп, Отанның мүдделерін қорғауға жас ұрпақ әрдайым дайын болуға шақырды.

Ұлы Отан соғысы жылдары 500 қазақстандық Совет Одағының батыры болса соның 101 қазақтардың үлесіне тиеді. Қан майданда, қырғын шайқаста қаһармандықпен қаза тапқан Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Т.Токтаров, Н.Әбдіров, С.Таймағамбетов секілді көптеген ұл-қыздарымыздың шексіз батырлығы мен ержүректілігі қазақстандықтардың жадында мәңгі сақталып қалады.

Москваны қорғаушылар қаһармандық ерлік көрсетті. Москва түбіндегі шайқаста Қызыл армия гитлерлік басқыншыларды талқандап, тұңғыш рет жеңіске жетті. Бұл жеңісте қазақстандықтардың үлесі зор болды.

Москва түбіндегі шайқаста Алматыда жасақталған 316 (8гвардия) атқыштар дивизиясының 28 панфиловшы-батырларының өшпес ерлігі қаһармандықтың үлгісі болды.

1941 жылы аға лейтенант Бауыржан Момышұлы Москва түбіндегі батальонды басқарды. Бауыржан Момышұлы(1910-1982)-Батыр-Қазақстан Республикасының Халық қаһарманы, белгілі жазушы. Ұлы Отан соғысының даңқты жауынгері, жазушы.

Ұлы Отан соғысы жылдары Бауыржан Момышұлы 316 атқыштар дивизиясының құрамында батальон, полк командирі қызметін атқарды. Соғыстың соңында гвардиялық дивизияны басқарды [1].

Батыр, гв. Полковнигінің 1944 жылғы 15-25ақпан аралығында Алматыда жазған хатынан үзінді. «... Ана тілін сүймегендік, білмегендік, ұлт сезімін жоя отырып, ұлт безерлік тудырады.

Осы кезде үкімет қызметіндегі азаматтардың арасында ылғи орысша сөйлеп, жазып, баяндама істеу әдет болып, әуеске айналып кетуіне тыйым салынса-жұртшылығымызға үлкен абырой болар еді, өсудің, дамудың барлық жағында бір кілтінә ие болған болар едік.

Мен әскери адаммын-тіл мәселесі туралы араласарлық жөнім жоқ сияқты, бірақ та, айтылған мәселелер халқымыздың мінез-құлқын тәрбиелеу, салт-сана, ел намысы, ер намысына, адамгершілік арына, мұра-дәстүріне ерекше байланысты болғандықтан, көріп, біліп, сезіп тұра айтпағанымды өзіме үлкен ар, кешпес күнә деп түсінгендігімнен жазып отырмын», -деп батыр ағамыз сонау өткен 1944 жылы Қазақстан Компартиясына хат жазған екен.

Батыр Ұлы Отан соғысы тұсында жеке басының қаһармандығымен және ұрыс жүргізуден әскери шеберлігімен ерекше көзге түсті, оның атақ-даңқы алысқа тарайды.

Б. Момышұлы соғысты полковник шенінде, 9-гвардиялық атқыштар дивизиясының командирі болып жүріп аяқтады. Оған соғыс аяқталғаннан 45 жылдан кейін ғана, 1990 жылы 11-желтоқсанда Кеңес Одағының Батыры атағы берілді[7; 8]

Ұлы Отан соғысы жылдары кеңес жауынгерлері теңдесі жоқ ерліктің, батырлықтың және қажырлықтың өнегесін көрсетіп тарихқа мәңгі енді.

Қазақстан соғыс жылдарында майданды шикізатпен қамтамасыз ететін басты әскери өнеркәсіп базасы болды. Өнеркәсіп орындарында, ауыл шаруашылығында жұмысшылар майдан қажеті үшін аянбай еңбек етті. Б. Жақаев, Ш. Берсиев, Ким Ман Сан есімдері соғыс жылдары танымал болды. Ғылым мен мәдениет, өнер адамдары да майданға жұмыс жасады. Майдан қажетіне байланысты сирек металды зерттеу жұмыстарында академик Қ. И. Сәтбаев үлкен үлес қосты.

Бұның барлығы еліміздің дербес егеменді, тәуелсіз ел болу жолында жасалған керемет қаһармандықтың куәгерлері.

Отан адамның бойында патриоттық сезімді туғызудың басты шарты болып табылады. Ғасырлар бойы отансүйгіштік сезімнің үлгілерін халқымыздың тарихы дәлелдеп берді.

Патриоттық сезімнің қайнар көзі отан деп ұқсақ, оның мазмұны-туған жер, табиғат оның байлықтары, тіл, салт-дәстүр, тарихи-мәдени ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша, киелі орындар. Бұндай құндылықтардың мазмұны әр бір азаматтың жүрегіне жылулық, адамгершілік, адалдық, туысқандық, мақтаныш сезімдерін дамытып ерлік істердің қайнар көзіне айналуына себін тигізбек. Осы орайда, белгілі жазушы Шерхан Мұртазаның: «Парижде болдым-Париж түсіме кірмеді. Мысырда болдым-Мысыр түсіме кірмеді. Қытай, Моңғолстан, Үндістан, Пәкстан, Иран бардым. Мұхиттың арғы бетінде Техаста, Чикагода, Нью Йоркте болдым-олар да түсіме кірмеді. Баяғыда Мәскеуде бес жыл оқыдым-оны да түсімде көрмедім. Түсімде ылғи балалық шағымды көремін. Түсіме күн сайын Мыңбұлақ кіреді. Түсімде Ақсу-Жабағалыны көремін...», - деп айтқанын есімізге түсірмеске болмас. Елімізде кемелдіктің тұтқасын ұстайтын білімді де білікті, іскер, қоғам ісіне белсене қатыса-тын, оның болашағына жауапты, елжанды ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Қазіргі уақытта қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу ісі мемлекеттік идеологияның темірқазығына айналуының өзі бекер емес. Қоғамның әр бір саналы азаматы өзін мемлекетінің өткеніне, бүгінгіне және келешегіне тікелей қатысын сезініп, Отанымыздың күш-қуатын нығайтуға, оның өркениет жолымен алға жылжуына жауапты екенін сезінуі тиіс.

Қазақстанда тұратын адамдар еліміздің негізгі байлығы. Кең-байтақ Қазақстан жерінде 18 миллионнан аса адам тұрады. Республикамыздың басты жетістігі мен мақтанышы-этносаралық келісім мен түсінікті сақтай білуі. 140 этнос пен 46 конфессияға ортақ үй болып отырған Қазақстандағы этносаралық келісім болып табылады.

Бүгінгі таңда республикада қоғамдық келісім мен тұрақтылықты одан әрі нығайтудың маңызы ерекше. «*Ырыс алды ынтымақ*», «*Бірлік бар жерде тірлік бар*» дейтін халқымыз үшін республика тұрғындарының тату-тәтті тіршілігі тәуелсіздіктің басты жетістіктерінің бірі.

Балабақша, орта мектепте және жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын терең де жетік оқып үйренуіміз-заман талабы. Қазақстанда ұлттаралық қатынас тарихи және геосаяси жағдайларға байланысты өзіндік ерекшеліктері бар. Атап айтсақ, Қазақстанға көптеген халықтардың өз ата-баба қонысынан еріксіз депортациялануы, кеңес кезеңінде индустрияландыру, Ұлы Отан соғысы жылдары, тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңдерінде қандай себептермен келді, оның тарихи және саяси мәнін анық, еш бұрмалаусыз түсіндіру, ұлттық дәстүрлерді құрметтеу, әр халықтың ерекшеліктерін ашып көрсету аса өзекті мәселе. Мысалы, Қазақ жері соғыс жылдары елімізге күшпен көшірілген көптеген халықтарға пана болды. Қазақ халқы оларды туған бауырындай құшақ жая қарсы алып, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастықтың үлгісін танытты. Қазақстан олардың барлығына дерлік екінші Отанға айналды. Ұлттар мен ұлыстардың Отанына айналып отырған Қазақстан үшін елжандылық, ұлттаралық достық қатынас, өзара түсіністік сияқты мәңгілік құндылықтар ел бірлігінің негізі болып табылады.

Елімізде кемелдіктің тұтқасын ұстайтын білімді де білікті, іскер, қоғам ісіне белсене қатысатын, оның болашағына жауапты, елжанды ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Жас ұрпақтың бойында жоғары патриоттық сананы қалыптастыру, Отанның мүдделерін қорғау жөніндегі азаматтық борышын орындауға деген дайындығын тәрбиелеуде Қазақстан тарихын оқып үйренудің маңызы зор.

Білім беру жүйесінде Қазақстан тарихын оқыту Қазақстан жерін көне заманнан бүгінге дейін мекендеп келген халықтың, адамзаттың жүріп өткен тарихи жолын, тарихи білімдер негізін игеруге, оқушыларды азаматтылық пен елжандылыққа тәрбиелеуге, өз халқының және басқа халықтардың тарихын, мәдениетін құрметтеуге және жеке тұлғаның қалыптасып дамуына септігін тигізеді.

1995 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның Бас конференциясы Толеранттылық қағидаттары туралы декларация қабылдады. 1996 жылды ЮНЕСКО Толеранттылық жылы деп жариялады. Декларацияда білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілді. Бірқатар ТМД елдері, соның ішінде еліміздің оқу орындарында толеранттылық тәрбие бағдарламаларын енгізді.

«Толеранттылық принциптері декларациясында» келесі анықтама ұсынылады: «Толеранттылық – әлемнің өте бай мәдени көптектілігін, біздің даралығымызды көрсету тәсілдерін құрметтеу, қабылдау және түсіну. Оған ашықтық, білімділік, қарым-қатынас, ой, ар-ұят еркіндігі әсер етеді. Толеранттылық – бұл біреуге орын беру, мойынсұну емес». Ғылыми еңбектерде «*толеранттылық (lat. tolerantia — төзімділік, шыдам) — басқа көзқарасқа, наным-сенімге, әдет-ғұрыпқа, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті*»-делінген [10; 11; 12].

Қазақ тілінде: төзімділік, шыдамдылық, сабырлылық, ізгілік, келісімін табу сөзімен байланыстырады. Ғалымдардың толеранттылық ұғымын саралау барысындағы басты тұжырымы: «өзгеге түсінікпен қарау, басқа саяси көзқарастағы адамдардың пікіріне шыдамдылық, олардың ой-пікірін сыйлау, түрлі көзқарастағы теорияларға, пікірлерге төзімділік таныту, ашусыз, қысымсыз басқара білу біліктілігі, білім алушылардың әртүрлі мінез-құлықтық ерекшеліктеріне шыдамдылық таныту, олардың кемшіліктері мен қателіктерін түсіну, кешіре білу», - дегенге келеді [10;11; 12;].

Толеранттылық адамдар арасында өзара сыйластықты, түсіністікті білдіреді. «Төзімсіздіктің алдын алудың тиімді құралы – тәрбие» [12]. (Төзімділік қағидаттары декларациясы. Париж, 1995. 7–10-б.)

Білім беру мазмұны адамдардың нәсілі мен ұлтынан, мәдени және конфессиональдық белгілерінен тәуелсіз олардың арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа, тұлғаның жалпы адамзаттық қасиеттерін қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Жеке тұлғада толеранттылықты қалыптастыруда отбасы, оқу орындары, еңбек ұжымы, БАҚ және мемлекеттің орны зор. Елімізде кемелдіктің тұтқасын ұстайтын білімді, білікті, қоғам ісіне белсене қатысатын, оның болашағына жауапты, елжанды, толерантты ұрпақ тәрбиелеу маңызды. Қазіргі заманда білім беру үрдісінің жаңаруы жүзеге асуда, ол болашақ мамандарды дайындауға, жастардың жауапкершілігін арттыруға, өзге адамдармен, әлеммен үйлесімді қатынас құруға үйретеді.

Жас өскелең ұрпақ бойында ұлтаралық келісім сезімдерді сіңіруде, өз ұлтының құндылықтарын меңгертуде жоғары оқу орындарында сапалы бәсекеге қабілетті білім беру мен оқыту процесінің инновациялық дамуына жол ашудың орны ерекше.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Қазақстандағы ең алғашқы жоғары оқу орны. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және құқық институтында студенттер «Қазақстан тарихы», «Әлем тарихы», «Тарихнама», «Дінтану негіздері» және басқа курстарды оқып үйренеді.

Аталмыш курстардың мазмұнымен таныстыру арқылы, студенттерге елінің жарқын болашағы үшін адал еңбек ету, жақсы оқу еліміздің әрбір азаматының басты мақсаты екенін түсіндіруімізге мүмкіндік туады. Отанымыздың күш-қуатын нығайту, еліміздің қазіргі жетістіктерін одан әрі арттыру бүгінгі жастар үлесінде екені басты назарда. Жас ұрпақты тәрбиелеуде білім беру ісінің инновациялық дамуына көңіл аударылады. Бұның өзі оқытудың белсенді әдістері мен заманауи технологияны оқу үрдісінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды, жаңаша оқыта алатын білімдер ұстаздарды қажет етеді. Олай болса, болашақ кәсіби деңгейі жоғары педагог мамандар даярлауда студент-жастарға патриотизм, толеранттылықтың негізгі қағидаттары, мазмұны, құрылымы мен маңызымен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге септігін тигізеді. Осы орайда, аталған курстардың қыр-сырын терең меңгеру, алған білімдерін күнделікті өмір тәжірибесінде пайдалана білудің маңызы зор.

Студенттер курс мазмұнымен танысу арқылы ұлт аралық келісімді сақтау мемлекет саясатының негізгі принципі екенін ұғынады, басқа адамдардың ұлтына, діни сеніміне қарамастан жағымды қарым-қатынас жасау қажеттігін; әр түрлі этностардың және мәдениет өкілдерімен сенімді араласудың маңыздылығын; өзге халықтардың мәдениетіне құрмет көрсету, сыйластық, түсіністік, төзімділік, қасиеттерін тәрбиелеуге ықпал жасайды.

Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуы бүгінгі күннің жастарына байланысты. Сондықтан студенттер тәуелсіздіктің маңызын, татулық пен келісімге қол жеткізу адамдар, халықтар үшін аса қажеттілігін, өзгеге төзушілікпен қарау – ынтымақтастық пен жалпыадамзаттық қарым-қатынасты сақтаудың мәнін терең түсініп, жүрегімен сезінуі қажет.

Зерттеулер мен талдаулар. ЮНЕСКО-ның Бас конференциясы Толеранттылық қағидаттары туралы Декларацияда білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілді. «Толеранттылық принциптері декларациясында» келесі анықтама ұсынылады: «Толеранттылық – әлемнің өте бай мәдени көптектілігін, біздің даралығымызды көрсету тәсілдерін құрметтеу... Толеранттылық адамдар арасында өзара сыйластықты, түсіністікті білдіреді. «Төзімсіздіктің алдын алудың тиімді құралы – тәрбие» [5].

Ғылыми еңбектерде «*толеранттылық* (*лат.tolerantia* — төзімділік, шыдам) — басқа көзқарасқа, наным-сенімге, әдет-ғұрыпқа, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті»-делінген [6; 7; 8].

Қазақ тілінде: төзімділік, шыдамдылық, сабырлылық, ізгілік, келісімін табу сөзімен байланыстырады.

Ғалымдардың толеранттылық ұғымын саралау барысындағы басты тұжырымы: «өзгеге түсінікпен қарау, басқа саяси көзқарастағы адамдардың пікіріне шыдамдылық, олардың ой-пікірін сыйлау, түрлі

көзқарастағы теорияларға, пікірлерге төзімділік таныту, ашусыз, қысымсыз басқара білу біліктілігі, білім алушылардың әртүрлі мінез – құлықтық ерекшеліктеріне шыдамдылық таныту, олардың кемшіліктері мен қателіктерін түсіну, кешіре білу», - дегенге келеді[6;7;8]. Жеке тұлғада толеранттылықты қалыптастыруда отбасы, оқу орындары, еңбек ұжымы және мемлекеттің орны зор.

Зерттеулер нәтижелері. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Тарих және құқық институтында студенттер «Қазақстан тарихы», «Әлем тарихы», «Тарихнама», «Дінтану негіздері» және басқа курстарды оқып үйренеді.

Аталмыш курстардың мазмұнын терең меңгеру, студент-жастарға ұлтжандылық, толеранттылықтың негізгі қағидаттары, мазмұны, құрылымы мен маңызымен жан-жақты таныстыру, қоғамның білім беруге қойылатын жаңа талаптарын түсінуге ықпал етеді. Студенттер курс мазмұнымен танысу арқылы ұлт аралық келісімді сақтау мемлекет саясатының негізгі принципі екенін ұғынады, басқа адамдардың ұлтына, діни сеніміне қарамастан жағымды қарым-қатынас жасау қажеттігін; әр түрлі этностардың және мәдениет өкілдерімен сенімді араласудың маңыздылығын; өзге халықтардың мәдениетіне құрмет көрсету, сыйластық, түсіністік, төзімділік, қасиеттерін тәрбиелеуге басты назар аударылады.

Қорытынды. Тәуелсіз Қазақстанның өркендеп дамуы бүгінгі күннің жастарына байланысты. Сондықтан студенттер тәуелсіздіктің маңызын, татулық пен келісімге қол жеткізу адамдар, халықтар үшін аса қажеттілігін, өзгеге төзушілікпен қарау – ынтымақтастық пен жалпыадамзаттық қарым-қатынасты сақтаудың мәнін терең түсініп, жүрегімен сезінуі қажет.

«Қазақстан тарихы», «Әлем тарихы», «Тарихнама» және «Дінтану негіздері» пәндерін оқып үйрену барысында адамзат жинаған құндылықтар, рухани және адамгершілік тәжірибелер туралы материалдар білім алушыларды елжандылыққа, адамгершілікке, толеранттылыққа тәрбиелеуге, шығармашылығын дамытуға үлес қосады.

«Қазақстан тарихы», «Әлем тарихы», «Тарихнама» және «Дінтану негіздері» пәндерін оқып үйрену барысында адамзат жинаған құндылықтар, рухани және адамгершілік тәжірибелер туралы материалдар білім алушыларды елжандылыққа, адамгершілікке, толеранттылыққа тәрбиелеуге, шығармашылығын дамытуға үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. - Алматы, Каз.энц., 2001.
2. Сарсенбаев Б.Б. Қазақстанда патриоттық тәрбие берудің теориялық концепциясы. (Рухани ғылыми мұра. Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары, 7 қараша 2008 жыл). - Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2008. - Б.530-535.
3. Изотов М. Проблемы патриотического воспитания народа в процессе формирования общеказахстанской национальной идеи. - Алматы, 2006.
4. Құсайынов А. Қазақстандағы патриоттық тәрбие беру идеологиясы мен мәні // Білім және реформа. - Алматы, 2003.
5. Жанабаева Р.А. Қазақ халық педагогикасындағы патриоттық ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері. 13.00.01.- Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, Этнопедагогика. Пед.ғыл.док.дисс. - Алматы., 2004. 290 б.
6. «Ел мен Ердің жеңісі» / Публистикалық мақалалар, очерктер, естеліктер. Құрастырған М.Кеңбейісов. - Алматы, Қазақстан, 1985. Б. 30.
7. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. Шығармалар. - Алматы, «Жазушы», 1975. - 384 б.; Момышұлы Б. «Ел басына күн туса». - Алматы, «Қазақстан», 1970. - 320 б.;
8. Нұршайқов Ә. Ахиқат пен аңыз. Роман – диалог. 2 басылым, Алматы, «Жазушы», 1978. - 360 б.
9. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. - 1997. - №11. - С.46-54.
10. Тишков В.А. О толерантности / Толерантность и согласие. - М., 1997. - С.19.
11. Дариябеков Д.С. Діни толеранттылық диалогтық кеңістікті қалыптастырудағы рөлі. Алматы., 2015
12. Төзімділік қағидаттары декларациясы. - Париж, 1995. 7–10-б.

References:

1. Qazaqstan Ul'tyq entsiklopediasy. -Almaty, Kaz.ents., 2001.

2. Sarsenbaev B.B. *Qazaqstanda patriottyq tárbie berýdiń teorualyq kontseptsuasy. (Rýhanı gýlymi mura. Respýblikalyq gýlymi- teorualyq konferentsua materialdary, 7 qarasha 2008 jyl).* - Almaty: Abai at. QazUPÝ, 2008. -B.530-535.

3. Izotov M. *Problemy patrioticheskogo vospitaniya naroda v protsesse formirovaniya obekazahstanskoi natsionalnoi idei.* - Almaty, 2006.

4. Qusaynov A. *Qazaqstandaǵy patriottyq tárbie berý ideologuasy men máni \\ Bilim jáne reforma.* - Almaty, 2003.

5. Janabaeva R.A. *Qazaq halyq pedagogikasyndaǵy patriottyq erlik tárbiesiniń gýlymi negizderi. 13.00.01.- Jalpy pedagogika, pedagogika jáne bilim tarihy, Etnopedagogika. Ped.gyl.dok.diss.* - Almaty., 2004. 290 b.

6. «El men Erdiń jeńisi» /Pýblistikalyq maqalalar, ocherkter, estelikter. Qurastyrgan M.Keńbeisov. - Almaty, Qazaqstan, 1985.B. 30.

7. Momyshuly B. *Ushqan uia. Shyǵarmalar.* - Almaty, «Jazýshy», 1975. - 384 b.; Momyshuly B. «El basyna kún týsa». - Almaty, «Qazaqstan», 1970. - 320 b.;

8. Nurshatqov Á. *Ahiqat pen ańyz. Roman – dialog. 2 basylım, Almaty, «Jazýshy», 1978. - 360 b.*

9. Lektorski V.A. *O tolerantnosti, plýralizme i krititsizme // Voprosy filosofii.* - 1997. - №11. - S.46-54.

10. Tishkov V.A. *O tolerantnosti / Tolerantnost i soglasie.* - M., 1997. -S.19.

11. Daruabekov D.S. *Dini toleranttylyq dialogtyq keńistikti qalyptastyrdyǵy róli.* Almaty., 2015

12. Tózimdilik qaǵıdattary deklaratsuasy. - Parij, 1995. 7–10-b.

УДК 378.147:94

МРПТИ: 03.01.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.021>

Jainakbayeva G.T.*¹

¹Ph.D., associate professor of the Institute of History and Law of AbaiKazNPU,

Almaty, Kazakhstan,

E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

THE CASE-STUDY METHOD AS A MODERN TEACHING TECHNOLOGY IN THE HISTORY CLASSES OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the study and application of case-study technology in the lessons of the history of Kazakhstan.

The goal, types and stages of this technology are defined, specific examples with topics and tasks for students of most age categories by classes are given.

Innovative approaches in the educational process teachers consider the practice of modeling, design, use of active and interactive forms of work with students, different variants of seminars, trainings and introducing their elements in practical lessons. An effective method of teaching students can be called the case-study method or the method of educational concrete situations. The students should analyze the situation, understand the essence of the problems, propose possible solutions and choose the best of them.

Due to the fact that the case-study method is based on learning by solving concrete tasks in the format of problem-situational analysis, this method harmoniously, without violating the already established system of problem and personality-centered learning principles, will complement the range of modern techniques, which will increase students' readiness for modern life in the format of information society. The method considered in the article allows you to increase the efficiency of students' perception of the material and is one of the innovative methods of teaching. The case-study method allows you to make the process of learning interesting and productive.

This article is important for teachers and researchers who are involved in history education.

Keywords: the method of case-study, teaching methods, history of Kazakhstan, interactive teaching, analysis of historical facts, critical thinking, situational learning, historical education, intellectual potential, educational situations.

Джайнакбаева Г.Т.*¹

¹п.ғ.к., Абай атындағы Каз ҰПУ, Тарих және Құқық институтының доценті,

Алматы қ., Қазақстан,

E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

КЕЙС-СТАДИ ӘДІСІ – ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қазақстан тарихы сабақтарында кейс-стади технологиясын қолдану және зерттеу мәселелеріне арналған.

Осы технологияның мақсаты, түрлері мен жұмыс кезеңдері анықталып, сыныптар бойынша жас ерекшеліктеріне сәйкес оқушыларға арналған тақырыптар мен тапсырмалармен нақты мысалдар келтірілген.

Мұғалімдер оқу процесінде инновациялық тәсілдер дегенді модельдеу, жобалау, оқушылардың жұмыстың белсенді және интерактивті түрлерін қолдану, семинарлардың әртүрлі нұсқалары, тренингтер және олардың элементтерін практикалық сабақтарға енгізу деп санайды. Оқушыларды оқытудың тиімді әдісін – кейс-стади әдісі немесе нақты жағдайларды оқыту әдісі деп атауға болады. Оқушылар жағдайды талдап, мәселелердің мәнін түсініп, мүмкін шешімдерді ұсынып, ең дұрыс шешімді таңдауы керек.

Кейс-стади әдісі проблемалық-жағдаяттық талдау форматында нақты міндеттерді шешу арқылы оқытуға негізделгендіктен, бұл әдіс проблемалық және тұлғаға бағытталған оқыту принциптерінің қалыптасқан жүйесін бұзбай үйлесімді түрде заманауи әдістердің спектрін толықтырады, бұл өз кезегінде оқушылардың ақпараттық қоғам форматында қазіргі өмірге дайындығын арттырады. Мақалада қарастырылған әдіс оқушылардың материалды қабылдау тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді және оқытудың инновациялық әдістерінің бірі болып табылады. Кейс – стади әдіс материалды игеру процесін қызықты және нәтижелі болуға мүмкіндік береді.

Бұл мақала тарихи білім берумен айналысатын тәрбиешілер мен зерттеушілер үшін маңызды.

Кілт сөздер: кейс-стади әдісі, оқыту әдістемесі, Қазақстан тарихы, интерактивті оқыту, тарихи фактілерді талдау, сыни ойлау, жағдаяттық оқыту, тарихи білім беру, зияткерлік әлеует, оқу жағдайлары.

Джайнакбаева Г.Т.*¹

¹к.п.н., доцент Института Истории и Права КазНПУ им. Абая,

г.Алматы, Казахстан,

E-mail: gulnara12.02.61@mail.ru

МЕТОД КЕЙС – СТАДИ КАК СОВРЕМЕННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена вопросам изучения и применения технологии кейс – стади на уроках истории Казахстана.

Определены цель, виды и этапы работы данной технологии, приводятся конкретные примеры с тематикой и заданиями для учащихся большинства возрастных категорий по классам.

Инновационными подходами в учебном процессе педагоги считают практику моделирования, проектирования, использования активных и интерактивных форм работы с учащимся, различные варианты семинаров, тренинги и внесение их элементов в практические занятия. Эффективным методом обучения учащихся можно назвать метод кейс-стади или метод учебных конкретных ситуаций. Обучающиеся должны проанализировать ситуацию, разобраться в сути проблем, предложить возможные решения и выбрать лучшее из них.

В силу того, что метод кейс-стади основан на обучении путем решения конкретных задач в формате проблемно-ситуативного анализа, этот прием гармонично, не нарушая уже сложившейся системы проблемного и личностно-ориентированного принципов обучения, дополнит спектр современных приемов, что повысит готовность учащихся к современной жизни в формате информационного общества. Метод, рассматриваемый в статье, позволяет повысить эффективность восприятия материала школьниками и является одним из инновационных методов преподавания. Метод кейс – стади позволяет сделать процесс усвоения материала интересным и продуктивным.

Эта статья имеет значимость для педагогов и исследователей, которые занимаются историческим образованием.

Ключевые слова: метод кейс-стади, методика обучения, история Казахстана, интерактивное обучение, анализ исторических фактов, критическое мышление, ситуационное обучение, историческое образование, интеллектуальный потенциал, учебные ситуации.

Introduction.

Today, the main goal of the teacher becomes the preparation of students for continuing education, and the didactic task - to teach learning, to help students master universal skills, which will subsequently lead to the awareness of the need for self-education and lifelong learning. The boundaries between self-education and the work of educational institutions are increasingly blurred, and the question of combining both forms of work begs itself [1, p. 102].

Speaking about self-education, it is necessary to say that it is a way of acquiring knowledge and its application in practical activity exclusively in an independent way, from additional sources beyond the program provided at school. It significantly expands the boundaries of the student's holistic knowledge and his idea about the world around him. Formation of cognitive independence and activity especially in history classes today is of particular importance in connection with the continuous increase in the volume of scientific information and the process of rapid "aging" of knowledge. There is an urgent need to form the abilities and skills of self-education of students, it is necessary to teach them to learn and acquire knowledge independently, to teach them the ability to adapt to life situations and make decisions independently, to think critically [2, p. 175].

In the practice of teaching history along with traditional methods and techniques, interactive teaching is becoming increasingly popular. In the context of interactive learning, the technology of interactive lectures has been developed, providing for the creation of "focus groups", project technology, trainings, etc. One of such technologies is called a case study or case method.

The case method was first used at Harvard Business School in the 1920s. Teachers at the school realized very quickly that there were no textbooks suitable for a graduate program in business. Their first solution to this problem was to interview leading business practitioners and write detailed accounts of what these managers were doing and the factors that influenced them. Trainees were given descriptions of a particular situation encountered by a real organization in its operations in order to familiarize themselves with the problem, find their own solutions, and, in a collective discussion, find a solution.

The method of case study (case study) is one of the variants of application of modern pedagogical technologies aimed at solution of problems in modern education in educational practice.

The application of the case method in education involves intensive interaction of the teacher and the participant, as well as participants in the group, as a result of which the simulation of the decision-making process in professional activity is carried out.

Methods and materials.

In writing the article applied general scientific methods, analysis, systematization, analogy, generalization, classification, comparative analysis, as well as historical methods of knowledge. As materials for the study were scientific works on philosophy, psychology and pedagogy, methods of teaching history, concerning various aspects of new educational technologies. Materials both theoretical and scientific and practical orientation, which reflected the preconditions and grounds for the emergence of educational technology and the dynamic characteristics of its development. When analyzing the documentary material was involved the whole set of sources, accurate and indisputable facts, as well as the need for their critical consideration.

Discussion.

The problem of introducing case-study technology into educational practice today is very relevant, which is due to two trends: the first follows from the general direction of the development of education, its focus not so much on the definition of certain knowledge, but on the formation of professional competence, skills and abilities of mental activity, the development of personality abilities, of which special interest is given to the ability to learn, change the paradigm of thinking, the ability to process huge amounts of information; the second follows from the formation of requirements for the quality of student training, which, in addition to meeting the requirements of the first trend, must also master the ability of optimal behavior in various situations, differ in consistency and effectiveness of actions in a crisis [3, p. 17].

The key task of education, which in the light of new ideas inevitably requires high-quality changes, is to select such modern educational technologies that will contribute to the transformation of theoretical knowledge into practical skills, possession already at the stage of mastering the material by the student.

Issues related to the study of new world educational technologies are reflected in the works of many scientists from different countries. In these works, the essence and concept of educational technologies are considered in detail. These works convincingly prove that the concept of "technology" should firmly enter the education system and these technologies themselves should be actively introduced into everyday school practice.

In this regard, the work on the application of modern pedagogical technologies in educational institutions is of particular interest. These are the works of the following authors G.K. Selevko, V.S. Zaitsev, N.V. Bordovskaya, S.R., Sh.M. Kalanova.

We can name a number of Kazakhstani authors who study the problems of introducing educational technologies into practice. Among them I would like to note the works of the following authors: S.K. Islamgulova, G.M. Kusainova, L.Kh. Mazhitova, L.V. Zavadskaya and materials of various republican conferences, seminar-meetings.

The essence of pedagogical technology was first revealed in the works of Academician of the Russian Academy of Education V.P. Bepalko. Separate aspects and varieties of pedagogical technology of education were considered in the works of P.I. Tretyakov and I.B. Sennovsky.

In our republic, pedagogical technologies developed by T. Galiev, G.K. Nurgaliev, M.M. Zhanpeisova. In the works of K.K. Kabdykairov, the main results of the introduction of V.M. Monakhova.

Yu.D. Krasovsky, G.A. Bryansky, Yu.Yu. Yekaterinoslavsky, O.V. Kozlova, V.Ya. Platov, D.A. Pospelov, O.A. Ovsyannikov, V.S. Rapoport, O.G. Smolyaninova, V.V. Guzeev, Shimutina E.N.

The case-study technology is based on the following principles:

The technology is designed to teach disciplines in which the truth is pluralistic, there is no unambiguous answer to the question posed. At the same time, the task of the teacher is to activate students in the search for various truths and approaches and help them navigate the problem field.

Shift the emphasis of teaching from acquiring pre-existing knowledge to its development requires the cooperation of the teacher and the student. Therefore this technology differs decisively from traditional methods because of its

democracy for acquiring knowledge, i.e., equality for all

with everyone and with the teacher in the process of discussing the problem [4].

As a result of the use of case studies, in addition to gaining knowledge, the skills of professional activities, build a system of values,

professional positions, attitudes, idiosyncratic attitudes, and transformations in the world.

In case-study technology, the student is the main character. The participants of the lesson are involved in the discussion of the real situation and therefore take an active position. The main goal of case-study is to analyze the situation that arises in a specific state of affairs by the joint efforts of the group and develop a practical solution. The choice of the best solution in the context of the problem is made by analyzing the situation and evaluating the developed alternatives.

Educational potential of this technology:

- allows to illustrate theoretical knowledge on the material of real events;
- stimulates the educational activity of students;
- contributes to the formation of the required competencies (the ability to work with sources, find alternatives in solving problems.);
- promotes the formation of various practical skills;
- actualizes a certain body of knowledge that must be mastered in solving the stated problem.

The Situational Analysis Method (Case Study Method) is a method in which students read a description of the problem presented and then independently analyze the problem and then presents their own ideas and solutions to discussed with other students [5, p. 132].

The material is presented to schoolchildren in the form of micro problems, knowledge is acquired as a result of their active research and creative activities to develop solutions.

The conditions for the effectiveness of the educational process based on this technology is a good case, a certain methodology for its use in the educational process.

The following key stages of creating cases are distinguished: setting goals, criteria-based selection of the situation, selection of the necessary sources of information, preparation of primary material for the case, examination, preparation of methodological materials for its use.

The key concepts associated with a case study are "case", "problem" and "analysis". A case is a description of a real situation that can be used to teach students, usually in group sessions. The problem described in the case may be complex, but important for understanding in this field of knowledge. Analysis, in turn, is to consider the problem from different angles and find possible solutions.

In education, case studies can be used as a primary teaching method or as a complement to traditional methods such as lectures and seminars. A case study can be useful for developing critical thinking, analytical skills and the ability to apply theoretical knowledge to real situations [6, p. 19].

There are various theoretical frameworks that can explain the effectiveness of the case study in education. One of them is the theory of constructivism, which states that knowledge is built on the basis of experience and thinking. Case studies, as a teaching method, can help learners construct knowledge based on experience, which contributes to a better understanding and memorization of the material.

Another theoretical basis of the case study is the theory of active learning, which emphasizes the importance of active participation of students in learning. The case study provides learners with the opportunity to actively participate in the learning process, including problem analysis, sharing with other learners, and finding solutions. This can help students not only improve their knowledge, but also develop communication and social skills.

In addition, case studies can be an effective teaching method in the context of interdisciplinary areas of knowledge. This method allows students to look at a problem from different perspectives and apply knowledge from different areas.

This method does not require large material or time costs, and the Variability of Training The undoubted advantages of the case are practical orientation; the ability to adapt to real organizational situations; activity of the participants in relatively safe situations. It is a pleasant and motivating work environment in which they can demonstrate their experience and creativity. It is an opportunity for interaction between facilitators and participants and among participants. confidence that they can actually handle such planning tasks, or conversely participants can identify their shortcomings. situation closer to reality and analyze them.

However, the case study may have some limitations. For example, to use this method effectively, it takes time to prepare and study cases, which can be a problem in conditions of limited time within the educational process. Also, a case study may not be effective in cases where the problem does not have an unambiguous solution or when systematic preparation is needed before considering a case [7].

Overall, case studies are an effective teaching method that can help learners develop critical thinking, analytical skills, and the ability to apply theoretical knowledge to real situations. This method can also contribute to the development of communication and social skills and be effective in interdisciplinary fields of knowledge. However, when using a case study, it is necessary to take into account the limitations of this method and allow sufficient time for the preparation and study of cases.

Consider the application of the case-study method in the practice of teaching the history of Kazakhstan. Of greater interest in the use of cases is the medieval period of the history of Kazakhstan.

Let's move on to the historical context of medieval Kazakhstan. The medieval period in the history of Kazakhstan covers approximately a thousand-year period from the 5th to the 15th centuries. At that time, various states and tribes existed on the territory of Kazakhstan, such as the Kypchaks, Kangly, the Turkic Kaganate, the Karluk state, the Karakhanids and others.

An important event in the history of medieval Kazakhstan was the creation of the Golden Horde in the 13th century, which controlled most of Central Asia and Eastern Europe. The Golden Horde had a great influence on the culture and lifestyle of nomadic peoples in Kazakhstan.

Also during this period, various wars, conflicts and migrations of peoples took place on the territory of Kazakhstan. All these historical events have left traces in the culture and history of Kazakhstan.

The period of medieval Kazakhstan can be conditionally divided into several eras:

The era of nomadic society - V-XI centuries

During this period, various tribes existed on the territory of Kazakhstan, who led a nomadic lifestyle and were engaged in cattle breeding. These tribes were divided into several confederations and formed tribal unions.

The era of the Turkic Kaganate - VI-VIII centuries

The Turkic Kaganate was the first state on the territory of Kazakhstan. It was created by the Turkic tribes and existed in the VI-VIII centuries. The Turkic Khaganate united various Turkic tribes and created a powerful empire.

The era of the Karluk Kaganate - VIII-XI centuries

The Karluk Khaganate was established in the 8th century and continued to exist until the 11th century. It included most of modern Kazakhstan and was one of the most powerful states in Central Asia.

The era of the Kypchak Kaganate - XI-XII centuries

The Kypchak Kaganate was created in the 11th century and covered most of the territory of Kazakhstan. It was a multinational state and included not only the Kypchak tribes, but also other peoples.

The era of the Golden Horde - XIII-XV centuries

The Golden Horde was created in the XIII century and was the heir to the Kypchak Kaganate. It covered most of Central Asia and Eastern Europe and was one of the most powerful states of that time.

These eras and events greatly influenced the culture and lifestyle of the nomadic peoples in Kazakhstan and can be used as case study lessons.

Case study technology is an excellent way to apply theoretical knowledge in practice and teach students critical thinking and analysis. In medieval Kazakhstan, the topics for a case study can be varied and interesting, and their choice should be based on the following criteria.

The first criterion is relevance. The topics for a case study should be relevant and interesting for students so that they can easily understand why these topics are important and how they can apply what they have learned in real life. For example, you can choose the topic "Socio-economic development of Kazakhstan in the Middle Ages" or "The influence of religion on culture and society in medieval Kazakhstan."

The second criterion is scientific. Case study topics should be based on reliable and scientific sources so that students can study the subject in more depth and accuracy. For example, you can choose the topic "Studying the Mongol invasion of Kazakhstan and its impact on culture and society" or "Studying the history of the formation and development of the national idea of Kazakhstan in the Middle Ages."

The third criterion is involvement in the educational process. The topics for a case study should be interesting and engaging so that students can become interested and delve into the research of the topic. For example, you can choose the topic "The life and work of the famous poet and thinker of Kazakhstan - Abai Kunanbayev in the context of new stories" or "The role of women in medieval Kazakhstan."

The fourth criterion is the active participation of students in the educational process. The topics for the case study should include tasks that will allow students to actively participate in the learning process and learn how to apply their knowledge in practice. For example, you can give the task to analyze the socio-economic development of a certain region of Kazakhstan in the Middle Ages, based on historical sources and conduct a comparative analysis with the current state of the region. You can also invite students to conduct research on the role of crafts and trade in medieval Kazakhstan, collecting data from various sources and comparing them.

The fifth criterion is accessibility. Topics for a case study should be accessible and understandable to all students, regardless of their level of preparation and knowledge of the subject.

The sixth criterion is versatility. Case study topics should be multi-faceted and have different aspects to explore so that students can view them from different points of view. For example, you can choose the topic "Studying culture and art in medieval Kazakhstan", which includes aspects of religion, literature, music, painting, etc.

As a result, the choice of topics for a case study in the lessons of the history of Kazakhstan should be based on relevance, scientific character, involvement in the educational process, active participation of students, accessibility and versatility of the topic. This will allow students to acquire the necessary knowledge and skills, as well as learn how to apply them in practice.

For each example, additional work was carried out to research historical facts and prepare materials to create the corresponding case studies. Each case study was designed according to the age and level of education of the students, as well as in accordance with the curriculum and lesson objectives.

Case number 1. Theme - "Spread of religion on the territory of Kazakhstan".

Task number 1. Formulate in writing the main reasons for the spread of Islam in the territory of Kazakhstan.

Student progress

Step 1: Define the context

Before starting research, you need to determine the context of your case study. In this case, the context is the history of Kazakhstan in the Middle Ages, and more specifically, the spread of religion during this period.

Step 2: Data collection

To collect data, you can turn to various sources such as historical documents, academic articles, books, and online resources. In this case, you can explore sources related to the spread of Islam, Buddhism and Christianity in Kazakhstan in the Middle Ages.

Step 3: Data Analysis

Once you have collected the data, the next step is to analyze it in order to highlight the main trends and reasons for the spread of religion in Kazakhstan in the Middle Ages. During the analysis, you can highlight the following facts:

At the beginning of the Middle Ages, the majority of the population of Kazakhstan were pagans who worshiped natural phenomena such as the sun, moon and stars.

In the 7th-8th centuries, Muslim missionaries began to penetrate the territory of Kazakhstan, which led to the spread of Islam.

With the spread of Islam in Kazakhstan in the Middle Ages, many nomads moved to permanent residence in cities and villages, which contributed to the development of trade and crafts.

In the XI-XII centuries, Buddhist missionaries penetrated the territory of Kazakhstan, which led to the spread of Buddhism among nomadic peoples.

In the XIII-XIV centuries, Christian missionaries began to penetrate the territory of Kazakhstan, which led to the spread of Christianity in Kazakhstan. However, Christianity did not become the predominant religion in the region as the majority of the population had already been Islamized.

The spread of religion in Kazakhstan in the Middle Ages was associated not only with missionary activities, but also with political and economic factors. For example, many nomads converted to Islam in order to strengthen their ties with Muslim rulers and have greater access to trade and craft resources.

In the Middle Ages, religious communities in Kazakhstan were usually organized within nomadic clans or groups. Thus, religion was often associated with the culture and traditions of ethnic groups, and the spread of religion was often associated with the spread of ethnic identity.

Step 4: Statement of Conclusions

Students, based on data analysis, made the following conclusions about the spread of religion in Kazakhstan in the Middle Ages:

The spread of religion was associated not only with missionary activities, but also with political and economic factors.

Religion was often associated with the culture and traditions of ethnic groups, as well as with ethnic identity.

Islam became the dominant religion in Kazakhstan in the Middle Ages, although Buddhism and Christianity were also widespread in the region.

Case number 2. Theme - "Application of the ideas of Abai Kunanbaev in modern society" of Kazakhstan.

Another example can be the story of the life and work of the Kazakh hero Abay Kunanbaev, who lived in the 19th century. Abay Kunanbaev was known as a poet, composer, thinker and public figure. His work is of great importance for the culture and literature of Kazakhstan, and he is one of the symbols of national unity.

Description:

Abai Kunanbaev was an outstanding poet, thinker and public figure who had a great influence on the culture and ideology of Kazakhstan. His ideas and philosophy are still relevant and resonate in the hearts of people, especially among the younger generation.

The purpose of this case study is to analyze the impact of Abai Kunanbaev's ideas on the modern society of Kazakhstan and to identify how they can be applied to solve modern problems.

Case progress:

Step 1. Studying the ideas of Abay Kunanbaev through his writings and research about his life and legacy.

Step 2. Study of modern problems in Kazakhstan, such as the crisis of moral values, national identity, environmental problems, etc.

Step 3. Analysis of the ideas of Abai Kunanbaev and their applicability to solving these problems.

Step 4. Development of a concept based on the ideas of Abai Kunanbaev to solve a specific contemporary problem in Kazakhstan.

Step 5. Evaluation of the effectiveness of applying the ideas of Abay Kunanbaev to solve modern problems in Kazakhstan.

The results of the case study for the students were as follows:

The students noted that Abai Kunanbaev's ideas about morality and human values can help in the fight against the crisis of moral values in the modern society of Kazakhstan.

Abai Kunanbaev's ideas about national identity can help strengthen the unity of the nation and fight ethnic conflicts.

Abay Kunanbaev's ideas about caring for nature and ecology can help in the fight against environmental problems in Kazakhstan.

Development of a concept based on the ideas of Abai Kunanbaev to solve a specific contemporary problem in Kazakhstan.

Taking into account the above results and the analysis of current problems in Kazakhstan, it is possible to develop a concept based on the ideas of Abai Kunanbaev to solve a specific problem.

One of the most urgent problems in Kazakhstan is the deterioration of the environmental situation, caused not only by natural factors, but also by human activities. Therefore, the concept will be aimed at improving the environmental situation in Kazakhstan.

The concept is based on the idea of Abai Kunanbaev about caring for nature and ecology. The concept is based on the creation of a social movement that would be aimed at preserving and restoring the ecosystems of Kazakhstan. The movement will be based on the principles of morality, respect for nature and responsibility for the future generation.

The key activities of the concept will be:

Creation of a public movement "For Green Kazakhstan", which will unite people who share the principles of caring for nature and ecology.

Carrying out mass actions for garbage collection in settlements, forests, parks, lakes and rivers.

Teaching children and youth the principles of a responsible attitude towards nature, holding environmental circles and camps.

Development and implementation of environmental technologies and methods that would reduce the negative impact on nature.

Popularization of ecological principles and ideas of Abay Kunanbaev in popular culture.

Evaluation of the effectiveness of the application of the concept will be carried out through monitoring the environmental situation in Kazakhstan and the level of participation in the public movement "For a Green Kazakhstan".

Case number 3. Theme - "The battle of Orbulak 1643".

The purpose of this case is to identify the features of the strategy of the Kazakh militia, as well as to find the reason for the success of the Kazakh troops with the least number of soldiers.

Students are given a task - to solve a historical problem: explain how the Kazakh militia defeated an army of thousands of Oirats, having only 600 soldiers in battle.

Progress of solving the problem:

Step 1. Students, studying the place of hostilities on the contour map, mark geographical features.

Step 2. With the help of data on the tactics, weapons of the Kazakh and Oirat troops, they conclude that in a direct clash, the Kazakh army is more likely to lose.

Step 3. Thus, knowing that the actions are taking place near the mountains of Karatau, they decide that the tactics of the Kazakh troops is to wait and occupy a convenient area with archers, by luring the enemy into the gorge and further shelling the enemy.

Case number 4. Theme - "Huns".

This case is recommended to be used in the final lessons of the section "Huns" in the lessons of the history of Kazakhstan in grade 5.

The purpose of this case is to identify the chain of events that influenced the creation of the Great Wall of China, and later - to the split of the Roman Empire.

Task number 1 Formulate how Qin Shi Huang created a threat to the Roman Empire by protecting himself from the Huns

Students, in order to solve this historical problem, make up a chain of events that touches on the most basic moments in the history of the Huns.

Step 1. Relationship with China

Step 2. Building the Great Wall of China

Step 3. Schism in 55 B.C. on northern and southern Huns

Step 4. Attempt to reunite with the Uysun tribes

Step 5. Beginning of the Great Migration

Step 6. Capture of most of the Western Roman Empire by the Goths, Huns and other tribes

Step 7. In the conclusion, the students formulated the following thesis - the inability of the Huns to resist several successive empires in China, the split of the Huns into two parts, led to the fact that the Huns were practically the cause of the collapse of the Roman Empire.

Case number 5. Theme - "The Feat of Chirac".

This case is recommended for a lesson in the 5th grade. Students are asked to solve a logical problem with a set of data. It is necessary to familiarize students with the geographical features of the Central part of Kazakhstan. Focus on the deserts and semi-deserts of Kazakhstan.

Task number 1 "How one Saka shepherd was able to defeat the whole army of the Persian king Darius the first"

Step 1. Students, in view of their age and the first acquaintance with the subject of history, can use examples from cartoons, movies, etc.

Step 2. Next, you need to analyze some of the information offered by the students.

Step 3. After that, break it down into main groups with ideas

Step 4. Students are invited to place the figures of the alleged heroes on the card, which can stimulate them to respond, as well as suggest various strategies.

Step 5. In the conclusion, the students suggested that the shepherd Shirak was able to deceive the army of thousands of Darius I into the desert.

Case number 6. Theme - "The accession of the Kazakh Khanate to the Russian Empire".

This case is recommended for conducting lessons on the history of Kazakhstan in grade 7.

Task number 1. Determine why Abulkhair Khan went to join the Kazakh lands to the Russian Empire.

Students are encouraged to build a research plan for the case.

Step 1. Study the political situation around the Kazakh Khanate

Step 2. Mark potential enemies of the Kazakh Khanate on the map

Step 3. Mark potential allies of the Kazakh Khanate

Step 4. Offer the best choice of allies during this period

Step 5. Students provide their own historical assessment of Abulkhair Khan

Step 6. Based on the results obtained, students formulate a conclusion as the pros and cons of the decision made by Abulkhair.

Results.

The results of the study showed that the use of case studies in the lessons of the history of Kazakhstan had a positive impact on the educational process. Students showed greater interest in the subject, improved their knowledge and understanding of historical events, and developed their critical thinking and problem-solving skills.

After the examples of case studies were selected, an analysis was made of the effectiveness of their use in the lessons of the history of Kazakhstan. For this, a research methodology was developed, including the use of a survey and analysis of the results.

The survey was conducted among students who studied at the lessons of the history of Kazakhstan using case study methods, and among those who studied without using them. The survey included questions about the degree of interest in the subject, the ease of understanding the material and the level of memorization.

The results of the study showed that the use of case studies in the lessons of the history of Kazakhstan really increases the level of students' interest in the subject. They also showed that the use of a case study improves understanding of the material and increases the level of memorization. This indicates that the use of a case study can be an effective tool in the educational process.

The discussion of the obtained results showed that the use of a case study may have certain limitations and disadvantages. For example, when using a case study, there may be a risk of missing important details or the need for more thorough preparation. However, to be fair, these shortcomings can be easily overcome with the right methodology and case study approach.

Conclusion.

Thus, case technologies are a group of educational technologies, teaching methods and techniques based on solving specific problems and tasks. They are classified as interactive teaching methods, they allow all students to interact, including the teacher.

Considering the key structural elements of educational technology implemented in a complex, one can evaluate the effectiveness of the case-study technology [8].

When dealing with cases, the educational emphasis shifts from the development of ready-made knowledge to the development of knowledge and teacher-student cooperation. There is a development of the student's values, professional position, attitude toward life, a kind of professional consciousness, and a transformation of the world.

Hence, the fundamental development of the case study technique is democracy in the process of acquiring knowledge. To conclude our analysis of the case study technique, let us summarize its main characteristics:

The greater the number of participants, the more opinions, decisions, conclusions, methods, and perspectives on the issues raised, the better the collective or group decision;

The key components of participation in resolving the proposed situation are: maximum independence and autonomy of each participant's opinion, existence of the right to make mistakes, and mutual exchange of opinions and information; the initial message when conducting a case-study is the thesis about the set of correct solutions, variability in solving the tasks; when participating in case-study, group evaluation of the results obtained is a priority;

the teacher in the classroom leads the students through all the stages of the scenario and acts as an expert, a catalyst for the learning process and a trainer.

Thus, we have formulated the learning capabilities of the case method. It is not easy to integrate it into the educational process. This requires significant efforts of teachers, everyday creative work on understanding and selecting situations, analyzing educational material, creating a case as a work of art of learning. It's a huge job in and out of the classroom, with and without the student. But it can provide a significant increase in the effectiveness of the educational process.

References:

1. Kalinina A.N. *The essence of the concept of "self-education"* // *Bulletin of the Moscow University. Series 20. Pedagogical education*, 2013.-No. 3.
2. Zhakupova G.T. *Methods of teaching history. Course of lectures.* – Almaty: KazNU of Al-Farabi.-2013.-234p.
3. Vagina M.V. *Using the case study method as an educational technology.* // *Bulletin of the Northwestern Branch of the Russian Academy of Education*, 2013. - 16-18 p.
4. Agafonova T.G. *The use of case technologies in social studies lessons.* - Bratsk, 2014. - Article address: festival.1september.ru/articles/311907/
5. Dolgorukov A. *The case-study method as a modern technology of professionally oriented education.* - URL: <http://pycode.ru/2012/05/case-study> (date of access: 04/23/2018). [2 -149]
6. Smolyaninova O. G. *Didactic possibilities of the case study method in teaching students* // *Humanitarian Bulletin.* - Krasnoyarsk, 2000. - 15-19 p.
7. Smolyaninova O.G. *Innovative learning technologies based on the CaseStudy method* // *Innovations in Russian education: M.: VPO, 2000.*
8. Guzeev V.V. *Effective educational technologies: Integral and TOGIS.* Moscow: Research Institute of School Technologies, 2006.

Список использованной литературы:

1. Калинина. А.Н. *Сущность понятия «самообразование»* // *Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование*, 2013.-№2. 3.
2. Жакупова Г.Т. *Методика преподавания истории. Курс лекций.* – Алматы: КазНУ имени Аль-Фараби.-2013.-234с.
3. Вагина М.В. *Использование метода кейс-стади как образовательной технологии.* // *Вестник Северо Западного отделения Российской академии образования*, 2013. – 16-18 с.
4. Агафонова Т.Г. *Использование кейс-технологий на уроках обществознания.* – Братск, 2014. – Адрес статьи: festival.1september.ru/articles/311907/
5. Долгоруков А. *Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения.* - URL: <http://pycode.ru/2012/05/case-study> (дата обращения: 23.04.2018). [2 149]
6. Смолянинова О. Г. *Дидактические возможности метода casestudy в обучении студентов* // *Гуманитарный вестник.* – Красноярск, 2000. – 15-19 с.
7. Смолянинова О.Г. *Инновационные технологии обучения на основе метода CaseStudy* // *Инновации в российском образовании: М.: ВПО, 2000.*
8. Гузеев В.В. *Эффективные образовательные технологии: Интегральная и ТОГИС.* М.: НИИ школьных технологий, 2006.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

ӘОЖ 9.94
МРНТИ 03.09.25

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.022](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.022)

Р.С. Мырзабекова^{1*}, М.С. Мырзабеков²

*¹ т.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,*

E-mail:myrzabekovaryskeldy@gmail.com

*² т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан,*

E-mail:moldahmet1964@gmail.com

**АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ БАТЫС
ЕУРОПАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР**

Аңдатпа

Алтын Орда– Шығыс және Батыс елдері арасында халықаралық қатынастарды дамытуға, сауда және мәдени байланыстарды нығайтуға үлесін қосқан. XIX ғасырдың бірінші ширегінен бастап Алтын Орда тарихын әртүрлі елдердің ғалымдары зерттеп келеді және Алтын Орда тарихы негізінен шығыс деректерінің аясында зерттелгені көпшілікке аян. Алтын Орда тарихын зерттеуде батыс еуропалық деректер мен зерттеулердің өзіндік орны бар. Батыс деректерінен Алтын Орданың аумағы мен шекарасына, мемлекеттің атауына, қалаларына, мәдениетінің дамуына, сондай-ақ саяси тарихтың кейбір мәселелеріне қатысты түпнұсқалық пікірлерді кездестіруге болады. Атап айтқанда, Батыс Еуропалық деректер мен зерттеулерден Берке хан мен Бейбарс сұлтанның арасындағы мәдени және саяси байланыстар, Алтын Ордадағы ислам діні, Иран билеушілері Хулагуидтермен соғыс, Алтын Орда мен Египеттің одақтасуы туралы мәліметтерді жинақтауға болады. Алтын Орда мен Византияның арасындағы саяси, экономикалық байланыстар мен неке саясаты туралы мәліметтерді латын, түрік тіліндегі деректер мен зерттеулерден алуға болады.

Батыс деректері негізінде зерттеу бұл кезеңнің назардан тыс қалған тұстарын жаңа фактілермен толықтырады. Алтын Орда тарихына қатысты батыс деректері мен зерттеулері түпнұсқалық жаңа идеялар мен дискуссиялық сипаттағы пікірлерді бере алады, Алтын Орда тарихының мұрасын байытады.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Батыс Еуропалық деректер, Мәмлүктер, Мысыр, Византия, Бейбарыс, крест жорықтары.

Р.С. Мырзабекова^{1*}, М.С. Мырзабеков²

*¹ к.и.н., профессор, Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,*

E-mail:myrzabekovaryskeldy@gmail.com

² к.и.н., ассоциированный профессор, Казахский Национальный Женский Педагогический университет г. Алматы, Казахстан,

E-mail:moldahmet1964@gmail.com

**ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПОЛИТИЧЕСКОЙ И
КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ**

Аннотация

Золотая Орда способствовала развитию международных отношений между странами Востока и Запада, укреплению торговых и культурных связей. С первой четверти XIX века история Золотой Орды изучается учеными разных стран, изучается преимущественно в контексте восточных источников. Западноевропейские источники и исследования также имеют свое место в изучении истории Золотой Орды. Из западных источников можно найти оригинальные данные о территории и границах Золотой Орды, названии государства, городов, развитии ее культуры, а также некоторые вопросы политической истории. В частности, из западноевропейских источников и исследований можно почерпнуть сведения о культурных и политических отношениях Беркехана и Бейбарыссултана, о исламской религии в Золотой Орде, о войне с иранскими правителями Хулагуидами, о союзе между Золотой Ордой и Египта. Сведения о политических, экономических отношениях и брачной политике между Золотой Ордой и Византией можно найти из латинских и турецких источников и исследований.

Исследование, основанное на западных данных, добавляет новые факты к некоторым аспектам этого периода. Западные источники и историография, по истории Золотой Орды, могут дать оригинальные новые идеи и дискуссионные взгляды, обогащая наследие истории Золотой Орды.

Ключевые слова: Золотая Орда, западноевропейские источники, мамлюки, Египет, Византия, Бейбарыс, крестовые походы.

R.S. Myrzabekova^{1*}, M.S. Myrzabekov²

*¹ Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,*

E-mail:myrzabekovaryskeldy@gmail.com

*² Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical
University, Almaty, Kazakhstan,*

E-mail:moldahmet1964@gmail.com

WESTERN EUROPEAN DATA AND RESEARCH ON THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY OF THE GOLDEN HORSE

Abstract

The Golden Horde contributed to the development of international relations between the countries of East and West, the strengthening of trade and cultural ties. Since the first quarter of the 19th century, the history of the Golden Horde has been studied by scientists from different countries, and for many it is obvious that the history of the Golden Horde is studied mainly in the context of Eastern sources. Western European sources also have their place in the study of the history of the Golden Horde. From Western sources, one can find original data on the territory and borders of the Golden Horde, the name of the state, cities, the development of its culture, as well as some issues of political history. In particular, from Western European sources and studies, one can draw information about the cultural and political relations between Berke Khan and Baibars Sultan, about the Islamic religion in the Golden Horde, about the war with the Iranian rulers of the Hulaguids, about the alliance between the Golden Horde and Egypt. Information about political, economic relations and marriage policy between the Golden Horde and Byzantium can be found from Latin and Turkish sources and studies.

A study based on Western data adds new facts to some aspects of this period. Western sources and historiography on the history of the Golden Horde can provide original new ideas and controversial views, enriching the heritage of the history of the Golden Horde.

Key words: Golden Horde, Western European sources, Mamluks, Egypt, Byzantium, Beibarys, crusades.

Кіріспе

Алтын Орда тарихына қатысты деректердің басым бөлігі араб, парсы, қытай, монғол деректері. Алтын Орда тек шығыс елдері ғана емес, батыс елдері тарихында елеулі із қалдырған еуразиялық мемлекет екенін ескерсек, батыс еуропалық деректер мен зерттеулердің құндылығы да жоғары.

Алтын Орданың саяси және мәдени тарихына қатысты батыс деректері мен зерттеулері XIII ғасырдың ортасынан бастап латын, грек, неміс, француз тілдерінде жазылды. Батыс Еуропалық деректер мен зерттеулерден Берке хан мен Бейбарыс сұлтанның арасындағы мәдени және саяси байланыстар, Алтын Ордадағы дін мәселесі, Хулагуидтермен соғыс, Алтын Орда мен мәмлүктердің байланыстары туралы мәліметтерді жинақтауға болады [1]. Латын, грек тілдеріндегі деректер мен

зерттеулерден Алтын Орда мен Византияның арасындағы саяси, экономикалық байланыстар мен неке саясаты туралы мәліметтерді алуға болады.

Алтын Орда, Мәмлүктік Мысыр, Византияны кездестірген тағы бір оқиға – крест жорықтары. Мәмлүктіктер тұрғанда, крестшілер жаулап алған жерлерінде түпкілікті бекіне алмайтынын түсініп, моңғолдарды өзіне одақтас ретінде тартуға тырысты. Мысалы, 1245 жылы Рим Папасы Иннокентий Алтын Ордаға елші жіберіп, моңғолдарды мәмлүктерге қарсы күреске пайдалануға ұмтылғаны туралы батыс деректерінде көрсетілген.

Алтын Орданың сауда байланыстары аз зерттелген мәселелер қатарына жатады. Алтын Орданың сауда байланыстарында шешуші орын алған Батыс Еуропалық екі мемлекет ретінде Венеция мен Генуяны көрсетуге болады. XII ғасырдың екінші жартысынан бастап, Генуя және франк көпестері Қара теңізде сауда жасай бастады. 1204 жылы Византияны крестшілер жаулап алғаннан кейін венециялық көпестер де Қара теңізде сауда жасай бастады. XIII ғасырдың 60-шы жылдары халықаралық жағдайдың өзгеруіне байланысты одақтастық қатынастар да өзгерді. 1261-1263 жылдары мәмлүк сұлтаны мен Византия империясы және Алтын Орда арасында келісім жасалады. Берке ханның сұлтан Бейбарысқа келген алғашқы елшілігімен Византия, Генуя, селжүк мемлекетінің өкілдері де ілесіп келген, -деген мәлімет бар. Алтын Орда мен аталмыш мемлекеттер арасындағы келісім Венеция архивінде сақталған.

Мақсаты

XIII-XV ғасырлардағы Алтын Орданың саяси және мәдени байланыстарына қатысты Батыс Еуропалық деректер мен зерттеулердің сипатын көрсету.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тақырыбы бойынша ақпарат әртүрлі дерек көздерінде және шашыраңқы. Сондықтан, деректі мұқият талдау, қолда бар басқа деректермен салыстыру үшін ғылыми-герменевтикалық әдіс пайдаланылады. Алтын Орда мен Батыс Еуропа елдерінің тарихындағы әртүрлі оқиғалар мен құбылыстарды бір мезгілде қарастыруға мүмкіндік беретін синхронды әдіс қолданылды. Бұл Алтын Орда саясатының дамуындағы ортақ және ерекше белгілерін көрсетуге, сондай-ақ, ортағасырлық державалардың өзара әрекеттесу мен өзара ықпал етудегі механизмдерін қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, хронологиялық, мазмұндық талдау, ресми құжаттарды зерттеуге қажетті жүйелік талдау, синтез және статистикалық әдістер қолданылады.

Крест жорықтары кезіндегі оқиғалар мен олардың салдарын түсінуге қосымша мәліметтер беретін салыстырмалы сараптамалық әдіс қолданылады.

Талқылау

Алтын Орда тарихы көптеген елдерде тұрақты түрде зерттеледі. Дегенмен, осы уақытқа дейін Алтын Орданың әлеуметтік-саяси тарихының қырларына баға бергенде қарама-қайшы пікірлерді кездестіруге болады.

Алтын Орда тарихына қатысты негізгі зерттеулер XX ғасырдың 50-ші жылдары жазылды. Бұл – Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовскийдің [2], М.Г. Сафарғалиевтің [3], Г.А. Федоров-Давыдовтың [4], С.Закировтың еңбектері [5]. Бұл еңбектер араб, парсы деректері негізінде жазылған және Алтын Орда тарихын зерттеуде құндылығы сөзсіз жоғары.

Алтын Орда тарихының қазіргі тарихнамасына үлкен үлес қосқан Татарстан Республикасының ғалымдары. Олар Алтын Орда тарихының тарихнамалық мұрасын сыни көзқарастан өткізіп, іргелі еңбектер жазды. Татарстан ғалымдарының ішінде М.А. Усманов [6], И.М. Миргалеев [7] есімдерін атауға болады. Алтын Орда тарихын зерттеу орталығы ретінде Қазан қаласындағы Ш.Марджани атындағы тарих институты ғалымдарының іргелі еңбектерін көрсетеміз.

2000-шы жылдардан кейінгі Батыс Еуропа тарихнамасында крест жорығы кезеңіндегі Алтын Орда мен мәмлүктердің және Алтын Орда мен крестшілердің, соның ішінде Рим Папасы мен IX Людовиктің байланыстары туралы зерттеулерді кездестіруге болады. Мысалы, Т. Асбридж (The Crusades: The Authoritative History of the War for the Holy), К. Тайерман (God's War: A New History of the Crusades) - крест жорықтарының тарихи алғышарты мен себептерін, діни және саяси себептерді қарастырады. Еңбекте Салах ад-Дин және мәмлүктердің әскери стратегиясын, тактикасын сипаттап, крест жорықтары тарихына жаңа көзқарас ұсынған. Автор батыстық және шығыстық көзқарастарды, сондай-ақ осы қақтығыстарға әсер еткен әлеуметтік, саяси және діни факторларды талдай отырып, осы дәуір туралы жалпы контекст пен түсінік беруге тырысады. Еуропалықтардың жергілікті халықтармен, соның ішінде мұсылмандармен қарым-қатынасын талдайды. Крест жорықтарының діни және мәдени аспектілеріне ерекше назар аударады.

А. Реувен (Mamluk Origins: An Historiographical Overview) Бейбарыс сұлтанның өмірін, билігінің әртүрлі астарларын, әскери жетістіктерін, саяси реформаларын және крестшілер мен моңғолдар арасындағы теке-тіресті ерекше көрсеткен. Бейбарыс билігіндегі ислам дінінің орны және Алтын Ордамен байланыстарындағы діннің маңызын сипатталған.

У. Макдиси (Artillery of Heaven) - діни және мәдени ұстанымның Алтын Орда мен мәмлүк билеушілерінің арасындағы дипломатиялық байланыстарға әсерін зерттейді. Сонымен қатар, дін мен діл Сұлтан Бейбарыс пен франктердің байланысына қалай ықпал еткенін көрсете келе, тарихи оқиғаларды дін және мәдениет байланысы контекстінде қарастырады. Алтын Орда, Бейбарыс, IX Людовик арасындағы келіссөздер және қақтығыстар сипатталады.

П. Торнтон (Sultan Baibars and the Crusaders) мәмлүктер мен Жерорта теңізі, Таяу Шығысарасындағы қақтығыс арқылы Алтын Орда билеушілерінің дипломатиялық байланыстарын талдайды. Мәмлүктермен моңғолдардың және Алтын Орда мемлекетінің өзара әрекеттестігін, крест жорықтарының аймақтағы саяси, әлеуметтік және діни ахуалға әсерін сипаттайды.

Француз королі IX Людовиктің кеңесшісі, 1248-1254 жылдары болған жетінші крест жорығының куәгері және қатысушысы Дж. Жоинвиль (Vie de Saint Louis) жылнамасы Алтын Орда мен Бейбарыстың байланысы туралы құнды мәліметтер бере алады және жылнама Сұлтан Бейбарыстың билік ету кезеңін қамтитын маңызды тарихи дереккөз болып табылады. Ол соғыс қимылдары мен оқиғаларды, шайқастарды, мұсылмандармен келіссөздерді сипаттайды. Ислам дінінің Алтын Орда мен Бейбарыс байланысындағы маңызын зерттейді.

Дегенмен, қолжетімді Батыс Еуропалық деректер мен іргелі зерттеулер әлі күнге дейін бізде мардымсыз. Георгий Пахимердің орыс тіліне аударылған еңбегін [8], Францискан орденінің 2002 жылы аударылған мәліметі сияқты аздаған еңбектерді көрсетуге болады [9].

Нәтижелері.

Алтын Орда – Жошы ұлысының территориясында пайда болған ірі мемлекет. 1235 жылығы құрылтайда Батыс елдеріне жорық туралы шешім қабылданады. Бұл жорықтың нәтижесі сәтті болды және Алтын Орданың территориясы батыс бағытына қарай ұлғайып, Дунайға дейін созылды. Аумағы жағынан моңғол империясының ең ірі ұлысы болғандықтан, тарихшылар «Ұлық ұлыс» деп те атайды. Алтын Орда деген атау, орыс деректерінде XVI ғасырдың соңында пайда болды. Оған дейінгі деректерде Жошы ұлысы деп те аталып жүрді. Жалпы, деректерде «Алтын Орда мемлекеті» түсінігіне әртүрлі мағына береді. Бұған мемлекет территориясының үлкендігі, өзге елдермен салыстырғанда қуатты болуы, белсенді жаулап алушы соғыстары ықпал етуі мүмкін.

Алтын Орда тарихына қатысты Еуропа деректерін сараптайтын болсақ, мәліметтердің әртүрлі тіл мен мәдени дәстүрлер негізінде жазылғанын байқауға болады. Алтын Ордаға қатысты деректердің үш тобы бар: грек, латын және батыс еуропа тілдерінде жазылған деректер. Грек және латын тіліндегі деректер Византия дәуірін және хронологиялық жағынан V-XV ғасырлар аралығын қамтиды. Себебі, осы хронологиялық кезеңде Византия орталық еуразия кеңістігінен шыққан халықтармен байланыс орнатты [10].

Алтын Орданың XIII-XV ғасырлардағы саяси және мәдени тарихына қатысты батысеуропалық зерттеулер мен деректерді төмендегідей топтастыруға болады.

Бейбарс сұлтанның билігі кезеңіндегі Алтын Орда мен мәмлүктердің мәдени және саяси байланыстарына қатысты деректер мен зерттеулер.

Алтын Орданың саяси және экономикалық қуаты Берке мен Өзбек ханның билігі тұсында артты. Берке ханның билігі кезінде Алтын Орда мен Мысыр билеушісі сұлтан Бейбарыспен ынтымақтастық нығайды. 1262 жылы Алтын Орда ханы Берке Бейбарысқа достық қарым-қатынас ұсынып, елшілік жіберді. Осы жылдан кейін екі мемлекеттің арасында әскери, сауда, діни, мәдени байланыстар орын алды.

Бейбарыс – Мысырдағы мәмлүк мемлекетінің төртінші сұлтаны, ислам дінінің жанашыры және Таяу Шығыстан крестшілерді түпкілікті қуып шығу процесінде шешуші рөл атқарған тұлға болды. Ол моңғолдарға және еуропа христиандарына қарсы күресті. Бейбарыстың әсері жорықтарын зерттеген ағылшын ғалымы К.Хилленбранд, Бейбарыстың көптеген әскери жорықтарын, қорғаныс мақсатында болған жорықтар ретінде баға береді [11].

Бейбарыс тұлғасына қызығушылық танытқан келесі француз зерттеушісі Маалуф Аминнің Бейбарыстың әскери әрекеттеріне қатысты ұстанымы К.Хилленбранд пікірімен үндес. Автор былай деп жазады: «Франктер билікке келген сәттен бастап Бейбарыс, олардың ықпалын жою мақсатын көздеді. Бірақ, ол Акра франктері мен Антиохия франктерінің арасында айырмашылық жасады. Акра

франктерін тек әлсіретуді көздесе, Антиохия франктерін моңғолдарға көмектескені үшін кінәлі», - деп есептеді [12]. Сондықтан, автор Бейбарыстың Антиохия билеушісі Боэмундқа қарсы әскери әрекетін – жазалау шарасы, - деп бағалайды. Пікірінің дәлелі ретінде, Антиохиядағы Боэмунд бекіністерінің Бейбарыс тарапынан қатал талқандалғанын көрсетеді.

Шетел тарихнамасы Алтын Орда тарихына XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап назар аударып бастаған. Осы хронологияда крест жорықтары, Византиямен сауда байланыстары, Бейбарыс билігі кезінде Мысырмен мәдени және саяси байланыстар орын алды.

Шетел тарихнамасында Алтын Ордамен сауда мәселесінің кейбір астарлары неміс ғалымдары Б.Шпулер [13], Х.Хаусинг [14], В.Хейд [15], ағылшын ғалымдары Т.Олсен [16], Х. Лиу [17], француз ғалымы Дж. П. Роу [18], түрік ғалымы М. Кафалы [19] еңбектерінде зерттелген.

Моңғол тарихына қатысты іргелі зерттеу ретінде ағылшын ғалымы Ю.Филлипстің «Моңғолдар» монографиясын көрсету керек [20]. Монографияда Алтын Орданың ішкі, сыртқы байланыстары және мәмлүктермен байланысы баяндалады. Монографияда, Генуэз республикасын Сарайдың стратегиялық әріптесі ретінде көрсетеді. Филлипс XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың Шығыс Еуропада өз позицияларын жоғалтқаны туралы айтады. Оның көрсетуінше, Мәскеудің күшеюіне жол бермеу үшін Алтын Орда Литвамен одақтастыққа ұмтылған. Автордың көрсетуі бойынша Алтын Орданың ұлы билеушісі Тохтамыш (1380-1395). Тохтамыштың саяси билігі Балтық теңізінен Мысырға, Иранға дейін жалғасты. Польшамен, Литвамен, Мысыр мәмлүктерімен байланыс орнатты.

Алтын Орда туралы негізгі деректердің бірі ал-Калкашанди энциклопедиясы. 1879 жылы ал-Калкашанди еңбегін зерттеген неміс ғалымы Г.Ф. Вюстерфельд [21]. Еңбекте Алтын Орда мен Мәмлүктік Мысырды сауда әріптестер ретінде және әскери одақтастар ретінде зерттейді. Алтын Орда-Мәмлүк дипломатиялық байланыстарының жоғарғы шегін Өзбек ханның билігімен байланыстырады. Династиялық некелер туралы баяндайды.

Алтын Ордадағы этноконфессиялық байланыстарға қатысты деректер мен зерттеулер. Алтын Орда кең этноконфессиялық байланыстар аймағы болды. Әлемдік діндер – ислам, буддизм, және христиан діні пұтқа табынушылықтың әртүрлі формаларымен бірге өмір сүрді және өзара әрекеттесті. Дегенмен, Алтын Орда тарихындағы конфессиялық қатынастар соңғы кезде ғана арнайы зерттеу нысанына айналды.

Орта ғасырларда христиан шіркеуі Батыс Еуропа мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде маңызды рөл атқарды. Әртүрлі мемлекеттердің ішкі және сыртқы саясаттарына әсер етті. Түрлі әлеуметтік топтар мен тұтас өркениеттердің бұқаралық санасын, билеуші элитаның идеологиясын және жекелеген мемлекеттердің геосаяси көзқарастарын қалыптастырды. Христиан дінінің туы астында алыс аумақтарды жаулап алу мен сауда жолдары үшін жорықтар жасалды. Миссионерлік қызмет барлық жерде саудамен, өз мәдениетін таратумен, жақын және алыс этностарды өзінің саяси ықпалына бағындырумен байланысты болды. Мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасты немесе феодалдық қақтығыстарды тоқтату үшін дінді пайдалану тәжірибесі кеңінен тарады. Көбінесе шіркеу мен діни қатынастар жекелеген мемлекеттердің этникалық өзара әрекеттестігі мен геосаяси ұмтылысының көрсеткіші болды.

Алтын Ордадағы этноконфессиялық байланыстарға шетелдік зерттеушілер бірнеше рет назар аударған. XVIII ғасырдың ортасында деректердің үлкен көлемін келтіре отырып, моңғол мемлекетіндегі католик шіркеуінің тарихын зерттеген Д.Л. Мосгейм [22].

XX ғасырдан бастап Алтын Ордадағы католик діні туралы еңбектер жариялана бастады. Бұл еңбектерде Алтын Орда хандарының Рим папасы билігімен қарым-қатынасы, Алтын Ордадағы католик дінінің орны, католик шіркеуінің миссионерлік қызметі, Ватикан мен моңғол хандарының дипломатиялық байланыстары зерттелген. Хронологиялық ретпен көрсететін болсақ, XX ғасырдың басында жарық көрген зерттеу – католик тарихшыларының ұжымдық еңбегі [23].

Осы хронологияда жарық көрген келесі зерттеудің авторы – моңғол тарихы мен мәдениетінің белгілі зерттеушісі П. Пеллиот. Ол зерттеуінде XIII ғасырдың ортасындағы Алтын Орда хандарының папа билігімен қарым-қатынасына көңіл бөлген [24]. Жиырмамыншы жылдардың соңында Алтын Ордадағы католиктік миссионерлердің қызметін зерттеген Ван ден Вингер болды [25].

Келесі Ватикан мен христиандық Еуропаның моңғол мемлекеттерімен қарым-қатынасы туралы еңбектің авторы Г. Соранцо [26]. Автор Алтын Ордадағы католик дінінің орнын асыра көрсеткен. Алтын Ордадағы католик шіркеуінің миссионерлік қызметін деректер негізінде жазған келесі зерттеуші Р. Дж. Лоенертза [27].

XX ғасырдың 50-70 жылдары Алтын Ордадағы конфессиялық мәселелерге зерттеушілер қайта назар аударыла бастады. Мысалы, К.Доусон, XIII-XIV ғасырлардағы Ватикан мен моңғол хандарының дипломатиялық байланыстарын зерттеді [28]. Э.Перро моңғол империясындағы католицизм мәселесіне тоқталды [29]. Дж.Ричард моңғол империясы мен Алтын Ордадағы католик миссионерлерінің іс-әрекетінің жекелеген тұстарын зерттеді [30]. Дж.Ричард – Г.Соранцо сияқты Алтын Орда тарихындағы католик шіркеуінің рөлін жоғары бағалады. Католик тарихшысы Г.Федальто шығыстағы, оның ішінде Алтын Ордадағы католицизм тарихын зерттеді [31]. Ол бірқатар деректердің негізінде Алтын Орда территориясында католицизм кең таралған деген қорытындыға келді. Зерттеуші Алтын Ордадағы католиктік епархиялардың, миссиялардың және белгілі епископтардың тізімін жасады.

XIII-XIV ғасырлардың соңында жазылған дерек – «Кодекс Куманикус» [32]. Codex Cumanicus-ты қазіргі Қырым татарларының тіліне жақын тіл негізінде миссионерлер құрастырған. «Кодекстің» негізгі мақсатын зерттеушілер миссионерлердің Алтын Орда халқын католик дінімен таныстырумен байланыстырады. Кодекс қырым-татар тілінің ең көне ескерткіші болып саналады. Біз үшін ол Алтын Ордадағы католицизмнің уағыздалуын көрсететін қыпшақ тіліндегі католиктік литургиялық мәтін үлгілерінің болуымен құнды.

Жалпы, шетелдік зерттеушілер католицизмнің Алтын Орда тарихындағы рөлін жоғары бағалаған. *Алтын Орда мен Еуропалық мемлекеттердің байланысына қатысты хроникалар.*

Католик мемлекеттерінің Алтын Ордаға қатысты ұстанымын көрсететін құнды деректер қатарына еуропалық хроникалар жатады. Католик шіркеуінің миссионерлік қызметі туралы миссионерлердің папамен хат алмасулары, Рим папаларының Алтын Орда хандарымен және көшпелі ақсүйектер өкілдерімен хат алмасулары, Алтын Орда аумағында миссионерлік қызмет атқарған Францискан, Доминикан монастырлық ордендерінің құжаттары жатады.

Ортағасырлық папа мемлекеті мен Алтын Орда хандарының байланысын көрсететін қазіргі кезде қолжетімді дерек XVI ғасырда өмір сүрген католик тарихшысы О. Райнальдың «Шіркеу тарихының хроникасы» атты еңбегі [33]. Хроникада Рим Папасының, миссионерлердің Алтын Орда хандарымен байланысы көрсетілген. Хроникада Алтын Орда билеушілеріне Рим папаларының жіберген хаттарының мәтіні, соның ішінде Өзбек хан мен Рим Папасының арасында жазылған хаттар бар.

1245 жылы Лионда Папа IV Иннокентий «Татар халқы мен патшасына арналған булла» дайындады. Бұл булланы францискандық Иоанн де Пано Карпиниге жеткізу табысталды. Иоанн де Пано Карпини өз миссиясын «Тартарлар туралы кітап» деп атады [34]. Бұндай миссиялардың шынайы мақсаты көшпелі халықтар туралы мәлімет жинау және барлау жұмыстарын жүргізу болды.

Францискандықтар Еуропаға Моңғол империясының картасын әкелді. Кіші Азияда соғысып жатқан Еуропа мемлекеттері моңғол империясын одақтастыққа тартуға тырысты. Моңғолдармен одаққа француз корольдері қызығушылық танытты. Бұл мақсатты іске асыру үшін IX Людовик алтыншы крест жорығына қатысқан монах Гильом Рубрукты дипломатиялық миссиямен жіберді. Рубрук шығармалары көптеген еуропа тілдеріне аударылған [35]. Ең жақсы аударма В. Рокхиллдің аудармасы деп есептеледі [36].

Бізге XIII ғасырдың ортасында Алтын Орда хандарының ставкасына барған католик мемлекетінің елшілері А.Асцелин, П.Карпини, Г.Рубруктың жан-жақты есептері белгілі [37]. Бұл деректерде Алтын Орда хандарының Ватиканмен, православиялық және несториандық шіркеумен байланыстары көрсетілген. XIII-XIV ғасырлардағы католиктік миссионерлердің қызметтерін баяндаған, мазмұндық сипаты жағынан жылнамаға келетін келесі дерек – Марко Поло шығармасы [38]. Моңғол империясындағы христиан дініне қатысты кейбір мәселелер шығармада толық қанды сипатталған.

Батыс Еуропа тілдерінде жазылған Мэтью Пэрстиң XIII ғасырда жазылған «Үлкен Хроника» [39] және доминикандық француз Венсан де Бовенің «Спекулум историале» атты деректерін көрсетуге болады [40]. Деректерде моңғолдардың Еуропаға жорығы туралы айтылған.

XIII ғасырдың ортасында христиан мемлекеттері моңғол хандарымен байланыс орнатуға ұмтылды. Мысалы, Кіші Армян патшалығы, Антиохия князьдігінің моңғолдармен дипломатиялық байланыстары болды. IX Людовик те осы үлгі негізінде моңғол хандарымен мәмлүктерге қарсы одақ құруды армандады. Моңғолдар мен Батыс Еуропаның байланыстары крест жорықтары кезінде белсенді болды. Себебі, крест жорықтарына қатысқан Батыс Еуропаның билеушілері мәмлүктерге қарсы моңғолдарды өзіне одақтас ретінде тартуға тырысты. 1245 жылы Рим Папасы Иннокентий Алтын Ордаға елші жіберіп, моңғолдарды мәмлүктерге қарсы күреске пайдалануға ұмтылды.

1247 жылы Рим Папасынан моңғолдарға монах Асцелин басқарған екінші латын елшілігі келді. Рим Папасының елшіліктерді жіберудегі түпкі мақсаты – моңғолдардың көмегімен Латын империясын құтқару және герман императоры II Фридрихқа қарсы одақ құруды көздеген болатын.

1187 жылы Салах ад-Диннің арқасында Иерусалим қаласынан айырылған крестшілер моңғолдардың көмегіне тағы зәру болды. Себебі, жетінші керст жорығының көздеген нүктесі – мәмлүктік Мысыр еді. IV Иннокентий талабы бойынша жетінші крест жорығын француз королі IX Людовик ұйымдастырды. Мәмлүктерді моңғолдардың көмегінсіз жеңу мүмкін еместігін түсінген IX Людовик моңғолдармен дипломатиялық байланысын жандандырып, моңғол ханы Эльчидайдың елшілерін қабылдады. 1249 жылы монах Андрэ Лонжюмо басшылығымен өзі де елшілік жіберді. Дегенмен, IX Людовик, Таяу Шығыс пен Мысырдағы мұсылмандарға қарсы моңғолдармен керстшілердің бірлескен жорығы туралы келісімге қол жеткізе алмады. Моңғолдардың Ұлы ханы Күйік қайтыс болғаннан кейін, француздар мен моңғолдардың арасындағы келісім уақытша өзектілігін жоғалтты. 1253 жылы Рубруктың басшылығымен моңғолдарға келесі елшілік жіберілді, бірақ, француз королінің моңғолдардан келетін көмек туралы үміті тағы іске аспады.

Батыс Еуропаның крестшілері мен моңғол хандарының мұсылмандарға қарсы дипломатиялық байланыстары өз деңгейінде іске аспағанымен, моңғол жерлеріне барған монахтар құнды хроникалар қалдырды. Олардың еңбектері батыс еуропалықтардың Орталық Азия туралы білімін кеңейтті. Мысалы, Рубруктың хроникасын батыс еуропалықтар «ортағасырдағы керемет географиялық шедевр» деп бағалады. Бұл хроника алғаш рет 1589 жылы латын тілінде жарыққа шықты.

Қорытынды.

Батыс Еуропа деректері мен зерттеулері мәмлүктік Мысыр және Византияның XIII-XV ғасырлардағы халықаралық байланысы арқылы, бұл мемлекеттердің саяси әлеуметтік және мәдени өміріндегі Алтын Орданың рөлін көрсетуге бағытталған. Сонымен қатар, бұл зерттеулер мен деректерде әскери одақтық байланыстар ғана емес, халықтар арасындағы мәдени ықпалдастықтың да орнын көрсетілген.

Сонымен қатар, батыс деректерінде Бейбарыс билігі туралы мәлімет көп. Себебі, төртінші крест жорықтарынан бастап, Бейбарыс Таяу Шығысты крестшілерден азат етуді ұйымдастырушы болды. Үш мемлекеттің әскери альянсы крест жорықтары кезінде белсенді әрекет етті.

Батыс деректерінің ғылыми маңыздылығын айқындайтын келесі фактор – крест жорықтары кезеңіндегі әскери аспект. Осы уақытқа дейін крест жорықтары батыс еуропалық құбылыс ретінде қарастырылып келеді. Шығыс деректері бұл әскери компанияның дәйекті тарихын ашпаған. XIV ғасырдағы барлық сәтті крест жорықтары моңғолдардың қатысуымен өтті. Батыс Еуропа мемлекеттері Сирия мен Мысырды жаулап алу үшін моңғолдармен одақ құруға ұмтылды. Осы оқиғалардың байланысын Батыс Еуропалық деректер мен зерттеулер негізінде айқындауға болады. Алтын Орда, Бейбарыс билігі кезіндегі Мысыр, Византия арасындағы мәдени-саяси қатынастарды батыс деректерімен толықтырудың теориялық және практикалық қажеттілігі маңызды. Себебі, Алтын Орда тарихына қатысты грек, латын, француз, неміс тіліндегі деректерді ғылыми айналымға қосу арқылы Алтын Орда тарихының мұрасы байытылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Holt P.M. *Early Mamluk diplomacy, 1260 – 1290: treaties of Baybars and Qalawun with Christian rulers* by P.M.Holt. – Leiden; New York; Köln: Brill. – 1995. – P. 150.; Joseph Hammer-Purgstahl. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak das ist: der Mongolen in Russland*. – Pest, 1840.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение*. –М.-Л.,1950.
3. Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*. –Саранск, 1960.
4. Федоров-Давыдов Г.А. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. – М.,1966; Федоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды*. –М.,1973.
5. Закиров С. *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом*. –М.,1966.
6. *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды): от Калки до Астрахани. 1223-1556 / Отв. ред. М.А. Усманов*. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2002. – 432 с.
7. *Золотоордынская цивилизация / Отв. ред. И.М. Миргалеев*. - Вып. 1. — Казань: Ин-т истории АН РТ, 2008. – 176 с.; *Золотоордынская цивилизация / Отв. ред. И.М. Миргалеев*. –Вып. 2. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2009. – 260 с.; *Золотоордынская цивилизация / Отв. ред. И.М. Миргалеев*. — Вып. 3. - Казань: Ин-т истории АН РТ, 2010. – 252 с.; *Золотоордынское наследие / Материалы*

Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды (XIII— XV вв.) / Отв. ред. И.М. Мургалеев. – Вып. 1. – Казань: Фэн, 2009. – С. 526.

8. Пахимер Георгий. Византийские историки, переведенные с греческого при Санктпетербургской духовной академии. – СПб., 1862. Т.6. – 398 с.

9. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы Францисканской миссии 1245 года. – СПб.: Евразия. – 2002. – 119 с.

10. Simon de Saint-Quentin. Histoire des Tartares. Publiee par J.Richard. — P., 1965. (Documents relatifs an Fhistoire des croisades publies par I Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres, VIII). Simonut N.; Sinor D. Inner Asia: History, Civilization, Languages. ASyllabus. — Bloomington: Indiana University Press, 1969 (thirdreprinting-1987). – XXII. – 261 pp. (Uralic and Altaic Series-96).

11. Hillenbrand C. The Crusades: Islamic Perspectives. Edinburgh University Press, 1999. 687 p.

12. MaaloufAmin. The Crusades through Arab Eyes. New York: Schocken Books, 1984. P. 189.

13. Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502. – Leipzig, 1943. – 556 s.

14. Haussig H. W. İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi / Çev. M. Kayayerli. – İstanbul. – 2001. – 300 s.

15. Heyd W. Yakın-dogu Ticaret Tarihi / Çev.E.Z. Karal. – Ankara: TTK Basimevi, 1975. – 647 s.

16. Alisen T.T. Culture and Conquest in Mongol Eurasia II Cambridge Studies in Islamic Civilizations. – Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2004. – 264 p.

17. Liu X. The Silk Road in World History. – N. – Y.: Oxford University Press, 2010. – 117 p.

18. Roux J.P. Mogol imparatorlugu Tarihi / Çev. A. Kazancigil, A. Bereket. — Istanbul: Kabalci Yayınevi, 2001. – 608 s.

19. Kafali M. Altm Orda Hanligi'nin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. - Istanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlan, 1976. – 169 s.

20. Phillips E.D. The Mongols. – London: Thames and Hudson, 1969. - 208 p.

21. Wüsterfeld F. (Hrsg.) Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte. - Göttingen, 1850.; Wüsterfeld F. (Hrsg.) Yacuts geographisches Wörterbuch ausden Handschriften zu Berlin. Bde.I-VI. – Leipzig, 1866-1873.

22. Mosheim J. L. Historia Tartarorum Ecclesiastica Helmstadt, 1741.

23. Eubel C., Van Gulik L., Schmitz Kallenberg P., Gauchat R., Serin. Hierarchia Católica medii aevi. Monasterii. T. I. 1898; T. II. 1914.

24. Pelliot P. Chretiens d'Asie Centrale et d'Extreme-Orient.; Pelliot P. Les Mongols et la Papaute // Extrait et la Revue de l'Orient Chretien. 3-e Serie. – T. III. (XXIII). – № 1 et 2 (1922-1923). – Paris. – 1923.

25. Wan den Wingaert A. Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII et XIV// Sinica Franciscana. T. I. Quaracchi (Firenze). – 1929.

26. Soranzo G. Il Papato l'Europa Cristiana e i Tartari. – Milano, 1930.

27. Loenertz R. J. La société des Freres peregrinants. Etude sur l'Orient dominicin. – T.I. Roma, 1937.

28. Dawson Chr. The Mongol Mission (XIII-XIV c-ies). – London, N.Y., 1955.

29. Perroy E. Le Moyen Age.L'expansion de l'Orient et la naissance de la civilisation occidentale. Histoire generale des civilisation. – T.III. – Paris, 1961.

30. Richard J. Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age. – London, 1977

31. Fedalto G. La chiesa latina in Oriente. – Verona. – T. I. 1973; – T. II. 1978.

32. Kuun G. Edited by G.Kuun with the prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti. – Budapest, 1981.

33. Baronii C. (Raynaldo O.) Compendium annalium ecclesiasticorum. Pragmae, 1736; Baronio C. (Raynaldo O.) Annales Ecclesiastici. – T. III. Roma, 1748; – T. V. 1749; – T. VII. 1751; – T. VIII. 1752.

34. Beazley C.R. The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis, as printed for the first time by Hakluyt in 1598 together with some shorter pieces. – London, 1903.

35. Hezbst H. Der Bericht des Franziskaners Wilhelmde Rubruk uber seine Reise in das innere Asiens in den Jahren 1253-1255. – Leipzig, 1925; Schmidt Fr.M. Uber Rubruk's Reise von 1253-1255 // Zeitschrift der Gesellschaft fur Erdkunde zu Berlin, 1885. – T. XX. – S. 217-255.

37. Путешествие Асцелина, монаха доминиканского ордена, которого папа Иннокентий IV посылал к татарам в 1247 году// Путешествия к Татарам. – СПб., 1825; Д.П.Карпини, Г.Рубрук. Путешествие в восточные страны. – М., 1957.

38. Марко Поло. Книга Марко Поло. – М., 1956.

39. Matthew Paris Chronica majora. Ungedruckte Anglo-Normannische Geschichlsquellen / Hrsg. F. Liebermann. – Strassburg, 1879. – P. 318-329.

40. Vincent de Beauvais. Speculum historiale. Apostolic Library of the Vatican// <https://www.cenl.org/library/the-vatican-library-biblioteca-apostolica-vaticana>

References:

1. Holt P.M. *Early Mamluk diplomacy, 1260 – 1290: treaties of Baybars and Qalawun with Christian rulers* by P.M.Holt. – Leiden; New York; Köln: Brill. – 1995. – P. 150.; Joseph Hammer-Purgstahl. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak das ist: der Mongolen in Russland.* – Pest, 1840.
2. Grekov B.D., Yakubovskiy A.YU. *Zolotaya Orda i yeye padeniye.* – M.-L., 1950.
3. Safargaliyev M.G. *Raspad Zolotoy Ordy.* – Saransk, 1960.
4. Fedorov-Davydov G.A. *Kochevniki Vostochnoy Yevropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov.* – M., 1966; Fedorov-Davydov G.A. *Obshchestvennyy stroy Zolotoy Ordy.* – M., 1973.
5. Zakirov S. *Diplomaticheskiye otnosheniya Zolotoy Ordy s Yegiptom.* – M., 1966.
6. *Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuichi (Zolotoy Ordy): ot Kalki do Astrakhani. 1223-1556 / Otv.red. M.A. Usmanov.* – Kazan': In-t istorii AN RT, 2002. – 432 S.
7. *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya / Otv. red. I.M. Mirgaleyev.* - Vyp. 1. — Kazan': In-t istorii AN RT, 2008. – 176 s.; *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya / Otv. red. I.M. Mirgaleyev.* – Vyp. 2. – Kazan': In-t istorii AN RT, 2009. – 260 s.; *Zolotoordynskaya tsivilizatsiya / Otv. red. I.M. Mirgaleyev.* — Vyp. 3. - Kazan': In-t istorii AN RT, 2010. – 252 s.; *Zolotoordynskoye naslediye / Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Politicheskaya i sotsial'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoy Ordy (XIII— XV vv.) / Otv. red. I.M. Mirgaleyev.* – Vyp. 1. – Kazan': Fen, 2009. – S. 526.
8. Pakhimer Georgiy. *Vizantiyskiye istoriki, perevedennyye s grecheskogo pri sanktpeterburgskoy dukhovnoy akademii.* – SPb., 1862. T.6. – 398 s.
9. *Khristianskiy mir i «Velikaya Mongol'skaya imperiya». Materialy Frantsiskanskoy missii 1245 goda.* – SPb.: Yevraziya. – 2002. – 119 s.
10. Simon de Saint-Quentin. *Histoire des Tartares. Publiee par J.Richard.* — P., 1965. (*Documents relatifs an Fhistoire des croisades publies par l'Accademie des Inscriptions et Belles-Lettres, VIII*). Simonut N.; Sinor D. *Inner Asia: History, Civilization, Languages. ASyllabus.* — Bloomington: Indiana University Press, 1969 (thirdreprinting-1987). – XXII. – 261 pp. (*Uralic and Altaic Series-96*).
11. Hillenbrand C. *The Crusades: Islamic Perspectives.* Edinburgh University Press, 1999. 687 p.
12. Maalouf Amin. *The Crusades through Arab Eyes.* New York: Schocken Books, 1984. P. 189.
13. Spuler B. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502.* – Leipzig, 1943. – 556 s.
14. Haussig H. W. *ipek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi / Çev. M. Kayayerli.* – İstanbul. – 2001. – 300 s.
15. Heyd W. *Yakin-dogu Ticaret Tarihi / Çev.E.Z. Karal.*– Ankara: TTK Basimevi, 1975. –647 s.
16. Alisen T.T. *Culture and Conquest in Mongol Eurasia II Cambridge Studies in Islamic Civilizations.* – Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2004. – 264 p.
17. Liu X. *The Silk Road in World History.*–N. –Y.: Oxford University Press, 2010.– 117 p.
18. Roux J.P. *Mogol imparatorlugu Tarihi / Çev. A. Kazancigil, A. Bereket.* — Istanbul: Kabalci Yayınevi, 2001. –608 s.
19. Kafali M. *Altm Orda Hanligi'nin Kuruluş ve Yükseliş Devirleri.* - Istanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlan, 1976. – 169 s.
20. Phillips E.D. *The Mongols.* – London: Thames and Hudson, 1969. - 208 p.
21. Wüsterfeld F. (Hrsg.) *Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte.* - Göttingen, 1850.; Wüsterfeld F. (Hrsg.) *Yacuts geographisches Wörterbuch ausden Handschriften zu Berlin. Bde.I-VI.*– Leipzig, 1866-1873.
22. Mosheim J. L. *Historia Tartarorum Ecclesiastica* Helmstadt, 1741.
23. Eubel C., Van Gulik L., Schmitz Kallenberg P., Gauchat R., Serin. *Hierarchia Católica medii aevi. Monasterii.* T. I. 1898; T. II. 1914.
24. Pelliot P. *Chretiens d'Asie Centrale et d'Extreme-Orient.*; Pelliot P. *Les Mongols et la Papaute // Extrait et la Revue de l'Orient Chretien. 3-e Serie.* – T. III. (XXIII). –№ 1 et 2 (1922-1923). – Paris. – 1923.
25. Wan den Wingaert A. *Itinera et relationes fratrum Minorum saeculi XIII et XIV// Sinica Franciscana. T. I. Quaracchi (Firenze).* –1929.
26. Soranzo G. *Il Papato l'Europa Cristiana e i Tartari.* –Milano, 1930.
27. Loenertz R. J. *La société des Freres peregrinants. Etude sur l'Orient dominicin.* –T.I. Roma, 1937.
28. Dawson Chr. *The Mongol Mission (XIII-XIV c-ies).* –London, -N.Y., 1955.
29. Perroy E. *Le Moyen Age.L'expansion de l'Orient et la naissanse de la civilisation occidentale. Histoire generale des civilisation.*–T.III. –Paris, 1961.
30. Richard J. *Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age.* –London, 1977
31. Fedalto G. *La chiesa latina in Oriente.* –Verona. – T. I. 1973; –T. II. 1978.

32. Kuun G. Edited by G.Kuun with the prolegomena to the Codex Cumanicus by L. Ligeti. –Budapest, 1981.
33. Baronii C. (Raynaldo O.) Compendium annalium ecclesiasticorum. Pragaе, 1736; Baronio C. (Raynaldo O.) Annales Ecclesiastici. –Т. III. Roma, 1748; –Т. V. 1749; –Т. VII. 1751; –Т. VIII. 1752.
34. Beazley C.R. The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis, as printed for the first time by Hakluyt in 1598 together with some shorter pieces. – London, 1903.
35. Hezbst H. Der Bericht des Franziskaners Wilhelmde Rubruk uber seine Reise in das innere Asiens in den Jahren 1253-1255. – Leipzig, 1925; Schmidt Fr.M. Uber Rubruk's Reise von 1253-1255 // Zeitschrift der Gesellschaft fur Erdkunde zu Berlin, 1885. –Т. XX. –S. 217-255.
36. The Journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the World. By [William Woodville Rockhill](#). – Andesite Press, 2017 – 386 p.
37. Puteshestviye Astselina, monakha dominikanskogo ordena, kotorogo papa Innokentiy IV posylal k tataram v 1247 godu// Puteshestviya k Tataram. – SPb., 1825; D.P. Karpini, G. Rubruk. Puteshestviye v vostochnyye strany. – M., 1957.
38. Marko Polo. Kniga Marko Polo. – M., 1956.
39. Matthew Paris Chronica majora. Ungedruckte Anglo-Normannische Geschichtsquellen / Hrsg. F. Liebermann. – Strassburg, 1879. – P. 318-329.
40. Vincent de Beauvais. Speculum historiale. Apostolic Library of the Vatican//[https:// www.cenl.org/library/the-vatican-library-biblioteca-apostolica-vaticana](https://www.cenl.org/library/the-vatican-library-biblioteca-apostolica-vaticana)

ӘОЖ: 93(574)

ҒТАХР 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.023>

Кушенова Г.И.^{1*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

E-mail: jamal-i@mail.ru

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ ЖОШЫ ЖӘНЕ ШАҒАТАЙ ҰЛЫСТАРЫ: ДЕРЕКТІК ШОЛУ

Аңдатпа

Шыңғыс хан Орталық Азия территориясын жаулап алу арқылы геостратегиялық маңызды аймаққа қол жеткізді. Монғол әскерлері Еуропа және Азия елдеріне еркін қозғалу мүмкіндігін алды. Соның ішінде, әсіресе Қазақстан тарихында ерекше маңызы бар Жошы және Шағатай ұлыстарының келешегі жергілікті түркі халқымен бірге өрбіді, мұнда түркі-исламдық ұстаным басымдық танытты.

Дешті Қыпшақ жерін қамтыған Жошы ұлысы ортағасырларда экономикалық тұрғыда мықты дамыған Еуразия территориясындағы мықты мемлекеттердің бірі болды. Ол XIII-XIV ғасырларда мейлінше қуатына еніп, Қытай, Батыс Еуропа, Мысыр, Кіші Азия, Үндістан елдерімен халықаралық сауда қарым-қатынастарын жолға қойып, әскери, мәдени, діни тағы өзге байланыстар орнатты. Осы тұрғыда түрік ғалымы Емел Гөгче Кылычтың «Алтын Орданың экономикалық тарихы (XIII-XVff.)» атты еңбегі маңызды мағлұматтар ұсынады.

Мауераннахр, Жетісу, Шығыс Түркістан жерін қамтыған Шағатай ұлысының территориясы өмір сүру тарихында билеушілердің ұстанған саясатына байланысты үнемі өзгеріске ұшырап отырды. Өмір Темірдің саяси аренаға шығуына дейінгі кезеңдегі аталған территорияда дулат тайпасының, ал кейін барлас тайпасының да ықпалын көруге болады. Бертін келе ұлыстың біртұтас территориясы шағатайлықтарға бағынған Моғолстан және Өмір Темірге бағынған Темір мемлекетіне бөлінді. Мұны түрік ғалымы Орхан Чынар «Шағатай мемлекеті тұсында Түркістанның саяси, әскери және әлеуметтік жағдайы» атты еңбегінде егжей-тегжейлі зерделейді.

Еңбектер итальян, латын, византиялық, араб, парсы, армян тағы басқа тілдердегі сенімді деректерге негізделеді.

Түйін сөздер: Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы, Моғолстан, экономикалық тарих, дереккөздер, саяхатнама, бітіг, жарлық, жарғы.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы «Араб, моңғол, парсы, қытай және түркі деректері бойынша Шағатай, Хайду және Моғолстан ұлыстарының этносаия тарихы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: ИРН BR 18574101).

Кушенова Г.И.^{1*}

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, Астана, к.и.н., асс. профессор.e-mail: jamal-i@mail.ru*

УЛУСЫ ДЖУЧИ И ЧАГАТАЯ В ТРУДАХ ТУРЕЦКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ: ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

Аннотация

Завоевание территории Центральной Азии обеспечило Чингисхану геостратегически важный регион. Монгольские войска получили возможность беспрепятственно перемещаться в страны Европы и Азии.

Изучение этого периода особенно важно для истории Казахстана, так как последующее развитие улусов Джучи и Чагатая развивалось в симбиозе с местными традициями и культурой тюркских народов с преобладанием тюрко-исламской позиции.

В средние века улус Джучи, охватывавший территорию Дешт-и-Кипчака, был одним из наиболее экономически развитых государств на территории Евразии. В XIII-XIV вв. улус достигает своего расцвета, устанавливаются международные торговые связи с Китаем, Западной Европой, Египтом, Малой Азией, Индией, налаживаются военные, культурные, религиозные и другие связи. В этом контексте важную информацию дает труд «Экономическая история Золотой Орды (XIII-XV вв.)» турецкого ученого Эмеля Гогче Кылыча.

Территория Чагатайского улуса, охватывавшего земли Мавераннахра, Жетысу, Восточного Туркестана, на протяжении всей истории своего существования постоянно претерпевала изменения, обусловленные политикой его правителей. В период до выхода Амира Тимура на политическую арену на этой территории просматривается значительное влияние племени дулат, а затем и племени барласов. Впоследствии единая территория Улуса была разделена на Могулистан, подвластный чагатаидам, и государство Амира Тимура. Турецкий ученый Орхан Чинар подробно рассматривает эти события в своей работе «Политическое, военное и социальное положение Туркестана во времена Чагатайского государства».

Работы основаны на достоверных источниках на итальянском, латинском, византийском, арабском, персидском, армянском и других языках.

Ключевые слова: Улус Джучи, Улус Чагатай, Могулистан, экономическая история, источники, битиг, ярлык, устав.

Благодарность:Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Республики Казахстан на тему «Этнополитическая история улусов Чагатай, Хайду и Моғолстана по арабским, монгольским, персидским, китайским и тюркским данным» (личный регистрационный номер: ИРН BR 18574101).

Kushenova G.I.^{1*}

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, e-mail: jamal-i@mail.ru
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
E-mail: jamal-i@mail.ru*

JOCHI AND CHAGATAI ULUSES IN THE WORKS OF TURKISH RESEARCHERS: OVERVIEW OF FACTS

Annotation

The conquest of the territory of Central Asia provided Genghis Khan with a geostrategically important region. Mongolian troops were able to move freely to the countries of Europe and Asia. The study of this period is especially important for the history of Kazakhstan since the subsequent development of the Juchi and

Chagatai uluses developed in symbiosis with the local traditions and culture of the Turkic peoples with a predominance of the Turkic-Islamic position.

In the Middle Ages, the ulus of Jochi, which covered the territory of Desht-i-Kipchak, was one of the most economically developed states on the territory of Eurasia. In the XIII-XIV centuries, the ulus reaches its peak, international trade relations are established with China, Western Europe, Egypt, Asia Minor, India, military, cultural, religious and other ties are being established. In this context, the work "Economic History of the Golden Horde (XIII-XV centuries)" by the Turkish scientist Emel Gogce Kılıç provides important information.

The territory of the Chagatai ulus, which covered the lands of Maverannahr, Zhetysu, East Turkestan, throughout the history of its existence, constantly underwent changes due to the policy of its rulers. In the period before the entry of Amir Timur into the political arena, a significant influence of the Dulat tribe, and then the Barlas tribe, can be seen in this territory. Subsequently, the unified territory of the Ulus was divided into Moghulistan, subject to Chagatai, and the state of Amir Timur. The Turkish scholar Orhan Chinar examines these events in detail in his work "The Political, Military and Social Situation of Turkestan during the Chagatai State".

The works are based on reliable sources in Italian, Latin, Byzantine, Arabic, Persian, Armenian and other languages.

Key words: Ulus Jochi, Ulus Chagatai, Moghulistan, economic history, sources, bitig, label, charter.

Acknowledgements: The article was carried out within the framework of the project of grant funding of the Republic of Kazakhstan on the topic "Ethnopolitical history of Chagatai, Haidu and Mughal uluses according to Arab, Mongolian, Persian, Chinese and Turkic sources" (personal registration number: Irn BR 18574101).

Кіріспе. Қазіргі отан тарихында мемлекеттілік мәселесін жаңаша көзқараста зерттеудің өзектілігі жоғары. Соңғы жылдарда отандық тарихшы ғалымдар тарапынан бірқатар тың материалдар жарияланып, жаңаша тұжырымдамалар ұсынылып келеді. Дегенмен, тарихымыздың ортағасырлық кезеңінде әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін көптеген тақырыптар бар екені ғылыми ортаға мәлім. Соның бірі тарихымыздағы «ұлыстық билік» кезеңі деп айтуға болады, «Ұлыстық билік» кезеңі болашақ Қазақ хандығының іргетасын қалады. Сондықтан Қазақ хандығының тарихында басты маңызды рөл атқарған Жошы ұлысының да, Шағатай ұлысының да қалыптасып дамуы тарихын зерделеу ұлттық тарих тұрғысынан өзекті болып табылады.

Жалпы XIII ғасырдың басында Орталық Азия территориясына саяси, экономикалық, этно-әлеуметтік тұрғыда ауқымды өзгерістер әкелген монғол империясы 1259-60 жылдарға дейін мемлекеттің орталығы Қарақорымнан басқарылды. Аталмыш жылдардан кейінгі кезеңдерде орталықтан оқшауланған төрт мемлекет пайда болды: Жошы ұлысы, Шағатай ұлысы, Илханлы және Құбылай мемлекеттері [1, 31-32].

Бұл иеліктер бір-бірімен шекаралас орналасты, соның ішінде Жошы және Шағатай ұлыстарының халқы тығыз қарым-қатынаста болды. Оны тарихтан бірлестірген саяси, этно-әлеуметтік, сауда, мәдени, діни т.б. байланыстармен негіздей аламыз. Өзге екі ұлысқа қарағанда мұнда ерекше назар аударатын жайт, аталмыш территориялардағы түркі-исламдық бірегейлігі болатын, яғни халқының басым бөлігін түркі тайпалары және ислам дінін ұстанушылар құрады.

Зерттеушілердің пікірінше, Жошы ұлысына қатысты деректердің көбі шетелдік дереккөздерге негізделеді. Сол сияқты бұл ахуал Шағатай ұлысының тарихына да қатысты екенін аңғарамыз. Шағатай мемлекеті туралы арнайы диссертациялық ғылыми зерттеу жұмысын әзірлеген түрік ғалымы О.Чынар шағатайлықтардың өз әулетінің тарихына маңыз бермегендігі, оның тарихын нақты ашуды қиындататынына тоқталады. Автор шағатайлықтар туралы жазба дереккөздердің сирек және нумизматикалық деректердің де толық немесе бүтін емес екенін айтады. Алайда Шағатай ұлысынан тыс жерлерде жазылған еңбектерде шағатайлық хандардың, олардың хандық құрған кезеңдері тура толыққанды мағлұматтар болмаса да, оларда құнды ақпараттар кездесетініне назар аудартады [2, 17].

Осы тұрғыда түрік зерттеушілерінің еңбектерінің деректік негізі отандық ғылыми ортаға танытылады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Жошы ұлысының экономикалық тарихына арналған Емел Гөгче Кылычтың түрік тілінде дайындалған «Алтын Орданың экономикалық тарихы (XIII-XV ғғ.)» атты еңбегі 650 беттен тұрады [3]. Автор тақырыпты зерттеу барысында қолданылған дереккөздердің басым бөлігімен түп нұсқада жұмыс жасаған.

Еңбекте Жошы ұлысының экономикалық құрылымына әсер еткен негіздер, даму кезеңдері, далалық аймақтың экономикалық өмірі, қаланың экономикалық өмірі, хандардың сауда саясаты, саудагерлер, ішкі сауда, импорт және экспорт, өзге елдермен экономикалық және сауда қарым-қатынастары, сауда жолдары, сауда кенттері, керуенсарайлар, жәрменкелер, баға қозғалысы, ақша саясаты, ақша шығару және ақша сарайлары, мемлекеттік айналымдағы ақша бірліктері, салық түрлері, экономикалық жауапкершілік, экономикалық өмірінде қаржы қызметкерлері, экономикалық артықшылықтар т.б. туралы тақырыптар зерделенеді.

Зерттеу жұмысында қолданылған дереккөздердің қатарында латын, итальян тілдерінде жазылған жарлықтар, бітігтер мен нұсқаулар Жошы ұлысының өз кезеңінде латын тілді мемлекеттермен арасындағы экономикалық қатынастарды растаушы маңызды құжат болып табылады. Зерттеуші Е. Кылычтың пікірінше, бұл құжаттардың түпнұсқасы парсы тілінде жазылған, алайда латын тілді мемлекеттер оларды түсінуі үшін латын және итальян тілдеріне аударып отырған.

Сонымен қатар О.Чынардың «Шағатай мемлекеті тұсында Түркістанның саяси, әскери және әлеуметтік жағдайы» атты түрік тілінде дайындалған еңбегі 188 беттен құралып, монғол, түрік, араб, парсы, армян тілдердегі дереккөздерге сүйенеді [2].

Зерттеу жұмысы Шағатай ұлысының пайда болуынан бастап оның екіге бөлінуі, тақ үшін соғыстар, ойраттармен қарым-қатынастар және ұлыстың жойылуы оқиғаларын қамтиды. Нақтырақ айтқанда, Шағатай ұлысының пайда болуынан бастап ұлыстың шекарасы, әскері, саяси құрылымы, пошта байланысының құрылуы, Шағатай мен Өгедей ханның арасындағы қарым қатынас, Тараби қозғалысы, Шағатайдың қайтыс болуы, Шағатай ханнан кейінгі оқиғалар, шағатайлықтардың илханлы мемлекетімен, Әмір Темірмен, ойраттармен қарым-қатынастары т.б. зерделенеді.

Зерттеу тақырыбын ашуда тарихи, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістер кешені қолданылды. Соның ішінде дереккөздердегі мағлұматтардың шынайылығы мен сенімділігін зерделеуде деректік талдау жасалды. Ретроспективті әдісті қолдана отырып, ортағасырлық мемлекеттердің тарихына қатысты ақпараттар алынып, зерделенді. Оқиғалар желісінің логикалық сабақтастығын құрастыру үшін жүйелендіру әдісі қолданылды.

Талқылау. Жошы және Шағатай ұлыстары қазіргі Қазақстан территориясының басым аумағын қамтыған Шыңғыс ұрпақтарының мемлекеттері еді. Екі ұлыстың этностық құрамы түрлілігімен ерекшеленсе де, басым бөлігін түркі тайпалары құрады. Қалған екі ұлыспен салыстырғанда мұнда Шыңғыс ұрпақтарының түркіленуі және ислам дінін қабылдауы үрдістері жүрді.

Түрік зерттеушілерінің еңбектерінде әлі көтеріле қоймаған мәселелердің бірі Жошы ұлысының атауына қатысты екенін айтуға болады. Мәселен, қазіргі зерттеулерде «Алтын Орда» ұғымының орыс жылнамалары арқылы кіріккені айтылып келеді. Отандық ғылымда осы тақырыпты алғаш көтергендердің қатарында А. Күзембайұлы 1992 жылы жариялаған еңбегінде тарихшы И.Сұлтановтан мынадай сілтеме келтіреді: «Для обозначения этого нового монгольского государства в сочинениях мусульманских авторов и текстах официальных документов на протяжении всего средневековья употреблялись различные названия. Вот неполный их перечень: улус Джучи, Дешт-и Кипчак, Кипчак, Дом Бату, страна Берке, Северное царство, Улуг улус, Токмак, Токмакский улус, Узбеково государство, Узбекский улус. В исследовательской же литературе оно известно под именем Золотая Орда» [4]. Соңғы кездерде зерттеушілер жоғарыда берілген пікірге сәйкес ұлыстың шынайы атауы «Алтын Орда» емес екенін дәйектеп отыр.

Дегенмен, «Алтын Орда» ұғымының әлі де түрік ғалымдарының еңбектерінде белсенді қолданылып келе жатқанын байқау қиын емес.

Емел Гөгче Кылычтың «Алтын Орданың экономикалық тарихы (XIII-XV ғғ.) атты ғылыми зерттеу жұмысын Жошы ұлысын ортағасырлық ірі держава екенін дәйектейтін шетелдік ауқымды еңбек деп айтуға болады. Еңбекте қолданылған дереккөздердің отандық ғылымға танытылуы өз кезегінде отандық зерттеушілерге ізашар болары, тың тақырыптар ұсыну мүмкіндігі тұрғысынан маңызды болып табылады.

Зерттеушілер зерттеу жұмысында Түркияның, Ресейдің (Қазан қаласындағы), Италияның (Генуя, Венеция, Модена, Болонья қалаларындағы), Париж ұлттық кітапханасының қорларынан табылған құжаттар мен деректерге негізделеді.

Жошы ұлысын зерттеудегі мәселелердің біріншісі – нақты тарихи деректердің басым бөлігінің бізге дейін түпнұсқада жетпегені немесе өзге тілде екендігі. Екіншісі – дереккөздер географиясының ауқымдылығы.

Ұлыс тарихына қатысты жазылған орыс, араб, парсы, латын, итальян, византиялық т.б. дереккөздердің барлығына толыққанды зерттеу жүргізу ісі үлкен қиындықтар туғызады. Мұны зерттеуші Е. Кылыч та өзінің зерттеу жұмыстары барысында атап өтеді. Енді солардың бірқатарына тоқталып өтелік. Алдымен автор Венеция мен Генуяда орналасқан Италияның мемлекеттік мұрағаттарында тақырыпқа қатысты дереккөздердің түпнұсқасы емес, латын және итальян тіліндегі аудармалары сақталғанын баяндайды [3, XIII].

Ал Венецияның мемлекеттік мұрағатында сақталған жарлықтар мен өзге құжаттарды алғаш рет 1880-1899 жылдары Джордж Мартин Томас тарапынан «*Diplomatarium Veneto-Levantinum*» деген атаумен жарияланғанын айтады. Бұл жинақ туралы ресейлік Ш.Марджани атындағы ғылыми зерттеу институтының зерттеушісі Р.Хауталаның да өзіндік болжамы бар. Ол: «латын тіліндегі осынау құжаттардың түпнұсқасы қыпшақ тілінің хорезм диалектісінде жазылған»[6, 31] - дейді.

Аталған құжаттарды түрік тіліндегі Бехджет Гюджер аударған, оны Е.Кылыч өзінің зерттеу жұмысында едәуір қолданған. Ал 2017 жылы осы жарлықтар мен бітігітердің транскрипциясы және түрік тіліндегі аудармасы Мелек Озетгин мен Ильяс Кемалоглу тарапынан «Алтын Орда хандығының ресми жазбалары» атауымен Түрік тарихы қоғамында жарияланған [3, XIV].

Еңбекте қолданылған маңызды дереккөздердің тағы бірі - *Codex Cumanicus* (Куман кодексі). Италиялықтар Қырымда сауда жасайтын қыпшақтармен байланыс орнатқаннан кейін 1303 жылы Солхаттағы саудаға қатысты «Куман кодексі» атты қыпшақ сөздігі жинақталды дей келе, еңбектің итальян және неміс миссионерлері тарапынан әзірленгені айтылады.

«Куман кодексі» қыпшақ тілінің XIII-XIV ғғ. ғасырлардағы Қара теңіздің солтүстігіндегі Қырым және Кавказда әртүрлі тілдерде сөйлейтін көптеген халықтардың арасында ортақ «сауда және келісім-шарт тілі» деңгейінде қолданылғанын айта келе, сол кезеңдегі қыпшақ тілінің халықаралық аренаға көтерілген мәртебесін дәйектейді.

Автор «Куман кодексінің» XIV ғасырда компиляциямен жазылған екі бөлімнен, екі сөздік тізімінен тұратынын және шығармада қыпшақтың жазбаша емес, сол кездегі ауызекі тілі қолданылғанын айтады. Италиядағы еңбектің түпнұсқасының үлкен бөлігі Венецияда әулие Марк шіркеуінің кітапханасында (Biblioteca Divi Marci-Biblioteca Nazionale di S. Marco-Biblioteca ad Templum Divi Marci Venetiarum Venezia, Mss. Latini, Fondo Antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX) № 549 нөмірімен тіркелген.

Еңбектің бастапқы 55 парағы Медичи Лауренциана Италия мемлекеттік кітапханасында сақталған. Еңбекте латын, парсы-қыпшақ-неміс сөздік тізімдері, католиктік кейбір діни әндер мен уағыздардың қыпшақ тіліне аудармасы, бір парақ готикалық жазба мен латынша жазылған қыпшақ тілінің грамматикасы бар. Зерттеуші бұл деректің қыпшақ жеріндегі кәсіп атауларын, сол кезеңнің егіншаруашылығында қолданылатын құралдар, қолөнер салаларын зерттеуде маңыздылығын атап өтеді.

Келесі еңбек «*La Pratica Della Mercatura*» - деп аталады. Еңбек алғаш рет Кэмбридж баспасында 1936 жылы жарияланған. Фоларанстық Франческо Балдуччи Пеголотти 1338 жылы Қытайдың солтүстігі мен Тана арасындағы саудагерлер үшін анықтамалық еңбек ретінде әзірлеген. Бұл еңбек сол кезеңдегі сауда өнімдері, олардың бағалары, территориядағы сауда шарттары туралы құнды ақпарат береді.

«*Diplomatarium Veneto-Levantinum*» бұл Венеция мемлекеттік мұрағатында сақталған латын құжаттары бар жинақ. Мұны Джордж Мартин Томас 1880-1899 жылдар аралығында екі том етіп шығарған. Мұнда XIV-XV ғғ. Алтын Орда билігі мен Венеция Республикасы арасында жасалған халықаралық шарттар, саудагерлердің аты-жөні көрсетілген құжаттар бар.

«*Il Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia: Regestri*» - 1300-1789 жылдардағы Венеция Республикасының (Commemorativi) мемлекеттік құжаттарының жазбаларын қамтитын 33 кітаптан тұрады. Ол XIV-XV ғғ. Венеция және онымен байланысты мемлекеттер тарихы бойынша өте маңызды дереккөз болып табылады. 1300-1326 жылдардағы жұмыс жазбалар оның талдауымен бірге қарастырылғанымен, басқа бөліктерде тек индекс бар және жұмыс хронологиялық тәртіпте жалғасады.

Бұл құжаттар Риккардо Пределли тарапынан құрастырылып, алғаш рет 1876-1914 жылдар аралығында «Тарих ескерткіштері» (Monumenti Storici) атауымен ауқымды серияның бір бөлігі болып жарияланды. Мұнда Венеция Республикасының саяси, дипломатиялық, сауда тарихы түйіндеме ретінде берілген. 2012 жылы жаңа баспасы шықты. Алтын Орда мемлекетінің Венецияға берген сауда жарлықтарынан тұратын коллекция «Commemorativi» деп аталады.

«*Pacta e Aggregati Liber Albus*» біріктірілген коллекция. XIII ғасырдан XVII ғасырға дейінгі аралықтағы 579 құжаттан тұрады. Алтын Орда мемлекетінің Венецияға берген жарлықтарының мәтіні «*Libri Pactorum*» бөлімінде «*Liber Albus*» және «*Pacta*» кітаптарында кездеседі. Венеция елшілерінің дипломатиялық жазбалары сақталған коллекциядағы деректер пергамент қағаздарына жазылған.

«*Senato Deliberazioni Misti-Misti Registri*» - Венеция мемлекеттік архивіндегі XIV-XVI ғғ. құжаттарын қамтитын құжаттар коллекциясы. «*Mixtorum*» (аралас) деп аталатын бұл коллекция сауда келісім шарттарымен бірге жаратылыстану, әдебиет, өнер сынды көптеген салалар бойынша 1293-1440 жж. аралығындағы құжаттарды қамтитын ауқымды коллекция. Қазіргі уақытта құжаттар электронды негізде қолжетімді. Коллекцияда 1401 ж. бастап «*Secretorum*» (күпия тақырып) атты өзге бір жинақ бар, ол елшілердің т.б. жіберген құжаттарынан тұрады.

«*Massaria di Caffa*» – Генуя мемлекеттік архивінде сақталған 1374-1424 жж. қатысты генуялық есеп-кисап (бухгалтерлік) жазбалары. Құл саудасына қатысты, Солхат әкімдері туралы мағлұматтар кездеседі. 1896 жылы бұл жазбалар Никола Йорга «*Notes et Extraits Pour Servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle*» атауымен Парижде жарық көрді.

«*Pièces Diplomatiques Tirées des Archives de la République de Gènes*» - Генуя мемлекеттік архивінде сақталған латын тілді бұл құжатты француз тіліндегі аудармасымен екі мәтінді 1827 жылы осы Сильвестр де Саси (*Sylvestre de Sacy*) «*Pieces Diplomatiques Tirees des Archives de la Republique de Genes*» атауымен жариялады.

«*Lettere di Mercanti Pignol Zucchello*» - венециялы саудагер Пигнол Зуцелло (*Pignol Zucchello*) 1336-1350 жылдарындағы Алтын Орданың сауда өмірінен мағлұмат береді. Еңбек Италияда Мароззо делла Рокка (*Marozzo della Rocca*) жарық көрді.

«*Officium Gazarie*» - XIV ғ. ортасында Генуяның теңіз арғы жағындағы саудасын реттейтін сауда кеңесі. Бұл сауда Кеңесінің жарғыларын Лвдовиквс Савли (*Ivdovicvs Savli*) баспаға әзірлеп, «*Imposicio Officium Gazarie*» атауымен жариялайды.

«*Mukaddima*» Ибн Халдунның (қ.б. 808/1406 ж.) ең танымал еңбегі. Мукаддима автордың Мароккода 1378 ж. бастаған жеті томдық еңбегінің алғашқы томы ретінде белгілі. Еңбекте автордың тарих, экономика, әлеуметтану, саясат және қоғамдық ғылымдар бойынша ізденістері қамтылған. Ибн Халдунның бұл еңбегін бірнеше ғасырлардан кейін батыс ғалымдары өз теорияларына дереккөз ретінде қолданды.

«*Nihayetu'l-Arab fi Funûni'l-Adab*» - 1331 жылы Нувайри тарапынан жазылған еңбекте Берке ханнан бастап Өзбек хан дәуіріне дейінгі Алтын Орда мемлекеті туралы маңызды мағлұматтар қамтылады. Еңбек энциклопедиялық анықтама сипатында. Мұнда Алтын Орда - Мәмлүк мемлекеті арасындағы сауда байланыстары қамтылады.

«*Masaliku'l-Absâr fi Mamâliki'l-Amsâr*» - мәмлүк дереккөздері арасында Шихабдин Ахмет ибн Фазлаллах әл-Омаридің (1298-1349) еңбегі. Автор Алтын Ордаға барып қайтқандардан естігендерін жинақтап жазған, мұнда Алтын Орданың саяси, экономикалық тарихынан маңызды мағлұматтар берілген. Түркиядағы Сулеймание кітапханасының Айясофия коллекциясында №3415 арабша қолжазбасы тіркелген.

«*Siratu'l-Maliku'z-Zahir*» - ибн Абдуззахир Кади Мухиддин Абду'л-Фадлуллах жазған бұл еңбекте Алтын Орда мен Мәмлүк мемлекетінің қарым-қатынасы баяндалады. Кади Мухиддин Абду'л-Фадлуллах Мысырдың сұлтан Бейбарыстың кеңсе қызметкері (сарай қаламгері) болатын. Бұл еңбекті кейінгі еңбектерге дереккөз ретінде қолданылады.

«*Zubdatu'l-Fikr fi Tarihi'l-Hicra*» - Рукнуддин Байбарс әл Мансури ал Дауадар ал Хатали (қ.б. 1325) тарапынан жазылған еңбек болып табылады. Автор мәмлүк сұлтаны Калавунмен бірге соғыстарға қатысады. Ал III әл Малик ан Насир тұсында мемлекеттің өкілі қызметіне дейін жоғарылайды. Еңбекте Берке хан мен Тоқта ханның тұсындағы мәмлүк мемлекетінің Алтын Ордамен арасындағы қарым-қатынастары туралы ақпарат қамтылған.

«*al-Bidâya va'n-Nihâya*» - ибн Касир атты автордың еңбегі жаратылыстан бастап 1357 жылға дейінгі оқиғалар туралы жалпы ақпарат береді. Түрік тіліне аударылған.

«*Târîhu'l-İslâm*» атты еңбек Шамсуддин абу Абдуллах Мухаммед бин Ахмет бин Осман бин Дамаскидің жазбасы 1300 ж. дейінгі оқиғаларға арналған.

«*Kitabü's-Sulûk li Marifet Düvel ve'l-Mulûkveen-Nukûd el-Kadime ve el-İslâmiyye*» - автордың толық есімі әл-Макризи Абу'л-Аббас Такиддин Ахмет бин Али бин Абдулкадир Макризи. Жоғарыда аталған қолжазба Алтын Орда мен Мәмлүк сұлтандығы арасындағы қарым-қатынастарды ашу тұрғысынан

маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Еңбек Сүлеймание кітапханасы Йени Джами коллекциясында №887 тіркелген.

«*Târih-i Vassâf*» - Шараф аддин Абдуллах бин Фазлуллах Катиб-и Ширази (1264-1330 жж.) «Таджзиетула Амсар уа Тазджийетула сар» (*Târih-i Vassâf*) атты бес томдық еңбегін 1298 жылы бастап, 1328 жылы аяқтаған. Зерттеушілер үшін еңбекте баяндалған сауда жолдары туралы мағлұматтар маңызды болып табылады. Қолжазбас Сүлеймание кітапханасында Есад Ефенди коллекциясы №2192 тіркелген.

«*Farsnâme*» - Алтын Орда мемлекетінің Еділ, Булғар, және Еуразия территориясындағы экономикалық тарихы туралы мағлұмат беретін Ибн Абу Зайнул әл Балхидың еңбегі.

«*Relations Historiques*» - Георги Пахимерестің (Georges Pachymeres) еңбегі Берке хан тұсындағы мемлекет туралы ақпараттар қамтиды. Еңбек 1259-1328 жылдардағы тарихи оқиғаларға егжей тегжейлі тоқталған сенімді дереккөз болып саналады. Мұнда Алтын Орда хандары Бату, Берке және маңғыт әмірі Тоқта, қолбасшы Ноғай туралы баяндалады. Мемлекеттің саяси, әлеуметтік ахуалынан сөз қозғайды. Түрікшеге Илджан Бихтер Барлас тарапынан аударылған.

«*Secreta Fidelium Crucis*» - ортағасырдағы византиялық маңызды дереккөздердің бірі. Мария Санудоның (Maria Sanudo) Египетке экономикалық эмбарго қолдануы, осыған байланысты Египетпен сауда қатынастарының тоқтатылуы, мұсылмандармен саудаға тыйым салған Папалықтың тыйымдарының қолданылуы, Египетке Византия және Алтын Ордамен сауда қатынасына шектеу қойылуы, сауда жолдарының өзгертілуі туралы хаттары мен жоспарлары қамтылады.

Зерттеуші О.Чынардың еңбегінде «Монғолдардың құпия шежіресі», «Алтан Даптер», «Шыңғыснама», «Бабурнама», «Түрік шежіресі», «Тарихи джихангушай», «Джами ат-тауарих», «Зафернаме» сынды танымал еңбектерге қоса, 1426 жылы Темір мемлекетінің билеушісі Шахрухтың билігі тұсына тән «Муиз ул Ансаб» атты авторы белгісіз еңбекті атап өтеді. Еңбек Шағатай әулетінің шежіресін ұсынады. Зерттеушінің пікірінше бұл шежіре «Джами ат-тауарихте» аталып өткен «отбасылық сызықты» туралы ақпарат береді. Еңбек Францияда Париж ұлттық кітапханасында, парсы қолжазбалар бөлімінде № 67 тіркелген.

«*Matla al-sa'dayn va Macma al-Bahreyn*» - Исхак ал Самарканди тарапынан XV ғасырда парсы тілінде жазылған еңбек. Мұнда 704/1304- 875/1471 жж. аралығындағы Шағатай ұлысындағы оқиғалар тізбегі баяндалады.

Эпископ Степаностың шежіресі армян тілінде жазылған еңбекте Шағатайдың Хорезм сапарына қатысуы туралы мол мағлұмат ұсынады. Қолжазба Ереванда Матенадаран Музейінде №8481 тіркелген.

Зерттеу нәтижелері. Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі Жошы және Шағатай ұлыстарының саяси, экономикалық, әлеуметтік, әскери ахуалына қатысты мағлұмат беретін құнды дереккөздерге шолу жасалды.

Жошы ұлысының ортағасырдағы жеке дара мемлекет ретіндегі алыс жақын шетелдермен саяси, экономикалық, дипломатиялық, сауда тағы басқа қатынастарын дәйектейтін мол дереккөздер арқылы мемлекеттің сол кезеңдегі экономикалық әлеуетіне баға берілген шетелдік ғылыми зерттеу жұмысы отандық ғылыми ортаға танытылды. Сонымен қатар ондағы ұлыстың экономикалық ахуалынан хабар беретін деректер іріктеліп ұсынылды.

Осы уақытқа дейінгі отандық ғалымдардың еңбектерінің көбі Жошы ұлысының саяси тарихына арналып келсе, мұндағы дереккөздердің танытылымы арқылы алдағы уақытта экономикалық мәселелерді зерттеуге үлес қосылды.

Шағатай ұлысы туралы еңбекте Шағатай ұлысының құрылуынан бастап 1544 жылдар арасындағы тарихы зерделенді. Автордың пікіріне сүйенетін болсақ, Шағатай ұлысының екіге бөлінуіне басты себептердің бірі ретінде дін факторы алға тартылған. Алладдин Гармаширин ханның Шағатай хандығында «ясы» заңдарының орнына шарифатты қолдана бастауы көптеген қозғалыстарға себеп болғаны, бірте-бірте, яғни 1345 жылдан бастап барлас тайпасының ықпалындағы Мауараннахр шағатайлықтары мен дулат тайпасының ықпалындағы Шығыс шағатайлықтары болып екіге бөлінгенінде діни көзқарастың өзіндік әсерін меңзеген. Дегенмен автордың бұл пікірі алдағы зерттеулерге ой салады, өйткені бұл көзқараспен толық келіспейтін зерттеушілер бар.

Қорытынды. Түрік зерттеушілерінің еңбектері тың және әр түрлі тілдердегі дереккөздерді салыстыра отырып қолдануымен құндылық танытады. Нақтырақ айтқанда, аталмыш зерттеулердегі италян, латын, Византия, араб, парсы, армян, қыпшақ т.б. тілдердегі бірқатар дереккөздерге шолу жасалуы Жошы және Шағатай ұлыстарының тарихы туралы деректік қорларды толықтыра түседі.

Жалпы алғанда Жошы және Шағатай ұлыстары ауқымды территорияны алып жатты, соған сәйкес территорияларға қарай саяси билік, экономикалық, этностық құрылымдарының да өзгеріп отырғанын назарда ұстаған жөн. Сондықтан ұсынылған дереккөздерден тыс көптеген дереккөздер бар екенін жоққа шығармаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Kushenova G. *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir (1229-1241)*. – IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. – 126 s.
2. Çinar O. *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu*. Doktora Tezi. - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 2019. – 200 s.
3. Kılıç Emel. *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV yüzyıllar) cilt II*. – Ankara, 2017. - 650 s.
4. Күзембайұлы А. Ұлығ - Ұлыс тарихының пікір-талас тудыратын мәселелері // [https:// aqiqat.kazgazeta.kz/news/7527](https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/7527)
5. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
6. Хаутала Р. Ярлык хана Узбека францисканцам Золотой Орды 1314 года: латинский текст, русский перевод и комментарии // *Золотоордынское Обозрение*. – № 3(5). – 2014. – с. 48.

References

1. Kushenova G. *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveraiünnehir (1229-1241)*. [Turkestan and Maveraiünnehir during the Reign of the Kaan of Ogedey]/ Kushenova G. – IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. – 126 s. [in Turkiye]
2. Çinar O. *Çağatay Devleti Zamanında Türkistan'ın Siyasî, Askerî ve Sosyal Durumu*. Doktora Tezi. [The Political, Military and Social Situation of Turkestan during the Chagatai State. Doctoral Thesis]/ Çinar O. - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – İstanbul, 2019. – 200 s. [in Turkiye]
3. Kılıç E. *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV yüzyıllar)*. Doktora Tezi. [The Economic History of the Golden Horde State (XIII-XV centuries). Doctoral Thesis]/ Kılıç E. – volume II. – Ankara, 2017. - 650 s. [in Turkiye]
4. Kuzembayuly A. *Ulug- Ulus tarihinin piker talas tudirar meseleleri [Controversial Issues of the history of Ulug-Ulus]* // <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/7527>
5. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
6. Khautala R. *Yarlik khana Uzbek frantsiskanom Zolotoy Ordy 1314 goda: latinskiy tekst, russkiy peregodi komentariy* [The label of Khan Uzbek to the Franciscans of the Golden Horde of 1314: Latin text, Russian translation and comments] // *Zolotoordinskoe obozrenie*. – № 3(5). – 2014. – с. 48 [in Russian]

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

UDK 373.1
IRSTI 03.61.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.024>

Begalieva A.K.*¹, Kosanbaev K.², Shintaeva F.E.³

¹*Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
E-mail: aysha.1958@mail.ru*

²*Doctor of Philosophy, Professor, Miras University, Shymkent, Kazakhstan
E-mail: kurbanbekivich.saken@bk.ru*

³*Senior Lecturer Miras University, Shymkent, Kazakhstan*

ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF A.E. ALEKTOROV

Abstract

In this article, the author traced the thorny path and fruitful research activities of the largest pre-revolutionary Russian researcher of the peoples of Central Asia, a deep connoisseur of the culture and life of the Kazakh people A.E. Alektorov. The scientific heritage of A.E. Alektorov is diverse, rich and meaningful; his followers and representatives of the current young generation of Kazakhstanis, who were not indifferent to the fate and future of their people, turned to his heritage more than once. One circumstance strikes the current young generation of representatives of the scientific community, this is the breadth of coverage of its scientific interests. In his numerous scientific publications, many important aspects of the socio-economic and economic life of nomads, their age-old aspirations, needs, desire for creation, love for the endless expanses of the steppe, goodwill and chastity of our wise and great ancestors found their worthy reflection. A.E. Alektorov devoted all his conscious life to the study of the history, ethnography and folklore of the Kazakh people, he is the author of 400 scientific works, his publications have not lost their scientific value to the present.

Keywords Traditional way of life, life and culture, clothing, family life, portraits, types of livestock of nomads, nomad's role and place in traditional life.

Бегалиева А. К.*¹, Қосанбаев Қ.², Шынтаева Ф.Е.³

¹*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУға оқытушысы.
E-mail: aysha.1958@mail.ru*

²*ф.ғ.д., профессор «Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан
E-mail: kurbanbekivich.saken@bk.ru*

³*«Мирас» университетінің оқытушысы, Шымкент, Қазақстан
E-mail: shintaeva2608@mail.ru*

A.E. ALEKTOROVТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МҰРАЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада авторлар патшалық Ресей империясының ең ірі зерттеушісі, А.Е. Алекторовтың бай ғылыми мұрасы мен шығармашылығын жан-жақты қарастырған. Оның бай мәдени-рухани мұрасы сан алуан, қазіргі таңда оның мұрасына, тұлғалық қасиеттеріне, өмір жолы мен қызметіне қазақстандықтар бей-жай қарамайтын шығар. Оның көптеген ғылыми жарияланымдарында көшпенділердің қоғамдық-экономикалық және шаруашылық өмірінің көптеген маңызды аспектілері, олардың ғасырлық армандары, мұқтаждықтары, жасампаздыққа ұмтылысы, шексіз дала кеңістігіне деген махаббаты, біздің дана және ұлы ата-бабаларымыздың ізгі ниеті мен пәктігі лайықты көрініс тапты. А.Е. Алекторов өзінің саналы ғұмырын қазақ халқының тарихын, этнографиясы мен фольклорын зерттеуге арнады. А.Е. Алекторов 400-ден астам ғылыми еңбектер әзірлеп, баспадан жарыққа шығарған. Оның жарияланымдары бүгінгі күнге дейін ғылыми құндылығын жоғалтқан жоқ.

Кілт сөздер: дәстүрлі өмір салты, тұрмыс және мәдениет, киім-кешек, отбасылық тұрмыс-салты, портрет, көшпенділердің үй малдарының түрлері, көшпенділердің дәстүрлі тұрмыстағы рөлі мен орны.

Бегалиева А.К.*¹, Косанбаев К.², Шинтаева Ф.Е.³

*¹старший преподаватель КАЗНУ им. Аль-Фараби
E-mail: aysha.1958@mail.ru*

*²д.ф.н., профессор Университет «Мирас», Шымкент, Казахстан
E-mail: kurbanbekivich.saken@bk.ru*

*³старший преподаватель Университет «Мирас», Шымкент, Казахстан
E-mail: shintaeva2608@mail.ru*

ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ А.Е.АЛЕКТОРОВА

Аннотация

В данной статье автор проследил тернистый путь и плодотворную научно-исследовательскую деятельность крупнейшего дореволюционного российского исследователя народов Центральной Азии, глубокого знатока культуры и быта казахского народа А.Е. Алекторова. Научное наследие А.Е.Алекторова разнообразно, богато и содержательно, к его наследию не раз обращались его последователи и представители нынешнего молодого поколения казахстанцев, которым была не безразлична судьба и будущего своего народа. Одно обстоятельство поражает нынешнее молодое поколение представителей научной общественности, это широта охвата его научных интересов. В его многочисленных научных публикациях нашли свое достойное отражение многие важные стороны общественно-экономической и хозяйственной жизни номадов, их вековые чаяния, нужды, стремление к созиданию, любовь к бескрайним степным просторам, доброжелательность и целомудрие наших мудрых и великих предков. А.Е. Алекторов всю свою сознательную жизнь посвятил изучению истории, этнографии и фольклористики казахского народа, он является автором 400 научных трудов, его публикации не утратили научной ценности и по настоящее время.

Ключевые слова: традиционный уклад жизни, быт и культура, одежда, семейный быт, портрет, разновидности домашнего скота номадов, роль и место номадов в традиционном быту.

Introduction

In the context of the sovereign development of the Republic of Kazakhstan, thanks to the implementation of the state programs "Cultural Heritage", "People in the Stream of History", Kazakh, Russian and foreign researchers are successfully implementing plans to revive previously lost, distorted and falsified pages of national history, memory, roots and the past of that or other people. With the proclamation of the independence of the Republic of Kazakhstan, the processes of restoring the national and spiritual self-consciousness of the peoples of Central Asia, forgotten traditions, customs and rituals, and the mentality of the peoples, severely suppressed under the domination of the Soviet totalitarian system, acquired a significant scope.

In ensuring the tasks of spiritual modernization and the return to the people of their historical memory and past, the scientific study of the historical and ethnographic aspects of the life, culture and way of life of the Kazakh people has a fundamental importance. The relevance of addressing this complex and controversial period was due, in our opinion, to the fact that it was during that period, in the conditions of confrontation between two specific civilizations that the royal political and ideological mechanism began to form, aimed at suppressing the growth and revival of cultural and everyday features and the traditional people's way of life of Central Asia.

In the historiography of the problems of studying the ethnography of the peoples of the Turkestan region, including the Kazakhs, the research activities of the progressive pre-revolutionary Russian democrats of the second half of the 19th century, who left a bright and indelible mark on world history, were very significant.

After the territory of Central Asia and Kazakhstan became part of the tsarist Russian Empire, a systematic and progressive study of the Turkestan region began in the historical, archaeological and ethnographic direction. Unfortunately, in the writings of most civil and military officials, officers of the Russian General Staff, there were tendentious and subjective information regarding the multifaceted life, life and culture of nomadic Kazakhs, and this is understandable, in view of the fact that they fully and completely shared the point of view of government circles in issues of colonization of the national outskirts of Turkestan. The democratically minded part of the Russian intelligentsia, represented by full members of a number of scientific

research institutions of Turkestan, covered the history and ethnography of the peoples of Turkestan from a truthful and objective position. Thanks to them, Russian ethnographic science has collected rich factual material relating to certain aspects of the history and ethnography of the Kazakh people. The accumulated ethnographic materials over time were comprehended, generalized and served as an important primary source in the preparation of scientific works.

The names of many well-known pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period have adequately entered the historical annals of the Turkestan region. Their scientific merits and contribution to the development of Turkestan science were highly appreciated by representatives of the Kazakh and foreign scientific community.

Methodology

In their scientific publication, the authors were guided by the basic requirements of the modern scientific method, trying to consider all issues in their interconnections from the standpoint of a systematic approach, to analyze social and social phenomena and processes in their development, taking into account their inherent contradictions, from the standpoint of historicism. When analyzing the works of this researcher, the authors of the article relied on practical experience as a criterion of truth. The authors of the article decisively depart from the dogmatic, class, party approach, and widely use modern new theoretical and methodological approaches in the study of the most important and key aspects of the history and ethnography of the Kazakh people.

Main part

I would especially like to dwell on the size of a large world-scale well-known pre-revolutionary Russian researcher, historian, ethnographer, deep connoisseur of the culture and life of the Kazakh people, inspector of public schools of the Inner or Bukeyev Horde, Astrakhan, and including in the Turgai region A.E. Alektorov. The life path of A.E. Alektorov was complex, difficult and thorny.

The first acquaintance of A.E. Alektorov with the Kazakhs occurred in 1882, when he, at the request of the editor of the publisher of *Moskovskie Vedomosti*, M.N. Katkov, visited the Turgai region, where he stayed for about two months. According to A.E. Alektorov, the Kyrgyz (Kazakhs - authors) are young, fresh, healthy, kind and sympathetic people. In 1883, A.E. Alektorov traveled from Orenburg to Tashkent and since then has not ceased to study the life and especially folk literature of the Kirghiz (Kazakhs - authors) for 17 years. In 1886, A.E. Alektorov was appointed inspector of public schools in the Internal or Bukey Horde, and in 1893 in the Astrakhan province, in 1894 he was moved to the Turgai region [1, p. 56-57].

A.E. Alektorov, as a major researcher of history, ethnography and folklore of the peoples of Central Asia, left a rich scientific heritage, which reflected the historical realities of that time, centuries-old folk traditions and customs, rituals, psychological and spiritual and moral values of the Kazakh people.

In 1900, a meaningful collection of scientific works by A.E. Alektorov "Index of books, magazine and newspaper articles and notes about the Kyrgyz" was published in Kazan, in which the author highlighted in detail the most important and key aspects of the history and ethnography of the Kazakh people, the areas of their settlement, habitats, directions and routes of nomadism, the main elements of both material and spiritual culture of the Kazakh people, national character, customs and traditions etc.

Concerning the social portrait, occupation, economy, nomadic Kazakhs, the well-known pre-revolutionary Russian researcher A.E. Alektorov correctly notes: "There are about 2.5 million Kirghiz (Kazakhs - authors). skull, flat face, prominent cheekbones, flattened nose, small, slanting eyes, sparse beard, and very dark skin colour. The Kirghiz (Kazakhs - authors) are distinguished by great physical strength, this people are very smart and reasonable. Referring to the characteristics of the lifestyle of nomadic Kazakhs, the author notes that: "The lifestyle of the Kyrgyz (Kazakhs - authors) is determined by their main occupation - cattle breeding. In summer, they roam with their herds in search of grazing places, and with the onset of cold weather, they settle in winter quarters. Leaving cattle breeding, some Kyrgyz (Kazakhs - authors) begin to engage in agriculture, artificially irrigating the fields".

Thus, it should be noted that a certain part of the Kazakh ethnos in the period under consideration was engaged in nomadic and semi-nomadic cattle breeding, as well as irrigated agriculture.

A.E. Alektorov covers in great detail the traditional dwelling of nomads, its arrangement, main details, its role and place in the traditional nomadic society. As the author notes: "The dwelling of the Kirghiz (the Kazakhs - the authors) in the summer is a yurt, and in the winter, a not particularly large "mud hut" (probably this is a winter room for nomads - the authors) made of air bricks with a flat roof. In a yurt, a good half of it is usually occupied by a whole mass of chests, leather bags, always stacked in a symmetrical order and wrapped in patterned felt mats. In the chests of the Kirghiz (Kazakh - the authors) all his wealth, all his property is

stored. The floor of the yurt is covered by the rich with carpets, and the poor with felt mats, the door is closed with a felt canopy”

In general, in our opinion, the author correctly described the role and place of nomads in their traditional way of life. Undoubtedly, in the conditions of a nomadic way of life, the yurt played a very significant role in the daily life of nomads. She quickly understood, was practically convenient, harmonious, and met the urgent needs and needs of the nomads.

In the same work, A.E. Alektorov characterized the features of traditional Kazakh national cuisine and clothing. According to the author: “The food of the Kyrgyz (Kazakhs - the authors) consists of meat, milk and millet. Their favorite drink is koumiss, tea is widely used by them, it is drunk with sugar and without sugar, in the morning, in the evening and at noon. The clothes of the Kirghiz (Kazakhs - the authors) are very simple, they usually wear cotton trousers and a calico shirt with a straight collar. The legs of the Kirghiz (Kazakhs - authors) are shod in leather boots with very narrow socks and sometimes high wooden heels, they put on top, in most cases, yellow robes. On the head of a Kirghiz (Kazakh - the authors) there is always a hat or hat made of felt, a skullcap is quite rare. In winter, the Kirghiz (Kazakhs - authors) put on sheepskin coats and yargaks (zhargaks - authors) from the skins of young foals. The costume of wealthy Kirghiz (Kazakhs - the authors) is made of silk and decorated with silver and even gold coins”.

A.E. Alektorov quite rightly notes some positive aspects of raising children in Kazakh families. So, for example, he rightly emphasizes that: “The family life of the Kirghiz (Kazakhs - authors) is striking in its simplicity, patriarchy and remarkable stability of family principles. Kirghiz (Kazakhs - authors) love their children and treat their wives well, whom they can have several. Weddings among the Kirghiz (Kazakhs - authors) are distinguished by a whole mass of rituals that have one meaning or another, without which not a single Kyrgyz (Kazakhs - authors) will agree” [2, p. 91-92]

In 1888, an interesting and informative article by A.E. Alektorov “Cattle breeding of the Kirghiz” was published on the pages of the periodical press of the Orenburg leaflet newspaper, which was devoted to the analysis and characterization of the livestock of nomads - nomads. The author, touching upon the features of the traditional way of life, life and culture of nomadic Kazakhs, notes: “Almost the only source of wealth and favorite pastime of the Kyrgyz (Kazakhs - authors) is cattle breeding. It can be said that the whole life of a Kirghiz (Kazakh - the authors) passes in cattle breeding, from his early childhood to old age. The Kirghiz (Kazakh - the authors) has a lot of cattle, and he is rich, he is happy, he does not need anything else, there are few cattle, he is poor, unhappy. Most of the livestock, the Kirghiz (Kazakhs - authors) have sheep. Describing the Kazakh sheep and its role in the traditional nomadic life, he writes: “Kyrgyz (Kazakh - authors) sheep differ in size and strength – so that 12-year-old children can ride them during the good season for fun on horseback. These sheep are taller than a newly born calf and are so fat that the old ones usually weigh from 4 to 5 and a half pounds in summer and autumn, they have crooked, hooked noses, their lower lip is longer than the front, large sagging ears and on the lobe and on the neck, some rams have up to 5 or 6 horns. Instead of a tail, sheep have fat tails that weigh 30 to 40 pounds and produce 20 to 30 pounds of fat. The wool on the sheep is long, especially on the back, grows in tufts and is so coarse that it can hardly be used on the thickest cloth, Kazakh sheep are sheared twice - in spring and autumn, it is dark red in color, bringing mostly two lamb, sheep in the steppes multiply rapidly and endure hardships and hardships, heat and hunger. Although in winter, Kyrgyz (Kazakh - authors) sheep are very skinny due to lack of fodder, but in spring they quickly gain weight from salt grasses. The benefits received by the nomad from the sheep are important, he eats its meat, hides from the cold with a fur coat made from its wool, receives milk and his favorite kurt from it, that is, cheese. In some places, the sheep served the Kirghiz (Kazakh - the author) to determine the price of things, instead of money, and finally, it also constitutes the main subject of trade with neighboring peoples. Ultimately, the sheep feeds, clothes, waters and delivers to him everything necessary and useful in his household” [3, Orenburg sheet].

As A.E. Alektorov notes, “Kyrgyz (Kazakh - authors) cannot exist without their camels, which, with a beneficial ability for the steppe, endures thirst and hunger, carries all the property and even his house, his wool is spun and used for clothes, milk and meat - for food, and young skins - for fur coats and hats. Buffon rightly called this animal the ship of the desert. The camel belongs to the ruminant two-hoofed animals, it is built very ugly, it has a thick body, on high legs that stand awkwardly, a large belly. The hump consists of fat that is secreted under the skin, on the back, with abundant food it grows high, with pasture it almost completely disappears. A wide foot serves him not to sink in the sand, a supply of fat on his back gives him the opportunity to go without food for a long time. Camels can exist and live only in the treeless, waterless steppe. On a long

journey, a camel needs to be well fed and, at least on the fourth day, enough to drink, and then he is able to travel more than 60 miles without rest with heavy luggage.

Recently, the Kirghiz (Kazakhs - authors), who are engaged in arable farming, have successfully begun to use camels for field work and transporting weight in harness.

Sheep and camel are the most useful animals for the Kyrgyz people, but the Kyrgyz (Kazakh - authors) horses are the favorite livestock of this people. In the wide boundless steppes of Central Asia, on white carpets of luxurious feather grass, salt licks covered with bitter wormwood, and where on sandy deserts overgrown with rare thorns roam day and night under the open sky, huge shoals of semi-wild horses roam free, but under vigilant supervision and protection - herdsmen. These undersized horses, strong hairy, with short nimble ears, with steel legs, do not know fatigue and long distances. Unpretentious in grazing, easily enduring long hunger strikes and thirst, not afraid of neither heat, scorching summer sun, nor harsh cold, and bad weather of the steppe winter - these winged mighty horses do not know warm paddocks and stables, they are born and grow up in the steppe always under the open sky, experience difficult months of childhood, grow stronger, growing up in the wild, difficult to train, falling under the lasso of a person, but all their lives faithfully and truly serve their master. In the shoals, the horses live, although under the supervision of the herdsmen, but they live willfully, by their own mind, they are divided into groups, and in each group they obey their main leader - the herdsman stallion, who takes on vigilant supervision of the safety of the queens and foals who trusted him. While they peacefully graze the stallion, the leader vigilantly looks around the steppe space and notices the slightest sign of danger in time. The abduction of foals by wolves, sometimes roaming the steppe in huge packs, is an almost unprecedented phenomenon. Steppe horses have even developed a method of general defense through centuries of experience, if the wolves decide to attack them in masses, they quickly gather in a tight circle, heads inward, drive everything young, weak into the middle, and the sentry stallion jumps like a hero and rushes outside this circle, and woe to the unfortunate hungry predator if he does not dodge from under the iron and powerful hooves of the stallion.

In our opinion, A.E. Alektorov's assessments are quite truthful, correct and justified from a scientific point of view, because in the nomadic society of nomads, of course, the main place is given to Kazakh horses. Kazakh horses have always been distinguished by endurance, patience, and this gave them the opportunity to overcome vast steppe spaces. Excellent knowledge of the area made it possible for the nomads to reach the designated point without difficulty and settle down there together with their nomadic aul. During long journeys, Kazakh horses do not feel weakness and pain, they gallop with great enthusiasm and joy. Horses have always shared joy and sorrow, sorrow, and separation with their owners, and remained devoted to them until the end of their days.

Describing the characteristics of cows, goats and bulls, the author writes: "Kyrgyz (Kazakh authors) cows are short, ugly, but very strong, they give little milk. Bulls are broad-breasted and are now often used for cultivating land for crops. The goats are kept by the Kirghiz (Kazakhs - authors) only because they serve as leaders for the flocks of sheep, since these latter, by habit or by their natural property, do not move from their place until several goats go ahead of them. If the goats have set off, then the herd of sheep cannot be stopped in any way. The second benefit of a goat is fluff. From this fluff, Kyrgyz (Kazakh - authors) women prepare shawls and scarves not only for themselves, but also for sale.

According to A.E. Alektorov: "The Kirghiz (Kazakhs - authors) harvest hay in the smallest quantity and mainly only for cattle and camels, while the rest of the cattle - horses, sheep, goats graze in the steppe all year round in the open air, foraging for food even in winter. If the winter is not very severe and, in the words of the Kirghiz (Kazakhs - the authors), is prosperous, then camels and cattle are released first, followed by horses. Horses eat the tops of the grass, camels and cattle eat the middle of the stems, and the lower part goes to the sheep, which are released after the camels.

Thus, maintaining order and discipline, the nomads drove their cattle one by one to the steppe, and this gave them the opportunity to at least to some extent preserve the livestock population, otherwise the opposite picture of a decrease in their number may be observed.

As Alektorov rightly notes, due to the fragility of the main source of the nomads' well-being, the Kazakhs gradually began to switch to a settled way of life. According to his testimony: "We are pleased to note the fact that the Kirghiz (Kazakhs - authors) of the Turgai region, especially the Nikolaevsky district, realized the importance and importance of agriculture, leaving a little cattle breeding, they began to take up the cultivation of the land with great willingness"

As A.E. Alektorov: "The nomad's main source of income is agriculture and cattle breeding. The Kyrgyz (Kazakh - the authors) are rescued more and more by a sheep and a camel, and then a horse and a cow. Although

fishing plays the most insignificant role in the life of the Horde, nevertheless, on the rivers Turgaya, Ori, Upper Tobol, local Kyrgyz (Kazakhs - authors) begin to catch fish, which they eat, however, reluctantly, and in most cases they sell or exchange Russian Cossacks, and peasants for bread"

A.E. Alektorov also gives important information about trade. As the author notes: "The Kirghiz themselves (Kazakhs - authors) conduct a very significant livestock trade, selling mainly sheep and horses, less often cows and camels, trade is carried out at the exchange yards of Orenburg and Troitsk, as well as in some Cossack villages. The cattle of the Kirghiz (Kazakhs - authors) are sold for cash, or they are exchanged for bread and essential goods"

Describing the national clothes of the nomads, A.E. Alektorov notes that: "The clothes of the Kirghiz (Kazakhs - the authors) are very simple, they usually wear chintz pants and a linen shirt with a straight collar. The legs of the Kirghiz (Kazakhs - authors) are put on leather boots with very narrow socks and high, sometimes wooden heels; in most cases, they put on yellow robes on top. On the head of a Kyrgyz (Kazakh - the authors) there is always a hat made of white felt, a skullcap is relatively rare. In winter, the Kyrgyz (Kazakhs - authors) put on sheepskin coats and yargaks from the skins of young foals. The costume of wealthy Kirghiz (Kazakhs - the authors) is sewn from silk or chintz fabric and decorated for girls with silver and even gold coins".

In general, in our opinion, the author gave a correct description of the features of traditional clothing, Kazakh men. In addition, I would like to emphasize the fact that all the necessary products of nomadic pastoralists were supplied by cattle, which is the main source of their well-being.

A very informative interest among representatives of the scientific community is caused by the ceremony of funeral and memorial customs and rituals among nomads. The author notes: "The Kyrgyz (Kazakhs - authors) always bury the deceased in a prominent and elevated place near the road in an area where there is a spring, a river or a lake, so that relatives and friends of the deceased can pray under the mound where the body of the deceased lies. For the cemetery, a high hill is always chosen, which is far visible in the steppe. Passing or driving past the graves, the Kirghiz (Kazakhs - authors) consider it a duty to pray, kneel at the foot of the mound and leave there, for those in need, various things, clothes, food and money. This is one of the types of steppe charity" [4, p. 101].

In other words, the author is right in his assessment, because the nomads - nomads of their deceased relatives certainly buried near their family cemeteries, or winter quarters, in the most elevated and prominent place. Nomads, passing by the graves of their ancestors, must certainly read a prayer over the dead, this, in our opinion, is a tribute to the reverent attitude and respect of the Kazakhs for their ancestors. In memory of the deceased, nomads - nomads, according to the steppe tradition, held seven-day, forty-day and one-year commemorations. On this day, cattle are slaughtered, luxurious yurts are set up, prayers are read for the repose of the souls of the dead, and then a funeral dinner is presented, and then, especially during the annual commemoration of the ace, rich Kazakhs arranged horse races.

In another article "What do the Kyrgyz eat", also published on the pages of the periodical press of the newspaper "Orenburgsky Listok", A.E. Alektorov vividly and colorfully describes the main varieties of dishes of the Kazakh national cuisine - no - Kazakh meat, kuyrdak, etc., except In addition, the author notes that as a result of ethnic and cultural interaction with Russian settlers, the diet of the Kazakhs has been greatly enriched. In addition to meat and milk, the nomads began to eat vegetables and fruits, potatoes, beets, watermelons and melons. The author of the article describes in detail the technology of preparation of the national drink of the Kazakhs - koumiss, and also notes about its healing properties. Of course, as the author notes, koumiss is the most favorite drink of nomads" [5, Orenburg sheet]

The author, in our opinion, correctly described the specific features and differences of the traditional Kazakh national cuisine.

In 1883, the work of the famous pre-revolutionary Russian researcher A.E. Alektorov "History of the Orenburg province" was published, where the author in a cognitive form highlights the features of the traditional way of life, culture, economy and occupations of nomadic Kazakhs. Speaking about the occupation of nomads, the author notes that: "Cattle breeding is the most important industry. In the province, most of all sheep and horses are bred, less than cattle. In addition, there are about 36 thousand goats in the province, and a significant number of camels and donkeys are kept in Orenburg and its district. Cattle are small. Sheep are predominantly of the Kyrgyz (Kazakh - the authors) breed, with fat tails" [6, p. 117].

In 1891, A.E. Alektorov's work "The Inner Kirghiz Horde" was published in Astrakhan, in which the author, in chronological order, sets out the history of the formation of the Inner Horde, its borders, natural and geographical conditions, rivers and lakes, life, economy, occupations, features of the traditional way of life,

beliefs, issues of enlightenment and education of the Bukeev Kazakhs. The author in his work notes that: “the Kirghiz (Kazakhs - authors) in the Inner Horde breed camels, horses, cattle, rams and goats. Camels are bred mainly in the southern strip of the steppe, most with two humps, but there are also one-humped ones. They are content with the meager food growing on the sands. Horses among the Kirghiz (Kazakhs - authors) are the most beloved animal. The pure Kirghiz (Kazakh - authors) breed has now disappeared, especially after the harsh winter of 1879-1880. Horses graze in the steppe in herds all year round. As for the Kirghiz (Kazakh - the authors) sheep, it gives the Kirghiz (Kazakh - the authors) milk, meat, wool for clothing and housing, it also serves as a measure of value. According to the author, there are few goats in the Inner Horde, they are a special breed. The main wealth of the Kirghiz (Kazakhs - authors) is sheep, followed by cattle, horses and camels”.

The author of the work emphasizes the role of horses in the traditional life of nomads. According to the author, “The horse gives the Kirghiz (Kazakh – the authors) in spring, summer and autumn a valuable nutritious drink koumiss, serves him for riding, is a meat animal, easily endures cold, heat, hunger and all sorts of adverse climatic conditions”.

Of course, under the dominance of the traditional nomadic way of life, the horse played a very important role in the pastoral economy of the nomadic Kazakhs. She served, as A.E. Alektorov rightly noted, as a measure of value. The horse is the most adapted animal to the harsh conditions of life. She supplied the nomad with everything necessary for his existence. Without horses, it would be difficult to imagine the life of nomads. The horses could make long journeys without showing signs of fatigue and lethargy. Therefore, in the traditional nomadic economy, close attention was paid to breeding and improving local breeds of horses.

According to A.E. Alektorov: “Kyrgyz (Kazakhs - authors) sell livestock and its products, and buy tea, sugar, manufactured goods, timber, bread, partly buy for cash, or exchange them for one or another product. The busiest time of sugum trade is from November to February, when the Kirghiz (Kazakhs - authors) slaughter cattle for winter food for themselves and when they sell leather in large quantities” [7,p. 22-23].

In 1893, in Orenburg, in the Izvestia of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society, in the third issue, an interesting and informative publication was published by the well-known pre-revolutionary Russian researcher, a deep connoisseur of the culture and life of the Kazakh ethnic group - economic and cultural life of the Turgai Kazakhs. In the complex work of A. E. Alektorov "Essays on the Inner Kirghiz Horde" (1893-1894), published in the second and third editions of Izvestia, information is presented regarding the Bukey Horde. The work is based on the personal observations of the author, as well as the works of other researchers. Brief essays present historical data and a picture of the current (at that time) situation of the Kyrgyz, the level of development of their cattle breeding, trade, education, medicine, etc. It also suggests ways for the further development of agriculture and animal husbandry. As a means of improving the economic well-being of nomads, A.E. Alektorov proposed the spread of simple crafts (shoe, clay, carpentry, pottery). As the author notes: “The degree of well-being of a pastoralist depends on the size and number of his herds, on the exchange for household items, and on his needs. We need to admit that we don’t know exactly how many of them moved to the lands of the Astrakhan province, we don’t even know how many Kirghiz (Kazakhs - authors) live, since they are not subject to a national census”[8,p. 35].

Most likely, when conducting the General Census of the Turkestan Territory, the colonial authorities did not take into account the above factor. The information given in the tables regarding the population, the number of wagons, livestock, to put it mildly, does not correspond to historical reality.

In 1899, an interesting and informative article by A.E. Alektorov was published in Kazan, devoted to the peculiarities of pre-Muslim beliefs of the Kazakhs “From the world of Kyrgyz superstitions. Bucks.” A.E. Alektorov analyzed in detail those elements of the religious views of the Kazakhs, which were inherited from shamanism, Tengrism. Central to his publication is a key and important baksi figure named Xuymenbai. Based on personal observations, A.E. Alektorov recorded a session of treating bucks of sick Kazakhs. For the first time, A.E. Alektorov saw bucks in village No. 1 of the Karaturgai volost of the Turgai district. He was 60 years old, short in stature, with a pleasant face and a quiet smile, his name was Syumenbai”.

As A.E. Alektorov notes: “The bucks has an excellent baritone. Voice transitions from low chest notes to high ones are remarkably good and correct, they are distinguished either by strict gradualness or by a sharp drop in tones. In the song, the baksa turns to God, to the ancestors, like the shamans of the Siberian foreigners, and asks for their help in calling the genies” [9, p. 1].

In other words, A.E. Alektorov points out that bucks is most likely a generalist, skillfully and deftly performing spiritual and medicinal functions.

In 1906, in St. Petersburg, the informative work of A.E. Alektorov "Foreigners in Russia. Contemporary Issues" dedicated to the issues of spiritual and cultural education. In the preface of this work, the no less famous pre-revolutionary Russian researcher A. Budilovich had the opportunity to meet in Omsk with the director of public schools A.E. Alektorov. His name was known to him before. A.E. Alektorov is one of the energetic workers of Russian-foreign education between the Kirghiz, he was an employee of the Katarinsky for the opening of Russian-Kyrgyz schools. In the face of A.E. Alektorov, his ardent love and interest in the rich history, culture and life of the Kazakh people were manifested"[10, p. 3].

We share the point of view of A. Budilovich, and we believe that A.E. Alektorov was a major researcher of the history and ethnography of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, knowledge of the language, deep history, culture and life of the Kazakh people, allowed him to create meaningful works widely demanded by the scientific community on the history and ethnography of the Kazakhs.

In his above-mentioned work, A.E. Alektorov mentions the name of a well-known researcher of the history and culture of the Turkic peoples, editor-in-chief of the magazine "Tarjiman" Ismail Gasprinsky. In the first issue of his journal, he writes: "Our policy towards the conquered peoples is really a policy of brotherhood, a policy of civil equality. A resident of the newly occupied Kulja, of the newly taken Tashkent, Samarkand, Khujand immediately becomes a Russian citizen, such as, for example, a resident of Moscow, Ryazan and Kaluga. Freedom of religion is complete".

In our opinion, Ismail Gasprinsky is certainly right in his balanced scientifically reasoned assessment, since he was an ardent supporter and ideological inspirer of the idea of equality of nations and peoples, regardless of their religion and gender. In addition, I. Gasprinsky made a significant contribution to the development and improvement of the education and science system in the Turkestan region, he developed and implemented a program to improve the teaching methods of a number of disciplines, enriched and developed scientific branches of knowledge.

In 2012, an article by Saybulova A.Zh. was published in the Bulletin of the Orenburg State University. "The genre of the essay in the Orenburg editions of the late XIX century", in which the author analyzed the life path and research and teaching activities of A.E. Alektorov, and also showed his significant contribution to the development of Turkestan science. It was able to reflect the richness and ethnic identity of the Great Steppe, the colorfulness and brightness of national traditions, customs and rituals, the greatness and uniqueness of the Kazakh national culture, the richness of nomadic civilization, its uniqueness[11, Bulletin of the Orenburg State University].

In our opinion, the publication of Saybulova A.Zh. certainly deserves serious attention, because it touches upon the most important and key aspects of the history of the Kazakh people, gives a meaningful analysis of the works of the famous pre-revolutionary researcher A.E. Alektorov, and shows his contribution to the development of many branches of scientific knowledge, including history, ethnography and folkloristics of the Kazakh people.

Conclusion

In conclusion of my article, I would like to especially note the merit and role of the famous pre-revolutionary researcher of the Turkestan region A.E. Alektorov and his significant contribution to the study of the history, culture and life of the Kazakh people. A.E. Alektorov in his numerous scientific publications managed to reflect the wealth and grandeur of both the nomadic and settled agricultural civilization of the local indigenous inhabitants of the Turkestan region, the openness of the soul, generosity, peacefulness, hospitality, warmth and sincerity of the Turkic peoples. He carried out significant research work to identify, systematize and generalize a significant layer of written sources relating to the ethnic history, culture and life of the Kazakh people. Observing the life and way of life of the indigenous inhabitants of the Turkestan region, the author managed to collect and systematize a huge layer of folklore and ethnographic materials, which contained unique and valuable information about the Kazakhs. We hope that the future young generation, who are not alien to the name and works of A.E. Alektorov, will continue the scientific tradition laid by him to study the ethnic history, culture and life of the Kazakh people. We are deeply convinced that the works of A.E. Alektorov will not lose their scientific significance to the present, and will become a national treasure for all modern readers and young researchers who are interested in his multifaceted fate and legacy.

Reference:

1. Alektorov A.E. *Ykazatel knig, jyrnalnyh i gazetnyh statei i zametok o kirgizah* [Index of books, magazine and newspaper articles and notes about the Kirghiz]. Kazan, 1900. S. 56-57. [In Russian].
2. Alektorov A.E. *Tyrghaiskaja oblast* [Turgai region]. Orenb'rg, 1891. S. 91-92. [In Russian].

3. Alektorov A.E. Skotovodstvo kirgizov [Cattle breeding of the Kirghiz] // Orenbýrgskii listok 1888. № 17-19. [In Russian].
4. Alektorov A.E. Týrgaiskaia oblast [Turgai region]. Orenbýrg, 1891. S.101.
5. Alektorov A.E. Chem pitaiýtsia kirgizy [What do the Kirghiz eat] // Orenbýrgskii listok 1890. №19, 20, 28, 29-30. [In Russian].
6. Alektorov A.E. Istoriia Orenbýrgskoi gýbernii [History of the Orenburg province]. Orenbýrg, 1883. S. 117. [In Russian].
7. Alektorov A.E. Vnýtrennaia kirgizskaia orda [Inner Kyrgyz horde]. Astrahan, 1891. S. 22-23. [In Russian].
8. Alektorov A.E. Ocherki Vnýtrennei kirgizskoi ordy [Essays on the Inner Kyrgyz Horde] // Izvestua Orenbýrgskogo otdela IRGO. Vypýsk III. Orenbýrg, 1983. S. 35. [In Russian].
9. Alektorov A.E. Iz mira kirgizskih sýeverii [From the world of Kyrgyz superstitions]. Baksy. Kazan, 1899. S. 1. [In Russian].
10. Alektorov A.E. Inorodtsy v Rossii. Sovremennye voprosy [Foreigners in Russia. Contemporary issues]. Sankt-Peterbýrg, 1906. S.3. [In Russian].
11. Saibýlova A.J. Janr ocherka v Orenbýrgskih izdaniiah kontsa XIXveka [Essay genre in the Orenburg editions of the late XIX century] // Vestnik Orenbýrgskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta № 11 (147) 2012. [In Russian].

Paidalanylǵan ádebietter tizimi:

1. Alektorov A. E. Qyrǵyrdar týraly kitaptar, jýrnal jáne gazet maqalalary men jazbalardyń indeksi / Alektorov A. E.. Qazan, 1900. 56-57 BB. [Orys tilinde].
2. Alektorov A. E. Torǵai oblysy. Orynbor, 1891. 91-92 BB. [Orys tilinde].
3. Alektorov A. E. Qyrǵyrdardyń mal sharýashylyǵy // Orynbor paraǵy 1888. № 17-19. [Orys tilinde].
4. Alektorov A. E. Torǵai oblysy. Orynbor, 1891. B.101.
5. Alektorov A. E. Qyrǵyrdar nemen qorektenedi // Orynbor paraǵy 1890. №19, 20, 28, 29-30. [Orys tilinde].
6. Alektorov A. E. Orynbor gýbernuasynyń tarihy / A. E. Alektorlar. Orynbor, 1883. B.117. [Orys tilinde].
7. Alektorov A. E. Ishki qyrǵyz ordasy. Astrahan, 1891 j. 22-23 bet. [Orys tilinde].
8. Alektorov A. E. Ishki Qyrǵyz Ordasynyń ocherkteri // IRGO Orynbor bólimshesiniń jańalyqtary. Úzindi III. Orynbor, 1983. B.35.
9. Alektorov A. E. Qyrǵyz sýymdary áleminen / A. E. Alektorlar. Baksy. Qazan, 1899. B.1.
10. Alektorov A. E. Reseidegi sheteldikter. Qazirgi máseleler [Reseidegi sheteldikter. Qazirgi problemalar. Sankt-Peterbýrg, 1906. B.3.
11. Saibilova A. J. XIX ǵasyrdyń aiaǵyndaǵy Orynbor basylymdaryndaǵy esse janry // Orynbor memlekettik ýniversitetiniń habarshysy № 11 (147) 2012. [Orys tilinde].

ӘӨЖ572.9
МРНТИ 03.61.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.025>

Досымбек Қатран*¹, Эльмира Қырықбаева²

¹Нұр-Мұбарак ислам мәдениеті университетінің оқытушысы, т.ғ.к.

Алматық. E-mail: dosai_kz@mail.ru

²Нұр-Мұбарак ислам мәдениеті университетінің оқытушысы, т.ғ.к., доцент.

Алматы қ. E-mail: elmira.kyrykbaeva.71@mail.ru

ҮЙ МҮЛКІНЕ, ТАҒАМ-ТАМАҚҚА ҚАТЫСТЫ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ этнологиясында қолданылып келе жатқан тақырыптық тұрғыдан қарастырылатын кейбір мәселелерді жіктеудің формасы сөз болады. Атап айтқанда, ыдыс және ыдыс-аяқ, үй жабдығы, үй жиһаздары, құрал-жабдық және тағам мен тамақ сияқты бөліністер мен топтастырулардың қолданыстық функциясы қарастырылады. Атап айтқанда, отандық ғылымда халықтық жіктеуді қайнар көз ретінде ұстану ескерусіз қалып, ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан классификациялау үрдісі ғана пайдаланылумен келеді деген сөз. Мәселен, қазақы ортада қалыптасқан үй мүліктері мен ас-тағамды жіктеудің дәстүрлі үрдісін ескере отырып төмендегі топтау үлгісін ұсынған болар едік. Мәселен, ыдыстар мен ыдыс-аяқты үй мүліктерінің негізгі екі құрамы саналатын үй жабдығы және жиһаз деген бөлініс бойынша жиһазға жатқызғаннан гөрі үй жабдықтарының қатарына жатқызған дұрыс болар еді. Сондай-ақ, өзіндік мағыналық айырмашылыққа ие компоненттердің бірі – тамақты арнайы жасайтын болса, тағам бұрын жасалып қойғандығына байланысты атлуымен бірге, азық-түлік деген де мағынаны беретін ұғым екенін байқауға болады. Ғылыми тұрғыдан бұлайша жіктеу – жоғарыда көрсетілген атаулардың әрқайсысының функциясын зерделеуге мүмкіндік береді. Мақалада аталған мәселелерді отандық ғылыми айналысқа енгізу жөніндегі ұсыныстар сөз болады.

Кілт сөздер: ыдыстар, жиһаз, үйжабдықтары, тағам, отандық ғылым.

Dosymbek Katran*¹, Elmira Kyrykbaeva²

¹Nur-Mubarak Islamic University, lecturer, Candidate of Historical Sciences.

Almaty sity, E-mail: dosai_kz@mail.ru

²Nur-Mubarak Islamic University, lecturer, Candidate of Historical Sciences. assistant professor

Almaty sity. E-mail: elmira.kyrykbaeva.71@mail.ru

TRADITIONAL KAZAKH TERMINOLOGY OF HOME INTERIOR, FOOD, AND NUTRITION

Abstract

The article deals with the form of classification of some thematic issues that are used in the Kazakh ethnology. In particular, the functional purpose of such subdivisions and groupings as tableware and tableware, household items, interior items, equipment, food and nutrition products are considered. In particular, it is said that domestic science does not take into account the adherence to folk classification as a source, and uses only the established process of classification in the scientific literature. Taking into account the traditional process of classifying household goods and food in the Kazakhstani environment, we would propose the following model of grouping. For example, dishes and utensils are better classified as household goods, rather than classifying them as furniture according to the division of household goods and furniture, which are the two main components of household goods. Also one component with its own semantic distinction is that if the food is cooked on purpose, we can see that the concept of food also gives meaning, along with the fact that the food is already cooked. From a scientific point of view, this classification allows us to study the function of each of the named terms. The article discusses suggestions for introducing the above issues into domestic scientific work.

Key words: dishes, furniture, household appliances, food products, housekeeping.

Досымбек Катран*¹, Эльмира Кырыкбаева²

¹Исламский университет Нур-Мубарак, преподаватель, к.и.н.
город Алматы, E-mail: dosai_kz@mail.ru

²Исламский университет Нур-Мубарак, преподаватель, к.и.н., доцент
город Алматы, E-mail: elmira.kyrykbaeva.71@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ КАЗАХОВ ДОМАШНЕГО ИНТЕРЬЕРА, ПИЩИ И ПИТАНИЯ

В статье рассматривается форма классификации некоторых тематических вопросов, которые используются в казахской этнологии. В частности, рассматривается функциональная назначения таких подразделений и группировок, как посуда и столовые принадлежности, предметы домашнего обихода, предметы интерьера, оборудование, продукты пищи и питания. В частности, говорится, что в отечественной науке не учитывается приверженность к народной классификации как к источнику, а используется только установленный в научной литературе процесс классификации. Принимая во внимание традиционный процесс классификации хозяйственных товаров и продуктов питания в казахстанской среде, мы бы предложили следующую модель группировки. Например, посуду и утварь лучше классифицировать как предметы домашнего обихода, а не классифицировать их как мебель в соответствии с подразделением предметов домашнего обихода и мебели, которые являются двумя основными составляющими домашнего имущества. Также одним из компонентов со своим смысловым отличием является то, что если пища приготовлена специально, можно заметить, что понятие еды также придает смысл, наряду с тем, что пища уже приготовлена. С научной точки зрения данная классификация позволяет изучить функцию каждого из названных терминов. В статье рассматриваются предложения по внедрению указанных вопросов в отечественную научную деятельность.

Ключевые слова: посуда, мебель, бытовая техника, продукты питания, домоводство.

Кіріспе. Қазақ этнографиясы саласында үй мүліктерін, ас-тағамды жіктеуге байланысты сан алуан жүйе қалыптасқан. Мәселені бұлайша алып қарастыруға негіз болған дүние – дәстүрлі ортада қолданылған жіктеу, классификация мәселесі еді. Өйткені, өткеннің топтасыру жүйесін негізге ала отырып, бүгінгі қазақ этнографиясының методологиясын ұстану өте маңызды шараның бірі.

Бұрынғы халықтық білімнің жіктеу, топтастыру мәселесін қарастыру арқылы қазіргі қазақ этнографиясы ғылымына құрылымдық-әдіснамалық жүйе енгізу деген талпыныс мақаланың өзектілігін айқындайды.

Атап айтқанда, осы мәселеге арнайы тоқтала отырып, қазіргі топтау мен жіктеудегі ерекшеліктерді саралау мақаланың басты мақсаты мен міндеті болып табылады. Яғни, үй жабдықтары мен ас-тағамға байланысты халықтық бөлініс .

Материалдар мен әдістемесі бойынша, жоғарыда айтылғандай этнографиялық тұрғыдан жіктеу мәселесіндегі халықтық жүйені ең басты өлшем ретінде қарастыру басты назарға алынып отыр.

Негізгі бөлім. Мұнда екі мәселеге тоқталып отырмыз. Бірі үй мүліктері, келесісі тамақ пен тағам.

Талқыланатын мәселенің алғашқысы – үйде адам баласы пайдаланатын жиһаз, төсеніш, мүлік, ыдыс-аяқ сияқты түрліше аталатын – үй мүліктеріне арналады. Үй мүліктері негізінен үй бұйымы, жабдық, мүкәмал және жиһаз сияқты болып келеді. Үй мүлкі деген ұғымға қамтылатын осы аталғандарды үй жабдығы және жиһаз деп топтауға болады. Жалпы үй мүліктері дегеніміз үй тұрмысында, атап айтқанда, үйде және кейбірі үйден тыс жерде де қолданылатын бұйымдардың жиынтық атауы екендігі белгілі. Тұрмыста қолданылуы жағынан әрқилы қызмет атқаратын, әрі үйдің сән-салтанатын келтіретін, көркем етіліп жасалған мұндай үй мүліктері бір жағынан дәулеттің, байлықтың да көрсеткіші болды.

Жабдық – кең мағыналы атау. Мақаланың тақырыбына сай үй мүліктеріне қатысты ғана терминдер қамтылуына байланысты үй жабдықтары деген жеке атау белгіленіп отыр. Себебі шаруашылық және қолөнер жабдықтары өз алдына жеке топ құрайтындықтан, үй мүліктері құрамына қамтылмайды. Өйткені дәстүрлі ортада құрал, сайман, аспап, әбзел, жарак сияқты басқадай жекелеген дербес мағыналы сөздер де қолданылғанымен, олардың жалпы атауы жабдық екені белгілі. Айта кететін мәселе – киіз үйдің үзік, туырлық пен түндігі үй жабдығына жатады. Себебі олар жел, жаңбыр, ыстық-

суықтан қорғап-сақтайтын қолданыс функциясынан тыс киіз үйдің көркін келтіре түсуі үшін мейлінше сәнделетін үй жабдықтары болып табылады.

Келесі топты құрайтын жиһаз – үй ішіне қолданыс функциясына қарай өз ретімен орналастырылатын (лінетін, төселетін және қойылатын) бұйымдар кешені болып табылады. Көшпелі тұрмыстың ерекшелігіне байланысты жиһаздарды тұтытуда олардың қолайлылығы ең басты орында тұрды. Сонымен бірге тұрмыстағы қолданыстық қызметінен тыс жиһаз үй ішіне әсемдік беретін негізгі көрікті бұйымдар да. Олар – текемет, откиіз, сырмақ, көшсырмақ, кілем, алаша, тұскиіз, жеркөрпе, төркөрпе, маяуза, жержастық, бөстек, төсек, адалбақан, жастықағаш, сандық, кебеже, абажа, абдыра (әбдіре), асадал, қолсандық, шайсандық, қобдиша, жүкаяқ, жүк (жүкжапқышымен), қоржын, керме және басқалар. Ал кейбір жағдайда атқаратын функциясы тұрғысынан үй жабдығына жататын қоржын мен керме, қаршын мен теңнің жиһазға жататын тұсы және бар.

Киіз үй жабдықтарының басты ерекшелігі – ықшам (шағындау) әрі бір-біріне көлемі жағынан шамалас болып келетіндігінде. Оның төмендегідей қолданыстық мәні бар: шағындау болып келетін аядай киіз үй кеңістігін барынша ұтымды әрі үйлесімді пайдалануға мүмкіндік берді және көші-қон кезінде оларды жүк малына теңдеп артуға қолайлы болды, әрі сынып-бүлінуге көп ұшырамайды.

Жіктелуі тұрғысынан Х. Арғынбаев үй жиһаздары қатарына жатқызған ыдыс-аяқ ұғымына арнайы тоқталмақпыз [1, 34]. Қазақ этнографиясы саласында ыдыс және ыдыс-аяқ тақырыбын дендеп зерттеген ғылыми еңбек тым аз [2]. Соның салдарынан дәстүрлі ортада қолданылған халықтық жіктеуді қайнар көз ретінде ұстану ескерусіз қалып, ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан классификациялау үрдісін ғана пайдаланып келдік. Қазақ этнологиясында орын алып отырған қазіргі заман талабынан туындаған үрдістерге сай мұндай мәселелерге жаңаша көзқарас қажет. Бұл шағын мақала қазақы таным-түсінікте орныққан атауларды ғылыми айналымға енгізу деген талпыныс ретінде жазылып отырғандықтан, орыс тілді, туыстас түркі тілді әдебиеттердегі үй мүліктерін классификациялауға қатысты атаулармен кеңірек салыстыру кейінгі зерттеудің еншісіне қалдырылып отыр.

Көптеген жылдар бойы халық арасынан жинақтаған ауызша мәліметтердің негізінде ыдыс және ыдыс-аяқ ұғымдарының арасындағы мағыналық жікті ажырату мүмкіндігі пайда болды десек асырып айтқандық болмас. Яғни, халықтық танымдағы жіктеу үлгілері бойынша төмендегідей дәйекті алға тартуға болады. Мысалы, дәстүрлі ортада қалыптасқан жіктелу бойынша ыдыс деп шаруашылықта, үйде және үйден тысқары жерлерде де қолданылатын кейбір құралдар мен жабдықтарды жалпылай атайды. Яғни ыдысқа сыртта, аулада, кіреберісте немесе шошалада (тошала үй) тұратын астау, науа, ақыр, кеспек, жемдорба, құдықтан су алуға арналған қауға, итке тамақ салатын итаяқ, дәрет алатын леген мен құман сияқтылар жатады. Сондай-ақ осы құрамға майшам, насыбай салатын шақша (насқабақ), насыбай үккіш (саптыаяқ) сынды ыдыстар кіреді. Ағаштан жасалып, азық-түлік өнімдерін өңдеуге арналған келі мен күбі, сүр ет пен сарымай сақтайтын кебеже, және сарымай сақтау үшін арнайы өңделген қарын мен бүйен де ыдыс түріне жатады. Ыдыс-аяқты салып қоюға, оларды көші-қон кезінде сынып-бүлінуден сақтауға арналған аяққап, кесеқаптарды да ыдысқа жатқызуға болады. Түрлі ғұрыптар мен, жосын-жоралғыларды атқаратын арнайы ыдыстар да болды. Мысал ретінде ежелгі наным-сенімге байланысты атқарылатын май қоңырсыту, шырақ жағу кезінде пайдаланылатын шырағанды айтуға болады. Ыдыстың бұл түрлері металдан да, тіпті тастан да қашалып жасалатын.

Сонымен қазақы ортада қалыптасқан атауларды топтау үрдісін негізге алар болсақ, осы аталған бұйымдардың арасынан ыдыс-аяқ деген топты ажыратып алуға болады. Бұл ұғым өзінің «тар» қолданыс мағынасында тек тағам әзірлеуге, өңдеуге, тұтынуға, сақтауға қажетті үй жабдықтарының бір тобын құрайды. Ал ыдыс ұғымы ыдыс-аяқтан гөрі ауқымды болып келеді [3, 754-755]. Оған сұйықтық құюға, өңдеуге, әртүрлі бұйымдар салып сақтап қоюға және осы аталғандарды тасымалдауға арналған жабдықтардың түрі кіреді [4, 630].

Дәстүрлі ортада аяқ деп тамақ салынып, адамның жекелей тұтынуына арналған шағын ыдыс-аяқ түрін атайды. Осыған орай аяқтың тұтынылуы ыдыс функциясын нақтылайтындығын аңғаруға болады. Ыдыс және аяқ сөздері бірігіп, семантикалық бірыңғай өрісті құрайтындығы сондықтан: ас-тағам әзірлеуге, тұтынуға арналған барлық құралдарды білдіреді. Мысалы ыдыс-аяққа – тостаған, аяқ, табақ, шара, тегене, ожау, шөміш, саптыаяқ, қазан сияқты т.б.-лар жатады. Дәстүрлі ортада ыдыс-аяқ сөзі – аяқ-табақ, қазан-аяқ деген ұғымдармен де жалпылама белгілене береді. Осыған сай, киіз үйдің ыдыс-аяқтар тұратын сол жақ бөлігін қазан-аяқ жақ, қазанжақ деп те атайды. Сондай-ақ тұрмыс-тіршілікте атқарылатын ер мен әйел еңбегінің бөлінісіне және тұрғылықты кеңістікті игеруге сай қалыптасқан түсінік бойынша бұл бөлікті әйелдер жағы деп атау қалыптасқан.

Ыдыс пен ыдыс-аяқ – жиһаз, үй бұйымдары мен құрал-саймандар сияқты тіршіліккамы жүйесінде заттық мәдениеттің тармақтарымен тығыз байланысты болып келетін қолөнер туындылары. Сондықтан ыдыстар мен ыдыс-аяқ түрлері және оның ерекшеліктері табиғи-климаттық жағдайға, халықтың тұрмысы, шаруашылығы мен кәсіпшілігіне және шикізат көздеріне тікелей байланысты. Қазақы ортада қолданылатын ыдыс-аяқ түрлерінің көпшілігін жергілікті шеберлер тері, ағаш, металл тәрізді шикізаттардан дайындайтын.

Металлдан жасалған ыдыстар мен ыдыс-аяқтар. Дәстүрлі ортада мыстан, жезден, қалайыдан, шойыннан, темірден және күмістен ыдыс-аяқтар жасалатын немесе сауда-саттық қатынастары негізінде алып пайдаланылды. Олар – қазан, тегене, табақ, таба, бақыраш, шөміш, ожау, кепсер (кәкпір), шәугім, самаурын, аққұман, жез құмған, кесе және Тамақб.

Теріден жасалған ыдыстар мен ыдыс-аяқтар – көнек, саба (піспегімен), торсық, бұлқыншақ, мес, сүйретпе, шелек, дүңгіршек және Тамақб.

Ағаштан (қауақтан) жасалған ыдыстар мен ыдыс-аяқтар – аяқ, шара аяқ, шара, зере, саптыаяқ, тостаған, тегене, табақ, астау, керсен, шөміш, ожау, қасық, ағаш шелек, күбі шелек және Тамақб.

Қыштан (ежіре) жасалған ыдыс-аяқтар. Осындай материалдан жасалған кесенің кішкене түрін шай ішуге, үлкен түрін қымыз, сусын, сорпа ішуге пайдаланады. Сонымен бірге Қытайда жасалған фарфор ыдыс-аяқтар да кеңінен қолданыста болды. Оны кәрден немесе кәрлен деп атаған. Отырықшы ортада дән сақтауға арналған құм, су құятын құмыра, шам жағуға арналған шамдал түрлері қыштан дайындалды.

Көлемі үлкен қазан түрін тайқазан деп атаған. Оның сыйымдылығы 50-60 литрден, бірнеше жүз литрге дейін жетеді. Бұндай үлкен көлемдегі қазанның тайқазан деп аталу себебі, ішіне бір тайдың еті бірақ сыйып кететіндігіне байланысты айтылған. Дәстүрлі ортада үлкен жиын-той өткізгенде, ас бергенде және Ұлыстың ұлы күні Наурыз мерекесінде жерден қазылғанжерошақтарғанемесе темір ошақтарға осындай үлкен бірнеше тайқазандар асылған.

Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі тайқазан.

Қазан халық санасында, ырыс пен берекенің, молшылық пен тоқшылықтың символы саналады. Сондықтан түрлі жосын-жоралғыларды өткізу үшін сойылған мал етін осы тайқазанға салып пісіріп немесе қымыз, шұбат сияқты сусындарды құйып, қайтадан халыққа тарататын ырым болған. Ол, жоғарыда айтылғандай ел ырысы мен береке-бірлігінің арта түсуіне ықпал етеді деп есептеген әлеуметтік мәнге ие ғұрыптар санатына жатады. Кейде, тайқазанның сырты көркемделіп, түрлі ою-өрнекпен безендіріліп, тас қондырылып жасалған. Оның бір айғағы ретінде Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесіндегі тайқазанды атауға болады.

Үй мүліктеріне қатысты салттар, ғұрыптар, наным-сенімдер, ырымдар мен тыйымдар. Киіз үй ішінде отбасы мүшелерінің өзіне ғана «тиесілі» кеңістігі болды. Онда әркімнің өзінің үй жабдықтарына иелік етуі, яғни қажетті бұйымы әркез қасында болуы сияқты жайттар ерекше ескерілді. Осыған орай үй жиһаздарын пайдалану және олардың орналасу ретіне қатысты әр алуан ғұрыптар, ырымдар мен тыйымдар қалыптасты. Төменде қаузалып отырған мәселеге байланысты салттар, ғұрыптар, наным-сенімдер, ырымдар мен тыйымдардың кейбіреулері беріліп отыр:

– күнделікті жағдайда төрдегі жүкті бұзу, яғни көрпе-жастықты алу мен оны қайта жинау сынды әрекеттер тек әйелге тиесілі деп есептелінсе, аза тұтуға байланысты *сеп жинау, сеп бұзу, сандық ашу* ғұрыптарын көп арасынан белгіленген адам ғана атқарады;

– ер адамның қазан-аяққа (сол жақ) араласуы немесе сол тұстан бой көрсетуі ерсі қылық деп саналады. Алайда, жиын-тойларда ет пісіру ер адамға (көбіне сол ауылға күйеу болып келетін адамға) жүктеледі;

– әйел адамдардың оң жақта тұратын ер-тұрман, құрал-жабдық тәрізді ерлердің бұйымдарын ұстау, қозғау және жинауына тыйым салынды;

– келіннің төрге шығуына, үлкендер төсегіне қол тигізуіне, отыруына тыйым салынды;

– сәнімен ерекшеленетін қыз төсегіне өзгелердің жатуы былай тұрсын, отыруына, тіпті сүйенуіне тыйым салынды;

– жол жүру сияқты жайтқа байланысты төсекті иен қалдыруға болмайды, жын-шайтан жоламасын деп жастық астына балта, пышақ секілді жүзі өткір заттарды қояды;

– некелі төсектің көрпе-жастығын басқаның пайдалануына беруге болмайды;

– төсекті жинамай қалдыруға болмайды: біріншіден оған жын-шайтан кіріп алады, екіншіден жаугершілікке, үркіншілікке тартады екен деседі;

– отау үйдің тұскиізін үйдің тек оң жағына ғана құрады. Сол жағына құрса неке баянсыз болады деседі;

– жүкті әйел толғатқан кезде сандықты ашып босатса және жүк пен теңді шешсе босану жеңіл болады;

– қас қарайған соң жайшылықта сандық ашуға болмайды, себебі түн ішінде сандық ашса, суық қол ұрылар келеді, яғни жамандық шақырады деп ырымдайды;

– сандықты амалсыз ашуға тура келсе, ырымдап «сандыққажылан кіріп кетті» деп ашып, «жылан сыртқа шықты» деп жабады. Бұл халық түсінігінде сандықтың үй құтының біріне баланғанын аңғартады;

– адалбақан мен бақаннан аттауға тыйым салынды. Өйткені «бақан аттаған байымайды, бақ таяды» екен деседі;

– үйде еркек кіндікті адам болмаған кезде мал сою қажеттілігіне байланысты әйелдің мал бауыздау үрдісін бақанға мініп тұрып атқарды. Бұл жосынды іс-әрекеттік эвфемизм десе де болады. Өйткені, әйел адамның бақанға мінуі отбасындағы «еркектерді» жоқтатпауды, әрі еркеккіндіктілікті ғұрыптық тілмен символикалық білдіру болып табылады;

– еркектіктің символы болғандықтан сабаның піспегінің басын жоғары қаратып қояды. Алмалы-салмалы піспектің басы да жоғары тұруы керек. Бұл үрдіс көшпелі ортадағы ер адамның әйелзатына қарағанда әлеуметтік және символикалық статусының жоғары екендігін білдірді.

Ыдыс, ыдыс-аяққа қатысты ырым-тыйымдар. Дәстүрлі ортада ыдыс, қап тектес жабдықтарға қатысты салт-дәстүр, әдет-ғұрып, сенім-наным, ырымдар көп. Яғни, ас ішетін жабдық-бұйымдар қастерленіп, құрметтелді. Сондай-ақ, ыдыс түрлері кейбір ем-дом жасауға да пайдаланылды. Мысалы, екіқабат әйел толғағы келіп босанарда іштегі бала басымен емес, теріс келген жағдайда ағаш табақты әйел ішіне басып, оңға айналдырып ем-дом жасаса дұрысталады деп есептеген.

– үйде кетік ыдыс-аяқ ұстамаған. Сынып, кетілсе үйдегі ұрыс-керіс, реніш осымен кетсін деп бастарынан айналдырып лақтырып тастап отырған;

– кетік аяқ, шынымен ас ішуге болмайды. Әсіресе қонаққа ондай ыдыспен ас беру өте әбес қылыққа саналады. Ондайда адамның несібесі кетеді деген ырым бар. Сондай-ақ әркез адам ішіне енгісі келіп жүретін шайтан кетік ыдыстың тесігінен кіріп кетпеуі үшін, кетік ыдыстан ас ішуге тура келген жағдайда сол кетікті бір саусақпен басып отырып ас ішуге болады деген ырым қолданылады;

– қандайда ас ішетін, әзірлейтін ыдыс-аяқтарды ашық, қақпақсыз қалдырмайды. Бұлай істесе жын-шайтан жалап кетеді деп сенген;

– ыдысты, ыдыс-аяқты төңкеріп қоймайды. Бұл – несібе осымен бітті дегенді меңзейді;

– мал сауатын ыдыстарды төңкеріп қоймайды. Ырыс, құт кетеді деп есептелінеді;

– ас беру кезінде қымыз әкелінген саба, жайшылықта ағайынның, көршілердің сүт, қымыз, шұбат және Тамақб. әкелген ыдысын бос қайтармаған. Себебі, ыдысты бос қайтару көргенсіздік, әдепсіздік саналады, әрі, ол бос келген жоқ. Сондықтан, ырыс-құт ұғымдарына байланысты ыдыс бос қайтарылмауы қажет;

– мал сауатын шелек, көнекке ақтық, тас байлайды. Бұл – ақ көп болып, несібе кетпеуін, мал суалмауын және сауын малы тіл-сұқтан аман болуын ырымдаған жосын болмақ;

– құрметті қонаққа қымызды саба, мес, торсық немесе сүйретпеден құйып беруге болмайды. Яғни, ас-тағамды тұтынуға байланысты әр ыдыс өз орны, реті бойынша жұмсалуды қажет Тамақ Мәселен, сабадан шараға, тегенеге қотарған соң аяққа құйып беру сыйлаудың ғана үлгісі емес, ол жайшылықтағы, қалыпты жағдайда атқарылатын әдеттерге жатады. Өйткені, торсықтың аузынан сусын ішу – жорық кезінде жасалатын әрекет деп есептеледі;

– саптыаяқ, шөміш немесе ожау сияқты таратып құюға, сапыруға, араластыруға арналған ыдыстан сұйықтық ішуге тыйым салынды. Ер бала шөмішпен су ішсе келіншегінің мұрны шөміштей болады десе, қыз бала ожау/шөмішпен сусын ішер болса күйеуің мұрны пұшық болады деп ескертетін. Бұл да жайшылық пен түз жағдайындағы әрекеттерді реттеуге, оларды ажыратуға байланысты қалыптасқан тыйымдар санатына жатады.

Ыдыс пен ыдыс-аяқ – үйдегі береке-бірліктің ғана емес әдептіліктің, тәрбиеліліктің және тазалықтың да көрсеткіші болып саналады. Мәселен, аяғын көріп асын іш деген мәтел ыдыс иесі – әйелдің ұқыптылығын меңзеді. Сондай-ақ, үй ішінде келіспеушілік болып, ұрыс-керіс шығуды немесе келген қонақты жақтырмаудан болған кейбір әрекеттерді ыдыс-аяқ сыңғырлады деген бейнелі сөзбен белгіледі.

Сонымен қазақы ортада қалыптасқан үй мүліктерін жіктеудің дәстүрлі үрдісін ескере отырып төмендегі топтау үлгісін ұсынған болар едік: мәселен, ыдыстар мен ыдыс-аяқты үй мүліктерінің негізгі екі құрамындағы (үй жабдығы және жиһаз) жиһаздан гөрі үй жабдықтарына жатқызуға болатын сияқты. Ғылыми тұрғыдан бұлайша жіктеу – жоғарыда көрсетілген атаулардың әрқайсысының функциясын зерделеуге мүмкіндік береді. Сайып келгенде дәстүрлі ортада қолданылған атаулар мен ұғымдардың осы тектес терминологиясын ғылыми айналымға енгізу – келешектегі зерттеулер үшін де деректік негіз қалыптастыру болып табылады.

Талқылауға негіз болған, көп ескере бермей, айналып өтетін тақырыптардың тағы бірі – тағам мен тамақ ұғымдары.

Тамақ – ас немесе ас-тағам ұғымының мағыналық эквиваленті болып табылады. Яғни ас, тағам, ас-тағам, тамақ бірыңғай синонимдік желіс құрайды. Тамақ – киім-кешек,

баспана тәрізді тіршілікқамы жүйесін құрайтын негізгі компоненттің бірегейі болып саналады. Дегенмен аталмыш синонимдік желістің ішінде тамақтың өзіндік мағыналық айырмашылығы бар. Мысалы, ас дайындауға байланысты тамақ пісірді, пісті, пісіріледі немесе жасалады деген ұғымдар қолданылса, дәл осы жайтқа қатысты тағам пісірді немесе пісіріледі, тіпті тағам жасалады деп айтуға болмайды. Бұдан шығатын қорытынды тамақтың аталмыш синонимдерден – астан, тағамнан, ас-тағамнан функционалдық айырмашылығы бар. Яғни тамаққа адамның белгілі бір уақытта биологиялық тұтынысын тікелей қамтамасыз етуге байланысты арнайы пісірілген тағамның түрлері ғана жатады. Осы тұрғыдан қарағанда – тағам, сусын, жеміс-жидек, көкөністертамақтың құрамына кірмейді. Яғни тамақ дегеніміз – пісіріліп әзірленіп, ыстықтай қабылданатын және арнайы тартылатын ас-тағам. Осы тұрғыда, тамақ жәнетағамның халықтық ұғымдағы жіктелуін кеңірек тарқата көрсету үшін жекелеген мысалдармен дәйектеген жөн.

Қазақта тамақтың негізгі құрамы ет. Тамақ әзірлеудің негізгі тәсіліасу (қайнату), қуыру, бұқтыру. Негізінен қақталған ет тағам делінсе де, түз жағдайында аң-құстың етін қақтап пісірсе тамаққа саналады. Сондай-ақ тамақ пен тағамның өзіндік орындары қонақ күту кезінде айқын көрінеді. Мәселен, қонақ келген кезде дастарқандағы тағамдар мен сусынның жеткілікті болғандығына қарамастан, тамақ жасап беру бұлжымас қағида болған. Келген адамға тамақ бермей, тек тағамдар мен сусынмен қайтару әбестік, сараңдық, сыйламағандық, көргенсіздік болып саналады. Өйткені қазақы ортада тағамдар мен сусындар бар болғандықмен ғана жүретіндіктен, қонақтың сыбағасы ретінде арнайы тамақ әзірленетін болған. Сайып келгенде, тамақтың орны қашанда жоғары саналуының себебі оның тойымдылығы мен негізгі қорек көзі болып есептелуінде.

Тамақ наным-сенімде де өзіндік ерекше орны бар әлеуметтік-мәдени компонентке жатады. Ол күнделікті тамақтану мен көп болып бірлесе тамақтанудың барлығында қалыптасқан жосын-жоралғылар арқылы көрініс табады. Бір дастарқан басында бірге тамақ ішкен адамдар бұдан былай дәмдес, табақтас болған адамдар ретінде жақын болып есептелді. Расында да, қазақ тұрмысында барлық әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жосын-жоралғылардың дені ас-тамақпен сыйлау үрдісімен біте қайнасып жатады.

Тамақты дайындау мен оны тұтыну үрдісіне қарай – күнделікті жәнеарнайы тамақ деп бөлуге болады [7. 65]. Арнайы тамаққа той-томалақ, үйлену жоралғылары, өлік жөнелтуге байланысты

(қонақасы, жетісі, қырқы, жылы немесе ас) жосындар кезіндегі әзірленген тамақ түрлері кіреді. Арнайы тамақтатуз жағдайында дайындалатын түрлері де қамтылады.

Күнделікті тамақ және арнайы мақсаттарға орай әзірленген ғұрыптық тамақтар адамдардың түрлі жиындардағы бас қосуларында сан алуан этноәлеуметтік қызметтер атқарумен ұласып жатады.

Тағам, тамақ, дәм сияқты адамның маңдай тері, табан ақысы еңбегімен табылған ризықтар қадірленуі тиіс деген қағида қалыптасты. Қоршаған ортадағы әр құбылыста, жан-жануарда және кейбір адамдарда тылсым күш болады деген дәстүрлі түсінік бойынша – ие, рух, пір, қасиет деген ұғымдар қалыптасты. Осы тұрғыда тамақта, тағамда болады деп саналған мұндай құбылыс кепиет ретінде бағамдалды. Азық болып отырған дәмді сыйламаса оның кепиеті (қасиеті, киесі) атады деген ырым-жора берік орнықты.

Дәстүрлі ортада тамаққа, тамақтануға қатысты ежелден қалыптасқан этикалық нормалар бар. Бөгденің ырзығына, тапқан тамағына ретсіз ортақ болуды халық нақылы үш

арсыздың біріне жатқызады (ұйқы арсыз, күлкі арсыз және тамақ арсыз). Ел қыдырып ас ішіп, еркек арын сатады деген этикалық мәнді сөз орамы осы жайтқа байланысты қалыптасса керек

Тағам – дәстүрлі қазақы ортадағы ас-тағамды жіктеу үрдісі бойынша, ыстық астан бөлек дайындалған ас. Қазіргі кезде тағам азық-түліктің барлық түрлерін, құрамын білдіретін жалпы ұғым ретінде қолданылады. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – жиі қолданылатын азық-түлік сөзіндегі азық – егістік өнімдерінен, ал түлік – мал өнімдерінен

алынатын тағам-ды білдіреді. Соңғы атау соғымға арналған және қажет кезде сойылатын малды түлік деп аталуына байланысты қалыптасса керек.

Қазақ тағамдары мен сусындары. Қызайбекұлы Сәрсенбектің фотосы

Дәстүрлі түсінік бойынша, тағамның *тамақпен* салыстырғанда орны төмен болғанымен, дастарқан мәзірінде тұрақты қолданылады. Күнделікті ас мәзірінде тамаққа қарағанда тағам мен сусын түрлерін тұтынудың мөлшері басым болып келеді. Көшпелі ортада тәуліктік ас мәзірі негізінен түрлі тағамдардан құралып, тек бір мезгіл (негізінен кешкі уақытта) тамақ даярланған. Өзге уақытта сан алуан тағам түрлері мен сусындарды тұтынған.

Қазақта үйге асығып келген адам тағамдардан ауыз тиген. Ол қазақтәдәм ауыз тию деп аталады. Алайда, қонақ күту кезінде тағамдар мен сусынның жеткілікті болғандығына қарамастан, тамақ жасау (қазан көтеру, ас әзірлеу, дастарқан жаю деп келетін басқадай да атаулары бар) міндетті болған. Өйткені тағамдар мен сусындар тамақтың орнын алмастыра алмайды. Тағамдар негізінен ет, сүт және астық өнімдерінен даярланады. Қазақтың тағамдар жүйесі жалпы этникалық қалыппен даярланғанымен, оның жергілікті ерекшеліктері де баршылық. Бұл ерекшелік, әсіресе көшпелі ортаға жаңадан орныққан дәнді дақылдан алынатын өнімдерден даярланатын тағамдардан айрықша көрінеді.

Ет тағамдары. Еттен тамақ та (ыстық ас), тағам да (салқындатылған ас) әзірленеді. тағам негізгі ас деп саналмағандықтан, оның құрамына тағамның кейбір ыстықтай жасалған түрлері де кіреді. Мәселен, шокқа қақталып пісіріліп, тұздыққа малынған бауыр мен төстік тағамға жатады. Өйткені бұлар негізгі ас емес, талғажау етуге болатын таңсық тағам түрі деп есептеледі. Сондай-ақ арнайы

тәсілдермен әзірленіп, кәделі жіліктерге қосымша ретінде жүретін жөргем, шұжық, қарта, қимай, қансоқта, жаубүйрек, бүрме, қарын бөртпелер табаққа салынып тартылған кезінде тамақ атауына ие болғаны болмаса, жекелей түрде тағамға саналады. Мұндай тағамдар қатарына қазы да кіреді. Өйткені тек қазының өзін ғана асып жеу дәстүрлі ортада некен-саяқ ұшырасады.

Сүт тағамдары – сүт өнімдерінен әзірленгендердің барлығы тағамға жатады. Тек қана дәнді дақыл, ұннан әзірленетін тағамға сүт қосылып, қайнатылып дайындалған жағдайда ғана тамақ деп аталады. Түрлі тәсілдермен дайындалатын құрт, жарма, ежігей, ірімшік, қызыл ірімшік, сірне, сары май, қаймақ, кілегей барлығы – тағам түрлері болып табылады. Ал басқа тағамдарға қоспа ретінде қататынқатық, сүт, сүзбелерде тағамға жатқызылады.

Дәнді дақылдан, ұннан әзірленген тағамдар – нан, бауырсақ, тоқаш, шелпек түрлері адамға күнделікті қорек беретін тағам түрлеріне жатады.

Әртүрлі өнімдерден аралас жасалған тағамдар – ұсақ туралған ет, өкпе-бауыр, көкөніс, жеміс-жидектер, түрлі дәмдегіштер (сарымсақ, пияз, жуа) және күріш қосылып әзірленген тағамдар таңсық асқа жатады. Олардың қатарында бәліш, бүрме, шұжық, әсіп, шыж-мыж сияқты басқадай түрлері бар [8. 13].

Дәстүрлі тағам мен тамақ – этникалық мәдениеттің ерекшелігін айғақтайтын, атап айтқанда, этноіріктеуші (этнодифференция) және этнокіріктіруші (этноинтеграция) қызметтерін атқарумен ерекшеленеді. Яғни негізгі тағамы мен тамақтанудағы кейбір ерекшеліктер этникааралық айырмашылықтың көрсеткіші де болады. Мысалы: ағылшындар француздарды «бақа жейтіндер» деп атаса, италяндықтар көп елдерге, «макароншылдар» деген атпен мәлім. Ал сақ тайпаларының бір бөліміхаома сусынын дайындайтындықтан олар хаомаварға сақтарыдеген атаумен тарихта қалды.

Өзінің құнарлылығы мен дәмділігі жағынан болсын, дайындалуға тиімділігі мен жеңілдігі тұрғысынан болсын, дәстүрлі тағамдар қазақтың байырғы өмір салтына мейлінше сәйкес әрі олардың ғасырлар бойғы жинақтаған этноэкологиялық тәжірибесінің тоғысқан арнасын құрады.

Б.з.д. VIII-VII мыңжылдықтар шамасында (неолит) егіншілік пен малшылық тәрізді өндіруші шаруашылықтардың пайда болуы адам баласының ас-тағамының құрамына, тамақтануына үлкен өзгеріс әкеледі. Яғни, мал түліктерін үй жануары етіп, қолда ұстай бастады. Алғашқылары қой (муфлон) мен ешкі (уриал) сияқты ұсақ мал болса, қара мал бірер мыңжылдықтан соң қолда үйретілген екен. Археологиялық материалдардың негізінде б.з.д. II мыңжылдық кезінде малдан енді етпен бірге сүт өнімдерін де өндіре бастағаны белгілі болған. Құрғақ, салқын климатты жерде қалыптасқан жекелеген кейбір көшпелі малшыларда, яғни, Еуразияның ауданды өңірлерінде мал өнімі – ет, сүт пен сүттен дайындалған тағам түрлерін тұрақты тұтыну қалыптасты. Қазақтың өмір сүріп отырған жерінің шет-шекаралары мен экологиялық ортасы бағзыдан өзгеріссіз келеді деп есептер болсақ, осыған сай ежелгі шаруашылық дәстүрлер сақталып келеді деп есептесек, және аса көп өзгеріссіз байырғы технологиялар да сақталып келеді деп есептер болсақ, қазіргі ас-тағам мәдениетіміз де бәз қалпын сақтап отыр деуге негіз бар [10. 102].

Еліміздің әр өңіріндегі табиғи-экологиялық ахуалға сай шаруашылықтан алынатын шикізатқа байланысты азық-түлік өнімдері және тағам түрлері мен олардың құрамы, құнары әркелкі болып келетіні белгілі. Дәлірек айтқанда, жылы өңір малының қоң жинау (семіру) үдерісі табиғаты қатал өңір малының семіруіне қарағанда әлдеқайда баяу, яғни, қатал қыстан шығу үшін май жинайтын табиғи құбылыс ретінде теріскей малы тез қонданады деген сөз. Осындай өнімді тұтынатын адам да экологиялық ортаның жемісі болып табылады дегенді айтпақпыз. Бұл құбылыс жоғарыда аталған жағрафиялық ерекшелікке тікелей бағынышты болатындықтан, тамақтану өзгешелігін, азық-түлік қорының әркелкілігін көрсетеді. Яғни, табиғаттың қаталдығы немесе қолайлығы сияқты мәселелер – тамақтану ерекшелігін туындатады. Мәселен, қысы да қолайлы болып келетін оңтүстік өңірде еттің аз тұтынылуы (қамыр ауқат) мен негізгі қорек ет болып келетін теріскей өңірдегі ерекшелікті (үйеме табақ) келтіруге болады. Өйткені, жылы өңірде етке, яғни, адамның жануари белокқа деген физиологиялық сұранысы салыстырмалы түрде аз болатын болса, табиғаты қатал, әрі құбылмалы болып келетін солтүстік, орталық, шығыс және батыс өңірлерде адамның етті мол тұтынуы табиғи қажеттілік екені даусыз. Сондай-ақ, оңтүстік өңірде шайға сүт қатпай ішу де аса көп кенеу-қуатты қажет етпейтін табиғи ерекшелікке сай қалыптасқан жергілікті тәжірибе болмақ. Осы тәрізді тағамның экологияға бағынышты сан алуан қырларына – дәнді дақыл, көкөністен әзірленген қосымша тағам түрлерінің тұтынылу мөлшерін де қосқан абзал.

Этномәдени байланыс. Тамақтануда этномәдени байланыстар едәуір орын алуына байланысты ас-тағам құрамы әркез толықтырылумен келеді. Көршілес отырықшы-диқан халықтардың ас-тағам

мәдениетінен енген біршама жаңалық, толықтырулар мен жаңа тағам түрлері қазірде қазақ тағамына біршама енгені белгілі. Мысалы, етке қамыр салу (нан, шелпек, інкәл, күртiк, күлшетай т.б. әртүрлі атауы көп) ХХ ғ. 20-30 жылдарынан бастап ұйғыр, өзбек немесе дүңген асханасынан енген жаңалық болатын. Алайда, етке ежелден нан салып тартатын оңтүстік қазақтарының салтын жаңалық деп айтудан гөрі жергілікті ерекшелік деп таныған жөн.

ХІХ ғ. 2-жартысынан бастап қазақ жерінде пайда болған жәрменкелерде азық түліктің көптеген түрлері сатылып, бұрынғы саудагерлердің бағасына қарағанда едәуір арзан бола түскен еді. Олардың қатарында, түрлі дәнді дақылдар, талқан, ұн, шай, қант, бал сияқты басқадай азық-түлік болды. Қазақы ортада дақылды бөрттіріп, бұқтырып және қуырып пайдалану жаппай таралған дәстүр болатын. Яғни, ұннан әзірленген тағам тұтыну дәстүрлі ортада өте сирек кездесетін құбылыс еді. Нан, бауырсақ, шелпек пісіру ерекше жағдайларда атап айтқанда, үнемі емес, қонақ келгенде, жұмада шелпек пісіру сияқты басқадай белгілі ғұрыптарға сай жасалатын. Тәтті тоқаштар, мәңті, лағман сияқты тағам түрлері жоғарыда аталған жайттарға байланысты қазақтың ас-тағам мәдениетіне енген жаңалықтар қатарына жатады.

Сусындар қатарына енген жаңалықтың бірегейі ретінде шайды атаймыз. Дәстүрлі ортада жалпылай қолданылмаса да шөпшай деп аталатын өсімдік жапырағын қайнатып, бұқтырып ішу бірлі-жарым бар-тын. Қазірде шайды ежелден тұтынып келе жатқан сияқты қабылдайтынымыз бар. Шайдың жалпықазақтық сипатқа ие болуы тек ХІХ ғ.соңы мен ХХ ғ. бас кезіне тән екенін білген ләзім. Себебі осы уақытқа дейін шай қазақ арасына көп таралмаған, әрі өте қымбат дүниелердің бірі еді. Алайда, бұған қарап ілкіде қазақ шай ішпеген деген түсінік тумаса керек. Шай тек хан ордаларында, ауқатты адамдар арасында бірлі-жарым ғана тұтыныста болғанын келтірген жазбалар бар (ХVІІ-ХVІІІ ғғ). Ерекше айтар бір жайт, қазақты шай ішпеуге үгіттеген Исатай батыр, Құнанбай қажы сияқты қайраткерлер болған. Ал, боза, сыра ашытып ішу бірен-саран кездесетін ерекшеліктер еді. Негізгі сусын шалап, көже (ашымал), қымыран, қымыз бен шұбат болып келгені белгілі [11. 95].

Сонымен бірге, кейбір байырғы түрк тағамдары керісінше, ежелгі атауын сақтай отырып көршілес славян халықтарына тарағанын да атай кеткен орынды. Мысалы, саусақтармен бүріп жасауға байланысты «бүрек», «бүйрек» және етті ұсақтап паршалап жолазыққа пайдаланатын «борша» (арқа еті арса, борбай еті борша) тәрізді басқадай тағам түрлері славян (орыс) асханасына барып, тиістісінше – пирог, чебуреки, фарш болып сіңіп кетті. Дейтұрғанмен, «бүрек-пирог» атаулары ілкіде отқа, шокқа қақталып тез әзірленуіне байланысты аталған «жаубүйрек» тағамының атауымен де байланысты болуы мүмкін.

Әр халықтың қоршаған орта — табиғат, ауа райына байланысты шаруашылық, тірлікқамы жүйесі, қолөнер кәсіпшілігі сияқты экономикалық негіздері дамып, қалыптасып, осы үрдістер арқылы рухани мәдениеттің сан алуан қырлары айқындалатыны мәлім. Осы аталғандардың қатарында адамзаттың күнкөріс көзінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылатын азық-түлік өнімдерін алу, әзірлеу, сақтау мен оны тұтыну мәдениетінің ерекше орын алатыны сөзсіз.

Адал мен арам. Ең әуелі өз қолымен атқаратын шаруашылық кәсібінен алынатын шикізаттан азық-түлік өнімдерін алатыны белгілі. Мал және егін шаруашылығы өнімдері сан ғасырлар бойы негізгі азық құрамын айқындап келеді. Ол өнімді түрлі тәсілдермен өңдеп азыққа жаратады. Сондай-ақ, ғасырлар бойғы мол тәжірибе негізінде табиғаттан алатын дайын өнімдердің пайда-зиянын өте жақсы білді. Олардың қатарында жүгірген аң, ұшқан құсты азыққа пайдалану да едәуір орын иеленеді. Дейтұрғанмен, жан-жануар егін аса кірпияздықпен таңдай білді. Мәселен, аяқты жануардың ішінде «қоңыр аң» деген халықтық топтамамен аталатын құлан, ақбөкен, киік, бұғы, тауешкі, арқар сияқты аң егін кәдімгі малдай көріп, күзде семірген кезде үйірге түскен аталығын атып алып, бауыздап қанын ағызу арқылы сойып, арам бездерін алып тастап, азыққа пайдаланады. Басқа жануарларды қоректену ерекшелігіне, халықтық білім мен наным сенімде орныққан түсінік бойынша жеуге тыйым салды немесе ерекше жағдайда емдік мақсатта ғана тұтынуға болады деп есептейтін. Мәселен, інге теріс қарап жатады деп суыр, борсық сияқты аңдарды, жалпы тышқан атаулыны азыққа тұтынуға тыйым салды. Аю, қасқыр, суыр егін емдік мақсатта белгіленген аз көлемді мөлшермен ғана пайдалануға рұқсат етіледі. Қоян егін жүкті әйелден басқасы жеуге болады деп санады. Суыр мен аюды адамнан азған деген сенім сақталуына байланысты негізінен азыққа тұтынбаған.

Көшпелі мал шаруашылығының ерекшелігіне сай келмейтіндіктен шошқа (доңыз) ұстау мен бағу бағзыдан болмаған үрдіс еді. Дәлірек айтқанда, жыл бойына малдың жайылымына сай өріс қуалап көшіп отыратын интенсивті мал шаруашылығының құрамында жүріске жоқ шошқаның болмауы айтпаса да түсінікті. Оған жоғарыда аталған әр жануардың қоректену ерекшелігін ескеретін таным-

түсінік қосылғанда қазақта доңыз етін тұтыну бұрыннан болмаған. Сондай-ақ, көшке ілесуі қиын, ұзақ жүріске шыдай алмайтын сиыр малы да ілкіде тек жартылай көшпелі, отырықшы шаруашылықтарға ғана тән еді. Яғни, көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданатын малшылар сиыр етін азыққа тұтынбаған болатын [11. 83].

Ұшқан құстан – шіл, кекілік, үйрек-қаз етін жеуге болады деді. Тек сарала қаз етін наным-сенімге байланысты жеуге тыйым салатын. Өйткені, ол біріншіден, жұмыртқасын інге салады, екіншіден, халықтық білім бойынша етеккір келетін бірден-бір құс. Сондай-ақ, аңыз бойынша италақаз деп аталатын осы сарала қаздың ерекше бір түрінің інге салған жұмыртқасынан кейде «құмайтазы» деп аталатын ерекше аңшы ит, тазы түрі шығады деп есептеп, осы қаз түрін киелі хайуан санатына жатқызады. Аққу махаббат символы болғандықтан «махаббаты сатпа, аққуды атпа» деген мәтел бойынша осы құстың киелі саналатындығы жайлы жұртшылық хабардар деп есептейміз. Және бүркіт, сұңқар, ителгі сияқты жыртқыш құс етімен бірге, өлексе жейтін барлық құстар (қарақұс, тазғара, кезқұйрық т.б.) етін жеуге тыйым салады. Сондай-ақ, Орталық Қазақстан өңірінде бақа-шаян теріп жейді деп есептегендіктен тырна етін жеуге болмайды деген ұстаным бар.

Ал, судағы балықты таңдауда – сыртында шырышы, қабыршағы бар балық түрін ғана жеуге болады деп есептеген. Ондай емес балықтарды бақа-шаян тектес деп, жеуге тыйым салатын. Яғни, жыбырлаған құрт, жылан, бақа-шаянды жеуге тыйым салған. Өзен келіп құйып, одан өзен ағып шығып жатса да көлді тоқтау су деп есептейтіндіктен көл, көлшік балығын онша менсінбей өзен балығын жақсы көрді. Әсіресе, ағысты суларда өсетін бекіре (метіре), қарабалық (хариус), қызылбалық (форель) сынды балық тұқымдары аса бағаланады. Алайда, өзенде өсетін болса да оның төменгі ағысында, ойда болатын жайын немесе лақа деп аталатын балықты байырғы қазақ «су доңызы» деп жиіркенішпен қарайтынды.

Ежелгі түркілерден келе жатқан халықтық медицинадағы бір дәстүр – мал мен жануарды ыстық райлы және суық райлы деген физиологиялық жаратылыс ерекшелігіне қарай бөлетін. Төрт түліктен осы білім бойынша ыстық райлысы – жылқы мен қой, салқын (суық) райлысы сиыр, ешкі, түйе. Яғни, жыл мезгілдеріндегі ыстық кезде салқынқанды мал етін, суық кезде ыстыққанды мал етін тұтыну сынды халықтық медицина әлі де қолданыста. Ыстық райлы мал етін өте жоғары бағалап, жұғымды, нәрлі болады деп есептеген. Суық райлы малдың майы тез қататындықтан тағамдық қасиеті төмен. Мал етінің қасиетін, ерекшелігін, сіңімділігін - “жылқы еті татқанша, қой еті жатқанша, сиыр еті таң атқанша”-деген қазақ мәтелі ерекше айғақтайды.

Халықтық этика, әдепке байланысты туған ырым-жоралар:

Ас ішіп жатқан кезде, дастарқан үстінде әдепсіз сөз сөйлемейді, жаман сөз айтпайды. Дастарқан басынан ас қайырылмай ешкім орнынан тұрмауы керек. Ол асты және көпшілікті қадірлеу.

Қазақы орта қалыптасқан әдеп нормаларына сай тыйымдар бар: аузында тамақ тұрғанда шайнаңдап сөйлемейді; тамақ, дастарқан үстінен аттамайды; асты қадірлеу; көшеде, түрегеп тұрып, жүріп келе жатып немесе жатып тамақ ішпейді.

Дәм үстіне келген кісі «ас тәтті/дәмді болсын» дейді. Ас жұғымды, сіңімді болсын деген жақсы сөз жарым ырыс белгісі.

Келіндер төрден қайтқан табаққа сәлем жасаған. Үлкендерге және асқа деген қос құрмет.

Үй иесі қонақтан бұрын «тамақтанып болдым» демейді. Әдеп.

Қонаққа шақырылатын адамды сол кісінің өз баласы арқылы шақыру сыйлағандық емес. Шақыруға арнайы адам жіберіледі, ол халықтық этика. Егер атақты адамдарға жауырын, кәрі жілік, мойын сияқты сүйек мүшелері тартылса – ол қорлаудың, мазақ қылудың белгісі.

Әкесі бар адам бас ұстамайды. Қоғамдағы орны, әкеге құрмет, әкесінің бар екендігін білдіретін ишара.

Ет тураған адам бір кесек етті турамай қалдырса басқалар «өтірік айтатының бар екен» деп ескерту жасап, ұялтады. Өйткені, табақтағы сыбағалы жіліктерден аз туралған соң, біраз ет қалдырылып тиісті адамдарына (келін,) ұсынатын болса, басқа еттен турамай қалдырып қоюын – «алып кетейін деп пе едің» сияқтыға жориды. Сондай-ақ, келінге шай құю өнер болса, жігіттерге үлкеннің алдына ет турап беруі де өнер саналуынан болса керек.

Шөлдегенге су бермеген жаман ырым. Жолаушының азығы жолда деп танитын қазақ үшін бұл үлкен қате болып саналған. Қонақжайлық салты бойынша қонақасы дұрыс бермегендерге ілкіде айып салынатын.

Тамақты сораптап ішпейді, шалпылдатып шайнамайды. Әдеп-этикетке байланысты туған тыйым.

Жасы үлкен адамнан бұрын тамаққа қол салмайды. Ол үлкеннің жолын сыйлауға байланысты.

Кейін пайда болған ырымның бірі – арақ ішіп өлгенге жаназа шығарылмайды және бөлек жерленеді.

Ақты жерге төкпейді, ысыраптамайды. Ақ төгілсе ақ төккен адам ақтың кепіетінен қорыққандықтан төгілген аққа саусағын тигізіп оны мандайына жағады, әйел адам оң иығы мен оң жағасына жағады. Сондай-ақ, ақ төгілсе аруақ дәметіп жатқанының белгісі деп санайды. Сондай-ақ, малға «ит-құс» тисе аруақ жіберіп жатыр, олардың қаһарына ұшырадық деп санаған.

Ақ сауған ыдысты, құрт сүзген кенеп, қапты суға жууға, онымен су алуға болмайды. Ондайда мал ауруға ұшырайды, суға ырыс ағып кетеді, мал желінінің ағы қайтады деп есептеген. Оның астары, «су аяғы құрдым» түсінігімен сабақтасып жатыр. Айран ішкен аяқты жумай жалап қоюы ырыс-берекенің суға ағып кетпеуін ырымдауы. Ақ тағам сыртта төгілсе аяққа басылмасын деп үстіне құм сеуіп тастайды. Құрт, ірімшік, сүт, май, айран ластанса немесе төгілсе жемге тастайды, не отқа салады, не көміп тастайды.

Қол жумай мал саума, желіні іседі деп сескенеді.

Ымырт түскен соң қазақтарда сүтті далаға алып шығуға, ішінде сүті бар ыдыстың бетін ашық қалдыруға тыйым салған. Алып шығуға тура келіп жатса, сүт құйылған ыдысқа ай сәулесі түспесі үшін, оның бетін жабады.

Бас қосқан екі жастың үйлену тойы кезінде жаңбыр жауса, “қайсың қаспақты көп жеп едің” деп бала күнінде қазан түбінде сүт пісірген соң қалған қаспақты екі жастың көп жегеніне байланыстыра айтатын ырым бар. Ол Жаратылыс стихиясындағы От пен Су, қазақ ұғымындағы ақ/сүт/май/құт ұғымдарына байланысты қалыптасқан ырым-жора.

Үйге кірген жыланның басына сүт тамызып, “ақ құйып” шығарып салатын ырым бар. “Далада жылан көрсе өлтіреді, үйде жылан көрсе жақсы көреді, неге десеңіз, қайсы уақытта періште деген жыланға ұксап жүрер болар” - деген Ә.Диваевтың мәліметі осы ғұрыптың мәнін айғақтайды. Ал, ақ сүт таза пиғыл, ақ тілеудің, жақсылыққа жорудың символы. Сонда, жыланның басына ақ құю оны періштеге балауды білдіргені болып шығады.

Ақ құю ырымының келесі бір мәні төмендегідей сәтте де атқарылады. Мәселен, бір жылда адамның көптеген арман тілектері орындалып, мақсатына жетіп, табысқа кенелсе сол жылды құт жылы санап ерекше еске алады. Осы жыл шығарда келесі мүшелде айналып келгенінше құт-береке ортаймасын деген ырыммен, сол жылғы саналатын жануардың басына ақ құйып ырым жасайды. Мәселен, ит жылы болған болса, ит жылы құт жылы болды-деп басына ақ тамызуы жоғарыда айтылған ақ тілеу, ақ пиғыл, жақсылықтың символы ретінде оған ерекше қасиет таңу болып табылады [12. 26].

Зерттеу нәтижесі. Сайып келгенде, қазақы ортада қалыптасқан үй мүліктері мен ас-тағамды жіктеудің дәстүрлі үрдісін ескере отырып төмендегі топтау үлгісін ұсынған болар едік. Мәселен, ыдыстар мен ыдыс-аяқты үй мүліктерінің негізгі екі құрамындағы (үй жабдығы және жиһаз) жиһаздан гөрі үй жабдықтарына жатқызуға болатын сияқты. Сондай-ақ, өзіндік мағыналық айырмашылыққа ие тамақты арнайы жасайтын болса, тағам бұрын жасалып қойған, азық-түлік деген де мағынаны беретін ұғым екенін байқауға болады. Ғылыми тұрғыдан бұлайша жіктеу – жоғарыда көрсетілген атаулардың әрқайсысының функциясын зерделеуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 128 б.
2. Ергазықызы Қ. Е. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтың дәстүрлі ыдыс-аяқтары (тарихи-этнологиялық зерттеу). Тарих. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. -А., 1994. 120 б.
3. Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Алматы: Азия Арна баспасы. 2014. 840 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-том. Алматы: Арыс, 2013. 852 б;
5. Фиельструп Ф.А. Молочные продукты турков-кочевников. //Казаки. сборн. статей. Л.: Изд-во АН СССР. 1930. Вып. XV. С.263-301;
6. Крупник И.И. О классификации, методах, изучения сущности пищевых систем // Актуальные проблемы этнографии. М.: Моск. филиал ГО СССР. 1973. С.5-15;
7. Жуковская Н.Л. Пицца кочевников Центральной Азии (к вопросу об экономических основах формирования модели питания) // СЭ. 1979. № 5. С. 64-76;
8. Арутюнов С.А. Проблема классификации элементов культуры (на примере армянской системы питания) // СЭ. 1981. № 4. С. 3-16;
9. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы: Жазушы, 1992;

10. Казахи. Историко-этнографический очерк. Алматы: Казахстан, 1995. - 350;
11. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Алматы: ҚМӨФЗИ, 2002. – 214;
12. Мұсағажина А.А., Қатран Д., Синявский Ю.А. Қазақы ас: дәстүр мен дәм. Казахская кухня: вкус и традиция. *Kazakh cuisine: taste and traditions.* – Нұр-Сұлтан 2019. -284 бет. -қазақша, ағылшынша, орысша (иллюстрацияланған кітап)

References:

1. Argyubaev Kh. *Kazak halkynyn koloneri.* Almaty: Oner, 1987. 128 b.
2. Ergazykyzy Kh. E. XVIII-XIX gasyrlardagy kazaktyn dastyrli ydys-ayaqtary (tarihi-ethnologylyk zertteu). *Tarikh. Gyl. cand. dārezhesin alu ūshin zhazylgan dissertation.* -A., 1994. 120 b.
3. *Kazakhtyn ethnographic categoricals, ūgymdary men ataularynyn dastyrli juyesi. Encyclopedia. Volume 5, Almaty: Asia Arna Baspasy. 2014. 840 b.*
4. *Kazakh adebi tylynyng sozdygy. Volume 15, Almaty: Arys, 2013. 852 b;*
5. Fielstrup F.A. *Dairy products of the nomadic Turks. // Cossacks. collection articles. L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1930. Issue. XV. S.263-301;*
6. Krupnik I.I. *On classification, methods, studying the essence of food systems // Actual problems of ethnography. M.: Moskva. branch of the USSR Civil Defense. 1973. S. 5-15;*
7. Jukovskaya N.L. *Food of the nomads of Central Asia (to the question of the economic foundations of the formation of a nutrition model) // SE. 1979. No. 5. S. 64-76;*
8. Arutyunov S.A. *The problem of classification of elements of culture (on the example of the Armenian food system) // SE. 1981. No. 4. S. 3-16;*
9. Janibekov U. *Uakyt kerueni.* Almaty: Jazushy, 1992;
10. *Kazakhs. Historical and ethnographic essay. Almaty: Kazakhstan, 1995. - 350;*
11. *Katran D. Kazaktyn dasturli as-tagam madenieti. Almaty: KMOGZI, 2002. - 214;*
12. *Musagajinova A.A., Katran D., Sinyavsky Yu.A. Kazakhs as: dastiur men dam. Kazakh cuisine: taste and traditions. - Nur-Sultan 2019. -284 bet. (illustralangan kitap)*

UDC 39 (398.1)
RSTI 03.61.91

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.026>

G.U. Eshbekova^{*1}, U.U. Umitkaliyev²

¹ 2-year PhD student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: eshbekova2512@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4133-8975>.

² Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. e-mail: uumitkaliev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7870-0045>.

COSMOLOGICAL CONCEPTS IN THE KAZAKH WORLDVIEW (RELATED TO THE SUN AND THE MOON)

Abstract

Currently, it is significant to popularize the cosmological national values of the nomadic Kazakh people, which have arisen under the influence of the forces of nature. The problem of the wide transformation of cosmological ideas, which occupy a special place in the way of life of the Kazakhs into the Kazakh spiritual culture tends to be demanding. The main purpose of the research is to investigate and analyze the most popular cosmological concepts about the Moon and the Sun among the Kazakh people. This study derives from an in-depth study of cosmological ideas using general scientific and special methods of data collections. However, one of the significant methodologies is a retrospective method, and this study analyzes the elements of ancient history that survived to this day, on the basis of which the revival of events and phenomena in history, was carried out. Results of the study demonstrate that the spiritual values and cultural heritage of the Kazakh nation

became the basis for the recognition of the Kazakh worldview through cosmological representations. This study definitively answers the question regarding the concept of "cosmological understanding", which characterizes the national identity of our ancestors that is written on the basis of ethnographic data. It is concluded that with the development of ethnology, spiritual wealth is highly expected to forever remain in the memory of future generations. Further study is needed to identify other factors that could strengthen the effectiveness of these cosmological ideas.

Keywords: the Sun cult, the Moon cult, cosmological concepts, Kazakh worldview, celestial bodies.

Г.У. Эшбекова*¹, Ұ.Ұ. Үмітқалиев²

¹ 2-курс докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: eshbekova2512@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4133-8975>.

² т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, e-mail: uumitkaliev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7870-0045>.

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР (КҮН МЕН АЙҒА ҚАТЫСТЫ)

Аңдатпа

Табиғатпен тұтас өмір сүрген қазақ халқының тұрмыс тіршілігіндегі ұмытылып бара жатқан космологиялық ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу өзекті болып табылады. Мақалада қазақтардың өмір сүру салтында ерекше орын алатын космологиялық түсініктерді қазақ рухани мәдениетіне кең көлемде қайта қалыптастыру проблемасы қарастырылды. Зерттеу жұмысының ең басты мақсаты – қазақтар арасындағы Ай мен Күн туралы халықтық космологиялық түсініктерін талдау және зерттеу. Авторлар халық арасынан және ауыз әдебиет деректерінен тереңнен зерттеулер жүргізе отырып, белгілі бір нәтижеге жету үшін жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістер жиынтығын қолданды. Сол әдістердің ең маңыздысы – ретроспективті әдісі. Қазіргі кезде сақталған көне тарихтың элементтерін оқып-үйрену, солардың негізінде тарихтағы оқиғалар мен құбылыстарды қайта жаңғырту дәл осы әдіспен жүзеге асырылды. Зерттеу жұмысының талдау нәтижесінде қазақ халқының рухани құндылықтары мен мәдени мұраларын космологиялық түсініктер арқылы қазақ дүниетанымын тануға негіз болды. Мақалада қозғалған басты мәселе ретінде қарастырылған тарихи - этнографиялық зерттеулер нәтижесінде ата-бабамыздың ұлттық болмысын сипаттайтын «космологиялық түсінік» ұғымы қорытындыланып, этнология саласының дамуы барысында қазақ халқының рухани байлығы болашақ ұрпақтың мәңгі есінде қалады деп тұжырымдалды. Зерттеу тақырыбын ары қарай дамыту барысы, осы космологиялық түсініктер тиімділігін арттыратын басқа да факторларды анықтау үшін қосымша зерттеулер қажет етіледі.

Кілт сөздер: Күн культі, Ай культі, космологиялық түсінік, қазақ дүниетанымы, аспан денелері.

Эшбекова Г.У. *¹, Умитқалиев У.У.²

¹ Докторант 2-курса Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: eshbekova2512@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4133-8975>.

² к.и.н., доцент, Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail: uumitkaliev@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7870-0045>.

КОСМОЛОГИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В КАЗАХСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ (СВЯЗАННЫЕ С СОЛНЦЕМ И ЛУНОЙ)

Аннотация

В настоящее время является важным популяризировать космологические национальные ценности кочевого казахского народа, возникшие под воздействием сил природы. Проблема широкой трансформации космологических идей, которые занимают особое место в образе жизни казахов и в культуре этого народа является очень актуальной и сложной. Основной целью исследования является изучение и анализ наиболее популярных космологических представлений казахского народа - о Луне и

Солнце. Это исследование является результатом углубленного изучения космологических идей с использованием общенаучных и специальных методов сбора данных. Однако одним из значимых методов исследования является ретроспективный метод, и в данной работе анализируются сохранившиеся до наших дней элементы древней истории, на основе которых осуществлялось возрождение событий и явлений в истории. Результаты исследования демонстрируют, что духовные ценности и культурное наследие казахского народа стали основой для реконструкции казахского мировоззрения через космологические представления. Это исследование окончательно отвечает на вопрос, касающийся понятия "космологическое понимание", которое характеризует национальную идентичность наших предков. В заключение был сделан вывод о том, что развитие космологического понимания будет способствовать сохранению духовного богатства народа, которое навсегда останется в памяти будущего поколения. Необходимы дальнейшие исследования для выявления других факторов, которые могли бы повысить эффективность изучения космологических идей.

Ключевые слова: культ Солнца, культ Луны, космологические концепции, казахское мировоззрение, небесные тела.

Introduction. The nomadic culture of the Kazakh people is a natural phenomenon that allows persons to recognize the environment and has a close relationship with nature. It was first reported in the middle of the XX century that the nomadic life of the Kazakh people has been attracting a lot of interest through its history, political and economic conditions, culture and way of life since that time. Furthermore, in the worldview of the nomadic Kazakh people they often used cosmological ideas about the Moon and the Sun to establish a close connection with nature. In this regard, it may be observed that the study of cosmological concepts is currently one of the most interesting topics to promote to future generations. **Relevance.** However, in recent years, under the influence of changes in modern times, the importance of cosmological values has been reduced and forgotten. In addition, there is a need to find and revive the remains of this national heritage in the spiritual culture of Kazakhs. Today, in the culture of the Kazakh people many traditions and customs are preserved, and it is necessary to transfer all national values that have been revered for many centuries from one generation to another. It might be seen that historical and religious events have a positive impact upon a range of their formation [1; P. 31-35]. The concept of cosmology examines the formation of ideas of each nation about natural phenomena and the celestial world, analyzing and introducing new directions to science. In recent years, there has been an increasing interest in the definition of cosmology from the works of domestic and foreign scientists. For instance, according to the Ukrainian anthropologist Milan Tomasevich, cosmology can be defined as theories about the structure and evolution of the universe after its formation [2; P. 1101–1118]. On the other hand, there is another definition in the direction of historical ethnography suggested by Milena Beloni, which states that the word cosmology is derived from the ancient Greek ‘cosmos’ – order, harmony, world – and ‘logos’ – discourse or in other words cosmology was historically intended as the knowledge or study of the structure and shape of the world [3; P. 1-19]. Additionally, it is necessary to highlight another definition given by the work of the Kazakh ethnographer Kalish that describes cosmological ideas as a branch of astronomy. It is said that space can be seen as a whole world, and cosmology is a science that studies a part of this space that is under the control of astronomy only [4; p. 120]. Even in the primitive period, people began to form their own worldview by perceiving, comprehending, mastering and recognizing the reality of the surrounding world [5; P. 67-76]. Additionally, cosmological concepts also emerged in ancient times from the attempts of people to determine and understand their place in the world. Most of the people engaged in nomadic and semi-nomadic pastoralism had managed to form different judgments, using these concepts in their practice to be aware of the multifaceted aspects of life. It can be seen that the great scientists of Central Asia made a massive contribution to the study of the cosmological concepts, which can be found in the works of such scientists as Muhammad Khorezmi (780-850), Abunaser Al-Farabi (870-950), Aburaykhan Biruni (973-1050), Omar Khayyam (1048-1131), and many others. Among the above-mentioned scholars, Al-Farabi can be seen as a scholar who conducted the most number of studies in this field. The most significant of them tends to be the scientific work called "The basis of higher natural science". The work was written on how the entire Universe appeared and flourished. Later on the Kazakh scientist Akzhan Mashanov gave this work a short name "Cosmology" [6; P. 61-67]. Moreover, significant information on this research field can be found in the collections of first Kazakh scientist Shokan Ualikhanov (1835-1865), who lived in the XX century. It can be observed that the specific facts about the Kazakh people, their economy, art, education and customs began to appear in his scientific research papers. The ideas of Kazakh people about the world, practical knowledge in the field of astronomy and the calendar are presented in such works as "Cosmological concepts of the Kazakhs"

by Shokan Ualikhanov. After him, a number of studies have begun to examine cosmological ideas. For example, scientists such as G. N. Potanin, V. V. Radlov, E. A. Divaev, B. A. Kuftin conducted research on cosmological concepts. H. Abishev carried out a number of investigations on the cosmological ideas of Kazakh people, and then he systematized, collected and published dozens of works. A special place among the numerous works of the scientist is occupied by the book "Folk astronomy", which consists of two parts. In Chapter 1, H. Abishev provided with a number of significant information on the celestial dome, the motion of the Earth and Moon, the Sun system, the ways of measuring time, the basics of practical astronomy, universal attraction, comets and meteors, the stars [7; p. 32]. The book was published in 1950.

The research of H. Argynbayev covers essential information stating that the way of life of the Kazakhs depends on the birth and sunset of the stars, and they serve as a measurement of time or as a reference point. Several concepts about the place and features of the Moon prayer, the Sun prayer and stars in the Kazakh worldview were presented in a series of research books by Ulan Abish "Kazak Tegi" on the study of folk astronomy. Over the past decade, most researches in cosmological concepts have been found to use mythological legends, which are based on modern ethnographic research. In this regard, scientists S.A. Kaskabasov, E. D. Tursynov and S. Kondybay have made their own contributions. It was found out that ancient people would observe celestial bodies to identify a location of the Moon and Sun, eventually creating various cosmological legends in order to remember it. Hence, one might assume that cosmological concepts have originated in ancient times in the observations of people for the celestial world and celestial bodies. The main reason why people observed the Sun, the Moon and other celestial bodies is that the population had an urging need for good living conditions. Ancient cosmological ideas are reflected in the customs and rituals that are characteristic of each nation [8; P. 26-31]. In view of all studies that have been mentioned so far, one may suppose that it still requires extensive and in-depth research in the ethnographic direction. The study of the heavenly world and introduction of new discoveries into science may undoubtedly become an invaluable asset for future generations.

Within the framework of the research topic, special ethnic features of the nomadic people in Kazakh life are discussed by conducting an individual analysis of celestial bodies (Sun, Moon) in cosmological representations that arose through continuity with everyday life. **Goals and objectives.** The main purpose of this paper is to examine cosmological knowledge about the Moon and the Sun in the worldview of the Kazakh people and conduct research in the historical and ethnographic direction. The goal set in the research work requires solving the following tasks: analyzing the opinions of the people about respect for the Sun in their worldview; determining the role of the Kazakh people in spiritual culture in relation to the Moon cult. Spiritual and cultural values of the Kazakh people are considered as study objects, and the concept of the Kazakhs formed by observing cosmological bodies to establish a close connection with nature is considered as the subject of the study.

The methodological approach in this study is a mixed methodology based on the principle of historicism and objectivity. The principle of historicism allows determining the historical background of cosmological ideas and analyzes their results, to identify the factors that contributed, whereas the principle of objectivity enables to reveal the nature of the problem and give an external assessment of their consequences and results.

It can be assumed that the Sun and Moon in cosmological terms are an integral part of the worldview of the Kazakh people and are used to identify and honor the mysterious forces of nature. They provide data from the traditional oral literature and oral history of Kazakhs. The scientific novelty of the study is considered to be a contribution to the development of ethnology by reviving national values of Kazakh people about the Moon and the Sun that are being forgotten. The cosmological knowledge of the Kazakhs, accumulated over many thousands of centuries, directly showed the result of the people's experience. They manifested themselves by using various types of economic activities in the material and spiritual life.

Materials and methods. This study applied the methods of historiographical research. The understanding of the origin of the cosmological ideas of the Kazakh people and the transformation of some of their elements in accordance with modern requirements began in Turkic times. Looking back at the past, the analysis of cosmological elements preserved in the Kazakh people was carried out in a retrospective method through mythical stories, folklore, holidays, customs, beliefs, and phraseology of the Kazakh language. This method was also used to study the currently preserved elements of ancient history, to recreate the events and phenomena in history that arose on their basis.

In addition, the method of survival was used in the research work, and this method allowed to study the lost or reconstructed phenomena of their remnants relative to the Sun and Moon in the spiritual culture of the Kazakh people as an integral system. One of the methods of interdisciplinary research in the field of Ethnology

is the comparative-semantic method, which was compared with the study of the degree of kinship and proximity of cosmological terms.

Results and discussion. Overall, it can be seen that the need to observe the sky among nomadic people allowed them to receive an ethno-astronomical education. In the course of studying celestial bodies, people followed the movements of various phenomena, assigned them names depending on their living conditions and formed cosmological representations through various mythical stories in order to remember each celestial body and distinguish it from each other. In addition, cosmological ideas can be found in poems, proverbs, riddles, which stand the spiritual property of every nation. The nomadic culture has created a socio-economic and socio-cultural system that takes into account the seasons, determines favorable seasons for migration, and considers the formation of effective forms of economy. Such systems reflect the longevity of people, the formation of their own behavior, and the preservation of their traditions. Since ancient times, the Kazakh people have communicated with a deep understanding of natural phenomena, studying their movements, considering the environment and its components such as mountains, rivers, lakes, forests and celestial bodies as a living phenomenon.

Several reports have shown that the period of ethnic formation of the Kazakh people is reflected in certain characteristics of national values. Such signs can be seen from the world of Kazakhs, traditions, everyday life and religious rituals. It is known that the creation of Kazakh culture dates back to the Bronze, early Iron, and middle Ages, and some of its symbols have continued to this day. There are several superstitions and prohibitions associated with sunrise and sunset. For example, "*kun shigarkezdeuiktama-do not sleep at sunrise*", "*kunbataraldinuiktama - do not sleep before sunset*". It was believed that a person sleeping during this period of time typically would not remember where he was, what it was a day when waking up, and this time would be called "*beimezgil or beiyakyakit - the time of oblivion*". It might be explained by the fact that during the sunset and sunrise day and night are interchanged, and there are many beliefs that this is the moment when all the demons raise their heads and wander. Old people believe that any person who was asleep at that time might not wake up. Another possible explanation for this is that the body is typically buried before sunset, because there is a belief among people that the Sun can take the body with it. According to cosmological understandings, the Sun eclipse is also seen as a sign of evil, and it is considered to be the breeding time of demons. Furthermore, during the Sun eclipse the harvest would give a poor crop, the shelf life of products collected from agriculture would be violated ahead of time. Even at the present time, The Sun eclipse is perceived by people as a warning sent by some mysterious forces. That is, they consider it as "the power of God". However, the Sun eclipse is a natural phenomenon, which occurs in two different processes. The first process can be defined as a total solar eclipse that happens when the surface of the Sun is completely covered by the Moon repeating every two or three years. However, only partial solar eclipses (these can be seen as the second process) tend to occur often. In this phenomenon, the Moon covers only one side of it, and people sometimes don't notice it.

One interesting finding was the weather. People waking up in the morning first of all would go outside, look at the Sun and predict what the weather would be like for that day. For example: *if long streaks are visible at sunrise extending to the ground, the weather is disturbed; if the sun is not visible among the clouds all day, if the sun shines the rest of the time close to sunset, it means rain; if the sun sets brightly, it may be light tomorrow; when the sun sets, every time the sun's rays are visible, the weather would be disturbed. If the Sun is shrouded in haze, so that its light becomes blurred and dim, then bad weather should be expected. If the sun's rays are not visible, but it seems to be looking like a bright shining ball, then the weather will be good.* Nowadays, these forecasts are used for everyday life in some rural areas. Therefore, it is currently possible to observe cases when multiple weather forecasting options are applied among people. Kazakhs have a special idea about sunrise and sunset. For example, when the Creator commands to ascend to the Sun, he lazily gets up and does not go out, then the angels forcibly lift him up to heaven with iron chains. He evaporates from anger and therefore blushes at sunrise. It turns out that even at sunset this phenomenon is repeated [9; P. 226-233].

Turning now to the experimental evidence on the folklore of the Kazakh people, the Kazakh folk fantasy is believed to come up with characters in fairy tales in combination with nature and celestial bodies. From the point of view of methodology, the significance of the country's folklore about the heavenly bodies is that in whatever genre it is, the celestial bodies and their movements are depicted in poetic form in accordance with reality.

The imagination of the Kazakh people associated with the Sun helped them to create characters in fairy tales. One example is probably "*Kun astindagiKunikekyz - the girl who lives under the sun*" (Kazakh ancient

fairy tale). In this story, the Khan's daughter is compared to the Sun, who lives in an inaccessible Castle, in inaccessible places, and reaching for her is described as a dream of everyone, that is, no one can reach the planet of the Sun, which stands in the blue sky. It has been suggested from this legend that the Sun is transmitted to the "female" sex in the mythological worldview of the Kazakhs, and the image of the "altynkursaktyana-golden womb mother" can be found in the Buryat culture [10; P. 222-225]. Furthermore, in the Kazakh language, it was known that the *red scarf* (red color-the symbol of the Sun) can be a symbol of an unmarried girl. In general, it can be seen that the house with a red handkerchief tied and a daughter dressed in red was called the *red house* (the house of the Sun) by the Kazakh people. Today, elements of this tradition are applied in a new direction. The red headscarf is revived by Kazakh people, and at the "kuzuzatu" ceremony (wedding ceremony), Kazakh girls are dressed in red head scarves or tied with a red ribbon on their hair.

Surprisingly, along with the worship of the Sun, there was also an interest in prayers to the Moon. A comparison of the most significant two cosmological bodies in the life of Kazakh population reveals that the meaning of the Moon is greater than the Sun. If the people of Europe put the worth of the Sun in the first place and worshipped for it, on the contrary, for the nations of Asia, the power of the Moon was in the first place. This is due to the fact that when the nomads migrated in one place to another, they not only admired the beauty of the Moon, but also observed its changes. "Ai tydi-the Moon is born," "Ai toldi-the moon is full," "Ai sola bastadi-the moon is gone," "Ai oldi-the moon is dead," the nomads people studied every movement of the Moon, as well as accumulated cosmological knowledge and carefully observed their changes. Although the Moon looks beautiful, its birth and filling have many harmful aspects for a living being. In order to prevent this, the Kazakh people came up with several superstitions and prohibitions. In the popular worldview, as a reflection of the worshippers on the Moon, it indicates that they installed Moon sickles in cemeteries and used aibalts (weapons of war) in wars. In an analysis of the Moon Sh. Ualikhanov presents the following valuable information: "in ancient times, Kazakhs prayed to the newborn Moon on their knees, bending down three times. If it was summer, the grass on the left knee would be plucked from the ground and thrown into the fire". At the birth of the new Moon, the people would honor and greet the Moon. The ceremony, when the grass was plucked from their knees, means that their dynasty would grow like a fire. When the Moon was born, the women wished that their life would be bright and desirable and uttered such phrases: "Amankordim, Ai kordim, Zhuldizimzharykbolsyn-I saw, I saw the Moon, let my star be higher". They leaned three times to the Moon. This concept is still used in some rural areas. The most obvious finding to emerge from the analysis is that the tradition of women bowing to elders among the Kazakh people may come out of the ritual of the Moon worship. While the newly minted daughter-in-law greets her husband's relatives with a bow, she is typically told such phrases as "Live more!, Be happy!". The Kazakhs can wish themselves the same good wishes when the Moon is born. Additionally, speechmaker Kazakh people would compare beautiful girls with the newborn Moon. For example, "Ai men Kundeisuly-as beautiful as the Moon and the Sun; Ai dese auzy, Kun dese kozi bar-mouth like the Moon and eyes like the Sun; zhanatuganAidaikorkem-as attractive as the newborn Moon" [11; p. 256].

Several lines of evidence suggest that the image of the newborn Moon played an essential role not only in the life of Kazakhs, but also in the life of other Turkic people. Seeing the newborn Moon, the Kirghiz nation would be blessed and the peoples of Siberia would dance, whilst the Bashkir people would bow to the Moon to ask for happiness and prosperity. On the other hand, the Altai population considered it unacceptable, stating that it is the worst time to start anything [12; P. 37-43]. Additionally, The Kazakhs have several superstitions related to the full Moon, "Ai tolqansattezholgashykpa - do not go out on the road at the time of the full Moon". Also, they usually do not prefer to go to an unfamiliar place, so as not to fall into the hands of a robber thief or to get into an accidental quarrel stating that it is a very inappropriate time. According to cosmological ideas, time when the Moon is full is considered a restless period, when a person is very nervous and susceptible. During this period, any disease was believed to start getting worse. Kazakh people would protect their generation from the energy of the Moon and say some forbidden phrases such as "Aigakaraptelmirme-do not cast a glance at the Moon", "Aigakarapdaretsindirma- does not urinate towards the Moon ", "Ai saulesitusipturganbolmegebalanizhatkizba-do not put the child in a room where the moonlight shines". It was also believed that if a person looked at the Moon for a long time, he would lose his beauty, his eyesight and his youth. There was also a common belief that a person sleeping in the room where the moonlight passes, could be vulnerable to various diseases (scabies, lungs, bronchitis). In order to get protected from the moonlight, our grandparents wore "Ai sirga-moon earrings" (ornamental, crescent, a type of earrings made of precious metal) and "Ai tuireuish-moon pins" (the shape of a newborn moon, with eyes on them, with a pattern and embossing). It was an idea that the person wearing such earrings gets protected from Moonlight rays and its curse.

Nomadic life has taught people to find their way to the stars, watch the sunset and the birth of the Moon, and predict the weather for the next day. In the Kazakh household culture, it was of great domestic importance to observe and understand the changes of natural phenomena that occur under the influence of celestial bodies, that is, the renewal of day and night, year and season, and the Moon. And, among the population, there was a lot of data on what they predicted by looking at the shape of the new Moon. It is believed that there were several principles related to the birth of the Moon. *If the moon is standing vertically, the weather would be sunny and comfortable, and if it is lying on its back, the weather would be cold and carefree for the peasant.* People who saw the Moon lying on its back would throw stones and curse at the Moon. It expressed the opinion that when the weather cools down, farmers could not produce products, and animal breeders could not increase the number of livestock. In fact, there is a high probability that these predictions might come true. This is due to the fact that in the summer the new Moon is typically born vertically, and in the winter it lies on its back. In addition, people looked at the Moon and made some conclusions in the weather forecast. For example, *"If the moon is surrounded by a single fog ring in clear weather, it almost inevitably predicts rain. A large ring around the Moon indicates that rain is coming, and a few concentric rings indicate a prolonged period of bad weather. If the full moon rises in a clear, cloudless sky, and it is bright yellow, then this is a prediction of good weather. In the winter months, a clear moon indicates frost"*. Obviously, some elements of these statements that have survived to present days are expressed in the respect and veneration of our national cosmological values by the Kazakh people.

In general, it can be seen that various scenes that people invented are in close connection with the heavenly world, which can be found in various mythological tales. However, wherever the tale originates from, the location of the Sun and the Moon is specified and indicated without significant variations [13; p.349]. For example, the fairy tale *"Ai astyndagy Aibarsha Sulu – the beautiful girl under the Moon"* was notoriously well-known among the people. In this fairy tale, Aybarsha is described as a mythological character of the Moon being such a beautiful and intelligent daughter of the great Khan.

Ancient cultural values, beliefs, superstitions, symbolic meanings, spiritual culture of the nomadic people, phrases related to cosmology and religious and ritual monuments in the Kazakh language have become the main factors that create the basis for expressing the cultural value of the people through cosmological representations. Even on the basis of the study of objects belonging to the material culture, found in archaeological excavations, it is possible to understand the aesthetic knowledge of the nation, its spiritual values, which were a powerful force for the nation. It is established that in the Kazakh culture, the ancient cult meaning of the Sun and Moon is distinguished by sanctity and powerful magical power.

Conclusion. In conclusion, the role and direction of the traditional institute were discussed, and review studies were conducted on the works of domestic and foreign scientists, who observed the celestial world and generalized people's experience with the help of various assumptions by forming a systematic knowledge on "cosmological understanding". According to the ancient understanding, the life and spiritual heritage of any person as a consumer of a particular national culture were considered as the cultural value of this nation. The analysis of the fact that the data about the Sun and the Moon, which occupy a special place in the Kazakh culture, is widely reflected in legends, customs and rituals, even in superstitions. Historical and ethnographic studies of cosmological representations of the Kazakh people were carried out, the features of Kazakh were analyzed, and the main purpose of the study was fulfilled. The purpose of the research work, set in the introductory part, solved the following tasks: the concept of Sun worship, formed from early times was determined; conclusions about the Sun system in the popular understanding were analyzed; concepts among the population associated with the lunar cult of the Kazakhs were evaluated.

Within the established methods of study, surveys among various population layers were conducted by distributing questionnaires via social network, and the results were presented in the form of percentages. It was found out that the ideas about the Moon and the Sun that have survived to this day are still reflected in some religious rites and oral folk art. After all, it can be concluded that the national knowledge of the Kazakh people about the Sun and the Moon can be considered as a precious asset and indispensable wealth of our ancestors. It is well known that any technical product cannot be stored forever. Therefore, the national memory will not disappear if it will be passed down from one generation to another. Invaluable treasure for the younger generation can be the record of our national spiritual wealth in the culture of the nomadic steppe, which has already become our property to this day. Within the framework of the research topic, more in-depth studies of the ethnographic direction will be continued in the future.

References:

1. Malibayeva N.M., Ekimbaeva A.R. [Sacred objects in the Kazakh tradition]. //Actual scientific research in the modern world, 2021. – no. 1-7 (69) – P. 31-35. URL: [https:// www.elibrary.ru/ item.asp?id=44694450](https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44694450). [in English].
2. Tomasevich M. Chaos and Order: Contemporary Cosmology and Myth. // Issues in Ethnology and Anthropology journal, 2020. – no.15 (4). – P. 1101–1118. URL: [https://doi.org/ https:// doi.org/ 10.21301/eap.v15i4.6](https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.6) [in English].
3. Belloni M. Cosmologies and migration: on worldviews and their influence on mobility and immobility. // Identities: global studies in culture and power. 2020. – P.1–19 URL:[https://doi.org/ 10.1080/ 1070289X. 2020.1748357](https://doi.org/10.1080/1070289X.2020.1748357). [in English].
4. Kalish A. *Etnologuanynirgelimaseleleri: oququraly* [Fundamental problems of Ethnology: a textbook]. Almaty: Kazakh University, 2013.–120 p. [in Kazakh].
5. Kalshabeyeva B.K. Continuity of ethno-sign systems in the culture of the Great Steppe with the traditional Kazakh worldview. // Journal KazNU: History, 2020. –no. 4 (99). – P. 67-76. <https://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. [in English].
6. Smagulov N.B. Akzhan Mashanov's view on the heritage of Al-farabi. // Karagandy universitetinin habarshysy. [Bulletin of Karaganda University] Karaganda: Karaganda Buketov University, 2010. –no. 1(57) – P. 61-67.[in Kazakh].
7. Abishev H. *Halyqastronomyasy* [Folk astronomy]. – Almaty: Kazakh memleket Publ., 1959. – 32 p.[in Kazakh].
8. Hizbullina D. I. [On cosmological representations according to language data]. // Vestniktomskogogosudarstvennogouniversiteta[Bulletin of Tomsk State University]. Tomsk:Tomsk state university journal, 2010. – no. 336– P. 26-31.[in Russian].
9. Divaev A. A. [Legends about the origin of albasty, Jinn and Diva]. // IzvestiyaObshhestvaarheologii, istorii i etnografii [Proceedings of the Society of Archeology, History and Ethnography]. Kazan: Kazan University, 1897. – no.14 (2). –P. 226-333. [in Russian].
10. Salimova A.T. The Goddess Umay and the Sun. // Materialy VII Mezhdunarodnoinauchno-prakticheskoi konferencii Tengrianstvo i jepicheskoe nasledie narodov Evrazii: istoki i sovremennost' [Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference Tengrianism and the Epic Heritage of the Peoples of Eurasia: Origins and Modernity]. Bishkek: Golden Print, 2019. –P: 222-225. [in Russian].
11. Smagulova G. *Kazakh frazeologuasy lingvistikalıq paradıgmalarda: monografiia*. [Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph]. Almaty: Eltany publishing house, 2020.–256 p. [in Kazakh].
12. Rysbayeva G., Doszhan R., Abdualiuly B., Smailov A., Manabayev B. Semantic structure of phrase logical units of cult in Turkic languages. // American Scientific Journal, 2020. –no. 40. –P. 37-43. [in English].
13. Pike A. *Moral i Dogma Drevnego i Priniatogo Shotlandskogo Ustava Volnogo Kamenshchichestva*. [The Moral and Dogma of the Ancient and Accepted Scottish Charter of Freemasonry]. Ganga, 2021. –Vol. 3:349. [in Russian].

Пайданылган әдебиеттер тізімі:

1. Malibayeva N.M., Ekimbaeva A.R. Sacred objects in the Kazakh tradition. // Actual scientific research in the modern world. – 2021. – no. 1-7 (69) – P. 31-35. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44694450>.
2. Tomasevich M. Chaos and Order: Contemporary Cosmology and Myth. //Issues in Ethnology and Anthropology journal, 2020. – no.15 (4). –P. 1101–1118. URL: [https://doi.org/https:// doi.org/ 10.21301/eap.v15i4.6](https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.6).
3. Belloni M. Cosmologies and migration: on worldviews and their influence on mobility and immobility //Identities: global studies in culture and power. –2020. – P.1–19 URL:[https://doi.org/ 10.1080/ 1070289X. 2020.1748357](https://doi.org/10.1080/1070289X.2020.1748357).
4. Қалыш А. Этнологияның іргелі мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 120 б.
5. Kalshabeyeva B.K. Continuity of ethno-sign systems in the culture of the Great Steppe with the traditional Kazakh worldview. //Journal KazNU: History. – 2020. – no. 4 (99). – P. 67-76. [https:// orcid.org/ 0000-0002-7391-8264](https://orcid.org/0000-0002-7391-8264).
6. Smagulov N.B. Akzhan Mashanov's view on the heritage of Al-farabi. // Karagandy universitetinin habarshysy. [Bulletin of Karaganda University] Karaganda: Karaganda Buketov University, 2010. –no. 1(57) – P. 61-67.[in Kazakh].

7. Әбішев Х. Халық астрономиясы. – Алматы: ҚазМембаспа, 1959. – 32 б.
8. Хизбуллина Д.И. О космологических представлениях по данным языка. // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 336. – С. 26-31.
9. Диваев А., О происхождении албасты. Джинна и Дива. (Киргизская легенда). // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. –1897. –Т.14. – С. 226-233.
10. Салимова А.Т. Богиня Умай и солнце. // Материалы VII Международной научно-практической конференции. Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. – Бишкек: GoldenPrint, 2019. –С : 222-225.
11. Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: Елтаным баспасы, 2020. – 256 б.
12. Rysbayeva G., Doszhan R., Abdualiuly B., Smailov A., Manabayev B. Semantic structure of phrase logical units of cult in Turkic languages.//American Scientific Journal. – 2020.–no. 40. –P. 37-43..
13. ПайкА. Мораль и Догма Древнего и Принятого Шотландского Устава Вольного Каменничества.ПайкА. Мораль и Догма Древнего и Принятого Шотландского Устава Вольного Каменничества. –Ганга, 2021. –Том 3. –с. 349.

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ06.35.51
FTAХР 03.01.09

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.027>

Амалбекова Б.А. *¹

**¹ Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы,
Шымкент, e-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz*

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында өзінің соғыс жүргізу тактикасы және стратегиясымен ерекшеленген даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлының әскери қызметіне қатысты мәліметтер зерттеледі. Ең алғашқы әскери дайындық мектебі Қиыр Шығыстан басталып, соғыстың алғашқы жылдары майдан даласында жинақтаған теориялық білімімен түрлі әскери тактикалар мен ұрыс тәсілін ұйымдастыра білу шеберлігін меңгерді. Б. Момышұлының әскери ғылымды терең меңгергендігі «Соғыс психологиясы» еңбегінде жан-жақты талданған. Әскери саладағы шеберлігімен қатардағы жауынгерден дивизия командиріне дейін көтерілді, Ворошилов атындағы академия мен Кеңес Армиясы Бас Штабының жанындағы Жоғары әскери академияны аяқтап, жоғары әскери маманы болды. Жауынгерлерді дайындау, ұрыс жүргізу тәжірибесі мен соғыс тактикасына қатысты Әскери Академияда профессор атағымен генералдарға және Кубаның әскери училищелерінде запастағы офицер тәжірибесімен бөлісіп, дәріс оқуы оның жоғары білімді әскери адам болғандығын білдіреді. Оның «Бауыржан спиралі» атты тактикасының маңыздылығына талдау жасау арқылы оның әскери саладағы ой-танымын, майдан шындығын көркем шығармалары арқылы әскери әдебиеттің шыңына көтеруі жолдары оның бірден бір түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салуына алып келді. Б. Момышұлының архивтегі жеке қорындағы деректерге талдау жасау арқылы оның әскери қызметіне және «әскери әдебиеттің» негізін салушы ретіндегі рөліне баға беріледі. Сонымен қатар әскери тақырыптағы дәрістерінің маңыздылығы талданады.

Түйін сөздер: Б. Момышұлы, тактика, әскер, соғыс өнері, қорғаныс, әскери қайраткер, патриот.

Амалбекова Б.А. *¹

*¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Республика Казахстан,
Шымкент, e-mail: amalbekova_b@fmsh.nis.edu.kz*

ВОЕННАЯ СЛУЖБА БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ

Аннотация

В статье исследуются сведения, касающиеся военной службы выдающегося полководца Бауыржана Момышұлы, отличившегося в годы Второй мировой войны своей тактикой и стратегией ведения войны. Первая военная подготовительная школа началась на Дальнем Востоке и с теоретическими знаниями, накопленными на полях сражений в первые годы войны, овладела навыками организации различных видов военной тактики и боевого подхода. Глубокое владение военной наукой Б. Момышұлы всесторонне проанализировано в работе «Психология войны». С мастерством в военной сфере дослужился от рядового до командира дивизии, окончил академию имени Ворошилова и Высшую военную академию при Генеральном штабе Советской Армии, стал высшим военным специалистом. Что касается подготовки солдат, боевого опыта и военной тактики, то обмен опытом и чтение лекций генералам в Военной академии с званием профессора и офицером запаса в кубинских военных училищах означает, что он был высокообразованным военным. Анализ важности его тактики «спираль Бауыржана» привел к тому, что его пути поднятия мысли в военной сфере, реальности Майдана на вершину военной литературы через художественные произведения привели к тому, что он

сразу же заложил основы военной литературы тюркских народов. Анализируя данные личного фонда Б. Момышулы в архиве, дается оценка его военной деятельности и роли основателя «военной литературы». Также анализируется значимость лекций на военную тематику.

Ключевые слова: Б. Момышулы, тактика, армия, военное искусство, оборона, военный деятель, патриот.

Amalbekova B.A. *¹

¹South Kazakhstan State Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Shymkent, e-mail: amalbekova_b@fmsk.nis.edu.kz

MILITARY SERVICE OF BAUYRZHAN MOMYSHULY

Abstract

The article examines information concerning the military service of the outstanding commander Bauyrzhan Momyshuly, who distinguished himself during the Second World War with his tactics and strategy of warfare. The first military preparatory school began in the Far East and with the theoretical knowledge accumulated on the battlefields in the early years of the war, mastered the skills of organizing various types of military tactics and combat approach. B. Momyshuly's deep knowledge of military science is comprehensively analyzed in the work «Psychology of War». With skill in the military sphere, he rose from a private to a division commander, graduated from the Voroshilov Academy and the Higher Military Academy at the General Staff of the Soviet Army, became a top military specialist. As for the training of soldiers, combat experience and military tactics, the exchange of experience and lecturing to generals at the Military Academy with the rank of professor and reserve officer in Cuban military schools means that he was a highly educated military man. The analysis of the importance of his tactics «the spiral of Bauyrzhan» led to the fact that his ways of raising thoughts in the military sphere, the reality of the Maidan to the top of military literature through artistic works led to the fact that he immediately laid the foundations of the military literature of the Turkic peoples. Analyzing the data of B. Momyshuly's personal fund in the archive, an assessment of his military activities and the role of the founder of «military literature» is given. The significance of lectures on military topics is also analyzed.

Keywords: B. Momyshuly, tactics, army, military art, defense, military leader, patriot.

Кіріспе. Әрбір халықтың өзіндік тарихында аса маңызды мәселе – әскери-жауынгерлік дәстүрдің қалыптасуы мен оның ұрпақтар жалғастығында танылуы. Біз аса көрнекті тұлға Бауыржан Момышұлын қазақ халқының тарихындағы жауынгерлік дәстүрді әлемдік өркениет жетістіктері деңгейіндегі әскери ғылым дәрежесінде қалыптастырушы жауынгер-сардар, ғалым-қолбасшы, маман-ұстаз-тәлімгер ретінде бағалаймыз [1, 78-б.].

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында өзінің соғыс жүргізу мен жауға соққы беру тактикасымен ерекшеленген Бауыржан Момышұлы 1910 жылы 24 желтоқсанда қазіргі Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Көлбастау ауылында шаруа отбасында дүниеге келген.

1921-1928 жж. Әулие-Ата қаласындағы 9 сыныптық мектепте біліп алады. Ленинград финанс академиясы жанындағы курсты тәмамдап, жастайынан мектепте мұғалім болады [2, 75-б.]. Осы білімінің арқасында түрлі қызметтерді атқарады: 1928-1932 жж. Аудандық атқару комитеті құрамында, 1932 ж. бастап аудандық атқару комитеті Призидиумының жауапты хатшысы, аудандық прокурордың көмекшісі, кейіннен аудандық прокурор қызметтерін атқарады.

1932 ж. 7 қарашасы әскери қызмет атқаруға шақырылып, Отан алдындағы әскери борышын өтейді. 1934 ж. командир дәрежесімен запасқа шығарылып, 1936 ж. қайтадан Қызыл Армия құрамына Қиыр Шығыста взвод, рота командирі, полк штаб бастығының көмекшісі болып қызмет істейді [3, 19-б.].

Зерттеу мәселесіне қатысты еліміздегі әскери ғылым саласында белгілі ғалым К. Серікбаевбатыр Б. Момышұлының соғыс тактикаларына қатысты кешенді зерттеулер жүргізіп, Кеңес Одағы кезеңінде «жаңалық» саналған бірнеше тактикаларды анықтайды. Ғалым бұл зерттеулерінің шынайылығын жылдар бойы архивте отырып, батальонның жұмыс карталары мен әскери қимылдары туралы сызбаларды көру барысында көз жеткізеді. Кім Серікбаевтың шегіне отырып соғысу өнерін тың жаңалық ретінде көрсетіп, Кеңес Одағы кезеңінде де үлкен маңызға ие болғанын анықтады. Себебі, Б. Момышұлының 205 рет ұрысқа қатысып, барлық әскери тапсырмаларды орындай отырып, өз әскерін аз шығынмен дивизияға қосылуы оның әскери әдіс-тәсілдерді терең меңгергендігін білдіреді [4, 6-б.].

Соғыс жылдары әскери тактика мен соғыс жүргізу, майдандағы соғыс қимылдары, жауынгерді тәрбиелеуге қатысты ой-пайымдары оның «Қанмен жазылған кітап» атты еңбегінде баяндалды. 1944 ж. 19-қаңтарында КСРО Ғылым Академиясы Қазақ филиалында ғалым, жазушы-өнер адамдарының алдында жауынгерлік рух пен әскери тәртіпке қатысты оқыған дәрісінде өзінің тәжірибесін ортаға салып, Панфилов дивизиясының ұрыс даласындағы ерліктеріне үлкен баға береді.

Бауыржан Момышұлының әскери ғылымның маманы ретінде қалыптасуының негізгі 2 себебін анық көрсете аламыз. Біріншісі, қазақ елінің тарихында жауынгерлік рух пен қолбасшылықты қатар алып жүріп, қол бастаған хандар мен батырлардың: Жәңгір хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Жәнібек батыр т.б. қолбасшылардың әскери-жауынгерлік әдістерін, ерлік дәстүрлерін терең сезіммен сезініп, бойына сіңіріп өскен ұрпақ ретіндегі; екіншісі, алғы шептегі жаумен жағаласқан қанды ұрыстардың майданы. Бұл халық мақалы: «Болат қойнауада шынығады, батыр майданда шынығады» деген сөзбен сай келеді. Бұл орайда Б. Момышұлының нағыз әскери қолбасшыға тән көптеген стратегиялық іс-қимылдары, шешімдері танылады. Бұл шеберлігі оның 1941 ж. майдан шебінде қоршауды жауынгерлерімен бірге бұзып шығып, әскерін аман сақтап, дивизияға қосылуы. Бұл әскери қолбасшылық қабілет Б. Момышұлына тән еді.

Бауыржан Момышұлының «әскери портретін» жасаған т.ғ.к., профессор З.Е. Кабулдиновтың мақаласында батырдың 17 ерекшелігін атап өтеді. Соның екінші ерекшелігінде: «Ол қазақ халқының тарихы мен мәдениетін өте жақсы білді. Ең алдымен батыр қазақтың ежелгі әскери дәстүрін қазақстандық жауынгерлер мен офицерлердің әскери рухын көтеруде пайдаланды» [5, 93-б.],-деп оның әскери өнерді ата-бабаларымыздың әскери өнерімен бір сарында болғанын білдіреді.

Майдан даласында асқан шеберлік пен ақыл-ойдың арқасында соғыс өнерінен үлкен тәжірибе жинақтай отырып, кеңестік әскери ғылымның дамуына үлес қосты. Оның ойлары мен әрекеттері жеке жекпе-жектің немесе шайқастың тактикалық және стратегиялық шешімдеріне қарағанда әлдеқайда кең болды.

Бауыржан Момышұлының қандай қолбасшы болғанын әскери жедел-тактикалық ғылымда «Момышұлы шиыршығы» деп аталатын мобильді қорғаныстың ерекше термині бар деп бағалауға болады. Бұл тактикалық әдіс бүкіл әлемдегі жоғары әскери оқу орындарында зерттелуде. Теориялық тұрғыдан оны Панфилов жасаса, оны іс жүзінде алғаш рет Бауыржан Момышұлы қолданды. Ол өзінің әскери тәжірибесін жас ұрпаққа жеткізді. 1950 жылы В.М. Молотов атындағы тыл және жабдықтау әскери академиясының «Жалпы тактика және жедел өнер» кафедрасының аға оқытушысы болды. Педагог және әскери ойшыл ретінде ол Ұлы Отан соғысының нәтижелерін талдайды, жедел өнер теориясы мен тактикасы, әскерді дайындау мен жауынгерлерді оқыту саласында зерттеулер жүргізеді. Бұл ғылыми талдау бір ғана мақсатпен жүзеге асырылды: өз білімімен бөлісу, көптеген жылдар бойы елдің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін соғыс сабақтарын есепке алу. Б. Момышұлы соғыста жеңіске жетудің себептерінің бірі ретінде психологиялық фактор идеясын ұсынды. Кеңес заманында бұл факторды атап өту әдеттегідей емес, жеңіс техниканың, қару-жарақтың және кеңес халқының жаппай ерлігінің арқасында болды деп есептелді.

Мақсаты мен міндеттері: Зерттеу мәселесі шеңберінде Б. Момышұлының қазақ халқы тарихында ең тұңғыш әскери ғылымның теориясы мен практикасын ұштастырған ұстаз-қолбасшы, қазақ әскери ғылымының тұңғыш маман теоретигі, ғалым ретіндегі рөлін анықтаймыз.

Міндеттері:

- Б. Момышұлының әскери тактикасына қатысты архив деректеріндегі мәліметтерді (әскери карталар мен сызбалар) ғылыми айналымға енгізу;
- Б. Момышұлының әскери тактика мен ұрыс жүргізу ерекшеліктеріне қатысты отандық зерттеушілердің еңбектеріне талдау жасау;
- Бауыржан Момышұлының әскери қызметіне қатысты мәліметтерді Қиыр Шығыстағы әскери дайындығы, майдан даласындағы ұрыс жүргізу тактикасы, Әскери Академиядағы оқытушылық қызметі мен соғыстан кейінгі кезеңдегі әскери тактиканы насихаттау деп 4-кезеңге бөліп қарастыру;
- Б. Момышұлының ұрыс жүргізу тактикасы мен патриоттық тәрбиені насихаттаудағы Қаз КСР ҒА мен Құдаба оқыған дәрістерінің маңыздылығын дәлелдеу.

Материалдар мен әдістер. Бауыржан Момышұлы – әскери қайраткер, соғыс жүргізу тактикасының білгірі, теоретиг. Оның әскери қызметіне қатысты ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуде көрнекті тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін зерттеуге мүмкіндік беретін жылпығылыми және арнайы-тарихи әдістер кешені қолданылды. Таратып айтар болсақ:

- тарихи-жүйелілік;

–проблемалық-хронологиялық;

–құрылымдық-функционалдық;

–салыстырмалылық. Сонымен қатар, құжаттардың бірнеше тобынан, сондай-ақ мұрағаттардан алынған мәліметтерді мемуарлық әдебиеттер мен әр жылдарда жарық көрген басылымдармен салыстыру. Сонымен қатар, жұмыстың орындалу барысында бірнеше әдістемелік тәсілдер де қолданылды: деректемелік іздестіру мен зерттеу, текстологиялық және тұжырымдамалық талдау жасау. Аталған зерттеу әдістері мақаланың өзектілігі мен мақсатына жетуде маңызды болып табылады.

Талқылау. Б. Момышұлының әскери қызметіне қатысты мәліметтерді жүйелеуде отандық зерттеушілердің бірнеше еңбегіне талдау жасалды. Б. Момышұлының өмірі, соғыстағы ерлігі мен өмірінің соңғы кезеңдеріне қатысты мәліметтер негізінен архив, мерзімді басылым беттері мен жекелеген зерттеушілердің еңбектерінде сақталған. Жекелеген авторлардың ішінде кешенді ғылыми зерттеу жүргізген әскери ғылымның маманы – Ким Серікбаев. Ол ең алдымен Б. Момышұлының әскери қызметіне (әскери тактикасы, стратегиясы) қатысты ұзақ уақыт зерттеу жүргізген. Ғалым ұзақ уақыт бойы архив деректеріндегі Б. Момышұлы басқарған дивизияның картадағы бағыты мен тактикаларын зерттеу барысында көптеген нәтижелі тактикаларды анықтап, «Бауыржан шиыршығы» терминін енгізді [6, 47-б.]. Сонымен қатар, зерттеуші А.Б. Тасболатовтың «Заветы Баурджана Момышұлы» атты еңбегінде алғашқы қазақтың әскери ғалымының негізгі әскери-теориялық, психологиялық-педагогикалық ойларының жинағын ұсынады [7, 96-б.]. Ал т.к.д., профессор З. Кабулдинов өзінің XX ғ. қазақ батырының портреті мақаласында Б. Момышұлының өмірі мен әскери қызметіне қатысты 17 ерекшелігін талдап береді. Батырдың қазақ халқының әскери өнерін жетік меңгергені, соның арқасында 205 рет шайқасқа түсіп, өз полкімен 5 рет қоршауды бұзып шығып, негізгі дивизияға қасылудағы ерлігіне жоғары баға береді [5, 93-б.].

Келесі авторлардың еңбектері архивтік мәліметтер негізінде жазылған. Бұл санаттағы авторлар қатарында Ж. Ыбыраевтың Б. Момышұлының өмірі мен қызметіне қатысты [8, 58-б.] А. Шауханов пен Ф.Оразбекованың еңбегінде Б.Момышұлының әскери тактикалары мен стратегиялары және жауынгерлік рухқа тәрбиелеудегі шығармаларының маңыздылығы зерттеледі [9, 47-б.] және Б.Момышұлының 100-жылдығына арналған «Бауыржантану» орталығы мен «Ескерткіш» қорының архивтік деректер бойынша жинақтап жазылған «Легендарный батыр» атты еңбектің маңыздылығы бұрын жарияланбаған мәскеулік архивтегі тың мәліметтердің енгізілуі еді.

Зерттеу нәтижесі.

Б. Момышұлы соғыс өнері мен тактикасы, ұрыстың қорғаныс және шабуыл ерекшеліктері, әскери тәртіп мен патриоттық тәрбиеге қатысты мәселелерде өзіндік тәжірибесін тек елімізде емес құрлық асып Куба елінде де жоғары бағаға ие болғанын білеміз. Оның соғыс тактикасына қатысты тәжірибесі ҚР ОМА-тің «жеке қорында», А. Бектің «Волоколоск күрежолы», өзінің «Мәскеу үшін шайқас», әскери қайраткер К. Серікбаевтың және «Легендарный батыр» авторлық жинақта т.б. еңбектерінде толыққанды көрініс тапқан.

Б. Момышұлының әскери қызметіне қатысты мәселені талдауда архивтік және жеке зерттеулердегі мәліметтерді бірнеше кезеңге бөліп қарастырамыз:

1. Қиыр Шығыстағы әскери дайындық кезеңі.

1936 жылы Қызыл Армия қатарына командир ретінде шақырылып, Кеңес Одағының маршалы В.К.Блюхердің қолбасшылығында әскери қызмет атқарады.

1936 ж. Ортаазиялық әскери округтың 315-ші атқыштар полкына командир болып тағайындалады. Бір жылдан кейін оның полкы ерекше Қызыл Тулы Қиыр Шығыс Армиясының бөліміне қосылады.

Қиыр Шығыстағы әскери борышын өтеу кезінде өзінің атқа міну және мергендік шеберлігімен командирлері мен жауынгерлерге таңдай қаққызады. Осындай ерекше қабілетінің арқасында өзі қызмет еткен полктің ат спорты командасының капитаны, әрі жаттықтырушысы болды. 1936-1938 жж. 105-атқыштар дивизиясының 315-атқыштар полкіне ауысып, танкке қарсы батареяның взвод командирі, батарея командирі, артиллериялық дивизияның командирі әскери қызметтерін атқарады.

2-кезең: Майдан даласында әскери стратегия мен ұрысты жүргізу тактикасы: Екінші дүниежүзілік соғыс басталмай тұрған кезеңде Б. Момышұлы әскери дайындықтың алғашқы мектебінен өткен болатын. Ол әскери тактика мен ұрыс жүргізу өнеріне байланысты өзінің ұстаздарынан Н.К.Редин, И.В. Панфилов, И.В. Чистяков, С.М. Серябряков т.б. сабақ алып, үлкен тәжірибе жинақтады.

Б. Момышұлының әскери қызметінде ерекше орынды 1941 жылдың күз айында Мәскеуді қорғау шайқасы алады. Генерал И.В. Панфилов бастаған Алматыда құрылған 316-атқыштар дивизиясы

Волоколамск күрежолында жау әскерімен қоян-қолтық шайқасқа түседі. 316-атқыштар дивизиясы 1941 ж. 12 шілдеде Алматыды құрылды. Дивизия құрамында соғысуға Талдықорған, Жамбыл, Шымкент, Қостанай мен Петропавлдан әскерлер келіп, жинақтала бастады. Дивизия құрамына 3 атқыштар полкі, артиллерия, байланыс батальоны, саперлі батальон, авторота кірді. 316-дивизияның командирі болып Қырғыз әскери комиссары генерал-майор И.В. Панфилов болып бекітілді. Дивизия бір айлық дайындықтан соң, 1941 ж. 18 тамызында майдан даласына жіберу туралы бұйрықпен олардың әскери биографиясы басталды. Осы жылдың күз айында 316-атқыштар дивизиясы Волоколамск күрежолының 45-50 км қорғауға бекітіліп, Федосьино, Игнатково, Осташево ауылдарының маңында алғашқы шайқастар болып өтті. Дивизияның тарихы – асқан ерлік пен әскери тапсырманы толық орындауымен ерекшеленді.

1941 жылдың осы ауыр кезеңінде Кеңес әскері болат спираль секілді біресе созылып, біресе шегіне ұрыс жүргізу тактикасын тандайды. Осы бір соғыс тактикасының арқасында жау әскері Мәскеуден 200-300 км алыстап, генерал И.В. Панфилов пен Б. Момышұлының ақыл-ойы мен ерекше ұйымдастырушылық қабілеттерінің арқасында ең бір қиын ұрысты жеңіспен аяқтады.

Б. Момышұлының соғыс жылдары өзіне жинақтаған тәжірибесінің ең бір көрінген сәті осы Мәскеу түбіндегі шайқас еді. Осы шайқаста қолданылған ең ұтымды тактика әскери ғылымда «Бауыржан шиыршығы» деген атпен қалды. Б. Момышұлының соғыс тактикасы бойынша зерттеу жүргізуген ғалым К.Серікбаев бұл әскери тактиканың А. Бектің «Волоколомск күрежолы» және Б. Момышұлының «Артымызда Мәскеу» еңбектерінде жақсы көрініс тапқанын көрсетеді. Еңбекте Б. Момышұлының батальоны 3 тәулік бойы жаумен Волоколомск күрежолы бойындағы Торюнь, Аннино ауылдарының маңында шайқас жүргізіп, қоршауды бұза отырып, төртінші тәулікте өз полкіна қосылады.

1941 ж. 17 қарашасында 316-атқыштар дивизиясы 8-гвадиялық атқыштар дивизиясы болып өзгертіліп, «Қызыл Ту» орденімен марапатталды. «Қызыл Ту» ордені КСРО-ның ең жоғарғы ордендерінің бірі және ол Отан қорғауда көрсеткен ерекше ерлігі мен жанқиярлығы үшін берілді [10, 9-б.].

Б. Момышұлы Мәскеу түбіндегі шайқастан кейін әскери қолбасшы И.В. Панфилов пен өзінің майдан даласындағы жеке тәжірибелерінен ұрыс жүргізудің бірнеше әдістерін ойлап тауып, соғыс алаңында сәттілігін байқап көрді. Олардың соғыс тарихында әскери тактикаға қосқан жаңа әдістері: «Бауыржан серіппесі», «Ұтқыр қорғаныс», «Очаговая», «Тірек пункті», «Танкіге қарсы торап» секілді тактикалары арқылы аз ғана күшпен жаудың көп күшіне қарсы тұру, шегініс жасау арқылы шегініс жасап, күш жинап, қайтадан тойтарыс беру қос бірдей қолбасшының әскери шеберлігінің күштілігін білдіреді.

Б.Момышұлының майдан даласында тәжірибеден өткен тактикалары соғыстан кейінгі жылдары өз жалғасын тауып, болашақ әскерилер үшін үлкен машық болды. Қолбасшының майдан даласында өз нәтижесін берген бірнеше әскери тактикаларына сипаттама бере отырып, негізгілеріне тоқталып өтсек.

К. Серікбаев әскери ғылымдағы «Бауыржан шиыршығы» тактикасына қатысты кең көлемді зерттеу жүргізу барысында келесідей қорытындыға келеді: «Бұл батальонды қоршаудан бұзып шығып, әскери күші басым жаудан шегіне отырып соғыс жүргізу кезінде қолданылған жаңа әдіс» [6, 6-б.],-деп баға беріп, осы әдістің жаңашыл екендігін архив құжаттарын зерттеу нәтижесінде көз жеткізген.

К. Серікбаевтың «Казахстанская правда» газетінде берген сұхбатында Б. Момышұлын соғыстағы ең ауыр әскери қимылдардың ішінде «ұрыстан шығу мен шегіну» тактикасын ең терең меңгерген шебер қолбасшы ретінде көрсетеді [6, 6-б.]. Бұл әдіс жау әскерінің бірнеше рет жойқын шабуыл жасауы кезінде тиімді қолданылды. Сондықтан да жақсы дайындалған және жоғары білікті кадрлар кез келген жағдайда да шешуші фактор болып табылады. Сонымен қатар, маңызды дерек ретінде «Соғыс психологиясы» еңбегінде сипатталатын шегіну сөзінің өзі ұрыс жүргізудің ең ауыр түрі екендігін жазады. «Ұрыстың түрлері көп, дұшпанды ойсырата шығынға ұшырата отырып шегіну де жеңіс болып табылады. Шегінгенде де кейіннен жау шабуылға шыға алмайтындай етіп ептілікпен шегіну қажет», - деп бұл әдістің аса маңызды әрі ауыр тактика екендігіне баса назар аударады [11, 77-б.]. Яғни, батальон қорқыныш сезімін сезіне отырып бас көзсіз қашпаған, шегіне отырып төбелер мен орманды пана тұтып, жау колонналарына шиыршық сипатты тұтқиылдан шабуыл жасап отырған.

Бұл әдістің негізгі мәні шегіне жүріп ұрыс жүргізу болып табылады. Ұрыс жүргізу өнері командирдің бойынан табылуы керек қасиет немесе машық. Ұрыс – дұшпанға психикалық және физикалық тұрғыдан ұйымдасқан түрде соққы беру болып табылады. Демек, ұрыс бар жерде оны басқару да командирге жүктелген негізгі міндет. Ұрысты басқару дегеніміз – атысты ептілікпен маневр жасай отырып, траекториялармен жаудың күшін аяусыз жою және аз шығынмен жеңіске жету

(Момышұлы). Осы ұрыс жүргізу кезеңінде ең басты тұлға солдат пен офицер болып табылады. Олар майдан даласында өз ақыл-ойы мен психологиялық дайындығының арқасында үлкен тәжірибе жинақтайды. Соғыста әрбір солдат қорқыныш сезімін бастан өткізеді, солардың ішінде өз қорқынышын жеңе білген ғана нағыз жауынгер болады [7, 18-б.].

К. Серікбаев келтірген деректегі «Бауыржан шиыршығы» терминінің мәні қандай? Сәл-пәл күшейтілген құралдарға ие болған батальон дивизия командирінен тапсырма алып, майданда кеңінен қорғаныс ұстанады да, өз күш-жігерін дұшпан қимылының ықтимал бағытына, әсер жағдайының басымдық әкелетін учаскелеріне аударады. Қорғаныс ошақ тәріздес сипатқа ие болып, роталар танкке қарсы қуатты сенімді тіректер жасап тұрады. Ұрыстың алдыңғы шеті мен роталар арасындағы аралықтарда аралас мина қойылған алаң белгіленеді, артиллерия мен атқыш қару-жарақтың шоғырланған және бөгет келтіретін атыс нүктелері айқындалады. Көпірлер мен өткелдер қиратылуға белгіленеді. Ротаның тірек пунктері инжинерлік құрылыстарымен: окоп, траншея жабындыларымен сенімді түрде жабдықталады. Бір сөзбен айтқанда, батальон қорғаныс ауданын берік ұстап, дивизияның негізгі күштеріне озық кету мүмкіндігін бере отырып, мүмкін болғанша дұшпанды ұзақ бөгеп тұру үшін барлығын жасайды. Бұл жағынан қарағанда Б. Момышұлы бастаған полк «арьерград» қызметін атқарды. «Арьерград» (фр. *arriere-garde* – тыс күзетшісі) термині әскери сөздікте – жаяу әскердің соғыс қимылдары кезінде алға жылжып келе жатқан жауды ұстап тұру, жаудың еркім қимыл жасауына мүмкіндік бермеу секілді негізгі қызметті атқарады. Бұл әскердің міндетіне жау әскерінің үлкен күш болып бірігуін болдырмау, қозғалыс бағытын анықтау мақсатында үздіксіз барлау қызметін атқарады [12, 152-б.].

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары осы «арьерград» тактикасын ұйымдастыруда Б. Момышұлының полкі ерекше белсенділік танытып, осы бағытта соғыс жүргізді. Полк өз кезегінде дивизииядан бөлініп, жеке барлау қызметі бар негізгі әскерді құрады. Полк командирі Б. Момышұлының бастамасымен неміс-фашист басқыншылары кеңес әскерінің алдынан кездесетін кедергілерді жоюмен де айналысты. Бұл қозғалысты ұйымдастырушы басты адам – полк командирі еді. сондықтан да ол дивизия командирімен тікелей байланыс жасай арқылы, нақты әрі дұрыс тактиканы таңдау арқылы үлкен жауапкершілікті мойнына алды.

Соғыс жылдарында Б. Момышұлының осындай бай әскери тәжірибесінің мықтылығы мен қолбасшылық қабілетінің жоғарылығын бағалаған кеңестік қолбасшы, полковник И.И. Серебряков оны Кеңес Одағының Батыры атағына ұсыну туралы Жоғары кеңеске жолдаған мадақтаға қағазында келесідей мінездеме береді: «1941 ж. 26 қазанда жолдас Момышұлы Мәскеуді қорғау барысында жаудың тылында шайқас жүргізе жүріп, берілген 5 әскери тапсырманың барлығын да сәтті орындап, өз батальоны мен әскери техникасын сақтай отырып, негізгі күшке аман есен қосылды. 1941 ж. 26-қазанда Момышұлы Волоколоск қаласында алғашқы шайқаста 35 км қашықтықты бойлай отырып, соғыс жүргізді. 1942 ж. 27 ақпан мен 13 мамыр аралығында орманды-балшықты жағдайға қарамастан, жаудың 3 әуе полкіне жүзден астам шабуыл жасап, жаудың алға жылжуына мүмкіндік бермеді және үлкен шығын келтірді. Осы әскери ерліктерді ескере отырып, Момышұлы жолдасқа «Кеңес Одағының Батыры» атағын беруге ұсынамын» [13, 23-б.].

Б. Момышұлының әскерді «ромб» тәрізді орналастырып, соғыс жүргізу әскери тактикасы майдан даласында өз нәтижесін берген болатын. Бұл әдістің мәні – жаяу әскерді маневр жасай отырып, сақтап қалу. Бұл тактиканың сипаттамасы: әскер «ромб» тәрізденіп бір қатардан сапқа тізіледі. Осы қиықшаның ортасында арбалар мен зеңбіректер орналасады. Әскери сап түзей отырып, алға жылжиды және командирдің бұйрығымен жүріп бара жатып оқты дәл жау орналасқан бағытта дәлдеп атады. Осы бағытта бір уақытта 700 винтовкадан атылған оқ немістердің бас көтеруіне мұрша бермей, оларды қырып-жойып, қоршаудан шығып кетеді. Бұл тактикада әскер оқпен өткел салу арқылы өздеріне жол ашады.

Б. Момышұлының әскери тактикаларының ішінде келесі бір әдісі – жауды қоршауға ала отырып, талқандауы. Бұл әдіс 1942 ж. 8-гвардиялық Панфиловшылар атқыштар дивизиясының командирі, генерал-полковник И.М. Чистяковтың негізгі ұсынысы бойынша дайындалып, толықтырылады. Бұл әдісті өзінің біліктілігінің арқасында толықтыра отырып, жаудың аз әскер күшімен шығынсыз басып алуы еді. Ол бойынша немістер басып алған Трошково, Баркловица, Трохово, Кашина, Коншина, Бородино қыстақтарында Б. Момышұлы өз әскерін 6 топқа бөле отырып, түн мезгілінде бір уақытта шабуыл жасау арқылы жауды талқандайды.

Ұрыстың басқа түрлерін жүргізу тактикасына да Бауыржан Момышұлының қосқан үлесі елеулі. Оның зерделі қолбасшы, шығармашылықпен ойлайтын маман ретіндегі таланты ол полкке, содан соң

дивизияға командалық еткен соғыстың келесі жылдарында ашылды. Оның нақ осы қасиеттері академияда оқып, жұмыс істеп жүрген кезде жалпы мойындау, құрмет иеленуге мүмкіндік берді.

Құрамалар мен бөлімдердің ұрыс қимылы түріндегі терең ұрыс қисыны 30-жылдардың басында әзірленді. Оның мәні барлық тереңдікте дұшпанның қорғанысын бір мезетте басып тастау, таңдап алынған бағыттағы тактикалық алапта оның қорғанысын бұзып өту және ұрысқа табысты дамытатын эшалонды енгізу әрі әуе десантын қондыру жолымен тереңдіктегі шабуылды қауырт дамытудан тұратын. Терең ұрыс қисынының негізгі ережелері оқу жаттығулары мен маневрлерде тексерілді. Алайда кел-келген жаңа құбылыс сияқты терең ұрыс қисыны әскер практикасына баяу енгізілді.

Бауыржан Момышұлы жаңа тұрпаттағы командир ретінде шабуылдың бұрынғы әдісін: дұшпанды тек шабуылға шығушы жаяу әскер тізбегінің алдында ғана зақымдауды, дұшпан қорғанысын баяу, «көшіруді» және әрбір қорғаныс позициясын біртіндеп жеңуді жоққа шығарды. «Шабуылдың мұндай әдісі», -деп атап көрсетті Б. Момышұлы, әскерді қаруландыруға келіп түскен соғыс тактикасының атқыш және маневрлік мүмкіндіктерін барынша пайдалануды қамтамасыз етпейді және үдемелі қарқынын жоғарылатуға кедергі келтіреді. Әскер практикасына соғыс қимылдарын жүргізудің жұмылдырғыш әдістерін енгізудің белсенді жақтаушысы бола отырып, оның терең ұрыс қисынын қолдап қоймай, сондай-ақ оның дамуына да атсалысты.

Ұрыс пен операцияларды жасаудың ең жаңа көзқарастар қисынында, есеп-қисаптар тексерілетін нағыз лаборатория – соғыс жағдайы болып табылатыны мәлім. Полк командирі, одан соң дивизия командирі ретінде Бауыржан Момышұлы терең ұрыс қисынын полктың (дивизияның) шабуылдау практикасына батыл енгізді. Ол бұл теорияны қолдануда барынша тиімділікке жету үшін полктер мен дивизиялардың командирлеріне танк, артиллерия және басқа бөлімшелерді тікелей бағындыру есебінен дербес қимылдауға арналған жағдайлар жасаған дұрыс болады деп санады. Ал берілген құралдардың ату және маневрлік мүмкіндіктерін неғұрлым толық пайдалану үшін полктер мен дивизиялардың командирлері танк, артиллерия және басқа құралдардың практикалық-техникалық сипаттамаларын, қасиеттерін жақсы білуі тиіс.

Б. Момышұлы әскерлердің бүкіл тектері арасындағы тығыз өзара әрекеттестікті ұйымдастыруға маңызды мән берді. Ол мұны терең ұрыс қисынындағы тиімділікті және тұтастай алғанда шабуылдауды қамтамасыз ететін маңызды шарттың бірі ретінде атап көрсетті. Осылайша, 5 рет қоршауды бұзып шығып, 207 рет жауға қарсы шайқасқа шыққан соғыс тарихындағы тактикалары оны жетіс стратег, тактик әрі психолог ретінде рөлінің жоғары болғандығын білдіреді.

3-кезең: Әскери Академияда оқытушы-профессор.

Соғыс аяқталған соң штабта қызмет ететін әскерилердің білімін жетілдіру мақсатында көптеген Қызыл Армияның адамдарын академияда оқытты. Б. Момышұлы да 1946 жылдың ақпанынан бастап 1948 жылдың мамырына дейін Ворошилов атындағы әскери академияның тыңдаушысы болады.

Ворошилов атындағы әскери академия – Қарулы Күштердің жоғары офицерлерін даярлайтын жетекші әрі әскери білім беру мекемесі. Соғыс жылдары бұл академияның тыңдаушылары 6 айдан бастап 9 айға дейін білімдерін жетілдіру курстарынан өтсе, соғыс аяқталғаннан кейін академия 2 жылдық оқу мерзіміне оралды. Осы кезден бастап академияның негізгі миссиясы Қарулы Күштерді басқарудың жоғары буын басшыларын даярлау; соғыс жылдарындағы тәжірибені жинақтау мен стратегия, операциялар жүргізудің теориялық негіздерін одан әрі дамытуға бағытталды [14, 6-б.].

1950-1955 жж. әскери академияда сабақ беріп, тұрақты әскери қызметін атқарады. Оның есімі Кеңес Армиясының ең жақсы офицерінің есімімен бейнеленген. Оған соғыс жағдайында КСРО Бас Штабының Әскери академиясында әскери және соғыстан кейінгі кезеңдердегі елдің маршалл, генералдар элитасына сабақ беру сеніп тапсырылды. Ол жақсы оқ оқ атуды (мерген), саптық жаттығуларды ерте меңгерді, картаға жақсы бағдарланды, сеніп тапсырылған жауынгерлік бөлімшелерді шебер басқарды [5, 94-б.].

4-кезең: Соғыс тактикасын насихаттау және патриоттық тәрбие.

Әскери академиядағы қызметінен запастағы полковник дәрежесімен аяқтап, 1955 жылы Алматыға оралады. Осылайша, оның өміріндегі 1932-1955 жж. әскери қызмет мансабы, енді жазушылыққа (әскери-патриоттық тақырыпта) ауысып, шығармашылықпен айналыса бастайды.

1955-1966 жж. шығармашылық кезеңінде «Москва үшін шайқас», «Жауынгердің тұлғасы», «Майдан», «Майдандағы кездесулер», «Генерал Панфилов», «Төлеген Тоқтаров», «Куба әсерлері» атты еңбектері қалың оқырманға жол тартап, үлкен ризашылықпен қабылдайды. Оның жазушылығынан туған әдеби туындылары майдан өмірінің шындығын, соғыс жағдайында қанды майдан ішінде бастан кешкен өмір тәжірибесін ойда қорытып жазған теориялық деңгейі биік

мақалаларымен таныла бастады [15, 45-б.]. Оның соғыс тактикасы мен стратегиясына қатысты ой-танымдары осы саланы зерттеушілер үшін маңызды теориялар болып табылады.

Ұрыс пен соғыс өнері барлық халықтар тарихында ұшырасатын құбылыс екені анық. Соғыс өнеріне қатысты барлық ой танымын жүйелей келе, әлем халықтары қатысқан барлық шайқастарды өзіне тән қайталанбас 3 түрлі ерекшелігінің болғанын бөліп көрсетеді:

- 1) Соғыс жүргізудің өндірістік кезеңі;
- 2) Соғыс жүргізудің машиналық кезеңі;

3) Соғыс жүргізудің термоядролық кезеңі. Осы аталған кезеңдер өзіндік ерекшеліктерге ие болды (қолданылған қару-жарақтың әртүрлілігі, тактикасы мен стратегиясы) және қамту уақыты да әртүрлі болды. Бұл тарихи шындық ретінде, таным тұрғысынан қара отырып, түркі халықтары басынан кешкен әскери әдебиеттің болмысын, тарихын танып білуге, ол жайында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізгенде осы ой-танымдарды әскери теориялық қағида ретінде қарап, үнемі сүйеніп отыруға болатын идеялық бағыт-бағдар бола алады деген байламға келеміз.

Б. Момышұлының шайқастардың 3 түріне берген сипаттамасына талдау жасап көрсек:

1-кезең бойынша әскер майдан даласында бес қарудың барлық түрін қолданумен шектеледі. Қазақ халқының тарихында батырлар майдан даласында бір-бірімен бетпе-бет келіп, нағыз күшпен сынасады. Қарудың (қылыш, найза, садақ, шоқпар) осы түрлерін қолдана отырып, соғысушы сарбаздар қарсыласынан өз айналасы мен ақылын асыра басым түсіп, шайқас әділетті түрде жүргізілді.

Қазақ халқы соғыстың бұл кезеңінде әскери тактиканың бірнеше түрін (қорғану, шабуыл жасау, шегіне отырып соғысу, жаудың көзін жойып жіберу) жақсы меңгере отырып, өз жерінің тауы мен тасының әрбір қыр-сырын меңгеру арқасында қорғанудың бірнеше түрін білді. Атты әскердің күшімен, жауынгерлік рух пен отанды қорғау сезімі және қару-жарақты дұрыс қолдана алу қабілеті қазақ халқын басқалардан ерекшелеп тұрды.

2-кезең бойынша атылатын мылтықтың барлық түрлері (пулемет, зеңбірек), соғыс машиналары (танк, ұшақ) т.б. техникаларды қолдана отырып соғыс жүргізу тактикасы. Бұл кезеңде соғыста әскери техникалардың жетілдірілген түрлері қолданылып, үстемдікке ие болды. Десе де бұл кезеңде тек техниканың рөлі емес, адамның соғыс жүргізу психикасы мен жаны шешуші шайқасқа түсті.

Екінші кезеңнің соғыс жүргізу тактикасын қазақ халқы алғаш рет неміс-фашист басқыншыларымен шайқаста меңгерді. Қазақ халқының жауынгерлері осы кезеңде қару-жарақтың барлық түрлерін тез арада меңгеріп, ерлік даңқымен әлем халқының назарына ілікті. Б. Момышұлы да осы кезеңде өзінің соғыс жүргізу тактикасы мен стратегиясын майдан даласында қолданып, әрі шыншап соғыс өнеріне тың жаңалық енгізді.

3-кезең бойынша ядролық қаруға ие мемлекеттер соғысудың компьютерленген ақпараттық дәуірінде соғыс жүргізеді.

Б.Момышұлы қатысып, қолбасшылық еткен майдан төрі соғыс жүргізудің машиналық дәуірі еді. Мұндай тарихи тағдыр шешілетін соғыс жүргізудің бұрын-соңды болмаған жаңа техникалық құралдарды пайдалану, оны жете меңгеру, майданда шеберлікпен қолдану үшін қолбасшы әскери ғылым салаларын жетік білу шарты алға қойылды. Ал, ширек ғасыр өмірін кеңестік тұрақты армия қатарында қызмет атқарып, соғыс кезінде аға лейтенант шенінен, батальон, полк, одан полковник болып, дивизия командиріне дейін өсу жолында Б.Момышұлы армия уставына өзгеріс ендіріп, стратегия мен тактика саласында жаңалық әкелген, әскери ғылым саласында мейлінше жетіліп, теңдессіз ерліктер жасап, атағы әлемге танылып, халық мойындаған дарынды тұлғаға айналды. Жеңістен соң Ұлы Отан соғысының ең озық әскери қолбасшыларынан іріктеп таңдап алынған 250 командирден жасақталған бір мезгілдік әскери академияға оқуға алынған жалғыз Азия халқының өкілі еді. Әскери академияны бітіріп, әскери академияға стратегия мен тактика саласы бойынша дәріс беретін профессор қызметін атқарған әскери саладағы тұңғыш қазақ болумен де ерекшеленетін.

Б. Момышұлын қан майданда жасаған көзсіз қайталанбас ерлігі үшін генерал-майор, 8-гвардиялық дивизияның командирі әрі әскери ұстазы И.В.Панфиловтан бастап кейінгілер оны Совет Одағының Батыры мен генерал атағына талай рет ресми түрде ұсынған еді. Бірақ Б.Момышұлының әлемге танылған даңқы мен әскери ілімдегі тереңдігін, дарабоз қолбасшылығын көре алмаған пенделігі басым Бас штабтың және тікелей Қорғаныс министрінің қарсылығына ұшырады. Осы себепті, 1956 жылы 46 жасында отставкаға шығып кетті.

Б.Момышұлының әскери ғылымды терең меңгеріп, полковник атағымен-ақ дивизия командиріне көтерілуі, әскери академияда профессор атағымен дәріс беруі және осы әскери саладағы ой-танымын, майдан шындығын көркем шығармалары арқылы әскери әдебиеттің шыңына көтеруі жолдары оның

бірден бір түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салуына алып келді. Өйткені, түркі халықтары тұтас (Түркия түріктерінен басқалары) Ұлы Отан соғысына түгел қатысып, олардың ақын-жазушылары да ата-бабаларынан рухани мұра болып қалған әскери әдебиет дәстүрін жалғастырып жатты. Ал, Б.Момышұлы болса, осылардың арасынан сұрыпталып, ерекше әскери әдебиет саласында қалыптасты, ғылым әрі көркем шығармалары арқылы әлем халықтарына танылуы себепті «түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы» деген тарихи тұғырға көтеріле алды [13, 95-б.].

Б. Момышұлының Екінші дүниежүзілік соғыстың батыры ретіндегі тұлғасы Куба елінің басшысы Фидель Кастроның үлкен ілтипатына бөленіп, өз шақыруымен 10 күндік сапарға келеді. Куба елінің Қорғаныс Министрі Рауль Кастроның қарсы алуымен бостандық аралында түрлі әскери кездесулер мен тәжірибе алмасу бойынша жиындар өткізеді [16, 8-б.]. Оның «Соғыс психологиясы» еңбегі Израиль, Куба, Никарагуаның әскерилердің негізгі оқу құралына айналады. Сонымен қатар, оның әскери тактикалары үлкен зерттеулерге ұшырап, еңбектері ағылшын тіліне аударылды [5, 94-б.].

1990 жылы 11-желтоқсанда КСРО Президенті М. Горбачевтың №VII-1156 бұйрығы негізінде 1941-1945 жж. неміс-фашист басқыншыларына қарсы соғыстағы ерлігі үшін Бауыржан Момышұлына «Кеңес Одағының батыры» атағы берілді. Еліміздің көптеген әскери оқу орындарының тыңдаушылары үшін Б. Момышұлының кітаптары – негізгі оқу құралына енгізілді.

Қорытынды.

Бауыржан Момышұлының әскери ғылымның теориялық тұрғыдағы стратегиялық-тактикалық қағидаларының дәстүрлі негіздерін сақтаушы және дамытушы ретінде рөлі үлкен мәнге ие. Оның әскери туындылары, очерктері, мақалалары мен әскери-ғылыми тұжырымдарын толық қамти отырып, оның тәжірибелік мәнін жоғарылата түскен. Өзі басқарған ұрыстардағы іс-қимылдарды, әскери ғылымның классикалық үлгілеріне сүйене отырып, нақты жағдайға бейімдеп шешімдер қабылдаудың жаңа пайымдауларын жасайды. Өзі тірі кезінде генерал немесе «Кеңес Одағының батыры» атағын алмаса да халқының берген «батыр» атағымен мәңгілікке ел жадында қалды. Аңыз адам, ерекше тұлға, өзінің батылдығымен және әскери ерліктерімен ғана емес, соғыс кезіндегі экстремалды жағдайында сарбаз психологиясын зерттеу талантымен басқалардан озық болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Тебегенов Т. Бауыржан Момышұлы – қазақ әскери ғылымының негізін салушы // Аты аңыздай айналған: естелік мақалалар, эсселер, зерттеулер, арнау өлеңдер. – Алматы: Тоганай Т, 2010. – 556 б.
2. Бауыржан Момышұлы / Құраст. Н.Қ. Қосаев. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2011. – 380 б.
3. Мырзахметов М. Бауыржан Момышұлы – түркі халықтары әскери әдебиетінің негізін салушы // Аты аңыздай айналған: естелік мақалалар, эсселер, зерттеулер, арнау өлеңдер. – Алматы: Тоганай Т, 2010. – 556 б.
4. Серікбаев К. Уроки мужества Бауыржана Момышұлы // Казахстанская правда. – 2015. – 20 марта. – С. 6.
5. Кабулдинов З.Е. Портрет настоящего казахского батыра XX века (на примере одного героя Великой Отечественной войны) // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 550-летию Казахского ханства. – Астана, 2015 г. 18 апрель. – С. 92-98.
6. Серікбаев К. Баурджан Момыш-ұлы в моей жизни. – Алматы: изд. во. Казахстан, 1995. – 85 с.
7. Тасболатов А.Б. Заветы Баурджана Момыш-ұлы. – Алматы: Военная академия Вооруженных Сил РК, 2000. – 126 с.
8. Ыбыраев Ж. Майдан жыры мен сыры. История одной книги. – Алматы: Қазақпарат, 2018. – 380 б.
9. Оразбекова Ф.К., Шауханов А.А. Глубокий след Тулпара. Бауыржан Момышұлы: личность, воин, мудрец. – Алматы, 2006. – 142 с.
10. Дуров В., Стрекалов Н. Орден Красного Знамени. История учреждения награды и эволюция орденского знака. – М.: Collector's book, 2006. – 223 с.
11. Момышұлы Б. Соғыс психологиясы. – Семей, 2010. – 400 б.
12. Военный энциклопедический словарь / Гл. ред. Н.В. Огарков. – М.: Военное издательство, 1984. – 863 с.
13. Легендарный батыр: документы, архивные материалы, воспоминания / Отв. ред. М. Мырзахметов. – М.: Леном, 2009. – 416 с.

14. Макара И.П., Васильев М.Н. Военная академия Генерального штаба в прошлом и настоящем // Военно-исторический журнал. – 2007. – №11. – С. 6-13.
15. Молдабаев А. Жизненный путь и творческое наследие Бауыржана Момышулы // Мысль. – 2015. – №5. – С. 45-47.
16. Исаев А. Бауыржан Момышулы, Фидель Кастро и Че Гевара // Экспресс Казахстан. – 2016. – 14 июля. – С. 8.

References

1. Tebegenov T. Bauyrzhan Momyshuly – qazaq askeri gylymynyn negizin salushy [Bauyrzhan Momyshuly – founder of Kazakh military science] // Aty anyzga ainalgan: estelik maqalalar, esseler, zertteuler, arnau olender. Almaty: Toganai T, 2010. 556 b. [In Kazakh]
2. Bauyrzhan Momyshuly [Bauyrzhan Momyshuly] / Qurast. N.Q. Qosaev. Almaty: Ortalyq gylymi kitaphana, 2011. 380 b. [In Kazakh]
3. Myrzahmetov M. Bauyrzhan Momyshuly – tyrki halyqtary askeri adebietinin negizin salushy [Bauyrzhan Momyshuly – founder of the military literature of the Turkic peoples] // Aty anyzga ainalgan: estelik maqalalar, esseler, zertteuler, arnau olender. Almaty: Toganai T, 2010. 556 b. [In Kazakh]
4. Serikbaev K. Uroki muzhestva Bauyrzhana Momyshuly [Lessons of courage by Bauyrzhan Momyshuly] // Kazhstanskaya pravda. 2015. 20 marta. – S. 6. [In Russian]
5. Kabuldinov Z.E. Portret nastoyashchego kazahskogo batyra HKH veka (na primere odnogo geroya Velikoj Otechestvennoj vojny) [Portrait of a real Kazakh batyr of the twentieth century (on the example of one hero of the Great Patriotic War)] // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 550-letiyu Kazahskogo hanstva. Astana, 2015. S. 92-98. [In Russian]
6. Serikbaev K. Baurdzhan Momysh-uly v moej zhizni [Baurjan Momysh-uly in my Life]. Almaty: Kazakhstan, 1995. 85 s. [In Russian]
7. Tasbolatov A.B. Zavety Baurdzhana Momysh-uly [The Precepts of Baurjan Momysh-ula]. Almaty: Voennaya akademiya Vooruzhennyh Sil RK, 2000. – 126 s. [In Russian]
8. Ybyraev Zh. Majdan zhyry men syry. Istoriya odnoj knigi [Ibraev zh.Maidan songs and secrets. History of one book]. Almaty: Qazaqparat, 2018. 380 b [In Kazakh]
9. Orzabekova F.K., Shauhanov A.A. Glubokij sled Tulpara. Bauyrzhan Momyshuly: lichnost', voin, mudrec [A deep trace of Tulpar. Bauyrzhan Momyshuly: personality, warrior, sage]. Almaty, 2006. 142 s. [In Russian]
10. Durov V., Strelalov N. Orden Krasnogo Znameni. Istoriya uchrezhdeniya nagrady i evolyuciya ordenskogo znaka [Order of the Red Banner. The history of the award institution and the evolution of the Order badge]. M.: Collector's book, 2006. 223 s. [In Russian]
11. Momyshuly B. Sogys psihologiyasy [Psychology of war]. Semey, 2010. 400 p.[In Kazakh]
12. Voennyi enciklopedicheskii slovar [Military Encyclopedic Dictionary] / Gl. red. N.V. Ogarkov. M.: Voennoe izdatel'stvo, 1984. 863 s. [In Russian]
13. Legendarnyj batyr: dokumenty, arhivnye materialy, vspominaniya [Legendary batyr: documents, archival materials, memories] / Otv. Red. M. Myrzahmetov. M.: Lenom, 2009. – 416 s. [In Russian]
14. Makar I.P., Vasilev M.N. Voennaya akademiya General'nogo shtaba v proshlom i nastoyashchem [Military Academy of the General Staff in the past and present] // Voенно-istoricheskij zhurnal. 2007. №11. S. 6-13. [In Russian]
15. Moldabaev A. Zhiznennyj put' i tvorcheskoe nasledie Bauyrzhana Momyshuly [The life path and creative legacy of Bauyrzhan Momyshuly] // Mysl. 2015. №5. S. 45-47. [In Russian]
16. Isaev A. Bauyrzhan Momyshuly, Fidel' Kastro i Che Gevara [Bauyrzhan Momyshuly, Fidel Castro and Che Guevara] // Ekspress Kazakhstan. 2016. S. 8. [In Kazakh]

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

ӘОЖ 94(574):9-05
ҒТАХР 03.20.00

[https:// doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.028](https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.028)

К.М. Шекербеков*¹, А.Ә.Якуб², Р.М. Қупбаева³

¹Phd докторанты, ОҚМПУ

E-mail: shkm_79@mail.ru

²аға оқытушы, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

³аға оқытушы, Шымкент университеті

Шымкент қ., Қазақстан E-mail: mahsy2022@mail.ru

**САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ОҚУ-АҒARTY
ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ САН ҚИЛЫ ТАҒДЫРЫ
(мерзімді басылымдардың тарихи материалдары бойынша)**

Аңдатпа

Мақалада Кеңестік Қазақстан кезеңіндегі саяси қуғын-сүргін мәселесі біршама сараланып, әсіресе қуғын-сүргінге ұшыраған Шымкент қаласының оқу-ағарту қайраткерлерінің рухани мұрасы, олардың мәні жоғалмаған мақалалары мейлінше талдап-таразыланады. Сонымен қатар талапкер зерттеуші қуғын-сүргін қасіретін күні бүгінге дейін құпия болып келген Түркістан облысы мұрағат құжаттары мен мерзімді басылымдардың құнды деректер мен мағлұматтары арқылы ашып көрсетуге тырысқан.

Жалпы есімі елге етене таныс емес тұлғалар шығармашылығы мен қызметі, Шымкент қаласы оқу-ағарту жүйесіне қосқан үлесі мен еңбектері және олардың бай мұрасына ғылыми тұрғыда оң баға беру, ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған кеңестік баспасөздегі Оңтүстік зиялыларының елеулі еңбектері де назардан тыс қалмаған. Сондай-ақ авторлар Шымкент зиялыларының «Ақ жол» газетінің беттеріндегі мұрасының мән-маңызына да біршама тоқталады.

Кілт сөздер: Рухани жаңғыру, жаңа Қазақстан, саяси қуғын-сүргін, оқу-ағарту жүйесі, оңтүстік ағартушылары, әдеби жәдігерлер, ағарту саласы,білім беру, Иса Тоқтыбаев, Әшірбек Үсенов, Жүсіпбек Арыстанов, Тәңірберген Отарбаев, Жұмабек Қыстаубаев.

К.М. Шекербеков*¹, А.Ә.Якуб², Р.М. Қупбаева³

¹докторант Phd, ЮКГПУ

E-mail: shkm_79@mail.ru

² старший преподаватель, МКТУ им. Х.А. Ясауи

³старший преподаватель, Шымкентский университет

г. Шымкент, Казахстан

E-mail: mahsy2022@mail.ru

**СУДЬБА МНОГОЧИСЛЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ
ПРОСВЕЩЕНИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТ
(по историческим материалам периодических изданий)**

Аннотация

В статье анализируются некоторые проблемы политических преследований в период советского Казахстана, в особенности максимально рассматривается духовное наследие репрессированных интеллектуалов города Шымкент, их статьи, не утратившие свои исторические значения. При этом авторы статьи по мере возможности старались раскрыть все ужасы репрессии через факты ценных документов и материалов периодических изданий архивов Южного Казахстана, которые до сегодняшнего дня еще не были опубликованы.

Также без внимания не остались творчество и труд людей, имена которых не известны еще нашей стране. Даны положительные оценки их богатому научному наследию по значительным трудам в советской печати просветителей Южного Казахстана, сохранившиеся в редком собрании Национальной библиотеки Республики Казахстан. Также авторы акцентируют внимание на важности наследия Шымкенской интеллигенции на страницах газеты «Ак жол».

Ключевые слова: Духовное возрождение, Новый Казахстан, политическая репрессия, система просвещения, просветители южного Казахстана, литературные реликвии, просвещение, образование, Иса Токтыбаев, Аширбек Усенов, Жусипбек Арыстанов, Танирберген Отарбаев, Жумабек Кыстаубаев.

K.M. Shekerbekov^{1*}, A.A. Yakub², R.M. Kupbaeva³
Doctoral student at South Kazakhstan State Pedagogical University¹
E-mail: shkm_79@mail.ru
senior lecturer, H.A. Yasawi IKTU²
senior lecturer, Shymkent University³
Shymkent, Kazakhstan E-mail: mahsy2022@mail.ru

THE FATE OF NUMEROUS POLITICALLY REPRESSED FIGURES-EDUCATORS OF THE CITY OF SHYMKENT (according to historical materials of periodicals)

Abstract

The article analyzes some problems of political persecution during the period of Soviet Kazakhstan, in particular, the spiritual heritage of the repressed intellectuals of the city of Shymkent, their articles that have not lost their historical significance, is considered as much as possible. At the same time, the authors of the article, as far as possible, tried to reveal all the horrors of repression through the facts of valuable documents and materials of periodicals of the archives of Southern Kazakhstan, which have not yet been published.

Also, the creativity and work of people whose names are still unknown to our country have not been left without attention. Positive assessments are given to their rich scientific heritage based on significant works in the Soviet press of the enlighteners of Southern Kazakhstan, preserved in the rare collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan. The authors also focus on the importance of the heritage of the Shymkent intelligence on the pages of the newspaper "Ak Zhol".

Key words: Spiritual revival, New Kazakhstan, political repression, enlighteners of southern Kazakhstan, literary relics, enlightenment, education, Isa Toktybayev, Ashirbek Usenov, Zhusipbek Arystanov, Tanirbergen Otarbayev, Zhumabek Kystaubayev.

Кіріспе. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың күзіндегі Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау комиссиясын жасақтауы тарих қатпарында қалып қойған, ұлт үшін ұшан-теңіз еңбек еткен асыл тұлғаларымыздың құнды құжаттарын шаң басқан архивтерден аршып алып, ұрпақ санасына сіңіру екені анық.

Сол себепті де ол «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында «... Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын жазуы керек. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді...», - деп, орнықты ойын ортаға салып, тарихымыздың тасада қалған тұлғаларын тану үдерісі тоқтамайтынын баса айтқан болатын.

Ал тарихты тану түптеп келгенде, Жаңа Қазақстанды сомдауға септесіп, рухы биік ұрпақтың қатарының артуына алып келеді. Демек, тәуелсіздік дәуіріндегі текті ұрпақ та бабадан қалған жолды басты бағдар етіп, келісті келешекке, жаңғыру мен жаңару жағалауына батыл адымдауы тиіс. Демек Шымкенттік ағартушылардың күні бүгінге дейін елеусіз қалған рухани мұрасын зерделеуге талпынудың маңызы бөлек. Әрі бұл оң бастаманы ғылыми тұрғыда саралау да өте өзекті болып отыр.

Мақсаты:

Бүгінгі таңда саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұғырлы тұлғаларымызды тану – басты мақсат. Осы мақсатта бұл тың тақырыпты ғылыми түрде талдап-таразылау Жаңа Қазақстанды сомдауға батыл кіріскен қазақ қоғамы үшін де өте қажет. Осыған сәйкес мақалада мынадай мәселелер қарастырылды:

- Жаһандану дәуірінде Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық бәсекеге қабілеттілігін арттыруда, «Рухани жаңғыру» үдерісінде Кеңестік кезеңде ұлтқа тұтқа болған қайраткерлердің өнегелі өмірінің басты насихат құралының біріне айналғанын көрсету;

- Тәуелсіздік табыстарын тереңдете зерттеумен бірге саяси-құрғын зардабын да жан-жақты қарастыру;

- Кеңестік баспасөздің қатаң сүзгісіне қарамай, ұлт сөзін айта білген арыстардың қаламгерлік һәм қоғамдық-саяси қызметін саралау мен пайымдау арқылы оның ұлтты рухани жаңғыртудағы зор ықпалын зерделеу.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер:

Сондай-ақ мақалада Кеңестік Қазақстан дәуіріндегі Оңтүстік Қазақстан ағартушы-қаламгерлерінің 1921-1938 жылдар аралығындағы баспасөздегі басты жетістіктерін қамтиды. Яғни Оңтүстік Қазақстандық ағартушы-қаламгерлердің 1920-1930 жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік пікірлердің ұйытқысы болған мерзімді басылымдарға жарияланған мақалаларына кеңірек тоқталу арқылы ұлт руханиятына аса ауыр соққы болып тиген жаппай қуғын-сүргіннің Оңтүстіктің саяси элитасына келтірген зардабын талдап-таразылай отырып, мұрағат қорларындағы құпия құжаттарды тереңірек талдауға талпыныс жасалған, салыстырмалы-тарихи, жинақтау, жүйелі талдау тәсілдері қолданылған.

Нәтижелерді талқылау

Сонымен қатар мақалада Кеңестік Қазақстандағы «Ақ жол» басылымындағы, Алматыдағы Ұлттық кітапхананың сирек қорынан алынған баспасөз материалдарындағы тың деректерді айналымға енгізу арқылы жаңа мұрағаттық құжаттарды игерудің маңызы ерекше екенін қаперге салынып, есімі ел жадынан шыға бастаған жергілікті қайраткерлердің рухани бай мұрасын зерделеп, жинақтауда аталмыш кезеңдегі мерзімді БАҚ материалдарына сүйенуге болатындығын дәйектеп көрсетіледі.

Зерттеу жұмысының нәтижелері:

Ұлт тарихындағы тұлғалардың Кеңестік Қазақстан кезеңіндегі ғибратты ғұмыры мен шығармашылығы қасірет пен қайшылыққа толы. Тәуелсіздік тұсында төл тарихымыздың белгісіз беттерін тануға біршама талпыныс жасалғанымен, коммунистік жүйедегі жаппай қуғын-сүргін ақиқаты толық айтылған жоқ. Шындығына келгенде саяси репрессия құрбандарын жаппай ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия бұл бағытта бүгінде көптеген игі бастамаларды жүзеге асырып, ауқымды жұмыстарды атқаруды қолға алды. Ұлтқа тұтқа болған тұғырлы тұлғаларымыз турасында елеулі еңбектер де жазылды. Алайда, аймақ көлемінде аты шыққан тұлғалар қалтарыста қалып барады. Демек Оңтүстіктегі қуғын-сүргінге де оң баға беретін кез келген сияқты. Оңтүстік Қазақстан облысында 2 мың 111 адам атылып, 25 мыңдай кісі сотталған. Жазаланғандардың ішінде 400-ге жуық әйел бар.

Сол жылдары атылу мен сотталу жазасына кесілгендерге үкімді «үштік комитеттер» шығарып отырған. Негізі, партиялық бақылаудың қатаң тәртібін іске асыруды және ОГПУ мен милиция бөлімдерінің ерекше тапсырмаларын орындайтын «үштік комитеттер» елімізде 1930 жылдардың басында пайда болған. «Үштік комитет» жергілікті жерлерде облыс басшысы, облыс прокуроры, облыстық милиция бастығы сияқты үш адамнан құралған. Аудандарда да осы тәртіппен түзілген. «Үштік комитет» КСРО шеңберінде 1937 жылғы жаппай қуғын-сүргін науқанынан бұрын да сан мыңдаған адамдарды жазаға тартқан. Отызыншы жылдары Қазақстанда «Астық үштігі», «Шаруашылық үштігі» деген ұйымдар да жұмыс жасаған. Кей жерлерде бес адамнан тұратын «астық бестігі» деген бақылаушы топтар да болған. Олар мемлекетке өткізілетін астықтың талан-таражға түспеуін, шаруашылық жұмыстарының советтік тәртіпке сай жүруін қадағалаған. Төменгі сатыдағы мұндай «үштік комитеттердің» мүшелері көбіне кедей таптан шыққан шала сауатты адамдардан іріктелген. Олар кейде бақылаудың жөні осы екен деп есептен сәл жаңылысқандарды, аз-кем шалыс басқандарды «тап жауы» ретінде қаралап, соттатып, итжеккенге айдатып отырған.

1937 жылы «үштік комитеттердің» рөлі қатты күшейіп, бұрынғыдай «тап жауларын» емес, тек «халық жауларын» анықтайтын, сонымен бірге оларға жаза кесетін ұйымға айналады. Бір жылдың ішінде «үштік комитеттердің» шешімімен миллиондаған адамдар жапа шекті. 1930-1938 жылдар аралығында бір ғана Келес ауданының көлемінде әртүрлі деңгейдегі 11 «үштік комитет» жұмыс істеген.

Осы жерде бір айта кететін жәйт бар: репрессия тарихын және оның шығу себептерін білмейтін біреулер 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін кезеңінде қазақтар бір-бірін сатқандықтан, Алаш баласы көп қырылды деп бөседі. Бұл жерде халық бір-бірін көрсеткен жоқ. Халық ішінен «халық жауларын» басшылар, ішкі істер қызметкерлері, солардың тыңшылары, сондай-ақ ауыл белсенділері анықтаған.

Оңтүстік Қазақстан облысынан атылу міндетті 2 мыңнан аса адамның 200-ге жуығы, 25 мыңнан аса сотталуы шарт адамдардың 1 мыңдайы Келес жеріне тиесілі болған. Бұл қатаң бұйрық! Оны аудан басшыларына, ішкі істер қызметкерлеріне, белсенділерге орындамау мүмкін болмаған. Алдында талай адамды соттатқан басшылар мен белсенділердің көбісі кейін өздері ұсталып, сотталған, атылған.

Заманның, уақыттың өзгеруіне байланысты құндылықтар да ауысады. Десек те, осы зобалаң жылдарда жазықсыз жазаланған Шымкенттік ағартушылардың өнегелі өмірі мен рухани мұрасы әлі де болса жете зерттелген емес. Сондықтан да бұл мәселеге байыппен қарап, ұлт болашағы жолында опат болған біртуарларымыз қалдырған рухани мұраны ұрпақ қазынасына айналдыруымыз қажет-ақ.

Түркістан өңірінің ағарту саласының алға басуына сүбелі үлес қосқан тағдыры тауқыметке толы қаламы қарымды қаламгердің бірі Иса Тоқтыбаев еді. 1894 жылы 15 ақпанда қазіргі Қызылорда облысы, Тереңөзек ауданындағы Қараөзек ауылында туған Тоқтыбаев Ташкент совдепінің хатшысы болған тұста Ағарту институты ашылуына септігін тигізді. 1922 жылы «Шолпан» журналына редактор бола жүріп жазған «Орта Азия бірлігі» мақаласында ол ұлт мәселесінің бәрінен де маңызды екенін қаперге салса, 1923-1925 жылдар аралығында «Ақ жол» газетінің шығарушы редакторы қызметінде жүріп те «Балықшы», «Қайдамшыл» деген бүркеншік аттармен жергілікті биліктің жосықсыз әрекеттерін батыл сынады. Мәселен, «Тұңғыш қаулы» мақаласында ол қауқарсыз қаулының орындалмай қағаз бетінде ғана қалғанына қынжылып: «...Бірақ не пайда? Қазақстан кіндік атқару комитетінің қаулысы көздеген жерден тимей айдалаға атылған бір оқ болды. Өйткені қаулы шыққалы бір жылға жақын болса да, әлі іске асып, тіршілікте жүргізілген жоқ.

Ол қаулының осы уақытқа шейін не себепті кешеуілдеп, орындамай жатқанын, кімнің қалтасында жүріп, қандай орынға жұмсалып кеткенін тексеріп, орындамағанына күйініп, қайғырып отырған Қазақстанда хукімет тағы жоқ.

...Түркістан сияқты көршілес республикаларда жер-су мәселесі туралы көп сөйленіп, газеттерде көбірек жазылып, екпінді мәселе саналып жүрген соң Қазақстан кіндік атқару комитеті де бұл туралы бір қаулы шығаруды өзіне борыш санап, түсінбей ағымға ергені болып шығады[1],- дейді. Аты Алашқа мәлім ағартушының бұл базынасынан-ақ оның биліктің бишігін ұстаған шала сауаттыларды қолдауға бейіл еместігін, ұрандатқан даусы ұлтқа жетпеген, аттандаған үні ауылға тарамған, тындырымды бір тірлігі жоқ тоңмойын басшыларға деген ашу-ызасын ірікпей ақтарып салғандығын анық аңғарасыз. Яғни, біртуар баспагер осындай өткір ойларымен-ақ қазақ қамын кабинетінде шешуді әдеттенген, ел ішіндегі жағдайдан бейхабар біліксіздердің билік құруы ұлтты ұшпаққа жеткізу былай тұрсын, құрдымға құлататынын да қапысыз аңдап, орынды сын айтады, елеулі ескертпе жасайды.

Ал Иса Тоқтыбаев көсемсөздерінің дені оқу-ағарту мәселесіне арналған екен. Мектеп ісінің мейлінше алға басуына мүдделілік танытқан Тоқтыбаев «Жағырафия сөзі» оқулығын жазып шығып, «Түркістан» жинағын да жарыққа шығарды. Одан бөлек «Ақ жолдағы» «Оқу-оқыту ісі әлі жөнделген жоқ» атты айтулы еңбегінде:

«...Кеңес хукіметі құрылғалы бес жыл болып, содан бері қарай қазақтың ісі әлі алға баспай келе жатса, Кеңес хукіметінің жолы, негізі біздің қазақ-қырғыздың тіршілігіне ұйқаспағаны ма, яки болмаса басқаникі болғаны ма? Жоқ!

Қай жұрттың болса да өз көшін өзі бастап, өз жөнін өзі жөндеп жүруі, бақытының тасуы, ана тілінде білім алып, өнер үйренуіменен байланысқандығы туралы тіпті талас жоқ»[2],-оқыту ісіндегі олқылықтарды да тізбелеп көрсетіп, әдебиетті дамытуға деген оң ниеттің байқалмай отырғанын байыппен жеткізеді.

Сондай-ақ «Оқу жұмыстары жұртшылықтан туып, жұртшылыққа құрал болуы тиіс» деген тағы бір маңызы бөлек мақаласында қаламгер Иса Тоқтыбаев: «...Алдымыздағы осы февральдің 15-де оқу жетісі басталмақ. Сол жетінің ішінде Түркістан мемлекетінде халық ағарту жұмысы қолға алынып хәм оның мұнан бұлай алаңсыз-уайымсыз ілгері басып кетуіне жол салсақ, бұл жеті хукімет кеңселерінің, әлеумет ұйымдарының және жалпы жұрттың да назарын оқу жұмысына салып, халық ағарту майданына күш аударуға бас болмақ»[3],-деп бос мақтануға салынбай, саланың тамырына қан жүгіртуді әріден ойлаған қаламгер ел алдында мектептерге жәрдем жию, мектеп ашып, оның жол-жобасын дайындап, ісін ілгерлету секілді меже-міндеттердің тұрғанын тұспалдап жеткізеді. Тіпті оның «Мектептің негізі – бастауыш мектеп. Ол ана тілінде оқытылуы керек хәм тәрбие жолының түрлі әдістері ана тілінде түсінікті түрде іске асырылуы керек» деген орнықты пікірі әлі күнге дейін өзекті болып отыр десек, бұрыс айтпағандық болар. Осы мақаланы оқи отырып, көсемсөзшінің өзіне ғана тән дара қолтаңбасын, қайталанбас қалам тербесін, қылыштай өткір ойларын, түстеп танығандай болдық. Соның ішінде «...мектеп деп жүргеніміз басқаларға еліктеп, бізде де бар деп көңіл жұбатуға ашылған

күр орындар», «қырғыз-қазақ арасына мектеп мәдениеті, кітап мәдениеті әлі орнаған жоқ. Орнаған жерлерде (әсіресе Сырдария облысында) қырғыз-қазақтың ұлттық бет-аузы жоқ», «...жат тіл жолдан қалдырмақ» т.б. секілді түйдек-түйдек тосын тіркестерін түртіп алып, тілі жатық, түйреуге келгенде ешкімнен кем соқпайтын Исаның көкейге түйгені мен көңілге тоқығаны көп оқығандардан да озық екендігін мойындағандай болдық. Жалпы қазақ әдебиетінде өзіндік орны, ерекше сүлеуі бар жазушы һәм қайраткер Иса 1927 жылдың бедерінде Семейдегі «Қазақ тілі» газетін басқарып жүріп те оңтүстікпен рухани байланысын үзбеді деуге толық негіз бар. Былайша айтқанда, кезінде «Сәуле», «Сана», «Шаншар» т.б. басылымдарды басқарып, 1933 жылы Ленинградта жазықсыз жалаға ұшырап, 10 жылға сотталып, Карлагтан 1936 жылы әрең аман оралған қаламгердің өмірі сын-сынаққа толы болды.

Расында да кезінде саяси қуғын-сүргін, елімізде жүргізілген жаппай репрессия туралы жазу тұрмақ, айтудың өзі мұң болмап па еді? Сондықтан бұл тыйым салынған тақырыпты зерттеуге тәуекел еткендер де саусақпен санарлық-ақ болатын. Анығы сол, 1937-38-дің «қанды қырғынында» Иса Тоқтыбаев қайта қамауға алынып, «Джайлас» атты жасырын іс қозғалып, қиырдағы Печераға жазасын өтеуге жіберіліп, азап пен тозақтың бәрін бастан кешкен журналист 1947 жылы ғана атамекеніне қайта оралады. 1949 жылы саяси сенімсіз адам ретінде өз отанында тұруға рұқсат берілмей, Красноярскіге жер аударылған атпал азамат 1966 жылы дүниеден өтіпті. Түйіндей айтқанда, белгілі қоғам қайраткері, қазақ журналистикасының қазанаты, туған әдебиетке де талай тұшымды дүние сыйлаған Иса Тоқтыбаевтың әдеби мұрасын індете зерттеп, ұрпақ кәдесіне жарататын, ұлт мұрасына айналдыратын сәт туды беп білеміз.

Кеңестік биліктің кертартпа саясатынан Әшірбек Үсенов те зардап шекті. 1907 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы, Шымкент қаласына қарасты Қатын көпір елді мекенінде туылған Әшірбек Үсенов 1925-1929 жылдар аралығында Сырдария округтік Қазақ педагогикалық техникумында білім алса, 1929-1932 жылдарда Алматыдағы Қазақ педагогикалық институтының тіл-әдебиет бөлімінде оқиды.

1936 жылы КСРО Жазушылар Одағына мүшелікке қабылданған Әшірбек негізінен саналы ғұмырын бала тәрбиесіне арнап, түрлі мектептерде мұғалімдік қызмет атқарған жан. Үлкендер мектебіне арналған «Әліппе» оқулығын да сол репрессия қыза бастаған тұста Қазақтың мемлекет баспасынан 1937 жылы жарыққа шығарған қаламгердің бұл еңбегіне сұраныс та мол болып, ол оқулық қайта-қайта баспа бетін көріпті [4]. Одан бөлек

9-класқа арналған «Әдебиет хрестоматиясын» құрастырып шығып, «Ойлы бала», «Елеулі ақын» секілді шығармалар қалдырған әрі ақын, әрі журналист, әрі мұғалім Әшірбек Үсеновтің өз заманында «Ауыл мұғалімі» журналында шыққан «Көркем әдебиет сабағының түрлері», «Көркем әдебиет сабағына даярлық», «Мазмұндама жаздыру» т.б. секілді педагогтар үшін маңызы бөлек мақалалары да біздіңше тереңірек талданып, тиісінше зерделенуі қажет-ақ.

Айталық «Елеулі ақын» атты елеулі еңбегінде ол: «...Тарих – өткен өмірдің аяғы, оның даңғыл жолы. Тарих – заманның не-не елеулісін айтқанда, ауыздың суы құритын, аса таңдаулы қымбаттысын өшірмей сақтайтын қоймасы. Бірақ бұл қоймадан кім болса сол орын ала алмайды. Тек халықтың жүрегінен орын алған өз заманының ері, көпшілікке ой салған бұлбұлы, өткір тілді шешені ғана орын ала алады, олардың еңбегі мәңгі жасайды, тарихтың бетіндегі өшпейтін өрнегі болады.

Махамбет – сондай топты аузына қаратқан ақынның әрі өз заманына лайық үздік шыққан батырдың, ең елеулі ерінің бірі, өз тұсындағылардың қозғалысын ұйымдастырған от-жалынды Исатай Таймановтың қанды көйлек жолдасы, тар кезеңде де жол тауып бере білген ақылшысы, көпті қоздырып, айналасына үйіре алған асқан ұйытқышы, бір сөзбен айтқанда, Исатайдың өзімен тең де түсіп қалып отыратын, әрі жүректі, әрі уытты сөзді оң қолы.

Махамбеттің дәуірі қабаттасқан қайшылықтардың күшейіп тұрған кезі еді. Ұсталған мақсат, оған жету жолындағы жасаған күрес Махамбеттің шығармашылығына әсер етті, үлкен із қалдырды. Махамбет – өз тұсындағы ақындардың алды, ең дарынды, таланттысы. Махамбеттің өлеңі уытты. Тыңдаған, оқыған адамды жұлып алып кететін, қанды тасытып, сезімді оятып, қиялға шауып, шарықтатып, қоздырып ертіп отыратын қыздырма өлең. Өлеңінің әрбір сөзі тайдың тасындай атылып жатқан салмақты, мәнді. Махамбеттің қысқа, бас-аяғы тұжырымды, жалынды өлеңіне қабыса қалатын көркем сөз- поэзия тілі. Махамбеттің басты ең сүбелі өлеңдері көтеріліске, ұрысқа, халықты басқарған Исатайға арналған, халықты қайрап, ұрысқа шақырарда айтылған өлең болғандықтан, ылғи жалынды, терең, мағыналы, жігерлі болып келеді.

Махамбеттің бірқатар өлеңі болса да, солардың ішіндегі ең күшті, ең елеулілері қозғалысқа арналған, сол кезде шыққан өлеңдер. Сондықтан, әр өлеңнің өз алдына жеке темасы болғанымен, өлең

оқиғасына қарағанда тұтас жатқан бір темаға, бүтін қозғалысқа ғана арналған, желісі үзілмей тұтасып жатқан бір-ақ өлең болып келеді» [5],- деп өз бағасын береді де, «Махамбет ақынның шығармалары туған уақытына, алған оқиғасына қабыса қалатын, сол уақыттың күйін жақсы көрсетіп, айна бола алатын екіні мол, әрі жалынды, қысқа-қысқа бір кесек боп жатқан, тарих бетінен жоғалмайтын өлеңдер. Қимылы, толқыны күшті, атылып жатқан дарынды сөзді өлең. Тілі де өткір, әрі көркем.

Махамбет шығармаларының идеясын Махамбеттің таптық мақсатынан айырып алып қарауға, басқа жақтан іздеуге болмайды. Махамбет ханға, патшаға қарсы күресті, патшаға бағынған ханды жойып, патшаға бағынбайтын, ауыз жаласпайтын хан ұстағысы келеді. Махамбеттің шығарма идеясы осы күреске, мақсатқа ұштасты.

Махамбет – елеулі ақын. Махамбеттің орны үлкен. Ханға, патшаға қарсы қозғалыстың суретін көркем сөзбен айтып бере білген, өлмейтін із қалдырған әдебиет мұрасын оқып, сын көзімен жарамдысын пайдаға асыруымыз керек» [6] деген байламға тоқтайды.

Ең қасіреттісі де сол, қаламы енді қатайып келе жатқан шымкенттік қаламгер, ақын Әшірбек Үсеновке 1938 жылы «халық жауы» деген жаламен ату жазасына кесу туралы үкім шығарылыпты.

Осылайша келімсектер құрған коммунистік билік Кеңестер Одағын қасірет мекеніне айналдырды. Демек, біз бүгінгі бостандық бесігінде Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев айтқандай, асылдарымызды ақтауға, олардың әдеи мұрасын ғылыми айналымға түсіруге асығуымыз керек.

Ұлт тарихы – ұрпақ қазынасы. Азаттықтың ақ таны атқалы бері де төл тарихымыздың «ақтаңдақ» беттерін қайта ақтарып келеміз. Кеңестік әміршіл-әкімшіл биліктің халыққа қандай қасірет әкелгені де бүгінде ашық айтылуда.

Бір кездері бұлдыр тұман ішінде қалған бостан жұртының болашағын ойлаған Алаштың ардағы Дулатұлы Міржақып: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел – не істеп, не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашығына көзі жетпейді.

Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңайлы болып тұрады» деп, ұлттық рухынан ажыраған, тарихи санасын жоғалтуға жақын тұрған жұртының келешегіне аландап, ел сөзін естіге де, есерге де естірте айтқан екен. Тәуелсіздік дәуірінде халықтың қасіретті тарихын қайта жазуға талпынып жатырмыз. Осындай ұлт тарихына деген жанашырлықтың, мемлекетіміз құптаған оң бастамалардың нәтижесінде тасада қалған талай тұлғалар ақталып, елеусіз қалған ел азаматтарының есімі қайта жаңғыруда.

Кейбір дерек көздеріне сүйенсек, елімізде саяси репрессияға ұшырағандар 103 мыңнан асып жығылып, 25 мыңдай арысымыз атылған екен. Алайда бұл көрсеткішті де нақты соңғы цифр деп айта алмаймыз. Анығы сол, тағдыры тар қапаста бір түйір оққа байланып, осы күнге дейін бейіті де белгісіз болып келе жатқан жандар қаншама. Бұл замана зауалынан тұлаларымызды былай қойғанда, қарапайым қазақ баласының, ауылдың аңғал жұртының да шет қалмағаны шындық. Мұны мұрағат құжаттары айғақтап та отыр.

«Халық жауы» деген жаламен қуғын көрген тағы бір қарымды қаламгер Жүсіпбек Арыстанов еді. 1904 жылы Қызылорда облысының Тереңөзек ауданы Қараөзек темір жол стансасы маңында туған журналист сол бір қиын-қыстау заманда, нақтыллай түссек, 1918-1920 жылдары Қызылорда мен Ташкенттегі балалар үйінде тәлім алып, 1925 жылы Мәскеудегі Шығыс еңбекшілерінің коммунистік университетін тәмамдайды. «Ақ жол» газетінде де бірқатар мақалалары басылған жазушы кезінде осы басылымның шығарушы редакторының орынбасары, Алматыдағы губерниялық кеңес-партия мектебінің директоры, Ташкенттегі Орта Азия коммунистік университетінің оқытушысы, 1929 жылы Алматыдағы педтехникум директоры, Қазақ мемлекеттік университетінде ғылыми қызметкер, саяси репрессия белең алған тұста «Социалды Қазақстан» газетінде жауапты редактор болып, түрлі қызметтің тізгігін ұстайды. Өзге де Алаш зиялылары секілді жазықсыз жаза арқалап, 17 жылдан кейін Отанына оралады. Тәуелсіздікті де көріп, 1993 жылы пәниден бақиға аттанған, көптеген кітаптары баспа бетін көрген жазушының «Ақ жолдағы» журналистік қызметі де ерекше атап өтуге тұрарлық-ақ. Мәселен, «Баспасөз бен тілші» атты сериялы көлемді еңбегінде ол баспасөздің бұқараның мұнын жеткізетін басты тетікке айналып, төртінші билік ретінде төрден орын алуы үшін ең алдыме тілшіні түзеу керектігін баса айтады да: «...Баспасөз, газет қай уақытта болса да тілшісіз жасап, өмір сүруі мүмкін емес.

Газеттің жаны – күнделікті жаңалық, жақсылы-жаман уақиға, мұны сөйлейтін тіл. Сезетін сезім. Бұл тілші болмақ.

Әсіресе біздің қазақ тұрмысында ауыл тілшілері үлкен тарихи орын алады.

Қазіргі кездегі партияның ұраны – ауылға бетті бұру, ауылдың зарын, ауыл кедейлерінің жоғын жоқтау. Соларды демеп, шаруаларын көтеру»[7],- дейді. Ал осы мақаланың жалғасы іспетті келесі бір көлемді дүниесінде қаламгер: «...Неғұрлым газеттің оқушылары көп болып, газет көп таралса, ел қойнына көп енсе, солғұрлым ел ішіндегі жақсылық-жамандық мәлімденбек.

Елдің тұрмысы түзу суреттеліп, керекті шара тез көрінбек. Бұл үшін тиімді маусымдарды аңдып, жақсы пайдалана білу керек. Жұрт жиналған жиында газеттің мәні-жайын, нысана-мақсаттарын жақсы ұғындыру керек. Жұрт жақсы түсінгенде ғана газет алушылардың саны көбеймек.

Неғұрлым оқушылардың қолына уақытымен жылдам тиіп тұрса, солғұрлым жұрт сенімді болып, көңілді қарамақ. Осы негізгі сырды тілшілердің қатты ескеретін жөні бар. Міне, сондықтан тілшілер орындардағы үкімет мекемелерінің почта бөлімдеріне көзқұлақ болып қадағалап тұрулары тиіс.

Газетті алған күні тиісті адамға тапсыру шарт болсын. Сонда ғана газетке жазылып алдырушылар да көбеймек. Бұл жолда тілшілер іске білек түріп шын кіріссін»[8],-деп баспасөзге қатысты шындықты да шымбайға батыра айта келе тілші турасындағы толғамын былайша қорытыпты:«...Ескеретін нәрсе – мақаланы жазу тәртібін жөндеу. Елден көп мақалалар келеді, қара қарындашпен, құмырысқаның ізіндей шимайлап, қағаздың ол беті мен бұл бетін де қалдырмай жазады. Қап-қара, адам танымастай, түсі жаман, кісі көңілсіз қарайтын мақаланы алып қарасақ, шынымен әжептәуір сөздер шығады. Сондықтан, мақала жазу тәртібін білу керек.

Әрбір жазылған мақаланың артына жазған азаматтың аты-жөні, толық тұрағы болуы керек. мақаланы өтірік атпен (псевдоним) жазса, мұның астынан бір сызық сызып, шын аты-жөнін (өз аты, әкесінің атын) жазуы тиіс.

Сонысын бір керекті нәрсе – бұл мақаланың жазылған күні нешінші жұлдыз, нешінші жыл екенін көрсету. Бұлсыз мақаланың ескі, жаңа екенін біліп болмайды. Сондықтан, бұл нәрсе керектің біреуі болады.

Тілшілер әрбір жазған мақаласынан өздеріне нұсқа қалдырулары керек. Бұл нәрсе тілшілердің қатесін түзетіп, қаламын қайраттандыру үшін керекті. Өзі жазғанда қандай еді? Басылып шыққанда қандай болды? Міне, осыларды салыстырып тілшілер өз кемдіктерін өздері түзеп отырулары керек»[9].

Демек «Міне, сол уақытта ғана бұл тілшіден келешек күтуге болады. Бәйгені мақаланың үлкен-кішілігіне тікпейміз. Бәйгені мақаланың дәмді-дәмсіздігіне, жақсы-жамандығына тігеміз. Саннан сапалысы жақсы.

Тілшілердің жазған мақалалары біртүрлі ыстық, қызықты болулары ұнамды. Жұрт неғұрлым қызық, қисынды, жақсы жазылған болса, солғұрлым қызығып оқымақ. Сол үшін жаза салып, конвертке атып жібермей, екі-үш мәрте қайта-қайта жазғанын оқып, жете тексеріп, ойлап көруі керек.

Кей уақытта ғана сөздің ішіндегі артық-кемі анық білінсе, сол уақытта ғана тілшілер өздерінің қателерін жөндеп, шын жас қаламгерлер болмақ.

Қысқа әңгіменің қортындысында айтатын сөз – тілшілер кедей елінің көз-құлағы, газеттің таянышы. Сондықтан, тілшілер жатпай-тұрмай мойындарындағы ұлы міндеттерін өнегелі түрде орындасын»[10], - деп дара дарынның да айтқалы тұрғаны осы ғой.

Одан бөлек «Кеңес сайлауына даярлану керек» атты мақаласындада өзекті мәселені бүге-шігесіне дейін талдап-таразылап берсе, «Октябрь және баспасөз» деген жарияланымында 1923 жылы барлық Кеңестер Одағында 517 газет шықса, соңғы екі жыда олардың саны 595-ке жеткенін, Қазақстанның өзінде газет, журнал шығармайтын губерниясы жоқ екендігін мақтанышпен жеткізген жазушы өзі басқаратын губерниялық газет «Ақ жолдың» 250 тілшісі барлығын да көңіл тоғайта отырып атап көрсетеді [11]. Былайша айтқанда, жас тілшілерге шама-шарқынша бағыт-бағдар беріп, сан басылымды басқарып, қазақ көсемсөзінде өз қолтаңбасын қалдырған жұрт жете тани бермейтін Жүсіпбек Арыстановтың публицистикасы да өз зерттеушілерін күтіп отыр десек, ақиқаттан алшақ кетпейтін шығармыз.

Осы тұста «Ақ жолда» біраз дүниесі басылған Саураннан шыққан ұстаз Әбубәкір Сандыбаев шығармашылығы жайлы да аз-кем айта кетейік. 1887 жылы дүниеге келген Сандыбаев 1907-1908 жылдары Жүлік болысының 8-ауылындағы мектепте қара танып, 1919-1925 жылдар аралығында Сауран Советінде ұстаздық қызмет атқарады. Мұғалімдікпен қатар қолынан қаламын да тастамаған жас тілші «Ақ жол» газетіне қабылданып, ұдайы мақала жазып тұрады. Ал 1930 жылдардың бедерінде ауданда басшылық қызмет атқарып, басы бөлеге қаларын білсе де, созақтық «бандылармен» байланысып, елді ымыраға келтіріп, тыныштыққа үндеген, әлін білмей бас көтергендерді сабырға шақыра алмай әлектенген Әбубәкір Сандыбаев та осал адам емес. Дегенмен 1937 жылғы зобалаңда көпшен бірге зорлық көрген қаламгер НКВД-ның «халық жауы» деген жаласымен сотты болып, саяси

тұтқындар лагеріне жөнелтіледі. Осы тұстан мұғалімнің аталмыш газеттегі жазбаларына да тоқтала кетер болсақ, «Сауран мектебі» деген мақаласында ол ауылдық жердегі оқу ісіндегі олқылықтар мен кемшіліктерді боямасыз жеткізіп, батыл сын айтса, одан бөлек «Шаруаға жайсыз іс», «Көрген-білген бар ма?», «Түркістан үйезі» т.б. секілді дүниелері де көлемі шағын демесеніз, көп көкейіндегіні деп басқан мақалалар деп білеміз. Анығы сол, сол кезеңде ауыл-аймақтан «Ақ жолға» хабар жолдап тұрған меншікті тілшілердің туындылары түгелдей зерттелген жоқ деп нық сеніммен айта аламыз. Ендеше бұл міндетті мінсіз атқару да жас ізденушілердің еншісіндегі іс.

Тарихымыз тым тереңде әрі тасқа қашап жазылған деп айтып келе жатқан елміз. Ендеше арғы ғасырларға бармастан, кешегі кеңестік кезеңдегі ел тарихын ақтарып, көз жүгіртсеңіз, кеңестік биліктің керенау саясатының салдарынан біздің қаншама арыстарымыз арманына жете алмай, опат болып, қаншама боздақтарымыз қыршынынан қиылды. «Халық жауы» деген желеумен саяси қуғын-сүргінге ұшырап, алды атылды, асылды. Соңы ұзақ жылдар бойы темір торда қамалып, айдауда жүріп, адам төзбес азапты көріп, сүйектері шіріді. Бүгінгі Тәуелсіздіктің таңы атқан шақта ұлт үшін басын бәйгеге тіккен асылдарымызды ұлықтайтын мезгіл жеткені анық. Міне, сондай егей тұлғаларымыздың бірі, ағарту саласына аянбай үлес қосқан, адуынды ақын, қарымды қаламгер Тәңірберген Отарбаев еді.

1893 жылы Шымкент қаласының Қатынкөпір елді мекенінде дүниеге келген ағартушының әкесі Отарбай кедей кісі болған. Кенжеқожаның медресесінде сауат ашқан қаламгер бар биікке өз күшімен жетті. Архив қорында жатқан, өз қолымен жазылған өмірбаянында ол: «... Тұрмыстың тапшылығынан ауыл мектебін әрең тәмамдап, 1905-1910 жылдары Шымкенттегі медреседе тәлім алғанмын. Ағартушылыққа 1910 жылдан бастап басыбүтін бет бұрып, 1917 жылға дейін Шымкент маңайында мұғалім болдым да, 1917-1920 жылдар арасында осы аймақта жаңа мектептердің ашылуына атсалысып, білім саласында қызмет еттім.

Ал 1920 жылы партия қатарына енген соң, Сырдария губерниясына қарасты Қазпедтехникумда қазақ тілі пәнінің мұғалімі, 1923-1925 жылдары Шымкентте мектеп меңгерушісі, Қожанов атындағы балалар үйінің директоры лауазымында болсам, 1923-1928 жылдарда Шымкент қаласында ашылған Ахмет атындағы тұңғыш жеті жылдық қазақ мектебінде (қазіргі Қ.Сыпатаев атындағы №7 техникалық лицей-мектебі) қазақ тілі мен әдебиетінен балаларға сабақ бердім. 1930 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің (САГУ) педагогика факультетін бітіріп, жоғары оқу орнында да ұстаздық еттім. Денсаулығым жарамай бұл жұмыстан қол үзгесін 1933 жылы Шымкентке қайттым да, 1934 жылы Сарыағаштағы Қапланбек зоотехникалық мал дәрігерлік техникумына ұстаз болып ауыстым» [12]», - дейді.

Саяси қуғын-сүргіннің қанды құрығы Отарбаевты да омақастырды. 1938 жылы Орта Азия ауыл шаруашылығы рабфагында ұстаздық етіп жүрген шағында мамыражай мамырдың 12-сі күні Отарбаев отбасына суыт жүрісті екі кісі келеді де, «Отарбаевтың үйде ме?» деп тіл қатады. Жары Мариям өз шаруаларымен жүрген жандар болар деп, «үйде жоқ еді, сыртқа шығып кетті» деп келте қайырады. Іздеп келгендердің кім екендігін көрейін деп, олардың артынан ойында ештеңе жоқ Отарбаевтың өзі шығады. Сөйтсе, қолдында қамауға алу туралы қағазы бар әлгі екеуі Тәңірбергенді тұтқындауға келгендер екен. Тәңірбергеннің басына осылай қара бұлт үйіріліп, қамауға кете барады. Жары Мариямға айтқан жалғыз ауыз сөзі: «Мыналар мені әкетуге келген екен, бірақ менің арым таза. Сендер ептеп Шымкент жаққа көшіп алыңдар. Әйтпесе, бұлар сендерге тыныштық бермейді» дегені болыпты. Үйінде зар жылап 16 жасар бойжеткен қызы Жақұт, 6 жастағы ойын баласы Қайрат және дүниенің ойранынан бейхабар бесіктегі бір айлық сәби Ұлжанды тербетіп Мариям ана қалыпты.

Осы күнде Тәңірбергеннің кіндігінен тараған Жақұт пен Қайрат екеуі де арғы дүниеге аттанып, сексеннің сеңгіріне шыққан Ұлжан апа ғана Алматы қаласында тұрып жатыр. Әкесінің жүзін де көрмеген Ұлжан қызы осы күнге дейін Тәңірберген деп аты шықса болды елегізіп тұрады екен. Тектінің тұяғы Ұлжан апамен етене араласып, әкесі жайлы әңгіме сұрағанда, жанары жасқа шыланып отырып, өткен күндер тарихын тізбелеп берді.

«Әкемді көру мен үшін үлкен арман болды, көшеде әкесіне еркелеп бара жатқан балаларды көргенде көңілім қатты қобалжитын. «Шіркін-ай, менің де әкем қасымда болса ғой!» деп, құдайға жалбарынатынмын. Әкемнен қалған естеліктерден жинаған азды-көпті кітаптары, біде-екілі суреттерінен өзге ештеңе жоқ. Сол суретіне қарап, қиялымдағы жасап алған әкемді көз алдыма елестететінмін бала күнімде. Әкем жайлы кішкене әңгіменің ұшы шықса, қозғалмай тұрып тыңдайтынмын. Өмір осылай сағынышпен өтіп жатты.

1970 жылы 8 қыркүйекте «Оңтүстік Қазақстан» газетінде Жәнәбіл Ырсыметовтің «Ақын, ағартушы» атты мақаласын Шымкент қаласында тұратын Жақұт әпкем почтадан хатпен салып жіберді. Соны оқып, әкемнің аңыз емес, өмірде шын сүрген адам екенін білгендей болдым. Тіпті, батыр Бауыржан Момышұлына ұстаз болғанын естігенде төбем көке жеткендей қуандым. Сөйтіп, «Бауыржан ағаға сәлем беріп барайық» деп жолдасым Әбуғалиға айттым. Жолдасым жүрексінді, «ол кісі дөрекі, боқтайды ғой» деді. Уақыт зырлап өтіп, арада 3-4 жылдан кейін Бауыржан ағаның үйіне өзім бардым. Жәмила женешемді танитынмын, үйінің мекен-жайын да білетінмін. Есікті жеңешем ашып, амандасты да, «Бәуке, ұстазыңыз Тәңірберген Отарбаевтың қызы келді» деп дауыстады. Алдымнан көзінен от шашқан, түсі сұсты, мұрты тікірейген Батыр ағам шықты. Маған тесіле қарап тұрды да, қолымды алып амандасты. «Ұстазымның қызы деп маңдайымнан сүйер» деген ойлап едім. Ол кісі олай етпеді.

Сөйтіп, орнығып отырған соң, «Тәңірберген Отарбаевтың қызы едім» дегенді зорға айттым, дауысым тарғылдана шығып. «Қой, өтірік айтпа! Менің ұстазым Тәңірберген Отарбаев ұзын бойлы, сұлу жүзді, ақын кісі болатын, сенің бойың қортық қой» дегенін естігенде, не дерімді білмей, сілейіп отырдым да қалдым. Десе де, «ұстазым Тәңірберген Отарбаев» деген сөзді ол кісінің аузынан естігеніме бір жағынан ішім жылығандай болды. Сонан кейін Бауыржан ағам әкем жайлы ұзын-сонар әңгіме бастады. Мен аузым ашылып тыңдап отырмын. Кейін Баукең әкемнің атын қазаққа танытуға көп көмек етті»[13]», - дейді тектінің тұяғы. Айтпақшы Тәңірбергеннің туысы, біз жоғарыда атап өткен Ахмет атындағы мектептің алғашқы директоры Мұса Мылтықбаев та осал кісі болмаған. Мұрағат қорынан табылған бір құжатта мұғалім Мұса былай депті: «Қарашығым Ілияс!

Қысымды аман-саулықпен өткізіп, балаларымызды тарқатып, Дарул мұғалімін қайткенде келер жылы алып барамын деудің қамында қолымда қамшы, үстімде жау киім, көңілді қиял-оймен сілкілеп жүрмін.

Күні ертең (25.V) Шілікке Нәсімнің ата-анасына барғалы жатырмыз. Бір жағынан көріп көрісу болса, екінші жақтан мектепке жәрдем жинау, тілді безеп мектепке пайда келтіру.

Биыл Дарул мұғалімінен босансам Шымкентке бармақ едім. Не пайда, босана алатын түрім жоқ. Ондағы мақсатым сенімен сөйлесіп, мауқымды басу болса, екінші мақсатым сенде қалған бұйымдарымды алып қайту еді. Ташкеннен мұғалім, кітаптар алып қайту еді. Ақырында бара алмайтын болдым. Край сиезіне баруға ойым бар еді. Бірақ сол кезде Нәсімнің босанатын шағы тура келіп қалғандықтан, тағы қойдым.

Ендігі сөз мені мұқтаждықпен зарықтырмайтын болсаң, Шымкенттегі қалған нәрселерімді жазып, спискалап, беріп жібере көр. Самауыр қала көрмесін, айнама!

Екі балаң қалай, ойнап-күліп жүр ме? Көп қылып жазып жібер. Құдай қаласа, Назекеме сәлем айт, құда болармыз.

Өзім қазір Дарул мұғалімінің бастығы, тұрмыс онша емес. Қайда барса да келгеннің оңғаны бар ма? Өпі-тақы тұрмыс.

Дарул мұғалімінде оқу жақсы болды. 69 бала оқиды. 8-і татар, 4-і ноғай, қалғаны қазақ-қырғыз. Оқулар орысша. Нарыннан, Пішпектен, Қарақолдан келген жәрдеммен күн көріп шықты. Тағы да тіленшіліктің жолына түсіп жатырмыз. Келер жылы Дарул мұғаліміне 21 бала алып, 100-ге жеткізіп, 4 класс ашпақпыз. Демеуші «А», «Б», «С» хәм негізгі 1-бөлім.

Бұл жақта да өте қымбатшылық болып кетті. Ұн пұты 250000 сом, ет қадағы 90000 сом, мата 250000 сом. Керосин табылмайды, табыла қалғанда қадағы - 400000 сом.

Ал, енді ол жақтың жай-күйін айтып хат жаза көр!

Қолы қойылған. 24.V.1922 г.» »[14]. Дегенмен, Мұса Мылтықбаев та, Тәңірберген Отарбаев та Сталиндік қуғын-сүргіннен аман қалмай, жазықсыз жазаға ұшырады. Ал осынау жұмысымыздың, тынымсыз ізденісіміздің барысында біз бұл тұлғалардың Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивінен түрмеде түсірілген, бұрын-соңды еш жерде жарияланбаған суреттерін таптық. Зерттеуші қауыммен осы олжамызбен бөлісе отырып, алдағы күнде қос ағартушы-қаламгердің өмір жолы мен гибратты ғұмыры зерттеле түссе дейміз.

Қылышынан қаны сорғалаған қызыл империя тарихта өзінің өшпес ізін қалдырды. 1937-1938 жылдар «қызыл репрессия» деген атпен белгілі. Осы кезеңде, қаралы нәубетте қуғын көрген Қыстаубаев Жұмабек 1904 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Түлкібас ауданы Сарыбұлақ ауылында туған.

1921 жылға дейін жалшылықта жүрген Жұмабек ауыл мектебінен қара танып, 1922 жылдың қыркүйек айында Шымкенттегі Қазақ педагогикалық техникумына қабылданады. Техникуды 1928 жылдың мамыр айында тәмамдап, 1929-1930 жылдар аралығында Түлкібас аудандық халыққа білім

беру бөлімінің меңгерушісі, 1930 жылдың наурыз айынан бастап Түлкібас аудандық партия комитетінде нұсқаушы, 1930-1931 жылдары Жаңақорған аудандық партия комитетінің ұйымдастыру бөлімінің және әкімшілік шаруашылығында меңгеруші, 1931-1932 жылдары Төменарық совхозында партия секретары, 1932 жылдың наурыз айынан бастап желтоқсан айына дейін Ащысайдағы Орталық Комитетінің түсті металлургия бөлімінде нұсқаушы, 1933-1934 жылдары түсті металл және алтын одағының орталық басқармасының төрағасының орынбасары, 1934-1936 жылдары Марксизм-Ленинизм қазақ институтында білім алып, репрессия кезінде 10 жылға сотталған Жұманбек Қыстаубаев Манкентте Абай атымен аталатын бастауыш мектептің салынуына да көп үлес қосты. 1937 жылы Балықшы ауданындағы «Балалар үйінің» директоры болып қызмет атқарып жүрген кезінде «халық жауы» деген нақақ жаламен жазалы болғанымен, 1947 жылы абақтыдан босатылады. Бірақ 1947 жылы қайтадан ұсталып Сібірге жер аударылады да, 1957 жылы 16 мамырда облыстық соттың төрағасы А.Асқаровтың шешімімен біржолата ақталып шығады. 1982 жылы қазан айында дүниеден өтті.

Ал, Жұмабек Қыстаубаевтың тағы бір қыры - ақындығы еді. Қаншама қиын күндерде жүрсе де бойындағы асыл өнерін жоғалтпай, әрбір кезенді, үрейлі күндерді өлеңмен өрнектеп қағазға түсіріп жүрген. Ол кісі 1920-1926 жылдар аралығында шыққан «Ақ жол» газетіне де мақала-өлеңдерін жиі болмаса да әрекедік жариялап отырған.

Жұмабек Қыстаубаевтың «Ақ жол» газетінің 496-санындағы «Лениннің ескерткіші» деген өлеңін төте жазудан аударып алдарыңызға ұсынып отырмын:

«...Күні еді жексенбінің шықтым жолға,
Астыма темір тұлпар мініп жорға.
Жарысып ұшқан құспен қамшы баспай,
Үш күнде зорға жеттім Орынборға.
Аралап кеттім ішін, еттім сайран.
Үйлерге төрт-бес қабат болып аң-таң.
Еңбекшілді қол бұлғап шақырғандай,
Биікте көріп адам болдым қайран...» [15].

Мұнан бөлек қаламгер Қыстаубаев «Ақ жолда» «Қоян жүрек кедейге сор болды» атты мақала жариялап, оынау шағын еңбегінде: «...Шымкент уезі, Қарабұлақ қыстағында үлкен базар бар. Базардың айналасы қалың ел. Сол базардың арендаторлары қосшы, батырақтардың қаққанда қанын, соққанда сөлін сорады.

Қазақ кедейінің тіршілік шарты белгілі ғой! Базарға бір ешкі айдаса, үйі алыс болғандықтан өгізін міне келеді. Өгізін сыртқа тастап кетуге ұрыдан қорқып, базарға мініп кіреді.

Базарға түскен малдың бәрі өте бермек емес қой. Оның сатылмай қалатыны да болады. Бір кедей қаражатқа тарығып сатқалы әкелген ешкісі өтпей қалса да, арендаторлар ешкісіне 20 тиын, мініп келген өгізіне бір сом базар ақы сұрайды. Бермесе, коммунальный отделге білдіремін деп қорқытады. Сорлы, қоян жүрек кедейлер қорыққаннан береді де және арендаторлар базарда сатылған 500-ге жақын малдан базар ақы алғандығына қағаз бермейді. Бұған қарағанда арендаторлардың қиянаты аз емес. Қысқасы кедейлерді шыр айландырып жеп келеді.

Кедейлер базарға түсіп, өтпеген малына базар ақы төлесе, мініп келген көлігіне және төлесе, қалай тіршілік қылады? Бұл көрнеу көзге саудагердің не деген зорлығы? Бұларды тексеретін бар ма?» [16], - деп халықты қанаған қулардың зорлығын өткір тілімен сын садағына іліп, баспасөз арқылы бұқараға араша сұрайды. Демек Қыстаубаев сынды қалтарыста қалған жергілікті қаламгерлердің шығармашылығы да тасада қалмауы керек.

1937-нің қызыл қырғыны Сталиннің жеке ұйғарымының негізінде сол кездегі Ішкі істер халық комиссары Ежовтың 1937 жылдың 30 шілдесінде шыққан тоғыз баптан тұратын 00447-ші нөмірлі «Оперативті бұйрығынан» бастау алған. Сол бұйрық бойынша, бүкіл КСРО елінде 75095 адам атылып, 268095 адам сотталуы керек-ті. Ал Қазақстан бойынша 2,5 мың адам атылып, 5 мың адам 8 бен 10 жылдың арасында сотталуы қажет-тұғын. Оның ішінде Оңтүстік Қазақстанда 350 адам ату жазасына кесіліп, 600 адам сотталуы керек. Бұл – ешқандай талқылауға, ақтауға жатпайтын әрі төрт ай ішінде (1937 жылдың 10 тамызынан басталып, 10 қарашасы арасында аяқталуы тиіс) қатаң түрде орындалуы шарт бұйрық-тын. Ел ішінде айтылып жүрген «халық жауы» деген термин дәл осы жылы қолданысқа енді. Соның кесірінен елде екі жыл бойы жүргізілген қуғын-сүргін зұлматында Қазақстан бойынша 25 мыңнан аса адам атылып, 113 мыңнан аса адам сотталған. Ал Оңтүстік Қазақстан облысында 2111 адам атылып, 25 мыңнан аса кісі сотталған. Солардың қатарында біз жоғарыда ғибратты ғұмырына біршама

тоқталған қаламгерлер де бар. Ал Алаш баласына азаттық берілген бүгінгі Тәуелсіздік дәуірінде осындай тұлғаларымызды жастарға таныту үдерісінің желісін үзбей, жалғай түссек, рухани жаңғырудың да даңғыл жолынан қиыс кетпейміз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған Оңтүстіктен шыққан ағартушылардың әдеби мұрасын ұлықтау – тың тақырып. Сталиндік террор, саяси репрессияға ұшыраған ұлт зиялыларын ұлықтау – уақыт талабы. Демек мұндай маңызды тақырыпты ғылыми түрде саралау Жаңа Қазақстанды қалыптастыруға, «Мәңгілік ел» болуға ұмтылып отырған ұлтымыз үшін де аса қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Ақ жол», №190, жұма, 7 июль, 1922 жыл.
2. «Ақ жол», №192, сәрсенбі, 12 июль, 1922жыл.
3. «Ақ жол», №271, бейсенбі, 8 февраль, 1923 жыл.
4. Үсенов Ә. Үлкендер мектебіне арналған «Әліппе» 39-59 бб. Қазақтың мемлекеттік баспасы. 1937жыл.
5. Үсенов Ә. Елеулі ақын // Жас қайрат. 1924 жыл.
6. Сонда.
7. «Ақ жол», №584, бейсенбі, 6 август, 1925 жыл.
8. «Ақ жол», №585, сейсенбі, 11 август, 1925 жыл.
9. «Ақ жол», №587, жұма, 28 август, 1925 жыл.
10. «Ақ жол», №587, жұма, 28 август, 1925 жыл.
11. «Ақ жол», №596, сенбі, 7 ноябрь, 1925 жыл.
12. Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві. 16-қор, 11-тізбе, 647-іс, 5 п.
13. Майлыбаева А. «Қарасаң қалпы жаман замананың ...» деген Отарбаев кім еді? // Оңтүстік Қазақстан, №6 (18419). 15 қаңтар, 2008 жыл.
14. Түркістан облысының мемлекеттік архиві. 93-қор, 1-тізім, 3-бума, 28-іс.
15. «Ақ жол», №596. Сенбі, 7 ноябрь, 1925 жыл.
16. Ақ жол», № 493, Бейсенбі, 16октябрь, 1924 жыл.

References:

1. "Ak zhol", No. 190, zhuma, July 7, 1922 jyl
2. "Ak zhol", No. 192, sarsenbi, July 12, 1922 jyl
3. "Ak zhol", No. 271, beisenbi, February 8, 1923 jyl
4. Usenov A. Ulkender mektebine arnalgan "Alippe" 39-59 bb. Kazakhtyn memlekettik baspasy. 1937 jyl
5. Usenov A. Eleuli aqyn // Zhas kayrat. 1924 jyl
6. Sonda.
7. "Ak zhol", No. 584, beisenbi, August 6, 1925 jyl
8. "Ak zhol", No. 585, seisenbi, August 11, 1925 jyl
9. "Ak zhol", No. 587, zhuma, August 28, 1925 jyl
10. "Ak zhol", No. 587, zhuma, August 28, 1925 jyl
11. "Ak Zhol", No. 596, September, November 7, 1925 jyl
12. Turkistan oblysynyn kogamdyk-sayasi tarihnyn memlekettik archive. 16-kor, 11-tizbe, 647-is, 5 p.
13. Maylybaeva A. "Karasan qalpy zhaman zamananyn ..." degen Otarbaev kim edi? // Ontustik Kazakhstan, No. 6 (18419). 15 kantar, 2008 jyl
14. Turkistan oblysynyn memlekettik archive. 93-kor, 1-tizim, 3-bum, 28-is.
15. "Ak Zhol", No. 596. Senbi, November 7, 1925 jyl
16. Akzhol, No. 493, Beisenbi, October 16, 1924 jyl

УДК 94(574)
МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.029>

A.A. Tapalova^{*1}

*Doctoral student, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0003-3764-4726>

E-mail: arai_86_19@mail.ru

WOMEN'S DAILY LIFE AND SURVIVAL STRATEGIES IN THE FACE OF STARVATION ON THE HOME FRONT IN WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract: This research paper delves into the experiences of women in western Kazakhstan during the Second World War and aims to shed light on their daily life and survival strategies amidst starvation and harsh living conditions. The study challenges the dominant Marxist-Leninist worldview of the Soviet era, which emphasized heroism and victories while ignoring the difficulties and hardships faced by the population. Through a historical approach and thematic analysis of primary and secondary sources, the paper highlights the significant role played by women in the war effort and provides new insights into the impact of war on women's lives. The findings underscore the need for further research on the experiences of women during the war and recognition of those who suffered on the home front. Overall, this research paper offers a valuable contribution to the historiography of the Second World War and brings attention to the often overlooked experiences of women in western Kazakhstan.

Keywords: Second World War, women, western Kazakhstan, starvation, home front

A.A. Tapalova^{*1}

¹Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты

Алматы қ.Қазақстан

E-mail: arai_86_19@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЫЛДАҒЫ АШТЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ЖӘНЕ АМАН ҚАЛУҒА ТАЛПЫНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Бұл зерттеу жұмысында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Батыс Қазақстан әйелдерінің күнделікті өмірі мен аштық тұсындағы тылдағы қиын жағдайы, қатал жағдайдағы тыл әйелдерінің өмір сүру амалдары айқындалады. Аталмыш зерттеу жұмысында Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі бұқара халықтың басынан кешкен қиыншылықтарымен ауыр тағдыры еленбей, тек халықтың көрсеткен қайсарлығы мен жеңіске жігері сипаттаған кеңестік дәуірдегі үстемдік еткен марксистік-лениндік көзқарас сынға алынады. Мақалада негізгі және қосымша дереккөздерді тақырыптық талдау зерттеу әдісі арқылы әйелдердің тылдағы қиын күнделікті өмірін жан-жақты ашып көрсетеді. Әсіресе Батыс Қазақстан облысы әйелдерінің тыл жұмыстарында атқарған қызметтері, олардық бастан кешірген ауыр жағдайлары және соғыстың өңір әйелдерінің күнделікті өміріне қаншалықты әсерін басты назарға алады. Жалпы зерттеу соғыс кезіндегі әйелдердің тылдағыбастан кешірген ауыр жағдайын және олардың өміріне әсерін одан әрі терең зерттеуді назарға алу қажеттігін алға тартады. Жылпы бұл зерттеу жұмысы Екінші дүниежүзілік соғыс тарихнамасына қосылған құнды үлес болып табылады және Батыс Қазақстандағы әйелдердің бұған дейін зерттеуден тыс қалып келген тылдағы күнделікті өміріне назар аудартады.

Кілт сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, әйелдер, Батыс Қазақстан, аштық, тыл.

Таналова А.А. *¹

¹Докторант КазНПУ имени Абая, г. Алматы

E-mail: arai_86_19@mail.ru

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ ЖЕНЩИН И СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДА В ТЫЛУ В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Данная исследовательская работа посвящена опыту женщин западного Казахстана во время Второй мировой войны и направлена на то, чтобы пролить свет на их повседневную жизнь и стратегии выживания в условиях голода и суровых условий жизни. Исследование бросает вызов господствовавшему в советское время марксистско-ленинскому мировоззрению, которое в большинстве случаев подчеркивало героизм и победы, игнорируя при этом трудности и невзгоды, с которыми сталкивалось советское население. Благодаря историческому подходу и тематическому анализу первоисточников в научной работе большое внимание уделяется важной роли женщин Западного Казахстана в тыловых работах и предлагается новый взгляд на влияние войны на повседневную жизнь женщин Западного Казахстана. Полученные результаты исследования показывают необходимость дальнейшего изучения опыта женщин Западного Казахстана во время войны и признания тех, кто пострадал в тыловых работах. В целом, эта исследовательская работа представляет собой ценный вклад в историографию Второй мировой войны и привлекает особое внимание к часто упускаемому из виду опыту женщин в тыловых работах в западном Казахстане.

Ключевые слова: Вторая мировая война, женщины, Западный Казахстан, голод, тыл.

Introduction.

The Second World War was a defining moment in the history of the Soviet Union. The heroic efforts of the people who fought on the front lines are well documented, but little is known about the experiences of those who remained on the home front. In particular, the experiences of women in western Kazakhstan during the war are not well understood. This research paper aims to shed light on the daily life and survival strategies of women in the face of hunger on the home front during the Second World War.

Hunger during the war is often associated with the besieged city of Leningrad. However, it was a widespread phenomenon that affected the population of other Soviet cities, including those located deep in the Soviet rear. Despite this, the fact of the starvation was not officially recognized by the Soviet leadership, and sources on this issue were not available to researchers. Today, the historiography of the hunger during the Second World War remains limited, and there is a need for more research to better understand the experiences of those who suffered.

The dominant Marxist-Leninist worldview of the Soviet era contributed to a focus on the heroism and victories of the Soviet people, while ignoring the difficulties and hardships they faced. Furthermore, censorship and the concealment of miscalculations by the Communist Party prevented an objective depiction of the realities of Soviet society during the war years. This research paper aims to fill this gap in the historiography by exploring the experiences of women in western Kazakhstan during the war.

The research question for this paper is: How did women in western Kazakhstan on the home front during the Second World War cope with the daily challenges of hunger, and what survival strategies did they adopt to ensure the survival of their families and communities amidst the harsh living conditions? To answer this question, the paper will draw on archival materials and memoirs. The paper will highlight the problems faced by women during the war, including poor working and living conditions, and will argue that such conditions could cause widespread discontent. Ultimately, the research paper aims to give voice to the women who silently suffered during the Second World War and provide a better understanding of the realities of life on the home front during this pivotal moment in history.

Materials and methods.

This study aims to explore the impact of the Second World War on the daily lives of women in the West Kazakhstan region. To achieve this, the research utilized a historical approach, gathering data from primary and secondary sources to provide a comprehensive understanding of the war's effects on women's daily lives. Primary sources used in this study include personal recollections of labor veterans, government

documents, and newspapers from the period. Government documents and newspapers were accessed through archives and libraries. Secondary sources used in this study include scholarly articles, books, and reports related to the Second World War and women's experiences during this time. Secondary sources were obtained through libraries.

The data collected from primary and secondary sources were analyzed using a thematic approach. These themes were used to develop a comprehensive understanding of the war's effects on women's daily lives in the West Kazakhstan region.

Discussion.

In the Soviet era, the publications only focused on the heroism and victories of the Soviet people, while ignoring the difficulties and hardships they faced. The dominance of the Marxist-Leninist worldview and the absence of alternative views, along with the prevalence of ideological clichés and propaganda that glorified the Soviet system and communist ideals, contributed to this phenomenon. Furthermore, censorship and the concealment of miscalculations by the Communist Party prevented an objective depiction of the realities of Soviet society during the war years. For example, Aralovets argues that the emancipation of women led to fruitful outcomes during the challenging times of war. The Soviet state and the Bolshevik party's educational efforts paved the way for women to exercise their full rights and pursue their creative endeavors[1]. Aralovets also argued that the Soviet social system played a critical role in nurturing such heroic women of labor.

In the 1960s, studies appeared in which the further development of these problems began. Morekhina[2], Arutyunyan[3], Aniskov[4] and Mitrofanova[5]. Aniskov considered the role and importance of women, involvement in leadership roles, study statistical data and female labor productivity, etc. Morekhina's research contained a large section on the pre-war period, where it was noted that female personnel became a major reserve of the national economy, which was of great importance for creating stable industrial personnel in war conditions [2, p. 38].

After the collapse of the USSR and the formation of the Republic of Kazakhstan, historical science in Kazakhstan began to develop in a new dimension. A significant amount of scientific and popular science literature on the military topic has appeared over the years of independence, with a focus on the regional aspect of the problem of Kazakhstan in the Second World War.

Zauresh Saktaganova demonstrate that women played a crucial role in the Soviet war effort, both on the front lines and in the mobilization of the military economy. However, the impact of propaganda on women's perceptions and experiences varied depending on their social and cultural backgrounds. Rural women in Kazakhstan faced unique challenges during the war, as they were often responsible for both agricultural labor and household duties. In this context, Saktaganova et al. [6] monograph, "Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941–1945," provides an extensive review of the role of women in the mobilization of the military economy in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. The authors use a wide range of historical sources to examine the multifaceted activities and contributions of women to the war effort, highlighting the daily lives of women on the home front and their fates on the front lines of the war.

In her next article, Saktaganova explores the role of women in the mobilization of the military economy in the Kazakh SSR during World War II. The study is based on archival materials and a comparative historical method [7]. The article draws attention to the problems faced by women during the war, including poor working and living conditions, which often led to violations of labor discipline and staff turnover. The study argues that such conditions could cause widespread discontent and highlights the sacrifices made by women in the war effort.

In another work by Saktaganova, "Historiographical Review of the Problem 'Woman of the USSR in the Great Patriotic War - Hero or Victim?'," the author analyzes the literature on the role of women in the Great Patriotic War [8]. The article identifies three main types of historiography, Soviet, modern Kazakhstan, and foreign, and highlights the main trends characterizing each group. The article concludes that Soviet and Kazakhstan historiography overlooked many problems related to women in the war, including their place and role in military events and the socio-psychological portrait of women during the war.

The mobilization of women workers during World War II has been the focus of many research studies. In European historiography, the topic of women's participation in war has become increasingly significant since the 1990s, as demonstrated by the growing attention it has received in historical analysis. Barber and Harrison's book can be considered a pioneering work in this regard[9].

One seminal work in this area is John Erickson's "Soviet Women at War" [10], which explores the considerable contributions made by women to the Soviet Union's victory. Erickson highlights that prior to the war, women already constituted a large portion of the labor force. However, during the war, their contribution

significantly increased as they worked in munitions factories, anti-tank ditches, and heavy industry. The author emphasizes the physical and psychological toll the war took on women, as well as their sacrifices. Erickson's research emphasizes that women played a crucial role in the Soviet Union's victory during World War II. Moreover, his work illustrates the magnitude of the contribution made by women in the Soviet war effort. Despite this, women's contributions have often been overlooked in popular narratives of the war. Erickson's work sheds light on the important and often unrecognized role of women in the conflict.

In addition to Erickson's work, other scholars have explored the experiences of women during World War II. For example, Goldman examines how the war led to a significant increase in the number of women working in heavy industry [11]. Goldman argues that the wartime mobilization of women represented a significant turning point in the history of gender relations in the Soviet Union.

Wendy Z. Goldman and Donald Filtzer's book, "Fortress Dark and Stern: The Soviet Home Front during World War II," provides a comprehensive study of the Soviet home front during the Great Patriotic War [12]. The book draws on a wide range of sources, including archival documents from Russian collections on economic, labor, health, and social policy during the war. The authors examine the background, organization, and concrete experiences of the home front of state and society during the years 1941 to 1945. Goldman and Filtzer show that Soviet civilians on the home front, whether locals or evacuated, mobilized, deported, or incarcerated, often suffered from unspeakably difficult living and working conditions. The authors skillfully weave individual biographies into their narrative, which demonstrates the diversity of individual existential challenges and decisions. However, the book lacks a detailed discussion of the motivations of the combatants of the home front, which would have been desirable.

Karam argues that women in wars are often viewed as victims rather than active participants [13]. Karam emphasizes that women played several different roles and created different fates for themselves. This article is significant as it challenges the traditional view of women in wars as passive victims and highlights the agency of women in wartime.

Adrienne Marie Harris's dissertation, "The Myth of the Woman Warrior and World War II in Soviet Culture", examines the portrayal of the Soviet "woman warrior" in works about World War II and what this figure reveals about Soviet culture and memory [14]. Harris analyzes works that depict women who participated in WWII and identifies three archetypes: the martyr, handmaiden, and the "polianitsa" or knight. This dissertation sheds light on the deeply ingrained archetypes that continue to influence contemporary society.

Markwick's book chapter, "The Motherland Calls': Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941–1945," explores the critical role played by women in the Soviet Union's victory over Nazi Germany [15]. The chapter narrates the everyday struggles of Soviet women on the home and domestic fronts, including in factories, farms, hospitals, and families. Markwick analyzes the approach of the Soviet state towards women in wartime and considers the extent to which mass female participation in the war effort was emancipatory.

Novikova challenges the traditional view that Soviet citizens were passive recipients of the state's mobilization efforts [16]. The article highlights the agency of Soviet women in coping with the challenges of war and argues that they played an active role in ensuring their survival and that of their families. Novikova's study also sheds light on how women negotiated with the state to improve their living and working conditions during the war.

Wahlang in his article, highlights the significant role of women in the Second World War and how it challenged the patriarchal structure of Soviet society [17]. Wahlang argues that the Soviet Union's mobilization of women for the war effort was unprecedented compared to other countries involved in the war. He emphasizes the importance of examining the role of Soviet women in the war effort in a comparative perspective to better understand the unique challenges and opportunities that they faced. Wahlang's study contributes to a more nuanced understanding of the role of Soviet women in the war effort and their impact on the wider social and political structures of Soviet society.

The starvation in Western Kazakhstan during the Second World War impacted the social, economic, and political dynamics of the region and shaped the memory and legacy of the war for the local population. Ironside explores the social dynamics of state fundraising on the Soviet home front during the war [18]. Soviet citizens paid for an entire year of the Second World War, and billions of rubles were generated through war bonds, lotteries, and cash donations. The internal dynamics of the fundraising campaigns led to an increase in the expected subscription amounts, and members of the elite and activists offered significant sums, pushing up the baselines expected of those avoiding the hassle or social penalties caused by withholding. Coercion ensured that almost no one gave less than the minimum asked of them.

Ironside also notes that resources were diverted from the consumer economy to the front, and factories assigned portions of their labor forces to grow food to feed their workers. Ironside's research suggests that Soviet citizens gave billions to the state during a period of great privation and uncertainty. Soviet officials attributed enthusiastic contributions to patriotism and selflessness. Coercion played a significant role in ensuring that no one was exempt from the burden, and internal dynamics of fundraising campaigns led to an increase in the expected subscription amounts.

Barnes [19] provides a broader context for understanding the Soviet home front during the war, focusing on the mobilization of forced labor through the Gulag system. While the Gulag was primarily a tool for political repression, it also played a key role in supplying the Soviet economy with labor during the war. Despite the economic burden it placed on the Soviet state, the Gulag was never dismantled during the war and remained an integral part of the Soviet system.

The research gap in this paper is the lack of understanding of the experiences of women in western Kazakhstan during the Second World War, particularly in the face of hunger on the home front. While existing literature explores the multifaceted activities and contributions of women to the war effort, their daily lives on the home front and their survival strategies are not well documented. The paper aims to shed light on how women in western Kazakhstan coped with the challenges of hunger during the war and the survival strategies they adopted to ensure the survival of their families and communities amidst harsh living conditions. While existing works provide a comprehensive study of the Soviet home front during the war, they lack a detailed discussion of the experiences and survival strategies of women in specific regions, such as western Kazakhstan.

Results.

During the Second World War, the daily life of women in the West Kazakhstan region, particularly in the rear, was significantly affected as they took on the responsibility of caring for themselves, their children, the elderly, as well as providing food and clothing and medical care. This added burden led to negative health outcomes for women, affecting their ability to work and participate in public affairs. Despite heavy workloads, which were traditionally male-dominated, women's contributions were essential to the war effort [20, p.71]. As A.B. Shalak noted, the harsh reality of the war was felt by millions of people, including women, who endured tremendous hardships [21, p. 3].

Overall, the war had a devastating impact on the daily lives of people, especially women, who bore the brunt of the challenges. Women living in urban areas were particularly affected as working and living conditions deteriorated. With the country's industry focused solely on military production, consumer goods production declined, and real incomes plummeted [22, 138 p.].

Food shortages and production collapses were major challenges faced by the population at large. Wheat harvesting declined by two times, potato planting by 1.3 times, meat preparation by two times, and egg production by 2.5 times in 1945 compared to pre-war levels [23, p.126]. The share of collective farm trade decreased as well. The introduction of a card system for food distribution, coupled with a more than 100-fold increase in market prices, created an extremely difficult situation for even rural areas that supplied both the front and cities. There was no centralized card system in rural areas, with collective farmers receiving only 200 grams of wheat and 100 grams of potatoes on average during 1942-1943. Meat and milk were excluded from daily rations. In early 1944, a mere 1.5 kg of wheat, 91 grams of meat, and 0.3 eggs were allotted per day for each peasant family [24, p. 44-46].

Despite the difficulties faced during the war, local leadership attempted to address the food shortage by selling products produced in collective farms at high prices in city markets. In February 1942, Priural, Terek, and Zelenovsk districts collectively sent over 19,000 kg of wheat, 22,883 kg of millet, 1,400 kg of flour, and 6,229 kg of meat to the city market. The "KrasnyPutilovets" collective farm in Terekti district contributed the largest amount of agricultural products, including 2,000 kg of wheat, 7,000 kg of millet, and 972 kg of sold meat. A total of 27 teams participated in this initiative, resulting in a decrease of 50-60% in market prices. Collectives sold wheat for 25 rubles per bushel, millet for 16 rubles per bushel, sorghum for 35 rubles per bushel, flour for 30 rubles per kilogram, beef for 10 rubles per kilogram, mutton for 11 rubles per kilogram, pork for 12 rubles per kilogram, and fat for 25 rubles per kilogram [25].

During this time, women often did not go to work due to poor nutrition, lack of outerwear, and shoes. According to data from that period, one of the main reasons for the lack of employment of female specialists in enterprises was the difficult living conditions faced by working women [26, 263 p.]. As a result, women learned to rely on their own strength, engaging in activities such as knitting and sewing at home, and making new clothes from old ones [27, 143 p].

There exist personal recollections of war and labor veterans who bore witness to the hardships of their time. One such veteran, Roza Sergeevna Piskunova, enrolled in a handicraft school at the Allgay station after completing her secondary education. Upon the outbreak of war, she was sent by the city committee of the Komsomol to work as a laboratory chemist at the KE Voroshilov plant. In the winter of 1942, the factory was relocated from Leningrad to the city of Urals, and was reconstructed in the place of former forges and state garages. Despite harsh weather conditions, the factory immediately began production of essential goods for the front, even when they had to work in the open air. Initially, Piskunova began her work at the factory as an apprentice locksmith, then became a locksmith and painter, responsible for painting torpedoes and mines that were produced for the Navy. Despite being a painter, her role required great responsibility, as a poorly painted torpedo could lead to a reduction in its power. Along with other women workers, Piskunova worked for 12 hours a day at the factory, receiving 400 grams of bread per day initially, and later 600 grams. Her life was characterized by great hardship, and hunger was a constant presence [28, p. 12-13].

The adoption of resolutions to increase the number of working days in different years had a negative impact on the social conditions and starvation of rural women. The historical evaluation of these documents differs among historians. G.V. Merzlyakova believed that increasing working hours was a punitive measure and that intimidation and punishment were widely used against women who did not want to work [23, p. 47]. Women were also forced to work without pay for the construction of Baskunchak airport, and their social conditions were already too poor. Additionally, they were tasked with taking care of the liberated districts of the Leningrad region [29, 72 p.] Local leaders organized social events outside of work and built stables for all kinds of animals using free labor from women, who were then forced to meet planned targets regardless of their social status. Some activists of farmers' collective farms used women's labor as much as possible, ignoring the hard life of women. However, some collective farms were unable to collect funds and deliver agricultural products to the state in excess of the plan.

The Kolkhoz authorities in the West Kazakhstan region extensively utilized the labor of women, disregarding the challenging circumstances faced by them. They adopted the Bolsheviks' working ethos and encouraged women and girls from the "Zhanaturmys", "Tegishil", "Dzhiger", and "Karl Marx" collective farms to engage in farming activities even after regular working hours. These women forced to receive of 10-12 centners per hectare and achieved yields beyond the plan. For instance, in the "Zhanaturmys" collective farm, Sultangalieva, the head of the unit, obtained 80 centners of millet from a single hectare, while Zharakeeva produced 84 centners of millet. Similarly, Ketenova produced 54 centners of millet, Arystakov produced 48 quintals of white wheat, and Khairullin produced 60 centners of white wheat in the "Karl Marx" collective farm [30]. At the collective farm named after Budenny in Terekti district, Zh. Akbolatova's brigade produced an excess of fodder [31].

M. S. Zinich highlights the arduous and tragic lives of workers during the war. Despite the nominal increase in wages, workers' living conditions did not improve. This fact is also noted by N. P. Paletskih, who states that increased salaries were only 40% of pre-war salaries, due to the rise in taxes, fees, and market prices [32, p. 33]. However, the burdens faced by working women in agriculture were particularly difficult in the rear. During the sowing and harvesting periods, collective farm women worked around the clock, without rest or sleep. Such arduous conditions resulted in food shortages and starvation in some rural settlements of Western Kazakhstan [33, p. 43-48].

The severe food shortages and resulting mass malnutrition in the Ural led to a rise in cases of child murder and adult suicide. This dire situation, characterized by increased female criminal activity, was largely caused by food supply difficulties throughout the country. Many of these crimes were motivated by desperation due to hunger within the family. Fraud and theft were rampant in the trade and public catering systems, where women comprised the vast majority of employees. Even strict punishment measures were unable to fully curtail crime in this area. During the war, female criminal activity increased from 18.1% to 27.5%, resulting in a fourfold increase in the number of women held criminally responsible [23, p.136]. Additionally, a lack of experience in trade, difficulty in accounting, ambiguities and distortions in orders, and gaps in the organization of food supply further contributed to the increase in female criminal activity within this field [34, p. 27].

Newly released archival documents shed light on the reasons for the hunger, revealing that the incompetence and authoritarianism of local authorities played a significant role in exacerbating the situation. In many instances, rural areas were overlooked, and the prevalent belief that there would always be something to eat prevailed. Consequently, after the authorities confiscated all available food, desperate individuals resorted to consuming spoiled potatoes and animal carcasses to survive. These findings highlight the critical

need for local authorities to prioritize the needs of rural areas and implement effective food supply and distribution policies to prevent future starvations [23, p. 136].

Drawing from witness accounts, such as that of UtypovaSharipa, who lived through the war in the rural areas, we can gain insights into the challenging living conditions of the rural workforce at the time. Sharipa recounts that the onset of the war saw young people having to forego their childhood and begin working on the collective farms from sunrise to sunset, with the men leaving for the front lines. The situation was especially difficult for widows and orphans left behind in the villages, who had to rely on picking corn and hunting mice to feed themselves. Sharipa recalls that mice became a significant source of sustenance, with their skins serving as a currency for the exchange of vital supplies such as grain, cloth, and tea. The shortage of transportation made these exchanges difficult, with the biggest vehicle being an ox, and village children often working in the elevator, earning two liters of blue milk per day [35].

In addition to the memories of her own experiences, UtypovaSharipa also recounts the devastating effects of the hunger in her village. She notes that people were so hungry that a woman was sentenced to 25 years in prison for killing and eating her own child. Furthermore, individuals were given harsh sentences, such as three years in prison, for possessing just eight kilograms of wheat. Utypova also recalls a woman who worked as a chief in a village and was caught stealing wheat on her way back from work. The woman was subsequently sent to court for her actions. Utypova even remembers a mournful poem that was recited during the trial [35].

The memories of RahimaKydrygalieva are etched deep in the annals of history, as a testimony to the horrors that befell the nation during the Second World War. Just a tender 15-year-old, Rahima bore witness to the unspeakable cruelty of war as the fascists ravaged their once-peaceful land. Rahima and her siblings sought refuge in Kasyntau, 18 kilometers from Shonai station, where they were to endure the most trying of times. It was the height of the Battle of Stalingrad, and every day, the skies were filled with the deafening sound of enemy planes. The roads were strewn with bombs, and the railway system was in shambles. Wagon after wagon of people and weapons were parked haphazardly, as if waiting for death to claim them. The fascists showed no mercy, bombing the hapless vehicles with impunity. The loss of life was staggering, and the number of injured beyond counting. Four or five families were crammed into a single house, each with at least six or seven children. There was no respite, even after a long day of field work, as they knitted gloves and socks by the dim light of handmade oil lamps. The only sustenance they had was milk, a pale reminder of better days. The roofs of their homes were in disarray, and in 1944, the harvest failed, plunging the village into starvation. Through all of this, they persevered, their unwavering spirit keeping them going. Despite the difficulties, they toiled tirelessly, driven by the indomitable motto: "Everything is for the front, everything is for Victory." Rahima's story stands as a reminder of the resilience of the human spirit, and the determination of a people to survive against all odds [36].

Maryam Ismakova, from Kuygenkol, also experienced hardship during this time. Her childhood was far from carefree, and the outbreak of war disrupted the plans and interests she had for her future. Her father and only brother went to the front lines, leaving her and her mother to work tirelessly on the collective farm from dawn to sunset. Maryam recalls the kolkhozization campaign. The witness's childhood was far from carefree, as it was typical for those who grew up during that time. The outbreak of war in his youth disrupted the plans and interests he had for his future life. When the war began, his father and only brother went to the front lines. Together with his mother, he worked tirelessly on the collective farm from dawn to sunset. In the summer, he cut grass, harvested crops, and collected corn, while in the winter, he tended to the collective farm animals. He transported grass several times between the barn and the village, and even when he was exhausted, he stayed up late knitting gloves and socks for the soldiers at the front by the dim light of a lamp [37].

ZaureshAkhmetkalieva, born in 1932, recounts the hardships of her early years: "My mother and father raised me, but in 1942, my father left for war when I was only 10 years old. Like many other women, my mother was left to care for three children. We all worked together, plowing the fields and harvesting crops when allowed. Wheat was our staple food during the winter months, as there was no other food available. When we returned from school, we had to haul the mill, gather firewood, and dispose of ashes. We owe our upbringing to my mother. Several families lived in the same house, and we relied on the milk brought by one of the families from the collective farm, earned through hard work as a wheat carrier. We cooked our meals together in large pots, often tying meat to the bones to stretch it further. We never had a chance to experience childhood, as we lacked food and clothing, and carried felt bags to school." [38].

A similar memory is shared by A. Abdollina: When my father, AbdollaKaliyev, left for war in 1941, I was only four years old and my sister was two. My father, who had grown up without siblings, always took care of us and supported us. In 1943, the cruel war took away our father without even giving us a chance to see him

again. My sister passed away when she was only seven, leaving my mother and me alone in a house. The hardships of being an orphan made us mature early, even though we were still just children. The memories of the people and the difficult days of that time are still vivid in my mind. The people of the small collective farm "Molotov" were very kind and friendly. When all the men went to the front, everyone in the village worked together to harvest every single crop. My mother and I spent our days and nights in the fields, only returning home for brief periods of time [39].

The Second World War had a profound impact on the daily lives of women in the West Kazakhstan region. Women took on additional responsibilities in caring for themselves, their children, the elderly, and providing essential supplies and medical care. However, this added burden led to negative health outcomes for women and affected their ability to work and participate in public affairs. The war had a devastating impact on the daily lives of people, especially women, who bore the brunt of the challenges. Food shortages, production collapses, and the introduction of a card system for food distribution added to the difficulties. Women relied on their own strength to engage in activities such as knitting and sewing at home, and making new clothes from old ones. Personal recollections of war and labor veterans attest to the hardships endured by women. The adoption of resolutions to increase the number of working days in different years had a negative impact on the social conditions and starvation of rural women. Despite these challenges, women's contributions were essential to the war effort.

Conclusion.

In conclusion, this research paper sheds light on the experiences of women in western Kazakhstan during the Second World War. The study highlights the challenges faced by women on the home front, particularly in the face of hunger. Despite the harsh living conditions and added burdens, women in western Kazakhstan adopted various survival strategies to ensure the survival of their families and communities. The research paper shows that women played a significant role in the war effort, although their contributions have not been widely recognized.

This study provides new insights into the realities of life on the home front during the Second World War. It challenges the dominant Marxist-Leninist worldview of the Soviet era, which emphasized the heroism and victories of the Soviet people, while ignoring the difficulties and hardships they faced. Through the use of archival materials and memoirs, this research paper gives voice to the women who silently suffered during the war. The study highlights the importance of recognizing the experiences of those who suffered, especially women who faced additional challenges.

The findings of this research paper have important implications for our understanding of the impact of war on women's lives. The study shows that the war had a devastating impact on women's daily lives, particularly in urban areas where working and living conditions deteriorated. Food shortages and production collapses were major challenges faced by the population at large. The introduction of a card system for food distribution, coupled with a more than 100-fold increase in market prices, created an extremely difficult situation for even rural areas that supplied both the front and cities. The study highlights the need for further research on the experiences of women during the Second World War and the impact of war on their daily lives.

In conclusion, this research paper provides a valuable contribution to the historiography of the Second World War. It sheds light on the experiences of women on the home front in western Kazakhstan, particularly in the face of hunger. Through the use of archival materials and memoirs, the study gives voice to the women who silently suffered during the war. The findings of this study have important implications for our understanding of the impact of war on women's lives, highlighting the need for further research on this topic. Ultimately, this research paper aims to ensure that the experiences of those who suffered during the war are recognized and remembered.

References:

- 1 Aralovets, N. D. *Zhenskiytrud v promyshlennosti SSSR [Women's labor in the industry of the USSR]. Profizdat, Moscow, 1954, - 176 p. [in Russian].*
- 2 Morekhina, G.G. *Rabochiyklass - frontu. Podvigrabochegeklassa v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 [The working class at the front. The feat of the working class during the Great Patriotic War. 1941-1945]. Sotsekgiz, Moscow, 1962, - 480 p. [in Russian].*
- 3 Arutyunyan, Yu.V. *Sovetskoekrestyanstvo v gody Velikoy Otechestvennoy voyny [The Soviet peasantry during the Great Patriotic War]. Izd-vo AN SSSR, Moscow, 1963, - 459 p. [in Russian].*
- 4 Aniskov, V.T. *Kolkhoznoekrestyanstvo Sibiri i Dalnego Vostoka - frontu (1941-1945) [Collective farming peasantry of Siberia and the Far East at the front (1941-1945)]. (Doctoral dissertation). Altai book publishing house, Barnaul, 1966, - 371 p. [in Russian].*

5 Mitrofanova, A.B. *The working class of the USSR during the Great Patriotic War* (Nauka, Moscow, 1971, 574 p. [in Russian].

6 Saktaganova, Z.G., Tursynova, Zh.Zh., & Smagulov, A.Zh. *Zhenshchiny Tsentral'nogo Kazakhstan v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941-1945 gg.* [Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945]. Izd-vo KarGU, Karaganda, 256 p. [in Russian].

7 Saktaganova, Z., Abdrakhmanova, K., Yeleukhanova, S., Dosova, B., Karsybayeva, Z., & Tleugabylova, K. *Women's labor and everyday life in the great patriotic war years.* *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, 2020. No 27, 67.

8 Saktaganova, Z., Sagatova, A., & Nurligenova, Z. *Historiographical Review of the Problem "Woman of the USSR in the Great Patriotic War - Hero or Victim?".* *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 2020. No 25(5), P.279-289.

9 Barber, J., & Harrison, M. *The Soviet home front, 1941-1945: a social and economic history of the USSR in World War II.* Longman Publishing Group. 1991. 272 p.

10 Erickson, J. *Soviet women at war.* In *World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies*, Harrogate, Palgrave Macmillan UK. 1993. pp. 50-76.

11 Goldman W. Z. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia.* – Cambridge University Press, 2002. 316 p.

12 Goldman, W. Z., & Filtzer, D. *Fortress Dark and Stern: The Soviet Home Front During World War II.* Oxford University Press. 2021.

13 Karam, A. *Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead.* *International Feminist Journal of Politics*, 2000. No 3(1), P. 2-25.

14 Harris A. M. *The myth of the woman warrior and World War II in Soviet Culture.* – University of Kansas, 2008. 326 p.

15 Markwick, R. D. *The Motherland Calls: Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941-1945.* *The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union*, 2018. P.217-232.

16 Novikova, L. *Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* 2023. Vol. 24, No. 1.

17 Wahlang, J. *Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective // International Journal of Russian Studies.* 2021. Vol. 10, No. 1.

18 Ironside, K. *Rubles for Victory: The Social Dynamics of State Fundraising on the Soviet Home Front // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* 2014. Vol. 15, No. 4. Pp. 799-828.

19 Barnes, S. A. *All for the Front, All for Victory! The Mobilization of Forced Labor in the Soviet Union during World War Two // International Labor and Working-Class History.* 2000. No. 58. Pp. 239-260.

20 Evlanova M.I. *Sovetskaya istoricheskaya literatura o deyatelnosti partiipomaterial'no-bytovomu obsluzhivaniyu trudyashchikhsya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny // Kommunisty po glavetrudovogopodviga Urala v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945): Mezhevuz. sb. nauch. tr. - Perm', 1985. – S.71-81. [in Russian].*

21 Shalak A.B. *Usloviyazhizni i bytanaseleniya Vostochnoy Sibiri v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (1941-1945).* - Irkutsk, 1998. – 220 s. [in Russian].

22 State Archive of the Russian Federation (GARF), F-5451, O-30, D-11.

23 Merzlyakova G.V. *Geroinivtorogofronta: O vkladezhenshchinavtonomnykhrespublik RSFSR v pobedu v Velikoy Otechestvennoy voyny.* – Izhevsk: Izd. Udm.un-ta, 1992. – 138 s. [in Russian].

24 Aniskov V.T. *Voina i sud'byrossiyskogokrestyanstva.* - Yaroslavl': Femida, 1998. – 286 s. [in Russian].

25 Khodyakov S. *Na kolkhoznomrynke v uralske // Priural'skayapravda, 1942. - 23 fevralya.* [in Russian].

26 State Archive of the Russian Federation (GARF), F-5451, O-30, D-17.

27 State Archive of the Russian Federation (GARF), F-5451, O-30, D-12.

28 *I devushkanashaprophodit v shineli.* Sost.Kupitseva E.M. - Uralsk, 1993. - 122 s. [in Russian].

29 Central State Archive of Western Kazakhstan, F-37, O-11, D-14.

30 Tazhikov S. *Molonimalusharalarydurysskoldanylysyn // Kommunist, 1942. – 5 qantary.* [in Kazakh].

31 Tsybul'skiy P. *V sostoyaniikhorosheyupitannosti // Priural'skayapravda, 1942. - 11 yanvary.* [in Russian].

32 Paletskikh N.P. *Problemysotsial'noyistoriiUralaperiodaVelikoyOtechestvennoy voyny v regional'noyistoriografii // VestnikYuUrGU, 2012. - №10 (289) -S.32-36.* [in Russian].

- 33 Zelenin I.E. *K voprosu o golodesel'skokhozyaystvennykhlytovyykhrayonov SSSR v gody Velikoy Otechestvennoyvoyny: istoriografiya i istochniki // Lyudskiepoteri SSSR v period vtoroymirovoyvoyny. - SPb, 1995. – 175 s. [in Russian].*
- 34 Zinich M.S. *Budnivoennogolikholet'ya (1941-1945). – Moskva: IRI RAN, 1994. Vyp 1. – 143 s. [in Russian].*
- 35 UtyrovaSharipa, *Interview. 2017. – 26 sauir. [in Kazakh].*
- 36 Otey N. Ardager // Shugyla, 2010. – 16 zheltoqsan. [in Kazakh].
- 37 Zhapaqov N. *Ana baqyty // Shugyla, 2014. – 31 qazan. [in Kazakh].*
- 38 Akhmetqalieva Zauresh. *Interview. 2017. – 27 sauir. [in Kazakh].*
- 39 Abdollina A. *Ana turalytol'ganys // Oktyabr' tuy, 1995. – 12 sauir. [inKazakh].*

Список использованной литературы:

- 1 Араловец Н.Д. *Женский труд в промышленности СССР. - Дисс... канд. истор. наук.- М., 1952. – 242 с.*
- 2 Морехина Г.Г. *Рабочий класс - фронту. Подвиг рабочего класса в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945. - М. Соцэкгиз, 1962. - 480 с.*
- 3 Арутюнян Ю.В. *Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. - М. Изд-во АН СССР, 1963. - 459 с.*
- 4 Анисков В.Т. *Колхозное крестьянство Сибири и Дальнего Востока – фронту (1941-1945). - Дисс... канд. истор. наук.- Барнаул, 1966. – 325 с.*
- 5 Митрофанова А.В. *Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1971. - 575 с.*
- 6 Сактаганова, З.Г., Турсынова, Ж.Ж., & Смагулов, А.Ж. *Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Караганда. Изд-во КарГУ, 2016. - 256 с.*
- 7 Saktaganova, Z., Abdrakhmanova, K., Yeleukhanova, S., Dosova, B., Karsybayeva, Z., & Tleugabylova, K. *Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales, 2020. No 27, 67.*
- 8 Saktaganova, Z., Sagatova, A., & Nurligenova, Z. *Historiographical Review of the Problem "Woman of the USSR in the Great Patriotic War—Hero or Victim?". Utopía y Praxis Latinoamericana, 2020. No 25(5), P.279-289.*
- 9 Barber, J., & Harrison, M. *The Soviet home front, 1941-1945: a social and economic history of the USSR in World War II. Longman Publishing Group. 1991. 272 p.*
- 10 Erickson, J. *Soviet women at war. In World War 2 and the Soviet People: Selected Papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate, Palgrave Macmillan UK. 1993. pp. 50-76.*
- 11 Goldman W. Z. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia. – Cambridge University Press, 2002. 316 p.*
- 12 Goldman, W. Z., & Filtzer, D. (2021). *Fortress Dark and Stern: The Soviet Home Front During World War II. Oxford University Press.*
- 13 Karam, A. *Women in war and peace-building: the roads traversed, the challenges ahead. International Feminist Journal of Politics, 2000. No 3(1), P. 2-25.*
- 14 Harris A. M. *The myth of the woman warrior and World War II in Soviet Culture. – University of Kansas, 2008. 326 p.*
- 15 Markwick, R. D. *The Motherland Calls: Soviet Women in the Great Patriotic War, 1941-1945. The Palgrave Handbook of Women and Gender in Twentieth-Century Russia and the Soviet Union, 2018. P.217-232.*
- 16 Novikova, L. *Everyday Life, Work, and Survival on the Soviet Home Front in World War II // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2023. Vol. 24, No. 1.*
- 17 Wahlang, J. *Role of Soviet Women in Second World War in Comparative Perspective // International Journal of Russian Studies. 2021. Vol. 10, No. 1. [in English]*
- 18 Ironside, K. *Rubles for Victory: The Social Dynamics of State Fundraising on the Soviet Home Front // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2014. Vol. 15, No. 4. Pp. 799-828.*
- 19 Barnes, S. A. *All for the Front, All for Victory! The Mobilization of Forced Labor in the Soviet Union during World War Two // International Labor and Working-Class History. 2000. No. 58. Pp. 239-260.*
- 20 Евланова М.И. *Советская историческая литература о деятельности партии по материально-бытовому обслуживанию трудящихся в годы Великой Отечественной войны // Коммунисты по главе*

трудового подвига Урала в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Межвуз. сб. науч. тр. - Пермь, 1985. – С.71-81.

21 Шалак А.В. Условия жизни и быта населения Восточной Сибири в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). - Иркутск, 1998. – 220 с.

22 РФММ., Ф-5451, Оп-30, Д-11.

23 Мерзлякова Г.В. Героини второго фронта: О вкладе женщин автономных республик РСФСР в победу в Великой Отечественной войне. – Ижевск: Изд. Удм.ун-та, 1992. – 138 с.

24 В.Т. Война и судьбы российского крестьянства. - Ярославль: Фемида, 1998. – 286 с.

25 Ходяков С. На колхозном рынке в уральске // Приуральская правда, 1942. - 23 февраля.

26 ГАРФ, Ф-5451, Оп.-30, Д-17.

27 ГАРФ, Ф-5451, Оп-30, Д-12.

28 И девушка наша проходит в шинели. Сост. Куницева Е.М. - Уральск, 1993. - 122 с.

29 ЗКЦГА., Ф-37, Оп.-11, Д-14.

30 Тәжиков С. Мол өнімалушаралары дұрыс қолданылсын // Коммунист, 1942. – 5 қаңтар.

31 Цыбульский П. В состоянии хорошей упитанности // Приуральская правда, 1942. - 11 января.

32 Палецких Н.П. Проблемы социальной истории Урала периода Великой Отечественной войны в региональной историографии // Вестник ЮУрГУ, 2012. - №10 (289) - С.32-36.

33 Зеленин И.Е. К вопросу о голоде сельскохозяйственных тыловых районов СССР в годы Великой Отечественной войны: историография и источники // Людские потери СССР в период второй мировой войны. - СПб, 1995. – 175 с.

34 Зинич М.С. Будни военного лихолетья (1941-1945). – Москва: ИРИ РАН, 1994. Вып 1. – 143 с.

35 Ұтыпова Шәрипамен (1926 ж.т.) сұхбат, 2017. – 26 сәуір.

36 Өтей Н. Ардагер // Шұғыла, 2010. – 16 желтоқсан.

37 Жапақов Н. Анабақыты // Шұғыла, 2014. – 31 қазан.

38 Ахметқалиева Зәурешипен (1932 ж.т.) сұхбат, 2017. – 27 сәуір.

39 Абдоллина А. Анатуралы толғаныс // Октябрь туы, 1995. – 12 сәуір.

УДК 93/94

ҒТАХР 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.030>

Zhalmagambetov Y.A. *¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: yerlan_bek@mail.ru

HOUSING ISSUE AND INCOME OF CITIZENS OF KYZYLORDA

Abstract

The daily life history of Kyzylorda residents of the capital period plays an integral part of the social and local history in the national historiography. When studying the history of everyday life, an applicant scientist must first of all clearly and at the necessary level learn about his chosen object. The main object in our research work is the everyday life history of citizens. At the beginning of 1920, the city of Akmeshit (Kyzylorda) was a small provincial town. The living standards of residents were poor. For example, production facilities did not work in both the city and the county, the local population earned a living by trading and grazing cattle. Hospitals and schools that were funded by the state did not have enough funds. The district budget appealed to local citizens in order to eliminate the shortage of funds. The first quarter of the twentieth century was a period in the history of our country, full of significant events. One of such historical events was the resolution of the Autonomous Soviet Socialist Republic of Kazakhstan on the transfer of the capital from Orenburg to Akmeshit (Kyzylorda) in 1925. This decision was made and implemented by the whole country in difficult times of our republic. Especially for the city of Kyzylorda, this historical time was very important, as the city left its indelible mark in determining the shape of the future republic. Therefore, currently, the study of capital cities' history is important for national history.

Key words: Kyzylorda, KazASSR, social security, income, history of everyday life, apartment, capital

Е.А.Жалмагамбетов *¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*
E-mail: yerlan_bek@mail.ru

ҚЫЗЫЛОРДА ҚАЛАСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ТАБЫСЫ МЕН ПӘТЕР МӘСЕЛЕСІ

Аннотация

Қызылорда қаласының астаналық кезеңіндегі тұрғындардың күнделікті өмір тарихы отандық тарихнамадағы әлеуметтік, өлкетанулық тарихтың ажырамас, біртұтас бөлігі. Күнделікті өмір тарихын зерттеуде ізденуші-ғалым бірінші кезекте өзінің таңдап алынған объектісі туралы нақты, әрі қажетті деңгейде мағлұмат жинастыруы қажет. Біздің зерттеу жұмысымыздағы басты нысан қала тұрғындарының күнделікті өмір тарихы. 1920 жылдың басында Ақмешіт қаласы (Қызылорда) шағын ғана провинциалдық қала болатын. Тұрғындардың өмір сүру деңгейі сын көтермеді. Мәселен, қала және уезд бойынша өндіріс орындары жұмыс істемеді, жергілікті халық сауда және мал бағумен күн көрді. Мемлекеттік қаржыландыруда тұрған ауруханалар мен мектептерге қаражат жетіспеді. Уездік бюджет қаражат тапшылығын жою мақсатында жергілікті қала тұрғындарына жүгінді. XX ғасырдың бірінші ширегі еліміздің тарихында елеулі оқиғаларға толы кезең болды. Осындай тарихи оқиғалардың бірі 1925 жылы Қазақстан автономиялық кеңестік социалистік республикасының астаналық қаласын Орынбордан Ақмешітке (Қызылорда) көшіру туралы қаулысы еді. Бұл шешім республикамыздың қиын-қыстау кезеңінде қабылданып, бүкіл ел болып жүзеге асырылды. Әсіресе Қызылорда қаласы үшін бұл тарихи уақыт өте маңызды болды, себебі болашақ республиканың келбетін айқындауда қала өзінің өшпес ізін қалдырды. Сол себепті қазіргі таңда еліміздің тарихында астаналық қалалардың тарихын зерттеу отандық тарих үшін маңызы бар екендігі анық.

Кілт сөздер: Қызылорда, КазАССР, әлеуметтік қамсыздандыру, табыс, күнделікті өмір тарихы, пәтер, астана

Е.А.Жалмагамбетов *¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*
E-mail: yerlan_bek@mail.ru

КВАРТИРНЫЙ ВОПРОС И ДОХОДЫ ГОРОЖАН КЫЗЫЛОРДЫ

Аннотация

История повседневной жизни жителей города Кызылорда столичного периода является неотъемлемой, целостной частью социальной, краеведческой истории в отечественной историографии. При изучении истории повседневной жизни ученому-соискателю необходимо в первую очередь четко и на необходимом уровне узнать о своем избранном объекте. Главным объектом в нашей исследовательской работе является история повседневной жизни горожан. В начале 1920 года город Ақмешіт (Қызылорда) был небольшим провинциальным городом. Уровень жизни жителей не выдерживал никакой критики. Например, по городу и уезду не работали производственные мощности, местное население зарабатывало на жизнь торговлей и выпасом скота. Больницам и школам, находящимся на государственном финансировании, не хватало средств. Окружной бюджет обратился к местным горожанам с целью устранения дефицита средств. Первая четверть XX века стала периодом в истории нашей страны, насыщенным значительными событиями. Одним из таких исторических событий стало постановление Автономной Советской Социалистической Республики Казахстан о переносе столицы из Оренбурга в Ақмешіт (Қызылорда) в 1925 году. Это решение было принято и реализовано всей страной в трудные времена нашей республики. Особенно для города Кызылорда это историческое время было очень важным, так как город оставил свой неизгладимый след в определении облика будущей республики. Поэтому в настоящее время в истории нашей страны изучение истории столичных городов имеет значение для отечественной истории.

Ключевые слова: Кызылорда, КазАССР, социальное обеспечение, доход, история повседневной жизни, квартира, столица

Introduction: After receiving the status of the new center of Kazakhstan, the appearance of the city of Kyzylorda (formerly Akmeshit, Perovsk) began to change. The former county town of Akmeshit was small. The life of the local population passed smoothly. Everyday life has undergone changes, and the residents life has begun to adapt to a new one. New construction work has begun in order to accommodate employees of state and economic institutions who have moved. People from other places began to settle. The population of the city has increased dramatically. In 1926, the population of the city grew due to internal migration and employees of state and economic institutions who emigrated from Orenburg. The number of capital residents increased due to young people and young families who came to the city in search of a new life and education. But by the end of 1928, when the decision to move the center to Almaty became known, the population in Kyzylorda decreased. The number of city residents in official data is calculated only by the number of people who have a place of residence, registered in special places. Due to the growth of the city's population, the income of the population was also affected.

The increase in the city's population led to an increase in the cost of goods and food, a lack of apartments and other social problems. The main sources of income of the local population were different. The monthly amount for the city was paid depending on the service and labor. Doctors and school teachers received a salary of up to 100-250 rubles per month. Among the population, people who did not have a low-paid profession and worked for money were in poor condition. Due to low wages, patients with social diseases began to be registered among the population. The living conditions of the patients registered in the tuberculosis dispensary located in the city were poor.

Materials and methods: The main materials are the works of Soviet and Russian historians, who considered the way of life of the townspeople, and archival data. In Soviet historiography, this topic was studied. In it, as in other research works, the ideology and dogmas of socialism are reflected. Currently, Kazakhstan's historiography often contains works related to the life and everyday life of an ordinary person. Comparative analysis was used in the current work. Also, the historical and typological methods were used in historical science, which are used to study mass historical objects and phenomena, the main task of which is to identify and analyze socio – economic and sociocultural historical types. Comparative analysis helps to identify the dynamics and general similarities in the research of Soviet and Russian scientists.

Discussion. The income of the city people and their social status are found in Russian, Kazakh and foreign historiography as the subject of a special study. Research work on the topic under consideration can be divided into three groups: research work in foreign historiography, Russian and domestic historiography. The first group includes foreign historiography, the second group includes the works of Russian scientists related to the history of everyday life, and domestic historical research works. As for research work in domestic historiography, it is worth considering the following issues. Over the past 10 years, research work on the history of everyday life has been developing as a special object of study. Research work in domestic historiography should be considered in several categories. For example, the history of cities is in the socio-demographic and ethnological aspect. The interdisciplinary connection of the history of everyday life is very extensive. As for the methods and methodology of research, it has a close relationship with Sociology, Psychology, Philosophy, Political Science, archeology and Ethnology. As for the research work in domestic historiography, we can mention the following research works. R. R. Ospanova [1], N. Amanbekova, Zh. Bakirova [2], S. K. Sapargalieva [3], Z. K. Mukataeva [4], K. Zh. Nurbayev [5], K. S. Nurgalymova [6], A. B. Taskuzhina [7], Zh. T. Joldybayev [8], M. M. Muratkazin [9]. Research work on the history of cities dealt with all spheres of urban life. Among the works in foreign historiography, we can mention the following researchers. M. Gardiner [10], J. Robinson [11], H.C. Boyte [12], N. Eliasoph [13]. Among the Russian works are such researchers as N. A. Belova [14], I. V. Vinichenko [15], L. B. Smirnov [16], V. P. Ocheredko [17] and others. In this research work, he considered all aspects of the life of the city that occur in everyday life. For example, a special school N. A. Belova, who conducted a research work on the income and salary of teachers.

Research results. The issue of employment of the local population in Kyzylorda was of paramount importance. A sharp increase in the number of residents of the city, a shortage of apartments affected the well-being of the local population. The shortage of buildings erected by the construction committee, the absence of one-season planned construction work led to a shortage of residential apartments. The Commission of Aspandiyar Kenzhin, which confiscated houses and apartments in private ownership, rented out to people who moved to the city, workers. According to a specially adopted Resolution, the rental apartments were divided into several types. The size of the rental price has been fixed on a permanent basis. For example, if the roofs of houses made of Burnt Brick were made of iron, the cost of apartments should be five percent less than the

market price. The third type of houses included buildings made of brick, with wooden floors and rudely plastered walls. The buildings of the fourth type included buildings built of cambric, walls made using simple plaster, and buildings without roofs or made of low-quality iron. Basically, the rent for a month for an apartment of 1 square meter was 26-36 kopecks. The state provides for benefits if the monthly income of the population is less than 125 rubles. No benefits were provided if the employee's monthly income was more than 125 rubles. After all, the per capita income in their family was higher than the subsistence level. But nevertheless, renting an apartment was difficult for ordinary city dwellers. For this reason, the local Executive Committee of Kyzylorda and the city council reduced the amount of rent for apartments in case of incomplete coverage of the necessary living conditions. For example, if there are no water pipes in a rented apartment, a discount of 10% is provided, and if there is no electricity, a discount of 5% is provided. In this case, one square meter of the apartment cost between 19 and 23 kopecks. If the monthly amount of a person renting an apartment is more than 145 rubles, 2 rubles and 50 kopecks are added to the accepted monthly payment. If the monthly amount is more than 275 rubles, 5 rubles and 5 kopecks are added to each square meter of the rented apartment. The area of the rental apartments was different. For example, if there are more than 4 people in the family who rent an apartment, discounts are provided. The number of rooms in the rented apartment depended on the number of family members. According to the adopted rules, each person received 5-6 square meters.

In order to solve the problem of the shortage of apartments, it was decided to carry out new construction work. In total, in 1925, the city fund had 425 rooms in 126 residential buildings. The total living area of these houses was 4242.3 sazhen Square, and the area of the kitchen, corridors was 1989.5 sazhen square. The total area was 6231.8 square meters. The fund of private houses amounted to 815 residential buildings. Of these, there were 2,202 sazhen square living rooms, and the area of additional rooms was 2,633 sazhen square. According to the government's decree, it is necessary to have mainly 2 sazhen squares per person. But this rule was not followed. Because the shortage of apartments in Kyzylorda did not provide such an opportunity. Along with living rooms, the public of the city had to live in the kitchens, corridors, storerooms of given houses. Apartments in city or government funds were coordinated for state employees, urban, local employees. In order to solve the shortage of apartments in the city, permission was issued to build private houses. In 1925, about 400 applications were received. On the basis of applications, 256 land plots were provided free of charge to individuals. The total area of the built houses was 3180 sazhen squares. The houses built by individuals were all one-story. The residents used their power when building the House. The allocated land plots were provided from around the city. On the lands in the center of the city, the Houses of civil servants and the buildings of state institutions were located. The state did not provide financial assistance to houses being built in private ownership. People who received land plots built houses at their own expense. But despite this, it was preferable for an ordinary city dweller to live in their own one-room palace than to settle in the corridors of communal houses. For the city people, it was one of the great pleasures to own a house on private property.

In order to provide employment to the local population, labor exchanges began their work. Labor exchanges in the USSR began to be created after the decree of V. I. Lenin on "Labor exchanges", signed on January 31, 1918. Basically, by this decree, private and paid labor exchanges were abolished throughout the territory of the Soviet Union, and everything was at the disposal of the state. People who were unemployed through Labor exchanges had the opportunity to receive referrals. Institutions and enterprises sent requests to Labor exchanges. The request contains the necessary specialists for enterprises, requirements for their qualifications, etc. information is displayed. Based on the request, the Labor exchange would give the candidate a referral. The referral contains the address of the institution, the number of the received order, the name of the candidate, the deadline for hiring, the future position and the position of the responsible person.

In 1926, 542 people were registered in the city on April 1, and 854 unemployed on October 1. On October 1, 1927, the number of unemployed increased to 1,124 people, that is, 16 percent of people registered in trade unions. Because after Kyzylorda became the capital, all institutions were located here. The increase in the number of unemployed was caused by the construction of the Turkestan – Siberian Railway and the relocation of people from other regions. The specialties that were in demand in the city included specialists with professional training, which at first were necessary for construction. Subsequently, due to the natural growth of the city, specialists with secondary or higher education began to be in demand. Along with the official labor exchange, there were informal labor exchanges in Kyzylorda. In many ways, it was an exchange of people of different professions. For example, it was possible to find the necessary workers here. This exchange, located on the streets of "K. Marx" and "V. I. Lenin", appeared spontaneously. Among the unemployed people, they lived with each other in order to get a job order. It was envisaged to close labor exchanges that arose spontaneously. Because along with the unemployed, dangerous elements (criminals, villains) walked here. At

the labor exchange on the street, there were fights between people for orders. The ongoing construction work around the city required black workers. People in the spontaneous labor exchange on the street did not have a professional profession. The wages of people hired as black workers were not fixed. In agreement with the employer, they immediately regulated the payment of Labor. Among the people who came to the city in search of a new life, there were few people with professional training. Often people from the villages came in search of a new life. Although people from the village recognized letters, Russian speech and letter recognition were at a very poor level. Even some people did not understand Russian. It is difficult for a person who does not have professional training to find a job in the city with a good salary. Even if he found a job, he was caught up in fraud and faced people who were left without work. The institutions that were opening in the city needed specialists with education and qualifications. In Kyzylorda, there were few people with professional qualifications among the local population. Therefore, some institutions had to invite specialists from outside. The city was especially visited by young people. A person who has come in search of knowledge does not want to return to his village if he cannot enroll. He starts looking for a job in order to live his life. One of these young people is the famous Kazakh poet and writer Askar Tokmagambetov. Askar Tokmagambetov arrives in Kyzylorda for the first time with his father. On the arriving page, they go to settle in a relative's House. Askar Tokmagambetov was a poet from an early age. Beimbet Maylin A., who was familiar with the poems of the young poet. Tokmagambetov is invited to work as a correspondent for the newspaper " Enbekshi Kazakh".

The state has introduced a system of accumulative deposits to provide residents of the city with additional sources of income. Currently, accumulative certificates issued to the Depositor, such as deposits in banks, have been charged a penalty. Residents of the Republic and the local population of the city had the opportunity to purchase certificates issued by the state in case of excess money accumulated by them. For example, these state workers' insurance cash register certificates were sold for 5 and 10 rubles. The depositor was charged a penalty of 12% per year. Six years later, the prices for these certificates doubled to 10 and 20 rubles. 18 months. Information about how much money the depositor has and the ways in which he came, promised to be in secret. Accumulative certificates were accepted at any insurance cash desk of the state.

The main source of income of the city's population in Kyzylorda was public service and trade. The social situation of ordinary workers was very difficult, for example, a person who received a salary of fifty or sixty kopecks a day did not have a monthly income of more than twenty or thirty rubles. The correspondent of the newspaper "Soviet step" in Kyzylorda visited the homes of financial workers and ordinary employees of the city, where he got acquainted with their living conditions. First he went to the House of a Kazakh black worker. Here, in a Kazakh family living in tole, he saw a husband, wife and a small child. The room was very dark, and there was felt on the floor, torn and covered with dust. There were chests in the corner of the room. The walls were very dirty, everywhere you could see a spider's nest, dust clustered around. There was no food, and his wife was nursing her baby when she was sick. The husband is a Kazakh black worker, does not have a permanent job, earns 50-60 kopecks a day, even if a job is found. It was not enough for a family of three. A young woman at home told a newspaper reporter that she wanted to live a good life. With tears in his eyes, Kui asked how he could live a better life. The correspondent of the newspaper summed up his thoughts: "it is very difficult for a simple Kazakh today, the salary he earns per day is barely enough to pay for an apartment and food, there is no money left to buy clothes, and the money collected is not enough to buy a meter of fabric." "I don't know," he said. A family of 8 people lived in this apartment. Together with family members, 8 dogs were located in the same room. Dogs were the main source of income for the family. Because this family worked in the State Circus. Two adults and two children lived in the next room. Both families are employees of the State Circus. The living conditions were better than the Kazakh family, but the social status was lower than the staff of the State Theater. All the family lived in the Soviet government. He obeyed one law, lived in one socialist construction and under the rule of the dictatorship of the proletariat. In Kazakhstan and its central city, Kyzylorda, there was a large number of local Kazakh people with low living conditions. Life and survival in the city took place in very difficult conditions compared to rural areas. In the construction work in Kyzylorda, other nationalities were engaged in professional work, not black work. The salary was also higher than that of the black workers. And representatives of the local population did hard black work and lived their days.

Workers from all over Russia came to work on the construction of Kyzylorda. For example, workers with a profession came from Ryazan, Vyatka, Vladimir, Nizhninogorod and sent their earned money to their homes. One such worker, a carpenter who worked in the Artel " Samostroy", said in an interview with the newspaper " Soviet step": "I am mainly engaged in agriculture. The tools I use to exile my farm are very

necessary. To buy it, I need funds. To earn money for these tools, I came to Kazakhstan and participated in the construction of a new capital. And in Kyzylorda it is not difficult to earn money, you just have to work. "I don't know," he said, " but I don't know, I don't know, I don't know, I don't know, I don't know, I don't know, I don't know, I don't know, I don't know. Russian workers were engaged in wood and painting, local Kazakh workers were engaged in black work. Residents who have a profession were paid more monthly than those who work in black.

Prices on the market were formed in two ways. Prices in cooperative and state stores were monitored by the city authorities. And private traders themselves fixed the prices for goods and food. The new economic policy implemented in Kazakhstan opened the way to market relations. But prices were monitored by the state. The high cost in Kyzylorda has put a strain on the budget of ordinary residents. Food prices in Kyzylorda were higher than in other cities. For example, in the second half of the 20s of the twentieth century in the city of Moscow, 1 kilogram of meat cost 42 kopecks, 1 kilogram of fish-28 kopecks, 1 kilogram of cheese-30 kopecks. In Kyzylorda, the price of bread is 9 kopecks, a bottle of milk ranges from 20-30 kopecks, 400 grams of fish ranges from 30-75 kopecks, дүкендерде 400 grams is sold in stores and markets in the amount of 20-40 kopecks. It was one of the main types of food that the inhabitants of the city used for their daily meals. It would be very difficult for a person who earns 40-60 kopecks a day to live if there were at least 2-3 people in his house [21, 30p]. In this regard, we can calculate a monthly cost estimate for a resident of the city, who receives 40 rubles a month. If he is single, he needs 1-1.5 rubles a day to eat. He spends an average of 35 rubles per month on his food itself. The rest is 5 rubles. Even if these funds are paid for renting an apartment, there will be no extra money left in his hands. Additional funds are required for the purchase of food and other items of clothing, household items from the apartment. And if he was married, then the situation could be worse. On the basis of this estimated forecast, one can see the life of an ordinary working person.

After receiving the status of the capital, the food supply of Kyzylorda was in the first place. It was a matter of State importance. For example, under the supervision of the government and the party leadership, the work of specially responsible institutions was checked in order to meet the needs of the city's population. The task of overseeing their work was entrusted to the local city committee of Arboretum. But despite this, there was a shortage of flour and bread due to the growth of the city's population, an increase in the population from the regions. In 1925, 20 wagons of flour were transported to the city of Kyzylorda every month, which was planned to be delivered to the existing bakeries in the city. The volume of flour transported in 1925 was insufficient for the needs of the city in 1926. For the same reason, the Council of Commissioners issued a special order on the flour issue. According to the Order, 30 wagons of flour were delivered to Kyzylorda, and 11 wagons of flour were delivered to Kazakhnansau on a monthly basis. This is due, firstly, to the need to meet the needs of the city's residents, and secondly, to maintain stable prices for flour in the city. This sentence had entered into legal force since January 1926. But by the end of January, 5.5 wagons of flour were delivered to Kyzylorda, and bakeries in the city were not fully supplied with flour. As a result, there was a shortage of flour in the city. On store shelves, the amount of flour decreased, and prices began to rise [22]. Since the cooperative stores did not have the required amount of flour, the city authorities provided civil servants with 2 kilograms of free flour per month from the city fund. There was a shortage of greens-products necessary for the city - cabbage, potatoes, sauerkraut, tomatoes. Because these products were not sown in Kyzylorda. Most of the vegetables were transported from the outside. Especially in the winter months, there was a sharp shortage of potatoes. There were no potatoes in state stores at all, and potatoes in private traders were sold at twice the prices approved by the government. At the same time, the state did not build special storage facilities for greens during the winter months. Therefore, the city's cooperatives did not buy the necessary vegetables in advance, so there was a shortage of vegetables in the winter months. The city's executive committee visited the shops of individual entrepreneurs and monitored their prices. Nevertheless, it turned out that prices in the city are higher than the norms approved by the state. The government could not fully provide the residents of the city with the necessary goods. And in the stores of individual entrepreneurs, vegetables were constantly on sale. Some of the population of the city consisted of workers and ordinary employees, and others were already working. The state provided food only to people with high positions. And ordinary residents of the city made a living only at the expense of the monthly salary they earned. Employees working in state institutions were issued special cards. With the same cards, they received the necessary food from cooperative stores in the right amount without hindrance.

In connection with the issue of household goods in Kyzylorda, B. Mailin gives some information. In one of the articles he published in the newspaper, he expressed his opinion as follows: "on October 1, in the store of Kaztorg in Turkestan, a total of 2,646 rubles of illiquid goods were left, there is no liquid, necessary for the

country. How is the lack of liquid goods? Instead, it was a useless, illiquid product. At the moment, there is a pretext for "a different situation in Kazakhstan", "moving to Kyzylorda", but if we say so, Kaztorg's store in another place is not like that. For example: kaztorg's store in Kyzylorda is full of various products. "I don't know," he said. There are also "Bel Bala" and "stepson" among the shops of kaztorg. Although there is a leather syndicate in Kyzylorda that sells leather and shoes, Kaztorg has almost no leather shoes in the Kyzylorda store. But a leather shoe merchant is enough, but when he is not in the store of the competing Kaztorg, he sells his goods to the peasant for two bets," he gives information about consumer goods in Kyzylorda, P. 23, 200-201. It is planned to cover all types of goods on the shelves of stores located in Kyzylorda. But such experience has affected other regions. For example, no expert work was carried out in the city due to the tastes of consumers. In the first years, store shelves began to bring goods from the regions of Kazakhstan, so as not to remain empty. But due to the existing demand in the market, no monitoring was carried out. Necessary and unnecessary goods began to arrive in the city. This began to be especially reflected in the goods that were left in the warehouses of cooperative stores. Therefore, there is a shortage of goods in other regions.

The executive committee of Kyzylorda and the Government of Kazakhstan constantly monitored the issue of prices in retail outlets in the city. For example, at the collegial meetings of the city executive committee, the issue of creating supervisory committees in order to maintain the purchasing power of the population at a high level was discussed. The prices of established cooperatives in the city were cheaper than private retail outlets. But the townspeople were buying goods from street merchants. This is due to the fact that in cooperative stores, goods were sometimes in short supply. Especially this was the case with food products. An ordinary consumer spends his daily funds on food, food. And industrial goods, for example, clothing, household items, were purchased by the population when the need arose. At the same time, goods sold at low prices in most cases were available to party workers and people working in the state sphere. And ordinary people did not have the opportunity to buy goods from cooperatives for a scarce product. The main cause of this situation was on special cards that were issued. State employees were given cards, through which they received food at reduced prices.

At a regular meeting of the city executive committee, a regulatory body was created to monitor prices in the markets and market trading. The Administrative Department of the city executive committee was chosen as this body. For example, he worked in Orenburg, the former capital of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic. The working group formed in the administrative department was engaged in regulating prices in the markets. The working group of the administrative department was tasked with monitoring prices in markets and Trade Cooperatives in the city. Employees of the city militia were instructed to inspect cooperative stores. The price of goods sold through state Cards was fluctuating. A number of civil servants have come to this issue with their complaints. In order to implement the planned work, the salaries of employees of the city militia were increased. This case was fully supervised and its systematic work was monitored. For example, an ordinary militia officer in the rank of lieutenant received a salary of 15-16 rubles a month. The issue of raising salaries for police officers was raised by the city authorities before the Central Executive Committee and the Government of Kazakhstan. At the same time, the main reason for the increase in the status of the city militia and the increase in the number of employees was the theft of Belen in the city. Many criminal groups from all over the Republic began to come to the city of Kyzylorda, which received the status of the capital. The circulation of money in the city increased many times, trade began to develop. Ordinary residents of the city began to suffer the most from criminals in 24 months. As already mentioned, residents of the city bought the necessary food at the market or in state cooperatives. Prices in state cooperatives are set by the state. And the price of goods in the markets was constantly expensive. The city of Kyzylorda was divided into two parts: new and old. The market and cooperative shops were located on the old side of the city, near the former Akmeshit fortress. In addition to food, Kyzylorda opened 15 stores selling small items necessary for everyday life and providing services to the population.

The life of the city of Kyzylorda was very expensive, and there was a busy struggle. The vast majority of local residents in the city agreed to hard work for the purpose of daily subsistence. It was especially difficult for people without a profession to make ends meet in the capital city. Among the residents of the city throughout Kazakhstan, the burden on the residents of the capital has fallen a lot.

Conclusion. In 1926, we came across an interesting article that was published in the newspaper "Soviet step". The title of the article is "long-ear", the basis of the text in it refuted the information that at the beginning of the year the central capital could move to Verny, Semey or Aktobe among the population, people's commissariats and other institutions in Kyzylorda. One of the main reasons for this was the inability of the city of Kyzylorda to fulfill its goal. The nature of the city of Kyzylorda is unfavorable, and the dynamics of the

city's development did not bring positive results. The very geographical location of the city of Kyzylorda was in unfavorable climatic conditions. For example, in the summer months, the air temperature rose to forty, fifty degrees, and in the winter months, on the contrary, it fell to thirty, forty degrees. This, of course, had an impact on the life of the capital. Institutions and residential buildings located in the city required a lot of fuel to heat during the winter months. In addition, during the summer months, the interior of the buildings was very hot, hindering regular operation. Monitoring the stable functioning of institutions from the state required funds. The local budget was burdened by this situation. In order to supply the city with food, difficulties arose with the import of many goods from outside, their storage in warehouses. At the beginning, when Astana moved to Kyzylorda, the government planned to plant crops in the vicinity of the city, build a system of gardens. But this case, although it took its initiative, remained unfinished. After all, the natural conditions of Kyzylorda did not allow these plans to be implemented.

After Kyzylorda acquired the status of the capital, there was an increase in prices and a shortage of goods. Changes in the architectural appearance of the city, innovations in cultural life did not have a significant impact on the social status of the townspeople. During these years, the concepts of "capital's high cost" began to form. Due to the shortage of work in the capital city, the government organized many events in order to provide employment to the local population, equalize wages with the prices of goods in the city. First of all, the prices of goods used by the city's residents in their daily lives were constantly monitored by the state. The average salary for the city was sixty rubles. Most of the city's residents worked in state and budget places. Among the inhabitants who ran their own businesses, there were often merchants. The prices of goods of private traders were higher than those fixed in state cooperatives. But despite this, local residents were forced to take goods at exorbitant prices. Especially in the winter months, food prices were recorded at a high level. Because local cooperatives did not have special food storage facilities. For this reason, local merchants sold vegetables at inflated prices. In order to provide food, the city authorities planned to organize fields. In order to provide the capital city with high-quality and low-cost food, satellite cities were of great importance. But the climatic conditions of Kyzylorda did not allow the full implementation of the plan. In the first years, construction works were carried out in Kyzylorda. The city authorities began to take up the creation of horticultural and economic cooperatives surrounding the city in order to preserve food security. Most of these works were stopped in 1927 by a decision of the government. After the decision to transfer the capital to Almaty, the planned works in Kyzylorda were not fully implemented.

References:

1. Ospanova R.R. Zaisan region at the beginning of the twentieth century in the years of socio-political controversy// *The World of the Greater Altai, - Ust - Kamenogorsk 2019. RSCI volume 5, No.1-90-99*
2. Amanbekova N., Bakirova Zh. 1925-1991 zhyldardagi Zaisan kalasyn aleumettik-ekonomikalyk, madeni damuy: *Kazakstannyn shagyn kalalary //Otan tarikhy-Domestic history. – 2021. – №. 4 (96). – Pp. 182-190*
3. Sapargalieva S. K. Kagandy kenshilerin kundelikti omir tarikhy (1930-1940 lj.)//*Bulletin "Historical and socio-political sciences". – 2020. – Vol. 1. – No. 64.*
4. Mukataeva Z.K. *Semey kalasynyn aleumettik-ekonomikalyk zhane madeni damuy (1917-1940 lj.) : tar. byl. kand. ... diss. – Almaty, 2001. – 167 b.*
5. Nurbaev K.Zh. *History of the city of Pavlodar (1917-1940) : diss. ... candidate of Historical Sciences. – Almaty, 1998. – 152 p.*
6. Nurgalymova K.S. *Aktobe kalasyn tarikhy. 1946-1991 lj: tar. byl. kand. ... diss. – Almaty, 1994. – 206b.*
7. Taskuzhina A.B. *Development of the city of Omsk as a center of political, economic and cultural relations in the Steppe Region (1822-1914) : diss. ... candidate of Historical Sciences. – Almaty, 1998. – 169p.*
8. Dzholdybaev Zh.T. *Socio-economic development of small towns of Southern Kazakhstan in the 1970s-2000s: diss. ... Candidate of Historical Sciences. – Almaty, 2009. – 160 p.*
9. Muratkazin M.M. *The history of the city of Ust-Kamenogorsk 1917-1945 (socio-economic, cultural development): Dis ... PhD – Almaty, 2010. – 154 p.*
10. Gardiner M. *Critiques of everyday life: an introduction. – Routledge, 2002.*
11. Jones E. *Rationalization in every-day life //The Journal of Abnormal Psychology. – 1908. – Vol. 3. – No. 3. – p. 161.*
12. Robinson J. *The rhythm of everyday life: How Soviet and American citizens use time. – Routledge, 2019.*

13. Boyte H. C. *Everyday politics: Reconnecting citizens and public life.* – University of Pennsylvania Press, 2004.
14. Eliasoph N. *Avoiding politics: How Americans produce apathy in everyday life.* – Cambridge University Press, 1998.
15. Belova N. A. *Wages of Soviet teachers in the 1920s-1960s* //Yaroslavl Pedagogical Bulletin. – 2011. – Vol. 1. – No. 1. – p. 36.
16. Vinichenko I. V. *Changes in the daily life of Soviet people as a result of the new socio-economic policy of the state during the "Thaw"* //Omsk Scientific Bulletin. – 2011. – №. 3 (98). – Pp. 13-16.
17. Smirnov L. B., Queue V. P. *The penitentiary system of the Soviet state in the pre-war and the war years (1930-1945) and its role in achieving victory in the Great Patriotic War of 1941-1945* //Bulletin of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. – 2005. – No. 2. – pp. 61-66.
18. *Bonds for the people*//The Soviet steppe. – 1928, January – 1.
19. Norman A. *How they live*// The Soviet steppe. - 1926, January – 13.
20. Anov N. *In a new city*// The Soviet steppe. – 1926, January – 7.
21. *Turkestan Regional State Archive. 233 – fund, 1 – inventory, 148 – case, 30 – list.*
22. *Prices of goods. Information Bureau*//The Soviet steppe. – 1926, January – 8.
23. Mailin B. *Kop tomdyk shygarmalar zhinagi.*– Almaty: Kazygurt, 2009. – 10 t.– B. 357.
24. *Prices for goods. Information Bureau*//The Soviet steppe. – 1928, January – 17.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оспанова Р.Р. *Зайсанский регион начале XX века в годы общественно - политического противоречия*// Мир большого Алтая, - Усть - Каменогорск 2019. РИИЦ том 5, №1-90-99
2. Аманбекова Н., Бакирова Ж. *1925-1991 жылдардағы Зайсан қаласының әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуы: Қазақстанның шағын қалалары* //Отан тарихы-Отечественная история. – 2021. – №. 4 (96). – С. 182-190
3. Сапарғалиева С. Қ. *Қарағанды кеншілерінің күнделікті өмір тарихы (1930-1940 жж.)* //Вестник «Исторические и социально-политические науки». – 2020. – Т. 1. – №. 64.
4. Мұқатаева З.К. *Семей қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы (1917-1940 жж.)* : тар. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2001. – 167 б.
5. Нурбаев К.Ж. *История города Павлодара (1917-1940 гг.)* : дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1998. – 152 с.
6. Нұрғалымова К.С. *Ақтөбе қаласының тарихы. 1946-1991 жж: тар. ғыл. канд. ... дисс.* – Алматы, 1994. – 206 б.
7. Таскужина А.Б. *Развитие города Омска как центра политических, хозяйственных и культурных отношений в Степном крае (1822-1914 гг.)* : дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1998. – 169 с.
8. Джолдыбаев Ж.Т. *Социально-экономическое развитие малых городов Южного Казахстана в 1970-2000-х годах*: дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 2009. – 160 с.
9. Муратқазин М.М. *История города Усть-Каменогорска 1917-1945 гг. (социально-экономическое, культурное развитие)*: Дис...к.и.н. – Алматы, 2010. – 154 с.
10. Gardiner M. *Critiques of everyday life: an introduction.* – Routledge, 2002.
11. Jones E. *Rationalization in every-day life* //The Journal of Abnormal Psychology. – 1908. – Т. 3. – №. 3. – С. 161.
12. Robinson J. *The rhythm of everyday life: How Soviet and American citizens use time.* – Routledge, 2019.
13. Boyte H. C. *Everyday politics: Reconnecting citizens and public life.* – University of Pennsylvania Press, 2004.
14. Eliasoph N. *Avoiding politics: How Americans produce apathy in everyday life.* – Cambridge University Press, 1998.
15. Белова Н. А. *Заработная плата советских учителей в 1920-1960-е гг* //Ярославский педагогический вестник. – 2011. – Т. 1. – №. 1. – С. 36.
16. Виниченко И. В. *Перемены в повседневной жизни советских людей как результат новой социально-экономической политики государства в период «Оттепели»* //Омский научный вестник. – 2011. – №. 3 (98). – С. 13-16.
17. Смирнов Л. Б., Очередыко В. П. *Пенитенциарная система советского государства в предвоенные и военные годы (1930-1945 ГГ) и ее роль в достижении победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг* //Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – №. 2. – С. 61-66.
18. *Облигации для народа*//Советская степь. – 1928, январь – 1.

19. Норман А. Как они живут// Советская степь. – 1926, январь – 13.
20. Анов Н. В новом городе// Советская степь. – 1926, январь – 7.
21. ОҚОММ. 233 – қор, 1 – тізбе, 148 – іс, 30 – парақ.
22. Цены на товары. Информационное бюро// Советская степь. – 1926, январь – 8.
23. Майлин Б. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2009. – 10 т. – Б. 357.
24. Цены на товары. Информационное бюро// Советская степь. – 1928, январь – 17.

УДК 94 (574)
МРНТИ 03.20.01

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.031>

Pazilov Ye.D. *¹

*¹ PhD doctoral student of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>
E-mail: pazilov82@mail.ru*

FOOD SUPPLY OF RESIDENTS OF AN INDUSTRIAL CITY IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE OF THE 1940S-1980S (ON THE EXAMPLE OF THE KENTAUCITY)

Abstract

The article discusses the problems that developed in the system of food supply to the population of industrial cities of Kazakhstan in the late 1940s and 1980s on the example of the city Kentau. After analyzing archival data that did not enter scientific circulation, it was found that until mid-1960, a number of difficulties arose in the system of equipping the population of Kentau. First of all, emphasis was placed on the development of production based on raw materials, and domestic and social problems of the population were pushed to later places. In the daily life of the townspeople, the practice of sewing clothes with their own hands, making household furniture necessary for life, and building individual housing on their own has become widespread. Only after the "Temirtau incident", which shook the Soviet Union, the tense domestic problems of the newly emerging industrial cities in the country were positively resolved and began to be equipped according to a centralized system. In the period from 1970 to 1987, the production capacity of the main city – forming enterprise – the Aschysai polymetallic plant increased, turning from a cost-effective enterprise into a "profitable" one. Every year, the increase in wages and incomes of workers working in production facilities led to an increase in the well-being of the population.

Keywords: Kentau, history of everyday life, food supply, Soviet times, residents of the city.

Пазиллов Е.Д. *¹

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты,
Алматы, Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>
E-mail: pazilov82@mail.ru*

1940 Ж. АЯҒЫ-1980 ЖЖ. ӨНДІРІСТІК ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНДЕГІ АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ (КЕНТАУ Қ. МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мақалада Кентау қаласының мысалында 1940 жылдың аяғы мен 1980 жылдардағы Қазақстанның өндірістік қалаларының тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз жүйесінде қалыптасқан мәселелер қарастырылады. Ғылыми айналымға енген мұрағаттық деректерді талдай келе, 1960 жылдың ортасына дейін Кентау қаласы тұрғындарын жабдықтау жүйесінде бірқатар қиындықтар туындағаны анықталды. Бірінші кезекте шикізатқа негізделген өндірісті дамытуға баса мән беріліп, халықтың тұрмыстық және әлеуметтік мәселелері кейінгі орындарға ығыстырылды. Қала тұрғындарының

күнделікті өмірінде өз қолдарымен киім-кешек тігу, тұрмысқа қажетті үй жиһаздарын жасау, өз күшімен жеке тұрғын үй салу тәжірибесі кең тарады. Кеңестер Одағын дүр сілкіндірген «Теміртау оқиғасынан» кейін ғана елімізде жаңадан бой көтеріп жатқан индустриалды қалалардың шиеленісті тұрмыстық мәселелері оң шешіліп, орталықтанған жүйе бойынша жабдықтала бастады. 1970-1987 жылдар аралығында басты қала құраушы кәсіпорын – Ащысай полиметалл зауытының өндірістік қуаты ұлғайып, рентабельді кәсіпорыннан "табыстыға" айналды. Жыл сайын өндірістік нысандарда жұмыс істейтін қызметкерлердің жалақысы мен табысының өсуі халықтың әл-ауқатының өсуіне әкелді.

Кілт сөздер: Кентау қаласы, күнделікті өмір тарихы, азық-түлікпен қамтамасыз ету, кеңестік кезең, қала тұрғындары.

Пазиллов Е.Д. *¹

¹PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая,

Алматы, Казахстан,

<https://orcid.org/0000-0002-7728-2136>

E-mail: pazilov82@mail.ru

ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЕ СНАБЖЕНИЕ ЖИТЕЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОГО ГОРОДА В КОНТЕКСТЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КОНЦА 1940-1980-Х ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА КЕНТАУ)

Аннотация

В статье на примере города Кентау анализируется ситуация, сложившаяся в конце 1940-1980-х гг. с продовольственным снабжением жителей промышленных городов. Анализируя архивные данные, не вошедшие в научный оборот, установлено, что до середины 1960 года в системе снабжения населения города Кентау возник ряд трудностей. Особое внимание уделялось развитию сырьевых производств, на последующие места выдвигались бытовые и социальные проблемы населения. В повседневной жизни горожан широко распространена практика пошива одежды своими руками, изготовления домашней мебели и др. Только после «Темиртауского события», потрясшего весь Советский Союз, напряженные бытовые проблемы вновь возводимых индустриальных городов страны, стали решаться положительно. В период с 1970 по 1987 год производственные мощности главного градообразующего предприятия – Ащысайского полиметаллического завода увеличились, превратившись из рентабельного предприятия в "прибыльное". С каждым годом повышение заработной платы и доходов работников, занятых на производственных объектах, приводило к росту благосостояния населения.

Ключевые слова: Кентау, история повседневности, продовольственное снабжение, советский период, жителей города.

Introduction.

One of the most important aspects that reveals the content of the scientific direction of the history of everyday life is the level of provision of the population with food and household goods. By studying the supply of the population with food and industrial goods of daily consumption, it is possible to find out the material and living conditions of the population for a certain period, the real level of well-being. Moreover, in the Soviet period, the development of private property relations was restricted, and the supply of the population with food and household goods was carried out exclusively by the state. One of the social problems that arose from the first years of the existence of the city of kentaу and had to be resolved as soon as possible was the supply of food and industrial goods to the population. After all, the development of the city and the prospects of industrial enterprises in it were inextricably linked with the issue of providing the population with food and industrial goods. In order to stabilize and maintain workers from outside the production located in Kentaу, where the nature is harsh, the summers are hot, the winters are harsh, the water resources are scarce, and it is inconvenient for people to live, food supply was of great importance. Therefore, along with measures of material incentives for workers from outside, the emphasis was placed on sufficient coverage of the population of the city with centralized food and industrial goods.

Methodology.

The principles of historicism and scientific objectivity are used as the methodological basis of the study. The study of such a multidimensional phenomenon as the daily life of a city involves addressing a wide range

of problems – economic, political, social and cultural, which implies an interdisciplinary approach to the study of the stated problem. In this regard, our methodological task was to strive to achieve scientific results through critical analysis and comparison of the opinions of native and foreign scientific schools in the study of everyday life. Among the main methods used in writing the article are methods of system analysis, comparative historical analysis and description, logical sequence, problem-chronological approach. The use of systematic and historical-comparative methods in our study helped to consider the socio-cultural aspects of everyday life of Kentau in Soviet times as a single phenomenon closely related to each other, as well as to study their evolutionary changes.

The study work widely uses the methodological principles of the concept "Alltagsgeschichte", founded by the German representative of the scientific direction of the history of everyday life A. Ludtke. In particular, his concept of "Eigen-Sinn", introduced into scientific circulation in the field of industrial everyday life, became one of the main principles that formed the methodological basis of our work.

Discussion.

In the Soviet Union, which was based not on private property, but on state property, the main source of income for the population was made up of wages and social assistance provided by the state. In this regard, the material situation of the population directly depended on the amount of wages they received from the state. Therefore, the phrase "a person who does not work for the state does not eat and drink", which was often said in Soviet times, has become an integral principle of the daily life of the people. In the Soviet period, the wages of mining workers were somewhat higher than those employed in other sectors of the national economy. For example, in 1954, the average monthly salary of workers working in the national economy of Kazakhstan was 62 rubles, and the average salary of workers working in the mining industry was 80 rubles[1, p.28].

However, when we turn to the archival data, we note that the amount of wages of the population of Kentau was uneven. Outside of industry in the city, the salaries of residents working in institutions were relatively low. The highest salary in the city was paid to workers of underground mines, and the category of low – paid workers-specialists in Consumer Services, Construction, doctors, teachers, etc.

For example, in 1955, the average daily income of workers of the gornyak subsidiary Farm under the supply facility was 0.3-0.6 rubles, the average daily income of a shoemaker and hairdresser in a consumer service facility was 0.8-1.2 rubles. And the average daily income of ore cavemen (zaboishchik) working in an underground mine was 7.3 rubles, and the daily income of a flotation worker working in an Earth – based concentrator was 4.9 rubles[2].

The categorical supply system of food and household goods for the population, formed in the Soviet Union in the 1930s and 1940s, continued in the post-war years. According to this system, the equipment cities of a special category – Moscow, Leningrad, as well as the capitals of the allied countries and resort regions of Union importance-are included in the first category – the regions where large enterprises of the defense industry are located. In the second and third categories, equipped settlements – small towns and cities without industrial facilities were introduced[3, p. 190].

The city of Kentau—the largest in the Union Enterprise of non-ferrous metallurgy necessary for the defense industry, despite being among the cities under the special control of the center, was forced to obtain basic food products from local resources. In Kentau, which specializes in the mining industry, one of the most acute and acute social problems was the supply of food and industrial goods that the population consumed daily in the early years. This was caused by such socio –economic factors as the rapid growth of the city's population at the expense of externally invited workers to production facilities, the location of the city in the Far South, remote from the central regions, and the lack of timely delivery of goods allocated from state special funds. For residents of the city, food and household goods allocated from the centralized supply first arrived in Shymkent, and then in special warehouses in Turkestan. The goods received at this warehouse were loaded into wagons and delivered to Kentau on a narrow track. Since the slow-moving wagons on a narrow track were intended only for transporting raw ore, food and household goods on the way were subject to destruction. Moreover, the state of the city warehouses for storing goods was not very good. There were not enough special refrigerators in warehouses to store perishable items.

Results.

In 1948, the population of the village of Myrgalymsey, with a population of only less than 4 thousand people, increased sharply, and in 1954 it increased by 39.1 thousand people. However, the rapid growth of the city's population led to the fact that the supply facilities were not ready. Previously, existing supply facilities provided only Workers of the Aschysai combine. Therefore, the provision of the population of the city with basic consumer goods, especially food products, characterized by rapid growth in the initial years, has become

a tense issue. Not to mention other types of food, in the early years it was sad to fully equip the townspeople with bread. The production capacity of the only bread factory in Kentau, built in 1946, was only 6 tons of bakery products per day. Considering that in these years one of the main food consumed by the population was bread, and about 40 thousand people live in the city, we can make sure that a difficult situation has developed in providing the population with bakery products.

In 1957, a plant for the production of bakery products with a production capacity of 25 tons per day, which was overhauled, was put into operation. The launch of a new bread factory made it possible to finally solve the problem of providing residents of the city with bakery products and get out of the existing crisis situation[4].

In addition bakery products, the provision of residents of Kentau with milk, meat, and horticultural products has become one of the social problems that must be solved immediately. After all, the production capacity of the «Gornyak» and «Shakhtar» subsidiary farms, which previously provided only Workers of the Ashchysai mine and the processing plant with milk, meat, horticultural products, was not enough to provide the population of Kentau with a sharp increase.

While the work of State supply institutions was so lame, it was the city market that helped save the population from the food crisis. The people of the nearby village and the townspeople, who grew vegetables and livestock in the courtyard of their private house, came to the market and took out their products for sale and Exchange Trade.

Table 1– comparative prices for food in the Central Market of the city of Kentau for March 1957.

Types of food	Unit	price in the store	Price on the market
Potatoes	kg	1 ruble 40 kopecks	4 ruble 50 kopecks
Onion	kg	1 ruble 90 kopecks	2 ruble 50 kopecks
Carrots	kg	1 ruble 10 kopecks	2 ruble 30 kopecks
Grapes	kg	5 ruble 40 kopecks	8 ruble
Driedfruit	kg	12 rubles	16 ruble
Tomato	kg	1 ruble 80 kopecks	2 ruble 30 kopecks
Eggplant	kg	60 kopecks	-
Eggs	10 pieces	7 rubles	12 ruble
Milk	liters	2 rubles 50 kopecks	7 ruble
Sourcream	liters	12 rubles 40 kopecks	-
Cheese	liters	9 rubles	-

If we analyze the archive data, we can see that the price of food is higher in the market compared to the store. On the one hand, this is facilitated by cunning speculators who buy products from rural residents at a low price and bring them to the market and sell them for more expensive, and on the other hand, the state itself is interested in the fact that prices in stores under the central supply institution are cheaper than in the market. Through this, the goal seems to be to demonstrate the superiority and efficiency of state stores over a market-based market. Despite the high prices for goods, the city market has become an important public place, frequented by residents, where they exchange available items. In these years, an important role in providing the city with vegetable, horticultural and fruit products was played by the subsidiary Farm in the courtyard of the private houses of the townspeople, along with the population of nearby rural settlements. In these years, most of the population of Kentau lived in private houses built by their own forces, so they planted orchards in the yard, kept a small number of cows, chickens, pigs, etc. Thus, the population of the city provided itself with some horticultural and food products.

In 1957, in the Soviet Union, a law was adopted to prohibit the population of the city from keeping livestock in the yard of a residential building, as well as from engaging in personal subsidiary farming[5, p.333].

This was due to the erroneous conclusion that the main basis of economic policy is the occupation of the townspeople by domestic subsistence farming, which prevents them from carefree social labor in production. According to the law, residents of Kentau had to forcibly transfer their livestock to the state meat preparation departments. The Prohibition of ordinary residents of the city to engage in subsistence farming caused a shortage of agricultural products.

As a result of the monetary reform carried out on January 1, 1961, the size of the price was changed by removing one zero. That is, the old was equal to 10 rubles, according to the new monetary reform-1 ruble. The

Old Money in circulation without restrictions was replaced by new denominations with a score of 10: 1 [6, p.148].

The result of this reform was a negative impact on the general subsistence level of the population, the cost of food products consumed daily increased, and imported goods from abroad became "scarce" goods that the general population could not afford. During these years, the family budget of the townspeople spent most of their income only on the purchase of food products.

Until the 1960s, although the subsistence level of the population gradually increased compared to the war years, the main consumer products of the population were bread, potatoes, cereals (rice, wheat, barley, etc.). The share of valuable products necessary for human health – meat, eggs, horticulture, fruits-in the diet was too small.

Table 2– the indicator of food consumption of the population in 1960 (in annual kg per person).

Food products	Physiological normal consumption rate	Minimum physiological consumption rate	Collective farm worker	Industrial worker
1	2	3	4	5
Bakery products	115	146	171,8	125
Potatoes	110	124	168	118,8
Garden	130	91	84,5	88,8
Meat	82	31	35,9	56,8
Milk	405	211	252,8	307,4
Eggs	292	183	149	142
Fish	18,2	13,5	4,7	12
Sugar	40	20	12,9	23

As can be seen from the table data, in 1960, the population consumed bread, cereals, potato products per capita in excess of the physiological norm, and healthy products such as gardening, fish, eggs were used even below the minimum physiological norm. In comparison, we see that industrial workers had a higher food supply than collective farm workers.

Such a difficult situation in ensuring the food and socio-cultural needs of the general population was a common situation in the country, typical of industrial cities, which in the post-war years began to be rapidly built up in the vicinity of large raw material industries. The fact is that in the post-war years, under the influence of bare communist propaganda and Komsomol slogans, thousands of young people began to flock to the newly built industrial cities, where ordinary household problems were not solved. In such cities, the emphasis was placed primarily on the need for industrial development, and the socio-cultural needs and food supply of workers were postponed to a later stage. Such a policy of the country's leadership exacerbated economic problems in industrial cities and caused discontent among the population. One of the largest social protests that took place in the newly built industrial cities was in Temirtau in August 1959. This event, which shocked the entire Soviet Union, forced the country's leadership to quickly take up the solution of the social problems of the newly emerging industrial cities.

After this incident, in Kentau, special attention was paid to providing the population with food products, and for this purpose, they began to increase the volume of additional farms. For the city of

Kentau, where the weather is harsh, the land is desert, and there are few water sources, solving this problem had its own difficulties. The main obstacle to the organization of additional farming was the water supply. In addition, in the vicinity of the city, the amount of land suitable for agriculture was also limited. Therefore, it is planned to increase the volume of subsidiary farms that provide the population of Kentau with horticultural products at the expense of a number of State farms that are subordinate to the Turkestan district. By the decree of the Council of Ministers of the Kazakh SSR dated December 23, 1959, the State Farm Lenin's Way, located in the Turkestan district, was merged with additional meat and vegetable farms belonging to the institution"

Achprodsnab "and reorganized into a new State Farm" Kentau", which provided the population of the city with agricultural products[7, p.63].

Since the middle of 1960, that is, the years of the "Brezhnev stagnation", the work of the food supply system of the population in Kentau began to improve. The city-forming ashchysai polymetallic plant in kentau has been transformed from a dototational enterprise into a "profitable" production facility. In this regard, the monthly salary of employees of the enterprise has been increased and social status has been improved.

In Kentau, there was a widespread public catering system – canteens. In 1966, there were 22 canteens at the aschysai polymetallic plant. To ensure the normal operation of industries, canteens were located near or inside production facilities. Since the canteens were on the balance sheet of certain enterprises, only the workers of the same institution could eat there. During this period, in addition to working canteens, public catering centers in the form of cafes and restaurants began to open in the city. In 1964, the only restaurant "Cosmos", typical of the Soviet period of the city of Kentau, was opened[8].

Not so long ago, the cosmos restaurant managed to become a place of public catering, where residents of the city often come and get together and have fun. In addition, along Communist Street, the cafe "Karatau", along Lenin Avenue, cafes "Snowflake" and "Minutka" opened and began serving the population. To provide residents of the city with fish products, with the support of the management of the plant, a fishing farm was created on the banks of the Syrdarya River and Kyzylkol. In 1967, a store "fresh fish" was opened along Lenin Avenue, offering the products of this fishery to the public.

However, the work of the additional farm, which was supposed to provide the population of the city with food and horticultural products, as a result of lack of Finance and special equipment, did not fully meet the demand of the city's residents for food products. Among the horticultural products sold to the residents of the city in the period from 1970 to 1980, the share of the State Farm "Kentau" can be traced in the table below.

Table 3 1970 – 1980 the volume of horticultural products consumed by residents of the city over the years.

Types of products	1970 y.		1975 y.		1980 y.	
	General volume products	Including "Kentau" State Farm share	General volume products	Including "Kentau" State Farm share	General volume products	Including "Kentau" State Farm share
1	2	3	4	5	6	7
Vegetable	1950	1344	2433	1363	2953	1631
Potatoes	1750	166	3760	118	3905	162
Garden	739	734	1009	327	1289	457
Fruit	226	72	469	65	555	145
Grapes	69	17	114	-	133	20

From the data of the table above, it can be seen that the share of local additional farms in the provision of horticultural products to the population of the city is too small. Most of the horticultural products were imported from the outskirts.

The institution "Achprodsnab" was engaged in providing residents of the city with daily household goods. It is noted that in most cases the demand of the resident population was not taken into account when importing everyday consumer household and industrial goods into the city. Some of the goods remained in the warehouses of the specified supply facility for years, while some items were very scarce. For example, in 1956, goods worth more than 34232 thousand rubles were not sold in the warehouse of the institution " Achprodsnab". In particular, it contained 8000 pairs of galoshes with 310 articles worth 250 thousand rubles, a women's bag that fell behind fashion for 185 thousand rubles, women's nylon stockings with 5, 55 and 102 articles, which were enough to cover the 3-year needs of the townspeople, did not pass [9].

On the contrary, there was a shortage of industrial goods, such as sewing and textile products necessary for the population, a sewing machine, women's shirts, men's suits, ties, buttons, underwear, etc. Due to the systematic disregard for consumer wishes, summer clothes came to the city's stores in the fall, winter shoes-in the spring. Especially in these years, the lack of clothing was clearly felt in Kentau. Most of the respondents, in their memoirs, say that in the 1950s and 1960s, most often used products from the hands of local shoe Masters. Kazakh talent actor A. Ashimov, who spent his youth in Kentau, wrote in his memoirs: "in Kentau, where I had a passionate youth, there were many Greeks. They sewed shoes from leather in a perfect way. When

my future wife, Myra, once invited me to her house for a new year's party to introduce me to her mother, I put on high-heeled shoes made of yellow, red-black leather, made by these Greek Masters. However, I later heard from Myra that the mother of my future spouse did not like my shoes, which I made specially for the Greeks. My future mother-in-law showed her daughter my shoes and said: "Look at the shoes of this guy, isn't it a disgrace? how are you going to marry such a " collective farm " guy who dresses like that?" it seemed to me that he did not like me through my shoes...»[10, p.55].

The shortage of goods that occurred in the city gave rise to speculative activities that used their roots to buy scarce goods in stores in advance and then sell them at a high price to the city market. Such a phenomenon has become commonplace, which often happens in city shops. Therefore, a large-scale struggle against speculation was waged in the city market. In order to prevent the expansion of private trade, the city authorities banned the sale of new industrial goods to individuals outside state stores, especially on the territory of the market - fabrics, shoes, suit pants, coats, curtains, sewing machines, radios, perfumes and cosmetics, medicines, books, notebooks, handicrafts and tea, etc.

Until mid-1960, the work of consumer services institutions for the population of Kentau was not at a satisfactory level. The city lacked a sewing workshop, places for washing clothes and dry cleaning, etc. To improve the provision of consumer services to the population, the operational opening of hairdressers, photo salons, shoe repair shops, and television and radio repair shops was carried out on the first floor of newly commissioned multi - storey residential buildings. In 1965, the volume of consumer services for each city dweller amounted to 4 rubles 67 kopecks. This was 2 times lower than the national average for that period[11].

As a result of the analysis carried out by the Kentau City Planning Commission in 1966, the expenses of the family budget of the city's population for a month were as follows: for food-41.6%, for the purchase of industrial and household goods – 29%, for rent and utility bills – 3%, cultural and leisure expenses – 2%, for communication and printed products (telephone, newspapers, books, etc.)-2.5%, for household services (hairdressing, photography, etc.) – 1.1%, for income tax – 5.2%[12].

From this information, we note that a significant part of the income of the townspeople began to spend, as in the years of the "Khrushchev Thaw", not only on food, but also on the purchase of household goods. After all, in comparison with the years of the city's Foundation, the social and living conditions of the population in these years have improved, and income has increased due to wages, which have steadily increased every year. Residents of the city, who lived in service dormitories for a long time, in these years began to have access to apartments for the first private families. The fact that residents have individual family housing has increased the demand for household appliances (TV, radio, clock, sewing machine, etc.), which are necessary for the home.

After the launch of the television repeater in Kentau in 1967, the population's demand for televisions increased sharply. In 1968, one of the first large-screen, high-sensitivity TV "Voskhod" was brought to Kentau, which is now spreading throughout the Union, and it was placed in the hostel of the Achpolimetal plant. This year, a telephone exchange was also put into operation in Kentau, and for the first time in stores began to sell telephones of the brands "BAGTA-50" and "Tesla". For the townspeople, access to a refrigerator, TV, washing machine or home headset was considered a sign of family well – being.

We see that even the most highly paid professionals in Kentau had little financial opportunity to purchase home furniture and appliances. Residents of the city, who did not have enough money to buy home furniture and household appliances at once, even if they wrote these goods on credit in the city's stores, argued. A consumer loan was issued to the population in the amount of 3-6 months, which was deducted monthly at the expense of wages paid from jobs.

In 1969, 550 million rubles were sold to the population of the city, an increase of 35% compared to 1959. At the same time, during this five-year period, the income of residents of the city also increased significantly, increasing by 16.4% compared to the previous five-year period. In 1970, goods worth 804 thousand rubles were sold on credit from the city's stores under the supply facility " Achprodsnab". In particular, 30 TVs, 550 radios, 82 motorcycles, 4 Zaporozhets cars, 242 bicycles, 334 sewing machines, 12 washing machines, 390 wall clocks, 2 Pianos, etc. As for the price of things, in 1978 imported furniture "Evina" produced in Poland in City stores – 2278 rubles, the price of the headset "Medeu" – 2586 rubles, the price of the home headset "Sherbon" (Romania) – 1940 rubles, The Color Tv "Rubin" -800 rubles, the price of a rug measuring 2x3 meters – 570 rubles[13].

The high demand for home furnishings and appliances caused a shortage of these items in the city's stores. Therefore, scarce goods with high demand from the population were put up for sale through a queue system at workplaces. This system was especially skillfully used by the management of production facilities in order to

increase the motivation and reward for the work of their employees. Scarce goods were given in turn, first of all, to workers who strictly followed the production plan and achieved excellent success in work. In addition to the leaders of production, Party leaders and persons who participated in the Great Patriotic War had the opportunity to receive scarce goods allocated according to a special list without a queue.

The fact that during the years of the " Brezhnev stagnation " (1964-1985) the well-being of the inhabitants of the city began to improve can be convinced by the following information. In the IX-five-year plan from 1975 to 1980, 3 thousand refrigerators, 1.5 thousand tape recorders, 500 passenger cars were sold to the population in Kentau. This was 3 times higher than in the previous five-year plan.

In January 1976, a sewing and knitwear factory was launched in Kentau, producing 16 million pieces of underwear per year. However, the sewing and knitwear factory fulfilled not the needs of the townspeople, but orders from different regions of the Union. The sewing and knitwear goods of the factory were shipped through the central supply facility to 35 cities of the Union. In January 1984, a dairy plant was launched in Kentau, producing 30 tons of dairy products per shift, 1.5 tons of ice cream. Thanks to the launch of the dairy plant, it was possible to fully satisfy the demand of the city's residents for dairy products.

The state supply system, which existed until the middle of 1980, gradually began to fall into a crisis due to the fact that it completely exhausted its capabilities and could not withstand the strain of market relations that had already entered the life of society during the period of reorganization. The tense social situation that manifested itself in the early stages of the city was repeated again, and a shortage of industrial goods and a food crisis began to occur. In 1990, food products were sold in Kentau for 29,090 thousand rubles less than in 1989[14].

Since this year, food supplies have been issued in the city's stores through special coupons, which are allocated by the fund and jobs. "I don't know," he said, " but I don't know." These industrial enterprises could not provide their workers with adequate wages for months and began to massively reduce jobs. This further exacerbated the already raging socio-economic problems in the city. In 1990, a collective letter of miners addressed to the president of the USSR, secretary general of the Central Committee of the CPSU S. Gorbachev, First Secretary of the Central Committee of the CPSU of the Kazakh SSR N. Nazarbayev, Minister of Metallurgy of the USSR V. Kolpakov, explaining the difficult situation in Kentau. The summary of that letter was as follows: "...The Ashchysaipolymetallic plant, which employs the population of the city, is in a deplorable state: the mining equipment is outdated, there are no spare parts. There is a problem with the supply of special workwear, food and industrial goods coming to the city, distributed from the center. The salary of workers is not provided on time. This is due to the fact that the enterprises that consume the products of the plant are unable to pay the debts of 21 million rubles..."[15, p. 286].

Conclusions.

At the initial stage of the formation of the city of Kentau (1948-1964) there were a number of difficulties in equipping the population of the city with food and industrial goods. During these years, urban supply facilities did not have the opportunity to fully meet the needs and needs of the population, characterized by rapid growth. After the social protests that took place in Temirtau in August 1959, the country's leadership began to pay attention to solving the social situation of cities located near production facilities, the needs of residents. In the period from 1970 to 1987, the production capacity of the main city – forming enterprise-the Aschysai polymetallic plant increased, turning from a cost-effective enterprise into a "profitable" one. In this regard, the amount of funds allocated by the plant for the social sphere has increased, and the work of the food supply system of the population has begun to improve. Every year, the increase in wages and incomes of workers working in production facilities led to an increase in the well-being of the population. In this regard, the demand for household goods consumed daily by residents of the city has also increased. High-demand goods received by the institution " achprodsnab " (home furniture, household appliances, cars, etc.) were sold to the population in turn through trade union organizations belonging to industrial enterprises. High-demand goods were transferred primarily to the leaders of production, Party and engineering leadership, who oversaw the socialist plan. In the Soviet period, a multi-stage system of distribution of material goods among the urban population was formed, differentiated in the interests of various social groups.

Список использованной литературы:

1. *Промышленность СССР: Статистический сборник. – М.: Госстатиздат, 1957. – 431 с.*
2. *Кентауский региональный государственный архив. Ф.15, оп. 1, Д.1, л.61.*
3. *Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». – М.: Молодая гвардия, 2008. – 351 с.*
4. *КРГА. Ф.57, оп.1, Д.35, л.60.*

5. КРГА. Ф.119, оп.5, Д.98, л.11.
6. Чуднов И.А. Теория и практика денежных реформ СССР: дис. ... док. экон. наук. – Спб.: 2005. – 293 с.
7. Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т.2. Постановления. 1954-1958 // Гл. ред. А.А. Фурсенко. – М.: Наука, 2006. – 173 с.
8. РГАЭ. Ф.1562, оп.41, оп. 381, лл.3-5.
9. Российский государственный архив экономики. Ф.1562, оп. 41, Д. 271, л.9.
10. Ашимов А. С любовью – ваш Ашимов. – Алматы: Білім, 2009. – 208 с.
11. КРГА.Ф.15, оп.2, Д.31, л.19.
12. КРГА.Ф.119, оп. 1^а, Д.140, лл.1-17.
13. КРГА. Ф.15, оп. 2, оп.52, л.4.
14. КРГА.Ф.119, оп.1^а, Д.1401, лл.90-95.
15. Ачисайский полиметаллический комбинат: История, события, люди (К 90-летию со дня создания) // Сост. М. Битимбаев. – Алматы: ARTQRAFT, 2018. – 304 с.

References:

1. Industry of the USSR: Statistical collection. – М.: Gosstatistdat, 1957. – 431 p.
2. Kentau regional State Archive. F.15, op. 1, D.1, L.61.
3. Osokina E.A. Behind the facade of "Stalin's abundance". – М.: Molodayagvardiya, 2008. – 351 p.
4. KRGА. F.57, op.1, d.35, l.60.
5. KRGА. F.119, op.5, d.98, l.11.
6. Chudnov I.A. Theory and practice of monetary reforms of the USSR: dis. ... doc. economic sciences. – St. Petersburg: 2005. – 293 p.
7. Presidium of the Central Committee of the CPSU. 1954-1964. Vol.2.Resolutions. 1954-1958 // Editor-in-chief A.A. Fursenko. - М.: Nauka, 2006. - 173 p.
8. RGAE. F.1562, op.41, op. 381, ll.3-5.
9. Russian State Archive of Economics.F.1562, op. 41, d. 271, l.9.
10. Ashimov A. With love – yourAshimov. – Almaty: Bilim, 2009. – 208 p.
11. KRGА.F.15, op.2, d.31, l.19.
12. KRGА. F.119, op. 1a, d.140, ll.1-17.
13. KRGА.F.15, op. 2, op.52, l.4.
14. KRGА.F.119, op.1a, d.1401, ll.90-95.
15. AchisaiPolymetallic Combine: History, events, people (To the 90th anniversary of its creation) // Comp. M. Bitimbayev. – Almaty: ARTQRAFT, 2018. – 304 p.

UDC 930 (574)

МРНТИ 03.20

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.032>

B.T. Kaliyeva *¹

¹doctoral student of the department of history of Kazakhstan named after academician T. S. Sadykov, specialty "6D011400-History", Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

CONDUCTING COMMEMORIAL EXPERIMENTS IN THE MUSEUMS OF THE SEMIRECHYE REGION: SOVIET AND INDEPENDENCE PERIOD

Annotation

The article discusses the experience of implementing commemorative practices in the museums of the Zhetysu region. The characteristics of the work of museums based on the description of halls and exhibits are presented. The choice of regional museums as a venue for commemoration is based on the fact that museums are a professional platform for the formation of historical memory in society, the main form of events for this purpose are excursions outside school hours.

The relevance of the research topic is substantiated, the article makes a comparative analysis of commemorative experiments in museums, focuses on the features of commemorative practices for schoolchildren of the Soviet period and the period of independence of Kazakhstan in the museums of the Zhetysu region. It is concluded that in Soviet times commemorative practices were carried out on the basis of a certain ideology, in educational activities the image of the leader of the Soviet country was the main one for the formation of historical ideas among the younger generation. In the modern period, the central images in ongoing commemorative practices have become folk heroes who fought for the independence of our country, made a great contribution to the development of national culture, and became famous outside the republic.
Keywords: museum, Zhetysu region, commemoration, exhibit, Soviet period, independence

Калиева Б.Т.*¹

¹докторант кафедры Истории Казахстана им. ак. Т.С. Садыкова по специальности «6D011400-История», КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы

E-mail: tynysbekovna@mail.ru

КОММЕМОРАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ В МУЗЕЯХ ЖЕТЫСУСКОЙ ОБЛАСТИ: СОВЕТСКИЙ И НЕЗАВИСИМЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

В статье рассматривается опыт реализации коммеморативных практик в музеях Жетысуской области. Представлена характеристика работы музеев на основе описания залов и экспонатов. Выбор областных музеев, как места проведения коммеморации, основан на том, что музеи представляют собой профессиональную площадку формирования исторической памяти в обществе, основной формой проведения мероприятий с этой целью являются экскурсии во внеурочное время.

Обоснована актуальность темы исследования, в статье сделан сравнительный анализ проведения коммеморативных экспериментов в музеях, акцентируется внимание на особенностях коммеморативных практик для школьников советского периода и периода независимости Казахстана в музеях Жетысуской области. Сделан вывод, что в советское время коммеморативные практики осуществлялись на основе определенной идеологии, в воспитательных мероприятиях образ лидера советской страны был основным для формирования исторических представлений у подрастающего поколения. В современный период центральными образами в проводимых коммеморативных практиках стали народные герои, которые боролись за независимость нашей страны, внесли большой вклад в развитие национальной культуры, стали известными за пределами республики.

Ключевые слова: музей, Жетысуская область, коммеморация, экспонат, советский период, независимость

Б.Т. Калиева*¹

¹Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының «6D011400-Тарих» мамандығының докторанты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

E-mail: tynysbekovna@mail.ru

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫ МУЗЕЙЛЕРІНДЕГІ КОММЕМОРАЦИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕРДІҢ ЖҮРГІЗІЛУІ: КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІ

Аңдатпа

Мақалада Жетісу өлкесінің музейлерінде коммеморативті тәжірибесін енгізу қарастырылған. Залдар мен экспонаттарды сипаттау негізінде музейлер жұмысының сипаттамасы берілген. Облыстық музейлерде коммеморативті тәжірибелерді өткізу орны ретінде таңдау музейлердің қоғамда тарихи жадыны қалыптастырудың кәсіби алаңы екендігіне, осы мақсаттағы іс-шаралардың негізгі формасы сабақтан тыс уақыттағы экскурсияларға негізделген.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі дәлелденіп, мақалада музейлердегі естелік тәжірибелерге салыстырмалы талдау жасалып, Жетісу өңірінің музейлерінде кеңестік кезең мен Қазақстанның тәуелсіздік алған кезеңіндегі мектеп оқушыларына арналған естелік тәжірибелердің ерекшеліктеріне тоқталады. Кеңес дәуірінде коммеморативті тәжірибелерге қатысты іс-шаралары белгілі бір идеология

негізінде жүргізіліп, ағартушылық қызметте Кеңес елінің көшбасшысының бейнесі өскелең ұрпақтың бойында тарихи ой-пікірлерді қалыптастыруда басты рөл атқарды деген қорытынды жасалады. Қазіргі кезеңде өткізіліп жатқан еске алу іс-шараларындағы орталық бейнелер еліміздің тәуелсіздігі үшін күрескен, ұлттық мәдениеттің дамуына зор үлес қосқан, республикадан тысқары жерлерге танымал болған халық қаһармандары болды.

Кілт сөздер: музей, Жетісу облысы, коммеморация, экспонат, кеңестік кезең, тәуелсіздік

Introduction. “Commemoration” is a way to strengthen and transfer memory of the past. The term “memory” was introduced into everyday life by French historians. They substantiated the importance of studying the material component of collective memory in its context. According to E. I. Krasilnikova, “The form of commemoration is diverse: from photograph to the justification of victim of political repression” [1]. She notes the following types of commemorations:

1) Places of memory - objects of the material environment in which a person intentionally lives, created for the purpose of applying, storing and disseminating the collective memory of persons important for events and society;

2) Memory experience involving purposeful, often stereotypical and ritualized activities necessary to preserve and translate “Collective memory”.

In memorable places, E. I. Krasilnikova represents graves (burial grounds), sculptural monuments in honor of historical persons and historical events, as well as expositions and exhibitions of historical museums, memorial traditions - burial and commemoration ceremonies. Also he mentions anniversaries and holidays of important political events for the state and society, excursion, commemorative and protective events of museums. The commemorative experience is a transformation of past and modern interaction. Their main activity - the preservation of collective memory, the structure of which includes everything that connects a person with the past: various artifacts, ideas, texts, as well as the memory of events: the organization of memorials, monuments, museums, the definition of memorable dates, holidays, funeral ceremonies, public events are called memorial activity. Z.A. Israpilova notes that “commentary is a deliberate attempt to provide ideologically important information about certain persons and events that have passed through eternity. Commemorative experience should contribute to the preservation in society of a common approach to the past, including to the “past at the local level” [2, 79-83].

Among actions of educational importance, museums are currently the most recognizable museum occupations. They are designed to consolidate students’ knowledge of certain topics, as well as to study their thoughts and historical images. The museum object acts here not only as an illustration, but also as a source of research. Museum classes are held directly in the museum exposition in order to expand students’ knowledge of the school curriculum. A feature of the museum is the implementation of school educational tasks in an educational environment.

In addition, the research work focuses on the issues of educational and extracurricular activities during the period of Soviet power and independence, as well as a comprehensive consideration and analysis of this issue during that period. As a result of the study it was shown why the conduct of extracurricular work during the Soviet period led to a comparison with today’s society of the 21st century.

As a regional image of historical memory, the museums of Zhetysay region will be seized and analyzed as an object of commerce. The main reason we got the museum is in several halls. It describes the historical periods experienced by the Zhetysay region. And the division of historical periods into schoolchildren and the formation of the historical heritage of their regions, the formation of historical purity and the game is an urgent problem of our main work. As a sightseeing lesson, we choose a museum, opening our theme to schoolchildren based on the modern method of “gamification”.

The purpose of the article is to conduct a comparative analysis of the progress of commemorative practice based on materials from museums in the Zhetysay region, to identify the features of the Soviet and the period of independence. We have to show schoolchildren that museum classes are more convenient to conduct using commemorative experience. As a result, conducting commemorative experience of extracurricular museum activities. It is worth noting its importance based on the specifics of the Soviet and post-Soviet periods.

Materials and methods: As the main data source of our work, the materials were collected from the site of the Department of Culture, Archives and Proceedings of Zhetysay region, on the basis of archive materials, museum materials. P.Nora in her study analyzed the basis of the methodology of the concept “microhistory” and “Memory Place”. The applied methods: comparative-historical, historical knowledge methods were considered, relevance was shown and comprehensively discussed.

In addition, Taldykorgan city state archive (hereinafter TSA) fund 882 "Materials for the preparation and holding of anniversaries in 1970" [882a, vol. 1, case 856, pp. 11-14 - materials for the preparation and holding of anniversaries in 1970] [3] and holding general anniversaries in the cases entitled "Work plan of the Regional Department of Public Education for 1984" [882 a, 3 vol. 9, pp. 14-15 - Work plan of the Regional Department of Public Education for 1984] [4] progress was revealed.

Documents in the museums of Zhetysu region are kept as the main and additional fund: in the main fund (photos, documents, etc.) are kept. Additional documents of the museum, less important materials are collected in the additional fund. The documents collected in the museum can be used as additional data within the framework of our article.

"Museum fund" is a scientifically organized collection of materials that the museum has secured for daily storage. However, they are not limited to storage and display, but may be transferred to another institution or museum for research or recycling, or for temporary use.

Discussion of the results: The history of our work can be considered on the basis of the commemorative experience of the methodology "Place of Memory" and museum pedagogy.

On the course of commemorative practices and school practices based on the methodology of "Memory studies", we can name the article by B. T. Kaliyeva on the course of commemorative practices conducted in museums based on the methodology of "Mesta pamyatmi" by P. Nora [5].

Conducting classes in the "museum" by commemorative experiments is also being discussed and differentiated in the Russian state. As one of them, M. L. Schub [6] noted that commemorative practice is considered in relation to the name of the street and how it can be used. In this article, we can also focus on the direction of commemorative practices related to street names and describe its history. On the basis of Representative historiographic and empirical resources of O. N. Shelegina [7], the significance of memory in museum activities had been updated. For the first time, the experience of memorial experiences (memorial museums, expositions, thematic exhibitions, museum-pedagogical classes, excursions, actions) in the work of the historical and local history museums of the Siberian region has been collected. The article is directly related to the problem we are dealing with. Because the main direction of the article is the progress of commemorative practices in the regional direction. In addition, we see the directions of commemorative experience held in museums. At present the analysis of memorable events in schools in Kazakhstan during the pandemic in the context of the online work of T. Dalayeva, I. Sadybekov [8] are shown. In particular, the authors showed an example of the events held at the school and identified 7 types of comments based on intra-school events dedicated to the memory of the Great Patriotic War in 2020.

Monuments, P. Nora According to, "the place of spiritual and material unity, which over time and at the will of people became a symbolic element of the national memory heritage or collective memory of people" M. Musatayeva, K.S. Ermagambetova [9] it is considered in the work of. However, the work is not considered as a place of "memory", but as "places of memory" and is often based on it. And the problem considered in our research is that it is presented as a place of memory and is aimed at conducting commemorative practices during a certain area.

Museum studies in the direction of museums Fayzulina G. [10], Munalbaeva U. D. in the framework of museum pedagogy [11], Kukeeva M. K. the history of the museum, the division and differentiation of documents are mentioned and touched upon [12]. The modern scientific and theoretical concept of the existence of a different approach to museum business, that is, adaptation in accordance with the requirements of modern growing society, the presence of fundamental trends in the organization of museum business, the presence of a new methodological approach, the formation of the scientific and technical base of museums, the importance of mastering fund processing programs in museum business, T. E. Kartaeva, G. Shaukharova considered in their works [13]. In the work of M. K. Yegizbaeva, an analysis of the work among students of primary school, middle age and adolescence is made [14]. The types, classification of human memory, the course of their description are analyzed and mentioned in the work of A. Assman [15].

N. Tirosh, A. Reading. In his book "The right to Memory: History, Media, Law, and Ethics" [16], the field of memory research focuses on everyday memory and memory practices, their right to memory, based on everyday experiences. Winter, E., Teschler-Nicola, M., Macfelda, K., Vohland, K. The article "the pathological anatomical collection of the Natural History Museum Vienna" [Die pathologisch-anatomische Sammlung des Naturhistorischen Museums Wien] [17] showed the image of historical pathological museums and analyzed them. Tatlı Z., Çelenk G., Altınışık D. in the article "Analysis of virtual museums in terms of design and perception of presence" [18], was analyzed that this study set the goal of studying and analyzing virtual museums in accordance with the perception of design and social participation.

As we can see in the context of the problem, there are few, or even no, written works on the process of conducting memorial experiments in the museums of Zhetysu region. Therefore, we are considering our work on conducting commemorative experiences at school in connection with the museum, which is relevant in the framework of the topic.

The result of the research: The issue under consideration was the differentiation of commemorative practices in the museum space from the process of conducting commemorative practices in the school process based on the Soviet and independence period. We pay attention to the documents considered on the basis of the state archive of the city of Taldykorgan during the Soviet period.

Soviet period: educational work of TSA 882 [pp. 3,11-14] of the fund "Materials for preparation and holding of 1970 anniversaries" was carried out by pedagogical teams of regional schools. During the events dedicated to the 100th anniversary of Lenin's birth, school slogans were: "Lenin's commandment is true", "Like Lenin - live, study and work". On the basis of the resolution of the Central Committee of the CPSU dedicated to the 100th anniversary of Lenin, history teachers update the subjects of Lenin's activity as a continuation of the teachings of Marx and Engels. The formation of school museums and classrooms on the basis of the formation communist consciousness plays an important role in the education of young people. There are 24 museums named after V.I. Lenin.

There are 248 Lenin rooms and corners, 24 local history and 22 military and labor glory offices. By creating such a museum, schoolchildren form the idea of Lenin as the strongest leader, the founder of the first socialist state in the world. District teachers worked continuously with lectures and presentations entitled "Lenin and Gorky", "Lenin in art", "Lenin in cinema and theater". As you can see, the work is carried out according to the principles of that period. Based on this principle, the process of formation historical memory took place in the minds of students. Right now, in our society, it is possible to show that a schoolchild can tell the history of his region, proudly show the history of his country and region, and form his historical memory through museums. In addition, we can see that the basis of the documents in the state archive of Taldykorgan was guided by a certain ideology of the state at that time. That is, a certain plan was created by the state, and it was carried out uniformly in museums in all regions and districts at that time.

If we analyze the Soviet and independence period, and in the Museum of these commemorative practices in the Soviet period, we can show that memory, memories are individual – individual, social and collective, then the main memories of this period remained in human existence on the basis of "collective memory". This is because, if individual memory is chained only to events related to a single person, collective memory is the same for all, generically analyzed. As a justification for this, A. Assman's book "Long ten years ago". Memorial culture and historical policy". One of S.Zontag's comments is this: even the society itself is involuntary, can speak without thinking and without language, can make a certain decision, but without memory can not remember. Therefore, when analyzing certain events, a person naturally turns to his memory. And in the Soviet period, we can see that "collective memory" played a fundamental role not only on paper pages, but also in the memory of the people. On the basis of the same collective memory, we have seen that commemorative practices in museums are mainly dedicated to V. I. Lenin, one of the authoritative, key figures of that period, historical evenings, extracurricular activities and the main scene of museums are also described in the image of this person. Therefore, the main focus of memory is reflected on the basis of "collective memory", which is characteristic of the population of all that period [15, 5-6].

Independence stage: planning is a type of activity to create a plan that defines the goals of museums. Typical plans are planned for 1 year, half a year, quarter, and 1 month. The main document of the museum planning work is the one-year plan of the archive. Today, modern technologies are actively used in the practice of the museum, including information and communication technologies, video and film presentations, digital technologies. The use of digital technologies for updated housing, household life, utensils, tools, demonstration of samples of household and industrial painting from the everyday life of the past, digital reconstruction of lost historical monuments, architectural objects is becoming more and more relevant. Application of the methodology of using museum artifacts and visual images are of the historical past in the education of children and adults. The traditional format of the museum's work with visitors is conducting tours, the presentation of which is similar to lectures. Another way to use the museum space is to organize classes for students in the museum itself. The third object is to study the history of one's native land with children of different ages, update the experience of certain types of crafts, organize an exhibition of handicrafts of local artisans, leather, wool, fur, jewelry can be called the work of various circles by displaying household products.

Today, in the 21st century, one of the most pressing issues in modern society is based on showing respect for the country and land to the younger generation by conducting extracurricular activities. This is because, in

the course of commemorative practices, it can be noted that there is a great opportunity to create images of historical memory by holding out-of-class historical evenings, clubs, and specific historical events. Most of the museums in the region are dedicated to specific individuals and contain information about them. There are also museums with exhibits related to the history of the region, city, and village of the region.

In the Zhetysu region there is the regional historical and local history museum named after M. Tynyshpaev and its branches, the museum of applied arts named after Uskemen Darkembay and the historical and cultural center of the First President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy "Atameken". The main activity of museums is to identify research, preserve and promote cultural values, material and historical, artistic, scientific and other cultural values, Kazakh handicrafts, works of applied art of various countries belonging to the Republic of Kazakhstan.

The total stock of museums and galleries is more than 63 million artifacts, the number of visitors to the museum is more than 130 thousand people every year, more than 600 lectures, 546 exhibitions, and 818 cultural events are held. Within the framework of the article "Seven Faces of the Great Steppe", the goal of the "Tuganolke" inter-museum traveling exhibition project, "Zhetysu Pearls" project is to organize a tour from the regional center, the city. The regional competition "Legends of my region" was held among young local historians within the framework of the "Sacred Geography of Kazakhstan" project for historical and natural attractions and museums of Taldykorgan city, Almaty region.

In order to systematically support the development of the creative potential of young people and children, including the regional museum and its affiliated branches, 7 clubs work, including 5 clubs "Young Tour Guide", 1 club of young poets "Young Artist", 2 clubs of young poets "Bala Zhorga" and "Akiyk". Classes are held once a month. The total number of participants were 116 [19].

Within the framework of the mentioned topic, let's show the commemorative experiences held with schoolchildren in museums of Zhetysu region. On February 10, 2023, the employees of the Kabanbay Batyr Historical and Local History Museum of Alaköl district gave a lecture about the "Early Medieval City of Zaypak" to the 10th graders of secondary school No2. The purpose of the lecture is to introduce the early medieval cities found in Alaköl district, including the city of Zhaipak. During the event, a lecture was given and a presentation was shown. Also, students were interviewed and asked questions [19].

In honor of the 34th anniversary of the withdrawal of the Soviet troops from Afghanistan, a meeting with the veterans of the Afghan war called "Erlikke tagyzym" was held in the "Zhaungerlik Dangk" museum. The chairman of the Panfilov district Afghan war veterans' organization Tetkusizov Talgat Manapoly and veteran Raziev Kaharman Tuglykuly, 7 of Y. Altynsarin secondary schoolchildren, artists of the city cultural center and specialists of the Zharkent city children's library took part. During the evening, a slide was shown based on the data taken from the albums of Afghan victims Sh. Satkaliyev, E. Konshibaev and N. Zhagyparov kept in the museum collection, and songs glorifying their heroism and bravery were sung. The students asked meaningful questions to our veterans, and the event ended with a viewing of the book exhibition organized by the city library. The evening went well. The goal here is to teach the bravery of our brothers who have served the Motherland endlessly and have a high spirit, to model and educate the young generation (February 15, 2023) [19].

On February 21, 2023, in the Museum of local lore named after M. Tynyshbay of Zhetysu region, a mobile exhibition "Sarasy of Zhetysu-bar Kazakh darasy" was held in the Molykbay House of culture of Aksu district, organized by the Memorial Museum of the poet Sarah. The exhibition is dedicated to the 170th anniversary of the birth of Sara Tastanbekovna. The exhibition presents valuable museum items: a dombra that Sarah kept as a child, a sewing machine and scissors, Kazakh National Jewelry and exhibits telling about the aitys of Sarah and Birzhansal. Not only in this museum, but also in many museums throughout the region, events were held within the framework of this topic [19].

As a regional image of historical memory, the Shokan Ualikhanov Altynemel state memorial museum is taken and analyzed as a form of commemoration. The main reason for the acquisition of the museum is that it is divided into several halls and describes the historical periods of the Zhetysu region.

Altynemel State Memorial Museum of Sh. Ualikhanov was opened in 1985 on the occasion of the 150th anniversary of the scientist's birth. Museum values are collected in three sections related to the life of the great scientist. Those sections are called "Shokan Ualikhanov and the time he lived", "Scientific activity of Sh. Ualikhanov" and "Shokan is forever with us". Valuable artifacts related to the life of Sh. Valikhanov are displayed in the museum exposition. Among them are maps and drawings of the scientist's travels to Central Kazakhstan, Zhetysu, Tarbagatai regions. The museum consists of a collection department and lecture halls. The size of the exposition halls is 454 square meters. The exposition and fund of the museum includes a

collection of objects and equipment related to the traditional culture and lifestyle of the Kazakh people, given by the State Hermitage Museum and Ethnography Museum. The State Central Museum of Kazakhstan, Pushkin Library Museum donated many objects and books to the museum. The materials in the museum exposition are divided into five sections according to the thematic organization related to the life and activities of Sh. Ualikhanov.

These sections contain materials covering the political, social and cultural life of Sh. Ualikhanov in that period, which contributed to the formation of Sh. Ualikhanov as a figure, documents about his studies in the Ombi Cadet Corps and the beginning of his military service, his acquaintance with advanced Russian intellectuals, the history and ethnography of Central Asia, South Siberia, Kazakhstan. There are three sections divided into materials from the Petersburg period in the context of the scientific heritage of the scientist who left a mark in the study of geography. In the museum exhibition, Shokan's personal items are also displayed. Maps, diagrams, manuscripts made by the scientist himself, pictures drawn during expeditions and travels, collections of folk handicrafts are displayed. The exhibits include national musical instruments, national costumes of the Kyrgyz, Uyghur, and Chinese peoples, jewelry, and minerals from Shokan's personal collection. The kobyz, dombra, and flute collected by Shokan are also valuable museum relics [20]. In order to take students on an excursion to the Altynemel state Memorial Museum of Sh. Ualikhanov, his biography, activities, general information can be used in the course of teaching the subject "History" within the framework of the topic held in the lesson. It gives an original result, and during the period of independence, students have the opportunity to truly see and differentiate this information in the context of many topics.

In this case the article of the teachers E.N. Pomozova, R.K. Kozhamkulova "From the experience of history teachers of KSU "Gymnasium No. 6" in local history" in the "Methodology and experience" section of the magazine "History of Kazakhstan: teaching in the school" number 9 of 2014, the teacher of gymnasium No. 6 in Semey is of great value [21]. In this article, the author pointed out the historical and local history museum in his gymnasium and its directions of work. "N. Ostrovsky Humanitarian and Economic School-Lyceum" entered the museum of CSI, introduced the objects there and noted the purpose of its opening.

(Fig. 1-2. Museum of "N. Ostrovsky Humanitarian and Economic School-Lyceum" of "Sarkan District Education Department" SI (Photo by B.T. Kaliyeva. 18.10.21)

The main purpose of the opening of the museum is the history for the veterans of the Great Patriotic War and the history for the veterans of the Afghan War. Schoolchildren visit the museum outside of class, in accordance with the educational plan, and teachers conduct lessons. The information fund of the museum is rich, it is supplemented based on the information about the veterans of the region.

In addition, based on the Sarkan district, Koilykisthelargest ancient city in the Sarkan region of the Almaty region. Today, the museum of the secondary school named after Magzhan Zhumabayev was organized in 1960 in the same town and has a wonderful history. The museum has a separate corner dedicated to M. Zhumabayev,

a Department of ancient urban planning, numismatics, a man's name – the memory of the people, a Department of ethnography. On the basis of these sections, it is possible to explain and develop students Memorial evenings, burial grounds, exposition evenings of commemorative practices during classes in the museum.

(Fig. 3-4. Departments inside the museum named after M. Zhumabaev in Koilykvillage, Sarkandistrict are described)

E.I. Krasilnikov ametall types of commemorative experience in ther museu mand noted that teachers will workin this direction.Today, in the museum sof the Zhetysu region, we see the progres sof commemorative practice samong schools. On the occasion of the 170th anniversary of the birth of Sarah Tastanbekkyza, the staff of the Akyn Sarah Memorial Museum gave a lecture "The poet Sarah, who left a mark on the history of the Kazakh people." During the conversation, poems of the poet were noted, as well as descriptions of his artistic specifics were given. The lecture was read to students of Gani Ormanov secondary school, where new information about the work of the poet Sarah was told [19].

On October 22, employees of the Akyn Sarah Memorial Museum at the Esbolgan Zhaysangbayev High School read out to 8th grade students a lecture "Honorary Son of the Kazakh Steppe" dedicated to the 150th anniversary of the birth of the writer, poet, translator, Turkologist, reformer, enlightener-democrat Akhmet Baytursynov. The content of the lecture spoke of the years of life, place of birth, increased environment, knowledge and works of the famous figure of Kazakh literature Akhmet Baitursynov and work in society. The main educational goal of the lecture is to promote the role of the work of a literary and public figure, contribution to Kazakh literature, the significance of the works he wrote, good deeds for his native people [19].

In the historical and local history museum named after I. Zhansugurov organized a thematic excursion "Kenesary Khan and his historical period," dedicated to the 220th anniversary of the statesman, military leader, leader of the national liberation movement of the Kazakh people of 1837-1847, the last khan of the Kazakh Khanate - Kenesary Kasymuly.

During the excursion, information was presented about the life, activities, feat of Kenesara Kasymula, his place in history, as well as about the trace left by Kenesara in the history of the Kazakh Khanate. The feats of our fellow countryman Taneke Dnsetuly, who provided great support to Kenesara Khan, who had a great influence on the Khan's transition to the Kyrgyz country through the Zhetysu region and returned the revenge of the deceased Keneseri Kasymuly from the hands of the Kyrgyz Manapas, were also promoted [19].

On January 25, employees of the Museum of history of Sarkan district held an educational lesson on cultural and historical sites of the Zhetysu region on the topic "sacred places-the history of our nation tomorrow" for students of Kargaly secondary school named after M. Tynyshpayev in order to implement the program "Rukhanizhangyru".In the course of the lesson, the historical events of the last century and the historical places of our region were discussed. On the basis of these data, it can be seen that commemorative practices related to planned and unplanned historical events and days are well considered and mentioned in the museums of Zhetysu region.

As we can see, commemorative practices in museums during the period of independence were active in "individual memory" and "collective memory". If we ask why such a prediction arose, A. Assman's "Long Shadow Past". In his monograph "Memorial culture and historical politics", it is shown that it is directed from individual memory to social memory, and then to collective memory.However, there is no collective memory;

it was indicated only in the works of M. Halvbax in the 20s of the twentieth century. Now, after further discussion, it is mentioned that these three memories are defined according to the people.

On the basis of that, the conduct of commemorative experiences in museums during the period of independence was formed on the basis of "individual memory". As a justification for it: firstly, each person has his own memory; secondly, memories are not formed by themselves, they are connected with other people's memories; thirdly, some memories remain in our memory based on fragments, they have neither past nor future; fourth, memories are ephemeral and unstable, memories change in perspective according to their time-space. While some memories are being lost, others are developing. All four characteristics of the mentioned "individual memory" correspond to the course of commemorative practices in museums during the period of independence under analysis [15, 2-3].

Conclusion. Summing up the issue, Summarizing the issue under consideration, the relevance of the topic is proven, the article makes a comparative analysis of memory experiences in museums, and focuses on the features of memory experiences for schoolchildren in the museums of the Zhetysu region during the Soviet period and the period of independence of Kazakhstan. It is concluded that in the Soviet era, the activities related to commemorative practices were conducted on the basis of a certain ideology, and the image of the leader of the Soviet country in educational activities played a key role in the formation of historical thoughts among the younger generation. The central images of the commemoration events held at the present time were the people's heroes who fought for the independence of the country, made a great contribution to the development of national culture, and became famous outside the republic.

A general description of the main course of work in museums was given, focusing on its halls, analyzing its exhibits, and comprehensively differentiating during the work. The main purpose of taking regional museums as a form of commemoration is that it was shown to schoolchildren during the work as a form of commemoration, reviving the historical memory by going on an excursion outside the classroom. During the description of the museum halls, commemorative experiments were conducted and the relevance of the topic was revealed. Features of Soviet and post-independence periods of commemorative practices in museums of Zhetysu region were revealed.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1 Красильникова Е.И. Томский краеведческий музей как место памяти жителей города (1920 – первая половина 1941 гг.) // Вопросы музеологии. №1 (7) – 2013. С.60-72 // https://voprosi-muzeologii.spbu.ru/files/2013_1/Krasilnikova.pdf (қаралым уақыты: 25.04. 23 жс).

2 Пивоварчик С.А. Историко-культурное наследие и коммеморативные практики в формировании исторической памяти молодежи // Современная молодежь и общество. Выпуск 10, - 2022. С. 79-83

3 ТМА (Талдықорған қаласының мемлекеттік архиві). 882-қор, 1-т, 856-іс, 14-п

4ТМА. 882-қор, 3-т, 9-іс, 24-п

5 Калиева Б.Т. Мemory studies» әдіснамасы арқылы тарихи білім беру: зерттелуі, бағыты және визуалды көрінісі // Қазақ тарихы. «Оқыту. Әдістеме. Тәжірибе» бөлімі, №2 (191) . –Алматы: 2021. 84-88 бб.

6Шуб М.Л. Феномен коммеморации: опыт культурологического анализа практик публичного поминовения (на примере наименования улиц Челябинска). Обсерватория культуры. 2018; 15(2): С. 161-169. <https://doi.org/10.25281/2072-3156-2018-15-2-161-169>(қаралым уақыты: 25.02. 23 жс).

7Шелегина О.Н.Коммеморативныепрактики в музеяхлокальнойисторииСибирскогорегиона // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. №3 (39). – 2020. С. 74-82.(қаралым уақыты: 25.02. 23 жс).

8 Далаева Т.Т., Садыбеков И. Коммеморация в школах Казахстана: культурная память о Великой Отечественной войне // История Казахстана: преподавание в школе. 2020. № 5 (205). С.6-9.

9 Мұсатаева М., Ермагамбетова Қ.С. Пьер Нораның «мемориалдық орындар» концепциясы: еске алу тәжірибесі // <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1381/1198>.

10Файзуллина Г. Музеология как наука: казахстанские реалии // ҚазҰУ «Хабаршы», «Тарих сериясы», Том 96, №1 (2020) Алматы. – 2020. – 126-136 бб.

11 Муналбаева, У.Д. «Музейная педагогика. История, теория, практика [Текст]: Учебное пособие / У.Д. Муналбаева.- Алматы: Эверо, 2015.- 528с. жалпы саны-25.

12 Кукеева, М.К. Музейтану [Мәтін]: Оқуқұралы / М.К. Кукеева, С.Т. Мұсаева, А.Ә. Қабыл.- Алматы: Эверо, 2014.-268 бет. жалпы саны-30.

13 Картаева Т.Е., Шаухарова Г. Музей ісінде қор өңдеу бағдарламаларын игерудің маңызы // ҚазҰУ «Хабаршы», «Тарих сериясы» Том 76 №1 Алматы. – 2015.– 292-297 бб.

14 Егізбаева М.Қ. Музейдегі әртүрлі жастағы оқушылар және студенттермен жұмыс істеудің психологиялық-педагогикалық ерекшелігі // ҚазҰУ «Хабаршы», «Тарих сериясы», Том 81 №2 (2016) Алматы. – 2016. – 322-326 бб.

15 Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика //АлейдаАссман; пер. с нем. БорисаХлебникова. — М.: Новоелитературноеобозрение, 2014. — 328 с.

16Tirosh, N., Reading, A.The Right to Memory: History, Media, Law, and Ethics (Book) // The Right to Memory: History, Media, Law, and Ethics. 2023. 1-168. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85146398641&origin=resultslist&sort=plf->

[f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=4&citeCnt=0&searchTerm=](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85146398641&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=4&citeCnt=0&searchTerm=)

17Winter, E., Teschler-Nicola, M., Macfelda, K., Vohland, K.The pathological anatomical collection of the Natural History Museum Vienna | [Die pathologisch-anatomische Sammlung des Naturhistorischen Museums Wien] // Wiener Medizinische Wochenschrift. 2023. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85147350101&origin=resultslist&sort=plf->

[f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=38&citeCnt=0&searchTerm=](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85147350101&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=38&citeCnt=0&searchTerm=)

18 Tatlı, Z., Çelenk, G., Altınışık, D. Analysis of virtual museums in terms of design and perception of presence // Education and Information Technologies. 2023. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85145567016&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2c+method%2c+museum%2c&sid=156c510ad8d399680fae60b80952f80e&sot=b&sdt=b&sl=39&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2c+method%2c+museum%2c%29&relpos=12&citeCnt=0&searchTerm=>

19 М.Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі// URL:<http://museum.zhetisu.gov.kz/https://www.facebook.com/Oblmuzei/> // (қаралым уақыты: 25.02. 23 ж).

20 Ш. Уәлиханов атындағы «Алтынмел» тарихи-мемориалдық музейі // URL:<http://museum.zhetisu.gov.kz/> // (қаралым уақыты: 25.02. 23 ж).

21 ПомозоваЕ.Н., Кожамкулова Р.К. Изопытаработыгучителейистории КГУ «гимназии №6» покраеведению. // «История Казахстана: преподавание в школе» журнал, №9, 2014. – 2-4 бб.(қаралым уақыты: 25.02. 23 ж).

References:

1Krasilnikova E.I. Tomsk Museum of Local Lore as a place of memory for the inhabitants of the city (1920 - the first half of 1941) // Questions of museology. No. 1 (7) - 2013. P. 60-72 // https://voprosi-muzeologii.spbu.ru/files/2013_1/Krasilnikova.pdf (date application: 25.04. 23).

2 Brewer S.A.. Historical and cultural heritage and commemorative practices in the formation of the historical memory of youth // Modern Youth and Society. Issue 10, - 2022. S. 79-83

3 TSA (State archive of Taldykorgan city). Fund 882 ,group 1,case 856, item 14. [in Russian]

4 TSA. Fund 882 ,group3,case9, item 24. [in Russian]

5 Kaliyeva B.T. Historical education through the methodology of "Memory studies": study, direction and visual representation // Kazakh history. "Teaching. Methodology. Experience" section, № 2 (191). -Almaty: 2021. pp. 84-88.[in Kazakh]

6 Shub M.L. The phenomenon of commemoration: the experience of cultural analysis of the practices of public commemoration (on the example of the names of the streets of Chelyabinsk). Observatory of Culture. 2018;15(2):161-169. <https://doi.org/10.25281/2072-3156-2018-15-2-> P. 161-169(date application: 23.02.23) [in Russian].

7 SheleginaO.N. Commemorative Practices in Museums of Local History of the Siberian Region // Bulletin of the Buryat Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences. No. 3 (39). – 2020. S. 74-82.(date application: 23.02.23) [in Russian].

8 Dalayeva T.T., Sadybekov I. Commemoration in schools of Kazakhstan: cultural memory of the Great Patriotic War // History of Kazakhstan: teaching at school. 2020. № 5 (205). P.6-9. [in Russian]

9 Musatayeva M., Ermagambetova K.S. Pierre Nora's concept of "memorial places": practices of commemoration // <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/1381/1198> [in Kazakh].

10 Faizullina G. Museology as a science: Kazakh realities // KazNU "Khabarshi", "History series", Volume 96, № 1 (2020) Almaty. - 2020. - pp. 126-136.[in Russian]

11 Munalbaeva, U.D. "Museum pedagogy. History, theory, practice [Text]: Teaching manual / U.D. Munalbaeva.- Almaty: Evero, 2015.- 528 p. total number is 25.[in Russian]

12 Kukeeva, M.K. *Museology [Text]: Textbook* / M.K. Kukeeva, S.T. Musaeva, A.A. Kabul. - Almaty: Evero, 2014. - 268 pages. total number - 30. [in Kazakh]

13 Kartayeva TE, Shaukharova G. *Importance of mastering stock processing programs in museum work* // KazNU "Khabarshi", "History series" Vol. 76 № 1 Almaty. - 2015. - pp. 292-297 [inKazakh.]

14 Yegizbaeva M.K. *Psychological-pedagogical features of working with pupils and students of different ages in the museum* // Khabarshi "KazNU", "History series", Volume 81 № 2 (2016) Almaty. - 2016. - pp. 322-326. [inKazakh]

15 Assman A. *The long shadow of the past. Memorial Culture and Historical Politics* // Aleida Assman; per. with him. Boris Khlebnikov. - M.: New Literary Review, 2014. - 328 p. [in Russian]

16 Tirosh, N., Reading, A. *The Right to Memory: History, Media, Law, and Ethics* (Book) // *The Right to Memory: History, Media, Law, and Ethics*. 2023. 1-168. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85146398641&origin=resultslist&sort=plf->

[f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=4&citeCnt=0&searchTerm=](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85146398641&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=4&citeCnt=0&searchTerm=) . - P. 37-42. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kontseptsii-geymifikatsii-v-xxi-veke> (date application: 15.02.23)

17 Winter, E., Teschler-Nicola, M., Macfelda, K., Vohland, K. *The pathological anatomical collection of the Natural History Museum Vienna* | [Die pathologisch-anatomische Sammlung des Naturhistorischen Museums Wien] // *Wiener Medizinische Wochenschrift*. 2023. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85147350101&origin=resultslist&sort=plf->

[f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=38&citeCnt=0&searchTerm=](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85147350101&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2cmuseum&nlo=&nlr=&nls=&sid=8a367d9885b0d47c055475dae5243bc9&sot=b&sdt=b&sl=29&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2cmuseum%29&relpos=38&citeCnt=0&searchTerm=) . - P. 37-42. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kontseptsii-geymifikatsii-v-xxi-veke> (date application: 15.02.23)

18 Tatlı, Z., Çelenk, G., Altınışık, D. *Analysis of virtual museums in terms of design and perception of presence* // *Education and Information Technologies*. 2023. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85145567016&origin=resultslist&sort=plf->

[f&src=s&st1=history%2c+method%2c+museum%2c&sid=156c510ad8d399680fae60b80952f80e&sot=b&sdt=b&sl=39&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2c+method%2c+museum%2c%29&relpos=12&citeCnt=0&searchTerm=](https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85145567016&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=history%2c+method%2c+museum%2c&sid=156c510ad8d399680fae60b80952f80e&sot=b&sdt=b&sl=39&s=TITLE-ABS-KEY%28history%2c+method%2c+museum%2c%29&relpos=12&citeCnt=0&searchTerm=) . - P. 37-42. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-kontseptsii-geymifikatsii-v-xxi-veke> (date application: 15.02.23)

19 Almaty regional historical and local history museum named after M. Tynyshpaev <http://museum.zhetisu.gov.kz/>, <https://www.facebook.com/Oblmuzei/> (date application: 25.02.23 [in Kazakh]

20 "Altynemel" historical and memorial museum named after Sh.Ualikhanov <http://museum.zhetisu.gov.kz/> (date application: 25.02.23) [in Kazakh]

21 Pomozova E.N., Kozhamkulova R.K. *From the experience of teachers of history of KSU "gymnasium No. 6" in local history*. // "History of Kazakhstan: teaching at school" magazine, №9, 2014. –P. 2-4 . (date application: 23.02.23) [in Russian].

ӘЖ94(470)
МРНТИ 03.23.07

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.033>

Шуланбекова Г.К.*¹, Берікболова А.Ж.² Кансейтова Э.Ж.³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан - Ресей медициналық университеті, Қазақстан тарихы және әлеуметтік - гуманитарлық пәндер кафедра меңгерушісі
Алматы, Қазақстан, E-mail: gul.aidana@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистрі, оқытушы, Алматы, Қазақстан
<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>, E-mail:berikbolova1995@mail.ru

³ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан,
E-mail: azhar_aiyat@mail.ru

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ (Э.М.РЕМАРК, Д.ЛОНДОН, Ч.ДИККЕНС ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Еуропа мен Америка Құрама Штаттарында бірқатар халық өмірінде елеулі оқиғалар болды: әлеуметтік теңсіздік, билікке көңіл толмаушылық, кедейшіліктің өсуі, көтеріліс, революция, соғыс, дағдарыс т.б. Сол уақыттың қиыншылықтары Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарк шығармаларына арқау болды. Тарихи тақырыптағы көптеген көркем шығармалар бар, бірақ олардың барлығы тарихи фактілердің дұрыстығын көрсетпеуі мүмкін. Ал бұл батыстық әдебиетшілер өз заманың куәгері ретінде әдеби шығармаларында кейіпкерлер мен оның қоғамдағы рөлі арқылы сол уақыттың мәселелерін көрсете алды. Осы уақытта дейін олардың шығармалары көбі дерлік тарихта Кеңес Үкіметі тұсындағы және Ресейлік ғалымдардың көзқарасымен бағаланып келді. Бұл мақалада Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарктың әдеби шығармаларын тарихи дереккөз ретінде қарастырып, мұрағат құжаттары және кейінгі шыққан зерттеулер негізінде жан-жақты талданды.

Олардың шығармалары тек Еуропа мен Америкаға ғана емес, Ресейдегі халыққа, тіпті қазақ зиялыларының еңбектеріне де әсері тигені сөзсіз. Сондықтан бұл мақалада Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарктың шығармаларындағы халық тұрмысын, олардың арман тілектері, сол замандағы оқиғаларға, әдебиетшілердің өмірбаяндарына тарихи шолу жасалынды.

Кілт сөздер: тарихи дереккөздер, Ч.Диккенс, Д.Лондон, Э.М.Ремарк, шығармалар, халық тұрмысы.

Шуланбекова Г.К.*¹, Берікболова А.Ж.², Кансейтова Э.Ж.³

¹ кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории Казахстана и социально - гуманитарных дисциплин Казахстанско-Российского медицинского университета, Алматы, Казахстан, E-mail: gul.aidana@mail.ru

² магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан

³ к.ф.н., старший преподаватель КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан, E-mail: azhar_aiyat@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Э. М. РЕМАРКА, Д. ЛОНДОНА, Ч. ДИККЕНСА)

Аннотация

Во второй половине девятнадцатого и начале двадцатого веков в Европе и Соединенных Штатах произошел ряд заметных событий в жизни населения: социальное неравенство, недовольство властью, рост бедности, восстание, революция, война, кризис и т. д. невзгоды того времени легли в основу произведений Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э. М. Ремарка. Существует множество художественных произведений на историческую тематику, но не все из них могут отражать достоверность исторических фактов. И эти западные литераторы, как свидетели своего времени, смогли показать проблемы того времени через персонажей в своих литературных произведениях и его роль в обществе. До этого времени многие из их произведений были оценены в истории с точки зрения советских и российских

ученых. В этой статье рассматриваются литературные произведения Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э.М.Ремарка как исторический источник и всесторонне анализируются на основе архивных документов и последующих исследований.

Несомненно, их произведения оказали влияние не только на Европу и Америку, но и на население России и даже на творчество казахской интеллигенции. Поэтому в этой статье был представлен исторический обзор жизни народа в произведениях Ч. Диккенса, Д. Лондона, Э.М. Ремарка, их мечтаний, событий того времени, биографий литераторов.

Ключевые слова: исторические источники, Ч. Диккенс, Д. Лондон, Э. М. Ремарк, произведения, народный быт.

Shulanbekova G.K.^{1*}, Berikbolova A.Zh.², Kanseitova E.³

¹*Kazakh-Russian medical university, Head of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, Almaty, Kazakhstan, E-mail: gul.aidana@mail.ru*

²*Master, teacher of KazNPU named after Abaya, Almaty, Kazakhstan*

<https://orcid.org/0000-0001-7322-4038>, E-mail: berikbolova1995@mail.ru

³*Candidate of Philology, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: azhar_aiyat@mail.ru*

FICTION AS A HISTORICAL SOURCE (ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF E. M. REMARQUE, D. LONDON, Ch. DICKENS)

Abstract

In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in Europe and the United States there were a number of notable events in the life of the population: social inequality, discontent with the authorities, rising poverty, rebellion, revolution, war, crisis, etc. the hardships of that time formed the basis of the works of Charles Dickens, D. London, E. M. Remarque. There are many works of art on historical subjects, but not all of them can reflect the authenticity of historical facts. And these Western writers, as witnesses of their time, were able to show the problems of that time through the characters in their literary works and his role in society. Until that time, many of their works were evaluated in history from the point of view of Soviet and Russian scientists. This article discusses the literary works of Ch. Dickens, D. London, E. M. Remark as a historical source and are comprehensively analyzed on the basis of archival documents and subsequent research.

Undoubtedly, their works influenced not only Europe and America, but also the population of Russia and even the creativity of the Kazakh intelligentsia. Therefore, this article presents a historical overview of the life of the people in the works of Charles Dickens, D. London, E. M. Remarque, their dreams, the events of that time, biographies of writers.

Keywords: historical sources, Charles Dickens, D.London, E. M. Remarque, works, folk life.

Кіріспе. Көркем әдебиет-көркем образдардың көмегімен шындықты көрсететін өнер түрлерінің бірі. Қазіргі уақытта тарихи тақырыптағы көптеген көркем шығармалар бар, бірақ олардың барлығы тарихи фактілердің дұрыстығын көрсетпейді. Назарға ұсынылған зерттеу жұмысы тарихи дереккөз ретінде пайдалану мүмкіндігін анықтау үшін көркем шығармаларда айтылған тарихи фактілерді тексеруге арналған. Көркем әдебиетке қоғамдық маңызы бар, эстетикалық тұрғыдан Қоғамдық сананы білдіретін және қалыптастыратын жазу туындылары жатады. Адамның Тарихи идеялары кәсіби тарихшылардың еңбектерінің әсерінен қалыптаспайтыны, бірақ көркем әдебиет пен фольклорлық дереккөздерге сүйенетіні жалпыға ортақ. Көркем әдебиет тарихи дерек көзі ретінде қарастырушылардың бірі (1998) О.М.Медушевская, И.Н.Данилевский, М.Ф.Румянцева және В.В.Кабановтың авторлығымен бекітілген осы тұжырымдаманың анықтамаларының біріне сәйкес "тарихи дереккөз-бұл адамның мақсатты іс-әрекетінің өнімі (материалдық іске асырылған нәтиже), онда адамдардың сезімдері мен ойлары материалдық түрде жүзеге асырылады" оларды құрған адам және ол өмір сүрген және әрекет еткен қоғам туралы мәліметтер алу үшін қолданылады". Әлбетте, көркем шығарма белгіленген сипаттамаларға толық сәйкес келеді. Ал зерттеуші Шмидт, «тарих ғылымының қоғамға әсері көбінесе тарихшылардың зерттеу (немесе оқу) еңбектерімен (әдетте оқырмандардың тар шеңберіне – негізінен мамандарға есептелген) емес, олардың публицистикалық шығармаларымен немесе басқа публицистер мен көркем әдебиет шеберлерінің жазбаларында

көрсетілген тұжырымдамаларымен, тұжырымдарымен және бақылауларымен анықталады» - деген пікірді келтіреді [1].

Дәстүрлі деректануда тек ежелгі әдеби мәтіндер тарихи дерек көзі ретінде қарастырылды. Көркем әдебиеттің құндылығы (ойдан шығарылған кейіпкері бар әдебиет деп түсініледі, оқырман осылай қабылдайтын ойдан шығарылған жағдайлар) дереккөз ретінде өз уақытының менталитетін бейнелеу, мінез-құлықтың, ойлаудың, қабылдаудың белгілі бір тарихи оқиғалардың желісін, түрлерін қайта құруға ықпал ету, яғни.әлеуметтік шындықтың субъективті аспектілерін жаңғырту сияқты процестерге оң әсер етері анық. Ақпарат көзі ретіндегі көркем әдебиет проблемасының өзіндік "тегі" бар, оның тамыры әдебиет, тарих ғылымы және филологиялық пәндер арасындағы қарым-қатынас тарихында жатыр. Көркем әдебиет қай кезеңде болмасын өзінің тарихи дерек көзі ретіндегі деректік базасының бар екендігін дәлелдеп отырған. XIX ғасырдағы неміс, ағылшын және Американдық жазулардың бірқатарының еңбекетерінде сол кезеңдегі хақтың жағдайы, билік тарапындағы әділетсіздіктер, жұмысшалар қозғалыстары, соғыстар тарихы жалпы XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасыр басындағы Еуропа тарихы бойынша мол деректер беретіндігі дау тудырмайды.

Мақаланың мақсаты мен міндеттері. Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде көзқарастарын зерттеу барысында табылған тың деректік материалдар негізінде жаңа көзқарастар тұрғысынан талдай отырып, олардың құндылықтарын айқындап көрсету – зерттеу жұмысының басты мақсаты болып табылады. XIX ғасырдағы ағылшын көркем әдебиетінің Еуропа тарихының күнделікті өміріне қатысты танымдық және ақпараттық мүмкіндіктерін зерттеу. Алға қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді:

- XIX ғ. екінші жартысы-XX ғ. басындағы Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде өз ара ықпалдастығы мен әсерін сипаттау;

- көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында саяси және ғылыми көзқарасын қалыптастыруға өскен ортасының ықпалын көрсету;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде ғылымына қосқан үлесін айқындау;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде тигізген ықпалына анықтама жасау;

- Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде теориялық бастаулары, ерекшеліктері мен сипаты қандай болғанын айқындау;

- көркем әдебиет тарихи дереккөз ретінде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының мысалында олардың дүниетанымын, тұжырымдамаларын көрсете отырып, олардың шығармалары арадағы қарым-қатынасына талдау жасау; Қоғамның әлеуметтік-таптық стратификациясына көзқарастардың эволюциясын сипаттау;

- XIX ғасырдағы ағылшын әдебиетіндегі ағылшын қоғамының әлеуметтік динамикасын, жұмысшы табының өмірін бейнелеу дәрежесі мен ауқымын анықтау;

Методологиялық негіздері мен әдістері. Мақаланы талдау барысында біз соңғы жылдары Отандық тарих ғылымындағы болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Осыған дейінгі зерттеулерде Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының саяси-қоғамдық және рухани байланыстары арнайы тарихи зерттеу көзіне айналмай, тіпті назардан тыс қалып келгенін айта кеткен жөн. Бұған дейінгі жекелеген зерттеулерде Э. М. Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының отарлық жүйемен байланыста немесе көптеген орыс ғалымдарының көлеңкесінде ғана қарастырылып келген еді. Оның жеке өз басына арналған еңбек тек Ресейде ғана жарыққа шыққанымен оның қазақ зиялыларымен байланысы толық ашылмаған. Міне, сондықтан да біз өз зерттеуімізде жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарды, сыннан өткен, жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылған отандық және шет елдік зерттеулерді басшылыққа алдық.

Диалектикалық тарихи даму заңдылықтарын және өркениеттілік, салыстырмалық, талдау, жинақтау мен қорыту, сонымен қатар жүйелілік әдістер арқылы бердік. Негізгі ұстанымдар ретінде тарихи таным мен концептуальдық ережелер, кешендік теориялар негіздері алынды. Міне, осындай әдістерді кеңінен қолданудағы мақсат: Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының өмір сүрген ортасындағы саяси әлеуметтік ахуалды, қазақтың саяси және ғылыми элитасымен рухани байланыстарын, дүниеауи көзқарастарын айқындау. Гипотеза: көркем шығармаларды тарихи дереккөз ретінде қолдануға болады. Мақалада осындай әдіс-тәсілдер Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының қарым-қатынасы, көзқарастарына, дүниетанымдарына объективті баға беруге қол жеткіздіреді.

Негізгі бөлім. Диккенстің алғашқы очерктері мен әңгімелерінде белгілі бір дәрежеде еңбек бұқарасының олардың ауыр жағдайына наразылығы көрініс тапты. Таптық күштердің орналасуы барған сайын нақтыланған сайын, Диккенстің жанашырлығы еңбек адамдарының жағында, пролетариаттардың жағында болды. Диккенске белгілі болғандай, ақсүйектер бұдан былай ел өміріндегі үстем позициясын жоғалтты. Диккенс торизм идеологтарының феодалдық-реставраторлық үндеулерін мазақ етті және олардың қарапайым халықты басқара алатынына сенбеді. Орта ғасырлардағы реакциялық-романтикалық идеализация әрдайым жазушыдан бітіспес жау тапты. Бірақ сонымен бірге, буржуазиялық өркениеттің жетістіктері, ол сенгендей, оның артқы жағы бар: калалардың өсуі халықтың көптігін, кедейліктің көбеюін, кедейлікті тудырды; сән-салтанаттың таралуы халықтың кең топтарының кедейленуімен қатар жүрді және т. б. [2].

Буржуазиялық өркениеттің бұл айқын қайшылықтары Диккенстің алғашқы әңгімелері мен романдарының жетекші тақырыптарының бірін құрайды. Әдеби қызметінің басынан бастап жас жазушы тек феодалдық бұйрықтардың қарсыласы ретінде ғана емес: оның алғашқы шығармаларында буржуазиялық дельтерлер мен буржуазиялық жүйенің идеологтары туралы күрт сыни сөздер айтылды. Диккенстің дүниетанымындағы бұл сыни бастама жазушының қоғамдық тәжірибесі байыған сайын, Англияда жалпыхалықтық қозғалыс дамыған сайын тереңдей түсті.

Диккенс дәуірдің негізгі қақтығысына деген көзқарасын анықтауы керек еді, ең бастысы, ол өмірге үстем таптардың көзімен емес, халықтың көзімен қарады. Сондықтан, атап айтқанда, оған утопиялық социалистердің кейбір идеялары жақын болды. Жазушыны оуэнистермен байланыстырған негізгі нәрсе-теңдік пен көршісіне деген сүйіспеншіліктің әділ негізінде әлеуметтік жүйені бейбіт жолмен өзгерту қажеттілігіне сендіру; ол моральдық уағыздау мен әлеуметтік реформаларға үлкен мән бере отырып, олардың жоғарғы таптардың ізгі ниетіне деген аңғал сенімдерімен бөлісті. Диккенстің қоғамды ақылға қонымды негізде өзгерту ісіндегі сенімнің орасан зор рөліне деген сенімі ағартушылық дәуіріндегі ағылшын жазушыларының идеяларына қолдау тапты.

Қарапайым адамға деген сенімге негізделген Диккенстің утопиялық идеалы көбінесе оның романдарында ұсақ буржуазиялық идилдің ерекшеліктерін алды, бейбіт үй жайлылығын, отбасылық ошақты, таптық Достастыққа табынуда көрінді. Диккенстің объективті Утопиясы-және оның күшті және әлсіз жақтары - бұқараның ұмтылыстарының көрінісі болды және еңбек адамының көңіл-күйін, оның сенімі мен қателіктерін көрсетті. Диккенстің қарапайым адамға деген берік сенімі, буржуазиялық теоретиктердің көзқарасы бойынша аңғал және негізсіз, өмірге, тарихи даму логикасына жақын болды, ал буржуазиялық теоретиктердің капиталистік жүйенің мәңгілігі туралы, өзімшілдік туралы барлық ғылыми пайымдаулары адами пайымдаудың негізі ретінде өзімшіл демагогия болып шықты.

Ч. Диккенстің шығармашылығын төрт кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 1833 - 1841 жж., 1832 жылғы парламенттік реформаларға наразы болған жұмысшы табының қозғалысын жандандыру кезеңімен, чартизмнің пайда болуымен сәйкес келеді. Ерте кезеңдегі шығармаларда жазушының дүниетанымы, оның эстетикалық көзқарастары қалыптасады. Осы кезеңдегі романдарда әлеуметтік әділетсіздік мәселесін шешудің және барлық жұмыс мәселелерін шешудің аңғал идеялары басым. Оның романының кейіпкерлері тек өз құқықтары үшін күресетін жұмысшылар ғана емес, сонымен бірге ол алғаш рет оқырманның көзқарасын ата-анасының тағдырына тастап, өмірден өз орнын іздейтін балаға бағыттайды. Романдарда өз жанының ашықтығы мен мейірімділігімен ерекшеленетін басты кейіпкерлер, басты зұлымдар болды. Жазушы шығармашылығының бірінші кезеңінің оң кейіпкерлері, олар қарапайымдылығымен ерекшеленетін адамдар, олар кедейлік пен қорлықты білді, өмір жолында барлық қиындықтар мен сынақтарға төтеп берді [3].

Жас жазушы әлі де моральдық күшке және адамдарды қайта тәрбиелеу мүмкіндігіне сенеді. Диккенс әлеуметтік зұлымдық үлкен болғанымен, оны түзетуге болатынына және оған апаратын жол оқырмандарға моральдық әсер ететініне сенімді, сондықтан оның алғашқы шығармаларында жақсылық әрқашан зұлымдықты жеңеді. Ч. Диккенс кейіпкерлердің кейіпкерлерін, олардың психологиялық түрін, мінез-құлқын шебер бейнелейді. Диккенс шығармашылығының бірінші кезеңіне мынадай шығармалар жатады: "боздың очерктері"[4], "Пиквик клубының өлімнен кейінгі жазбалары", "Оливер Твисттің шытырман оқиғалары", "Николас Никлбидің өмірі мен шытырман оқиғалары" [5].

1842-1848 жылдардағы жазушы шығармашылығының екінші кезеңі жұмысшылар арасында чартистік идеялардың белсенді дамуы мен таралуына байланысты. Осы кезеңдегі шығармалар жанрлардың алуан түрлілігімен ерекшеленеді - публицистикалық жанр, эссе, ертегі, әңгіме және роман. Әлеуметтік Англияның экономикалық дамуы жазушының реализмін тереңдетуге ықпал етті, сонымен қатар Америка, Италия және Швейцария арқылы саяхаттан алынған эсерлер маңызды рөл атқарады.

Баяндаудағы өзгерістердің бірі-Роман әрекеттерін үлкен әлемнен қоғамға әсер ететін көптеген оқиғалар орын алатын үй әлеміне көшіру. Англияда 40-шы жылдардағы чартистік бағыт Ч. Диккенстің жұмысында да көрініс тапты. Роман "Домби мен ұл" 1848 жылы чартистік идеялар мен қозғалыстың ең биік кезеңінде жазылған. Роман "буржуазиялық 65-тің адамгершілікке қарсы мәнін" ашадыбұл жұмысшы "Домби мырзаға және қоғамның буржуазиялық қабатының басқа мүшелеріне барлық жағынан мүлдем қарама - қайшы" деген идеяны көрсетеді[6].

Ч.Диккенстің 1848-1859 жылдардағы жұмысының үшінші кезеңі чартистік қозғалыстың ең жоғары көтерілу сәтінен басталады және XIX ғасырдағы Англияның әлеуметтік өмірінің ең кең бейнесін бейнелейтін романдардың жасалуымен сипатталады. Осы кезеңде жазушы өзінің даңқының шарықтау шегінде, оның романдарын қоғамның барлық салалары, тіпті патшайым оқиды. "Дэвид Коперфилд" романы (1849 ж.Мамыр - 1850 ж. қараша) қоғамда үлкен жетістік болды. Бұл шығарманың негізінен өмірбаяндық екенін аз адамдар біледі: басты кейіпкер бала Дэвид әр уақытта Ч. Диккенс (12 жасында тәуелсіз өмір сүру, зауытта жұмыс істеу, әкесін және басқа отбасы мүшелерін қарыз Үйіне орналастыру және т.б.). Осы жылдары басқа да әлеуметтік маңызды романдар жазылды: "Суық үй", "қиын кезеңдер", "кішкентай Доррит" және т. б. 1850 жылы, Диккенс "Үйде оқу" атты апталық әдеби журнал шығара бастайды, онда жеңіл оқылым, әртүрлі мәліметтер мен хабарламалар, өлеңдер мен әңгімелер, әлеуметтік, саяси және экономикалық реформалар туралы мақалалар жазылмаған. Жарияланған авторлардың қатарында Элизабет Гаскелл, Гарриет Мартино, Дж. Мередит, в. Коллинз, Ч.Леввер, Ч. Рид және Э. Булвер-Литтон. "Үйде оқу" бірден танымал болды, оның сатылымы эпизодтық құлдырауға қарамастан аптасына қырық мың данаға жетті [7].

Н.К.Крупскаяның естеліктеріне сәйкес, Ленин "Диккенстің буржуазиялық сентименталдылығынан" ("Ленин мәдениет пен өнер туралы") бас тартты. 1848 жылдың қарсаңында Еуропада пролетариаттың революциялық белсенділігінің күшеюі байқалды. Англия да аласапыран күндерді бастан өткерді, әсіресе 1846-1847 жылдар аралығында.жазушының 1848 жылға дейінгі оқиғаларға берген жауаптары оның демократиялық көзқарастарының кеңдігін көрсетеді [8].

1850-ші жылдары, ағылшын әдебиетінде белгілі бір "кезеңдердің өзгеруі" болған кезде, Диккенс 40-шы жылдардағы реалистік мектептің айыптау дәстүрлерін дәйекті түрде жалғастырды.Көптеген замандастарынан айырмашылығы, ол 1848 жылы чартизм жеңілгеннен кейін де үстем таптарды айыптайтын және бас тартқандар мен езілгендерге деген жанашырлығын ашық білдіретін суретші ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, буржуазия мен пролетариат арасындағы қақтығысты түсіну одан да тереңдей түседі. Диккенс қарапайым адамға, болашаққа тиесілі және тиесілі деп санайтын еңбек адамына деген сенімін сақтайды.Буржуазиялық баспасөз тыныштық пен қанағаттанушылықты көрген жерде суретші қарама-қайшылықтардың өсуін ажырата білді. Көпшіліктің көңіл-күйін білдіре отырып, ол елдің "өркендеуі" туралы мысқылмен айтты, жұмысшылардың құқықсыз жағдайына наразы болды. 50-ші жылдардың ортасына қатысты хаттардың бірінде ол ағылшын халқындағы наразылық пен ашыту "бірінші революция қарсаңында Франциядағы ақыл-ой күйіне өте ұқсас"екенін ашы түрде байқады[8].

Осы жылдардағы елдегі саяси және экономикалық жағдай оны алаңдатады. Мұны оның хаттары мен сөйлеген сөздері дәлелдейді (атап айтқанда, 1855 жылы айтылған" алғашқы саяси сөз"). "Сағат сайын менде ескі сенім күшейе түседі, - деп жазады ол 1855 жылы 3 ақпанда Форстерге, - біздің саяси ақсүйектеріміз паразиттік элементтерімізбен бірге Англияны өлтіреді. Мен үміттің кішкене жарқылын көрмеймін. Халыққа келетін болсақ, ол Парламенттен де, үкіметтен де күрт бұрылып, екеуіне де терең немқұрайлық танытады, сондықтан мұндай тәртіп маған ең ауыр және мазасыз қорқыныштарды Оята бастайды". Диккенсті Англияның өркендеуі туралы ресми декларациялар азғырған жоқ, ол халық жақсы тағдырға лайық деп санады, бірақ ол үстем таптардың ізгі ниетіне жүгінуді жалғастырды, қоғамның әртүрлі таптары арасындағы өзара түсіністік қажеттілігі туралы қайта-қайта айтты (1853 жылы Бирмингем жұмысшыларына сөйлеген сөзі, 1855 жылғы саяси сөйлеу және т. б.).

Чарльз Диккенс шығармашылығының соңғы кезеңі 1860 жылдары болды, ол ашы пікірлермен, әлемнің қуанышсыз көзқарасымен, Үкіметтің әрекетсіздікте қатты айыптауымен сипатталды. Сонымен қатар, Диккенстің шығармашылығында оның реалистік өнерін байытатын жаңа қасиеттер пайда болады. Оның "жақсылық" пен "зұлымдық"күштерінің арақатынасына деген көзқарасы да біршама өзгереді. Жазушы қарапайым адам әрқашан жансыз байлардың мойынсұнғыш құрбаны бола бермейді деген ол үшін өте маңызды ойды растауға тырысады: керісінше, ол иелік қатынастардың жойқын әрекетіне қарсы тұруға мүмкіндік беретін қарсылыққа ерік-жігерге ие. Осыдан-ерте ме, кеш пе әділеттілік орнайды және қарапайым жұмысшы қоғамда өзінің лайықты орнын алады деген сенім бұрынғыдан да айқын көрінеді. Сондықтан "суық үй", "қиын кезеңдер", "екі қала туралы ертегі" сияқты

романдарға тән тонның жалпы ауырлығы біршама жұмсарады; 60-шы жылдардағы романдарда жарқын, өмірді растайтын бейнелер мен көріністер пайда болады, жас Диккенстің шығармаларына тән әзіл, әзіл қайта жанданады. Алайда, жазушының оптимизмі бұрынғыдан да аз, байлардың ізгі ниетіне, қайырымдылыққа - жеке немесе қоғамдық, белгілі бір ұсақ реформаларға деген үмітпен байланысты; осы кезеңдегі романдарда ащы дәм әлі де күшті. Автор өзінің кейіпкерінің қол жеткізген кішкентай өмірлік жетістігі де орны толмас шығындар мен айыру бағасымен қол жеткізілгенін үнемі атап өтеді. Ащы ирония "үлкен үміттер" романының атауында бар (Great Expectations, 1860-1861). Оның басты кейіпкері Пип қана үмітсіз үмітке ие емес. Негізінде, роман кейіпкерлерінің көпшілігі болашаққа деген үмітпен белгілі бір дәрежеде өмір сүреді және Пип сияқты олар өз үміттеріне алданып қалады. Оларды қоршаған нақты әлемде билік ететін заңдар нәзік, иллюзиялық арманнан да күшті [9].

Өмірінің соңғы бес жылында Диккенс өте аз жазды. Бұл кезеңнің әдеби мұрасы бірнеше әңгімелер мен аяқталмаған "Эдвин Друдтың құпиясы" романынан тұрады (Эдвин Друд құпиясы, 1870). Диккенс осы жылдары қатты ауырып қалды, бірақ үнемі әлсіздікке қарамастан, өзінің көпшілік оқуын жалғастырды, 1857 жылы үлкен табыспен басталды, халықтың үлкен ағынымен, әрдайым көрермендердің ынта-жігерімен қарсы алды, ол өз шығармаларын Англия, Шотландия, Ирландия бойынша саяхаттап оқыды. Америка Құрама Штаттарындағы азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін көп ұзамай, 1867 жылы Диккенс Америкаға екінші рет сапар шегеді, онда оның көпшілік алдында оқуы нағыз дүрбелең туғызады және шулы қошеметпен, американдық жанкүйерлерінің сезімдерінің дүрбелең және шынайы көрінісімен бірге жүреді [10].

1869 жылы Диккенс өзінің "Эдвин Друдтың құпиясы" атты соңғы романымен жұмыс істей бастады. Романда детективтік жанр элементтерінің болуына қарамастан, Диккенс реалистік әлеуметтік романның дәстүрлеріне адал болып қала береді. Мұны, ең алдымен, кейіпкерлердің кейіпкерлері мен олардың қарым-қатынастарының терең психологиялық дамуы дәлелдейді (қылмыскер Джеспер, Эдвин және Роза). Бұрынғы сатиралық күшпен жазушы "суық үйдің" шулы және обсессивті қайырымдыларын еске түсіретін өзін-өзі ақтайтын және мылқау буржуазиялық Сапсидің (Снептің ерекше нұсқасы) және Ханитандердің шебер портреттерін салады [10].

"Эдвин Друдтың құпиясы" романы жартысында үзілді. Жазушы өз идеясын аяқтай алмады. 1870 жылы 9 маусымда Чарльз Диккенс қайыс болды.

Атақты американ жазушысы Джек Лондон 1876 жылы Америка Құрама Штаттарының батыс шетіндегі Сан-Франциско даласында өмірге келген. Лондон деген аты-жөнді оған Джон Лондон есімді өгей әкесі береді Джек Лондонның мандайына тағдыр небәріқырық жыл ғана ғұмыр жазған. Сол ғұмырының он алты жылын таза шығармашылық жұмысқа арнаған. Ол артына жиырма төрт том еңбек қалдырған.

Табиғатынан қайырымды, ізгі ниетті бұл адам Джектің шешесіне жақсы жар, ал баланың өзінеөгей де болса қамқор әке болғанымен отбасының түтінінүнемі байлықта шалқытып отыруға мүмкіндігі бола бермейді. Осы жағдайға сәйкес бала Джек турмыстық тауқыметті тым ерте көреді, он жасына жетер-жетпесте жүгіріп жүріп газет сатады; одан соң бұғанасы сәл қатдан кезде қалбыр заводына қара жұмысшы болып тұрады. Белді майыстырған бұл жұмыстан қолы болмашы босай қалса бірден Кітапқа бас қояды. Сөйтіп екі жылдың аралығында жергілікті кітапханада ол оқымаған кітап тым аз қалады. Осы көп оқудыңәсері болар, бала Джек сол он төрт-он бес жасында-ақ : адам аяғы баспаған алыс-алыс жерлерге сапарға шығады, сондай күндері таңғажайып оқиғаларға тап болуды, оның соңында небір қиындықтың барын жеңіп, туған даласына керемет бай да бақытты адам боп оралуды армандайды [11].

Еш уақытта бір нәрсеге көңілі көтерілмеу немесе ылғи да бір жұмбақ алыс жерлерді аңсап тұру - Джек Лондонға тұмысынан біткен айрықша қасиеті болса керек, көп ұзамай ол «Соффи Сазерленд» атты яхтаға матрос ретінде жұмысқа тұрып, сонау жер тубіндегі Беринг теңізіне жол тартады. Мақсаттары - теңіз мысықтарын аулау [11].

Жазушының алғашқы шығармасы 1899 жылы журналда жарық көреді. Алғашғы романы «Қар қызы» сәтсіз болғанымен, одан кейінгі «Теңіз қорқауы», «Темір өкше», «Мартин Иден» романдары жазушының атын әлем классиктерінің қатарына қосады [12].

К.Э. Монтагу 1914-1918 жылдардағы соғыс туралы "иллюзия апаты" атты әдемі және жанашырлыққа толы кітабында: "... ланкаширдің ыстық және шикі фабрикаларының бозғылт, қысқа, тіссіз жігіттерінің батальондары; мылқау, зағип адамдардың батальондары... Доминион отрядтарында адамдар әлдеқайда ұзын, үлкенірек, күшті және өзіне сенімді. Олардың нервтері күшті, жақсы дайындалған, әлемге деген қызығушылықты арттырады, мақсатқа жету үшін құралдарды тезірек табады, Тағдырдың кез-келген соққыларын қалай көрсету керектігін біледі; олар қазірдің өзінде

мегаполистегі сарбаздарға жанашырлық пен қызығушылыққа толы көзқараспен қарауды үйренді, ең жоғары, бақытты каста төменге қарайды". Бұл Джектің өзі кездескен адамдарға деген көзқарасы болды. Біреу (мүмкін Социал-демократиялық федерацияның мүшесі) оған салмағы 63,5 килограмм екенін айтты және оның кешендері қызғанышпен қарайды. "Менің салмағым 76,2 келі екенін мойындауға ұялдым, сондықтан мен үндемедім. Кедей, мүгедек жаратылыс!" Бірде ол екі қаңғыбаспен бірге жүрді, олар жол бойында тротуардан жер қыртысы мен қабығын алып, оларды жеп қойды "және бұл 1902 жылы жиырмасыншы тамызда Мәсіхтің туылуынан бастап алты-жеті сағаттың арасында, әлемдегі ең ұлы, ең бай және құдіретті империяның жүрегінде"[13].

Ол "тұңғық адамдарын" шығыс шетінде аяқтады. Оңтүстік Африкаға сапар аяқталды және ол қолжазбаны "Эмерикан пресс эссошиэйшнге" жіберді. Америкаға кетер алдында ол Германия, Франция және Италия арқылы тағы бір айға жуық саяхаттады. Дәл сол кезде ол Бесске бірнеше махаббат хаттарын жіберді - олардың бүкіл өміріндегі жалғыз хаттар. Ол қайтадан жүкті болды, ал Джек тағы да ұлын армандады. Хаттар жұмсақ әрі шынайы болды; Бесс те жақсы болашаққа үміттенді. Бірақ қазан айында екінші қыз дүниеге келді. Мұны білген Джек үйіне қайтты. Оның Бесске үйленуі жойылды.

"Эссошиэйшн баспасөзі "тұңғық адамдарын" деректі репортаж ретінде қарастырып, қолжазбаны журнал басылымдарымен басып шығаруды ұсынды. Джек кітапты толығымен "Макмиллан" баспасына бергісі келді. Ол журналдармен келіссөздер жүргізуге қарсы болмады - ақыр соңында репортаждар сериясы радикалды ай сайынғы "Уилтширде" өте қалыпты ақыға жарияланды-бірақ ол кітапты қолында бар көшірмесі бойынша қайта өңдеп, оны бреттке жеке басылымға жіберді. "Тұңғық халқы" дәл Бретт ойлағандай болып шықты және Американың қоғамдық пікірі оларды қабылдауға дайын болды. Бірақ Бретт бұл пікірдің шектеулілігін де мойындады. Келісімшартқа қол қоюды ұсына отырып, ол Джекке "нарық" талаптарын ескере отырып, мәтінге бірқатар өзгерістер енгізуге кеңес берді. Соңғы нұсқа туралы Джек Бреттке (1903 ж. 16 ақпан) былай деп жазды: "мен таққа отыру тарауында ағылшын монархы туралы сілтемелерді толығымен тастадым, кейбір жерлерді жұмсартып, қолжазбаны көптеген жолдармен қолайлы етіп жасадым, алғы сөз мен қорытынды тарауды қостым".

"Тұңғық адамдары" Джекке жұмысшы табы туралы жазатын жазушы ретінде бедел қалыптастырды. Әрине, бұл кітап оның ең шынайы кітабы және, бәлкім, соңына дейін жалғыз шынайы нәрсе. Бұл фронтальды насихат емес, бірақ ол зұлымдыққа назар аударады, бұл өзгеріс туралы ойлауға мәжбүр етеді. Ол лашық тұрғындары өмір сүргендей өмір сүрді, өзін-өзі бастан өткерді және осы өмірдің бұрмалануы мен қасіретін өз көзімен көрді. Кейіннен ол: "менің барлық кітаптарымның ішінде мен "тұңғық халқын" жақсы көремін. Ешқайсысы маған кедейлердің экономикалық деградациясын зерттеу сияқты көп күш пен көз жасымды қажет етпеді". Джек те, осы уақыттағы басқа социалистер де зорлық-зомбылықпен қаналған бұқара көтеріліс жасауы керек екенін түсінді, мысалы, XVIII ғасырдағы француз массасы "езушілерді басып-жаншу үшін өз шұңқырлары мен ұяларынан шығып кетті. Тиранамның қайғысы!"

Дәл сол кезде Джектің Социалистік сенімдері түпкілікті қалыптасты. Келесі екі-үш жылда ол біртіндеп қазіргі социализмге деген сенімін жоғалтады. Бұл жерде социалистердің өздері оны ерекше адам және атақты адам ретінде мақтағаны маңызды рөл атқарды. Ол Оклендте белгілі бір қоғамдық мақсатта трибунаға шығарылған "Социалистік бала" ретінде басталды; ол жиырма бір жасында жиналыс туралы заңды бұзғаны үшін қамауға алынды және бұл Лондон туралы аңызды тудырды - көрнекті спикер. Шын мәнінде, Джек тыңдаушыларды таң қалдыра алмады, өйткені оның дауысы өте әлсіз болды және ол ешқашан ашық аспан астында өнер көрсетпеді. Ол өзінің барлық кейінгі дәрістері мен сөздерін алдын-ала жазып, оқыды, олардың кейбіреулері, соның ішінде "Революция" социализм туралы эссе ұсынады [14].

Ал жұлдыз жарығы жұмыр жердің барлық бетіне бірдей түседі десек, Джек Лондон туындылары да тек Америка жұрты мен ағылшын ұлтынын, олжасы болып қала бермей, күн өткен сайын бүкіл адамзаттың ортақ игілігіне айнала бастаған. Бұлай болуы заңды да. Өйткені ол өз шығармаларын ағылшын тілінде жазғанмен жүрек түбі барша адамға тән ортақ мақсат-мүддені, қуаныш пен қайғыны, арман мен мұратты, аяулы махаббат пен өзпес сүшіспеншілікті жыр етеді. Ақиқатты айтуға келгенде, ол зманда әділділік жағына шығып отырады. Сондықтан да оныңөзі туған құрлықтағы үндістер мен Тынық мұхит аралдары мекендейтін әртүрлі аборигендер адам ретінде Джек Лондон әңгімелерінде ағылшындардан ешқашан кем көрінбейдіқайта адамдық, имандылық, төзімділік, қайсарлық жағынан олардан кейде асып – тусіп жатады.

Джек Лондон есімі қазақ оқырмандарына өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан бері жақсы таныс. Оның атақты «Белый клык» повесін Мухтар Әуезов «Қасқыр» деген атпен аударып, 1936 жылы

кітап етіп бастырады. Одан кейін Рақым атты азамат «Кеш туралы аңыз» атты әңгімесін, Қазақ Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы «Әңгімелер» жинағын (1955), Боранбай Омаров «Мартин Иден» романын, Мажит «Мойынға алу» және «Шыда» деген ең атақты новелласын (1931), кейін жетпісінші жылдары Ә. Жұмабаев бірнеше әңгімесін қазақ тіліне аударған [15].

Мария Ремарк (шын аты Эрих Пол Ремарк) 1898 жылы Оснабрюк қаласында дүниеге келген. Оның әкесі шағын кітап түптеу шеберханасының иесі болған. Ремарк жергілікті гимназияда оқыды, бірақ оны бітірмеді, өйткені ол 1915 жылы әскерге шақырылып, соғыстың соңына дейін батыс майданның траншеяларында болды. Бес рет жарақат алды. Демобилизациядан кейін Веймар республикасы үкіметі бұрынғы сарбаздарға ашқан мұғалімдер курсына аяқтады. Бір жыл бойы ол Голландия шекарасына жақын ауылдардың бірінде мұғалім болды. Бірақ көп ұзамай болашақ жазушы бұл жұмыстан көңілі қалды: мектеп бағдарламалары оның өмір туралы идеяларымен келіспеді.

Оқытудан бас тартқан Ремарк Оснабрюкке оралды. Инфляцияның қиын жылдары келді және ол кез – келген жұмысты қолға алды-зиратта тас кесіп, психиатриялық аурухананың шіркеуінде орманда ойнады, елді аралап жүрді. 1923 жылы Ремарк Берлинге қоныс аударды. Ол автокөлік дөңгелектерін шығаратын фирмада сынақ жүргізушісі, содан кейін журналист Гюгенбергтің газет концернінде. Ремарктың алғашқы жарияланған шығармасы (жасөспірімдер өлеңдерінен басқа) – "жіңішке арақтарды араластыру туралы" 1924 ж. Бұл басқа әдеби тәжірибелер сияқты байқалмай қалған әлсіз кітап болды. Даңқ оған 1929 жылы "батыс майданында өзгеріссіз" романын шығарған кезде келді. Бұл салыстырмалы түрде шағын кітап неміс және әлем әдебиетінде ерекше орын алды. Бір жыл ішінде оның Германиядағы таралымы 1200 мың данаға жетті. Әлемнің көптеген жетекші тілдеріне аудармалар бұл көрсеткішті 5 миллионға жеткізді. Мұндай үлкен сәттіліктің себебі-қорқынышты траншеялық күндерді бейнелеудің ерекше шындығы. Ремарк салған соғыста баннерлер де, кереметтіктер де жоқ, тек траншеялардың қаны мен кірі және алдыңғы қатардағы қысқа демалыс күндері. Ремарк соғыс қылмысын бірінші болып әшкерелеген жоқ. Оған дейін көптеген суретшілер де солай істеді-ең бастысы Анри барбус өзінің әйгілі "отында". Алайда, барбус соғысты, ең алдымен, әлеуметтік құбылыс ретінде түсінді және бұл оның кітабының маңыздылығы. Ремарк соғысты жеке тәжірибе ретінде суреттеді. Оның назарын батырлардың психологиясы, олардың эмоциялары аударды, өйткені ол соғысты оның қатысушылары көргендей көрсеткісі келеді – "соғыс жойылған, ол снарядтардан қашып кетсе де, оның құрбаны болған" жас немістердің ұрпағы [16].

Ремарктың келесі кітабы - "қайтару" романы (1931). Бұл соғыста аман қалғандар туралы әлем тарапынан жаншылған оқиға. 1932 жылы Ремарк денсаулығының нашарлауына байланысты Португалияға кетеді. Мұнда оны нацистік төңкеріс туралы хабар ұстап алады. Фашистік билеушілер Ремарктың кітаптарын өртеп жіберді. Кейінірек олар оны неміс азаматтығынан айырды. Құғында өмір сүрген Ремарк антифашистік күреске қатыспады, эмигранттар ұйымдарынан аулақ болды. Ол Голливуд үшін жұмыс істеді, әсіресе оның шығармаларының бейімделуіне байланысты. Тек 1937 жылы алты жылдық үнсіздіктен кейін Ремарк "үш жолдас" романын алдымен АҚШ-та ағылшын тіліндегі аудармасында, содан кейін 1938 жылы неміс эмигрант баспасында жариялады. Кітап 1928 жылы басталады. Оның басты кейіпкерлері – Робби Локамп (оның атынан әңгіме бар), Отто Кестнер және Готфрид Ленц – қазір шағын автожөндеу шеберханасын бірлесіп иеленетін майдандағы жолдастар. Әлеуметтік фон біршама бұлыңғыр, орын мен уақыттың нақты белгілері жойылды, баяндау шеңбері өте тарылды. Бірақ суретші фашизмнің жеңісіне дейінгі жылдардағы Германия астанасы өмірінің негізгі ерекшеліктерін - бұл қызба ритағын, аяқтың астынан шыққан топырақтың тұрақсыздығын, үмітсіздіктің ауырсынуын және өсіп келе жатқан наразылықты түсіре алды. "Үш жолдас" романында жазушының көркемдік мәнерінің ерекшеліктері, оның шығармаларының ерекше түсі анықталды, оны "ремарковский" деп атауға болады. Ремарк әлемі - "нағыз ерлер" әлемі, күшті, батыл, ұстамды. Олардың артында дүниежүзілік соғыстың ауыр мектебі, азап шегу жолы, алданған үміттер мен құлатылған пұттар бар. Бұл оларды аздап дөрекі, дөрекі, сөзбен айтып, шамадан тыс ынта-жігерден айырды. Бірақ жанды қатайтқан мұздың жұқа қабатының астында ыстық сезімдердің бөлінбеген қоры жасырынып жатыр, олар тек сыртқа шығуға себеп күтеді. Бұл жағдай Роббидің патқа деген сүйіспеншілігі [17].

1939 жылдың басында Ремарк АҚШ-қа, Лос-Анджелеске кетіп, 1942 жылы американдық бодандықты қабылдайды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде суретші неміс эмигранттарының тағдырын бейнелейтін "көршінді сүй" (1940) және "салтанатты арка" (1946) атты екі роман жасады. Бірақ фашизмді Жек көріп, әлсіз буржуазиялық демократияны Жек көріп, Ремарк социалистік идеяларды да қабылдамайды. Ол өзінің "асыл индивидуалистіне", "елессіз романтикасына" адал болып

қалады. Дәл осындай кейіпкер келесі кітаптың – "Триумфальная арка" романының ортасында тұр. Ол өзін Равик деп атайды. Темір ерік-жігермен және сабырлы батылдықыпен Равикті концлагерь де, эмиграция да бұзған жоқ. Бірақ ол өзін-өзі ұстады, іс-әрекеттің қатыгез, суық адамына айналды. Жалғыздық-Равиктің тағдыры ғана емес, оның өмірлік бағдарламасы.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіндегі романдарда соғыстан кейінгі ұрпақтың жаңа кейіпкері пайда болады, оның сипаты дамуда көрсетілген және 30 – шы жылдардағы Еуропа өмірінің әсерінен қалыптасады. Бірінші адамның әңгімесі автордың әңгімесіне жол береді. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейінгі жылдары Ремарк антифашистік тақырыпқа тікелей жүгінеді. 1952 жылы ол нацистік концлагерьлердің бірін бейнелейтін "Өмір ұшқыны" романын шығарды. 1954 жылы, Ремарк оның шығармашылық өмірбаянының шарықтау шегінің бірі болып табылатын және тағы да соғыс мәселелерін қарастыратын тағы бір "өмір сүру уақыты мен өлу уақыты" романын жасайды. 1954 жылы Ремарк Еуропаға қоныс аударды[18]. Жазушы бірнеше ай бойы ГФР-да елдің өмірін бақылап отырады. Ол көрген көп нәрсе оған Веймар Республикасының алғашқы жылдарын еске түсіреді. Бұл салыстыру Ремаркқа ескі қателіктерді түсінуге көмектесіп қана қоймай, суретшіні неміс жастарына ескерту жасауға итермелейді. Осылайша "қара обелиск" романы, өткенді баяндайтын, бірақ қазіргі уақытқа бағытталған кітап пайда болды.

Ремарк 20-шы жылдардың басында, сүйікті кейіпкерлерінің жастық күндеріне оралады. Әңгіме қабір ескерткіштерін жасайтын фирмада қызмет ететін бұрынғы сарбаз Людвиг Бодмердің атынан өтеді. Фирманың аға иесі – Георг Крол-Людвигтің алдыңғы серігі. Олардың екеуі де дағдарыс пен инфляция жағдайында өмір сүруге тырысады. "Қара обелиск" өмірбаяндық материалмен ерекше қаныққан, кітапта нақты сюжеттік өзек жоқ, оның іс-әрекеті салыстырмалы түрде аз, романның негізгі құрылымы рефлексиялар мен диалогтардан тұрады. Мұндай композициялық құрылым неміс зиялыларының екі дүниежүзілік соғыс арасындағы жолды қайта қарастыру, адам болудың мәні мен мақсаты туралы сұрақ қою міндетінен туындайды. Сол 1956 жылы Ремарк "соңғы аялдама" пьесасын жазды. Осы уақытқа дейін ол ешқашан осы жанрда өз күшін сынап көрген емес, алайда тәжірибе сәтсіз аяқталды.

1959 жылы Гамбургтегі "Кристалл" журналында Ремарк қарызға алынған өмір романын жариялады [18]. Оқырман "үш жолдасы" бойынша өзіне таныс биік таулы туберкулез санаторийінің атмосферасымен, тағы да жарыс машинасының көз алдында байланыста болады. Онда санаторийге кәсіби шабандоз Клерфе келіп, айықпас науқас қыз Лилианмен кездеседі. Ол онымен бірге төменге кетіп, өмірдің қуанышынан ләззат алғысы келеді. Кітаптың сюжеттік негізі-кейіпкерлердің махаббаты. Оның идеологиялық орталығы-өмір мен өлімнің метафизикалық мәселелері. Соңғы екі романында "Лиссабондағы түн" және "жұмақтағы көлеңкелер", Ремарк сыналған тақырыптарға – неміс антифашистік эмиграциясының қайғылы тағдырларын бейнелеуге оралды. Бірнеше инфаркттан зардап шеккен ауыр науқас Ремарк 60-шы жылдардың ортасында Швейцариядағы үйінде пайдасыз өмір сүрді, ешкімді қабылдамады, баспасөзге сұхбат бергісі келмеді. Ол асығыс. Өз сөзімен айтқанда, оған аз уақыт қалды, бірақ мен романды аяқтағым келді. Бұл роман - "жұмақтағы көлеңкелер" - 1971 жылы жазушы кеткеннен кейін бір жылға жуық уақыт өткен соң жарық көрді[19].

Қорытынды. XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың басындағы Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларында саяси-қоғамдық және рухани байланыстары туралы көптеген орыс ғалымдарының көлеңкесінде ғана қарастырылып келген еді[20]. Олардың жеке өз басына арналған еңбектері тек Ресейде ғана жарыққа шыққанымен оның қазақ зиялыларымен байланысы толық ашылмаған. Сондықтан да бұл мақалада жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарды, сыннан өткен, жаңа көзқарастар тұрғысынан жазылған отандық және шет елдік зерттеулерді басшылыққа алып, олардың шығармаларын тарихи дереккөз ретінде қарауға болатынын көрсете алдық. Диалектикалық тарихи даму заңдылықтарын және өркениеттілік, салыстырмалық, талдау, жинақтау мен қорыту, сонымен қатар жүйелілік әдістер арқылы бердік. Негізгі ұстанымдар ретінде тарихи таным мен концептуальдық ережелер, кешендік теориялар негіздері алынды. Міне, осындай әдістерді кеңінен қолданудағы мақсат: Э.М.Ремарк, Д.Лондон, Ч.Диккенс шығармаларының өмір сүрген ортасындағы саяси әлеуметтік ахуалды, қазақтың саяси және ғылыми элитасымен рухани байланыстарын, дүниетаным көзқарастарының ұқсастықтарын ашып қарастырдық. Көркем шығармаларды тарихи дереккөз ретінде қолдануға, бағалауға болатынын көз жеткізе аламыз.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Банникова, Е. В. Критерии повседневности: теоретико-методологические основы истории повседневной жизни / Е. В. Банникова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. — 2011. — № 7 (13) : в 3 ч. — Ч. II. — С. 21–24. — <http://www.gramota.net/materials/3/2011/7-2/5.html>.
2. Диккенс, Ч. Большие надежды : роман / Ч. Диккенс ; пер. с англ. — М. : Московский рабочий, 1987. — 480 с.
3. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640 - 1870) [Текст] : сб. документов / сост. Е.Е.Юрковская. - М., 1990. - 255 с.
4. Диккенс Ч., Очерки Боза [Текст] : роман / пер. с англ. Кривцова А. - М.: Художественная литература, 1957. - 693 с.
5. Диккенс, Ч., Приключения Оливера Твиста : роман / Ч. Диккенс ; пер. с англ. А. Кривцова. — М. : Комсомольская правда, 2007. — 384 с.
6. Рожков, Б.А. Чартистское движение. 1836 - 1854: краткий очерк [Текст] : монография / Б.А. Рожков. - М., 1960.-56 б.
7. Ермаков, А. И. Степень изученности проблем повседневности промышленных рабочих г. Иркутска в послевоенный период / А. И. Ермаков. — alexej.ermakov.2015@yandex.ru. — Братск : alexej.ermakov.2015@yandex.ru, 2014. — С. 36–37.
8. Вяселев, Р.Р. Фабричное законодательство Англии XIX века [Текст] : автореферат к. ю. н. / Р.Р. Вяселев. - Саратов. - 2013. - 25 с.
9. Диккенс, Ч. Большие надежды [Текст] : роман / пер. с англ. Кривцова А. — М.: Московский рабочий, 1987. -480с.
10. Обельченко, М. Двойная жизнь Чарльза Диккенса [Электронный ресурс]: статья / М. Обельченко // Вокруг света. — 2007. — № 4 (2799), Апрель 2007. — 11
11. Дадахмет. Ә. Жанкешіті жазушы. Әлем әдебиеті. — Алматы: Ақшам айнасы, 2012. — №1 (365). — 5-6 б.
12. Мамырова А.Ы. Джек Лондонның «Теңіз қорқауы» романы туралы. — Алматы: ҚазҰПУ Хабаршы. — 2016. — №2 (56). — 97 б.
13. Сырымova П.М. Джек Лондонның повестері мен әңгімелерінің биік рухы. — Алматы: БҚТ Хабаршы ғылыми журнал. — 2015. — №4 (33). — 134 б.
14. Қазыбек Г.Қ. Аударма тәжірбиесі хрестоматия. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 185б.
15. Жұмашева А.«Джек Лондон әңгімелерінің аударылуы ерекшелігі». Жас ғалымдар V-Ғылыми Конференция. — Алматы, 2007. — 169 б.
16. Петелин Г. О Ремарке и ремаркизме // Дон. — 1961. — № 4. — С.
17. Репина, Л. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике [Текст] : статья / Л. Репина // Одиссей. Человек в истории. 1990 // 11стр:
18. Леонова Е.А. Немецкая литература XX века: Германия-Австрия. — М.: "Флинта", «Наука», 2010. — 360 с.
19. Кулиш С. Взглянуть по-новому // Три товарища / Э.М. Ремарк — Ташкент: 1990. — С. 3-8.
20. Соколов, А. К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения. [Электронный ресурс] : статья / А.К. Соколов. — 11б.

References:

1. Bannikova, E. V. Kriteru povsednevnosti: teoretiko-metodologicheskie osnovy istoru povsednevnoi jizni / E. V. Bannikova // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kúltýrologia i iskústvovedenie. Voprosy teorú i praktúki. — 2011. — № 7 (13) : v 3 ch. — Ch. II. — S. 21–24. — <http://www.gramota.net/materials/3/2011/7-2/5.html>.
2. Dikkens, Ch. Bolshie nadejdy : roman / Ch. Dikkens ; per. s angl. — M. : Moskovskú rabochú, 1987. — 480 s.
3. Sbornik dokúmentov po istoru novogo vremeni stran Evropy i Amerúki (1640 - 1870) [Tekst] : sb. dokúmentov / sost. E.E.Iýrovskúia. - M., 1990. - 255 s.

4. Dikkins Ch., *Ocherki Boza [Tekst] : roman / per. s angl. Krivtsova A. – M.: Hýdojestvennaia literatýra, 1957. - 693 s.*
5. Dikkins, Ch., *Priklýchenia Olivera Tvista : roman / Ch. Dikkins ; per. s angl. A. Krivtsova. — M. : Komsomolskaia pravda, 2007. — 384 s.*
6. Rojkov, B.A. *Chartistskoe dvizhenie. 1836 - 1854: kratku ocherk [Tekst] : monografiia / B.A. Rojkov. - M., 1960.-56 b.*
7. Ermakov, A. I. *Stepen izýchennosti problem povsednevnosti promyshlennyh rabochu g. Irkýtska v poslevoennyi period / A. I. Ermakov. — alexej.ermakov.2015@yandex.ru. — Bratsk : alexej.ermakov.2015@yandex.ru, 2014. — S. 36–37.*
8. Viaselev, R.R. *Fabrichnoe zakonodatelstvo Angli XIX veka [Tekst] : avtoreferat k. iy. n. / R.R. Viaselev. - Saratov. - 2013. - 25 s.*
9. Dikkins, Ch. *Bolshie nadejdy [Tekst] : roman / per. s angl. Krivtsova A. - M.: Moskovsku rabochu, 1987. -480s.*
10. Obelchenko, M. *Dvoinaia jizn Charlza Dikkensa [Elektronnyi resýrs]: statia / M. Obelchenko // Vokrýg sveta. — 2007. — № 4 (2799), April 2007. — 11*
11. Didahmet. Á. *Jankeshti jazýshy. Álem ádebieti. – Almaty: Aqsham anasy, 2012. – №1 (365). – 5-6 b.*
12. Mamyrova A.Y. *Djek Londonnyñ «Teñiz qorqayý» romany týraly. – Almaty: QazUPÝ Habarshy. – 2016. – №2 (56). – 97 b.*
13. Syrymova P.M. *Djek Londonnyñ povesteri men ángimeleriniñ buik rýhy. – Almaty: BQG Habarshy ғылыми jýrnal. – 2015. – №4 (33). – 134 b.*
14. Qazybek G.Q. *Áýdarma tájirbiesi hrestomatua. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2009. – 185 b.*
15. Jumasheva A. «Djek London ángimeleriniñ áýdarylýy ereksheligi». *Jas ғалымдар V-Ғылыми Konferentsua. – Almaty, 2007. – 169 b.*
16. Petelin G. *O Remarke i remarkizme // Don. — 1961. — № 4. — S.*
17. Repina, L. *Sotsialnaia istoria i istoricheskaiia antropologua: noveishie tendentsu v sovremennoi britanskoi i amerikanskoi medievistike [Tekst] : statia / L. Repina // Odissei. Chelovek v istoriu. 1990 // 11str:*
18. Leonova E.A. *Nemetskaia literatýra XX veka: Germanua-Avstrua. — M.: "Flinta", «Nayka», 2010. — 360 s.*
19. Kýlish S. *Vzglianýt po-novomý // Tri tovaria / E.M. Remark — Tashkent: 1990. — S. 3-8.*
20. Sokolov, A. K. *Sotsialnaia istoria Rossu noveishego vremeni: problemy metodologu i istochnikovedenua. [Elektronnyi resýrs] : statia / A.K. Sokolov. – 11b.*